

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2016/1

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc

festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by

Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online): intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek 3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával). Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

30. évfolyam, 1. szám
Volume 30, Number 1
2016

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A Maps of meaning hatása a kulturális földrajzra

The impact of “Maps of meaning” on cultural geography

PALACZKI BOTOND

PALACZKI Botond: tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest; palaczki.botond@gmail.com

KULCSSZAVAK: kulturális földrajz, Peter Jackson, a jelentés térképei, a földrajztudomány története

ABSZTRAKT: A kulturális földrajz a magyar földrajztudomány egyik legelhanyagoltabb területe. Az érdeklődés teljes hiányáról nem beszélhetünk, ugyanakkor a témával foglalkozó hazai tanulmányok nem visznek közelebb a kortárs kulturális földrajz nemzetközi trendjeihez, melyek annak tudománytörténetében gyökereznek. A Carl Ortwin Sauer nevével fémjelzett ún. Berkeley-iskola tevékenysége a 20. század derekára az amerikai társadalomföldrajz vezető irányzatává emelte a kulturális földrajzot. A második világháború utáni tudományos súlyponteltolódások azonban marginalizálták az irányzatot, amely a későbbi évtizedek során eltávolodott a tudományterület fősodrától. A hetvenes évek végétől a brit kulturális tanulmányok által inspirálva több fiatal társadalom-földrajzos is elégedetlenségét fejezte ki a kulturális földrajz akkori felfogásával szemben, elsősorban annak elméleti hiányosságait kritizálva. Ezen a tudományos színtéren íródott az új irányzat első nagy, összefoglaló jellegű munkája, Peter Jackson *Maps of meaning* című könyve (A jelentés térképei, 1989), amely ma is a kulturális földrajz egyik alapművének számít. A tanulmányban bemutatom a mű keletkezésének körülményeit, különös tekintettel elkészítésének szokatlan módjára, majd vázolom az általa képviselt irányzat jelentőségét a korabeli tudományos világban. A mű narratív struktúrájának elemzésével feltárom népszerűségének okait, végül huszonhét év távlatából megvizsgálom a kulturális földrajzra kifejtett hatását.

Botond PALACZKI: assistant lecturer, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University, Budapest; palaczki.botond@gmail.com

KEYWORDS: cultural geography, Peter Jackson, maps of meaning, history of geography

ABSTRACT: Cultural geography is barely, if not entirely, unknown in Hungary. There was some interest in recent years, but the authors of the very few published papers about the subject couldn't answer the most fundamental questions about it, especially about the connection between traditional and new cultural geography. After describing this shortcoming in the first

section of this paper, I present a brief history of cultural geography. By the middle of the 20th century, the work of the Berkeley School, under the direction of Carl Ortwin Sauer, raised cultural geography to one of the most highly recognised areas of human geography. The shifts in science after the Second World War marginalised the field, which drifted further away from the mainstream of geography in the following decades. Inspired by British cultural studies, from the late 1970s some young geographers questioned the main concepts of cultural geography, mainly criticising its theoretical poverty.

The first extensive, synthetic work about the new approach was Peter Jackson's *Maps of Meaning* (1989). To counter the shortcomings of the earlier attempts by Hungarian geographers to introduce the subject, I emphasize the importance of these criticisms by using this book's story as an example. Firstly, I present the context of the book with regard to the uncommon conditions of its production. Secondly, I investigate the importance of the approach represented by this work in the scientific scene of the period. Thirdly, I analyse the narrative structure that helped the book gain widespread recognition. Finally, I chart its legacy to contemporary cultural geography over the past 27 years.

As the last of a few highly critical cultural geographic works in the past decade it sparked a heated debate that divided the field into the American "traditionalists" and the mainly British "new" cultural geographers. The debate proved to be formative in establishing a mutually beneficial relationship between the two sides (eventually allowing the dissolution of the dichotomy), and simultaneously drawing attention to the revitalised cultural geography. The book became the primary source of inspiration for yet another generation of cultural geographers, who themselves published their own textbooks in the following decade. Although after 27 years the book is rather outdated as a "contemporary" cultural geographic textbook, it is still useful as teaching material mainly for its significant historic value. As one of the most influential books written on the subject, which represents both the scientific plurality of the field and the momentum of theoretical criticism in the 1980s, its story presented in this paper would be an ideal gateway to cultural geography for the Hungarian audience.

Bevezetés – a kulturális földrajz lehetőségei Magyarországon

A kulturális földrajz angolszász hullámai a 20. században elkerülték Magyarországot. Bár a 2. világháború előtti magyar földrajztudomány ugyanazokból az európai forrásokból merített (itt elsősorban Ratzel és Vidal de la Blache munkásságára gondolok), amelyek kritikájára a korabeli amerikai kulturális földrajz is épült, a hazai földrajzosok nem követték a tengerentúli irányzatot. 1945 után a szovjetizált földrajzban ezeknek a hagyományoknak sem volt helye, a gazdasági és természeti földrajz dichotomikus rendszerébe pedig nem illett a kultúra kutatása.

A rendszerváltás óta eltelt két és fél évtized során nem történt érdemi kezdeményezés arra, hogy ezt a tudományterületet közelebb hozzuk a magyar geográfiahoz. A kevés publikált tanulmányban a nyolcvanas évek szemléletbeli „fordulataira” még utalást is csak elvétve találhatunk. Próbálkozások ugyan voltak a „kultúrföldrajz” mögé gondolt különféle jelentéstartalmak hazai kodifikálására (Trócsányi 2006), sőt, egy közelmúltbeli társadalom-földrajzi egyetemi tankönyvben külön fejezetet szenteltek a területnek (Tóth 2014), ezek a kísérletek azonban alig kapcsolódnak a kortárs kulturális földrajzi irányokhoz.

Talán az egyetlen publikáció, amely érdemben foglalkozik az „új” kulturális földrajz jelentőségével, több mint 10 éve jelent meg (Nikitscher 2004). A tanulmány kissé szelektív képet fest az angolszász kulturális földrajz kilencvenes évek közepi állapotáról, emellett számos pontatlanságot és félreértést tartalmaz, ami vélhetőleg a szerző nyugati szakszövegekhez való véletlenszerű, limitált hozzáféréseinek eredménye.

A kulturális földrajz Magyarországon szinte ismeretlen terület, viszont számos lehetőséget rejt. Az előbb említett tanulmányokban megjelentek bizonyos elemek a kulturális földrajz tudománytörténetéből, ám ezeket a szerzők rendszertelenül, kontextus nélkül mutatták be. Ahhoz, hogy a magyar földrajzi közönség kapcsolatot teremtsen a kortárs angolszász kulturális földrajzzal, szükség van a saueri tradíciók és az arra reflektáló „újak” kapcsolatának pontos megismerésére. Az alábbiakban ezt a hiányosságot pótolom Peter Jackson 1989-es *Maps of meaning* című könyvének (Jackson 1989), a mű keletkezési körülményeinek, illetve az általa kiváltott reakcióknak a bemutatásával.

A kulturális földrajz hagyományai

Carl Ortwin Sauer 1920-as évekbeli, csak részben a ratzeli és Vidal de la Blache-i gondolatokra építkező, újszerű és tudományterületeken átívelő munkásságának köszönhetően a kulturális földrajz a második világháborúig központi szerepet betöltő, „divatos” irányzat volt az amerikai földrajzban. Tanulmányai során kötött barátságai Alfred Kroeberrel és Robert Lowie-val (akik a földrajzos gyökerekkel rendelkező antropológus, Franz Boas tanítványai voltak) meghatározó szereppel bírtak Sauer kultúraszemléletében. A földrajztudomány korabeli viszonyaihoz képest kifejezetten provokatív módon kritizálta a környezeti determinista eszmét, a folyamatok és szabályszerűségek vizsgálata helyett a terepmunkát és az anyagi formák kutatását propagálta. Ennek szellemében a két világháború között a Berkeley-i Egyetemen alapított iskolát, melynek tagjai a kultúrát az emberiség és a természet közötti viszonyban értelmezték, ágensséget tulajdonítva neki. Az amerikai székhelyű és elsősorban latin-amerikai érdeklődésű iskola antropológiai kultúrafogalma nem társadalmi elemekből építkezett, hanem alapvetően a vidékies tájak anyagi formáira koncentrált. Bár a generációváltások módszertani és elméleti változásokat eredményeztek, a társadalomtudományok második világháborút követő hullámaihoz (pozitivistá kvantitatív vizsgálatok, humanista és posztmodern szemlélet) nem alkalmazkodott az iskola, így a tudományterület a hetvenes évekre jelentősen veszített pozíciójából.

A második világháború után Nagy-Britanniában a kultúra egy egészen eltérő olvasatából alakult ki új tudományterület. Ennek alapgondolata szintén egy antropológustól, Edward B. Tylortól (Boas angol kortársától) származik, aki már a 19. században elutasította a második világháború idején divatos kultura-

lizmust,¹ amelyet a későbbi marxista társadalomtudósok is éles kritikával illették. Ez az elutasítás volt az alapja annak a kulturális materialista felfogásnak, amely köré a „kulturális tanulmányok” interdiszciplináris tudományterülete épült. A marxista alapokon nyugvó kritika a hetvenes évek végének fiatal társadalom-földrajzosaira is nagy hatással volt, ennek a generációnak a kulturális földrajz felé forduló tagjai viszont a saueri kulturális földrajz évtizedes hagyományába ütköztek.

Ezek a fiatal, többnyire brit kulturális földrajzosok a nyolcvanas évek elején fogalmazták meg a későbbi „új kulturális földrajz” alapjait. Az évtized során alig néhány személy publikálta az új irányzat összes fő művét, melyek bár különböző elméleti kérdéseket érintettek és részben egymásra épültek, mégsem tudtak teljes és strukturált választ adni a felvetett kérdéseikre. Az első ilyen cikk a saueri kultúrafogalom szuperorganikusságát² bírálta (Duncan 1980), majd még ugyanebben az évben felhívás jelent meg egy „új”, brit kulturális földrajz kialakítására a későbbi *Maps of meaning* szerzőjétől (Jackson 1980). Az *Antipode* című radikális földrajzi folyóirat 15/1. tematikus száma két fontos cikket közölt: az egyik az új megközelítés elméleti hátterét elemezte (Cosgrove 1983), a másik az irodalom, a politika és a kultúra kapcsolatát mutatta be (Thrift 1983), megalapozva a tudományterület későbbi legfontosabb témaköreit.

Az évtized derekára megszaporodtak a hagyományos kulturális földrajz egyik központi koncepcióját, a tájat újraértelmező munkák, melyek közül a társadalmi rend és a modern európai tájfogalom alakulásának kapcsolatairól (Cosgrove 1984; Cosgrove, Daniels 1988), illetve a táj textualitásáról, azaz a tájban kódolt jelentéstartalmak szöveggént való értelmezéséről, elemzéséről és olvasásáról szóló tanulmányok voltak a legfontosabbak (Duncan, Duncan 1988; Ley 1985). Ezt követően Denis Cosgrove és Peter Jackson egy sajátos jelentés keretében hívták fel a figyelmet a tudományterület iránt megélnékül érdekklődésre (Cosgrove, Jackson 1987). Az „új kulturális földrajz” két ikonikus alakjának írása számba vette a megelőző évek alapvető munkáit, és kiemelte a kulturális tanulmányok, egyszersmind az interdiszciplinaritás szerepét az új eredményekben, így ez a cikk a *Maps of meaning* című könyv korai vázlatának is tekinthető.

Egy „új” tankönyv igénye

Ilyen előzmények után, 1989-ben jelent meg a *Maps of meaning* (A jelentés térképei, magyar fordítás még nem készült), a *Contours* könyvsorozat első és – mint később kiderült – egyetlen köteteként. Ahhoz, hogy egy ilyen nagyszabású könyv megszülethessen, az előző évek során létrehozott tudományos háttér mellett számos tényező együttállására volt szükség. Fontos volt a tágabb értelemben vett tudomány fősodrának megváltozása, a társadalomtudományok nagy részében ekkoriban lezajló „kulturális fordulat”. A kultúra szerepé-

nek felismerése, átértelmezése és középpontba állítása mellett a nyolcvanas évekre mind a posztmodern, mind általában véve a kritikai társadalomszemlélet ismertté és divatossá vált. A kötetet ennek szellemében adták ki, és így a tudományterületen kívül is jelentős potenciális közönséggel rendelkezett. Kiemelendő még a szerző pozíciója: Jackson – társaihoz hasonlóan – az évtized végére már elismert társadalom-földrajzusként dolgozott egy neves brit egyetemen, Sheffieldben, így a provokatív hangnemű, forradalminak szánt mű legitimitását is biztosítani tudta.

A Contours sorozat az évtized végének tudományos trendjeit volt hivatott bemutatni, ahogyan a kötet előszavában Derek Gregory, a sorozat ötletgazdája fogalmazott, „feltérképezni az új intellektuális tájat, és segíteni [a hallgatókat] saját kutatásaik elhelyezésében annak táguló határai között” (Jackson 1989, ix.). Bár a könyvsorozatot az első kötet után nem folytatták,³ a tervezett későbbi kötetek nagy részét végül máshol publikálták. A sorozat szerkesztése akkoriban szokatlan körülmények között zajlott: a szerzők rendszeres találkozókon vetették fel egymásnak az ötleteiket, így a kötet tulajdonképpen előzetes, többlépcsős lektorálási folyamat után készült el. A kéziratot írás közben egyetemi szemináriumokon is felhasználták, így a publikált változat már egy több szempontból „bejártott” anyag lett. Jackson a kiadó nem befolyásolta, nem kellett megfelelnie különböző irányelveknek, a sorozat célja pedig egyértelműen az volt, hogy az új irányzatok minél tisztább formában legyenek bemutatva.

Ennek megfelelően kifejezetten bátorította a szerkesztőség, illetve a szerzőtársak, hogy egy erős, lendületes és provokatív könyv készüljön, ami már a címben is tükröződött. A kötet teljes címe Maps of meaning – An introduction to cultural geography (A jelentés térképei – Bevezetés a kulturális földrajzba) lett, ami egyszerre jelezte a saueri hagyományokkal való szembenállást, az új irányzat szemiotikai kötődését és a könyv tananyagként való használhatóságát.⁴ A fejezetek felépítéséből, sorrendjéből és súlyozásából is hasonló üzenet olvasható ki. Jackson jól strukturálva építette fel fő érvelését: a tudományterület nevét kisajátító, ismert amerikai irányzat kritikájára alapozta az új elméletek bemutatását, majd azok működését társadalom-földrajzi kérdésekbe ágyazta, ezáltal trónkövetelési kísérletét komoly, elismert és elfogadott földrajzi hagyományokkal legitímálta. Az alábbiakban részletesen ismertetem a mű narratív felépítését, ami megmagyarázhatja a könyv szerepét az „új” kulturális földrajz internalizálásában.

A Maps of meaning narratívája

A bevezetés után – amely nagyrészt a kulturális tanulmányok történetével és jelentőségével foglalkozik – az első fejezet a kulturális földrajz „örökségéről” szól. Ez az örökség Jackson értelmezésében nagyjából Carl Ortwin Sauerrel⁵

kezdődik és végződik⁶ – noha a könyv írásakor a tengerentúlon még nagyon is termékeny volt az általa alapított Berkeley-iskola sokadik generációja –, és már az első mondatban felhívja a figyelmet a hagyományos megközelítés „elavultságára”. Jackson a Berkeley-iskola kialakulásának és diadalának bemutatása során Sauer több évtizedes munkásságához kapcsolja a „hagyományos” megközelítés kritikáit, melyek a fejezet jelentős részét adják. Jackson narratívája így azt a benyomást kelti, mintha a fejezet vége egyben az iskola bukását, menthetetlen válságát jelentené az 1980-as évekre: „Nyilvánvaló hiányosságai ellenére a geográfusok igen lassan kezdték vitatni a Carl Sauertől és a Berkeley-iskolától örökölt kritikátlan kultúraértelmezést. Valójában sok geográfus nem tartotta a munkája szempontjából központi kérdésnek a kultúrát, így tudomást sem vettek róla, akár még komolyabb politikai gazdaságtani elemzésekben is magyarázat nélkül hagyott, elhanyagolható maradványnak ítélték. Más esetekben pedig az általános modellek alkalmazásakor fellépő kisebb anomáliák szerencsétlen eseteként tekintettek a kulturális változatosságra. A kulturális földrajzot tulajdonképpen érintetlenül hagyta a kulturális tanulmányok területén lezajló elméleti forrongás.” (Jackson 1989, 25.)

A második fejezetet a fenti bekezdéssel indítva Jackson felteszi az i-re a pontot: ha a saueri iskola valamirevaló elméleti keretrendszer hiányában szinte vállalatlaná vált, épp ideje, hogy ezt maguk a földrajzosok is felismerjék. A fejezetet a kritikák visszafejtésének és az alternatív szemléleteknek szenteli, a középpontba ismét a kultúra fogalmának értelmezési lehetőségeit állítja. Ugyanakkor kritikusan gondolkodik az antropológia kultúrafogalmairól, első sorban a Sauert is megihlető „kulturalista” szemléletek már említett alkalmazhatóságát hangsúlyozva. Raymond Williams marxista elméleteit alapul véve a „kulturális tanulmányok” materialista megközelítését szorgalmazza. Ez túlmutat a kultúra „anyagi elemeinek” vizsgálatán, amit a Berkeley-iskola gyakorolt, ugyanakkor nem vonja magával az alap és a felépítmény kettős pozitív determinizmusát sem (Williams 1977). Ebben az értelemben a kultúra egy életmódot, társadalmi folyamatot jelöl, amelynek minden formája meghatározott termelési és újratermelési folyamatok eredménye (Williams 1958).⁷ Jackson a földrajz számára Williams (1973) *The country and the city* (A vidék és a város) című művében talál kapcsolódási pontot, amelyben Williams a két hely egyszerre pozitív és negatív tartalmainak nemcsak az ellentmondásait mutatja be, hanem azt is, hogy ezek a gondolatok a vidék és a város közötti tényleges anyagi kapcsolatokból táplálkoznak.

A kultúra tág értelmezésével kikerülhetetlenné válik annak politikai tartalma. Az ideológiának a társadalmi berendezkedés termelésében és újratermelésében betöltött szerepe szoros kapcsolatban áll a kulturális gyakorlatokkal. Az ideológia ebben az értelemben túlmutat különféle ideák és hitek világánál, az „emberek és világuk közötti kapcsolat (...) az identitás maga” (Althusser 1969, 233.). A harmadik fejezetben ezt a gondolatmenetet folytatva Antonio Gramsci, Louis Althusser, Frank Parkin és Raymond Williams munkásságára alapozva az

ideológia anyagi jellegét hangsúlyozza a szerző, ezáltal a kultúra fogalmát valós, „kézzel fogható” dolgokhoz köti, materialista megközelítésben fejt ki a hely szerepét a kultúra termelésében és újratermelésében. A fejezetben Jackson egyben több, más tudományterületen használt fogalmat (hegemónia, társadalmi elzárkózás és kirekesztődés, szubkultúra, ellenállás, szimbolika, territorialitás stb.) kulturális földrajzi kontextusban helyez el.

Ahogy Jackson is felidézi, „a hagyományos kulturális földrajzot a legkeményebb kritika azért érheti, mert éppen azokat a kérdéseket hanyagolja el, amelyeket más társadalomtudósok rendszeresen vizsgálnak” (Mikesell 1978, 10.). A következő négy fejezetet ennek szellemében a társadalomföldrajz számára könnyen értelmezhető fogalmak (osztály, nem, rassz, nyelv) köré építi fel, amelyekhez a kulturális tanulmányok releváns témáit csatolja (popkultúra, szexualitás, reprezentáció, jelentés). Ebben a könyv nagyjából felét kitevő részben (többnyire brit) esettanulmányokon keresztül mutatja be az új kulturális földrajz működését, központi fogalmait és a rájuk épülő elméleteket, szemlélteti a fenti jelenségek térbeli kötöttségeinek és területi kifejeződésének jelentőségét.

A negyedik fejezetet a szerző az osztálypolitika és a populáris kultúra közötti kapcsolatnak szenteli, amelyet a földrajz korábban figyelmen kívül hagyott. A populáris kultúra fogalma különösen provokatív, hiszen egyszerre fejezi ki a korábban a kutatások középpontjában álló „elit” kultúra elutasítását, illetve hangsúlyozza a pejoratív „tömegkultúra” elnevezéstől való eltávolodást. Ezt a szembeállítást egészen a viktoriánus Nagy Britannia példájáig vezeti vissza, ahol az urbanizáció okozta társadalmi problémákat különböző kulturális intézmények (például a koncerttermek és prostitúció térbeliségének) ellenőrzésével próbálták megoldani. A fejezet szándékosan történeti szempontból vizsgálja a popkultúrát – Jackson szerint csak így lehetséges –, de számos korabeli példát is hoz arra, hogy társadalmi problémákra a kultúra térbeliségének átalakításával válaszol a hatalom.

A feminizmus Stuart Hall szerint a kulturális tanulmányokban minden lényeges kutatási terület alapos újragondolását idézte elő (Hall 1980, 26.). Az ötödik fejezetben Jackson ehhez kapcsolódva két összefonódó, ám még a nyolcvanas években is gyakran tudományos tabuként kezelt témát köt a kulturális földrajz törzséhez: a gendert (társadalmi nemet) és a szexualitást. A kérdések eltussolására a földrajzosok „kényelmesen a diszciplináris határok szűk látókörrű definíciójának pajzsa mögé rejtőztek”, hiszen „miféle földrajziség lehet olyan intim és személyes témákban, mint a társadalmi nem és a szexualitás?” (Jackson 1989, 104.) A feminista elmélet szociálkonstruktivista megközelítésére alapozva Jackson nemcsak a nemet és a szexualitást, hanem a tér személyességét vagy épp nyilvánosságát is társadalmi konstrukcióként kezeli, ez pedig a tabuk ledöntésével jár. A személyes-nyilvános dichotómia földrajzi vetülete a fejezetben bemutatott példákban is megjelenik: az amerikai frontier rejtett femininitásának, a nemek közti munkamegosztásnak és a prostitúció földrajzának esettanulmányain keresztül. A San Francisco-i LGBT-mozgalmak városföldrajzi

következményei és a homoszexuális identitás térbeli alapjainak példái ugyanakkor rávilágítanak a különböző „kulturális mozgalmak” politikai természetére.

A rassz fogalmának kulturális földrajzi értelmezéseit és ennek a nyelvi reprezentációt mutatja be a hatodik fejezet. Jackson a rasszizmussal kapcsolatban felmerülő, napjainkban is aktuális ideológiai-fogalmi vitákat az előző fejezetben megismert módszerrel semlegesíti: rasszok helyett a rasszok gondolatáról beszél, ezzel hangsúlyozva a rassz társadalmilag (és mint később kifejti, kulturálisan) konstruált természetét, szemben a korábban dogmatikusan elfogadott biológiai magyarázatokkal. A brit történelem példáján keresztül vázolja fel, hogy a gyarmatokról származó bevándorlók milyen szerepet kaptak a kolonialis, majd a posztkolonialis társadalmi diskurzusokban, és milyen (tudományosan megalapozottnak álcázott) retorikával gyakorolta a hegemoniát a „fehér” társadalom, elsősorban a médián keresztül. Az így létrejött sztereotípiák ellentmondásait Edward Said *Orientalizmus* című művére alapozza (Said 1979), kiemelve a korabeli földrajztudománynak a „Kelet” misztikus európai gondolatában, illetve az onnan származókról kialakított kép megformálásában játszott szerepét.

A szerző a nyelvi szlát kibontva a hetedik fejezetben a kontextualista nyelvészet és a politika kapcsolatának földrajzi metszetét vázolja fel. A nyolcvanas években a társadalomelmélet területén Anthony Giddens (1979, 1984) által felfuttatott megközelítés szerint a nyelv egyszerre strukturálja és tükrözi a társadalmi rendszereket. A nyelv olyan jelrendszer, amelyet társadalmi gyakorlatok termelnek és termelnek újra, ezek pedig – más gyakorlatokhoz hasonlóan – csak a hatalom társadalmi viszonyai között értelmezhetők. A hatalom bizonyos gyakorlatokat legitimál, bizonyos társadalmi normákat juttat érvényre, így a nyelv politikáiról beszélhetünk. A fejezetben ezekre a politikákra olvashatunk kiváló példákat: nyelvjárásokról és szlengről, a nyelvi közösségről, illetve a földrajzi felfedezések beszámolóiról, melyek – más kontextusban – ismerős elemei a társadalom-földrajzi kutatásoknak. A fejezet tanulságaként Jackson azt a javaslatot teszi, hogy az „újraélesztett” kulturális földrajz lépjen túl a nyelvek térképezésén a nyelv mint médium tanulmányozása felé, amelyen keresztül az interszubbjektív jelentések kommunikációja történik.

A könyv utolsó fejezetében Jackson a kulturális földrajz programját vázolja fel. Ez több szempontból is fontos volt: egyrészt a könyvben korábban szereplő kritikákra válaszolva, a korabeli elméleti viták vázára illetve meghatározta a jelentős potenciállal rendelkező kutatási irányokat, másrészt összefogta a strukturálisan gyenge „új” kulturális földrajzot, és célokat fogalmazott meg számára.

Az egyik ilyen vázat a kultúra és a társadalom kutatásának interpretatív módszertana adja. A korabeli antropológia⁸ egyik legnagyobb alakja, Clifford Geertz etnográfiai megközelítéséből (Geertz 1973) levezetve a társadalom és a kultúra az írott szöveghez hasonlítható, így a tájat is „olvashatjuk”, beszélhetünk annak „biográfijáról”, amellyel a megelőző évtizedben a földrajzosok is kísérleteztek (Duncan, Duncan 1988; Ley 1985, 1987; Meinig, Jackson 1979; Olds, Ley 1988).

A másik váz az akkoriban kibontakozó posztmodern tudomány szemlélet. A nyolcvanas évek végén már a földrajztudomány is reflektált (Daniels 1985; Harvey 1989; Lewis 1985; Soja 1989) a posztmodernre, melyből Jackson elsősorban a nyelvezet megismerését, használatát és kulturális földrajzi kodifikálását tartja fontosnak, ami így lehetőséget nyújt a kultúra és a táj jelentéseinek, reprezentációinak és narratívájának elemzésére. Ennek megfelelően a különböző területek eltérő megközelítéseiből táplálkozó pluralitással kell számolni az új kulturális földrajzban. Érdemes megjegyezni, hogy – valószínűleg a könyv úttörő jellege miatt – ez az utolsó fejezet talán a legzavarosabb a könyvben, oktatási célra szánt anyaghoz képest jelentős didaktikai hiányossággal.

Vegyes fogadtatás

A következő két év során számos recenzió jelent meg a *Maps of meaning*ről magasan jegyzett földrajzos szaklapokban, ugyanakkor az amerikai kulturális földrajz legnevesebb, nagyrészt a saueri hagyományok követői által szerkesztett médiuma, a *Journal of Cultural Geography* nem foglalkozott vele. A kritikusok többsége örömmel fogadta az új irányzat lelkesedését és lendületét, amelyet a könyv kifejezett, ám rámutattak a Berkeley-iskolát érő kritikák szűklátókörűségére is. Elsőként az Amerikai Földrajzi Társaság (AGS) lapja, a *The Geographical Review* számolt be a könyvről, alig egy évvel a megjelenése után (Godfrey 1990). Brian Godfrey üdvözölte a „szétszór” irodalmak tematikus rendszerezését és az utolsó fejezetben felvázolt programot, és belátta, hogy „ez a kulturális földrajz megújítására való kísérlet időszerű és szükséges volt” (Godfrey 1990, 448.). Ugyanakkor a Berkeley-iskola kritikáját igazságtalanul szelektívnek tartotta, és kifejezte reményét, hogy „az alapos terepmunka és megfigyelés, amelyek a saueri hagyományok középpontjában álltak, nem vesznek el a mértéktelen kvantifikálás vagy a valóságtól elrugaszkodott elméletiesítés következtében” (Godfrey 1990, 448.).

A következő évben az *Area*, a brit Királyi Földrajzi Társaság (RGS) lapja is megjelentetett egy recenziót, amelyben a szerző, W. T. R. Pryce stimulálónak, ugyanakkor kihívó olvasmánynak találta a könyvet. Szerinte „Jackson mondanivalójának nagy része kényelmetlenül érint sok geográfust”, ugyanakkor azt jósolta, hogy szerte a világon számos szeminárium fog a könyvre épülni (Pryce 1991, 98.).

Két hónappal később az Amerikai Földrajzosok Egyesületének (AAG) második számú lapja, a *The Professional Geographer* közölte egy Berkeley-n végzett geográfus, Robert B. Kent recenzióját, mely élesen kritizálta Jackson provokatív értekezését (Kent 1991). Kent szerint „a cím félrevezető, a hangnem arrogáns, az érvelés és a tudományosság pedig hagy némi kívánnivalót maga után” (Kent 1991, 250.). Szerinte Jackson a könyvben minden céljával kudarcot vallott, szarkasztikusan hozzátéve, hogy bár „az intellektuális és földrajzi éleslátás néhány

őszinte pillanata is felfedezhető a könyvben, (...) azok általában földrajziatlan megjegyzések hosszú bekezdései közé vannak rejtve, ha pedig mégis megjelenének, akkor nincsenek megfelelően kifejtve” (Kent 1991, 250.).

A „kulturális földrajz polgárháborúja”⁹

Bár elismerő kritikák más lapokban is jelentek meg a könyvről,¹⁰ a kilencvenes évek elejét a „hagyományos”¹¹ és az „új” kulturális földrajzosok közötti, Kent által is felvázolt ellenséges viszony, illetve egymás kölcsönös meg nem értése jellemezte. Ez az *Annals of the Association of American Geographers*, az egyik legmagasabbban jegyzett általános földrajzi folyóirat 1993. évi 1. (márciusi) számában megjelent vitában vált nyilvánvalóvá. Az amerikai kulturális földrajzi hagyományok védelmében Marie Price és Martin Lewis írt cikket a megelőző 15 év „új kulturális földrajzi” hullámán (Price, Lewis 1993a). Az általuk kiválasztott kulcsművekre reagálva az irányzat három legfőbb alakján, Denis Cosgrove-on, James S. Duncanen, és Peter Jacksonon kérték számon a „hagyományosnak” nevezett kulturális földrajz, a Berkeley-iskola félreértelmezését, az ezekből eredő általánosításokat, illetve egy akkoriban már több évtizedes állapot kiterjesztését a jelenre. A szerzőpáros szerint a három kutató csak eszközként használta az amerikai kulturális földrajzot a trónfosztás látszatának megteremtésével önmaguk legitimációjára, és valójában egy általuk konstruált, a valóságot nem tükröző „hagyományt” kritizáltak. Price és Lewis vádja, miszerint az „új” irányzat valóban csak újrafeltalálása korábban felvetett ötleteknek, amit aztán a hagyományok ellen fordítottak, nem volt alaptalan, ugyanakkor a cikk során folyamatosan változó, védekező nézőpontokból fogalmazták meg állításukat, így mondanivalójuk csak a kritikák legerősebb pontjait emelte ki (Kong 1997, 180.).

A szeptemberi számban a három nevesített kutató egyenként reagált a kritikákra, és már ezekből is látszott: az „újak” készek finomítani álláspontjukon, támogatják a kulturális földrajz pluralitását (Cosgrove 1993; Duncan 1993; Jackson 1993). Price és Lewis viszontválasza már jóval barátságosabb hangnemben íródott, a vita végére pedig rendeződni látszódtak a nézeteltérések (Price, Lewis 1993b).

A „kulturális földrajz polgárháborújának” vége mindkét fél részéről közleledést eredményezett, ami a „hagyományos” kulturális földrajz egyik ikonikus szöveggyűjteményének (Wagner, Mikesell 1962) újrakiadásában-folytatásában testesült meg, melynek szerkesztésében mindkét fél részt vett (Foote 1994). Még 1994-ben megjelent két, a tudományterületen azóta központi szerepet kivívó szaklap, a *Gender, Place and Culture* és az *Ecumene* (2002-től *cultural geographies*). Emellett az új irányzat első tanítványainak generációja megjelentette saját tankönyveit (Anderson, Domosh, Pile, Thirft 2003; Crang 1998;

Mitchell 2000), így az „új” kulturális földrajz minden tekintetben intézményesült, ugyanakkor a kilencvenes évek végére a Maps of meaning sem számított már a legfrissebb kötetnek.

A Maps of meaning negyed évszázada

A Maps of meaning az ezredforduló után is meg-megjelent a kulturális földrajzi diskurzusban. Kiemelendő a Progress in Human Geography 29/6. számában megjelent elemzés, amelyben Hayden Lorimer, Don Mitchell és Peter Jackson írtak a könyv hatásáról (Jackson 2005; Lorimer 2005; Mitchell 2005). A két recenzens és a szerző egyaránt kiemelték a könyv előrelátását és fontosságát, és magasztalták az addigra már tizenhat éves kötetet. Mitchell szerint a nyolcvanas évek végének kulturális földrajzi tankönyvei „nagyok, csillogóak és unalmasak, így viszont oktatásra alkalmatlanok voltak”, ezért Jackson forradalmi kötete Mitchell „legtöbbet forgatott könyve (leszámítva Marx Tőkéjének első kötetét, természetesen)” (Mitchell 2005, 743–744.). Lorimer és Jackson azonban megjegyzték, hogy a könyvben olvashatókkal szemben „üdvözik a kortárs kulturális földrajz vad eklekticizmusát” (Jackson 2005, 747.). A mű jelentőségét jelzi, hogy a társadalomföldrajz alapművei előtt tisztelgő Classics in human geography revisited sorozat részeként efféle visszaemlékezés jelent meg róla.

2009-ben az Amerikai Földrajzosok Szövetségének (AAG) éves gyűlésén Las Vegasban, a Maps of meaning megjelenésének 20. évfordulójának alkalmából Peter Jackson nyitóelőadását számos neves kulturális földrajzos részvételével megrendezett fórum követte. Az esemény célja a kulturális földrajz elmúlt negyed évszázad alatt kialakult irányainak értékelése és jövőjének megbeszélése volt, a hozzászólásokat pedig kibővítve publikálták a cultural geographies 17/2. számában. A résztvevők egyhangú véleménye szerint a kulturális földrajz helyzete jelentősen megváltozott a könyv megjelenése óta, ebben pedig jelentős szerepe volt Jackson könyvének. Stephen Daniels szerint az egykor frontier-helyzetben lévő irányzat, amelynek első tankönyve merészen „az új intellektuális táj feltérképezésére” vállalkozott, sikerének köszönhetően ma már stabil infrastruktúrális háttérrel (szaklapok, szótárak, kézikönyvek, szövegek, tankönyvek, bevezetések, összefoglalók) rendelkezik (Daniels 2010, 181.). Jackson ikonikus műve után 25 évvel az általa felvázolt program többé-kevésbé megvalósult, a tudományterület a kijelölt irányokban számos eredményt ért el.

Ezzel párhuzamosan azonban a kulturális földrajz új, feltörekvő „ellenzék-ből” bejáratott, elfogadott, ugyanakkor megtorpanó tudományterületté vált, legalábbis a résztvevők kissé drámai véleménye szerint. Azzal, hogy elfogadottá vált, „a kulturális földrajz nem divatos többé” (Crang 2010, 192.), a helyek, tájak és reprezentációk kutatása normává, ezáltal problémássá vált. Dydia DeLyser és Bethany Rogers (2010) rámutattak arra, hogy bár a Maps of meaning eléggé jól

körvonalazta, miről fog szólni a tudományterület, a könyv elhanyagolta azt a kérdést, hogy pontosan hogyan lehet „csinálni” a kulturális földrajzot. Ez különösen az oktatás területén problematikus, hiszen a módszertan a mai napig aránytalanul kis szerepet kap a kulturális földrajzi munkákban. Ezek a Jackson könyvéből is eredeztethető hiányosságok további feladatokat adnak a terület számára: ahogyan Tim Cresswell fogalmaz, az új kulturális földrajz „befejezetlen vállalkozás” (Cresswell 2010, 169.).

27 évvel a megjelenése után a könyv több szempontból is vékonynak tűnhet, azonban kora ellenére még ma is gyakran használt, idézett alpmű – az oktatásban és kutatásban egyaránt. Jackson programjának egyik iránya, a megelőző években már terjedő „interpretatív megközelítés” a kilencvenes években és később kedvelt kutatási irány volt. Cosgrove, Duncan vagy Ley korai munkásságával ellentétben ez a szemlélet nemcsak önmagában, esettanulmányok formájában jelent meg, hanem beépült az általános kulturális földrajzi eszköztárba.

A másik irány, a könyv kiadásának idején még gyerekcipőben járó „posztmodern megközelítés” a következő évtized derekától forrott ki, elsősorban Nigel Thrift és tanítványai munkáinak hatására (Thrift 1996, 1999, 2000, 2003; Thrift, Dewsbury 2000). Thrift „nemreprezentációs elmélete” (Thrift 2008) erősen támaszkodik a francia posztmodern szociológiára, és elsősorban Jacksonék megközelítésének azt a hiányosságát próbálja kiküszöbölni, hogy a kultúrát reprezentációk sorozatán keresztül vizsgálták.

Bár az elmúlt években a kulturális földrajzot elsősorban ez utóbbi iskola uralta, Jackson egy másik programja is valóra vált: a „hagyományos” és a „reprezentációs” kulturális földrajz sem tekinthető meghaladottnak, sőt, valójában ezek a csoportok sem léteznek egymástól függetlenül, így a különböző irányzatok hibridjeiről, tudományterületi pluralizmusról beszélhetünk.

Ez a sokszínűség azonban az oktatásban kevésbé mutatkozik meg. Bár a különböző irányzatok a szó szoros értelmében iskolákhoz, így földrajzi helyekhez kötődnek, az elmúlt 27 évben megjelent tankönyvek ellenére a Maps of meaning ma is jól használható. Különösképpen azért, mert „a nem- vagy több mint reprezentációs elméletek és földrajzok esetében az áttekinthető művek még csak mostanában jelennek meg, ez a terület pedig még nem termelt ki olyan »kutatásközpontú tankönyvet«, mint a Maps of meaning” (Winders 2014, 233.).

Számos, a tudományterületet később meghatározó gondolat ebben a műben jelent meg vagy lett először kontextualizálva. A Maps of meaning a nyolcvanas évek végén rámutatott a nagy múltú, de pozícióját veszített Sauer-féle kulturális földrajzi irányzat elméleti hiányosságaira, ugyanakkor a kritikából kiolvasható volt a brit és az amerikai kulturális földrajz közötti kommunikációs zavar és kölcsönös félreértés is. A kötet bemutatta a kultúra értelmezésének alternatíváit, megismertette a kulturális tanulmányok elméleti kutatásainak eredményeit és a hozzá kapcsolódó diskurzusokat a földrajzos közönséggel. A társadalomföldrajz számára ismerős köntösbe bújtatva, a domináns és az alárendelt kulturális csoportok (osztály, gender, rassz) közötti kapcsolatok kultu-

rális földrajzi vonatkozásait elemezte, rendszerezve annak szélesedő szakirodalmát. Az akkoriban „divatos” szemléletmódok adaptálásával és a kor legnagyobb hatású műveinek hivatkozásával a könyv közelebb hozta a kulturális földrajzot a társadalomtudomány fősodrához és megpróbálta megadni azokat az irányokat, amelyeket követve a tudományterület további erősödése várható. Jól felépített narratívája és izgalmas, provokatív stílusa miatt nagy olvasóközönséget szerzett, így az „új” kulturális földrajzi irányzat első szintéziseként a tudományterület kutatásának és oktatásának egyik legfontosabb alapműve lett. Bár a kötet 27 éve alatt a benne végzett elméleti irányok beépültek a földrajzi kánonba, a Maps of meaning még 2016-ban is hasznos olvasmány a kulturális földrajz iránt érdeklődőknek.

Jegyzetek

- 1 Jackson megfogalmazása szerint a kulturalizmus „az anyagi körülményeitől megfosztott kultúra magyarázó erejébe vetett hamis hit”, amely a kultúrát „magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen kategóriaként kezeli, amellyel megmagyarázható az emberek viselkedése” (Jackson 1989, 27.).
- 2 A szuperorganikus szemlélet szerint „a kultúra az egyed feletti szinten létező dolog, amely saját logikája alapján működik, és aktívan befolyásolja az emberek viselkedését” (Jackson 1989, 18.).
- 3 Ez tulajdonképpen a kiadó körüli zavaroknak volt köszönhető: a Maps of meaning publikálása előtt az eredeti kiadót (Hutchinson) felvásárolta az Unwin Hyman, a megjelenés után viszont a sorozatot eladták a Routledge-nek.
- 4 A tankönyv elkészülése különösen fontos volt a nehézkesen induló „új” kulturális földrajz számára. Clive Barnett érvelését idézve „a tankönyvkiadás kulcsfontosságú szerepet játszik az új »paradigmák« terjesztésében és intézményesítésében” (Barnett 1998, 383.).
- 5 Itt érdemes megjegyezni, hogy a Jackson és társai által gyakran használt Berkeley-iskola kifejezést nem definiálták, így kritikájuk alanyainak köre sem mindig egyértelmű.
- 6 Figyelmen kívül hagyva a Sauer által is hivatkozott és kritizált kontinentális európai előzményeket (elsősorban Ratzel és Vidal munkásságát), illetve az azokon alapuló nemzeti kulturális földrajzokat.
- 7 Jackson is megjegyzi, hogy a Raymond Williams-féle kulturális materializmus gyökeresen eltért a kulturális antropológus Marvin Harris (1980) által szorgalmazott felfogástól.
- 8 Godfrey (1990) ezzel a Berkeley-iskolának a „kvantitatív forradalommal” párhuzamosan bekövetkező háttérbe szorulására utalt.
- 9 James Duncan (1994) kissé túlzó metaforája a fejezetben említett „közös” szöveggyűjteményben jelent meg.
- 10 Például a brit földrajztanárok társaságának lapja, a Geography 76/1., a The Geographical Journal 157/1., vagy az Australian Geographical Studies 30/1. száma, ugyanakkor a nem kifejezetten földrajzos Landscape Research 15/1. és a Sociology 24/3. száma is bemutatta a művet.
- 11 A „hagyományosnak” vagy elvétve „réginek” nevezett kulturális földrajz képviselői a (szerintük) erőltetett „új” megnevezést is sérelmezték a régi-új dichotómia implicit értékviszonyai miatt.

Irodalom

- Althusser, L. (1969): *For Marx*. Verso, London
- Anderson, K., Domosh, M., Pile, S., Thrift, N. (eds.) (2003): *Handbook of cultural geography*. Sage, London
- Barnett, C. (1998): The cultural turn: Fashion or progress in human geography? *Antipode*, 4., 379–394. <http://doi.org/bzhjtv>
- Cosgrove, D. (1983): Towards a radical cultural geography: Problems of theory. *Antipode*, 1., 1–11. <http://doi.org/cwpqcv>
- Cosgrove, D. (1984): *Social formation and symbolic landscape*. University of Wisconsin Press, Madison
- Cosgrove, D. (1993): On The reinvention of cultural geography by Price and Lewis. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 515–517. <http://doi.org/bg46jj>
- Cosgrove, D., Daniels, S. (1988): *The iconography of landscape: Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge University Press, Cambridge
- Cosgrove, D., Jackson, P. (1987): New directions in cultural geography. *Area*, 2., 95–101.
- Crang, M. (1998): *Cultural geography*. Taylor & Francis Group, London
- Crang, P. (2010): Cultural geography: after a fashion. *Cultural Geographies*, 2., 191–201. <http://doi.org/cvbptm>
- Cresswell, T. (2010): New cultural geography – an unfinished project? *Cultural Geographies*, 2., 169–174. <http://doi.org/dkrv9x>
- Daniels, S. (1985): Arguments for a humanistic geography. In: Johnston, R. J. (ed.): *The future of geography*. Methuen, London, 143–158.
- Daniels, S. (2010): Maps of making. *Cultural Geographies*, 2., 181–184. <http://doi.org/d7nmgd>
- DeLyser, D., Rogers, B. (2010): Meaning and methods in cultural geography: practicing the scholarship of teaching. *Cultural Geographies*, 2., 185–190. <http://doi.org/bm3p6z>
- Duncan, J. S. (1980): The superorganic in American cultural geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 181–198. <http://doi.org/fhhs4p>
- Duncan, J. S. (1993): On The reinvention of cultural geography by Price and Lewis. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 517–519. <http://doi.org/dtp882>
- Duncan, J. S. (1994): After the civil war: Reconstructing cultural geography as heterotopia. In: Foote, K. E. (ed.): *Re-reading cultural geography*. University of Texas Press, Austin, 401–408.
- Duncan, J., Duncan, N. (1988): (Re)reading the landscape. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2., 117–126. <http://doi.org/cbsvsv>
- Foote, K. E. (1994): *Re-reading cultural geography*. University of Texas Press, Austin
- Geertz, C. (1973): *The interpretation of cultures: Selected essays*. Basic Books, New York
- Giddens, A. (1979): *Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. Macmillan, London
- Giddens, A. (1984): *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. University of California Press, Berkeley
- Godfrey, B. J. (1990): Maps of meaning: An introduction to cultural geography by Peter Jackson. *Geographical Review*, 4., 446–448. <http://doi.org/cvjvsm>
- Hall, S. (1980): *Culture, media, language. Working papers in cultural studies, 1972–1979*. Routledge, London
- Harris, M. (1980): *Cultural materialism. The struggle for a science of culture*. Random House, New York
- Harvey, D. (1989): *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell, Oxford
- Jackson, P. (1980): A plea for cultural geography. *Area*, 2., 110–113.
- Jackson, P. (1989): *Maps of meaning: an introduction to cultural geography*. Unwin Hyman, London <http://doi.org/d85tjd>
- Jackson, P. (1993): Berkeley and beyond: Broadening the horizons of cultural geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 519–520. <http://doi.org/bz4gqd>
- Jackson, P. (2005): Author's response. *Progress in Human Geography*, 6., 746–747.
- Kent, R. B. (1991): Maps of meaning: An introduction to cultural geography by Peter Jackson. *The Professional Geographer*, 2., 250–251.
- Kong, L. L. (1997): A 'new' cultural geography? Debates about invention and reinvention. *The Scottish Geographical Magazine*, 3., 177–185. <http://doi.org/dmsnxx>

- Lewis, P. (1985): Beyond description. *Annals of the Association of American Geographers*, 4., 465–477. <http://doi.org/dcsfqk>
- Ley, D. (1985): Cultural/humanistic geography. *Progress in Human Geography*, 3., 415–423. <http://doi.org/bcgm>
- Ley, D. (1987): Styles of the times: liberal and neo-conservative landscapes in inner Vancouver, 1968–1986. *Journal of Historical Geography*, 1., 40–56. <http://doi.org/dmmkbj>
- Lorimer, H. (2005): Jackson, P. 1989: Maps of meaning: an introduction to cultural geography. London: Unwin Hyman. *Progress in Human Geography*, 6., 741–743. <http://doi.org/bqkcdx>
- Meinig, D. W., Jackson, J. B. (1979): *The interpretation of ordinary landscapes: Geographical essays*. Oxford University Press, New York
- Mikesell, M. W. (1978): Tradition and innovation in cultural geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 1–16. <http://doi.org/cgvprv>
- Mitchell, D. (2000): *Cultural geography: A critical introduction*. Blackwell, Malden
- Mitchell, D. (2005): Commentary 2. *Progress in Human Geography*, 6., 743–746.
- Nikitscher P. (2004): Paradigmaváltás a kulturális földrajzban. In: *Táj, tér, tervezés. Geográfus Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciája*. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/phd_cikkek/nikitscher_peter.pdf (Letöltés: 2015. december 17.)
- Olds, K., Ley, D. (1988): Landscape as spectacle: world's fairs and the culture of heroic consumption. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2., 191–212. <http://doi.org/dbqdkm>
- Price, M., Lewis, M. (1993a): The reinvention of cultural geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 1–17. <http://doi.org/dv9pqq>
- Price, M., Lewis, M. (1993b): Reply: On reading cultural geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 520–522. <http://doi.org/fvdfjv>
- Pryce, W. T. R. (1991): Maps of meaning: An introduction to cultural geography by Peter Jackson. *Area*, 1., 98–99.
- Said, E. W. (1979): *Orientalism*. Vintage Books, New York
- Soja, E. W. (1989): *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Verso, London
- Thrift, N. (1983): Literature, the production of culture and the politics of place. *Antipode*, 1., 12–24. <http://doi.org/dknnmt>
- Thrift, N. (1996): *Spatial formations*. Sage, London
- Thrift, N. (1999): Steps to an ecology of place. In: Massey, D. B., Allen, J., Sarre, P. (eds.): *Human geography today*. Polity Press, Malden, 295–322.
- Thrift, N. (2000): Introduction: dead or alive? In: Cook, I. (ed.): *Cultural turns/geographical turns: perspectives on cultural geography*. Prentice Hall, Harlow, 1–6.
- Thrift, N. (2003): Performance and... *Environment and Planning A*, 11., 2019–2024. <http://doi.org/b2g7x2>
- Thrift, N. (2008): *Non-representational theory: Space / politics / affect*. Routledge, London
- Thrift, N., Dewsbury, J.-D. (2000): Dead geographies and how to make them live. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4., 411–432. <http://doi.org/dt4cst>
- Trócsányi A. (2006): A kultúra térbelisége – kulturális földrajz. In: Török J. (szerk.): *Tér-társadalom-kultúra. VII. Közművelődési Nyári Egyetem*. Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, Szeged, 33–51.
- Tóth J. (szerk.) (2014): *Általános társadalomföldrajz I-II*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Wagner, P. L., Mikesell, M. W. (1962): *Readings in cultural geography*. The University of Chicago Press, Chicago
- Williams, R. (1958): *Culture and society*. Chatto and Windus, London
- Williams, R. (1973): *The country and the city*. Chatto and Windus, London
- Williams, R. (1977): *Marxism and literature*. Oxford University Press, Oxford
- Winders, J. (2014): From journals to classrooms: theory and teaching in cultural geography. *Journal of Cultural Geography*, 2., 230–244. <http://doi.org/bcgn>

A területi tőke koncepciója és a városi vállalkozáskutatás

The concept of territorial capital – elements of an urban entrepreneurial environment

CZAKÓ KATALIN, DÓRY TIBOR

CZAKÓ Katalin: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális Tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr; ckatalin@sze.hu

DÓRY Tibor: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Vezetéstudományi és Szervezeti Kommunikáció Tanszék, Győr; doryti@sze.hu

KULCSSZAVAK: területi tőke, területi versenyképesség, regionális gazdasági növekedés, vállalkozáskutatás

ABSZTRAKT: A tanulmány kiinduló témaköre a Camagni-féle területitőke-koncepció által értelmezett endogén jellegű regionális potenciálok. Átfogó célja az innovatív keretben felsorolt tőkeértékek szemléltetése a városi környezetben tevékenykedő vállalkozói rétegben. A területi tőke a területi versenyképességet leíró fogalom, amellyel a regionális kutatások elmúlt időszakában több nemzetközi és hazai szerző is foglalkozott. A területi tőkével kapcsolatos elemzések egy lehatárolt terület speciális értékeit értelmezik. A tanulmány gyakorlati részében a győri járműipari körzetben működő vállalkozásokat érintő felmérés eredményeit mutatjuk be. A mérés módszere egy pilot jellegű kérdőíves felmérés volt. Ennek során Győr fejlődése szempontjából olyan következtetések bontakoztak ki, amelyek további kutatása támpontokat adhat a jövőben tervezett városfejlesztési akciókhoz. Ezek az eredmények a tulajdonosi hálózatokról, a tudásteremtésről és az innovációt célzó együttműködésekről számolnak be. A tanulmány azt vizsgálja, hogy ezekben – a sok esetben immateriális jegyeket hordozó – témakörökben miként jelennek meg a Camagni által értelmezett tőkeértékek. A tanulmány három fő részre bontható. Az elméleti háttér foglalkozik a területi tőke komponenseinek elméleti osztályozásával és összegyűjti az ezzel kapcsolatos főbb megállapításokat, kritikákat. A második részben a területitőke-mátrix innovatív keretjében elhelyezkedő tőkecsoportokat értelmezzük, és ezen belül azon komponenseket emeljük ki, amelyeket a gyakorlati kutatás keretében tovább lehet vizsgálni. A harmadik rész a győri kutatás kapcsolódó eredményeit dolgozza fel.

Katalin CZAKÓ: PhD student, Department of Regional Science and Public Policies, Széchenyi István University, Győr; ckatalin@sze.hu

Tibor DÓRY: associate professor, Department of Leadership and Organizational Communication, Széchenyi István University, Győr; doryti@sze.hu

KEYWORDS: territorial capital, territorial competitiveness, regional economic growth, entrepreneurship

ABSTRACT: The point of departure is the nature of endogenous potentials as interpreted by Roberto Camagni's concept of the territorial capital. The overall objective of the study is to present the highlighted capital values of the "innovative cross" in an urban business environment. Territorial capital describes territorial competitiveness. Several authors deal with its endogenous regional elements. Each territorial capital analysis interprets this concept as territorial values in a special context.

In the practical part of the study we present the results of a survey conducted among businesses in a Hungarian middle city, Győr, and its "automotive" agglomeration. The survey was based on a pilot questionnaire. In the light of Győr's development we present territorial values, which after some more detailed research may provide some benchmark figures for future actions toward urban development. These results are mainly about ownership relations, R&D cooperation and collective activities. The study examines how these – in many cases intangible – values appear as "Camagni theoretical capital elements".

Based on this, the study can be divided into three main parts. A presentation of the theoretical background introduces the theoretical classification of territorial capital and encompasses key findings and some critical reviews. The second part follows this method and highlights the components within the "innovative cross", which we try to identify, using the research findings. This test is important because capital elements of the "innovative cross" generate regional knowledge transfer and innovation. These elements are essential to an innovative milieu in any given territory. The third part is about processing the results of the above mentioned survey.

According to our findings we can say, that the overall characteristic of the territorial capital concept can be only partially applied when analysing real-life territories with special capital components. Moreover, we can see the multi-interpretation effect already on the theoretical level as well. In spite of this, Camagni's concept of separating capital elements of the "innovative cross" is novel and useful. Due to this, several authors started to emphasize these innovative elements. This can be a key point in future regional development processes and can provide a theoretical foundation for further research of each capital components. At the same time it seems to be clear that this concept cannot be used as a tool yet, neither in the case of overall measurement of regional competitiveness nor in the case of producing an overall and comparable value map in any given region.

Bevezetés

A helyi gazdaságfejlesztés témakörében a csomóponti régió definíciója került előtérbe. A gazdasági folyamatok városi térségekben zajlanak, és gyakran túllépek a tervezési határokat (Bajmócy 2011). A Magyarországon működő feldolgozóipari csomópontok részletes elemzése, az endogén fejlődési súlypontok kiemelése megjelenik a regionális tudomány területén is (Lengyel, Szakálné Kanó, Vas 2015). E tanulmányban hangsúlyozzuk az endogén fejlődés fontosságát, és ezen belül a helyi vállalati réteg speciális értékeinek kialakulását. A bemutatott elméleti koncepció (Camagni 2008, 2009) további értelmezését az indokolja, hogy egy fejlődő városi térségben a speciális területi tőkeértékek jelentősek, ezeket a helyi szereplők alakíthatják. A cikkben a Győr és környékén működő vállalkozók területi tőkeértékekkel való jellemzését mutatjuk be. A ku-

atás motivációját az adta, hogy Győr és térsége a hazai járműgyártás jelentős központjává vált, kiépült szolgáltatói rendszerrel és folyamatosan bővülő gazdasági bázissal rendelkezik. A város fejlődési iránya és üteme sajátosnak tekinthető az innováció folyamatos jelenlétének és az alkalmazkodó városi funkcióknak köszönhetően (Rechnitzer 2013). Ez a folyamat hosszú múltra tekint vissza. Az 1990-es évek elején a járműipari befektetők már használhatták a kiépített ipari infrastruktúrát a Győri Nemzetközi Ipari Parkban, a szakképzett munkaerő is jelen volt a térségben a vasútvonalnak¹ köszönhetően. A Győr vállalati szférájában megtalálható speciális fejlődési tényezők kutatását használtuk fel a területitőke-konceptió innovatív keresztjének értelmezéséhez.

A tanulmány első részében a területi tőke komponenseinek elméleti osztályozásából indulunk ki, kiemeljük az innovatív kereszt fogalmának a magyar és a nemzetközi szakirodalomban megjelent főbb értelmezéseit és kritikáit. A témakörrel kapcsolatos vita több szempontú és folyamatos (Czakó 2015). A tanulmány második részében az innovatív kereszt tőkecsoportjainak értelmezésével foglalkozunk. Azt vizsgáljuk, hogy a felsorolt tőkeértékek miképpen jelennek meg a helyi gazdasági szereplők környezetében. Az innovatív keresztben lévő tőkecsoportok tőkeértékeit a 2014-ben elvégzett győri kutatás alapján tovább lehet elemezni, városi szinten is. A tanulmány harmadik része a kiemelt tőkeértékekhez kapcsolt kutatási eredményeket rendszerezi. A tanulmány átfogó célja az innovatív keresztben lévő tőkeértékek megjelenési formáinak szemléltetése a városi környezetben tevékenykedő vállalkozói rétegben.

A területi tőke koncepciójának értelmezései

A regionális potenciálok újszerű értelmezése

Az utóbbi idők területitőke-modelljeiben és a módszertani leírásokban számos olyan elem található, melyek komplexebb képet adhatnak egy terület gazdaságáról, az immateriális javakat is számba véve egy-egy terület értékeinek leírásakor (Zonneveld, Waterhout 2005, 2010).² Általában a GDP-mutatókat használják a területek közti különbségek mérésére. Kizárólag ezek a számok azonban nem mutatják a tényleges helyzetképet. Vannak olyan időszakok, amikor a GDP-adatok kiegyenlítődést jeleznek két terület között, a társadalmi és egyéb puha tényezők terén viszont egyre nagyobb különbségek rajzolódnak ki (Barca 2009). A területek akkor fejlődnek, ha saját potenciáljukat – más néven: tőkájüket – egyre hatékonyabban képesek kihasználni. A területi tőke új paradigmájával kapcsolatos értelmezések az 1990-es évek végétől jelentek meg a magyar szakirodalomban (Bodor, Grünhut 2014; Rechnitzer 2015; Tóth, Jóna 2013). A területi tőke fogalma a 2001-es OECD kiadvány megjelenése után vált

általánosan elfogadottá. Az új meghatározás szerint minden terület rendelkezik speciális tőkével. E tőketényezők elkülönült, speciális csoportja vonzza az új tőkebefektetéseket, illetve hozzájuk köthető a már működő befektetések gyorsabb megtérülése. Fontos megállapítás, hogy egy ország egy-egy területegysége speciális tőketényező-csoporttal rendelkezhet, amely elkülöníthető más területegységek tőketényezőitől. E speciális tőketényezők már megjelentek a különböző elméletekben (OECD 2001).

A fent leírtakból indult ki a Camagni-féle koncepció, amely meghatározta a területi tőke endogén jellegű összetevőit és azok viszonyrendszerét. Camagni 2005-ben már foglalkozott a területi tőke és a területi kohézió kérdéseivel, megállapítása szerint a területi tőkében a területi minőség és a területi hatékonyság összefüggenek egymással. Egy későbbi (Camagni 2008), szintén Camagni nevéhez fűződő koncepció már abból indult ki, hogy előtérbe kerültek a kínálatorientált nézőpontok a területi tudományokban. E szempontok közül Camagni kiemelte a régiók közötti kereskedelemmel kapcsolatos versenyképességi elméleteket, amelyek szerint a régiók nem a komparatív előnyök révén versenyeznek, hanem sokkal inkább abszolút előnyök vagy versenyelőnyök alapján. Ezért a helyi és a regionális növekedési stratégiáknak fel kell tárniuk az adott terület azon belső értékeit, amelyek vonzóvá teszik a térséget a külső befektetők számára. A régiók, városok e helyi eszközeit és potenciáljait nevezi Camagni területi tőkének. A Camagni-féle értelmezés bármely területi szinten használható, és modellezi a városi, középvárosi, nagyvárosi, fővárosi, nemzeti és nemzetközi szinteken lévő anyagi és nem anyagi jellegű tőkekoncentrációkat. Felmerül a kérdés, hogy mi különbözteti meg ezt a területitőke-felfogást a hagyományos kínálatorientált felfogásoktól. A válasz az, hogy a hagyományos erőforrások (tőke, munkaerő, infrastruktúra) mellett a területi tőke olyan tényezőket is tartalmaz, amelyek az adott terület endogén fejlődését táplálják. Ilyenek az ipari parkokkal, az innovatív milióval vagy a klaszteresedéssel kapcsolatos összefüggések, amelyek beépülnek a helyi atmoszféra és irányítás szinergiájába, és megjelennek a társadalmi és kapcsolati tőkében. Camagni területitőke-koncepciója az OECD által felsorolt strukturált tényezők osztályozását vette alapul, e tényezők a következők (OECD 2001):

- földrajzi elhelyezkedés,
- méret,
- a termelés szintje,
- klíma,
- tradíciók,
- természeti erőforrások,
- életminőség,
- üzleti inkubáció,
- ipari parkok,
- üzleti hálózatok,
- szokások,

- informális szabályok,
- szolidaritás,
- közös támogatások,
- ötletek találgatása,
- környezet.³

A felsorolt fejlettségi összetevők párhuzamba állíthatók Camagni mátrixával (1. ábra). A kilenc csoportba sorolt tényezők hozzájárulnak egy-egy terület relatív és abszolút versenyelőnyéhez. (Giffinger, Haindlmaier, Kramar 2010).

Az 1. ábra négy sarkában található a „hagyományos” elemek, a közösen elhelyezkedő, szürke háttérrel jelölt négyzetek pedig az „innovatív keresztet” alkotják, ez utóbbira összpontosul Camagni figyelme. Az innovatív keresztben lévő tényezőkkel írható le egy-egy terület innovációs teljesítménye, tudásfelhalmozása és tudásteremtése, ezek a tudáshasznosítási folyamatok működtetői és generálói, azaz egy térség kapcsolati tőkéjének és tanulási képességének jellemzői. A koncepció egyik újszerűsége éppen e tényezők kimutatása és felsorolása. E tényezők hozzák létre azt a miliőt, amelyben a szabad tudásáramlás kollektív tanulási folyamatokat eredményez (Camagni 2009).

1. ábra: A területi tőke komponenseinek elméleti rendszere
Theoretical taxonomy of the components of territorial capital

A RIVALIZÁLÁS DIMENZIÓJA	Magas	c) Állandó magántőke-állomány	i) Kapcsolatot erősítő magánszolgáltatások	f) Humán tőke:
	<u>Magánjavak</u>	Külső pénzügyi feltételek	<ul style="list-style-type: none"> • Cégek külső kapcsolatait segítő • K+F eredmények transzferét segítő 	<ul style="list-style-type: none"> • Vállalkozói szellem • Kreativitás • Tudás
	<u>Kevert közjavak</u>	Díjköteles javak (kizárhatóság)	Egyetemi spin-offok	Külső pénzügyi feltételek
	<u>Közjavak</u>	b) Tulajdonosi hálózatok	h) Kooperációs hálózatok	e) Kapcsolati tőke (társas megmozdulások)
<u>Közjavak</u>	Kollektív javak: <ul style="list-style-type: none"> • Tájkép, vidék • Kulturális örökség 	<ul style="list-style-type: none"> • K+F-et és tudástranszferet segítő stratégiai szövetségek • PPP a szolgáltatásban és a tervezésben 	<ul style="list-style-type: none"> • Képesség az együttműködésre és a kollektív tevékenységekre • Kollektív kompetenciák 	
<u>Közjavak</u>	a) Források:	g) K+F-et közvetítő ügynökségek, szervezetek	d) Társadalmi tőke (önkéntes közreműködés)	
<u>Alacsony</u>	<ul style="list-style-type: none"> • Természeti • Kulturális Társadalmi állótőke: <ul style="list-style-type: none"> • Infrastruktúra 	<ul style="list-style-type: none"> • Fogékonyságot, befogadóképességet fokozó eszközök 	<ul style="list-style-type: none"> • Intézmények • Viselkedési modellek, értékrendek • Bizalom, reputáció 	
	<u>Tárgyi javak</u>	<u>Vegyes javak</u>	<u>Nem tárgyi javak</u>	

A TÁRGYASULTSÁG DIMENZIÓJA

Forrás: Camagni (2009) alapján saját szerkesztés.

Az innovatív kereszthez fűződő megállapítások

A tárgyi magán- és közjavakat, illetve a nem tárgyi humán és társadalmi tőkét, vagyis a „hagyományos” négyzetcsoportokat a köztük lévő „kereszt” innovatív csoportjai befolyásolják. Capello és szerzőtársai (2009) szerint az „innovatív kereszt” tőkecsoportjai „kötőanyagként” funkcionálnak, egymáshoz illesztik a „hagyományos” négyzetek négy tőkecsoportját. A területi tőke, a tudásáramlás és a gazdasági növekedés közti kapcsolatokat vizsgálva az az alapfeltevésük, hogy minél több megismerésen alapuló, kognitív tőketényező van jelen egy területen, annál értékesebb az adott terület tőkéje. Ez kihat a gazdasági növekedésre. A magyar szakirodalom is hangsúlyozza az „innovatív kereszt” értelmezésének jelentőségét. Egyes megállapítások – politikai szempontból – a „mi”-tudat erősödésének ábrázolásában, gazdasági szempontból pedig a vállalati együttműködések és azok pozitív következményeinek ábrázolásában (Tóth 2013) látják az értékét. Ezzel párhuzamos értelmezések a koncepciót és a hozzá vezető elemzések eredményeit úgy értékelik, hogy a gazdaságilag fejlett területek esetében az „innovatív kereszt” tőketényezői felértékelődnek. Ennek az a magyarázata, hogy a „hagyományos” négyzetben lévő tényezők majdnem mindenhol rendelkezésre állnak (Nagyházi 2014), vagyis a „hagyományos” négyzet tényezőinek megléte nem elég ahhoz, hogy egy terület vállalati versenyelőnyei gyorsan növekedjenek, és ennek révén kedvezőbb gazdasági környezet vagy versenyelőny alakuljon ki. E célok eléréséhez olyan speciális tőketényezőkre van szükség, amelyek növelik a „hagyományos” négyzetben lévő tényezők hatékonyságát (Lengyel 2010). Más megállapítások hangsúlyozzák, hogy a lokális „innovatív keresztbeli” tényezők megjelennek a sikeres fejlesztéspolitikában. Mindemellett a területi tőke jelensége a térségben kialakult emberi relációkon, viselkedéseken és mintakövetéseken is alapul (Rechnitzer, Smahó 2011). A területi tőke koncepciója a társadalom állapotát, szerkezetét és egyenlőtlenségeit plasztikusan veti össze a gazdasági struktúrával (Jóna 2013a).

A Camagni-koncepció értelmezése kétféleképp különböztethető meg: leíró és normatív szempontból. A leíró értelmezés szerint a területi tőke – mint a megjelenítés eszközének – célja a területeken, térségekben lévő viszonyrendszerek felvázolása, szemléltetése. A normatív értelmezés szerint az is fontos, hogy a területek közötti szintkülönbségek is megjelenjenek, és ehhez kapcsolhatóak a területi tőke – mint méréshez használt eszköz – modellalkotási kísérletei (Jóna 2013b). A koncepciót felhasználva a területek fejlettségbeli különbségeinek empirikus kutatásai szintén megjelentek. A NUTS2 szintű felmérések anyagai alapján Camagni és Capello (2013) a regionális versenyképesség és a területi tőke közti kapcsolatot mutatják be. A koncepciót tesztelik és igazolják empirikus példákkal, különböző indikátorok használatával.

Ebben a tanulmányban a területi tőke koncepcióját mint a megjelenítés eszközét értelmezzük, tehát a leíró szempontokat követjük. Véleményünk szerint ehhez az elemzéshez kapcsolhatóak leginkább a területi tőke koncepciójának kiegészítő és kritikai megközelítései.

Kiegészítő és kritikai megközelítések

A koncepcióval kapcsolatos kiegészítő megállapítások egyike szerint egy adott területre kívülről betelepülő gazdasági szereplő kezdetben a „hagyományos” négyzet tényezőire van hatással, és később ágyazódik be, azaz az „innovatív kereszt” tényezőire gyakorolt hatásai csak később mutatkoznak meg (Rota 2010). Egyetértünk azzal a kiegészítő megállapítással, hogy ki kell emelni a városi policentrikus fejlődést a területi tőke koncepciójában (Giffinger, Suitner 2010). A városi környezetben jobban kirajzolódnak és homogénebbek az „innovatív kereszt” egyes tényezői, például a vállalkozókészség, a magatartási minták vagy értékrendek. Vannak olyan – a kapcsolati tőke és a társadalmi tőke közti átfeledésekről szóló – kritikai megállapítások, amelyek a területi tőke mátrixához egy harmadik dimenziót kapcsolnak, ezt a dimenziót az abszolút és relatív tőketényezők alkotják. Az „innovatív keresztben” felsorolt tőkecsoportok relatíve értelmezendők (Bodor, Grünhut 2014). A magyar középvárosokra vonatkozó elemzés azt mutatta, hogy a területi tőke mátrixában felsorolt tőkeosztályok mellett más jellegű tőkét is fel lehet használni a mérésekhez. E felfogás alapján készült átfogó felmérés rangsorolja a középvárosokat (Tóth 2013).

Az innovatív kereszt tőkecsoportjainak értelmezése

Ebben a fejezetben egy Győrre vonatkozó alkalmazott kutatás vállalati szintű vizsgálata alapján értelmezzük az „innovatív kereszt” tőkecsoportjait.

Tárgyi, kevert közjavak (b)

Tulajdonosi hálózaton egy terület köz- és magántulajdonban lévő hálózatait értjük. Példaként említhető egy belvárosi tér, ahol a helyi vállalkozók közterületet bérelnak vagy részben ingatlanokat tulajdonolnak. Az imént felsorolt javak köz- és magántulajdonban vannak. Ezek a győri járműipari körzetben működő vállalkozások fizikai értékei (épületek, raktárak, termelő eszközök) a vállalati kérdőívben. A tulajdonosi hálózatok kevésbé kapcsolhatók a kevert közjavak kategóriájához, bár területi szinten is a versenyképesség alkotóelemei közé tartoznak (Fiáth, Megyes 2010; Vedres 2000; Vitali, Glattfelder, Battiston 2011). A hálózatok több szempontból értelmezhetők (matematikai, szociológiai, pszichológiai, közgazdaságtani, fizikai, rendszerelméleti, biológiai és vállalati szektorban egyaránt) (Barabási 2003). Azt vizsgáltuk, hogy van-e a válaszadók között olyan vállalat, ahol megjelenik a közszféra és a magánszféra tulajdonosi rendszere. Győr esetében ez a város környékén elhelyezkedő kikötő és repülőtér volt.

Vegyes, magántulajdonban lévő javak (i)

A kapcsolati magánszolgáltatások piaci szereplők által létrehozott kooperációk, melyek nem feltétlenül piaci alapúak. A látható és nem látható kapcsolati magánszolgáltatások a cégek külső kapcsolataihoz kötődnek. Emellett működhetnek a vállalkozások K+F-eredményeinek transzfere alapján is, amely szintén látható és nem látható formában jelenik meg. Ezeket hívja Camagni vegyes (hard és soft) tényezőket tartalmazó magánjavaknak. Camagni (2009) modellje a kapcsolatot erősítő magánszolgáltatásokat alcsoportokra osztja annak alapján, hogy milyen jellegű kapcsolatok erősödésében segítenek.

Cégek külső kapcsolatait segítő szolgáltatások: A kérdőívben a vállalatokat arról kérdeztük, hogy milyen közvetítő szervezeteket vesznek igénybe kapcsolataik növeléséhez, és hogy igénylik-e a tudáshoz való hozzáférést annak érdekében, hogy beszállítói vagy megrendelői kapcsolataikat javítsák. A kérdések között szerepel, hogy mennyire motiváltak annak érdekében, hogy olyan tudásra tegyenek szert, amelynek segítségével – a versenytársakkal együttműködve – piaci előnyhöz juthatnak, illetve hogy mekkora forrást fordítottak olyan lehetőségek kihasználására (pályázatok, egyéb támogatások), amelyek segítségével innovatív együttműködések (például beszállítói partnerkapcsolatok) kezdeményezhettek.

K+F-eredmények transzferét elősegítő szolgáltatások: Az ilyen transzferekből származó kapcsolati szolgáltatások piaci környezetben jönnek létre, ezért elsősorban a technológiai transzfert segítik. Példaként szolgálnak azok a profitorientált cégek, amelyek ellenérték fejében biztosítják az igényelt technológiát. A vállalati kutatásban olyan kérdések sorolhatóak ide, amelyek a K+F-eredmények keresletére vonatkoznak. Ezek a következők: Milyen mértékben végeztek vagy rendeltek meg másoktól K+F-tevékenységet? Hogyan változtak a K+F-költségeik? Milyen mértékben együttműködnek a vállalkozások a K+F és az innováció során? Milyen mértékben vonnak be partnereket az új ötletek megvalósításához? Mi az ezzel kapcsolatos jövőbeli tervük, véleményük?

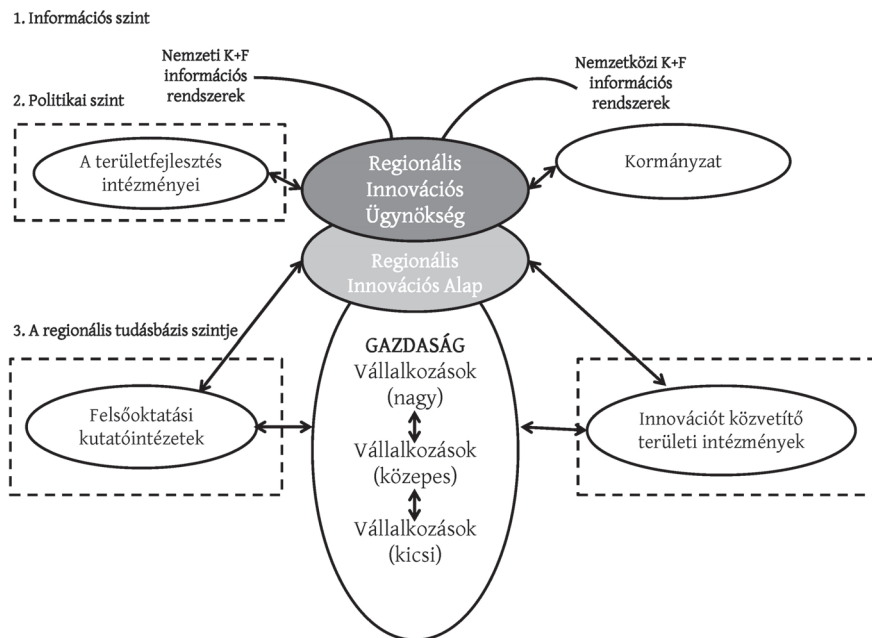
Vegyes, köztulajdonban lévő javak (g)

K+F-et közvetítő ügynökségek, szervezetek: Camagni koncepciójában félig tárgyi, félig nem tárgyi elemeket tartalmazó közjavak alkotják a technológiatranszfert elősegítő ügynökségeket. Ez úgy értendő, hogy jórészt a közösségi javak járulnak hozzá egy terület nyitottságához, ezek növelhetik a terület adaptációs képességét. A közvetítő ügynökségek a K+F-eredmények átvitelében, átruházásában közreműködő eszközként funkcionálnak. A K+F-eredmények hasznosításán belül beszélhetünk technológiatranszferről. A Magyarországon működő regionális innovációs ügynökségek részben erre a célra jöttek létre. Kutatási eredmények felkarolásával, kisvállalkozói kapcsolatok erősítésével,

projektek fejlesztésével a működési hatáskörükben lévő terület versenyképességének javítását tűzik ki célul. A K+F-eredmények transzferét elősegítő ügynökségeken nemcsak a formálisan erre a célra létrehozott ügynökségeket értjük, hanem az azonos célú szervezeteket is. Ezek a szervezetek a regionális innovációs ügynökségek intézményi környezeti modelljében mellékszereplőként segítik egy adott terület tudásáramlását és K+F-szintjének növelését. A 2. ábrán (a téglalapokban) láthatók azok az intézmények, amelyek tevékenysége és céljai hozzájárulnak a területi innovációs folyamatok létrehozásához és innovációs szolgáltatások nyújtásához.

Mivel köztulajdonban lévő javakról van szó, az alkalmazott kutatásban olyan kérdések eredményei adhatnak értelmezési támpontokat, amelyek a felsőoktatással és a kutatóintézetekkel való együttműködésre utalnak: Hol helyezkednek el azok az egyetemek és kutatóintézetek, amelyekkel a megkérdezett vállalkozások kapcsolatban állnak? Milyen tevékenységi körökre terjed ki a kapcsolatuk? Milyen mértékben működnek együtt az egyetemekkel és a kutatóintézetekkel? Ha nincs vagy gyenge az együttműködés, akkor milyen okokban látják az akadályozó tényezőket?

2. ábra: Regionális innovációs ügynökségek intézményi környezete
Institutional environment of regional innovation agencies

Forrás: Dóry (2005).

Nem tárgyi, kevert tulajdonú javak (e)

A vállalatok és a közösségi intézmények készségét a nyitottságra és az együttműködésre ki lehet mutatni a kapcsolati tőke megjelenésében is egy adott térségben. A kapcsolati tőke tartalmi meghatározása közel áll a társadalmi tőkéhez, ez utóbbi – Camagni koncepciója szerint – minden társadalomban jelen van. A kapcsolati tőke úgy is felfogható, mint a helyi szereplők által létrehozott két- vagy többoldalú kapcsolatok sora. Ezek olyan miliőben jönnek létre, ahol erős a bizalom, azonos viselkedési modellek és értékek alakultak ki, a kapcsolatok kölcsönösök (Camagni 2008). A kapcsolati tőkének számos pozitív hatása van a többi tőkétényező-csoportra. A kollektív tanulásból adódó kollektív kompetenciák hozzájárulnak az adott területen kialakuló érdekharmóniához, az érdekközösségek pedig gazdasági és stratégiai fellendüléshez vezethetnek. (Bodor, Grünhut 2014; Jóna 2013b). Például ha a helyi elit csoportjainak – a politikai és gazdasági vezetőknél, intézményvezetőknek, a cégtulajdonosoknak és a többi véleményformáló személynek – a jövőt formáló fejlesztési irányokkal kapcsolatos elképzelései nem ismertek, akkor az elitcsoportok között is kisebb a konszenzus. Az eltérő vagy esetlegesen széthúzó irányú elképzelések a terület fejlődését, a stratégiai törekvések megvalósítását gátolhatják. Vállalati szinten ugyanez a helyzet egy cég tudatos, bottom-up irányú fejlesztésében. Ha a vállalkozó a munkatársaitól megköveteli a cég gazdasági és társadalmi beágyazódását segítő kompetenciákat, illetve kiépíti a vállalatban belüli intenzív tudásáramlást, akkor ez a vezetői felfogás a vállalkozást nyitottá formálhatja. Ebben a vállalati környezetben a dolgozók kinyilváníthatják a véleményüket, és kevésbé korlátozott az információáramlás.

Képesség az együttműködésre és a kollektív tevékenységekre: Győr és térségének innovációs szintje és tudásáramlása függhet a területen végbemenő együttműködési folyamatoktól és a kollektív tevékenységek mértékétől. A kollektív tevékenységek koordinálása, felülről jövő, közösségi szintű ösztönzése és elemzése kulcskérdés. A kollektív tevékenység – amelyben több ember vesz részt egy helyen és egy időben – kialakulhat külső és belső készítésre (Choi, Shahid, Savarese 2011). A kollektív tevékenységek jelenléte és gyakorisága a vállalkozás – jelen esetben a győri járműipari körzet területén működő vállalkozások – által támogatott programok, a közösségi aktivitást eredményező események. Az erre vonatkozó kérdések utalnak arra, hogy milyen arányban és milyen ügyeket, társadalmi célokat támogatnak a vállalkozások, illetve tervezik-e a támogatást.

Kollektív kompetenciák: A kollektív kompetenciák mérése gyakran kapcsolódik az oktatáshoz. A vállalkozások humánerőforrás-részlegei kiépült kollektív stratégiával rendelkeznek (Retour, Croquette 2003). Ennek mérésére módszertanilag legmegfelelőbb a mélyinterjú, amelyben lehetőség van a stratégia egyes részeinek kibontására, illetve a területfejlesztési szempontok megismerésére. A kérdések arra vonatkoznak, hogy milyen kapcsolódást elősegítő kompetenciákat követel meg a vállalat és milyen mértékben, vagy hogy a megkérdezett milyen kiterjedésben érzékeli az őt körülvevő környezetben a tudásáramlást.

Vegyes, kevert tulajdonú javak (h)

A kooperációs hálózatok olyan csoportot alkotnak, amelyek összekötik a tárgyi és nem tárgyi javakat, illetve a magán- és közjavakat. Az innováció hálózatalapú megközelítése szerint a kooperációs hálózatoknak van a legjelentősebb szerepe a tudás újraelosztásában (Csizmadia 2004). A területi tőke koncepciójában (1. ábra) ez a csoport az „innovatív kereszt” közepén helyezkedik el, tehát magában foglalja és összeköti a tárgyi és a nem tárgyi javakként, valamint a köz- és magánjavakként értelmezhető tőketényezőket. A profitot eredményező termékek és szolgáltatások a köz- és a magánszféra, illetve a magán- és a magánszféra együttműködései által jönnek létre. A kutatási kérdések a következők: Milyen mértékben támogatja egy vállalkozás a más vállalatokkal együttműködést eredményező kezdeményezéseket? Mennyire vesz részt a különböző együttműködési formákban? Ezeknek az együttműködési formáknak mekkora a kiterjedése?

A felmérés eredményei

A győri járműipari körzet vállalkozásaira vonatkozó kérdőíves kutatás eredményei közül azokat emeljük ki, amelyeket az „innovatív kereszt” tényezőinek értelmezéséhez használtunk. Győr város gazdaságának fejlődése nagymértékben a járműiparhoz kapcsolódik, a helyi gazdaság együttműködési rendszerei jelentősen hozzájárultak ehhez a folyamathoz. Hasonló – más európai térségekben végzett – járműipari vizsgálatokat is tudtunk hasznosítani kutatásunk során (Fekete 2014a, 2014b). A győri járműipari körzet vállalati kérdőíves felméréseinek elsődleges célja nemcsak a területi tőke mérési módszereinek tesztelése volt, hanem más, a vállalkozások nyitottságával, a tudásteremtéssel és az innovációval kapcsolatos kérdések megválaszolására is kísérletet tettünk. A lekérdés egy tudományos projekt keretében történt,⁴ amelynek célja volt a győri ipari körzet működésének vizsgálata, és esetleg egy új típusú, térségi szintű tervezési és fejlesztési rendszer kidolgozása (Rechnitzer 2013). A projekt lezárása után is folytatódott a témával kapcsolatos kutatási tevékenység. A kutatás Győrre és közvetlen környékére, Mosonmagyaróvárra és vonzáskörzetére, a Fertő–Rábaközre (Sopron város kivételével) terjedt ki, és további olyan vállalatokat is bevontunk a vizsgálatba, amelyek a győri járműiparhoz kapcsolódnak.⁵ A kutatásban 240 cég vett részt. Emellett nem tekinthető a kutatásunk reprezentatívnak. Úgy véltük azonban, hogy a kis mintaszámon végzett kutatásunk is segített kérdéseink megválaszolásában, és alkalmas arra, hogy az átfogó statisztikai elemzések eredményeit kiegészítse, pontosítsa, valamint hogy az „innovatív kereszt” tőkeértékeinek megjelenését szemléltethesse a gyakorlatban.

Az általános információkat összefoglalva a 240 vállalkozás alapítási éve 1856-tól 2013-ig terjed. 116 vállalkozásnak Győrben, 89-nek más városokban,

34-nek pedig községekben van a székhelye. A válaszadó vállalkozások formája 80%-ban korlátolt felelősségű társaság. Az átlagos, 2012. évi árbevételük 751 millió forint, ezen belül a válaszadók 66%-ánál 500 millió forint alatti, 34%-ánál pedig 500 millió forint feletti a 2012. évi árbevétel. A vállalkozások átlagosan 34 főt foglalkoztatnak. Saját, önálló termékkel vagy speciális, egyedi szolgáltatással 29%-uk rendelkezik. Az „innovatív kereszt” értelmezéséhez használt ismérvek: a cégek csaknem 88%-ában nincs külföldi résztulajdon, 9%-ában viszont teljes a külföldi tulajdonlás. Ez az arány jóval alacsonyabb az országosnál. (2011-ben a KSH 2012 és 2013-as kimutatása szerint Magyarországon a regisztrált vállalkozásoknak 30%-a volt külföldi irányítás alatt álló működő leányvállalat.) A kutatásban szereplő külföldi érdekeltségű vállalkozások kiemelkedő arányban köthetőek Ausztriához (38%) és Németországhoz (26%). A többi külföldi tulajdonú vállalat francia, olasz, svájci (8-8%), holland, izraeli és luxemburgi (4-4%) kötődésű.

Tulajdonosi hálózatok

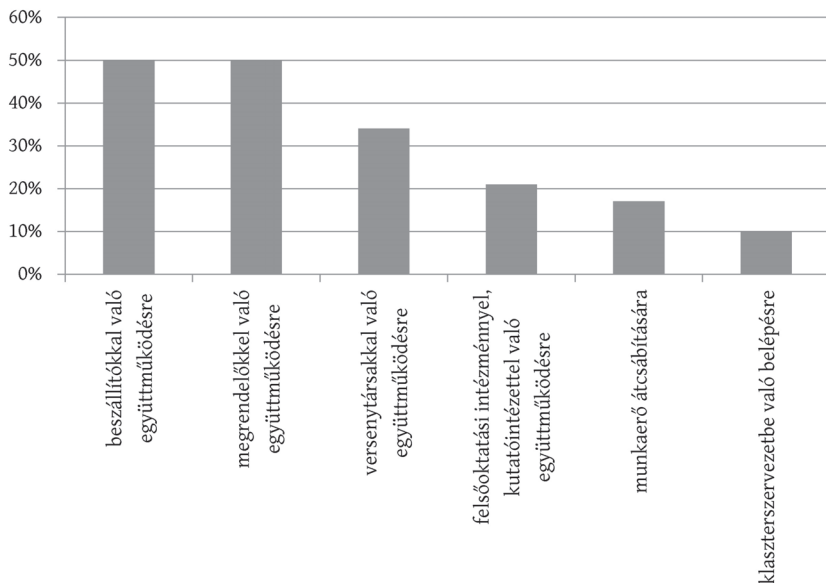
Győr esetében nagyobb vállalatoknál figyelhető meg a magán- és közszféra vegegyes tulajdonlási modellje. Példaként említhető a város környékén elhelyezkedő kikötő és repülőtér. A Győr-Gönyű kikötőt a Győr-Gönyű Kikötő Zrt. üzemelteti, részben önkormányzati tulajdonú, részben pedig az Audi Hungária Motor Kft. tulajdona. Az önkormányzat az 1990-es évek óta foglalkozik a kikötő fenntartásával és folyamatos fejlesztésével. Az Audi Hungária Motor Kft. számos nagy volumenű fejlesztésben vett részt. A Győr-Pér repülőtér 1994 előtt a Magyar Honvédség tulajdonában füves repülőtérként üzemelt. A repülőtér jelenleg 40%-ban a Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának tulajdonában és 12%-ban a magyar állam tulajdonában van. 2013-ban a repülőtér tulajdonosi köre kibővült az Audi Hungária Services Zrt.-vel. Mindkét példa azt szemlélteti, hogy a magántulajdonosi szféra a nagyobb fejlesztések megvalósításánál szállt be a tulajdonosi körbe.

A cégek külső kapcsolatai és a K+F-transzfert segítő szolgáltatások

A cégek külső kapcsolatai és K+F-transzfert segítő szolgáltatások kérdései arra vonatkoztak, hogy milyen irányokban motiválja a vállalatokat a tudáshoz való hozzáférés: munkaerőt kívánnak átcsábítani, vagy a versenytársakkal, beszállítókkal, megrendelőikkel és felsőoktatási intézménnyel igyekeznek együttműködni, vagy éppen a klaszteresedés folyamatának résztvevőivé akarnának válni. A válaszok megoszlása a 3. ábrán látható.

A tudáshoz való hozzáférés elsősorban az együttműködés érdekében motiválja a vállalkozásokat. Legnagyobb arányban a beszállítókkal és a megrendelőikkel való együttműködések reményében keresik a tudást, de a versenytársakkal

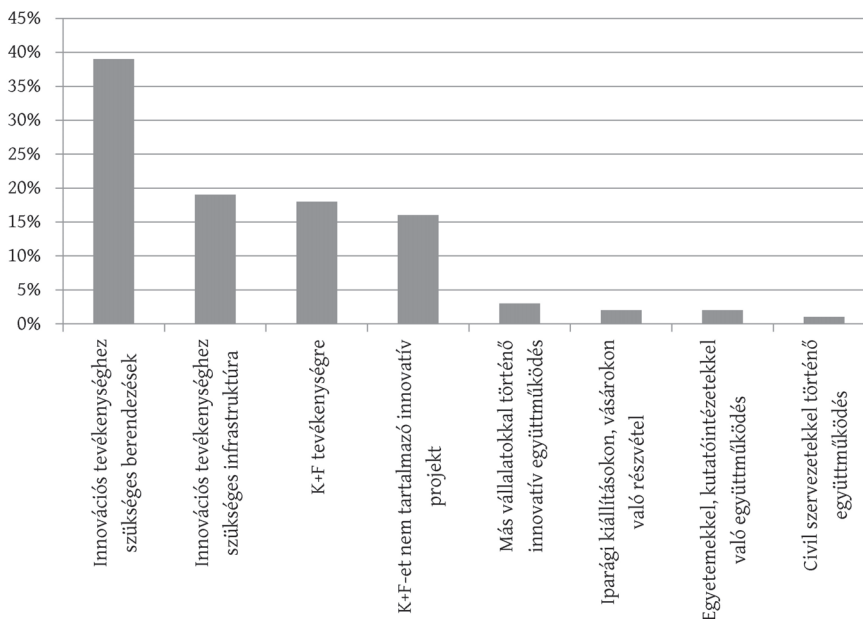
3. ábra: Vállalatok tudáskeresletének motiváló tényezői
Motivators in corporate need of knowledge

való együttműködés igénye is magas értékeket mutat. A kérdőíves vizsgálat tartalmaz olyan eredményeket is, amelyek a vállalkozásokat érintő támogatásokkal voltak kapcsolatosak. A vállalkozások hazai vagy EU-s támogatásokkal kapcsolatos információi azt mutatták, hogy az együttműködést kezdeményező pályázatok segítették a beszállítói hálózat formálódását, illetve a klaszteresedést. Ezeknek a jelenségeknek szintén vannak tárgyi és nem tárgyi területi értékei, ezt mutatta a cégek külső kapcsolatainak megerősödése vagy a K+F-eredmények beáramlása. (A kérdésre 100%-os volt a válaszadási arány, a 2010 és 2012 között támogatást kapó vállalkozások aránya 37% volt.) A 4. ábra a támogatások megoszlását mutatja.

Azok a vállalkozások, amelyek részesültek támogatásban, az összeget elsősorban az innovációs tevékenységhez szükséges épületek, infrastruktúrák létrehozására, illetve gépek, berendezések, eszközök vásárlására fordították. Azok a vállalkozások, amelyek együttműködéseket elősegítő támogatásokat kaptak, azonos arányban számoltak be egyetemekkel, más vállalatokkal és civil szervezetekkel való együttműködésekről. A K+F-eredmények transzferén alapuló magánszolgáltatásokhoz kapcsolódnak azok a felmérési eredmények, amelyek a vállalkozások K+F-költségeit összekötik a külső partnerek bevonásának mértékével. A 2010–2012-es időszakban a vállalkozások közel 10%-a végzett vagy rendelt meg kutatás-fejlesztési tevékenységet és árbevételük 4%-át fordították átlagosan K+F-re. Az országos adatok szerint 2010 és 2012 között a K+F-intenzitás növekedett (KSH 2013). Ez a tendencia a kérdőíves eredményeinkkel is igazolható.

4. ábra: A támogatott vállalatok aránya a K+F, az innováció és az együttműködés területein
Share of supported companies in the field of cooperation

Kutatást és fejlesztést közvetítő ügynökségek és szervezetek

A regionális innovációs ügynökségek környezeti modelljében (2. ábra) látható a vállalkozások és a felsőoktatási intézmények és egyéb kutatóintézetek kapcsolata, ezt a kapcsolatot mi is vizsgáltuk (1. táblázat).

A válaszadó vállalkozásokkal csak belföldi egyetemek és főiskolák állnak kapcsolatban, a vállalkozók közepes mértékűnek tartják az együttműködést. Az együttműködést akadályozó tényezők között főleg a vállalat tudásbefogadási képességét, a potenciális partnerszervezet abszorpciók kapacitását, a vállalat tudásátadási hajlandóságát, a korszerű menedzsmentismeretek hiányát, a vállalati és a pályázati források hiányát említették. Alig hivatkoztak a bizalomhiányra, a vállalatvezetés szemléletmódjára és a vállalati kultúrára. Ez azt a további következtetést vonhatja maga után, hogy a válaszadók többségének már nagy tapasztalata van az egyetemekkel és kutatóintézetekkel való együttműködések terén, konkrét okokat, gyengeségeket tudnak megnevezni. A felsőoktatási-vállalati együttműködések további elemzése és fejlesztése szempontjából ez az eredmény kulcsfontosságú lehet.

1. táblázat: A vállalkozások felsőoktatási intézményekkel és egyéb kutatóintézetekkel való kapcsolatának földrajzi kiterjedése

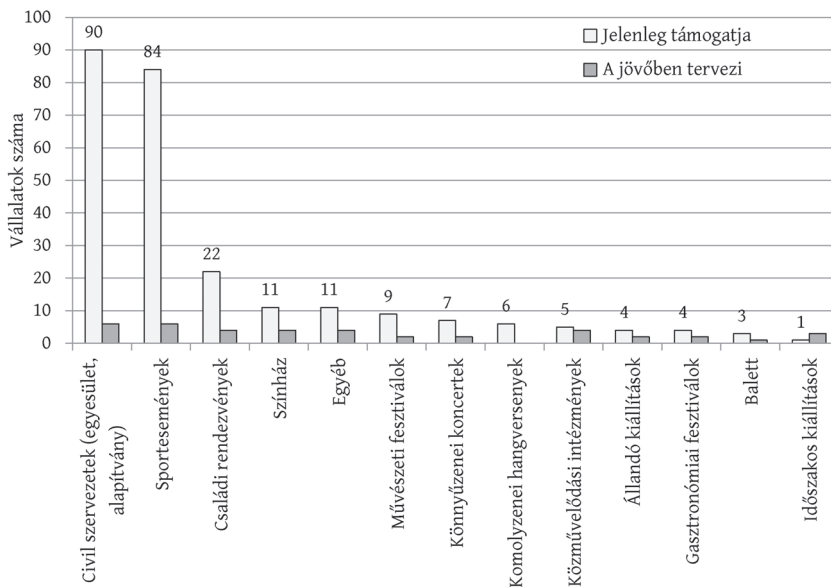
Geographic scope of knowledge based corporate cooperation

<i>Térbeli elhelyezkedés</i>	<i>Kapcsolatok száma</i>
Helyben (a cégtől max. fél órára)	14
Észak-Dunántúl távolabbi területei	8
Budapest és környéke	4
Máshol az országban	3
Bécs	0
Ausztria határhoz közeli részei	0
Pozsony	0
Szlovákia határhoz közeli részei	0
Máshol	0

Kollektív tevékenység és kollektív kompetenciák

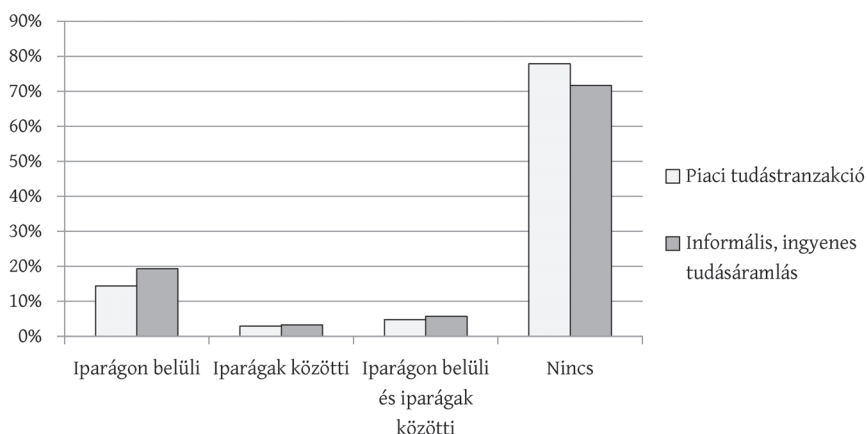
A vállalkozások kollektív tevékenységére utaló válaszok alapján a többség (84 válaszadó) egyértelműen sporteseményt vagy sportrendezvényt és családi rendezvényeket támogat (5. ábra). A legtöbben az elmúlt 5 évben 500 ezer és 1 millió forint közötti értékben támogatták az 5. ábrán látható területeket.

5. ábra: A vállalkozások által támogatott programok és szolgáltatások (jelenleg támogató vagy a támogatást tervező vállalkozások száma)

Collective programs and services supported by companies

A vállalati dolgozók nyitottságát mint kollektív kompetenciát is mértük. A 240 vállalkozás 92%-ában megfogalmazódott, hogy minden dolgozójától megköveteli a nyitottságot, a válaszok 5%-ában a vállalkozások csak bizonyos dolgozóiktól követelik meg a nyitottságot, 3%-ában pedig egyáltalán nem várják el mint munkakörhöz kapcsolódó készséget. A 6. ábra mutatja, hogy a vállalkozások 70-80%-a saját környezetében nem érzékel tudásáramlást. A többi válasz szerint iparágon belül jelenik meg a tudásáramlás (15-20%). A vállalkozások a piaci tudástranzakciót nagyobb arányban választották, mint az informális tudásáramlást.

6. ábra: A vállalkozás környezetében érzékelt tudásáramlás és tudástranzakció
Companies' perception of knowledge transaction and transfer

Kooperációs hálózatok

A kooperációs hálózatokhoz kapcsolódó kérdésekre szinte minden megkérdezett válaszolt. A 2010–2012-es időszakban a vállalkozások 6%-a vett részt klaszterszerzetben, leginkább lokálisan (a cégtől maximum fél órán belüli távolságban), illetve Budapesten és agglomerációjában. A válaszadók 3%-a kapcsolódott stratégiai szövetséghez, 7%-a pedig nagyjából szintén helyi konzorciális együttműködéshez. Legnagyobb arányban (30%) szakmai szövetségekben vettek részt a vállalkozások. Ez jórészt a Győr-Moson-Sopron Megyei Iparkamarának köszönhető.

Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy az „innovatív keresztben” lévő tőkeértékek megjelenési formáit szemléltesse a városi környezetben tevékenykedő vállalko-

zói rétegben. A győri járműipari körzet vállalkozásairól szóló vizsgálat a tulajdonosi szervezetek, a külső kapcsolatok erőssége, a K+F-transzferet segítő szervezetek igénybevétele, a kooperációs hálózatokban való részvétel szempontjaira fókuszált. A kutatás eredményei inputokat adhatnak a jövőben tervezett fejlesztésekhez. A pilot jellegű lekérdezés eredményei természetesen elsősorban arra szolgálhatnak, hogy a statisztikai elemzések eredményeit kiegészítsék, pontosítsák. A vegyes tulajdonban lévő vállalatokhoz, szervezetekhez a magán-tulajdonosi kör a nagyobb volumenű fejlesztéseknél kapcsolódott. Győr járműipari körzetében vizsgált vállalkozások tudáshoz való hozzáféréseinek legfőbb motivációja az együttműködés bővülése. A megkérdezett vállalatok viszonylag kis hányada részesült eddig együttműködések célzó támogatásokban, ez viszont nem jelenti, hogy a vállalatok érdeklődése gyenge a kooperációkat elősegítő információk iránt. A felsőoktatási intézményekkel és kutatóintézetekkel, illetve a K+F-eredmények transzferét elősegítő ügynökségekkel való együttműködési hajlandóságuk átlagos értéket mutat. A győri járműipari körzetben működő vállalkozások K+F-kiadásai azonos trendet mutatnak az országos adatokkal. A válaszadó vállalkozásokkal csak belföldi egyetemek és főiskolák állnak kapcsolatban, elsősorban a K+F és az innováció terén. A válaszadók többsége már komoly tapasztalatokkal rendelkezik. Az egyetemekkel és a kutatóintézetekkel való együttműködések hiányával kapcsolatban konkrét okokat, gyengeségeket tudnak megnevezni, amelyeknek a kiküszöbölése fontos szempont lehet a közös fejlesztésekben. A vállalkozások a közösségi együttműködések közül legszívesebben sporteseményeket, sportrendezvényeket és családi rendezvényeket támogatnak.

Camagni koncepciójával kapcsolatban az a véleményünk, hogy a vizsgált helyzet egyediségéhez igazítva ad elméleti kiindulópontokat. A tanulmányban összekapcsoltuk a győri vállalati réteg endogén elemeit a területi tőkeértékekkel és azok értelmezésével. Az empirikus megközelítésben nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehetett minden elemet pontosan beleilleszteni a Camagni által kijelölt csoportokba. Ennek oka nem feltétlenül a használt változók hiányosságaiiban keresendő, hanem a koncepciónak az empirikus alkalmazás során tanúsított „ellenállásából”.

Jegyzetek

- 1 Alapítva: 1896, jogutód: Rába Járműipari Holding Nyrt.
- 2 Zonnenveld és Waterhout (2005, 2010) megállapították, hogy minden területnek sajátos tőke-készlete van, amelyekben vannak kemény és puha tényezők.
- 3 A környezet mint összetevő értelmezése Alfred Marshall megállapításai alapján értendő: „valami van a levegőben”; költségcsökkentő mechanizmusok, amelyek a közelségen alapulnak; adott területen lévő szervezetek, szabályzatok, gyakorlatok, termelők, kutatók és jogszabályalkotók kombinációjának eredménye.

- 4 „Győr Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új irányjai és eszköze” TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV program.
- 5 A kutatási területet a program ezen a módon határolta le.

Irodalom

- Bajmócy Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged
- Barabási A. L. (2003): *Behálózva*. Helikon Kiadó, Budapest
- Barca, F. (2009): *An agenda for a reformed cohesion policy, A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report_/barca_report_en.pdf (Letöltés: 2015. szeptember 23.)
- Bodor Á., Grünhut Z. (2014): Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról, A társadalmi tőke problémája Camagni elméletében. *Tér és Társadalom*, 3., 3–18.
- Camagni, R. (2005): The rationale for territorial cohesion: issues and possible policy strategies. In: Boscaino, P. (ed.): *Present and future of the European spatial development perspective*. Alinea, Firenze, 121–138.
- Camagni, R. (2008): Towards a concept of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, B., Fratesi, U. (eds.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer, Berlin, 33–48. <http://doi.org/cj7qfq>
- Camagni, R. (2009): Territorial capital and regional development. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Northampton, 118–132. <http://doi.org/4hv>
- Camagni, R., Capello, R. (2013): Regional competitiveness and territorial capital: A conceptual approach and empirical evidence from the European Union. *Regional Studies*, 9., 1383–1402. <http://doi.org/bcj9>
- Capello, R., Caragliu, A., Nijkamp, P. (2009): *Territorial capital and regional growth: Increasing returns in cognitive knowledge use*. <https://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/86826/1/09-059.pdf> (Letöltés: 2015. december 12.)
- Choi, W., Shahid, K., Savarese, S. (2011): Learning context for collective activity. *Recognition, Department of Electrical and Computer Engineering*, University of Michigan. <http://www.eecs.umich.edu/vision/papers/cvpr2011choishahid.pdf> (Letöltés: 2015. december 11.)
- Csizmadia Z. (2004.): *Az innováció hálózati alapú megközelítése, Tudásáramlás, innovációs rendszerek, regionális hálózatok*. <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/CsizmadiaZoltanInnovacioMunkakozi1.pdf> (Letöltés: 2015. szeptember 12.)
- Czakó K. (2015): Diskurzus a területi tőke koncepciójáról. *Tér és Társadalom*, 4., 176–186. <http://doi.org/bckb>
- Dóry T. (2005.): Az innovációk regionális szintű alakításának irányjai. In: Rechnitzer J., Grosz A. (szerk.): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA RKK, Pécs, 273–294.
- Fekete D. (2014a): Gazdaságfejlesztés az ingolstadti járműipari központban. *Tér és Társadalom*, 2., 176–187.
- Fekete D. (2014b): Nagyvárosi kormányzás és gazdaságfejlesztés a Rhein-Neckar nagyvárosi régió példáján. *Köztes Európa: Társadalomtudományi folyóirat: A VIKÉK közleményei*, 6., 91–98.
- Fiáth A., Megyes J. (2010): A hálózatos iparágak szabályozási környezete. *Vezetéstudomány*, 41., 4–11.
- Giffinger, R., Suitner, J. (2010): Danube Region Strategy – Arguments for a territorial capital based multilevel approach. *Spatium*, 23., 9–16. <http://doi.org/cv8m2p>
- Giffinger, R., Haindlmaier, G., Kramar, H. (2010): The role of rankings in growing city competition. *Urban Research and Practice*, 3., 299–312. <http://doi.org/fcnf4z>
- Jóna Gy. (2013a): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1., 30–51.
- Jóna Gy. (2013b): *A területi tőke kistérségi jellegzetességei*. Doktori (PhD) értekezés. Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő. <https://szie.hu/file/tti/archivum/>

- Jona_Gyorgy_ertekezes.pdf (Letöltés: 2015. december 20.)
- KSH (2012): Regisztrált társasági szervezetek száma. 2011. *Statisztikai Tükör*, 19., <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gaz/gaz21112.pdf> (Letöltés: 2015. december 11.)
- Lengyel I. (szerk.) (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. versenyképesség, klaszterek, alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I., Szakálné Kanó I., Vas Zs. (2015): Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: feldolgozóipar a magyar városrégiókban. *Tér és Társadalom*, 3., 49–72. <http://doi.org/bckc>
- Nagyházi Gy. (2014): *Belső erőforrásokat mozgósítani képes területfejlesztési politika lehetőségei*. Tervezett disszertáció, SZE, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola
- OECD (2001): *OECD Territorial Outlook, Territorial Economy*. http://www.vwl.tuwien.ac.at/hanappi/AgeSo/SecReps/Territorial_Outlook_F.pdf (Letöltés: 2015. december 10.)
- Porter, M. E. (1985): *Competitive advantage*. Free Press, New York
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rechnitzer J. (2013): *A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze. TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV azonosítószámú pályázat keretében elvégzett kutatás*. Kutatási terv. Széchenyi István Egyetem, Győr
- Rechnitzer J. (2015): *Területi tőke szerepe a városfejlődésben - A Győr kód*. MTA RKK, Pécs, kézirat (megjelenés alatt)
- Retour, D., Croquette, D (2003): Gestion des compétences et stratégie d'entreprise. *Personnel*, 1., 2–34.
- Rota F. S. (2010): The territorial embedment of global industrial networks, Evidences from foreign multinational companies in Turin. *Proceedings of the Regional Studies Association (RSA), International Conference*, Pécs
- Tóth B. I. (2013): *A területi tőke szerepe a regionális- és városfejlődésben, esettanulmány a hazai középvárosok példáján*. Doktori értekezés, Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron
- Vedres B. (2000): A tulajdonosi hálózatok felbomlása: A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a 90-es évek végén. *Közgazdasági Szemle*, szeptember, 680–699.
- Vitali, S., Glattfelder, J. B., Battiston, S. (2011): The network of global corporate control, *Plos-one*, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0025995> (Letöltés: 2015. december 13.)
- Zonneveld, W., Waterhout, B. (2005): Visions on territorial cohesion. *Town Planning Review*, 1., 15–27. <http://doi.org/fj9d73>
- Zonneveld, W., Waterhout, B. (2010): Implications of territorial cohesion: an essay. *Paper prepared for the Regional Studies Association Annual International Conference, Pécs* <http://www.espon-interstrat.eu/admin/attachments/Zonneveld.pdf> (Letöltés: 2015. október 1.)
- http://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsc00001.html (Kutatás-fejlesztési ráfordítások szektoronként a GDP százalékában.) (Letöltés: 2015. december 31.)
- <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp> (Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok statisztikája) (Letöltés: 2015. december 21.)

A magyarországi regionalizmus egy gyakorlati szakember szemével

Regionalism in Hungary from an empirical perspective

JÓZSA VIKTÓRIA

JÓZSA Viktória: PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő; viktorija.jozsa@gmail.com

KULCSSZAVAK: regionalizmus, regionalizáció, Magyarország, rendszerváltás, EU-csatlakozás

ABSZTRAKT: Több mint két évtizeddel a rendszerváltás után, és valamivel több mint tíz évvel hazánk EU-csatlakozását követően érdemes áttekinteni a magyarországi regionalizmus, regionalizáció folyamatait. Jelen írás célja az elmúlt évtizedek történéseinek átfogó, empirikus és folyamat alapú bemutatása, valamint a tudományos vizsgálat szempontrendszerének kiegészítése néhány új vizsgálati elemmel. A regionális tudomány alkalmazott jellegére tekintettel cél a területfejlesztési szakma és a tudomány kapcsolatának, viszonyrendszerének vizsgálata. Ehhez a szerző a tanulmányban hivatkozott elméleti alapokat használja, és kiegészíti saját gyakorlati tapasztalataival, a vonatkozó törvényi szabályozások, programozási és egyéb szakpolitikai dokumentumok, valamint két további elem vizsgálatával. A tudomány és a „szakma”, illetve az elmélet és a gyakorlat fogalmait a szerző írásában egymást kiegészítő, szinergikus elemekként, és nem ellentétpároként használja. A regionalizáció folyamatát az 1990-es évektől kezdődően három szakaszra tagolja, a „hőskorra”, a stabilizáció, majd az útkeresés időszakára. Ezen időszakokat az általa kialakított szempontrendszer alapján hasonlítja össze és elemzi, majd néhány összegző megállapítást tesz. Az előcsatlakozási alapoktól az első, „fél” programozási időszakon, a decentralizációs törekvéseken, a pólusprogramon, az egymást követő intézményi és szabályozási változásokon keresztül eljutunk napjaink újraiparosítási és intelligens szakosodási stratégiáihoz, valamint az új, 2014 és 2020 közötti EU-s költségvetési periódus kezdetéhez.

A cikk – a szerző reményei szerint – segítheti a területfejlesztést és a regionális folyamatokat kutatókat, az e területeken tevékenykedő gyakorlati szakemberek új generációját. Kiegészítésül szolgálhat továbbá a Kelet-Közép-Európa országaiban 1990 és 2015 között zajló területi folyamatok kutatásához, elsősorban összehasonlító elemzésekhez.

Viktória JÓZSA: PhD student, Enyedi György Doctoral School of Regional Sciences, Szent István University, Gödöllő; viktorija.jozsa@gmail.com

KEYWORDS: regionalism, regionalisation, Hungary, transition economy, EU accession

ABSTRACT: More than two decades after the change of the political system, with the EU accession about 12 years ago, Hungarian regionalism and regionalisation processes deserve some attention. The objective of the study is the presentation of the subsequent structural,

institutional and regulatory changes from the pre-accession programmes through the first, half programming period, decentralisation initiatives and the Competitiveness Pole programme to the regional policy of our days, including re-industrialisation and smart specialisation.

Methodologically, the study combines the theoretical background with an empirical, process-based analysis and involves two new elements in addition to the relevant regulatory framework, strategic programming documents and historical facts. The two new examined elements are the main topics of the Falu Város Régió (Village, City, Region) periodical from the first issue in 1994 (as the practical side); and the main topics of the annual conference of the Hungarian Regional Science Association from 2003 (as the academic sector). With regard to the applied character of regional studies, the author examined the relationship of regional science (theory and practice) and the necessity, recognition and difficulties of regionalisation and regionalism in the last 25 years. The terms “Theory and Practice” are referred to in the study as synergistic elements and not as contrary definitions.

The period examined between the Nineties and the present day is divided into three stages as the Age of Heroes (1992–2003); Stabilisation (2004–2011); and Pathfinding (2012–). These periods are described and compared through a set of characteristics, defined by the author. These include territorial processes; legal regulation; policy development; institutional system and frame-work; infrastructural background; human capacities and resources; internationalisation; financial resources; complexity and specialisation; strategic programming; the relationship of theory and practice; and lastly, the importance of determining characteristics. Finally, some conclusions are presented and some recommendations are formulated for the future, without being exhaustive.

The contribution of the study to the state of the art is twofold. Firstly, it provides an overall presentation of the period examined and thus contributes to a better understanding of the processes, especially for the next generation of students and practitioners. Secondly, it can form a sound and inspiring basis for further research, mainly comparative and/or cross-country analysis, in the field of territorial processes of Central and Eastern European countries between 1990 and 2015.

Bevezetés

„...and he put down his load where he thought it
was the best
He made a home in the wilderness.”
Mark Knopfler

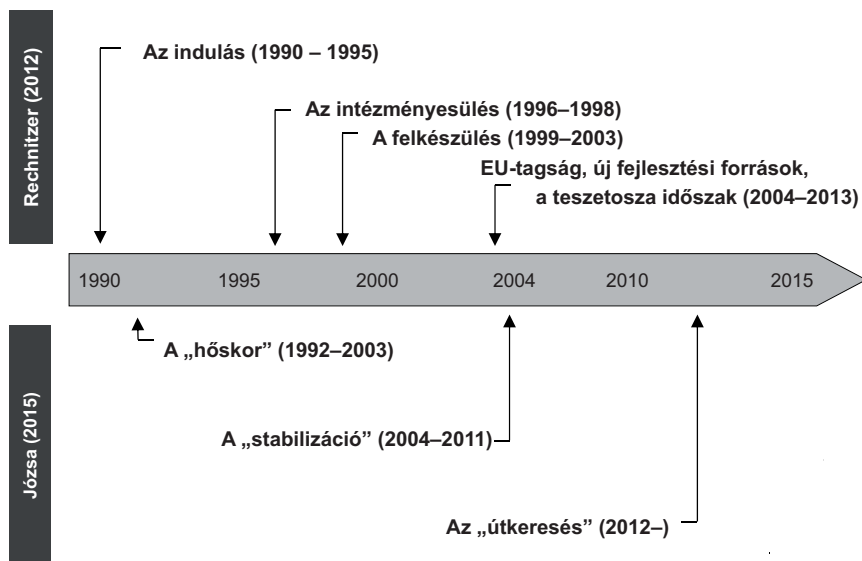
Az 1996. évi területfejlesztési törvény és annak módosításai mérföldkövek voltak a hazai regionalizmus történetében. Hosszas és kemény tudományos-szakmai csatározást követően létrejöttek a tervezési-statisztikai régiók (NUTS 2 szint), a hatmegyés (északkelet-magyarországi) régió, majd pedig sorra alakultak a fejlesztési tanácsok és fejlesztési ügynökségek a különböző területfejlesztési szinteken, kiemelten a régiós szinten. A kistérségek megerősödtek, megindult a kapacitásfejlesztés nemzeti, regionális, kistérségi és helyi szinteken egyaránt; a területfejlesztésben résztvevő szereplők igyekeztek nyomon követni az új, dinamikus megindult folyamatokat. Bilecz (2001) nyomán – e tanulmány szűk terjedelmi keretei miatt – csak a hivatkozás szintjén említem Magyary Zoltán (1930), Hantos Gyula (1931), Kaffka Péter (1932), Prinz Gyula (1933), Erdei Fe-

renc (1939) és Bibó István (1975) regionális reformkoncepcióit. Szintén felhasználtam a jelen tanulmányban Rechnitzer János (2012) tudományos elemzését és számos megállapítását az 1990-et követő időszak területi politikájáról és a regionalizáció szakaszairól. Hivatkozom Faragó László (2004) kijelentésére, mely szerint a regionalizáció, a régió tudományos-politikai alapokon létrejött produktum, amely a gyakorlatban nyeri el végső értelmét. A regionális tudományi és a területfejlesztési szakma egymást kiegészítő, semleges vagy akár egymást gátló viszonyának bemutatására a Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) éves vándorgyűléseinek és a Falu Város Régió folyóiratnak a fő témáit vizsgáltam és hasonlítottam össze. A források kiválasztásának indoka, hogy az MRTT a hazai regionális tudomány meghatározó szervezete, a vándorgyűlés pedig annak kiemelkedő, évente megrendezett fóruma. A Falu Város Régió a gyakorlati szakma fontos folyóirata, mely 1994 óta rendszeresen jelenik meg.

Alapfogalmak, elméleti háttér

Az internetes kereső a regionalizmus kifejezésre 66 100 találatot, a regionalizációra 10 600, a regionális fejlesztésre pedig 800 000 találatot mutat. Etimológiai-
lag a régió, regionalizmus szavak eredete a latin regio, regionis, amely a középkori Európában valamely hűbéri nemesnek alávetett területrészt jelölt, aki még arra is jogosult volt, hogy megkövetelje alattvalóitól, hogy kövessék őt vallásában (Szótár 2005). Az 1996. évi területfejlesztési és területrendezési törvény módosítása (2004. évi LXXV. törvény) szerint a régió „tervezési-statisztikai és fejlesztési célokat szolgáló, egy vagy több megyére (és a fővárosra) kiterjedő, az érintett megyék közigazgatási határával lehatárolt társadalmi, gazdasági vagy környezeti szempontból együtt kezelendő területfejlesztési egység”. Egy újabb módosítás, a 2013. évi CCXVI. törvény már „a statisztikai célú területi egységek nomenklatúrájának (NUTS) létrehozásáról szóló 2003. május 26-i 1059/2003/EK európai parlamenti és tanácsi rendeletben meghatározott NUTS 2 szintű területi egység” leírással határozza meg a régiót. A „kettős természetű” régió (Lorenz 1991; Süli-Zakar 2005) a regionalizmus és regionalizáció fogalmi szétválasztásából ered, amelyeket az azokat létrehozó tényező-kön, szervezeteken keresztül lehet vizsgálni. Süli-Zakar szerint a regionalizmus mint folyamat a természeti, társadalmi, gazdasági törvényszerűségekre épülő természetes kapcsolatok kialakulását (horizontális integráció) jelenti, míg a regionalizáció intézményi szinten irányított és szabályozott közigazgatási-politikai (vertikális integráció) folyamat. Rechnitzer (2012) a területi politika és a regionalizáció szakaszainak vizsgálatánál négy szakaszt nevesített, ugyanezt az időszakot a cikkben három fő szakaszra bontom (1. ábra). A két besorolás számos ponton mutat hasonlóságot, ám néhány helyen eltér egymástól. Rechnitzer az első másfél évtizedet három, 4-5 éves időszakra bontja, majd egy máig tartó

1. ábra: A regionalizáció szakaszai (1990–2015)
Phases of the regionalisation in Hungary (1990–2015)

Forrás: Reznitzner (2012) alapján saját szerkesztés, kiegészítésekkel.

tízéves időszakot határoz meg. E tanulmányban egy hosszabb induló időszakot, egy stabilizációs periódust, végül pedig egy útkeresési, különböző „innovációkkal” tarkított időszakot különböztet meg. Az első, 1990 és 2004 közötti időszakot mindkettőn hasonlóan ítéljük meg, a különbség az elmúlt tíz év, kiemondottan a 2004-et követő időszak megítélésében van. Reznitzner ezt egy hosszabb periódus részeként értelmezi és „teszteszának” nevezi, míg magam fordulópontot látok 2011-ben. Az ezt követő időszakot azonban Reznitzner is útkeresésként határozza meg, bizonytalanságokkal, kiszámíthatatlan intézkedésekkel jellemzi. Az 1990-től 2004-ig tartó szakasz(ok) meghatározása mind Reznitzner, mind a saját interpretációmiban egybecseng a régiók Süli-Zakar által leírt kettős természetével, mindkét folyamat (regionalizmus és regionalizáció) elemeivel, hatásaival.

Magyarországon a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény határozta meg a regionalizáció fő folyamatait, a törvény célja „a területfejlesztés és területrendezés alapvető feladatainak, szabályainak megállapítása, intézményrendszerének kialakítása” volt. Ezt módosította az 1999. évi XCII. törvény, mely az ország Európai Unióhoz való csatlakozásának előkészítése kapcsán szükségessé váló területfejlesztési intézményrendszer kialakítását, valamint a kormányzati struktúra átalakítását célozta. Újabb módosítással, a 2004. évi LXXV. törvény alapján megjelenik a kistérségi területfejlesztési tanács mint új szereplő. Ezt követően a 2011. évi CXCVIII. törvény rendelkezett a területfejlesztés-

tés intézmény- és eszközrendszerének jelentős átalakításáról, ami alapján 2012. január 1-jétől a megyei önkormányzatok tevékenységévé vált a területfejlesztési és a területrendezési feladatok ellátása. Végül pedig a 2013. évi CCXVI. törvény módosította az 1996. évi XXI. törvény több pontját.

A következőekben az elméleti háttér, szakpolitikai dokumentumok és az empirikus tapasztalatok alapján mutatom be a különböző szakaszok alapvető jellemzőit.

A „hőskor” (1992–2003)

Az 1990-es évek elején megindultak az ún. PHARE (Pologne, Hongrie aide à la reconstruction économique) intézményfejlesztési programok (a három előcsatlakozási alap, a PHARE, a SAPARD és az ISPA) egyikeként. A területfejlesztési törvény elfogadását (1996), majd módosítását (1999) követően, az 1990-es évek végén megkezdődött a regionális intézményrendszer kiépülése, ideértve a döntéshozatali (tanácsi) és az operatív (ügynökségi) struktúrákat is. A tervezési és szakemberkapacitás jelentős bővítése indult meg, a korszak „a ma kezdői a holnap vezetői” mondattal jellemezhető. A szervezeti és intézményrendszeri kapacitásbővítésen túl a gyakorlati szakma felkészítése is megkezdődött az európai uniós csatlakozással járó kihívásokra. A területfejlesztés kormányzati irányítása 1990-től a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumhoz tartozott, majd 1998-tól a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumhoz. 2002-től a Miniszterelnöki Hivatal és a Nemzeti Területfejlesztési Hivatal, valamint államtitkárok és tárca nélküli miniszterek végezték a koordinációt. A szakpolitikában 1998-ban kidolgozták az Országos területfejlesztési koncepciót (OTK). A területfejlesztésben tevékenykedők száma folyamatosan emelkedett, erősödtek a szakmai, személyi kapcsolatok; sok hazai és nemzetközi rendezvény és fórum állt rendelkezésre az információ- és gondolatcsere támogatására. A nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódás egyik fontos állomása volt a Magyar Régiók Képviselői Irodájának létrejötte Brüsszelben. A kezdeményezés egyedülálló volt, mivel a kilencvenes évek végén még nem volt jellemző az egységes tagállami regionális képviselői jelenlét és osztott infrastruktúra. Később a magyar minta szolgált alapul a cseh és a szlovák ház kialakításához (Balogh 2008). A régióképviselői úttörő feladatot látott el, többek között rendszeres brüsszeli tudósításokkal szolgált, a Regionális Fejlesztési Tanácsok tagjainak és a régiók szakembereinek tanulmányutakat, képzéseket szervezett. Ekkor alakult ki a régióképviselői infrastruktúrális háttere, az itt dolgozók és gyakornokok közösen hozták létre a gyakornoki lakás infrastruktúráját is. Megemlítendő még két meghatározó jelentőségű szervezet. Az egyik a VÁTI Kht., amelynek felelősségi körébe tartozott az éves beszámoló készítése a területfejlesztési források felhasználásáról az Országos Területfejlesztési Tanács számára. Az 1996 és 2008 közötti időszak hazai területfejlesztési támogatási rendszerének átfogó értéke-

lését is a VÁTI Kht. készítette (VÁTI 2009). 1998-tól a VÁTI megkezdte regionális irodahálózatának kialakítását. A másik szervezet a nemzetközi szinten működő EURADA, az Európai Regionális Fejlesztési Ügynökségek Egyesülése. E szervezetnek kiemelkedő szerepe volt a magyar régiók támogatásában, felkészítésében. A régiók 2001-től egyre bővülő decentralizált forrásokkal is rendelkeztek. A hét tervezési-statisztikai régió – a magyar intézményrendszeren belüli pozíciójának erősítésére – 2000 szeptemberében létrehozta a Területfejlesztési Régiók Egyeztető Tanácsát (TERET), melynek tagjai a regionális fejlesztési tanácsok elnökei voltak. A TERET alapvető célja a magyarországi régiók európai uniós tagságra való felkészítése és a regionális szereplők részvételének erősítése volt a nemzeti fejlesztési források felhasználásában (VÁTI 2005).

A PHARE intézményfejlesztési programok (1992-től) a közösségi joganyag, az „acquis communautaire” átvételét segítették, illetve a harmonizált magyar jogszabályok és a közvetlenül alkalmazandó európai uniós normák alkalmazásáért, betartásáért és ellenőrzéséért felelős intézmények kiépítését és megerősítését támogatták. Háromfajta tevékenység tartozott az intézményfejlesztés kategóriába: a twinning program, a rövid távú szakértői tanácsadás és a képzési programok. A twinning program keretében a magyar szerv egy hozzá hasonló feladatot ellátó tagállami hivatallal, minisztériummal kötött együttműködési megállapodást, melynek keretében a tagállambéli hivatal egy vagy több munkatársát 12–18 hónapra Magyarországra küldte. A képzési programok közül kiemelendő a regionális fejlesztési ügynökségek és a fejlesztési tanácsok munkatársainak képzésére fókuszáló program (young expert scheme), valamint kidolgozták a regionális statisztikai rendszert és megindult a stratégiai programozás. Emellett akkreditált területfejlesztési és gazdaságfejlesztési menedzserképző program és területfejlesztési szakképzési program, valamint önkormányzati tisztségviselők, képviselők és köztisztviselők továbbképzése zajlott. A személyi és intézményi felkészülést támogatta a speciális felkészítő program (special preparatory programme, SPP), mely az előcsatlakozási alapok, majd a csatlakozás után igénybe vehető strukturális és kohéziós alapok működtetésére készítette fel az országot. Kiépült továbbá a támogatási programok hatékony menedzselése érdekében a szükséges információtechnológiai monitoringrendszer. A regionális projektek kidolgozására a 2000-es évek első éveiben hozták létre a projekttervezést segítő alapot, elsősorban a PHARE 2000 és a PHARE 2001 programok keretében tervezett támogatási konstrukciók hatékony előkészítésére és a tenderdokumentációk összeállítására. A regionális felkészítő program (regional preparatory programme, RPP) célja a regionális fejlesztési programok tervezésében és végrehajtásában részt vevő apparátus képzése, és a hosszú távon is fenntartható képzési kapacitások kialakítása volt minden régióban. A feladatot olasz szakértők koordinálták, a program 2001 októbere és 2003 áprilisa között valósult meg. A speciális és regionális felkészítő programokban francia, olasz, spanyol, brit, német, holland, finn és osztrák szakértők vettek részt. A regionális felkészítő program kiemelten fontos volt a különböző területi szintű terü-

letfejlesztési intézményi és személyi kapacitások fejlesztésében: a regionális programozás elősegítésében; az intézményfejlesztés során a megvalósítási és monitoring struktúrák (MEMOR rendszer) kialakításában; a regionális partnerségi munkacsoportok létrehozásában a köz-, a magán- és az önkéntes szféra részvételével; a fenntartható területfejlesztés szakemberképzésének kialakításában.

E programok megvalósítása során kialakult a regionalizmus széles körű intézményi, személyi és szakmai bázisa. Mindeközben az ún. „tükörrégiók” (Közép-Magyarország, Dél-Dunántúl, Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és Balaton) állami költségvetési forrásból (a területfejlesztési célelőirányzatból) valósíthatták meg a 2001–2003. évekre vonatkozó előzetes regionális fejlesztési programjukat, a kelet-magyarországi régiók PHARE-forrásból finanszírozott programjait mintegy „letükörözve” (VÁTI 2005). A PHARE 2001-es programokkal fejeződött be a strukturális alapok fogadására való felkészülés – a Nemzeti fejlesztési terv elkészítésével, az operatív programok végrehajtó hatóságainak, valamint a programok monitoring bizottságainak kialakításával. A PHARE program hatásainak elemzése kapcsán kiemelendő a hazai területfejlesztési intézményrendszer központi, regionális, kistérségi és helyi szereplőinek képzése, a szükséges hazai szakember-kapacitások kialakítása („learning by doing”-képzések és a jó gyakorlatok átadása). A program jelentősen hozzájárult a magyar decentralizációs folyamatok elősegítéséhez, valamint térségi és tematikus partnerségi kapcsolatok, szervezeti együttműködések kialakításához (Polgár 2007). A Falu Város Régió folyóiratban a KSH-elemzések mellett rendszeres rovatként megjelent a PHARE Hírlevél, majd 2001-től egy új rovat, Vidékfejlesztés címmel. Ez egybecseng azal, hogy szintén ebben az időszakban indult meg a LEADER (Liaison entre actions de développement de l'économie rurale) közösségi kezdeményezés is, először kísérleti program, majd pedig az AVOP (Agrár- és vidékfejlesztési operatív program) és az ÚMVP (Új Magyarország vidékfejlesztési program) keretében. A LEADER célja a vidéki gazdaság fejlesztése, decentralizált megvalósításában a helyi akciócsoportok országsszerte jelentős részt vállaltak.

Összefoglalásként elmondható, hogy ebben az időszakban a regionális tudomány és a területfejlesztési szakma szereplői, a felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek, regionális ügynökségek, megyék, kistérségek, minisztériumok kollégái arcról, névről ismerték egymást, közös rendezvényeken, tanulmányutakon legalább évente két-három alkalommal találkoztak, a regionális ügynökségek évente közös találkozót szerveztek, mindig más helyszínen. A képzések magas színvonalúak voltak, itt kiemelve a NEI (Netherlands Economic Institute, Hollandia) egy hónapos rotterdami angol nyelvű, strukturális alapokra vonatkozó képzését és a Nemzetközi Bankárképző képzéseit. A nemzetközi szervezetek kiemelt szerepét hazánk felkészítésében alátámasztják a Falu Város Régió folyóiratban rendszeresen szereplő nemzetközi elemzések, összehasonlítások, Habitat-világnapi beszámolók, joggyakorlat-bemutatók, mellékletek, befektetési magazinok, kiemelten franciaországi viszonylatban. Az urbanisztikai témájú cikkek, hírek, konferenciabeszámolók, Pro Régió Díjakról szóló tájé-

kozatók főleg 1994 és 1999 között voltak meghatározók. 2000-től megjelennek a regionalitásról szóló cikkek is, majd egy beszámoló 2002-ben a regionális fejlesztési ügynökségek első országos fórumáról (Hajdúszoboszló, 2002. október 18–19.). A 2003-as évadot kiemelt aktivitás, a hazánk EU-csatlakozását megelőző fokozott várakozás jellemzi, megjelenik egy új rovat, az EU-s Hírmondó, a Miniszterelnöki Hivatal tájékoztató rovatot indít és cikksorozat indul az Európai területfejlesztési perspektíváról (ESDP), mely az év végéig tart.

2001 áprilisában Günter Verheugen (1999 és 2004 között az EU bővítésért felelős biztos) Debrecenbe látogatott, és az Észak-Alföldi Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht. működését, feladatait is megismerte. Ekkoriban sok szakember küzdött a szakmai felelősség súlyával a „project fiche”-ek (a PHARE programok esetében alkalmazott projekt-összefoglaló adatlapok) fordítása, a szakmai iránymutatások, sablonok (például logikai keretmátrixok) megtervezése, valamint a programozás, stratégiai tervezés és a döntéshozatal előkészítése során, ám nem volt náluk alkalmasabb ezen feladatok elvégzésére. Véleményem szerint a szakemberek e generációja e tekintetben történelmet írt hazánkban.

A „stabilizáció” (2004–2011)

Hazánk 2004. május 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz, és a csatlakozás jelentős változásokat hozott a hazai területfejlesztésben. Elindult a 2004 és 2006 közötti „fél” programozási időszak, ezen belül az első Nemzeti fejlesztési terv és az egyetlen Regionális fejlesztés operatív program (ROP) megvalósítása. Létrejötték az irányító hatóságok és a közreműködő szervezetek az ágazati minisztériumok ernyője alatt, a Kormányzati Ellenőrzési Hivatal (KEHI) rendszeraudit keretében akkreditálta a közreműködő szervezeteket, köztük a regionális fejlesztési ügynökségeket. A regionális fejlesztési ügynökségek működésénél a közhasznúsági társasági forma ellentmondásokat hozott a felszínre, elsősorban a gazdálkodásukra vonatkozó törvényi előírás és a gazdasági társasági gazdálkodás között, ezért a 2004. évi törvénymódosítás a regionális fejlesztési tanácsok közhasznú társaságainak feladatait újraszabályozta. A ROP Irányító Hatóság először a Miniszterelnöki Hivatalhoz tartozó, 2004-ben létrehozott Magyar Terület- és Regionális Fejlesztési Hivatal (MTRFH), illetve 2005-től az Országos Területfejlesztési Hivatal (OTH) keretei között végezte tevékenységét, majd 2006. július 1-jétől 2013. december 31-ig a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség keretei között működött. 2007-től hét, régióként egy regionális operatív program megvalósítása indult meg. A Területfejlesztési Régiók Egyeztető Tanácsa (TERET) aktívan működött, a kapacitások dinamikus növekedését mutatja, hogy az MTRFH-VÁTI 2004-ben végzett kérdőíves felmérése szerint a regionális szintű területfejlesztési munkaszervezetek személyi állománya összesen 298 fő volt a hét régióban, beleértve a regionális fejlesztési ügynökségeket, a tanácsi tit-

kárságok és a VÁTI regionális kirendeltségeinek állományát. Stabil infrastrukturális és informatikai háttér segítette a működést. 2005-ben indult a „pólusprogram”, elsőként a pólusstratégiák kidolgozásával és értékelésével, majd 2007-ben az egységes póluskonceptió kidolgozásával, 2008 és 2010 között a pólusprogram megvalósításával. 2007-től klaszterfejlesztési pillérrel is kibővült a program, 2008 és 2010 között megvalósult a pólusvárosok és klaszterek célzott támogatása. A pólusprogram megítélése vegyes a szakemberek körében, két dolog azonban bizonyos a két pillér kapcsán: az akkor szerveződő klaszterek egy része napjainkban is sikeresen működik, jelenleg ezek adják a klaszteralapú együttműködések követendő példáit; valamint az azóta eltelt években nem körvonalazódott hasonlóan komplex, országos léptékű, a helyi szereplők együttműködésére alapozott, közösségépítő, közös célokért küzdő fejlesztési program. A nemzetközi szintéren a Magyar Terület- és Regionális Fejlesztési Hivatal – a magyarországi régióelnökök ajánlásával – 2004 áprilisában megújult formában létrehozta a Magyarországi Régiók Brüsszeli Képviselőtét (MRBK), mely mind a hét magyarországi régió érdekeit képviselte Brüsszelben. 2006. augusztus 1-jével az OTH jogutódja, az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium (ÖTM) lett a fő szakpolitikai felelős szervezet, majd a 2008 tavaszán bekövetkezett kormányzati átszervezés érintette a Magyarországi Régiók Brüsszeli Képviselőtét is, annak irányítását immáron az ötödik szervezet vette át majd 10 éves fennállása során. 2008 júliusától az újonnan létrejött Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztériumhoz került át a területfejlesztés koordinációjának feladatköre. A nemzetközi szervezetek közül megemlítem az Európai Innovatív Régiók Hálózatát (Network of Innovating Regions in Europe, IRE), amely a magyar régiók bekapcsolódását segítette a nemzetközi programokba, kiemelten a kutatás-fejlesztési és innovációs keretprogramokba. A képet tovább színesítette, hogy az Európai Unió 2006-ban hozott szabályozása lehetővé tette az európai területi együttműködési csoportosulások létrehozását (EGTC). Ezeket azért alakították ki, hogy megkönnyítsék a tagállamok, valamint a regionális és helyi hatóságok határokon átnyúló, transznacionális és régióközi együttműködését közös projektek megvalósítása, tapasztalatcsere, a területfejlesztés koordinációjának javítása céljából. 2010 márciusában a Lisszaboni stratégia helyébe az Európa 2020 stratégia, az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája lépett, új prioritásokat határozva meg a regionális politika és annak szereplői számára.

Sokan ezekben az években a területfejlesztési szakma „felhígulásáról” beszéltek, gombamód szaporodtak a pályázatíró cégek, kezdett kettéválni a gyakorlati szakemberek köre a „nagy öregekre”, azaz a csatlakozás előtt már a szakmában dolgozókra, és az „ifjú titánokra”, akik a csatlakozást követően kerültek a területfejlesztés körébe. A Falu Város Régió hasábjain megjelentek a pályázatírás, programkészítés kapcsán az első ROP képzési programokkal és elektronikus közigazgatással kapcsolatos, majd az első céges hirdetések. 2006-ban a témák között listavezető volt a tízéves területfejlesztési intézményrend-

szer, a területi tervezés, a következő programozási időszakra való felkészülés, a jelen realitása és a jövő lehetőségei közötti összehasonlítás, majd 2007-ben a PHARE program zárása „Búcsú a világitótoronytól” címmel, és az első „fél” programozási időszak eredményeinek értékelése. A 2004-es csatlakozásról még ugyanabban az évben jelent meg az Európai Bizottság Regionális Politikai Főigazgatóságának közleménye. A hazai regionalizáció folyamatának szakaszolását támasztja alá a Falu Város Régió folyóirat kiadásának jelentős és hirtelen visszafordulása: míg 1994 és 2004 között évente nyolc-tíz szám jelent meg, 2005-ben ez négyre, majd 2011-től kettőre csökkent.

Fontos megemlíteni, hogy megindult a specializálódás, elsősorban a kutatás-fejlesztés és innováció területén, ezen belül pedig a regionális, megyei innovációs stratégiák készítése, a regionális innovációs rendszerek tervezése, majd a regionális innovációs tanácsok és ügynökségek létrehozása révén, 2004-ben a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal (NKTH) pályázati kiírásai alapján. Valamelyest enyhült a megyei és a régiós szintek szembenállása, sőt, megindult a rendszerszerű, hatékonynak mondható együttműködés is.

Az „útkeresés” (2012–)

A vezetési tanácsadásban a japán módszerek egyikeként meghatározott „5S” a lean (egyszerűbb, hatékonyabb) vállalatirányítási, működtetési rendszer alapja. Ezen belül a „kaizen” irányzat (jelentése: javítás, jobbítás, tökéletesítés, fejlesztés) a lassú, folyamatos átmenet, a kis lépésekkel történő előrehaladás módszere. Ezzel szemben a „kaikaku” vagy „villám kaizen” rövid idejű, koncentrált, villámgyors roham a folyamat hatékonyságának növelésére, a költségek csökkentésére. Meglátásom szerint a 2011-et követő időszak a területfejlesztésben a „kaikaku”-val indult, azóta pedig folyamatos útkeresés folyik, kis hatékonyságú központi koordinációval. Sok folyamat gyors beavatkozást igényelt, ez tényként megállapítható. Ezek közé tartozik a Nemzeti Fejlesztési Ügynökséghez kötődő túlzott koncentráció megszüntetése, a szerződéskötések, kifizetések ütemének felgyorsítása, a következő programozási időszakra való felkészülés megkezdése. Egymásra csúsztak, feltorlódtak a programozási időszakváltással kapcsolatos teendők, és a világméretű gazdasági válság sem könnyítette meg a beavatkozások tervezését, végrehajtását. Az Európai Unió több szakpolitikai váltást valósított meg, Európa újraiparosítása (és általánosságban a gazdaságfejlesztés) a 2014 és 2020 közötti európai uniós programozási időszak egyik prioritása. Az Európai Bizottság 2010-ben kiadott közleménye szerint Európának szüksége van az iparra, és az iparnak is szüksége van Európára. A cél, hogy az európai gazdaság visszaálljon a növekedési pályára, amihez koordinált és egymást harmonikusan kiegészítő szakpolitikákra van szükség a tagországokban (European Commission 2010). A fő kérdés az, hogy mindez hogyan valósítható meg és ül-

tethető át a tagállamok gyakorlatába (Józsa 2015). Intelligens szakosodás (S3), hármas, négyes, ötös és n-helix (spirál), nyitott innováció, okos városok és fenntarthatóság – ezek az új időszak fő hívószavai.

A törvényi szabályozásban két változás is történt ebben a rövid időszakban: 2012. január 1-jétől (a 2011. évi CXCVIII. törvény rendelkezései alapján) a megyei önkormányzatok tevékenységévé vált a területfejlesztési és a területrendezési feladatok ellátása. A 2013. évi CCXVI. törvény rendelkezései alapján pedig az Országos Területfejlesztési Tanács (1996) helyére az Országos Területfejlesztési Érdekegyeztető Fórum (OTÉF) lépett, mely a kormány, a megyei önkormányzatok, a fővárosi önkormányzat, a megyei jogú városok és a fővárosi kerületi önkormányzatok közötti érdekegyeztető fórum. Mindeközben hivatalosan 2014-ben megkezdődött a 2014 és 2020 közötti európai uniós programozási időszak megvalósítása, ám 2015 harmadik negyedévéig csak néhány pályázati kiírás jelent meg. Létrejött (2012), majd megszűnt (2014) a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal. Feladatát átvette a ROP Irányító Hatóság (a regionális fejlesztési programokért felelős helyettes államtitkár vezetésével) a Nemzetgazdasági Minisztérium keretén belül, az európai uniós források felhasználásáért felelős államtitkár vezetésével. A közreműködő szervezetek végzik a 2007–2013-as programozási időszak kifutó projektjeivel kapcsolatos feladatokat, lassan megszűnnek a regionális szintű intézmények, ezen belül a nagyjából 15 éve működő regionális fejlesztési ügynökségek. A megyék és kiemelten a megyei jogú városok számára jelentős forrás áll majd rendelkezésre – a 2015 második felében jobbra még a megyei információs napok és a programozási dokumentum szintjén ismert – Terület- és Településfejlesztési Operatív Program (TOP) keretében, elindult a „modern városok” program. A TOP közreműködő szervezeti funkcióit nem a korábbi megyei fejlesztési ügynökségek, hanem a Magyar Államkincstár szervezetfejlesztésével újonnan létrehozott egységek végzik majd. Egyelőre az infrastrukturális és személyi háttér kialakítása zajlik, az integrált tervezést több alap forrásainak felhasználásával a CLLD-k (közösségvezérelt helyi fejlesztések) és az ITI-k (integrált területi beruházások) támogatják. 2012 novemberétől a Miniszterelnökség háttérintézményeként működik a 2011-ben kormányrendelettel létrehozott Széchenyi Programiroda, mely brüsszeli képviseleti irodát is működtet 2013 közepétől.

Az 1. ábrán bemutatott szakaszolást indokolja többek között a területfejlesztési törvény módosítása és hatályba lépése 2011-2012 fordulóján, a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal létrehozása (majd megszüntetése). A Falu Város Régió is reagált a változásokra, 2011 második félévi számában több szerző tollából jelentek meg vitaindítónak szánt írások. Ezek elsősorban a 2014 és 2020 közötti programozási időszak kapcsán születtek, a teljesség igénye nélkül említve Ángyán József, Boros Imre, Csatári Bálint, Csizmadia Norbert, Faragó László, Horváth Gyula, Nyikos Györgyi és Szaló Péter írásait. Horkay Nándor (2011) egyenesen paradigmaváltást sürgetett a magyar nemzeti fejlesztéspolitikában.

Amikor 2012-től a specializáció a helyi gazdaságfejlesztés irányában erősödött meg, újabb lendületet kapott a folyóirat hasábjain a tanyák kérdése a tanya-fejlesztési program és a tájértékalapú vidékfejlesztés kapcsán; az érték- és közösség alapú fejlesztések, a szabad vállalkozási zónák, valamint az európai területi együttműködési csoportosulások létrehozása is felmerült a határ menti integrált területi beruházások (ITI) keretében. 2013-ban nem jelent meg a folyóirat egyetlen száma sem, 2014-ben ugyan újra két szám látott napvilágot, de sajnos 2015-ben sem jelent meg a Falu Város Régió.

A tudomány és a gyakorlati szakma viszonya

A regionális tudományi és a területfejlesztési szakma szigorú elkülönítése véleményem szerint sem a részt vevő szervezetek, sem a területfejlesztésben részt vevő szakemberek esetében nem indokolható. Ezt támasztja alá, hogy számos esetben a tudományos szervezetek munkatársai aktív szerepet vállalnak a szakmai feladatokban, például a különböző területi szinteken megvalósítandó programozási dokumentumok elkészítésében, projektek tervezésében, megvalósításában, értékelésében.

A Magyar Tudományos Akadémia által 1984-ben alapított Regionális Kutatások Központja (ma az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete) 1987-ben indította el a negyedévenként megjelenő tudományos folyóiratát, Tér és Társadalom címmel. Ahogy a szerkesztőbizottság elnöke, Enyedi György az 1. évfolyam 1. számában megfogalmazta, a Tér és Társadalom „nem egyetlen szaktudomány eredményeit teszi közzé, hanem egy problémát: tér és társadalom viszonyát vizsgálja a különböző szaktudományok szemszögéből, sajátos megközelítésben”. (Enyedi 1987, 3.). A „hőskorra” jellemző, hogy mindkét, részleteiben vizsgált példám – a Falu Város Régió folyóirat és Magyar Regionális Tudományos Társaság – megszervezése ehhez a szakaszhoz kapcsolódott. Szakmai folyóiratként a Falu Város Régió 1994-ben jelent meg, az akkor még részvénytársasági formában működő VÁTI Rt. (VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési, Urbanisztikai és Építészeti Részvénytársaság) kiadásában. Az MRTT alapítását pedig 2002. február 21-én határozták el az MTA Regionális Tudományos Bizottság tagjai, és a mai napig tizenhárom vándorgyűlése volt a szervezetnek. Az utánpótlás-nevelés biztosítékaként az egyetemi mesterképzés 1994-ben indult (előtte posztgraduális szak volt 1989-től), majd a PhD-program 1996-ban.

A tudomány és a szakma számos ponton összekapcsolódik, elsősorban a stratégiai tervezésben, a szakdokumentumok, programok készítésében (Horváth 2014). Az 1. táblázat 12 szempont alapján foglalja össze a három szakasz fő jellemzőit, a 2. táblázat a Falu Város Régió számait és a Magyar Regionális Tudományos Társaság vándorgyűléseit rendszerezte legfőbb témái alapján.

1. táblázat: A regionalizáció szakaszainak jellemzői (1990–2015)
Characteristics of the phases of regionalisation (1990–2015)

Jellemzők	Hóskor (1990–2003)	Stabilizáció (2004–2011)	Útkeresés (2012–)
Területi leképződés, folyamatok	első PHARE programok, régiók, kistérségek megjelenése	a területi reform meghiúsul, de decentralizáció (IDEA program)	centralizáció, megyei szint és megyei jogú városok megerősödése, járások
Törvényi szabályozás	1996-os területfejlesztési törvény és 1999-es módosítása, EU-szinten lisszaboni stratégia (2000)	2004-es módosítás, EU-szinten Európa 2020 stratégia (2010)	2011-es és 2013-as módosítások
Szakpolitika	Országos területfejlesztési koncepció (1998)	új OTK (2005), Nemzeti fejlesztési terv, pólusprogram, Új Magyarország fejlesztési terv, Új Széchenyi-terv	Széchenyi 2020, S3 nemzeti és megyei stratégiák
Intézményrendszer	Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, köztársasági megbízott, megyék, a TERET létrehozása (2000), a VÁTI kiemelt szerepe	ÖTM, 2006; NFGM 2008, MTRFH, OTH, NFÜ, erős regionális fejlesztési ügynökségek (közreműködő szervezetek), kistérségi területfejlesztési tanácsok, eurorégiók (EGTC, 2006)	Nemzetgazdasági Minisztérium (TOP IH), szektorális minisztériumok, Magyar Államkincstár, Széchenyi Programiroda
Infrastrukturális háttér	kialakulóban, heterogén	kiemelkedő színvonalú	áttelepülőben
Személyi feltételek	dinamikusan bővülő, összetartó, folyamatos képzések, tanulmányutak	sokszereplős rendszer, megsokszorozódó létszám	átalakulóban
Nemzetköziesítés	Magyar Régiók Képviseleti Irodája (1999)	Magyarországi Régiók Brüsszeli Képviselete (2004), egyes régiók képviseletei (+regionális innovációs ügynökségek)	Széchenyi Programiroda brüsszeli képviselete, 2013
Finanszírozás	decentralizált célélőirányzatok, PHARE	EU és nemzeti (2004–2006 és 2007–2013)	EU és nemzeti (2007–2013 és 2014–2020)
Komplexitás	spontán régiókból statisztikai-tervezési régiók	specializáció (innováció)	specializáció (helyi gazdaságfejlesztés)

(folytatás a következő oldalon)

Regionális és stratégiai programozás	ágazati versus regionális elképzelések, Nemzeti fejlesztési terv és Regionális operatív program	egy regionális operatív program, jó forrásfelhasználás, majd 7 regionális operatív program (2007-től)	2014–2020 felkészülés, 1 TOP és 1 VEKOP, CLLD, ITI, integrált településfejlesztési stratégiák, modern városok program
A szakma és a tudomány viszonya	formálódó együttműködés, MTA RKK, Tér és Társadalom, Falu Város Régió, MRTT, biztató kezdet	jó együttműködés, relatív decentralizáció	centralizáció, távolodás, útkeresés
Jelentőség, legfontosabb jellemzők	vertikális verseny, horizontális együttműködés	működőképes rendszer, de verseny a régióközpontok között	horizontális verseny városi és megyei szinten, várakozás, tervek

Forrás: saját szerkesztés.

A tudomány és a szakma szereplői egyaránt a felkészítő programok aktív résztvevői. A „stabilizáció” időszakában a regionális tudományi és a területfejlesztési szakma szorosan együttműködött. Az EU-csatlakozással az európai tudományos térbe való integrálódás is erősödött, a határokon túli magyar területi kutatások támogatása stratégiai célkitűzésként jelent meg, majd markáns elem lett a kelet- és délkelet-európai térség regionális folyamatainak kutatása. Folytatódtak a regionális partnerségben végzett kutatások, közös programok; a partnerségek köre kiszélesedett többek között a gazdaság szereplőivel. Az „útkeresés” szakaszában az irányítás alapelve a centralizáció lett, különösen 2012-től. Horváth (2014) szerint a területfejlesztés súlytalan szakpolitika lett, a decentralizált működés szinte valamennyi feltétele megszűnt, veszendőbe ment huszonöt év tudományszervezési eredményeinek nagy része. Mint Nemes Nagy (2012) írja Enyedi György tudományos pályafutásának bemutatásában: a regionalista Enyedi maga is számos írásában érvelt a regionális tudomány mint önálló diszciplína léte, szerepe mellett (lásd pl. Enyedi 2011).

Összegzés, megállapítások

A területfejlesztési szakma és a tudomány kapcsolata a regionalizáció szakaszával összhangban erősödött. Először a megyei szintről átrendeződtek a kapacitások, kompetenciák a regionális szintre, majd napjainkban ezzel éppen ellentétes folyamat zajlik, a visszarendeződés a megyei szintre. A szakaszokat a szakmai és a tudományos élet történései rajzolták ki. A regionális tudomány az 1980-as, 1990-es években felismerte a jövő fő kutatási területeit, igényeit, regionális kutatói hálózatának kialakítása nemzetközi viszonylatban is példaértékű

2. táblázat: Tematikák összehasonlító elemzése
Comparative analysis of main topics

Év	Gyakoriság (szám)	Falu Város Régió számok fő témája	Megjegyzés	MRTT vándorgyűlések témái
1994	10	Készülő törvények elé	Pályázati felhívás	
1995	8	Környezetvédelem, területgazdálkodás	Francia területfejlesztés c. melléklet	
1996	10	Városfejlesztés, építésség, kistérségek	Francia nyelvű magyarországi befektetési magazin az évad végén; Területfejlesztési tanácsoknak c. melléklet	
1997	10	Megújuló területrendezés, PHARE program	Habitat-világnap 1997; Az ország új régiói	
1998	9	Országos Területrendezési Terv; Migráció és fenntartható városfejlesztés	Habitat-világnap 1998; Termáلتurizmus Kelet-Magyarországon	
1999	10	Gondolatok és tervek a vidékfejlesztésről; Településségi konferencia, PHARE programok, európai közlekedési folyosók	KSH-elemzések, PHARE-hírlevél, Hírek az EU-ból, könyvismertetések, Az építészeti értékek helyi védelme; Habitat-világnap 1999	
2000	10	Urbanisztika, konferencia, ezredvég, satöbbi; A vidéki építésség a keleti végeken	Minőségi közlekedéssel az új évezredbe; Habitat-világnap 2000	
2001	10	Új urbanitás, új ruralitás Európában, Rendkívüli ENSZ-közgyűlés a településségért; Berlin-Brandenburg	Új rovat: Vidékfejlesztés, Az évadhoz kiegészítő magazin is tartozik financiál és magyarul, címe: Város, lakás, közlekedés – franciaországi tapasztalatok	
2002	10	A regionális fejlesztési ügynökségek első országos fórumáról; A fókusz csoportos kutatás lehetőségei a település- és területfejlesztésben	Új rovat: Tartalmi kivonatok a Területi Statisztika c. lapból	
2003	10	A kistérségek szerepe az EU országokban és Magyarországon; Agrár-környezetgazdálkodás és vidékfejlesztés	Új rovat: EU-s Hírmondó; Európai területfejlesztési perspektíva cikksorozat	A magyar regionalizmus jövője

(folytatás a következő oldalon)

2004	10	A visegrádi országok nemzeti fejlesztési tervek összehasonlítása	Városképi illeszkedés; a Magyar Regionális Tudományi Társaság II. vándorgyűlése	Tertületfejlesztés és tervezés
2005	4	Érdekes táj, érdekes táj: Gondolkodjunk együtt Magyarországon jövőjéről	Már csak 4 szám jelenik meg évente	Regionális fejlődés a Kárpát-medencében és az Európai Unió transzregionális politikája
2006	4	10 éves a területfejlesztés intézményrendszere	Kerekasztal-beszélgetések (pl. teória és praxis, a ROP képzési program)	A városok szerepe a regionális fejlődésben
2007	4	PHARE-korszak Magyarországon, a városok mint a fejlődés motorjai	Mit adott a PHARE? Búcsú a világtóronyról	Az ipar szerepe a regionális fejlődésben
2008	3	Városi zöldfelületek, a városközpont-megújítás hazai példái	Tematikusszámok: zöldfelület, városrehabilitáció és településhálózat-fejlesztés	Új elemek a vidékfejlesztésben
2009	3	Európai Duna régió stratégia; Merre tovább területfejlesztés?	Témakörök: Kormányzat, Nemzetek feletti együttműködés, dunai országok, tudomány. Műhely, Tanulmány, Fórum, Kitekintés	Határ menti és határokon átnyúló együttműködés
2010	3	Tertületi monitoring és értékelés – új eszközök, módszerek, eredmények	Új kihívások a területi értékelésekben: klímaváltozás, gazdasági válság, társadalmi haladás, fenntartható fejlődés; city branding	A tudás szerepe a regionális fejlődésben
2011	2	A magyar EU-elnökség eredményei a terület- és városfejlesztés területén; Mi várható az EU 2014–2020-as fejlesztési ciklusában?	A területi szempont hangsúlyos megjelenése a fejlesztéspolitikában; Kézikönyv a városokról; A Területi agenda 2020 üzenetei a magyar vidékfejlesztés számára; Gondolkozzunk új rendszerekben, tanuljunk a hibákból	A vizek szerepe a területi fejlődésben; A Duna és a Tisza térségeinek fejlődési problémái és fejlesztési lehetőségei
2012	2	A gazdaság új terrei: Helyek, térségek, tájak	Lehetőségeink a helyi gazdaságfejlesztésre. Témakörök: Fókuszban, Tanulmány, Helyzetkép, Kitekintés, Vélemény, Műhely	A regionális tudomány ma és holnap, Generációk diskurzusa a regionális tudományról
2013	0			Az új európai kohéziós politika

(folytatás a következő oldalon)

2014	2 Nemzeti és uniós fejlesztési célok és a gazdaságfejlesztés dimenziói, 2014–2020	A 2014–2020-as EU-s finanszírozású programidőszak tervezési folyamatairól; A fejlesztéspolitika és területfejlesztés új koncepciójáról; A visegrádi országok, valamint Románia és Bulgária együttműködése a területi tervezésben; Magyarország partnerségi megállapodása, a területfejlesztés és gazdaságfejlesztés megújításának újabb lépése; Az újrainparosítás aktualitása, elméleti kérdései; A Duna transznacionális program 2014–2020 előkészítése; A közlekedés- és infrastruktúra-fejlesztés területi dimenziója	Helyi fejlesztés
2015	0	Kelet-Közép-Európa területi folyamatai, 1990–2015	

Forrás: saját szerkesztés.

és előremutató volt. Hazánkban a régiók kettős természetéből az elmúlt 20 évben inkább a regionalizáció érvényesült, bár a regionalizmusra is található néhány példa, kezdeményezés. Míg 2004-ben inkább a csodavárás jellemezte a szakmai és tudományos köröket, addig 2014-ben inkább a bizonytalanság, kérdőjelek. A világméretű pénzügyi és gazdasági válság alig, a változó magyar politikai-társadalmi környezet annál inkább befolyásolta a regionalizáció folyamatát. A hazai regionalizáció sikerességének megítélésére nem vállalkozom, az azonban bizonyos, hogy az elmúlt két évtizedben jelentős erőfeszítés jellemezte ezt a területet. A frissen képzett szakembergárda mind a tudományos, mind a szakmai életben sok kihívással, addig ismeretlen feladatokkal szembesült, és a nemzetközi versenyben is megállták a helyüket. A jövőbe tekintve a regionális tudományi és a területfejlesztési szakma előtt egyaránt új, jelentős feladatok állnak. A területfejlesztési szakma és intézményrendszer megfelelően felkészült, nemzeti, regionális és helyi szinteken egyaránt. Enyedi György 2010-ben a jövőre vonatkozó első feladatként egy új paradigma koncepcionális kimunkálását határozta meg, fő kutatási feladatként pedig annak az új modellnek (modelleknek) a felvázolását, amely a gazdaság térbeli fejlődését leírja. Ennek célja, hogy képes legyen feltárni a jövőben kibontakozó, a jövő problémáit okozó, új társadalmi-gazdasági folyamatokat, hogy ez alapján lehetővé váljon a problémák gyors megoldása (Enyedi 2010). Ez a koncepció a tanulmányom elején határozott idézettel is egybeesik, és a regionális tudomány és a területfejlesztési szakma közös céljaként az élhető, fenntartható, egészséges környezet kialakítását tűzi ki célul. Ehhez pedig az érintett szereplők hatékony együttműködésére, „összezárására” van szükség.

Irodalom

- Balogh Z. (2008): *Az új regionalizmus svéd modelljeinek alkalmazhatósága Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani PhD Program
- Bibó I. (1975): *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Közigazgatástudományi Szekció, Budapest
- Bilecz E. (2001): *A magyar regionalizmus történelmi problémáiról (1867–1989)*. *Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények*, 5., 89–110.
- Erdei F. (1939, 1974): *Magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1987): *Köszöntjük az olvasót! Tér és Társadalom*, 1., 3–4.
- Enyedi Gy. (2010): *A terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos kutatások fő irányai és feladatai*. *Területi Statisztika*, 4., 395–408.
- Enyedi Gy. (2011): *Mi a regionális tudomány? Magyar Tudomány*, 12., 1514.
- European Commission (2010): *An integrated industrial policy for the globalisation era*. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/industrial-competitiveness/industrial-policy/files/communication_on_industrial_policy_en.pdf (Letöltés: 2016. február 16.)
- Faragó L. (2004): *A regionalizmus hajtóerői Magyarországon*, *Tér és Társadalom*, 3., 1–23.
- Hantos Gy. (1931): *A magyar közigazgatás területi alapjai*. Athenaeum, Budapest
- Horkay N. (2011): *Paradigma- és paradogmaváltás szükséges 2014–2020-ra a Magyar Nemzeti Fej-*

- lesztéspolitikában. *Falu Város Régió*, 2., 71–76.
- Horváth Gy. (2014): A Regionális Kutatások Központjának harminc éve – Sikerek és kudarcok egy új tudományágazat megteremtésében. *Tér és Társadalom*, 4., 3–14.
- Józsa V. (2015): Európa újraiparosítása – Szlogen, vagy realitás? Az európai szakpolitika és a magyar gyakorlat viszonya. In: Svéhlik Cs. (szerk.): *X. KHEOPS Nemzetközi Tudományos Konferencia Konferenciakötete*, 20., 436–450.
- Knopfler M. (1982): *Telegraph Road. Love over Gold*, Studio Album, Power Station, New York
- Magyary Z. (1930): *A magyar közigazgatás racionalizálása*, A M. Kir. Miniszterelnök úr elé terjesztett javaslat. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 90–184. http://mtdportal.extra.hu/books/magyary_zoltan_a_magyar_kozigazgatas_racionalizalasa.pdf (Letöltés: 2015. május 26.)
- Kaffka P. (1932): Országrendezés. *Magyar Szemle*, 15., 164–172.
- Lorenz D. (1991): Regionalisation versus regionalism – Problems of change in the world economy. *Intereconomics*, 1., 3–10. <http://doi.org/dtgm8h>
- Nemes Nagy J. (2012): Enyedi György, a regionalista. *Területi Statisztika*, 6., 565–567.
- Polgár T. (2007): *A Phare hatása a regionális intézményrendszer fejlődésére*. www.vati.hu/files/articleUploads/.../polgar_tibor_pharehataspolgart.ppt (Letöltés: 2015. május 24.)
- Rechnitzer J. (2012): A területi politika és az új állam – Egy elfeledett szakpolitika álmai. *Magyar Regionális Tudományi Társaság Konferencia*. www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2012/2/rechnitzer.ppt (Letöltés: 2015. május 26.)
- Prinz Gy. (1933): A földrajz az államigazgatás szolgálatában. *Földrajzi Közlemények*, 4–6., 69–81.
- Süli-Zakar I. (2005): Régió, regionalizmus és regionalizáció. In: Pusztai G. (szerk.): *Régió és oktatás európai dimenzióban*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, 12–22. http://terd.unideb.hu/doc/konyv/1/b_suli_zakar.pdf (Letöltés: 2015. július 12.)
- Szótár (2015): Régió etimológiája. *Szótár plurális társadalmaknak*. Vocabular pentru societăți plurale. Kétnyelvű kiadás. Polirom Kiadó. <http://tarstudszotar.adatbank.transindex.ro/?szo=75> (Letöltés: 2015. június 4.)
- VÁTI (2005): <http://www.vati.hu/static/otk/int/jelentes2005294.pdf> (Letöltés: 2015. május 26.)
- VÁTI (2009): *A hazai területfejlesztési támogatási rendszer átfogó értékelése (1996–2008)* http://www.vati.hu/files/sharedUploads/docs/teruletfejlesztas/hazai_tfejl_tam_19962008.pdf (Letöltés: 2015. július 12.)
1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről.
2004. évi LXXV. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról
2013. évi CCXVI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A pécsi kreatív osztály helyzetének értékelése statisztikai és empirikus kutatások alapján

Analysis of the creative class in Pécs

KERESNYEI KRISZTINA, EGEDY TAMÁS

KERESNYEI Krisztina: doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs; keresnyei.krisztina@gmail.com

EGEDY Tamás: tudományos főmunkatárs, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest; egedy@gmx.net

KULCSSZAVAK: kreatív gazdaság, kreatív osztály, kreatív és tudásintenzív iparágak, kemény és puha tényezők, Pécs

ABSZTRAKT: Tanulmányunk célja, hogy empirikus kutatások eredményein keresztül bemutassuk azokat a tényezőket, amelyek Pécs kreatív osztályának letelepedését befolyásolják, illetve hogy megvizsgáljuk a kreatív szakemberek várossal, munkával és munkahellyel kapcsolatos attitűdjeit. Statisztikai elemzéseink a KSH Nemzeti Számlák Főosztályának adatbázisán alapulnak. Az elemzésekben részletesen bemutatjuk a Baranya megyei, illetve pécsi kreatív osztály nagyságának és összetételének változásait. Kutatásaink másik vonalát a pécsi kreatív dolgozók körében végzett, 43 zárt és nyitott kérdést tartalmazó online kérdőíves felmérésünk jelentette (n=110).

A statisztikai adatbázis elemzése rámutatott arra, hogy az elmúlt másfél évtizedben mind a magyar kreatív gazdaságon, mind a kreatív osztályon belül jelentős átrendeződés zajlott le a tudásintenzív ágazatok javára. A 2000-es évek első felében Magyarországon a kreatív cégek, az ezekben foglalkoztatottak és az itt megtermelt árbevételek dinamikusan emelkedtek, a világgazdasági válság azonban megtörte ezt a lendületet, s elsősorban a kreatív iparágakat sújtotta. Hasonló folyamat játszódott le a Dél-dunántúli régióban, illetve azon belül Baranya megyében is. A régió és a megyén belül Pécs jelenti a kreatív gazdaság motorját, viszont közel egy évtizede a város kreatív gazdasága és kreatív osztálya is zsugorodik.

Empirikus vizsgálataink szerint a pécsi kreatív osztályra az európai tendenciák a jellemzők: a városba áramlásban, illetve a városban való letelepedésben meghatározó szerepe van a személyes tényezőknek és kisebb mértékben a kemény tényezőknek is. A döntésben a puha tényezők alárendelt szerepet játszanak, fontosságuk viszont az idő előrehaladtával jelentősen nő. A munkával és a munkahellyel való elégedettségben a munka által nyújtott öröm az elégedettség elsődleges forrása a kreatív osztály tagjainál. Az elégedettség iparágak szerinti megoszlását tekintve a legmagasabb a puha faktorok szerepe azokban az iparágakban, melyekben hagyományos értelemben vett alkotómunkát végeznek a kreatívak, míg a tudásintenzív innovatív ágazatokban inkább a kemény tényezők dominálnak. Az alkalmazotti státuszban és a nagyobb vállalkozásokban dolgozók a kemény faktorokat, míg az önál-

ló foglalkozásúak, valamint a kis- és mikrovállalkozásokban dolgozók a puha tényezőket részesítik előnyben.

Krisztina KERESNYEI: PhD student, Regional Politics and Economics Doctoral School, University of Pécs; keresnyei.krisztina@gmail.com

Tamás EGEDY: senior research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; egedy@gmx.net

KEYWORDS: creative economy, creative class, creative and knowledge-intensive industries, hard and soft factors, Pécs

ABSTRACT: Richard Florida (2012) envisioned an emerging new social and economic order on the ruins of the world economy shaken by the global crisis. According to his revised theory, the creative economy and the creative class are going to play an essential role in shaping this new order. Thus, the creative class will basically contribute to the evolution and operation of more liveable and sustainable cities in the future. This is exactly why it is essential to explore and research the characteristics and mobility issues of the creative class, and the way it functions. In recent years, several macro-analyses have been published about the Hungarian creative economic situation; however, only a limited number of empirical results are available regarding the characteristics of the creative class on regional and local levels. We intend to begin to fill this gap with our new findings on the creative workers in Pécs, a regional centre located in a disadvantaged part of Hungary.

This study aims, on the one hand, to explore those factors influencing the settling-down of the creative class in Pécs, and, on the other hand, to highlight work attitudes of local creative professionals. The novelty of our study is that micro-level (municipal, urban) analyses on the role of the creative economy and creative class are still missing in the Hungarian literature. Our outcomes are partly based on the analyses of the statistical database provided by the National Accounts Department of the Hungarian Central Statistical Office. Based on spatial analyses we have been able to provide detailed information on the size and composition of the creative class in Pécs. Other research presented in the paper is based on an online questionnaire survey conducted among the creative employees living and working in Pécs. The survey was carried out in 2014, and the questionnaire contained 43 closed and open questions (n=110).

The analysis of statistical data showed that, over the last fifteen years, significant restructuring took place within the Hungarian creative class in favour of knowledge-driven industries. In the early 2000s, the number of creative companies and employees as well as revenues increased dynamically, but the economic crises broke the momentum and hit the creative industries first. A similar process took place in Southern Transdanubia, and in Baranya County as well. Actually, within the region, the county of Pécs appears as the only engine of the creative economy. However, for nearly a decade the city's creative economy and creative class has also been shrinking. In practice, knowledge-intensive branches and especially R&D and higher education represent a ray of hope for the creative class in Pécs.

Empirical findings showed that features of the local creative class in Pécs meet the European global trends; personal factors play a key role and hard factors are also important but only to a lesser extent in the influx of creative people into the city and their settling-down within the city boundaries. In terms of decision making on the part of creatives, soft factors play only a subordinate role; however, as time goes by its importance increases significantly. For creative people the joy of work is the primary source of job satisfaction. With regard to the breakdown of satisfaction by industries, the role of motivating factors is the highest in branches where work is carried out in the traditional sense of creative work, while satisfaction in innovative and knowledge-intensive industries is dominated by hard factors. Creatives working as employees and in bigger companies prefer hard factors, while self-employed ones working for small- and micro-enterprises favour motivating factors. According to our empirical findings, the main expectations of creative newcomers towards the city is to maintain a proper labour market

providing a sufficient number of quality workplaces and jobs, while creatives already well-embedded in the local labour market require more options to improve their personal networks and relationships.

Bevezetés

Az elmúlt évtizedben nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági sikerességnek nem kizárólag a helyi gazdaság mérete, a specializáció vagy a termelési mód a titka, hanem a kreativitás, a tudás és az innováció is. A globális, a nemzeti és a regionális gazdaságokban a figyelem egyre inkább az emberek, a humán erőforrás felé fordult. A tudás, a szakértelem szerepe felértékelődött, de már nem elegendő annak egyszeri elsajátítása, mivel a versenyben maradáshoz sokkal inkább az határozza meg, hogy az egyén, a vállalat vagy a régió mennyire képes az új tudás befogadására (Moerel 2008). Napjainkban nem férhet kétség ahhoz, hogy a modern, tudásvezérelt társadalomban a kreatív gazdaságnak kiugróan magas szerep jut a versenyképesség fellendítésében. Nem véletlen, hogy az ezredforduló után fel erősödött a tudományos, gazdasági és politikai érdeklődés a kreatív gazdaság iránt (DCMS 1998; Howkins 2004; Musterd et al. 2007).

A kreatív gazdaság a társadalom lassú átformálódását is magával hozta a városi terekben. A városok társadalmában kialakult egy új csoport, a kreatív osztály, amely egyre nagyobb mértékben járul hozzá egy város vagy régió gazdasági teljesítményéhez (Florida 2002). Florida szerint a kreatív korban főszerep jut a kreatív osztálynak, a versenyképességben pedig egyre inkább olyan tényezők kerülnek előtérbe, amelyek a kreatív osztály letelepedését és beáramlását célozzák. Saris és Brouwer (2005) megállapítják, hogy míg korábban a munkások kötődtek a cégekhez a vállalati kultúrán keresztül, napjainkban a tehetség egyre jobban elválik a vállalati szférától és olyan környezetet keres, amely legjobban biztosítja a továbbfejlődését. A tendencia, miszerint a munkaerő követi a munkahelyet, megfordult, és egyre inkább a munkahely követi a tehetséget.

Tanulmányunk célja, hogy egy pilotkutatás eredményein keresztül bemutassuk Pécs kreatív osztályának letelepedési szokásait, felmérjük azon tényezőket, amelyek a kreatív dolgozókat és a kreatív cégeket mozgatják a letelepedés során, illetve megvizsgáljuk a kreatív szakemberek munkahellyel és munkával való elégedettségét. A tanulmányban bemutatott eredmények újdonsága elsősorban abban rejlik, hogy míg az elmúlt évtizedben a kreatív gazdaság országos és regionális helyzetéről több kutatási eredményt publikáltak, mindmáig hiányoznak a mikroszintű (települési, városi) elemzések. Fontos lépés lehet ezen az úton a hátrányos helyzetű Dél-dunántúli régióban elhelyezkedő Pécs kreatív osztályának bemutatása. Kutatási eredményeink a kreatív munkaerő bevonzásán keresztül hosszú távon hozzájárulhatnak a régió kedvezőtlen munkaerő-piaci és gazdasági helyzetének javulásához.

A kreatív osztályról röviden: Florida és kritikusai

Mára már nincs olyan magas hozzáadott értéket előállító vállalati szegmens, ahol a munkavállalói kreativitás ne lenne alapvető elvárás a munkáltató részéről. A gazdasági fejlődést magyarázó elméletek előszeretettel emelnek be elemzési szempontjaik közé olyan, korábban kevésbé fontosnak vélt tényezőket, mint az alapvető emberi tulajdonságok, a kultúra és a társadalmi viszonyok, az uralkodó értékrendszerek, a miliő nehezen definiálható és még nehezebben számszerűsíthető, ám megkerülhetetlen elemei (Ságvári, Lengyel 2008).

A kreatív gazdaság alapvetően munkaerő-igényes iparágakból áll, ahol a kreatív folyamatok eredményessége nagyban függ az azt végző emberektől. Az értékteremtés nem gépekkel, hanem emberekkel történik, így fontos megvizsgálni, hogy kik dolgoznak a kreatív gazdaságban, melyek ennek a csoportnak a legfontosabb jellemzői. A kreatív osztály vizsgálatakor megkülönböztethetjük a foglalkoztatási alapú, valamint az iparági alapú megközelítést (Bakshi, Mcvitties, Simmie 2008). A foglalkozást alapul vevő elméletek legismertebb képviselője kétségtelenül Richard Florida, neki köszönhetjük a kreatív osztály elméletének elterjedését is (Florida 2002, 2004). Florida (2002) *The rise of the creative class* című meghatározó művében a kreatív osztályt két részre bontotta, majd 2004-es művében kiegészítette azt egy harmadik csoporttal.

- A „kreatív magba” mindenki besorolható, aki új gondolatokat, formákat, technológiát vagy szolgáltatást hoz létre, amely átruházható és széles körben használható. Ide sorolja a filmkészítőket, a szoftveriparban dolgozókat, kutatókat, művészeket, írókat, építészeket stb.
- A „kreatív szakemberek” tudásalapú iparágakban dolgoznak, a kreatív problémamegoldás az elsődleges feladatuk, ami nagyfokú önállóságot és magas képzettséget igényel. Ide tartoznak például a high-tech szektorban és a pénzügyi szolgáltatásban dolgozók (Florida 2002).
- Később ezt a definíciót Florida kiegészítette egy harmadik csoporttal, akiket bohémoknak nevez. Ők azok a kreatívok, akik művészeti foglalkozásokat űznek (írók, fotográfusok, zenészek, designerek stb.), illetve azok, akik a média-, szórakoztató és sporttevékenységek során a művészi, kreatív feladatokat végzik (Florida 2004).

A kreatív osztály tagjai a tehetség, a technológiai jártasság és a tolerancia (3T) magas szintje alapján határolhatók el a többi társadalmi csoporttól, e három tényező együtt a kreatív osztály jellemzője. A kreatív osztály elsősorban a városokban és városrégiókban koncentrálódik, így azok a városok lehetnek sikeresek a gazdasági versenyben, amelyek magukhoz tudják vonzani a kreatív szakembereket, menedzsereket és munkavállalókat. Florida szerint ebben kiemelt szerepe van a puha telepítő tényezőknek, mint például a város földrajzi környezetének, kulturális miliójének, a lakókörnyezet sokféleségének, a munkahelyi viszonyoknak, a mindennapi élet minőségének vagy a helyi társadalom nyitottságának és toleranciájának. A kreatív osztály tehát azokba a városokba

vándorol, amelyek ezen a téren kedvező feltételeket teremtenek számára. Florida úgy jellemezte 2002-ben megjelent korszakalkotó könyvét, mint egy kísérletet, amelyben egyesítette a Marxhoz és Schumpeterhez köthető különböző technológiai, ipari és gazdasági fejlődési teóriákat azokkal az elméletekkel, amelyek középpontjában a hely, a klaszterek és a városok álltak (Florida 2014). Az mindenképpen újítás Florida elméletében, hogy míg a klasszikus és neoklasszikus közgazdasági iskolák képviselői szerint a munkavállalók követték a munkahelyeket, addig szintre a modern tudástársadalomban a (kreatív) embereket fogják követni a munkahelyek.

Florida elméletét annak megjelenése óta számtalan kritika érte. Glaeser (2005) felveti a kérdést, hogy mennyiben jelent újat a kreatív tőke fogalma a már régóta vizsgált humán tőkével szemben, hiszen a kutatók – köztük Glaeser maga – régóta hangoztatják, hogy egy város sikerességében nagy szerepe van a humán tőkének. A kritikák egy része a kreatív osztály lehatárolásának módszertanát bírálta. Krätke (2010) véleménye szerint például ha el is fogadjuk, hogy a kreatív osztályba sorolt csoportok azonosítása megfelelő módon történt, akkor sem értelmezhető a három különböző csoport vegyítése és egy kalap alatt történő vizsgálata. Hall (2004) arra hívja fel a figyelmet, hogy egy kreatív és innovatív város felépítése hosszú és lassú folyamat, nem megy egyik napról a másikra, mint arra Florida elméletéből következtethetnénk, és a végeredmény sem mindig garantálható vagy megelőlegezhető. Storper és Manville (2006) szerint nem a képességek és a kreativitás, hanem továbbra is a cégek, illetve az agglomerációs gazdaságok a növekedés motorjai.

Egyes tudományos munkák kritikával illették Floridát, mert csak egy-egy „trendi” városrész promotálását támogatja, ami azonban negatívan érintheti a régóta ott élő városiakat (Peck 2005), vagy éppenséggel olyan városi átalakításokat támogat, mely a többség helyett csak bizonyos elitcsoportoknak kedvez (Pratt 2008). Ezt erősíti meg az a vélemény is, miszerint Florida alapvetően a kemény városimázs-építést támogatja egyfajta puha éllel, amely például abban nyilvánul meg, hogy fogyasztásközpontú kulturális milió létrehozását ösztönzi (Pratt 2011). A floridai elmélet kimondottan a várost irányítók körében lett népszerű, mivel a várospolitikusokra folyamatos nyomás nehezedett, hogy a várost eladhatóvá tudják tenni, ez az elmélet pedig „jól kommunikálható, pozitív városimázs-hívószavakat” adott a városvezetés kezébe (Czirfusz 2013).

2006 és 2010 között zajlott az ACRE-projekt (Accommodating Creative Knowledge – Competitiveness of European Metropolitan Regions within the Enlarged Union – www.acre.socsci.uva.nl), amely 13 európai városrégióban vizsgálta a kreatív gazdaság helyzetét és telepítő tényezőit. A nemzetközi kutatás eredményei több olyan megállítást tartalmaztak, amelyek rámutatnak az európai és az észak-amerikai kreatív osztály különbségeire, valamint Florida elméletének relevanciájára (illetve annak hiányára) az európai környezetben. Az ACRE-projekt eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy az európai kreatív osztály nem olyan mobilis, mint az észak-amerikai, illetve mint Florida szerint

lennie kellene. Ez részben kulturális okokra (pl. különböző nyelvek, eltérő kultúrák, a nyitottság hiánya a külföldiekkel szemben, a helyi viszonyok ismeretének hiánya stb.), másrészt intézményi okokra (pl. eltérő oktatási rendszer és tudásanyag, a külföldiek munkavállalását érintő egészségügyi és jogi környezet visszasságai, a letelepedés bürokratikus jellemzői) vezethetők vissza. Az ACRE-kutatás rámutatott arra is, hogy a legtöbb kreatív szakember többnyire abban a régióban (városban) él, ahol született, felnőtt és tanulmányait végezte, vagyis a nagy távolságokra történő mobilitás alárendelt szerepet játszik esetükben. A mobilitási szokásokat figyelembe véve azt feltételezhetjük, hogy inkább a rövid idejű látogatások jellemzik az európai kreatív osztályt és így építik fel, illetve tartják fent hálózati kapcsolataikat. Azon kreatívok, akik a karrierjük során új lakóhelyre költöztek, elsősorban kemény (alapvetően a munkához kapcsolódó) tényezők mentén döntöttek a hosszú távú elvándorlásról, esetükben a puha tényezők marginális szerepet játszottak. Martin-Brelot és munkatársai (2009) leszögezik, hogy Florida elméletének földrajzi alapjai gyenge lábakon állnak. Florida elmélete nem veszi figyelembe az emberi tényezőt, vagyis hogy a kreatív szakemberek is kötődhetnek más emberekhez és olyan helyekhez, ahol korábban éltek és dolgoztak. Az európai tehetség a személyes kapcsolatainak és hálózati tőkéjén keresztül erősen kötődik a helyi munkaerőpiachoz. A „személyes tényező”, amelyet Florida és követői elméletükben nem vettek figyelembe, nagyon fontos faktor európai szinten. Ezt az európai mobilitást vizsgáló más kutatások is alátámasztották (lásd Gáková, Dijkstra 2014). Florida elméletét tehát annyiban módosíthatjuk, hogy az új lakóhely (telephely) kiválasztása során az európai kreatívok kemény tényezők (pl. a munkahelyek minősége) mentén döntenek egy adott település mellett, a puha faktorok pedig a településen belüli városrész kiválasztásában kerülnek előtérbe. A kemény tényezők a kreatívok bevonzásában, letelepedésében, a puha tényezők pedig hosszú távú megtartásban játszanak kiemelkedő szerepet.

A kritikákra Florida is reagált: tíz évvel korábban megjelent könyvének jubileumi, *The rise of the creative class: Revisited* című második kiadásában tér ki a kreatív osztály elméletével kapcsolatos észrevételekre (Florida 2012). Elismeri, hogy a kreatív osztállyal kapcsolatban éppen az osztálytudat hiánya az egyik legnagyobb probléma, mivel ez az osztály messzemenőig individualizált és atomizált, amelyre a liberális beállítottság ellenére kevésbé jellemző a szolidaritás és összetartás. Ugyanakkor a tradicionális gazdaság 2008-as világválságban kicsúcsosodó összeomlása után álláspontja szerint a kreatív osztálynak kulcs szerepe lesz a régi romjain felépülő új gazdasági rend kialakításában. Az általa vizionált kreatív kor nagy ígérete még nem teljesedett be. Továbbra is kiáll a kreativitás meghatározó szerepe mellett a jövő gazdaságában. Hangsúlyozza, hogy a kreativitás minden emberben jelen van, s a formálódó kreatív társadalom célja éppen az lenne, hogy ezt az emberekben rejlő, gyakorlatilag korlátlanul rendelkezésre álló kreativitást széles társadalmi rétegek számára kibontakoztassa és elérhetővé tegye, felszabadítsa a kreatív energiákat és a tehetséget.

Elismeri ugyanakkor, hogy a gazdasági változásokat a társadalmi változások lényegesen lassabban követik, s ez a hosszú átalakulási folyamat várhatóan kiélezi majd a társadalmi egyenlőtlenségeket és törésvonalakat nemcsak a kreatív osztály és más társadalmi osztályok között, hanem a kreatív osztályon belül is.

A kreatív osztály nagysága és összetétele az országos, megyei és települési statisztikák alapján

A kreatív gazdaság magyarországi helyzetével számos tanulmány foglalkozott az elmúlt években. Ezekben a szerzők a kreatív gazdaság lehatárolására és mérésére több, egymástól eltérő megközelítésmódot alkalmaztak. A magyar szakirodalom egy része a Florida-féle besorolást veszi alapul, vagyis a munkaerőpiac felől közelíti a kreatív gazdaság lehatárolásához, s a lakosság foglalkoztatási összetételét tekintti kiindulópontnak (pl. Lengyel, Ságvári 2009; Ságvári, Dessewffy 2006; Ságvári, Lengyel 2008). A második, napjainkban talán kevésbé alkalmazott módszer a komplex mutatókon alapuló, többváltozós matematikai-statisztikai eljárás, amelynek során közvetett mutatókkal próbálják meg kimutatni a kreatív gazdaság szerepét a helyi gazdaságban (Rittgasszer 2009). A kutatások harmadik csoportja (pl. Egedy, Kovács, Szabó 2014; Kovács et al. 2007; Kovács 2009; Kovács, Egedy, Szabó 2011) iparági besorolást használ, amelynek előnye, hogy közvetlenül a kreatív gazdasághoz besorolt vállalkozások jellemzőit (cégek száma, mérete, profilja, éves forgalma, foglalkoztatottak száma stb.) veszi figyelembe a szektor vizsgálatánál. Ennek a módszernek további előnye, hogy az adatok évenkénti bontásban és települési szinten is hozzáférhetőek. Itt jegyezzük meg, hogy a külföldi szakirodalmak egyre inkább az iparági besorolás alapján azonosítják a kreatív osztályt (Lawton, Murphy, Redmond 2013; ACRE-projekt).

Statisztikai elemzéseink azokon az adatokon alapulnak, amelyeket a KSH Nemzeti Számlák Főosztálya bocsátott rendelkezésünkre, és a működő vállalkozásokra (társas és egyéni vállalkozások, költségvetési intézmények), valamint az általuk foglalkoztatottak számára, illetve a piacon realizált éves árbevételükre vonatkoznak négy időkeresztmetszetben (1999, 2004, 2007 és 2011). Az adatbázissal kapcsolatban módszertani problémát jelentett, hogy 2008-ban átálltunk a TEÁOR'03-as kódrendszerrel a TEÁOR'08-as ágazati osztályozási rendszerre. A KSH munkatársaival együttműködve, a korábbi adatbázisokkal való összehasonlíthatóság érdekében körültekintő átkódolást hajtottunk végre, így minimálisra csökkentettük a kódrendszer megváltozásából eredő torzulásokat.

Mivel jelen folyóirat hasábjain korábban már megjelent a kreatív gazdaság földrajzi jellemzőiről egy átfogó írás (Kovács, Egedy, Szabó 2011), tanulmányunkban elsősorban a kreatív gazdaságban foglalkoztatottak számának alakulására térünk ki részletesebben, amelyből következtethetünk a kreatív osztály nagyságára országos, megyei és települési szinten.

A teljes körű adatbázis hozzáférhetősége miatt és korábbi kutatásaink alapján statisztikai elemzéseinkben az iparági besorolást vettük alapul és az ACRE-projekt kreatív gazdasági definíciójára és iparági besorolására támaszkodtunk (lásd Kovács et al. 2007, 110. – Annex III). Az ACRE-kutatás a nemzetközi szakirodalomra alapozva a kreatív gazdaságot és különösen a kreatív ipartágon értelmezte. Tanulmányunkban a kreatív osztályt a hivatkozott szakirodalomban meghatározott tevékenységi körökben foglalkoztatott kreatív szakemberekkel azonosítjuk. A kreatív gazdaság e lehatárolása a kreatív osztály legnagyobb részét bizonyosan lefedi, így a statisztikai adatbázis alapján készült elemzéseink relevánsak a kreatív osztály helyi, regionális és országos méretére és összetételére vonatkozóan. (Itt csak felhívjuk a figyelmet arra a módszertani problémára, hogy vannak olyan nem kreatív gazdaságba sorolt iparágak is, amelyekben kreatív munkát végeznek a foglalkoztatottak, és mindez visszafelé is igaz. E messzire mutató módszertani kérdések részletes körülményeire lényegesen meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit.)

A KSH 2011 végén 221 ezer működő céget tartott nyilván hazánkban a kreatív gazdaságban (kreatív és tudásintenzív iparágak együttesen), ami az országban működő vállalkozások 31,1%-át tette ki. A kreatív gazdaság vállalatai országos szinten 788 ezer főnek adtak munkát, ami az összes foglalkoztatott 22,2%-át jelentette. A szektorban megtermelt árbevétel megközelítőleg 62,4 milliárd euró volt, ami a teljes árbevétel 21,7%-ára rúgott. A világgazdasági válság előtt a kreatív gazdaság töretlenül növekedett, a válság után azonban a cégek és foglalkoztatottak számában visszaesés következett be: 2007 és 2011 között több mint 36 ezerrel csökkent a működő vállalkozások száma, a kreatív foglalkoztatottak létszáma pedig 101 ezer fővel esett vissza. Ezzel párhuzamosan a kreatív osztályon belül az egyes iparágak között jelentős átrendeződés ment végbe 1999 és 2011 között. A kreatív iparágakban foglalkoztatottak aránya a teljes kreatív gazdaságon belül 18%-kal csökkent, míg a tudásintenzív ágazatokban dolgozók aránya – értelemszerűen – ugyanennyivel nőtt.

A kreatív gazdaságban foglalkoztatottak számát és arányát megyénként szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy Baranya megye mutatói az országos átlagba simulnak bele (1. táblázat). A hosszú távú tendenciákat nézve a megye kreatív osztályának súlya az országon belül lassan kopik: 1999 és 2011 között 31 ezer főről 24 ezerre csökkent a kreatívok száma, ami a megye korábbi 3,8%-os részesedését 3,1%-ra redukálta. A negatív tendencia csak részben írható a gazdasági válság számlájára, hiszen a Baranya megyei kreatív osztály létszámának csökkenése már a 2000-es évek közepén megindult. 2011-ben a kreatív osztályba a megye foglalkoztatottjainak 22%-a volt besorolható. Ságvári és Lengyel (2008) 2005-re 36%-ban állapította meg a kreatív osztály nagyságát, ami jól mutatja, hogy a különböző módszertannal elvégzett vizsgálatok jelentős eltéréseket eredményezhetnek. Éppen ez a módszertani „sokszínűség” az egyik legnagyobb akadálya a kreatív gazdaság kutatásának és összehasonlító elemzések elvégzésének.

1. táblázat: A kreatív gazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya megyénként, 2011
Employment in the creative economy by counties, 2011

Megyék	A foglalkoztatottak száma			A foglalkoztatottak aránya		
	Kreatív iparágak	Tudásintenzív iparágak	Kreatív gazdaság	Kreatív iparágak	Tudásintenzív iparágak	Kreatív gazdaság
Budapest	109556	251214	360770	9,4	21,6	31,0
Bács-Kiskun	10809	10138	20947	7,1	6,7	13,8
Baranya*	8323 (11.)	15999 (7.)	24322 (7.)	7,5 (10.)	14,5 (4.)	22,0 (5.)
Békés	6714	5507	12221	7,4	6,1	13,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	10184	21232	31416	5,9	12,3	18,2
Csongrád	11030	17933	28963	8,5	13,8	22,2
Fejér	8854	13314	22168	6,2	9,3	15,4
Győr-Moson-Sopron	12317	13642	25959	7,8	8,7	16,5
Hajdú-Bihar	12252	18189	30441	7,9	11,8	19,7
Heves	4765	9653	14418	6,0	12,1	18,1
Jász-Nagykun-Szolnok	8157	8783	16940	8,1	8,7	16,7
Komárom-Esztergom	6243	17144	23387	5,9	16,2	22,0
Nógrád	2670	2567	5237	6,3	6,0	12,3
Pest	26885	48780	75665	7,1	12,9	20,0
Somogy	5698	15304	21002	6,0	16,2	22,3
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10730	7528	18258	8,1	5,7	13,8
Tolna	5705	5045	10750	9,2	8,2	17,4
Vas	8411	5147	13558	10,4	6,4	16,8
Veszprém	7646	9546	17192	7,2	9,0	16,2
Zala	6466	7577	14043	7,7	9,0	16,8
Összesen	283415	504242	787657	8,0	14,2	22,2

* Zárójelben az adott mutató alapján a megyék sorrendjében elfoglalt pozíció.

Adatok forrása: KSH Nemzeti Számlák Főosztálya.

A kreatív osztály kicsivel több, mint harmada (34,2%) a kreatív iparban dolgozik, a fennmaradó szűk kétharmad (65,8%) a tudásintenzív ágazatokban tevékenykedik. A tudásintenzív iparágak közül ki kell emelnünk a K+F és felsőoktatás ágazatot, amely 7 ezer főt foglalkoztat. Amennyiben sorrendet állítunk fel a megyék között annak alapján, hogy a helyi gazdaságon belül mekkora az aránya a kreatív gazdaság iparágaiban foglalkoztatottnak, Baranya megye előkelő helyen szerepel a K+F és felsőoktatás ágazatban (2. hely) és a pénzügyi szolgáltatások terén (3. hely). A tudásintenzív ágazatokban foglalkoztatottak aránya alapján összességében a 4. helyen találjuk. A kreatív iparágak, az IKT, valamint a jog és üzlet terén a megye ennél kedvezőtlenebb pozíciókat foglal el (9–10. hely). Nyilvánvaló, hogy a megye kreatív gazdaságának a motorja Pécs, és a megyeszékhely kedvező adatai, egészen pontosan a felsőoktatásban dolgozók javítják a baranyai mutatókat.

A statisztikai adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a kreatív gazdaság egyetlen kiemelkedő bástyája a Dél-dunántúli régióban Pécs. Itt koncentráliódik

2. táblázat: A kreatív osztály súlya Pécs, Baranya megye és a Dél-dunántúli régió kreatív gazdaságában

Weight of the creative class in Pécs, Baranya county and Southern Transdanubia

Iparágak	Pécs		Baranya megye Dél-dunántúli régió		
	Létszám (fő)	Létszám (%)	Részesedés a foglalkoztatottakból (%)	Részesedés a foglalkoztatottakból (%)	Részesedés a foglalkoztatottakból (%)
Kreatív iparágak	4 992	27,4	8,3	60,0	25,3
Tudásintenzív iparágak	13 246	72,6	22,1	82,8	36,4
IKT	2 660	14,6	4,4	91,8	18,9
Pénzügy	844	4,6	1,4	42,6	19,7
Jog és üzlet	2 811	15,4	4,7	68,4	28,4
K+F	6 931	38,0	11,6	98,9	85,5
Kreatív gazdaság	18 238	100,0	30,5	75,0	32,5

Adatok forrása: KSH Nemzeti Számlák Főosztálya.

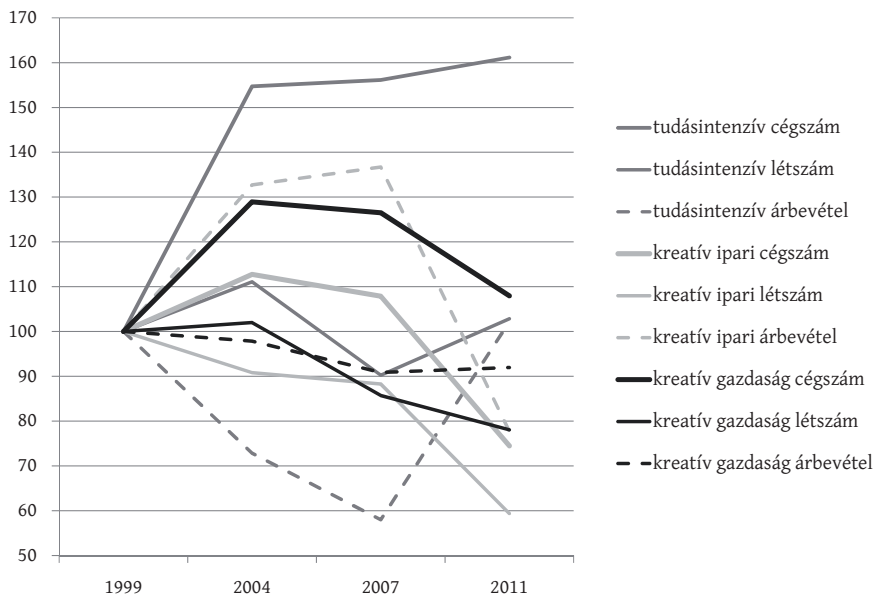
a régió teljes kreatív osztályának mintegy harmada (2. táblázat). A pécsi kreatív osztály regionális szinten kiemelkedő és domináns szerepet játszik a K+F és felsőoktatás ágazatban (85,5%). Megyei szinten ugyanebben az ágazatban, illetve az IKT-ban foglalkoztatottak súlya meghaladja a 90%-ot. A helyi kreatív osztályon belül a tudásintenzív ágazatokban dolgozók aránya 72,6%. Az adatok jól tükrözik azon országos tendenciát, miszerint a kreatív gazdaságban az elmúlt évtizedben átstrukturálódás zajlott le a tudásintenzív iparágak irányába. Magyarországon – hasonlóan a kelet-európai országokhoz – a tudásintenzív ágazatok meghatározó és egyre fontosabb szerepet játszanak a kreatív gazdaságon belül, így elsősorban ezen iparágakkal érhetünk el sikereket a nemzetközi versenyben.

2011-ben Pécsen 13 649 céget regisztrált a KSH Nemzeti Számlák Főosztálya. Ennek 36,3%-a, azaz 4952 cég tevékenykedett a kreatív gazdaságban. A cégek árbevétele 435,5 millió euró volt, ami a pécsi egyéni, társas vállalkozások és költségvetési intézmények teljes árbevételének 20%-a. A hosszú távú tendenciákat szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy az egyes iparágak és ágazatok jelenlegi helyzete eltérő fejlődés eredménye (1. ábra). A pécsi kreatív gazdaság az elmúlt évtizedben összességében lassú visszafejlődést mutatott, ez tükröződik mind a cégek számának, mind a foglalkoztatottak létszámának és az árbevételeknek a csökkenésében. Ez pedig egyértelműen a kreatív iparágak visszaszorulása miatt következett be. A negatív folyamatokat az sem tudta ellensúlyozni, hogy 2007 óta a tudásintenzív gazdaság lassú fellendülésének lehetünk tanúi Pécsen.

A pécsi és a Baranya megyei kreatív gazdaság idősoros mutatóiból az alábbi tanulságokat vonhatjuk le:

- Pécs helyi gazdaságán belül a kreatív cégek és a foglalkoztatottak aránya, valamint az árbevételek aránya 2011-ben (36,3%, 30,5%, 20,0%) nagyjából az 1999-es szinten állt (37,0%, 29,6% és 22,5%). 2000 és 2007 között a

1. ábra: A kreatív gazdaság és alszektorainak fejlődése Pécsen 1999 és 2011 között (1999=100%)
 Development of the creative economy and its subsectors in Pécs, 1999–2011 (1999=100%)

Adatok forrása: KSH Nemzeti Számlák Főosztálya.

pécsi kreatív tudásszektor cégeinek jövedelmezőképesége visszaesett, mivel a cégek arányának növekedését az árbevételek csökkenése kísérte. A cégek és az árbevételek arányszámai közötti különbségek jól mutatják, hogy a pécsi kreatív gazdaságban nagyobb szerepet játszanak a kisebb jövedelemtermelő képességgel rendelkező és kevésbé profitorientált vállalkozások és intézmények (pl. felsőoktatás).

- Pécs kreatív gazdasága mind a négy vizsgált időszakban mindhárom mutató esetében 10-12 százalékponttal nagyobb szeletet hasított ki Baranya megye kreatív gazdaságából, mint Pécs teljes gazdasága a megye teljes gazdaságából. Ez jól mutatja a kreatív gazdaság Pécsre koncentrálódását. A 2000-es évek közepe óta Pécs teljes gazdaságát Baranya gazdaságán belül csökkenő arányszámok jellemzik, míg a kreatív gazdaság súlya emelkedik. Ez egyrészt a helyi gazdaság kreatív, tudásalapú modernizálódását jelezheti, másrészt arra utal, hogy a kreatív és tudásintenzív iparágak lassan, de folyamatosan teret nyerne a hagyományos iparágakkal szemben.
- Pécs részesedése Baranya megyében minden tekintetben kedvezőtlenebb képet mutat a teljes helyi gazdaság részesedésénél (0,2-0,4 százalékponttal alacsonyabb értékek), illetve éppen fordított fejlődési tendenciák jellemzik a megyét, mint Pécs városát. Baranya megye jelentősége mind a magyar kreatív gazdaságban, mind a teljes nemzetgaz-

daságban halványul. A tendenciák egyértelműen a kreatív és tudásintenzív tevékenységek vidéki (Pécsen kívüli) visszaszorulására utalnak. Baranya megye vidéki településeinek kreatív és tudásintenzív ágazatairól, illetve az ezekben tevékenykedő cégekről a statisztikai adatok alapján lesújtó kép rajzolódik ki. A megye kreatív gazdasága rövid és hosszú távon is nagy kihívásokkal néz szembe.

Fejlesztéspolitikai kérdésként fogalmazódhat meg, hogy a kreatív gazdaság fejlesztése érdekében a forrásokat még nagyobb arányban koncentráljuk-e Pécsre, vagy a támogatások átcsoportosításával inkább a vidéki térségek lemaradását próbáljuk-e meg fékezni. A kérdés különösen annak fényében releváns, hogy 2010-ben az Európa kulturális fővárosa projekt keretében a városban jelentős beruházások és felújítások történtek, amelyek hozzájárulhattak Pécs kreatív (különösen a kulturális) gazdaságban elfoglalt pozíciójának megerősítéséhez (Trócsányi 2011).

Eredményeink alátámasztották azon megállapításunkat, miszerint a Dél-dunántúli régióban csak Pécsnek van esélye arra, hogy kreatív ipari régióközponttá váljon. A statisztikai elemzésekben kimutatott tendenciák alátámasztották azon korábbi kutatási eredményeinket is, miszerint a kreatív tevékenységek előszere-ttel települnek a nagyobb városrégiókba és az elmúlt években jelentős koncentrációsi folyamat ment végbe a hazai kreatív gazdaságban. A gazdasági válság nem befolyásolta érdemben Budapest vezető pozícióját, viszont kiélezte a versenyt a regionális centrumok és a vidéki nagyvárosok között. Éppen ezért nem mindegy, hogy ezek a városok milyen körülményeket teremtenek a kreatív osztály letelepedéséhez és hosszú távú megtartásához. Ennek feltárására empirikus vizsgálatot végeztünk a pécsi kreatív osztály körében.

A pécsi kreatív osztály körében végzett empirikus kutatások legfontosabb eredményei

Az empirikus kutatás középpontjában a pécsi kreatív és tudásintenzív iparágakban dolgozók munkával és várossal kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata állt. A felmérésbe bevont kreatív dolgozók (a minta) elemszáma mélyreható statisztikai elemzéseket kevésbé tesz lehetővé, kiválóan alkalmas viszont a folyamatok fő irányainak megállapítására, illetve arra, hogy betekinthesünk a kreatívokra jellemző viselkedésmintákba. Előzetes eredményeink alapját és részét képezhetik egy későbbi, nagyobb volumenű kutatásnak, amely már a teljes kreatív osztályt veheti nagyító alá. Megalapozó felméréseinkkel az alábbi kérdésekre kerestük a választ:

- melyek azok a puha telepítési, illetve munkával és lakókörnyezettel való elégedettségi tényezők, amelyek a Pécsen élő kreatív osztályt leginkább befolyásolják;

- melyek azok a tényezők, amelyek regionális szinten versenyelőnyként szolgálhatnak és a városba vonzhatják a kreatív osztály tagjait és velük együtt a kreatív cégeket;
- a hazai középvárosokban és regionális centrumokban zajló folyamatok mennyire illeszkednek az európai tendenciákhoz?

A fejezetben bemutatott kutatási eredmények egy online kérdőív eredményeire támaszkodnak, amelyet a Pécsi-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara segítségével 2014 júliusában küldtünk ki a kreatív iparágakban tevékenykedő, pécsi székhellyel rendelkező cégek részére. A célcsoport a Pécsen dolgozó munkavállalók köre volt, egy vállalkozásból több munkavállaló is kitölthette a kérdőívet. Eredeti célkitűzéseink között a válaszok kreatív trident elv alapján történő elemzése szerepelt. Ez a modell a kreatív foglalkoztatottak három típusát különbözteti meg: a specialistákat (kreatív iparágakban tényleges kreatív tevékenységet végző személyek); a támogató személyzetet (kreatív iparágakban irányítási, adminisztrációs és számviteli háttérmunkaerő); valamint azokat a kreatív egyéneket, akik a nem kreatívként definiált iparágakba „beágyazódva” dolgoznak (Higgs, Cunningham, Bakshi 2008). A mintavétel módszertana miatt az első két csoportot (specialisták és támogató személyzet) egységes csoportként kezeltük, a harmadik csoport vizsgálatára (egyéb iparágakban dolgozó kreatív egyének) a pilotkutatás nem terjedt ki. A 4 részből álló elektronikus kérdőívben 43 kérdés szerepelt: a) Mindennapi élet a városban, elégedettség a várossal; b) Elégedettség a munkával és a munkahellyel; c) Elégedettség a lakókönyezettel és a lakással; d) Személyes adatok.

A kérdőívet 826 email címre küldtük ki, 110 értékelhető válasz érkezett, ami 13%-os kitöltési aránynak felel meg. A válaszokat ezután kódoltuk és SPSS szoftverrel elemeztük. A mintavétel és a tényleges minta iparági eloszlását a 3. táblázat foglalja össze.

Az összes eredmény bemutatása meghaladná ennek a tanulmánynak a terjedelmi lehetőségeit, ezért csak a téma szempontjából legrelevánsabb, legújse-

3. táblázat: A kiküldött kérdőívek és értékelhető válaszok iparági megoszlása
Basic characteristics of the sampling process and the response rate

Iparág	Kiküldött kérdőívek		Visszaérkezett kérdőívek	
	száma (db)	aránya (%)	száma (db)	aránya (%)
IT-, szoftver- vagy számítógépes szolgáltatások	316	38,3	33	30,0
Reklám és marketing	150	18,2	11	10,0
Zene, előadó-művészet vagy vizuális művészetek	132	16,0	13	11,8
Film, TV, video, rádió vagy fényképészet	96	11,6	4	3,6
Kiadói tevékenységhez kapcsolódó iparág	95	11,5	9	8,2
Design: termék, grafikai vagy divat	16	1,9	15	13,6
Építészeti tevékenység	14	1,7	11	10,0
Múzeumok, galériák és könyvtárak	5	0,6	9	8,2
Ékszergyártás	2	0,2	5	4,5
Összesen	826	100,0	110	100,0

rűbb és legérdekesebb, közérdeklődésre számot tartó tudományos eredményeket villantjuk fel.

A választ adó kreatívok demográfiai és munkahelyi jellemzőiről a következőket mondhatjuk el. A válaszadók nemek szerinti megoszlása kiegyensúlyozott, 53,8%-uk férfi, 46,2%-uk nő volt. A kitöltők 52,9%-a rendelkezett egyetemi, 21,2%-a főiskolai végzettséggel, tehát majdnem kétharmaduknak volt felsőfokú végzettsége. Ez egybecseng a kreatív osztályról alkotott előzetes ismereteinkkel, miszerint a kreatív osztály tagjai magasan kvalifikált munkavállalók. A válaszadók közel kétharmada (62,5%) a 25–44 év közötti korosztályhoz tartozó aktív kereső volt. Előfeltevéssünk szerint a kreatív osztály helyzetét és véleményét nagyban meghatározza az, hogy tagjaik mióta élnek és dolgoznak az adott városban. Mintánkat éppen ezért egyes elemzésekben három csoportra osztottuk: i) születése óta Pécsen vagy annak vonzáskörzetében él (a válaszadók 48,2%-a); ii) több mint 10 éve itt él (38,2%); iii) kevesebb mint 10 éve él itt (13,6%). Az eredmények értékelése során nagy jelentősége volt annak is, hogy a megkérdezettek önálló foglalkoztatásúak/vállalkozók (a minta 49,5%-a) vagy alkalmazotti státuszban vannak (50,5%). A minta kiegyensúlyozottsága ezen a téren segítette elemzéseinket. A megkérdezettek 34,5%-a munkahelyén több mint 10 éve, 30,9%-a 2–5 éve, 15,5%-a pedig kevesebb, mint egy éve dolgozik. Ez 9 év átlagos munkavállalói időnek felel meg, ami alátámasztja az elméleti részben megfogalmazott azon állításunkat, miszerint az európai (magyar) kreatívok mobilitási szempontból nem különböznek lényegesen az átlagos munkavállalótól.

A kutatás kitüntetett kérdése volt, hogy melyek azok a tényezők, amelyek miatt a kreatív osztály tagjai a pécsi agglomerációban élnek. A kérdőívben a négy legfontosabb okra kérdeztünk rá és ezeket rangsoroltattuk a megkérdezettekkel. A tényezőcsoportokat a 4. táblázat foglalja össze.

Az 5. táblázat oszlopai szemléltetik, hogy melyek voltak a leggyakrabban említett tényezők. A válaszokat erősen befolyásolja, hogy mióta él valaki egy

4. táblázat: A letelepedést befolyásoló legfontosabb tényezők Pécsen
Main factors of living and settling down in Pécs

1. személyes kötődés (SZ)	SZ1 – itt született
	SZ2 – itt él a családja
	SZ3 – itt tanult
	SZ4 – baráti kapcsolatok fűzik a városhoz
2. munka (M)	M1 – munkája miatt költözött ide
	M2 – partnere munkája miatt költözött ide
3. földrajzi helyzet (F)	F1 – a város mérete
	F2 – klíma, időjárás
	F3 – jó természeti környezet
4. a város jellemzői (V)	V1 – biztonságos a gyermekek számára
	V2 – jó szabadidős és szórakozási lehetőségek
5. emberek, társadalom (ET)	ET1 – nyelvi és kulturális sokszínűség

5. táblázat: A kreatív osztály letelepedését meghatározó tényezők Pécsen
Main factors influencing the settling-down of creatives in Pécs

Tényezők gyakorisága	Kevesebb mint 10 éve él Pécsen			Több mint 10 éve él Pécsen			Születése óta Pécsen él		
	1. helyen	2. helyen	3. helyen	1. helyen	2. helyen	3. helyen	1. helyen	2. helyen	3. helyen
	megjelölt tényező								
1. leggyakoribb tényező	SZ ₂ 26,7%	SZ ₃ 26,7%	SZ ₄ 21,4%	SZ ₂ 32,5%	SZ ₃ 23,7%	SZ ₄ 18,4%	SZ ₁ 56,0%	SZ ₂ 41,7%	F ₁ 17,0%
2. leggyakoribb tényező	M ₂ 26,7%	V ₁ 20,0%	F ₃ 21,4%	SZ ₃ 30,0%	SZ ₄ 13,2%	F ₂ 18,4%	SZ ₂ 30,0%	SZ ₄ 18,8%	ET ₁ 12,8%
3. leggyakoribb tényező	M ₁ 13,3%	M ₂ 13,3%	M ₂ 7,1%	M ₁ 12,5%	M ₁ 13,2%	V ₂ 10,5%	SZ ₄ 8,0%	M ₁ 13,2%	SZ ₄ 10,6%

településen (ne feledjük, hogy a mintában meghaladta a 40%-ot a születése óta Pécsen élők aránya), éppen ezért a Pécsen tartózkodás idejének függvényében (születése óta, több mint 10 éve, vagy kevesebb mint 10 éve él ott) három 3×3-as mátrixot készítettünk és kereszttábla-elemzést végeztünk.

A 10 évnél rövidebb ideje Pécsen élők körében a leggyakoribb tényező mindhárom helyen személyes jellegű, a második és harmadik leggyakoribbak között megjelennek viszont a munkával kapcsolatos tényezők is. Összességében megállapíthatjuk, hogy minél régebben él valaki Pécsen, annál karakteresebben jelennek meg a személyes tényezők, annál inkább nő a puha (városi, társadalmi környezettel összefüggő) tényezők jelentősége, s csökken a kemény (munkával kapcsolatos) tényezők szerepe. (Ez különösen akkor válik szembetűnővé, ha figyelembe vesszük a negyedik leggyakrabban említett tényezőket is. Az áttekinthetőség érdekében a táblázatban csak a három leggyakoribb tényezőt tüntettük fel.) A kreatív osztály letelepedésében a személyes tényezők kiemelkedő szerepet játszanak, de a kemény tényezők mérlegelésével együtt. Abban a folyamatban viszont, hogy a kreatívok hosszú távon a városban maradnak-e, a puha tényezők szerepe egyértelműen felértékelődik. Eredményeink összecsengenek a nemzetközi kutatások azon tapasztalataival, miszerint a kreatívok letelepedésében meghatározók a személyes kötődés, az individuális vonzerő és tapasztalat, illetve a személyes és szervezeti kapcsolatok, hálózatok (Bontje et al. 2011). Vagyis a materiális tényezők önmagukban nem teszik vonzóvá a várost a kreatív osztály számára (Rantisi, Leslie, Christopherson 2006).

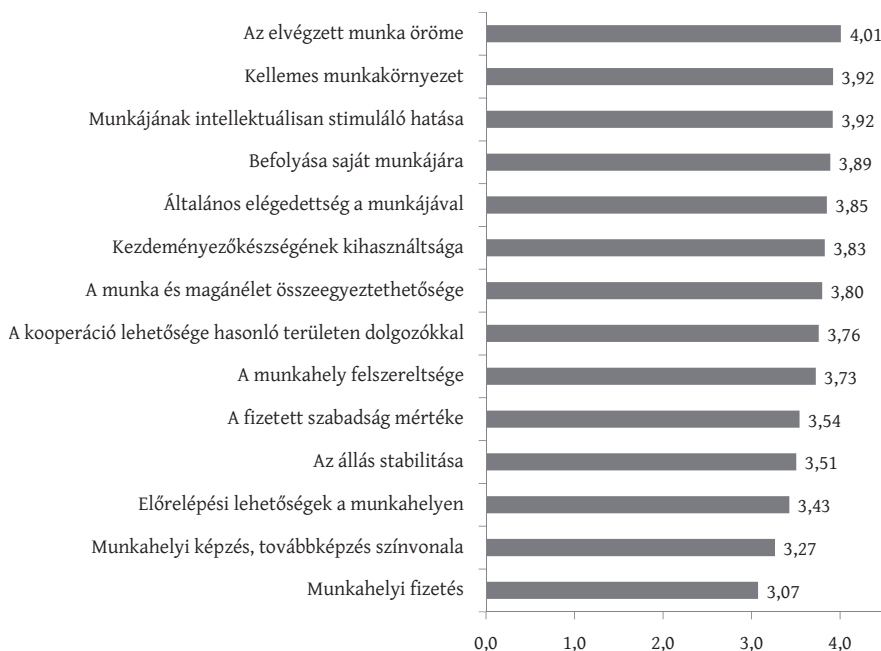
A válaszadókat megkértük, hogy Likert-skálán (1 – nagyon elégedetlen; 5 – nagyon elégedett) értékeljék a városban található szabadidős tevékenységeket és szolgáltatásokat. A pécsi kreatív osztály a város épített környezetével, műemlékeinek állapotával a legelégedettebb (az elégedettség átlaga 3,79), amelyre a város vezetése is jelentős figyelmet fordít. Az épített környezethez kapcsolódóan kiemelhetjük még a köztterekkel való elégedettséget (3,31), ami részben arra is visszavezethető, hogy az Európa kulturális fővárosa 2010 projektnek egyik kiemelt pillére volt a köztterek és parkok megújítása. Az elégedettségi

skála pozitív oldalán a szabadidős tevékenységek közül a kulturális programok színvonalát és sokszínűségét említhetjük (3,64). Eredményeink jelentősége különösen akkor válik világossá, ha feltárjuk, hogy a kreatív osztály tagjai milyen tényezők mentén választják ki lakónegyedüket. Jól lehatárolható e puha és kemény tényezők köre: a kreatívok elsősorban a lakókörnyezet minőségét és a lakónegyed atmoszféráját mérlegelik (3,11 és 3,01), majd a lakás méretét és az ingatlan jellemzőit, illetve a lakás árát veszik számba (2,98; 2,95 és 2,91).

A kérdőív sarkalatos kérdésköre volt a munkával való elégedettség és ennek háttere. A gazdasági modellek nagy része a kreativitás külső motiváló tényezőire helyezi a hangsúlyt, kihagyva a belső motivációs tényezőket. Alapfeltevésünk szerint vannak olyan belső tényezők, amelyek abba az irányba mutatnak, hogy a kreatív osztály számára az önmegvalósítás nagyon fontos szerepet játszik a munkában (Caves 2000; Frey 2002). Ugyanakkor van már olyan európai kutatási eredmény is (Rozenitale, Lavagna 2014), amely szerint a belső motiváció csak bizonyos fokig valósulhat meg a munkahelyen, és inkább tudható be a profitszerzéssel szembeni ki nem mondott orientációnak, mintsem a tényleges önmegvalósító tevékenységnek. A helyzet feltárása érdekében a kitöltőket arra kértük, hogy 1-től 5-ig terjedő skálán értékeljék munkahelyükkel való elégedettségüket (2. ábra).

A kreatív osztály tagjai számára a munka nagy örömet jelent, ami a munkahellyel való elégedettség legfontosabb összetevője (4,01-es elégedettségi ér-

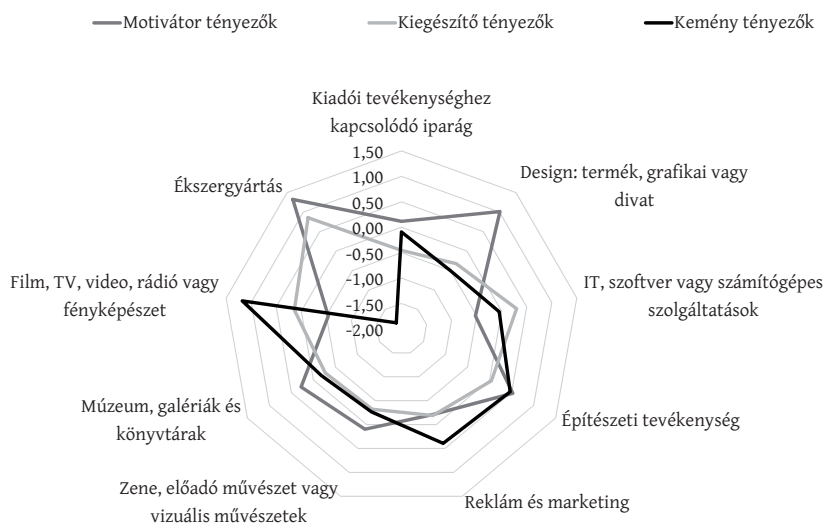
2. ábra: A munkahellyel való elégedettség átlagos szintjei
Average values of job satisfaction

ték). A legkevésbé elégedettek ugyanakkor a munkahelyi fizetésükkel (3,07), de még ez sem kapott közepesnél rosszabb értékelést. A kreatív osztály tagjai tehát többnyire olyan munkahelyen és munkakörben dolgoznak, amellyel alapvetően elégedettek. Eredményeink rámutattak arra, hogy az elégedettségre a válaszadó munkája, foglalkoztatási státusza és munkahelyének nagysága alapvető hatással bír. A kemény tényezőkkel (pl. fizetés, fizetett szabadság, munkahelyi juttatások) való elégedettség nagyjából hasonló értékeket mutat a vizsgált csoportokban, vagyis kevésbé számít, hogy valaki mióta él a városregióban. Viszont minél régebben él valaki a pécsi agglomerációban, annál nagyobb szerepet játszanak munkahelyi elégedettségében a belső tényezők (pl. munka okozta öröm, a kezdeményezőkészség kihasználtsága, a munka intellektuálisan stimuláló hatása, a képzés/továbbképzés színvonala, befolyás a saját munkájára, előrelépési lehetőségek). Ez a vizsgálat is megerősítette, hogy a kreatív osztály bevonásához szükség van olyan munkalehetőségekre, amelyek vonzó „kemény” mutatókkal rendelkeznek (pl. jó fizetés, kedvező szabadság, megfelelő együttműködési lehetőségek), míg a munkavállalók hosszú távú foglalkoztatásában a belső faktorok megfelelő szinten tartása és fejlesztése szükséges.

A keresztábra-elemzések eredményei szerint a munkahelyi elégedettség szempontjából a belső tényezőknek kiugróan magas az értéke az ékszergyártásban dolgozóknál és a designereknél. Ők azok, akik klasszikus értelemben véve leginkább kreatív alkotómunkát végeznek, s a helyi szakértők véleménye szerint nem kifejezetten a megélhetésért, nem üzleti céllal, hanem gyakran az önmegvalósításért dolgoznak. Ezen érvelésünket támasztja alá a fenti csoport nagy elégedettsége a kiegészítő tényezőkkel (pl. állás stabilitása, kellemes

3. ábra: Az elégedettség fő tényezői a munkahely iparági besorolása alapján
Main factors of job satisfaction by industries

munkakörnyezet, munkahely felszereltsége, munkahely és magánélet összeegyeztethetősége). Mindez azonban az előnyök mellett hátránnyal is járhat, gondolva az üzleti gondolkodásmód elsajátításának szintjére vagy a vállalkozás fejlesztésére (3. ábra).

Az elégedettség szintjére és tényezők szerinti megoszlására a foglalkoztatási státusz is hatással van. Míg az önálló, vállalkozók, szabadúszók esetében a puha tényezők jelentősége domborodik ki és a kemény tényezők gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszanak, addig az alkalmazottaknál éppen fordított a helyzet, vagyis e csoport elégedettségében a kemény tényezők dominálnak és a puha tényezők kisebb szerepet kapnak. Az sem mindegy, hogy a munkavállaló mekkora cégnél dolgozik. Eredményeink szerint a vállalkozás méretének növekedésével nő a kemény tényezők szerepe az elégedettségben, a puha tényezők-nél viszont ennek éppen ellenkezője mondható el, vagyis a mikrovállalkozásoknál a legnagyobb e tényezők hatása a kreatív dolgozók elégedettségére. Ezen eredményünk nagy segítséget nyújthat a menedzseri réteg számára abban, hogy milyen tényezőket kell szem előtt tartaniuk a vállalkozások humánerőforrás-fejlesztési stratégiájában és gyakorlatában.

Összefoglalás

A világgazdaságot megrengető válság romjain Richard Florida új társadalmi és gazdasági rend kialakulását vizionálja, amelynek felépítésében a kreatív gazdaság, illetve a kreatív osztály meghatározó szerepet fog játszani. A kreatív osztály alapvetően hozzájárulhat az élhető és fenntartható városok felépítéséhez és működéséhez. Többek között ezért is nélkülözhetetlen a kreatív osztály működésének, jellemzőinek és mobilitásának a feltárása. Az elmúlt években több makroszintű elemzés is napvilágot látott a magyar kreatív gazdaság helyzetéről, azonban csak korlátozott számban állnak rendelkezésünkre kutatási eredmények a kreatív osztály regionális és helyi viszonyairól. Ezt a hiástust próbáltuk meg elkezdni kitölteni kutatásunkkal.

A nemzetközi szakirodalom áttekintése rámutatott arra, hogy míg Florida inkább a kreatív emberek odacsábítására, vonzására teszi le voksát, az európai kreatív gazdaságban sokkal fontosabb a kreatív cégek betelepülésének elősegítése. A kreatív osztály letelepedésében meghatározó szerepet játszanak a személyes tényezők és vonzerők. A kemény tényezők az észak-amerikai kreatív osztályhoz hasonlítva sokkal nagyobb súllyal esnek latba az európai kreatívok és kreatív cégek vonzásában, letelepedésében és telephelyválasztásában. A Florida által hangsúlyozott puha tényezők szerepe Európában mind a kreatív emberek, mind a cégek vonzásában és letelepedésében elhanyagolható, ezeknek sokkal inkább a kreatív osztály hosszú távú megtartásában van jelentősége. A különbségek az észak-amerikai és európai kreatív osztály között elsősorban az

eltérő mobilitási hajlandóságra vezethetők vissza: az európai kreatív munkavállalók nem olyan mobilisak, mint amerikai társaik. Míg az észak-amerikai kreatív osztály és gazdaság a 3T modellje – azaz a tehetség, a technológia és a tolerancia – mentén működik, az európai kreatív világban sokkal fontosabb szerepe van a 3P-nek: a helynek (place), az adott város, városrégió fejlődéstörténeti útjának (pathway), amelyet a szakirodalom útfüggőség néven is említ, illetve a kreatív szakemberek személyes kötődésének és hálózati kapcsolatainak (personal networks). Korábbi elméletének újragondolása során Florida is felhívta a figyelmet a hely jelentőségére, amelynek alakításában egyre nagyobb szerepet kap a hely, a közösségi média és a kreatív osztály összefonódása (Florida 2012).

A statisztikai adatbázis elemzése rámutatott arra, hogy az elmúlt másfél évtizedben mind a magyar kreatív gazdaságon, mind a kreatív osztályon belül jelentős átrendeződés zajlott le a tudásintenzív ágazatok javára. Ebből arra következtethetünk, hogy az elkövetkező években továbbra is a tudásintenzív iparágak lendületesebb fejlődésére lehet számítani, illetve a kreatív iparágak az állam vagy a magántőke hathatós anyagi támogatása nélkül nagy kihívások elé néznek. Mivel a kreatív gazdaságba áramló közpénzek nagysága várhatóan nem emelkedik, középtávon várható a magántőke előtérbe kerülése a kreatív gazdaság finanszírozásában (mint az néhány iparág esetében már meg is jelent).

A 2000-es évek első felében a kreatív cégek, az ezekben foglalkoztatottak és az itt megtermelt árbevételek dinamikusan emelkedtek, a világgazdasági válság azonban megtörte ezt a lendületet, a szektoron belül pedig a kreatív iparágakat erősen sújtotta. Különösen a kreatív iparba sorolt cégek és foglalkoztatottak száma esett vissza 2008 után. Hasonló folyamat játszódott le a Dél-dunántúli régióban, azon belül Baranya megyében. A negatív tendencia azonban csak részben volt a krízis számlájára írható, mivel a folyamat már a 2000-es évek közepén megindult. A kreatív gazdaságot leíró statisztikák alapján Baranya megye átlagos megye, szerepe az ország kreatív gazdaságában azonban folyamatosan csökken. Különösen a jövedelemtermelő képesség, illetve jövedelmezőség terén küzdenek nagy kihívásokkal az itteni vállalkozások.

A Dél-dunántúli régión és Baranya megyén belül Pécs jelenti a kreatív gazdaság motorját. Viszont közel egy évtizede a város kreatív cégeinek száma, illetve az itt élő kreatív osztály nagysága is csökken. Gyakorlatilag a tudásintenzív ágazatok, azon belül is a felsőoktatás jelenti a reménysugárt Pécs kreatív gazdasága számára. A K+F és felsőoktatás ágazat töretlen fejlődésének köszönhetően a borúlátó tendenciák ellenére Pécs 1999 és 2011 között folyamatosan javított pozícióján a 20 ezernél népesebb városokat rangsoroló, kreatív gazdaságot vizsgáló listán. Kérdés, hogy ez az egy lábon állás elegendő lesz-e hosszú távon a versenyképesség megőrzésére, lévén a válság egyértelműen kielezte a vidéki nagyvárosok és a regionális centrumok közötti versenyt.

Empirikus vizsgálataink azt mutatták, hogy a pécsi kreatív osztályra a nemzetközi kutatások által kimutatott globális európai tendenciák a jellemzők: a városba áramlásban, illetve a városban való letelepedésben meghatározó szerepe van a személyes tényezőknek (itt született, itt él a családja, itt tanult stb.), és kisebb mértékben, de a kemény tényezőknek (pl. munkalehetőségek, magasabb fizetés) is szerep jut ebben a folyamatban. A döntésben a puha tényezők alárendelt szerepet játszanak, fontosságuk viszont az idő előrehaladtával jelentősen nő. Tapasztalatainkat úgy is összegezhethetjük, hogy a kreatív osztály tagjai személyes és kemény tényezők mentén választják ki lakó- és munkahelyüket (vagyis hogy melyik városba települnek), azonban a városon belüli letelepedésüket már sokkal inkább a puha tényezők mentén választják ki (pl. a lakókörnyezet minősége, a lakónegyed miliője).

A döntési folyamatot, illetve a munkahellyel való elégedettséget az is nagyban befolyásolja, hogy mióta él a városban a kreatív szakember, melyik iparágban és milyen státuszban dolgozik. A kemény tényezők például azoknál a legfontosabbak, akik kevesebb mint 10 éve élnek a pécsi agglomerációban. Minél régebben él valaki a városban, annál nagyobb szerepet kapnak a puha tényezők. A munkával és munkahellyel való elégedettségben a munka által nyújtott öröm az elégedettség elsődleges forrása a kreatív osztály tagjainál. Az elégedettség iparágak szerinti megoszlását tekintve a legmagasabb és belső tényezők szerepe azokban az iparágakban, amelyekben hagyományos értelemben vett alkotómunkát végeznek a kreatívok, a tudásintenzív ágazatokban viszont inkább a kemény tényezők dominálnak. Az alkalmazotti státuszban lévőknek a kemény faktorok, míg az önálló foglalkoztatásúaknál a belső, puha tényezők fontosabbak a munkahelyi elégedettségben. A vállalati méret függvényében is kimutathatók egyértelmű tendenciák: minél nagyobb a vállalat, annál fontosabb szerepe van a kemény tényezőknek a munkahelyi elégedettségben, míg a kis- és mikrovállalkozásoknál a puha tényezőket részesítik előnyben a kreatívok.

Kutatási eredményeink, a bemutatott tendenciák és a kreatív osztály viselkedését feltáró elemzéseink segítséget nyújthatnak a döntéshozóknak és a várospolitikusoknak ahhoz, hogy egy hátrányos helyzetű régióban lévő nagyváros kreatív gazdaságának a fejlődését pozitív irányba fordítsák. A betelepülő kreatív munkaerő szerint a legfontosabb elvárás Pécs városával szemben a megfelelő minőségű és mennyiségű munkahely biztosítása a munkaerőpiacon. Éppen ezért elengedhetetlen munkahely-teremtési programok indítása, vállalkozásfejlesztési támogatások, pályázatok meghirdetése a régióban. A már beágyazódott kreatívok esetében a személyes kapcsolatok és hálózatok továbbépítésének és gyarapításának a lehetősége emelhető ki. Ezt különböző közösségi programokkal, meetupokkal, konferenciákkal, workshopokkal, horizontális és vertikális együttműködési projektekkel lehetne biztosítani. Mindezek megvalósításához feltétlenül szükséges, hogy tudományos megállapításaink beépüljenek a helyi fejlesztési stratégiákba és humán erőforrás-

fejlesztési politikákba. Reméljük, hogy a pécsi kreatív osztály helyzetét feltáró tanulmányunkkal hozzá tudunk járulni a város, a megye és a régió fejlődéséhez!

Irodalom

- Bakhshi, H., Mcvittie, E., Simmie, J. (2008): *Creating Innovation*. NESTA, London
- Bontje, M., Musterd, S., Kovács, Z., Murie, A. (2011): Pathways toward European creative-knowledge city-regions. *Urban Geography*, 1., 80–104. <http://doi.org/bm7nrq>
- Caves, R. E. (2000): *Creative industries: Contracts between art and commerce*. Harvard University Press, Cambridge
- Czirfusz M. (2013): Bevezetés: A kreatív város. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 263–271.
- DCMS (1998): *Creative Industries Mapping Document*. http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.culture.gov.uk/reference_library/publications/4740.aspx (Letöltés: 2013. november 11.)
- Egedy T., Kovács Z., Szabó B. (2014): A kreatív gazdaság helyzete Magyarországon a globális válság időszakában. In: Tózsza I. (szerk.): *Turizmus és településmarketing: tanulmánykötet*. BCE Gazdaság-földrajz és Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 17–26.
- Florida, R. (2002): *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books, New York
- Florida, R. (2004): *Cities and the creative class*. Basic Books, New York
- Florida, R. (2012): *The rise of the creative class: Revisited*. Basic Books, New York
- Florida, R. (2014): The creative class and economic development. *Economic Development Quarterly*, 3., 196–205. <http://doi.org/bcrj>
- Frey, B. S. (2002): Creativity, government and the arts. *De Economist*, 4., 363–376. <http://doi.org/fvtp33>
- Gáková, Z., Dijkstra, L. (2014): *Labour mobility between the regions of the EU-27 and a comparison with the USA*. Regional Focus, European Commission, Regional Policy, Brussels
- Glaeser, E. (2005): Review of Richard Florida's *The Rise of the Creative Class*. *Regional Science and Urban Economics*, 5., 593–596. <http://doi.org/b3dzs8>
- Hall, P. (2004) Creativity, culture, knowledge and the city. *Built Environment*, 3., 256–258. <http://doi.org/dxc6p7>
- Higgs, P., Cunningham, S., Bakhshi, H. (2008): *Beyond the creative industries: Mapping the creative economy*. Nesta, London
- Howkins, J. (2004): *Az alkotás gazdagít: Bátortás kreatív embereknek*. HVG Kiadó, Budapest
- Kovács Z. (2009): Kreatív gazdaság és városfejlődés: a magyarországi tapasztalatok. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A közép- és nagyvárosok településföldrajza*. V. Településföldrajzi Konferencia, Savaria University Press, Szombathely, 61–71.
- Kovács Z., Egedy T., Földi Zs., Keresztély K., Szabó B. (2007): *Budapest: From state socialism to global capitalism. Pathways to creative and knowledge-based regions*. AMIDSt, University of Amsterdam, Amsterdam
- Kovács Z., Egedy T., Szabó B. (2011): A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1., 42–62.
- Krätke, S. (2010): 'Creative cities' and the rise of the dealer class: A critique of Richard Florida's approach to urban theory. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 835–853. <http://doi.org/fd57dp>
- Lawton, P., Murphy, E., Redmond, D. (2013): Residential preferences of the 'creative class'? *Cities*, 31., 47–56. <http://doi.org/bcrk>
- Lengyel B., Ságvári B. (2009): Kreatív foglalkozások és regionális tudásbázis: fogalmak, folyamatok és területi összefüggések. *Tér és Társadalom*, 4., 1–26.

- Martin-Brelot, H., Grossetti, M., Eckert, D., Gritsai, O., Kovács, Z. (2009) Not so mobile 'creative class': a European perspective. *GaWC Research Bulletin*, 306., 1–15.
- Moerel, H. W. J. (2008): Tudásszerzés és ágazati képzés. In: Makó Cs. et al. (szerk.): *Az új fejlődési utak lehetőségei a tanuló gazdaságban. A rugalmasság és biztonság átalakuló jelentései*. Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Debrecen, 155–174.
- Musterd, S., Bontje, M., Chapain, C., Kovács, Z., Murie, M. (2007): *Accommodating creative knowledge. A literature review from a European perspective*. AMIDST, University of Amsterdam, Amsterdam
- Peck, J. (2005): Struggling with the creative class. *International journal of Urban and Regional Research*, 4., 740–770. <http://doi.org/dmtnr7>
- Pratt, A. C. (2008): Creative cities: the cultural industries and the creative class. *Geografiska Annaler B*, 2., 107–117. <http://doi.org/dv77p3>
- Pratt, A. C. (2011): The cultural contradictions of the creative city. *City. Culture and Society*, 3., 123–130. <http://doi.org/b3g987>
- Rantisi, N. M., Leslie, D., Christopherson, S. (2006): Placing the creative economy: scale, politics, and the material. *Environment and Planning A*, 10., 1789–1797. <http://doi.org/b9p3cx>
- Rittgasszer I. (2009): Kreatív kistérségek Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 27–44.
- Rozentale, I., Lavagna, M. (2014): The “universal” characteristics of creative industries revisited: The case of Riga. *City, Culture and Society*, 2., 55–64. <http://doi.org/bcrn>
- Ságvári B., Dessewffy T. (2006): *A kreatív gazdaságról – Európa és Magyarország a kreatív korban*. Demos Magyarország, Budapest
- Ságvári B., Lengyel B. (2008): *Kreatív atlasz: A magyarországi kreatív munkaerő területi és időbeli változásáról*. Demos Magyarország, Budapest
- Saris, J., Brouwer, J. (2005): Creativity as competitive factor for urban regions. In: Verhagen, E., Franke, S. (eds.) *Creativity and the city. How the creative economy is changing the city*. NAI Publishers, Rotterdam, 108–143.
- Storper, M., Manville, M. (2006): Behaviour, preferences and cities: Urban theory and urban resurgence. *Urban Studies*, 8., 1247–1274. <http://doi.org/d23k8b>
- Trócsányi, A. (2011): The spatial implications of urban renewal carried out by the ECC programs in Pécs. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 261–284.

Az országnevek mint márkanevek és szerepük az országmarkázásban: néhány eset a világból

Country names as brand names, and their role in country branding: Some cases from all over the world

PAPP-VÁRY ÁRPÁD FERENC

PAPP-VÁRY Árpád Ferenc: intézetvezető, Budapesti Metropolitan Egyetem, Marketing Intézet, Budapest; apappvary@metropolitan.hu

KULCSSZAVAK: országmárkázás, nemzetmárkázás, márkanev, marketingkommunikáció, országmárka

ABSZTRAKT: Bár a helymárkázással foglalkozóknak természetes, a laikusokat akár meg is botránkoztatja, ha egy ország nevére úgy tekintünk mint márkanevre. Pedig ugyanúgy működnek: egy-egy ország neve láttán vagy hallatán bizonyos asszociációk jelennek meg a fejünkben. Ezek aztán befolyásolják, hogy turistaként ellátogatunk-e ide, tőkebefektetőként investálunk-e, vagy éppen fogyasztóként megvásároljuk-e az adott ország termékeit.

De vajon megváltoztathatja-e egy ország a nevét, hasonlóan ahhoz, ahogy termékmárkák teszik időnként? Azt bizonyosan állíthatjuk, hogy előbbi nem olyan egyszerű, mint utóbbi, hiszen a földrajzi helyek neveinek, így az országokénak is többnyire messzire nyúló történelmi gyökerei vannak. A név kötődik az ott lakók életéhez, akik hozzászórtak ahhoz, ezért sem könnyű azt megváltoztatni.

Mégis, akadnak rá példák, melyeket márkázási szempontból is értelmezhetünk. Az egyik ilyen, amikor az új márkanevvel-országnévvel új kezdetet akarnak jelezni. Amikor például a gyarmatok kivívták függetlenségüket, első dolguk volt, hogy új neveket adtak maguknak. De hasonló történt az egykori Szovjetunió vagy Jugoszlávia felbomlásakor – a létrejövő utódállamok új nevet kaptak vagy éppen visszatértek régi nevükhöz.

A névváltás napjainkban is napirenden van egyes országok esetében. Ennek oka lehet például az, hogy az ország neve bonyolult, vagy az, hogy túlzottan hasonló egy másik ország nevéhez, így az országok versenyében hátrányos helyzetből indul.

Az ország nevének azért is kiemelt jelentősége van, mert ez az egyetlen biztos közös elem az ország kommunikációs kampányaiban – és a bölcsőbb országok ezt ki is használják, akár a szlogenbe integrálva az ország nevét.

Jelen tanulmány az országmárkázás elméletének bemutatása után a fentieket járja körül, sok példával Európából és a világ más részeiből.

Árpád Ferenc PAPP-VÁRY: head of institute, Marketing Institute, Budapest Metropolitan University, Budapest; apappvary@metropolitan.hu

KEYWORDS: country branding, nation branding, brand name, marketing communications, country brand

ABSTRACT: Today, it is widely accepted that “country brand councils” are established all over the world, including Hungary, and these bodies coordinate the strategic communications (or at least the marketing communications) of the country. It is also becoming more and more obvious that politicians discuss country branding and nation branding, and these terms appear in the public media, too.

Regarding the name of a country as a brand name is natural for place branding professionals, but it may offend those not familiar with this marketing practice. However, country names and brand names do cause the same reaction: when we see or hear a specific country name, we have certain associations in our mind. Then these associations help us decide whether we visit the place as a tourist, invest capital there, or purchase the products of the country.

Although the terms nation branding and country branding only appeared in 1996, there is an extensive literature dedicated to them, and organisations responsible for the coordination of country branding have been created in several countries.

The three main aims of country branding are: to attract more tourists to the country and increase their spending; increase the number and value of foreign investments in the country; and increase the international success of products originating from the country.

To this end, country branding harmonises strategic communications and marketing communications messages about the country. Its most important aspects include the building of the country image and a uniform visual and verbal identity.

Country slogans and country logos have been discussed in several publications, but brand names (country names) have not been in the focus of analyses, which is rather surprising as brand names are essential in commercial communications. Therefore this article examines this topic from a special perspective: Can a country change its name the way product brands do from time to time?

Changing a country name is most definitely a much more complicated issue than using a new product name, as geographical names (including country names) usually have long historical roots. These names are also strongly connected to the life of local inhabitants who have got used to them, therefore they are not easy to change.

Still, there are examples that could be analysed from the aspect of branding. In some cases the new brand name or country name is meant to symbolise a new beginning. For example, when colonies claimed their independence, the first thing to do was to create a new name for the country. And something similar happened when the former Soviet Union and Yugoslavia broke up – the newly formed successor states started to use new names, or returned to their old names.

Some countries still have changing their names on the agenda. Possible reasons include the complicatedness of the country name, or its similarities with other country names, resulting in disadvantages in the competition of countries.

A country name is also extremely important because it is the only common element in the communications campaigns of the country – and wise countries make advantage of this, sometimes even integrating the country name in their slogan.

Bevezetés

Ma már szinte természetes, hogy szerte a világon, így Magyarországon is, „országmarkatanácsok” alakulnak és működnek, melyek az ország stratégiai kommunikációját vagy legalábbis marketingkommunikációját koordinálják. Egyre inkább magától értetődő az is, hogy politikusok országmarkázásról, nemzetmarkázásról beszélnek, vagy éppen a közéleti sajtóban tűnik fel a kifejezés.

Ám nem volt ez mindig így. Michel Girard francia akadémikus 1999-ben például a következőket írta (idézi Olins 2004b, 18.): „A rebranding (újramarkázás)

ötlete Franciaországban a széles közvélemény által elfogadhatatlan lenne, mert közös érzés, hogy Franciaországnak mások az alapvonásai, mint egy vállalatnak. Egy vállalatot újra lehet márkázni, de egy országot nem. Elképzelhető, hogy egy mosópornak más nevet adunk – amit egyébként gyakran meg is tesznek. Az újramárkázás normális módszer a fogyasztói termékek körében, de hogy ugyanez lenne az országok esetében is? (...) Egy ország méltóságot hordoz magában, nem úgy, mint egy piacon kapható termék. (...) Franciaországban elképzelhetetlen, hogy Chirac megkísérelje az ország újramárkázását.” Nos, a fentiekkel szemben például Nagy-Britanniában Tony Blair korábbi kormányfő is használta az ezredforduló környékén a „nation branding” (nemzetmárkázás), illetve a „nation rebranding” (nemzet-újramárkázás) kifejezéseket. Valójában ugyanis „semmi újdonság nincs abban, hogy egy nemzetből márká lesz. Csak maga a megnevezés, hogy »márka«, ez az új. A nemzeti imázs, a nemzeti azonosság, a nemzeti hírnév olyan kifejezések, amiket már régen használunk, és amelyek nem váltanak ki az emberekből olyan zsigeri utálatot, mint az a szó, hogy »márka«” – emeli ki Olins, a téma egyik neves szakértője A márkák című könyvében (2004a, 168.).

Bár a márka szó jó néhány emberből még ma is zsigeri utálatot vált ki, az is kétségtelen, hogy legalább ennyien rajonganak a márkákért, sőt szeretik őket (Roberts 2004). Márkák nélkül ma már elképzelhetetlen egy átlagember napja, és maga a márka, illetve brand kifejezés is egyre jobban beépül a közbeszédbe (Papp-Váry 2013).

Térjünk azonban vissza az országok márkázására! A szakirodalom alapján a brit Simon Anholt volt az első, aki 1996-ban papírra vetette a nation branding, illetve a country branding (országmárkázás) koncepcióját, amikor saját bevallása szerint „kezdte unalmasnak találni, hogy gazdag vállalatoknak segít még gazdagabbá válni” (Rendon 2003). Így aztán a korábban multinacionális vállalatok (Coca-Cola, Nescafé) marketingjével foglalkozó Anholt úgy döntött, hogy egészen új vállalkozásba kezd: az országok márkázására fog szakosodni. Anholt ma is a terület első számú szakértője, akinek olyan könyvei jelentek meg, mint a Brand new justice – How branding places and products can help the developing world (2005), a Competitive identity – The new brand management for nations, cities and regions (2007), vagy a Places – Identity, image and reputation (2009).

Bár Anholt 1996-ban használta először a nemzetmárkázás fogalmát, mindez azonban nem jelenti azt, hogy ezelőtt ne foglalkoztak volna hasonló kérdésekkel, akár az elméletben, akár a gyakorlatban. Már 1993-ban megjelent egy könyv a helymarketingről (Kotler, Haider, Rein 1993), mely az országokat is külön tárgyalta (Marketing places: Attracting investment, industry, and tourism to cities, states and nations). A mű fő szerzője pedig nem más volt, mint a marketing „atyja”, Philip Kotler. De ha tágabban nézzük, a nemzeti identitással mindig is foglalkozott a politikai földrajz, a nemzetközi kapcsolatok, a politikatudomány, a kulturális antropológia, a szociálpszichológia, a politikai filozófia, a nemzetközi jog, a szociológia és a történettudomány (Dinnie 2008). A marketingakadémikusok viszont érdekes módon figyelmüket sokáig nem az országmárkáknak szentelték,

hanem az egyes országokból származó márkáknak (country-of-origin effect). Papadopoulos és Heslop (2002) például 766 jelentősebb publikációt számolt össze ebben a témában a megelőző 50 évből, ugyanakkor rámutatott arra, hogy magukról az egyes országok imázsáról nincsenek igazán jó felmérések.

A nagy áttörést a *Journal of Brand Management* 2002. évi nemzetmárkázási különszáma hozta, olyan neves szerzők publikációival, mint Kotler, Gertner, Papadopoulos, Heslop, Olins, Gilmore és Lodge, az előszót pedig nem más, mint Anholt jegyezte (Anholt 2002). 2004 novemberében pedig önálló akadémiai folyóirat jött létre *Place Branding and Public Diplomacy* névvel. Ezt követően egymás után jelentek meg a könyvek: Simon Anholt ismeretterjesztőbb írásai mellett egy másik brit szakértő, Keith Dinnie szerkesztésében megjelent egy komolyabb, „akadémiaibb” mű is, a *Nation branding* (2008).

Hazánkban hasonló folyamatok történtek: bár az országmárka és az országmárkázás iránti igény régóta jelen van, sokáig nem így hívták. „Hosszú, szinte szakállasnak mondható története van ma már az országimázs tudatos formálására és fejlesztésére irányuló szakmai munkának és a különböző törekvéseknek” – írták a *Marketing és Menedzsment* szaklap szerkesztői. Hogy mikor? 1996-ban! A millicentenáriumi évében a *Marketing és Menedzsment* (interjú)sorozatot szentelt az országimáznak, melyben többek között Hankiss Elemér, Lengyel Márton, Serényi János, Szeles Péter, Takács Ildikó és az akkori művelődési és közoktatási miniszter, Magyar Bálint osztotta meg gondolatait. (Hankiss 1996; Lengyel 1996; *Marketing és Menedzsment* 1996a, 1996b; Szeles 1996).

A nem túl hosszú életű Országimázs Központ (2000–2002) mint állandó médiatéma aztán hozzájárult a szó még szélesebb körű elterjedéséhez. Ugyanezt eredményezte 2004 áprilisában Frei Tamás műsora a TV2-n az országimázs-ról (Frei 2004).

Az országmarketing kifejezése is már jó pár éve megjelent, többek között a régió- és településmarketing magyar nyelvű alapkönyvében, Piskóti, Dankó, Schupler és Büdy munkájában (1997, 25–26.), Kozma cikkében (1995, 38.), Kraftné és Fojtik írásában (1998) vagy Kandikó Régiómarketing című összefoglalásában (2003, 2.).

Az országmárkázás, illetve az „ország mint márka”-megközelítés megjelenése hazánkban a 2000-es évek elejére tehető, melyben élenjáróak voltak Szeles (2001), valamint Papp-Váry (2003) tanulmányai. Az országmárkázás helyesebb értelmezéséhez két nemzetközi konferenciára is szükség volt: az egyiket a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem szervezte 2004 májusában (Országmárkázás az EU-csatlakozás tükrében), a másikat pedig a Demos Magyarország 2006 novemberében (Country branding – Nemzetközi identitás és imázs – lásd Demos 2006). 2008-ban megalakult az Országmárka Tanács a 2176/2008. (XII. 18.) kormányhatározattal, mely megfogalmazta, hogy a tanács Magyarország egységes, pozitív külföldi megítélésének és megjelenítésének, valamint az egységes országmárka kialakításának és az országkép formálásának szakmai előkészítő, javaslattevő és véleményező fóruma.

Ezzel párhuzamosan több doktori (PhD) disszertáció is született a témában, Papp-Váry (2007), Jenes (2012) vagy Szondi (2014) tollából. Utóbbi Magyarországról a téma legtöbbször idézett nemzetközi szaktekintélye, akinek komoly összefoglaló tanulmányai jelentek meg (Szondi 2007, 2008).

A nemzetközi és a magyar szerzők közt egyetértés van abban, hogy az országmárkázás három fő célja (és egyben a jó országmárka 3 fő előnye) a következő (Papp-Váry 2009):

1. A turizmus ösztönzése, turisták vonzása az adott országba.
2. Az országba jövő befektetések ösztönzése.
3. Az export fejlesztése, az ország termékeinek jobb külpiaci értékesítése.

Abban is egyetértés van, hogy mindezt egyértelműen segíti a koordinált (marketing)kommunikáció, illetve ennek részeként az egységes (ország)arculat. Több tanulmány foglalkozott ezért az országszlogenekkel (lásd például Khan 2014) és az országlogókkal (Lee, Rodriguez, Sar 2012), vagy épp mindkettővel (Hildreth 2013). Ugyanakkor meglepő módon egyetlen olyan tanulmány sincs, mely kifejezetten magával az országnévvvel foglalkozna, annak hatását emelné ki az ország mint márka építésében. Jelen cikk ezért ezt a témát járja körül többféle szempontból, sok esettel Európából és a világ más részeiből.

Első hallásra

Ahogy a bevezetés utalt rá, az országneveket ugyanúgy értelmezhetjük, akár a márkaneveket. Ezek kiejtése után ugyanis az emberekből önkéntelenül is megjelenik egy kép. Ami a legkülönösebb, hogy ez még akkor is igaz lehet, ha soha nem hallottak előtte az adott országról. Elég azt a példát felhozni, amely szinte mindannyiunkkal megtörtént már külföldön járva: „Where do you come from?” – kaptuk a kérdést. „Hungary.” „What? Are you hungry?”

Hasonlóról számoltak be lengyelek is, akiknek úgy tűnik, kevésbé erős az országmárkájuk, mint Hollandiáé. Esetükben a fenti párbeszéd gyakran úgy hangzott, különösen a rendszerváltás után: „Where do you come from?” „Poland!” „Ah, Holland!”

Természetesen az, hogy viccek születnek egy ország nevével, nem feltétlenül jelenti azt, hogy a név rossz. Van viszont, amikor kifejezetten erről van szó – hogy a név problémás és ez hátrányt okoz: kevesebb turista jön az országba, mint az az ország látványai alapján várható lenne, kevesebb külföldi beruházás érkezik, vagy éppen kevesebben vásárolják meg az ország termékeit.

Egy klasszikus brandet nézve ilyenkor megoldás lehet a márkanév cseréje. Egy ország esetében azonban mindez nem ilyen egyszerű. A földrajzi helyek elnevezéseinek többnyire történelmi gyökerei vannak, legyen szó hegycsúcsokról, tavakról, tengerekről, városokról és különösen az országokról. A név kötődik az ott lakók életéhez, akik hozzászórtak ahhoz, ezért sem olyan egyszerű azt megváltoztatni.

Gyarmatnév helyett saját név

Annak ellenére, hogy nem könnyű egy ország esetében a névváltás, azért akadnak rá példák, melyeket márkázási szempontból is értelmezhetünk. Az egyik ilyen, amikor az új márkanévvel-országnévvel egy új kezdetet akarnak jelezni. Amikor például a gyarmatok kivívták függetlenségüket, első dolguk volt, hogy új neveket adtak maguknak.

Volt olyan eset, amikor maga a gyarmatosító neve is szerepelt az ország nevében, és az a függetlenné válással eltűnt. Például:

- Új-Spanyolország – Mexikó (1821)
- Spanyol Kelet-India – Fülöp-szigetek (1898)
- Holland Kelet-India – Indonézia (1945)
- Francia Szudán – Mali (1960)
- Francia Togoföld – Togo (1960)
- Brit Guiana – Guyana (1966)
- Spanyol Guinea – Egyenlítői-Guinea (1968)
- Brit Honduras – Belize (1973)
- Holland Guiana – Suriname (1975)
- Portugál Guinea – Guinea-Bissau (1979)

Volt, hogy a gyarmatosító ország nevére ugyan nem volt ilyen egyértelmű utalás, de a névváltás fontos jelzés volt. Például:

- Sziám – Thaiföld (1949)
- Aranypart – Ghána (1957)
- Észak-Rhodesia – Zambia (1964)
- Nyasszaföld – Malawi (1964)
- Basutóföld – Lesotho (1966)
- Becsuánaföld – Botswana (1966)
- Kelet-Pakisztán – Banglades (1971)
- Ceylon – Srí Lanka (1972)
- Dahomey – Benin (1975)
- Ellice-szigetek – Tuvalu (1978)
- Gilbert-szigetek – Kiribati (1979)
- Új-Hebridák – Vanuatu (1980)
- Felső-Volta – Burkina Faso (1984)

Időnként pedig nem is egy névváltás történt, hanem több:

- Német Dél-Afrika (1884) – Délnyugat-Afrika (1915) – Namíbia (1990)
- Dél-Rhodesia – Rhodesia (1965) – Zimbabwe-Rhodesia (1979) – Zimbabwe (1980)
- Kongó Szabad Állam (1884) – Belga Kongó (1908) – Kongói Köztársaság (1960) – Kongói Demokratikus Köztársaság (1964) – Zaire (1971) – Kongói Demokratikus Köztársaság (1977)
- Francia Szomália – Afars és Issas (1967) – Dzsibuti (1977)

Ezeknek a helyeknek nemcsak postai bélyegeiken kellett jelezniük a név-váltást, hanem minden más szempontból is újra kellett kezdeniük mindent. Ezért ugyanúgy, ahogyan azt a 19. században európai elődeik tették, feltárták vagy sokszor kitalálták saját történelmüket. Zimbabwe például egy félig-meddig misztikus afrikai birodalom volt, körülbelül azon a területen, ahol a mai Zimbabwe fekszik. Az ókori Zimbabwe és a modern Zimbabwe közötti történelmi kapcsolat ugyan lényegében elhanyagolható, az érzelmi kötődés azonban fontos az itt élőknek (Olins 2004a).

Utódállamok nehézségei

A másik nagy márkanev-, illetve márkamegjelenési hullámot a kilencvenes évek elején láthattuk, amikor a Szovjetunióból több nemzet vált ki. Voltak persze közöttük nagy történelmi múlttal és hagyományokkal rendelkező országok, például Grúzia – amely ma inkább a Georgia nevet használja, ezzel is pozicionálva, megkülönböztetve magát. Mások azonban, mint az öt közép-ázsiai „-sztán” (Üzbegisztán, Kirgizisztán, Türkmenisztán, Kazahsztán és Tádzsikisztán) korábban nem léteztek független államként.

Mindeközben Csehszlovákia is két részre szakadt, Csehországra és Szlovákiára – az más kérdés, hogy ezzel mennyien vannak tisztában. A szerző maga is tapasztalta, hogy amikor egy neves londoni egyetem oktatója 2008-ban előadást tartott Budapesten, a „Czechoslovakia” kifejezést használta...

De ha külön-külön nézzük a két államot, akkor sem egyszerű a helyzet. A csehek problémája, hogy országuk nemzetközi megnevezése meglehetősen hosszú: The Czech Republic. Egyes akadémikusok, brandingszakértők és a kormánytagok viszont úgy találták, hogy az országok köznapi megnevezésében lényegtelen az államforma. A turisták ugyanis általában nem a Spanyol Királyságba vagy az Ausztrál Nemzetközösségbe mennek nyaralni, hanem inkább a rövid nevet használják. Nem is beszélve Hong Kongról, ahol a hivatalos forma: Hong Kong Special Administrative Region of the People’s Republic of China.

Bárhogy is, Csehországnak (legalábbis angol nyelven) csak a hivatalos megnevezése létezik, nincs rövid alakja. Ezért a fenti szereplők a Czechia nevet javasolták a The Czech Republic helyett. Csakhogy ez meg nagyon hasonlít Csecsenföldre, ami angolul úgy hangzik: Chechnya. (Igaz, utóbbi márkanevet még egyetlenegy állam sem ismerte el a világban.) A csehek másik része viszont az egykori Bohemia és/vagy Moravia megnevezést szeretné. Ez ugyan történelmileg helytálló lehetne, de a branding szempontjából valószínűleg rossz lépés, mert az átlagos világpolgár nem ilyen tájékozott a múlttal kapcsolatban és végképp nem értené, honnan is jönnek a csehek (Economist 2004).

A szlovákoknak sincs könnyebb helyzetük. Őket ugyanis rendszeresen összekeverik Szlovéniával. Igaz ezt nyelvük sem könnyíti meg, Szlovákia hivatalos megnevezése ugyanis Slovenská republika.

Ha már a szlávok kerültek szóba, számukra a legnagyobb problémát mégis a szláv szó nemzetközi kiejtése okozza. A kevésbé műveltek ugyanis a slav kifejezést sokszor slave-nek ejtik. Ebből pedig arra következtetnek, hogy Jugoszlávia a rabszolgák országa – vagy legalábbis az volt, amíg még így hívták. Most viszont már hat önálló állam fekszik a területén: Szerbia, Montenegró, Horvátország, Szlovénia, Macedónia és Bosznia-Hercegovina. Sőt, ha úgy vesszük, Koszovóval együtt hét. Igaz, utóbbi sokan még nem ismerték el – az Európai Unió például 2008. február 18-án a tagországokra bízta, hogyan járnak el az ügyben.

Névváltó kampányok

A legérdekesebb eset a jugoszláv utódállamok közül márkanév szempontjából Macedóniáé. Az ország ugyanis a Jugoszláviától való elszakadása után a szerencsétlen hangzású Former Yugoslav Republic of Macedonia nevet volt kénytelen hivatalosan használni. Vagy még rosszabb esetben annak rövidítését, a FYROM-ot. Így kellett megjelennie a nemzetközi diplomáciai találkozókra, de még az Eurovíziós Dalfesztiválon is így konferálták fel az innen származó zenekart. A görög kormány kijelentette, hogy Macedónia – mint földrajzi terület – jóval nagyobb, mint a macedón állam, ráadásul nagyrészt Görögországhoz tartozik. A görögök ragaszkodása ha egyeseknek nem is szimpatikus, de márkázási szempontból érthető: nem szeretnék, ha Nagy Sándort és örökségét nem velük, hanem a macedón állammal kötnék össze az emberek, és – mondjuk turizmus céljából – azt keresnék fel. A macedónok viszont érthetően eredeti nevüket kívánják használni, amiért még kampányt is indítottak: „Don't you FYROM me! Say Macedonia!” azaz „Ne FYROM-ozz! Hívj Macedóniának!”, illetve „Call me by my name! Say Macedonia!” azaz „Szólíts a nevemen! Hívj Macedóniának!”

Egy másik, látszólag lényegesen nagyobb márká, pozitívabb imázsú ország esetében is felmerült a névcseré. Nagy-Britannia azt tapasztalta, hogy az egykori gyarmatokon megítélése sok szempontból negatív – és ehhez hozzájárul, hogy a „nagy” egyfajta birodalmi jelző az ország nevében. Bár az ország nevét nem cserélték le, az arculati anyagokon ma már többnyire csak a rövid nevet használják, azaz szimplán annyit: Britain (Papp-Váry 2005). Nagy-Britannia esetében már nem az első ilyen névváltásról van szó. Szerinte a világon jól tudják, hogy a brit királyi házat Windsornak hívják. Ám ez csak 1917-től van így: akkor cserélték le ugyanis a Saxe-Coburg and Gotha nevet, amelynek az első világháborúban kifejezetten kellemetlenné vált német csengése és eredete.

Izgalmas eset Észtországé, amely egy időben igyekezett az Estonia angol elnevezést kerülni és inkább az Estlandot használni (lásd például Szondi 2007).

Az Estonia névről ugyanis felmérések szerint sokaknak az 1994-ben Tallinn és Stockholm közt elsüllyedt komp tragédiája jutott eszébe, amikor 852-en vesztették életüket. Minderről később ráadásul játékfilm készült Balti vihar címmel, Donald Sutherland főszereplésével. Aztán a „balti vihar” elült, és az Estonia név maradt. A 2000-es évek elején azonban ismét felmerült az angol Estonia név cseréje. Mégpedig E-stoniára (E-Észtország), utalva arra, hogy az ország mennyire elől jár az információtechnológiában. Mindehhez meg is volt a reális háttér, mert a McConnell International kutatása szerint az e-környezet terén már ekkor Tajvan és Észtország állt a világranglista első két helyén. Ráadásul az E-Észtország vízióként is kiválóan működött: a polgárok tudták, hogy miért kell dolgozniuk, mitől lesz versenyképes országuk.

2008-ban egy másik balti ország, Litvánia is felvetette a névcserét (Reuters 2008). A kormányzóvivő mindezt azzal indokolta: „Angolul nagyon nehéz az ország nevét kiejteni és emlékezni rá”. A névcseréből a polgárok felháborodása és a média kritikája miatt nem lett semmi, de az ország szlogenje azért megszületett: Litvánia – Egy bátor ország.

Szintén az ország nevével játszott az a javaslat, melyet a pozicionálás egyik atyja, Al Ries javasolt Guetamalának. Véleménye szerint a közép-amerikai ország azzal különböztethetné meg magát legjobban, ha kiemelné, hogy a maja birodalom központja volt. Ehhez pedig nem kellene mást tennie, mint az ország nevében az l-t lecserélni y-ra: Guatemaya. Ez az ott élők számára is gyökereket jelentene, másrészt a turisták számára is egyértelmű jelzés lenne (Ries, Ries 2002, 150.).

Országnev a szlogenben

Ha a szlogen szó eredetét keressük, térben és időben Galliába kell visszautaznunk. A sluagh-ghairm ott a csatakiáltást jelentette. Manapság, ha csatakiáltásként már nem is tekintünk rá, annyi biztos, hogy „a márkánévhez hasonlóan a szlogen is a márkaérték-építés rendkívül hatékony eszköze” – írja Kotler, a marketing atyja és Keller, a branding egyik legismertebb szakértője a Marketingmenedzsment című könyvben (2012, 293.). A szlogen „feladata, hogy használható kapaszkodót vagy támpontot adjon a fogyasztónak annak megértéséhez, hogy mi rejlik a márka mögött, és mi teszi különlegessé” – emelik ki (Kotler, Keller 2012, 293.).

Sokan próbálták már megfejtetni, milyen a jó szlogen, és általában a következő szempontok kerülnek elő (Papp-Váry 2013):

- Pozicionál.
- Egyértelmű üzenete van, átadja a termék „sztoriját”.
- Benne van a „fogyasztói, vevői” előny.
- Megkülönböztet: egyedi, eredeti.
- Pozitív konnotációt hordoz.
- Inspiráló: hogy megvásároljuk, illetve hogy többet akarjunk megtudni róla.

- Aránylag rövid (legfeljebb 5 szó).
- Könnyű megjegyezni és elismételni.
- Jól működik együtt a logóval.
- Blikkfangos, szellemes.
- Hosszú távon használható, fenntartható.

A fentiek mellett van még egy szempont: szerencsés megoldás, ha a márkanév a szlogenbe kerül. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kizárólag az ilyen szlogenek működnek jól. De az egyáltalán nem véletlen, hogy már David Ogilvy is megírta A reklámról című alapkönyvében (2001), hogy ha lehet, a reklám címsorába tegyük bele a márkanévet. Ugyanezt javasolja Paul Arden is, a Saatchi&Saatchi reklámügynökség egykori kreatív igazgatója (2003). Bár ők mindezt a címsorokra írták, a szlogenekre ugyanúgy, sőt jobban is megállják a helyüket megállapításaik (lásd erről Papp-Váry 2013).

Ha mindez így van termékek esetében, akkor komoly esélye van annak, hogy azok az országok jó úton járnak, ahol a márkanév (azaz az ország neve) beépül a szlogenbe – legalábbis olyan szempontból, hogy egyértelműen azonosítani lehet a márkát, és a fogyasztók könnyebben megjegyzik a szlogent. A következő példák ilyenek:

- Smile! You are in Spain;
- 100% Pure New Zealand;
- Incredible India;
- I feel love, I feel Slovenia;
- Britain is Great.

A legkülönlegesebb kétségkívül az utolsó. A kampányban ugyanis épp a Great szó lett kiemelve, ami ellentmond a korábban írtaknak, vagyis hogy Nagy-Britannia szabadulna a „nagy” jelzőtől. Paradoxonnak tűnhet, de bizonyos szempontból ez a kampány is ebben kíván segíteni. Üzenetstruktúrája ugyanis úgy van felépítve, hogy nem azt emeli ki, hogy maga az ország, a birodalom területe a nagy, hanem hogy az örökség, a zene, a sport, a vállalkozás, az innováció vagy éppen a bevásárlás milyen nagy, azaz milyen nagyszerű lehetőségek vannak.

Hozzá kell tenni, a szlogenek kapcsán talán a kulcskérdés nem is maga a szlogen, hanem annak következetes használata. Vonatkozik ez mind a földrajzi kiterjedésre, mind az időtávra. „Ahogyan a világ összes McDonald’s-ében Big Mac-et lehet venni, ugyanúgy kellene minden országban ugyanazt a szlogent terjeszteni” – mondta a Tourism New Zealand igazgatója, George Hickton (Pike 2007, 14.). Ha pedig ezt éveken, évtizedeken keresztül „mantrázzuk”, számíthatunk rá, hogy az előbb-utóbb megragad – ahogy a Nike „Just do it”-je. Ezzel szemben ha a szlogent kampányról-kampányra cserélgetjük, sok jót nem várhatunk.

Az országoknál ez talán még inkább fennáll, mint a klasszikus márkáknál. A normál brandek esetében is jellemző, hogy amikor jön egy új marketingvezető, az „ott akarja hagyni a keze nyomát”, ezért teljesen új szlogent, logót, marketingkommunikációs koncepciót talál ki. Ennek még nagyobb az esélye, ha nemcsak a marketingvezető, hanem a reklámügynökség is cserélődik.

Az országok, régiók, városok esetében sajnos mindehhez hozzájárulhatnak a politikai játszmák is. Az új vezető már „csak azért is” meg akarja mutatni, hogy ő jobb, hogy ő más, hogy az ő ötletei sokkal jobbak. És ez nemcsak Magyarországra, hanem a világ szinte minden részére igaz. Steven például az Egyesült Államok tagállamainak szlogenjeit vizsgálta 1982-ben, 1993-ban és 2003-ban. Eredménye szerint a 47 szlogenből, amelyet 1982-ben használtak, csupán hat volt érvényben 1993-ban. Az 1993-ban vizsgált 43 szlogenből 2003-ban már csak 13-at használtak. 21 év lefolyása alatt csupán 6 szlogen maradt hű az eredeti verzióhoz (Pike 2007).

Összefoglalás

Bár a nemzetmárkázás vagy országmárkázás fogalma csak 1996-ban jelent meg, mára kiterjedt szakirodalma van, és a gyakorlatban is egyre több országban jön létre az országmárka koordinációjáért felelős szervezet.

Az országmárkázás három fő célja, hogy több turista érkezzon az országba és azok többet költsenek, hogy nőjön a külföldi tőkebefektetések száma és értéke az országban, és hogy az országból származó termékek sikerebbek legyenek a világpiacon.

Az országmárkázás ennek érdekében összehangolja az országról küldött stratégiai kommunikációs, marketingkommunikációs üzeneteket. Mindennek fontos része az arculatépítés, az egységes vizuális és verbális identitás. Míg az országszlogenekről és az országlogókról több publikáció is született, addig meglepő módon a márkanév (országnevé) még nem került a vizsgálatok fókuszába. Pedig ha valami nem maradhat ki a kommunikációból, akkor az éppen a márkanév.

De lehetséges-e, hogy egy ország megváltoztassa a nevét, hasonlóan ahhoz, ahogyan a termékmárkák teszik időnként? Miként a cikk igazolta, akadnak rá példák. Az egyik ilyen, amikor az új márkanévvel-országnevével új kezdetet akarnak jelezni. Amikor például a gyarmatok kivívták függetlenségüket, első dolguk volt, hogy új neveket adtak maguknak. De hasonló történt az egykori Szovjetunió vagy éppen Jugoszlávia felbomlásakor.

Miként a tanulmány rámutatott, a névváltás napjainkban is napirenden van egyes országok esetében. Ennek oka lehet például az, hogy az ország neve bonyolult, vagy éppen az, hogy túlzottan hasonló egy másik ország nevéhez, így az országok versenyében hátrányos helyzetből indul.

Az ország nevének azért is kiemelt jelentősége van, mert ez az egyetlen biztos közös elem az ország kommunikációs kampányaiban – és a bölcsőbb országok ezt ki is használják, akár a szlogenbe integrálva az ország nevét.

Irodalom

- Anholt, S. (2002): Foreword to the special issue on country branding. *Journal of Brand Management*, 4., 229–239. <http://doi.org/ctjqg8>
- Anholt, S. (2005): *Brand new justice - How branding places and products can help the developing world*. Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford
- Anholt, S. (2007): *Competitive identity - The new brand management for nations, cities and regions*. Palgrave Macmillan. Houndmills, Basingstoke, Hampshire
- Anholt, S. (2009): *Places - Identity, image and reputation*. Palgrave Macmillan. Houndmills, Basingstoke, Hampshire
- Arden, P. (2003): *It's not how good you are, it's how good you want to be*. Phaidon Press, London
- Demos (2006): „Nation branding” az országimázs-formálás Európában. Melléklet a DEMOS Magyarország Alapítvány Country branding – Nemzetközi imázs és identitás konferenciájához, 2006. november 28., Budapest
- Dinnie, K. (ed.) (2008): *Nation branding - Concepts, issues, practice*. Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford
- Economist (2004): Renaming the Czech Republic. *The Economist*, május 20.
- Frei T. (2004): *Frei Dosszié - Magyar Imázs*. TV2, 2004. április
- Hankiss E. (1996): Találjuk ki Magyarországot avagy: egy tudós földönjáró álmai. *Marketing és Menedzsment*, 3., 62–64.
- Hildreth, J. (2013): The joys and sorrows of logos and slogans in place branding. *Place Branding and Public Diplomacy*, 9., 217–222. <http://doi.org/bcn8>
- Jenes B. (2012): *Az országimázs mérésének elméleti és gyakorlati kérdései - Az országimázs és az országmárka dimenziói és mérési modellje*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Kandikó J. (2003): Régiómarketing. *CEO magazin*, 1., melléklet, 1–12.
- Khan, S. (2014): Word play in destination marketing: An analysis of country tourism slogans. *Team Journal of Hospitality and Tourism*, 1., 27–39.
- Kotler, P., Haider, D. D., Rein, I. (1993): *Marketing places - Attracting investment, industry and tourism to cities, states, and nations*. The Free Press, New York
- Kotler, P., Keller, K. L. (2012): *Marketingmenedzsment*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kozma G. (1995): Városmarketing mint a helyi gazdaságfejlesztés egyik lehetséges eszköze. *Tér és Társadalom*, 9., 37–54.
- Kraftné Somogyi G., Fojtik J. (1998): Helymarketing, turizmus-marketing, területfejlesztés. *Marketing és Menedzsment*, 3., 53–61.
- Lee, S., Rodriguez, L., Sar, S.: The influence of logo design on country image and willingness to visit: A study of country logos for tourism. *Public Relations Review*, 4., 584–591. <http://doi.org/bcn9>
- Lengyel M. (1996): Országkép (Imázs). *Marketing és Menedzsment*, 2., 4–6.
- Marketing és Menedzsment (1996a): Országimázs – Interjú Takács Ildikóval. *Marketing és Menedzsment*, 4., 42–46.
- Marketing és Menedzsment (1996b): Országimázs – Interjú Serényi Jánossal és Radnai Lászlóval. *Marketing és Menedzsment*, 5., 28–31.
- Ogilvy, D. (2001): *Ogilvy a reklámról*. Park Kiadó, Budapest
- Olins, W. (2004a): *A márkák - A márkák világa, a világ márkái*. József Műhely, British Council, Budapest
- Olins, W. (2004b): Branding the nation: The historical context. In: Morgan, N., Pritchard, A., Pride, R. (eds.): *Destination branding - Creating the unique destination proposition*. Elsevier Butterworth Heinemann, London, 17–25.
- Papadopoulos, N., Heslop, L. A. (2002): Country equity and country branding. *Journal of Brand Management*, 4., 294–314. <http://doi.org/fchdv8>
- Papp-Váry Á. F. (2003): „Brand-new image” vagy „New brand-image”? Hogyan használjuk a vállalati márkázás technikáit az ország mint márka felépítésében? *Marketing és Menedzsment*, 3., 4–11.
- Papp-Váry Á. F. (2005): Rule Britanniából Cool Britannia. Az országmárkázás buktatói a szigetország példáján. In: Beszteri B. (szerk.): *Fenntartható fejlődés, fenntartható társadalom és integráció*. MTA Veszprémi Területi Bizottság, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 253–263.

- Papp-Váry Á. F. (2007): *Az országmárkázás szerepe és hatásai: Országimázs a kibővült Európai Unióban*. Doktori értekezés. Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdasági folyamatok elmélete és gyakorlata Doktori Iskola Marketing alprogram, Sopron
- Papp-Váry Á. F. (2009): Országmárkázástól a versenyképes identitásig. *Marketing és Menedzsment*, 2., 4–19.
- Papp-Váry Á. F. (2013): *A márkanev ereje – Szempontok a sikeres brandépítéshez*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Pike, S. (2004): Destination brand positioning slogans – towards the development of a set of accountability criteria. *Acta Turistica*. 16.
- Piskóti I., Dankó L., Schupler H., Büdy L. (1997): *Régió és településmarketing – egy tudatos koncepció a nemzetközi és hazai gyakorlat példáján*. Miskolci Egyetem, Miskolc
- Rendon, J. (2003): When nations need a little marketing. *New York Times*, november 23. <http://www.nytimes.com/2003/11/23/business/business-when-nations-need-a-little-marketing.html> (Letöltés: 2016. február 21.)
- Reuters (2008): Lithuania considers name change in makeover plan. *Reuters*, január 25.
- Ries, A., Ries, L. (2002): *The fall of advertising and the rise of PR*. HarperCollins, New York
- Roberts, K. (2004): *Lovemarks – Jövő a márkák után*. Magyar Könyvklub, Budapest
- Szeles P. (1996): Önismeret és tükörkép, avagy álmaink és a külső valóság. *Marketing és Menedzsment*, 1., 33–36.
- Szeles P. (2001): *A hírnév ereje – Arculatelmélet*. Alapítvány a Public Relations Fejlesztéséért, Budapest
- Szondi Gy. (2007): The role and challenges of country branding in transition countries: The Central and Eastern European experience. *Place Branding and Public Diplomacy*, 1., 8–20. <http://doi.org/df3wq>
- Szondi Gy. (2008): Public diplomacy and nation branding: Conceptual similarities and differences. *Discussion Papers in Diplomacy*. Netherlands Institute of International Relations Clingendael. http://www.clingendael.nl/sites/default/files/20081022_pap_in_dip_nation_branding.pdf (Letöltés: 2016. február 21.)
- Szondi Gy. (2014): *European Union public diplomacy: Emerging concepts, strategies and practices*. Doktori értekezés. University of Salzburg, Salzburg

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORT

„Megfogyva bár...” Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében

“Diminishing, although...” Lessons from a survey of the outskirts in Békés county

NAGY GÁBOR, DUDÁS GÁBOR, BODNÁR GÁBOR

NAGY Gábor: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; docens, Szegedi Tudományegyetem, Szeged; nagyg@rkk.hu

DUDÁS Gábor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; dudasg@rkk.hu

BODNÁR Gábor: főiskolai tanársegéd, Szent István Egyetem, Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Gazdasági Campus, Békéscsaba; bodnar.gabor@gk.szie.hu

KULCSSZAVAK: tanya, tanyafelmérés, tanyatipizálás, külterületek, Békés megye

ABSZTRAKT: A Vidékfejlesztési Minisztérium tanyapályázatának keretében, 2013-ban nagy léptékű külterületi felmérés elkészítésére nyílt lehetőség, melynek során csaknem teljes adatfelvételt készíthettünk Békés megye külterületi népességéről és épületeiről. Bár az adatlapok tematikája rögzített volt, a pótlólagos kérdések, illetve a tanyasi interjúk alapján olyan – térben rendezett – információtömeghez jutottunk, melyre még nem volt példa a megye történetében. A jelen tanulmány célja az eredmények elsődleges bemutatása, az eltérő térségi vagy települési fejlődési pályák felvillantása, illetve a megye tanyatípusainak leírása egy generációval a rendszerváltást követően.

A Békés megyei tanyavilágban 1990 után nem indult el külterületi kitelepülési hullám, de nem beszélhetünk a tanyafelszámolódás folytatódásáról sem a szocialista periódust követően. A túlélés záloga már csak részben az agrárium, egyre erősebb a hétvégi, rekreációs célú külterületi építkezés, tanyamegújítás. Nem bizonyult valósnak az a „városi legenda” sem, hogy a tanyákon kizárólag az idősek és a szociálisan leszakadó rétegek „torlódtak fel”, mint ahogy nem létezik összetartó, egymást segítő tanyasi közösség sem. Valójában a tanyahálózat erőteljes térbeli differenciálódása zajlik, egy-egy település eltérő határrészei között is. A tanyák számának csökkenése a nem túl távoli jövőben aligha elkerülhető, erre utal a romos és láthatóan nem lakott, nem használt épületek magas száma. Ez a folyamat azonban szintén differenciáltan fog végbemenni, amelyben a választóvonal az alapvető infrastrukturális elemek megléte vagy hiánya lesz.

Gábor NAGY: senior research fellow, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Békéscsaba, associate professor, Faculty of Science and Informatics, University of Szeged; nagyg@rkk.hu

Gábor DUDÁS: research fellow, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Békéscsaba; dudaszg@rkk.hu

Gábor BODNÁR: assistant lecturer, Békéscsaba Campus, Faculty of Economics, Agriculture and Health Studies, Szent István University, Békéscsaba; bodnar.gabor@gk.szie.hu

KEYWORDS: tanya, scattered farmstead settlements, survey, classifying, outskirts, vicinity, Békés county

ABSTRACT: Within the framework of a large-scale “tanya” (scattered farmstead settlement) programme launched by the Ministry of Rural Development in 2013, a research group – led by the Békéscsaba Group of CERSHAS – made an almost complete survey of the population and the houses of the outlying areas in Békés county, Hungary. A large scale and spatially sorted data base was built. However, as the basic structure of data tables was pre-defined by the ministry, we had to use additional questions and interviews with local residents to enlarge our information basis and understand the longer-term processes of development. In this paper the authors concentrate on the survey findings to show the different development paths on LAU1 and LAU2 levels 25 years after the transition period (1989–1990).

After a four-decade period of “tanya” destruction (1950–1986), there was not a new “resettlement wave” from the centre of villages/towns into the vicinity after the re-privatisation of arable lands in the early 1990s. There was not a widespread process of further destruction, either. The survival of certain “tanyas” was owed only partially to agribusiness (the traditional function of scattered farmstead settlements), but much more and increasingly to their use as second homes and for recreational purposes.

The pre-conception of residents in “tanyas” being mostly elderly or socially marginalised groups seems to be a very simplified point of view. In reality, there is a fragmented, highly mixed population living in “tanyas” with different characteristics even in smaller parts of a certain settlement. The demographic profile of them is quite similar to the bigger settlements’ overall average. Meanwhile, there is a continuous change of population which is sometimes caused by a change of function of a “tanya”.

A further contraction of the “tanya” network seems almost inevitable in the next decade, as we counted a high number of ruined or abandoned non-residential buildings. This process may also be caused by such factors as the absence of a basic infrastructure (roads, electricity, telecommunications). The most dangerous challenge to the survival of homes in those outlying settlements is losing residential and/or economic functions.

We saw different spatial types of “tanyas” in the area of Békés county, rooted in the specific historic patterns of micro-regions. In the North, North-Eastern, and Southern parts of the county, the traditional “tanya” network is almost non-existent. In contrast, there is a lively, multi-functional and morphologically differentiated “tanya” system along the East-West axis of the county, even around major centres.

A megyei tanyafelmérések célja

A megyei tanyafelmérések célja, hogy az agrár- és vidékfejlesztési felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek egységes tematika és módszertan alapján felmérjék a települések külterületén található tanyavilágot. (A külterületeken – Békés megyében is – nem kizárólag tanyákon élnek és dolgoznak, de a tanulmányban

az egyszerűség kedvéért ezt a fogalmat fogjuk használni a külterületi építmények, illetve az ott élő lakosság megjelölésére.) A jelenleg rendelkezésre álló adatbázisok sajnos térségi és országos szinten is hiányosak, pontos információkkal a tanyavilágról nem rendelkezünk. Az országos és térségi, helyi tanyafejlesztési programokhoz, a tanyák és a tanyás települések fejlesztéséhez szükség van átfogó, részletes és friss adatbázisra. Az egységes tematikán és módszertanon alapuló (szociális, gazdasági, infrastrukturális) felmérések a fejlesztési programok szakmai megalapozását biztosítják.

Kutatási előzmények

A tanyahálózat kialakulásának és fejlődésének Békés megyei sajátosságait legátfogóbban Balogh István (1961) *Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII-XIX. században* címmel 1961-ben megjelent műve tárta fel. Békés megyében a külterületek benépesülése sokféle folyamathoz köthető. A külterületi benépesülésben szerepet játszottak a földrajzi és úthálózati sajátosságok, az egyes népcsoportok települési hagyományai (például a tanyabokrok és sortanyák kialakulása), a birtokstruktúra (a tanyasi vagy majorsági rendszer dominanciája), a földművelésbe vagy állattenyésztésbe bevont új földterületek (folyószabályozások, mocsárlecsapolások révén), illetve az egyes települések (elsősorban a nagy határu mezővárosok) belső helyi politikája (a parcellázások időbeni és térbeni rendje).

A mai Békés megye a tanyák kialakulásának és fejlődésének szempontjából háromszatú: az „eredeti” Békés megyére a mezővárosias-tanyás településrend volt a jellemző, az 1950-es megyereform során odakapcsolt bihari települések esetében jóval szerényebb külterületi népességről beszélhetünk, s ezek sem a mezővárosokból kirajzó földművesek által létrehozott tanyák voltak. Külön érdemes megemlíteni a hajdani Csanád és Arad megyéből átcsatolt, részben dohánykertész múlttal rendelkező, s csak kisebb részben kismezővárosias fejlődési pályát mutató településeket, ahol csak részlegesen jött létre tanyavilág, s erősebb szerepet kaptak a külterületi birtokközpontok majorságai.

A szocializmus időszakában a megye külterületének kutatásában – főleg a településmorfológia és a térhasználat szempontjából – meg kell említeni az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet békéscsabai osztályának (1984-től MTA Regionális Kutatások Központja Békéscsabai Osztály), illetve Becsei Józsefnek a tevékenységét. 1976-ban jelent meg a Békéscsaba földrajza című tematikus kötet (Tóth 1976), amelyben az 1970-es népszámlálás számlálókörzeti adatainak felhasználásával már megkísérelték a külterület fejlődési-átalakulási pályáivének felrajzolását. 1980-ban Mezőberény kapcsán csak mellékszálként jelenik meg a külterület lehetséges szerepe egy kisváros fejlődésében (Tóth 1980). A közép-békési centrumok feltáró jellegű alapkutatása során (Tóth 1981) Békéscsabáról, Gyuláról és Békésről készült el az 1945 és 1980 közötti külterületi át-

alakulás elemzése. 1985-ben látott napvilágot az orosházi tanyavilág átalakulásával foglalkozó tanulmánykötet (Tóth 1985). Becsei József Békéscsaba, Békés és Gyula tanyavilágának átalakulását külön kötetben összegezte (Becsei 1983), míg Tóth József az urbanizációs folyamat alföldi sajátosságainak megszakadását és folytatódását foglalta össze a rendszerváltás előtt (Tóth 1988). A mezővárosok és a külterületek rendszerváltás előtti általános helyzetét mutatta be Beluszky Pál A Nagyalföld történeti földrajza kötete, az Epilógus II. fejezetben (Beluszky 2001).

A folyamatok – sajnos – egy irányba mutattak, a külterületen gyors ütemben folyt a tanyavilág felszámolódása, a külterületi népesség csökkenése, ennek részben oka, részben következménye volt/lett a gyors ütemű lemaradás az infrastrukturális és intézményi ellátás színvonalában a belterületekkel összevetve. Sajátos vonása a Békés megyei tanyafejlődésnek, hogy a legnagyobb lélekszámú városok körül (Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Szarvas, Gyomaendrőd) kivétel nélkül nagyszámú külterületi népességet találunk, köszönhetően a mezővárosias fejlődési pályának.

Az MTA RKK Békéscsabai Osztályán a rendszerváltást megelőzően (1986–1987), majd egy évtizeddel később (1995) készült két, egyazon területen lefolytatott tanyafelmérés (Békéscsaba és Csabaszabadi külterületei), ahol követhető volt a 10 év alatti változás és funkcióváltás a tanyavilág olyan részén, amelyre erősen hatott a megyeszékhely belső társadalmi, gazdasági és térbeli átalakulása (Timár, Baukó 1999). E felmérések kulcsfontosságú megállapításai a következők:

- A tanyasi népesség erőteljesen cserélődött a 10 év alatt, s bár a kormegoszlás alig módosult, megjelent a tömeges munkanélküliség és erősödött az inaktivitás, gyors ütemben folytatódott a foglalkozási átrétegződés.
- Az inaktivitás és a munkanélküliség az önellátó és a részlegesen árutermelő tanyatípusok súlyának növekedését eredményezte, az előbbi kategória erősödése jóval látványosabb volt, s itt volt a legkisebb a családi kötődés az agráriumhoz.
- A város-vidék peremzóna markáns átalakulása az 1990-es évtized első felében már előrehaladt, a mezőgazdaság szerepe csökkent a tanyavilágban, a külső munkahely, a kötött munkaidős vagy vállalkozói létforma már ekkor sem tette lehetővé a tanyasiak többsége számára a nagyobb léptékű mezőgazdálkodást.
- A peremzóna nem gyűrűszerűen veszi körül a városokat, hanem az elérhetőség feltételei határozzák meg a mélységét és kiterjedését (csápszerű fejlődés a városba bevezető utak mentén).

Timár Judit e témához kapcsolódva a III. Falukonferencia (Timár 1995) kötetében már jelzi a tanyasi népesség foglalkozási átrétegződésének felgyorsulását, különösen a nagyobb városok környezetében. Leszögezi, hogy önmagában a mezőgazdaság fejlődése/fejlesztése nem képes kezelni a külterületek problémáit. Ekkor, 1993-ban a tanya gazdasági és lakófunkciója már az agrárvállalkozók körében sem volt általános, de a települések belterületi szabályozása ekkor

még általában lehetővé tette a település külső kerületeiben a nagyobb volumenű állattartást. A szabályozási környezet előre látható szigorodása a problémát egyre inkább a külterületre „exportálta”, mivel egy-egy állattartó telep megjelenése a környező tanyák bizonyos funkcióinak terét szűkítette (rekreáció, hobbi- vagy hétvégi tanya). Fontos eleme volt az elemzésnek a bérlők, zsellérek, bérmunkások – az új agrárproletariátus – megjelenése a tanyavilágban. Ez a tömeges gépesítés következtében nem eredményezett társadalmi robbanást, ugyanakkor érezhetően mérsékelte az agrárium munkaerő-felszívó képességét.

Az alföldi tanyarendszer átalakulásának kutatása jobbra egymásra épülő tematikus OTKA-kutatások keretében folytatódott, koncentráva az Alföld egészében zajló folyamatokra (kiemelten vizsgálva Békés megyét), külterületeinek átalakulására, elsősorban Becsei József témavezetésével (Becsei 1992). Egy sajátos településtípus, a tanyaközségek rendszerváltás előtti és utáni fejlődését Duró Annamária tárta fel (Duró 2000). A Békés és Bács-Kiskun megyei külterületi fejlődés tapasztalatainak összegzése a 2010-ben megjelent Dél-Alföld régiókötetben olvasható (Nagy 2010).

2010-ben készült el a Békési Térség Többcélú Társulás tanyafelmérése és külterületi fejlesztési programja, amely a helyi partnerek munkáját és a programkötést fogta össze. A felmérés – Köröstarcsa kivételével – a Békési járás településeire terjedt ki, és határrész pontossággal mutatta be a tanyaállomány alakulását, az infrastrukturális helyzetet és a fejlesztési hiányosságokat.

2010 és 2012 között két adatfelvétel készült a Békéscsabai kistérség négy településén, melynek eredményeire alapozták a külterületi programot (Békéscsabai kistérségi tanyafejlesztési program, 2013). A felmérések kevés esetet vizsgáltak (főleg a megyeszékhelyen hiányoztak a felmérések), az adatok nem mutatták, hogy mely határrészek kerültek be a vizsgálatba. Az adatok megbízhatóságát a hallgatókból álló kérdezők folyamatos ellenőrzésének hiánya is kétségessé tette. A 2013-ban meghirdetett tanyapályázat első körében az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont mellett a Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Karának Tessedik Campusa (Szarvas) szintén nyertes pályázatot adott be a Szarvasi járás tanyafelmérésére és a külterületi program elkészítésére. Kutatásuk alapvetően eltért a Nemzeti Agrárszaktanácsadási, Képzési és Vidékfejlesztési Intézet (NAKVI) által előírt módszertantól. Mindemellett kutatási eredményeik – Szarvason és környékén – viszonylag egybevágtak a KRTK tapasztalataival. Ezt mutatták a Szarvasi térségi tanya fórumon és a Szarvas-Ezüstszőlőkben megtartott mini-tanyakonferencián elhangzott kutatási beszámolók, előadások.

Békés megye tanyahálózatának átalakulása az 1945-ös földreformot követően

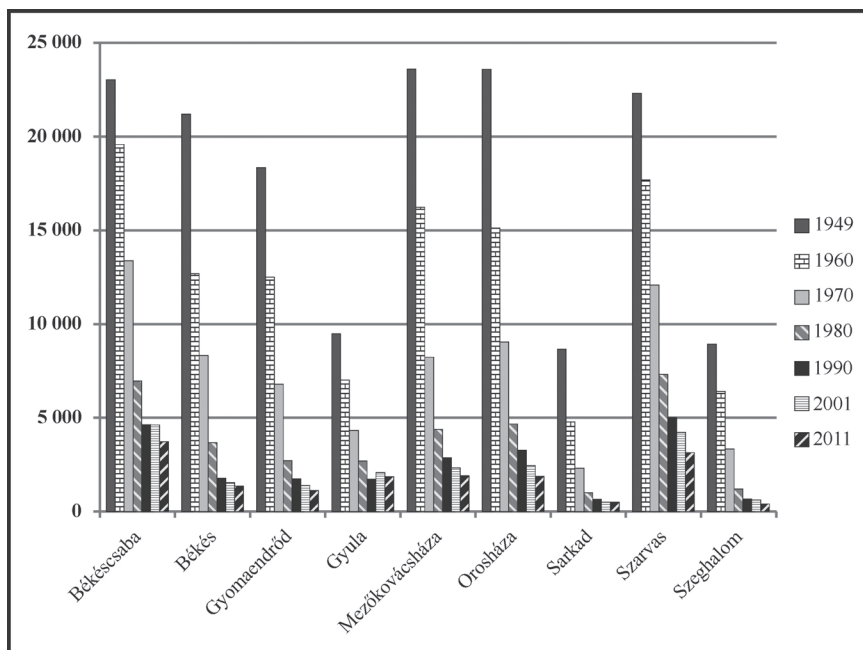
Békés megye területén az utolsó nagy léptékű tanyasi „kirajzásra” a 2. világháborút követő földosztások után került sor, és a külterületi népesség aránya is

ekkor lehetett a legnagyobb – nagyjából minden harmadik lakos élt külterületen. A megyében 1960 óta (a mezőgazdaság „szocialista” átszervezését követően) a tanyafelszámolás gyorsan ment végbe, de a folyamat térben sajátos területi típusokat alakított ki (Becsei 1983; Beluszky 2001; Tóth 1976, 1980, 1981). A megye erősen, illetve közepesen tanyásodott településeinek száma jelentősen csökkent, területileg összefüggő, kiterjedt térségekben lényegében felszámolódt a „klasszikus” tanyahálózat (Duró 2000; Lettrich 1974). Ennek okát nagyrészt a külterületet sújtó építési korlátozásokban, a magán-földtulajdonlás felszámolásában, illetve az 1970-es években a még relatíve kisebb méretű agrárszervezetek folyamatos összevonásában, a döntési központok és a külterületek közötti távolság növekedésében látjuk (1. és 2. ábra).

A rendszerváltás óta részleges stabilizálódás (Becsei 1992; Timár 1995), néhány esetben szerény mértékű regeneráció zajlott a külterületeken, amit a kárpótlási folyamat, a magángazdálkodás előretörése, majd az 1990-es évek végétől a hazai, illetve 2004-től az uniós agrártámogatások felfutása és az ágazat jövődélmezőségének emelkedése (is) mozgatott (Nagy 2010). Legújabbban a földtörvény átalakítása, részben az új feltételekhez való alkalmazkodás indított el érzékelhető mozgást a külterületeken (3. ábra).

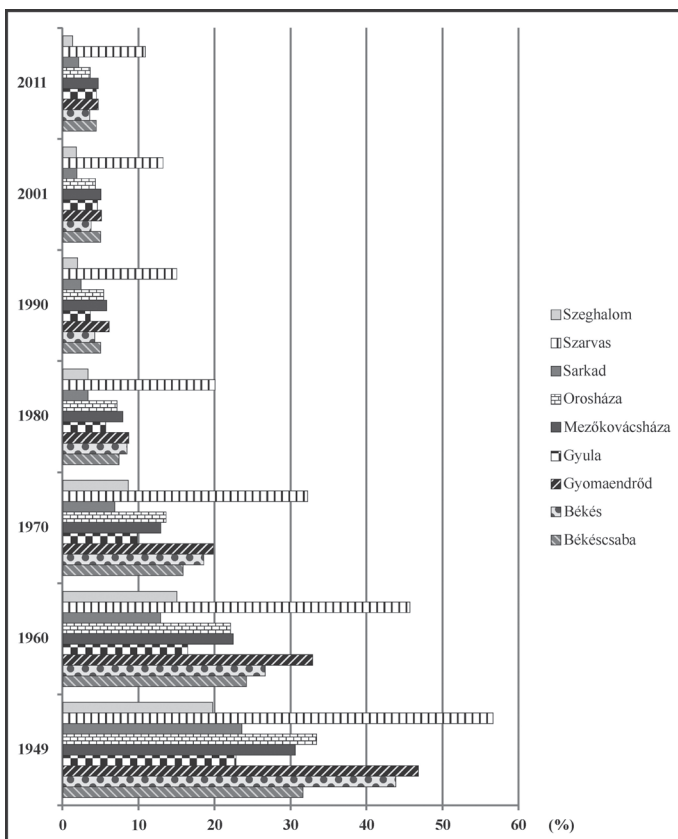
1. ábra: A külterületi népességszám alakulása népszámlálásonként a jelenlegi járási beosztás szerint (fő, 1949–2011)

Number of rural population according to national censuses in current LAU1 level (1949–2011)

Adatok forrása: a népszámlálások települési adatai.

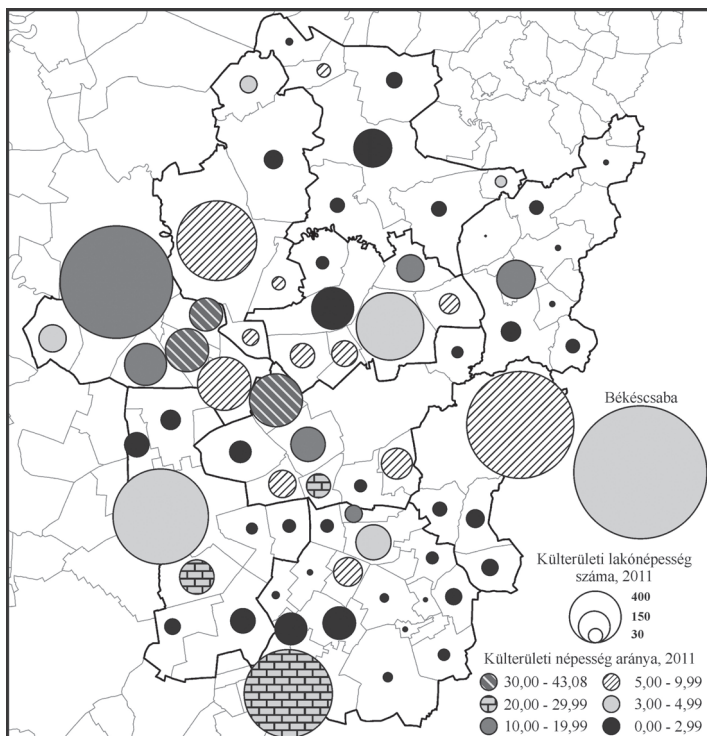
2. ábra: A külterületi népesség arányának alakulása népszámlálásonként a jelenlegi járási beosztás szerint (1949–2011)
 Proportion of rural population according to national censuses in current LAU1 level (1949–2011)

Adatok forrása: a népszámlálások települési adatai.

Arról azonban nem beszélhetünk, hogy Békés megyében egyfajta „tanyasi reneszánsz” indult volna meg az 1990-es rendszerváltással (Duró 2000). A tanyák hagyományos lakó- és gazdálkodási (meghatározóan az agráriumhoz kötődő) funkciói egyre inkább elváltak/elválnak egymástól. A tanyákon fellelhető gazdasági szerepek már csak részben kapcsolódnak a mezőgazdasághoz, és egyre nagyobb mértékben más gazdasági szektorokhoz (kereskedelem, hobbi, rekreáció, sport, idegenforgalom stb.) (Kiss 2010). Jelentős a csak lakáscéllal használt tanyák szerepe, de a kiköltözés motivációi nagyon eltérőek (Békéscsabai kistérségi tanyafejlesztési program 2013; Hat Penna Kft. 2010). A jobb anyagi helyzetű aktív korúak a zsúfolt várostól akarnak távolabb és a természethez közelebb kerülni. A nagyállattenyésztők a belterületi korlátozások elől kénytelenek kihúzódní a település peremére. Számos idős házaspár vagy egyedül élő

3. ábra: A külterületi népesség száma és aránya járási beosztás szerint (2011)
 Number and ratio of rural population according to current LAU1 level (2011)

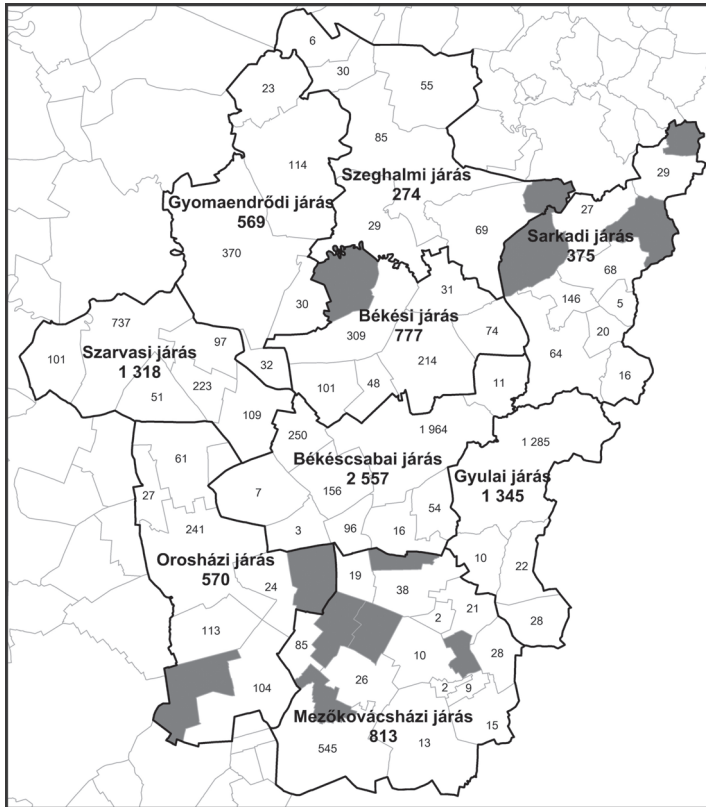
Adatok forrása: KSH.

nyugdíjas keres magának nyugodt, de aktív életteret. Ugyanakkor látható az a folyamat is, hogy szociálisan hátrányos helyzetű családok, egyének az olcsóbb megélhetés reményében költöznek ki a belterületekről a tanyákra, ott ragadnak az anyagi állapotuk miatt, ami kétségtelenül megnehezíti gyermekeik beilleszkedését a „normál” életvitelbe (Békéscsaba megyei jogú város tanyavilágának felzárkóztató programja, 2010–2013).

A tanyafelmérés folyamata és eredményei

A tanyafelmérés során 67 településen vettünk fel adatlapokat, összesen mintegy 9100 db-ot, melyekből az adatbázisba 8598 db-ot töltöttünk fel (4. ábra). Ebből 7358 volt a nem romos tanya, melynek jelentős hányada nem lakott vagy hobicélokot szolgál, esetleg csupán gazdasági funkciója van. Nagy számban találtunk olyan külterületi épületeket, amelyek gazdasági és a lakófunkciója is hiányzik, ezek az újjáépítés elmaradása miatt egy-két évtizeden belül a romos

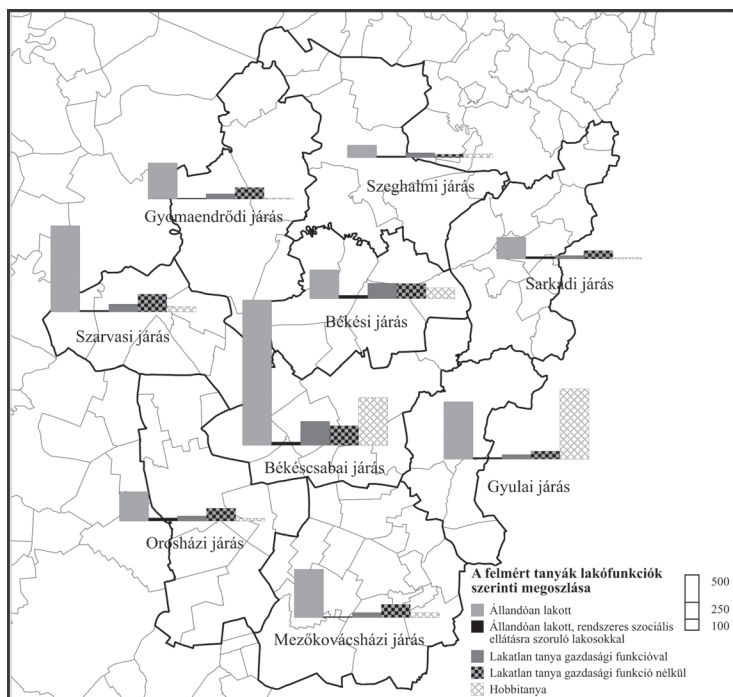
4. ábra: A felmérés során felvett tanyasi adatlapok száma települési és járási szinten
Number of data sheets recorded during the study at municipal and LAU1 level

tanyák kategóriájába csúszhatnak át, tovább szűkítve a külterületi tanyahálózatot (5. ábra).

A tanyaépületek közel harmadát még a 2. világháború befejeződése előtt építették. A rendszerváltás előtt – zömmel még az 1940-es évtizedben, a földosztásokhoz kapcsolódva – az utolsó nagy kitelepülési hullám során épült a tanyaok bő kétötöde. A kárpótlással összefüggő földosztás ennél jóval kisebb építkezési hullámot indított el, az 1990-es évtizedben a jelenlegi épületállomány kevesebb, mint tizedét, 2000 óta alig 3%-át építették. E témakörhöz kapcsolódóan vizsgáltuk, hogy történt-e jelentős felújítás az épületen 1990-et követően. E kérdésre 7071 érvényesnek tekinthető adatlap feldolgozása alapján nagyjából fele-fele az igen és a nem válaszok megoszlása, de a belső területi egyenlőtlenségek jelentősek a megyén belül, járási és települési szinten egyaránt. A felújított tanyaok zöme azokon a településeken volt található, ahol a hétvégi pihenés, a tanyasi turizmus funkciói erősek, és átlagosnál magasabb a részesedésük azokon a határrészeken is, ahol a folyamatosan lakott tanyaok koncentrálnak.

5. ábra: A külterületi épületek megoszlása lakófunkciók szerint járásonként
Distribution of rural buildings according to residential function at LAU1 level

A 7358 nem romos tanyából 4638 esetben kaptunk olyan választ, hogy a mezőgazdaság fontos az ott élők vagy dolgozók mindennapjaiban. A válaszok kétötöde kertészeti tevékenységet nevezett meg, egyharmadban volt valamiféle állattartás, míg a szántóföldi művelés a tanyák bő negyedében jelent meg. Közel háromezren jelölték meg domináns mezőgazdasági ágazatot: 42% a kertészetet, a többiek közel azonos arányban az állattenyésztésből vagy a szántóföldi művelésből szerezték be a bevételeik legalább 50%-át. Ezek a számok azért meglepőek, mert a megye agrártermelését az utóbbi évtizedekben a szántóföldi növénytermesztés dominanciája határozta meg, míg az állattenyésztés, illetve a kertészeti kultúrák jelentősége számottevően zsugorodott. A tanyasiak esetében, úgy tűnik, sokkal kiegyensúlyozottabb, több lábon álló gazdálkodási rendszer él tovább.

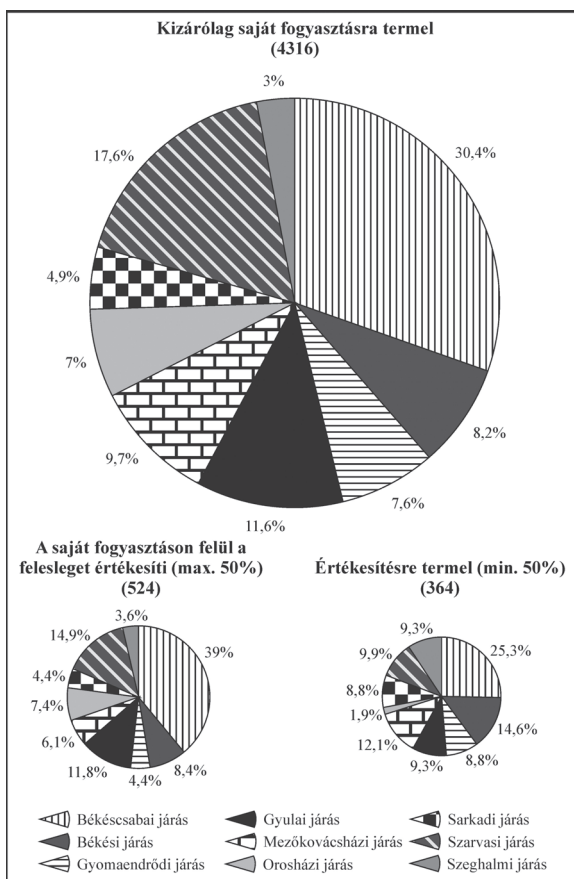
A falusi-tanyasi vendégfogadás nem tartozik a meghatározó jövedelemszerzési lehetőségek közé, Békés megyében összesen negyvennégyen foglalkoznak vele, ami erős visszaesés az ezredforduló körüli többszázas nagyságrendhez képest.

A gazdasági funkcióval rendelkező tanyák (5204 adatlap) 83%-a alapvetően saját fogyasztásra termel, azaz a ház körüli kiskertből származó zöldséget, gyümölcsöt, a felnevelt állatokat a család fogyasztja el, kiegészítő jövedelemforrást nem jelentenek (önellátó tanyák). Mindössze 524 tanyán van akkora árualap,

hogyan az időszakosan, jövedelemkiegészítés formájában érdemi hozzájárulást jelent a családi jövedelemhez (őstermelői tanya). A tanyák alig 7%-a, ahol meghatározóan piaci típusú értékesítésre termel a háztartás. E tanyákat lehet áru-termelő tanyákként azonosítani (6. ábra).

Békés megyében a tanyavillamosítás lényegében a végéhez közeledik. A nem romos tanyák 92,6%-a számára a vezetékes villamosenergia-vételezési lehetőség adott, s közel 1% oldja meg a világítást, a háztartási és gazdasági gépek működtetését egyedi erőforrás segítségével. Ennél kedvezőtlenebb a telekommunikációs ellátottság, amely a tanyák nagyjából kétharmadában van jelen. (A felmérésben nem tettünk különbséget a vonalas és a mobiltelefon megléte között.) Vezetékes vízzel a tanyák 35,8%-a rendelkezik. Ezek részben a belterületi határ közelében fekvő sortanyák, a belterülettől távolabbi kompakt településrészek, a hajdani birtokközpontok, termelőszövetkezeti majorok, ál-

6. ábra: A mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó tanyák megoszlása járásonként
Share of scattered farmsteads according to agricultural production at LAU1 level

lamigazdaság-központok, turisztikai értelemben frekvenciált területek. A tanyák több mint fele csak saját fűrt kúttal rendelkezik, míg minden nyolcadik tanya vízellátása csak a közelebbi-távolabbi közkút rendszeres felkeresése révén lehetséges. Bár Békés megye szinte teljes területén a rétegvizek arzénosak, vas-tartalmúak, ezen felül több településen mangánnal, fluorral szennyezettek, vízminőségi problémát a válaszolók alig 1,1 ezreléke jelzett, ami minden bizonnyal a valóság megszépítése, tekintve a fűrt kutak magas arányát. A közlekedési kapcsolatok minőségében a vízellátáshoz hasonló arányokat kaptunk: a tanyák 34%-a rövidebb bekötőúttal vagy közvetlen kijárással kapcsolódik szilárd burkolatú úthoz, közel 39%-uk rendszeresen javított földutat kénytelen használni, míg 27%-uk számára az egyetlen mobilitási lehetőséget a bizonytalan minőségű földút jelenti a külvilág felé.

A tanyákon élők korstruktúrájában az aktív korúak (18–60 évesek) abszolút többségben vannak. E kérdésre adott válaszok cáfolják azt a közvélekedést, hogy a tanyavilág elöregszik, s kiugróan magas volna az idős (ezen belül is az egyedülálló) népesség súlya. Bármelyik járás adatait tekintjük, az általános séma nem változik, legfeljebb az aktív korosztály részesedése nő vagy csökken néhány százalékponttal. A korosztályok kombinációjával 7 háztartástípust állítottunk elő, melyek – ha kis számban is – előfordulnak a Békés megyei tanyákon. A leggyakoribb a kizárólag aktív korúakból álló háztartás (43,5%). Minden hatodik háztartás aktívakból és fiatalokból áll, további 9%-ot tesz ki a háromgenerációs háztartások aránya, míg 110 esetben csak fiatalokból álló háztartást regisztráltunk. A második legnépesebb kategória, mely az aktív korú csoportnak nagyjából felét teszi ki, a kizárólag idősekből álló háztartások száma. Az aktívak és idősek kombinációjával felépülő háztartások minden tizenkettedik tanyán fordulnak elő, s minimális számban (8 esetben) megjelennek a nagyszülő-unoka kombinációból álló háztartások is.

A felmérésekből levonható következtetések

Az adatlapok lehetővé tették néhány összefüggés feltárását:

- A különböző infrastruktúra hiánya egymást erősítve hat. A villannyal való ellátottság hiánya általában a többi infrastrukturális elem hiányát is eredményezi. A meglévő vezetékes víz, illetve a szilárd út elérhetősége általában feltételezi egymást, különösen erős a kapcsolat a majorokban, volt termelőszövetkezeti és állami gazdasági központokban. A belterület közelsége és a településről kivezető utak futása jobb infrastrukturális ellátottságot vonz.
- A kedvezőbb infrastrukturális ellátottság inkább jellemző a lakott tanyákra, a hobbitanyákra és a gazdasági funkcióval rendelkező, állandó jelleggel használt tanyákra. A hobbitanyák esetében a vezetékes víz

megléte fontosabb elem, mint a lakott, vagy csak gazdálkodásra használt épületekben. Ebből arra következtetünk, hogy a hobbitanyák tulajdonosai a települési önkormányzatokban nagyobb érdekérvényesítő erővel rendelkeznek, mint a tanyasi lakosok.

- A kizárólagos gazdasági funkció – úgy tűnik – kevésbé követeli meg a vezetékes ivóvíz meglétét, mint a saját fúrt kút használhatóságát. Ebben lényegi különbség nem tapasztalható az állattartó, a kertészeti vagy a növénytermesztő tanyák között, öntözési célra vagy itatásra a talajvíz is megfelelő.
- A kedvezőbb infrastrukturális ellátottság segíti a külterület megmaradását vagy éppen fejlődését (Gyula, Békés, Mezőberény, Bélmegyer). Az átlagosnál hiányosabb infrastruktúra még a tanyabokrok és tanyasorok esetében is a gyors megszűnéshez, a külterületi lakosságszám és épületszám radikális csökkenéséhez vezethet (például Kardos, Örménykút egyes tanyasorai).
- Az építés éve önmagában nem játszik szerepet egy tanya infrastrukturális ellátottságában, de ha a felújításokat is figyelembe vesszük, már észlelhető összefüggés. Az újabban (1989 után) épült, és/vagy felújított tanyák komfortosabbak, élhetőbbek a többinél.
- A lakók korszerkezete vagy a háztartások eltérő típusai jóval kisebb háttal vannak a tanyák infrastrukturális ellátottsági szintjére – leszámítva a telekommunikációs kapcsolatot –, mint a fekvés vagy a használat funkciója. Ennek oka lehet a tanyasi lakosság nagy léptékű és folyamatos cserélődése a rendszerváltás óta.

10-12 tanyasi életutat követtünk mélyinterjúk alapján, így kiegészíthettük a külterületi adatlapok által közvetített információkat, s mélyebb ismeretekhez jutottunk a külterületi létről, a motivációkról, a gazdálkodásról, a társas kapcsolatokról. A mélyinterjúk fontosabb tanulságai a következők:

- A tanyavilágban élők családi hátterének közös vonása a kötődés a külterülethez és az agráriumhoz. Legalább a nagyszülők generációjában vannak olyan rokonok, akik korábban tanyán élték életüket, és akik személyes példájukkal, tudásukkal ösztönöztek a külterületre való visszaköltözésre.
- Városi legendának tekinthető, hogy a külterület a bűnözés legfőbb terepe. Bár vannak egyedi bűnesetek, ez a tanyatulajdonosok egyikét sem indította arra, hogy feladja a kinti egzisztenciáját. Ugyanakkor, a külterületi összetartás, a zárt, egymást segítő mikroközösségek előfordulása sem tekinthető általánosnak.
- A tanyasiak alig érzékelik a segítő szolgálatok jelenlétét. A tanyagondnokok az idős, elesett, rászoruló embereket tudják inkább segíteni. A mezőőrök járőrözése látványosabbá vált a tanyavilágban az utóbbi évtizedben, az erdészek tevékenysége viszont rendszeresen ütközik a tanyasiak munkálatainak időzítésével.
- A településen élők és vezetők gondolkodásában a külterületek problémái nem jelennek meg. A fejlesztési tervek a külterületekkel nem szá-

molnak, tanyafórumokat alig tartanak, a külterületiek véleményére a helyi döntéshozók nem kíváncsiak.

- Számos próbálkozás van a külterületen a szántóföldi mezőgazdálkodás és az árutermelő állattartás mellett vagy helyett új gazdasági funkciók meggyökereztetésére. Ezekről a próbálkozásokról jelenleg még nem dönthető el egyértelműen, hogy hosszabb távon sikeresek lesznek-e, vagy a lelkesedés és a pénz fogytával feladják azokat.
- Nincs látványos előregedés a tanyavilágban, de arra is kevés példát láthatunk, hogy egy család tudatosan próbálná kinevelni az utánpótlást, azaz gyermekét/gyermekeit olyan pálya felé irányítaná, amellyel a zökkenőmentes generációváltás és a tanyasi életforma tartós fenntartása lehetséges volna.
- A külterületek infrastrukturális ellátottsága szegényes, még ha ezt a kint lakók nem is így érzékelik. Kénytelenek kreatív megoldásokhoz folyamodni (ivóvíz kiszállítása autóval, fahulladékkal való tüzelés stb.), ami aktív korban még elviselhető többlet munkaterhelést jelent, de idősödve egyre nehezebbé, kevésbé komfortossá teheti a tanyasi létet. A legfontosabb hiányzó infrastrukturális elem az egészséges ivóvíz, hosszabb távon pedig az energiafüggetlenség növelése lehetne cél, elsősorban a megújuló energiaforrások növekvő arányával.
- A tanyasi mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó foglalkoztatás mértéke szerény. Az uniós tagságra való felkészülés és a tagság egy évtizede során a gépesítettség színvonala ugrásszerűen javult. Ez a folyamat mérsékelte a folyamatosan szükséges élőmunka iránti igényt. Idénymunkára a betakarítási időszakban, illetve a kertészeti kultúrák esetében a kampányszerű munkafázisokban van szükség.

Békés megye hipotetikus tanyatípusai

Tipizálási megközelítések a szakirodalom alapján

A hagyományos, morfológiai alapú tanyatipológia alapján Békés megyében a szórt tanyavilágot, a sortanyákat és a tanyabokrokat is megtaláljuk, számos esetben egyetlen település külterületén belül, akár térben keveredve egymással. A szórt tanyát magyar eredetűnek véli a szakirodalom (Pölöskei, Szabad 1980), a sortanyát vélhetően a török hódoltság után betelepült szlovák (tót) népesség hozta magával, míg a bokortanyák megjelenése a különböző korokban és térségekben más-más népességgel kapcsolható össze. Békés megyében a legrégebbi tanyabokrok talán a Nyírség felől második hullámban érkezett szlovák (tirpák) beáramláshoz köthetők, de a 19. századtól a mezőgazdaságban létező nagyüzemek

(lehet az feudális, majd tőkés nagybirtok, „szocialista” jellegű termelőszövetkezet vagy állami gazdaság) üzemi központjai közelében is sorra jönnek létre a külterületi lakóhelyek (Romány 1973), melyek részlegesen ma is léteznek.

Ha az adatlapok alapján akarnánk tipológiát készíteni, akkor a lakó- és a gazdasági funkciók kombinációiból lehetne tanyatípusokat meghatározni. Az bizonyos, hogy külön típust alkotnak az állandóan lakott tanyák, melyekhez – az ágazati átalakulás ellenére – döntően mezőgazdasági tevékenység (vagy az is) társul, legalább a családi szintű önellátás mértékéig. Emellett számos esetben – s ezt a tanyasi interjúk is visszaigazolták – a tanyák jelentős részén próbálkoznak más gazdasági tevékenységekkel (turizmus, ipar, kereskedelem, sport, rekreáció stb.), változó sikerrel. E csoportba tartozó – altípusként értelmezhető – tanyák száma már meghaladja a „klasszikus tanyák” számát, ahol a családi lakóhely mellett alapvetően az agrártevékenység adja a megélhetés fő forrását.

Külön tanyatípust jelentenek a hobbitanyák. Ezek jelentőségét részben nagy számuk, részben térbeni tömörülésük (Gyula, Szarvas, Békésszentandrás, kisebb számban Békéscsaba, Békés, Mezőberény, Gyomaendrőd – például a Körös-holtágak mellett), részben a tulajdonosok erőteljes érdekérvényesítő képessége adja (infrastrukturális ellátottság). Ezzel a hasznosítási formával a továbbiakban is tartósan kell számolni, ám erősödése rövid távon nem várható, elsősorban a térség idegenforgalmi vonzeróinak mérsékelt szintje (külső korlátozott kereslet), másrészt a helyi gyenge fizetőképes kereslet (megyén belüli kereslet) miatt.

Erősödő tanyatípus a csak gazdasági funkciót ellátó külterületi építmény, épületcsoport. Különösen a jól megközelíthető, városi vagy legalább középfalu nagyságrendet elérő (alapszolgáltatásokat helyben kínál) települések esetében látszik gyakorlattá válni, hogy a lakó- és a gazdálkodási funkció térben elválik, a tanya kizárólag az utóbbi telephelye. Ez persze változatos formákat ölthet: főlíásátrak, állattartó istállók, szántóföldi művelés gépállomása, termények és egyéb anyagok raktározási helyei stb. A lényeg a napi gyakoriságú használat, ami jelentősebb művelési volumen esetén tartós foglalkoztatást és ennél még nagyobb, idényjellegű munkaerő-keresletet is jelenthet. Ilyenformán a gazdasági funkciójú tanyák a foglalkoztatásban nagyobb szerepet játszanak, mint a családi gazdasági formára épülő, állandóan lakott tanyák, ahol a munkák zömét a segítő családtagok végzik el.

A gazdasági funkciót nélkülöző és lakatlan tanyák azok, ahol a gazdálkodás feladása és/vagy a lakók elöregedése, esetleg kihalása és az örökösök érdeklensége miatt a tanyavilág pusztuló arcát is láthatjuk. Ezeknek az épületeknek zöme még kisebb felújításokkal és fejlesztésekkel (elsősorban a minimális infrastruktúra bevezetése, visszaköttetése révén) lakófunkcióra alkalmassá tehető. A gazdasági funkció megtalálása ennél problematikusabb, hiszen számos tanya-épülethez már nem tartozik érdemi nagyságú földterület (eladták vagy tartós bérletbe kiadták művelésre), így a szántóföldi művelés, illetve a saját takarmánybázisra alapozott tömeges állattartás esélye korlátozott. A tanyaudvarokon azonban intenzív kertészeti kultúrákkal, kisállattartással önellátó vagy az

őstermelői típusba sorolható tanyasi háztartások indítására és fenntartására még mutatkozik lehetőség. Ehhez azonban állami tanya- és agrárpolitikára lenne szükség, ami egyszeri nagyobb, majd az első 2-3 év során nyújtott kedvezményes forgóeszköz-hitelkonstrukciókkal hozzásegíthetné az induló gazdaságokat a megkapaszkodáshoz. Hasonlóan fontos volna, hogy a külterületi ingatlanállományt kedvező ingatlanbefektetési pozícióba emeljék állami kezességvállalás vagy állami többségű bankon keresztül nyújtott ingatlanhitelezés segítségével, felülírva ezáltal a kereskedelmi bankok „redlining”-politikáját (bizonyos települések, településrészek esetében a bankok által számított kockázat olyan magas szintet ér el, hogy a bank belső szabályzata értelmében ott semmilyen igénylőnek nem lehet ingatlanfedezet-alapú piaci hitelt nyújtani).

Végezetül, a tanyavilág jelentős része már ma is menthetetlen, az épületek romosak, a gazdasági funkció évtizedek óta hiányzik, a lakók elköltöztek, elérhetetlenek vagy már nem is élnek, s ekként az állagmegóvást senki sem végzi el. E tanyák revitalizálása olyan nagyságrendű forrásokat igényel, amelyet sem az állam, sem a helyi önkormányzatok nem képesek folyamatosan előteremteni. Ebben az esetben a cél az lehet, hogy a tanyahelyek helyén a Békés megyei – meglehetősen sivár, nagytáblás szántóföldi művelésre beállt – határhasználat rendjét kisebb facsoportokkal, ligetekkel oldják, a tanyák romossá válása során keletkező veszélyes hulladékokat elszállítsák és ártalmatlanítsák, illetve a még hasznosítható építőanyagokat újrahasznosítsák, például a szociális lakások építkezésein.

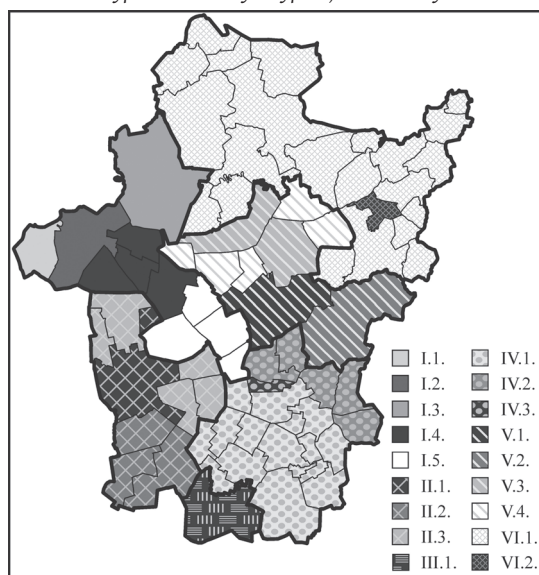
Területi alapú tipizálási eredmények

A tanyatipizálás harmadik megközelítési módja a területi tanyahálózati típusok és altípusok elkülönítése (7. ábra). Ezt részben a morfológia, részben az utóbbi évtizedek fejlődési pályája alapján rajzoltuk fel. A megye hipotetikus tanyatípusai az adatfelvételek és az interjúk alapján a következők.

- I. Erősen tanyásodott, nagyobbrészt sortanyás, az átlagosnál gyorsabban zsugorodó tanyahálózat
 - 1.1. Békésszentandrás – a Körös-holtág menti fejlődő üdülőtanyák külső tulajdonosokkal
 - 1.2. Szarvas
 - 1.3. Gyomaendrőd – az erősen cigányosodó, gettósodó Öregszőlő területével az endrődi határban
 - 1.4. Örménykút, Kardos, Csabacsúd, Kondoros
 - 1.5. Kétsoprony, Telekgerendás, Csorvás, Csabasabadi
- II. Mérsékelt tanyásodott, vegyes morfológiájú, átlagos ütemben zsugorodó tanyahálózat
 - II.1. Orosháza
 - II.2. Gádoros, Nagyszénás, Gerendás, Csanádapáca, Pusztaföldvár
 - II.3. Tótkomlós, Kardoskút, Pusztaföldvár

- III. Állami ménesbirtokra támaszkodó, majorsági rendszerű, relatíve stabil külterület
 - III.1. Mezőhegyes – sajátos majorsági külterületi településrend
- IV. Szerény mértékben tanyásodott, zömében szórt tanyás, felszámoló tanyahálózat
 - IV.1. Dél-békési települések
 - IV.2. Újkígyós, Szabadkígyós, Kétegyháza, Lökösháza, Elek
 - IV.3. Pusztatottlaka – egyedülként jelentős külterületi népességű középfalu
- V. Mérsékelt tanyásodott, zömmel szórt tanyás, stabil vagy megújuló, nagy lakosságszámú külterületek
 - V.1. Békéscsaba – változatos külterületi fejlődési típusok az egyes határrészekben
 - V.2. Gyula – kiugróan stabil külterületi népesség, erős hobbitanyahálózattal
 - V.3. Békés, Mezőberény – változatos külterületi fejlődési típusok az egyes határrészekben
 - V.4. Hunya, Kamut, Murony, Tarhos, Bélmegyer
- VI. Szerényen tanyásodott, szórt tanyás és majorsági, részlegesen megújuló, kis lélekszámú külterületek
 - VI.1. Észak- és Északkelet-Békés települései
 - VI.2. Sarkadkeresztúr – Kisnyék településrész miatt egyedülként magas külterületi népességű

7. ábra: Békés megye hipotetikus tanyatípusai
Hypothetical "tanya" types of Békés county

Záró gondolatok

A felmérés lehetőséget adott arra, hogy a rendszerváltás után áttekintő képet alkothassunk Békés megye külterületeinek állapotáról, a tanyavilág elmúlt közel negyedszázados átalakulásáról. Bár a szakirodalom gazdagon nyújtotta az információkat a tanyafelszámolódás folyamatáról, annak területi különbségeivel csak a kutatás folyamán szembesültünk. Az a települési rend, mely a nagy határú mezővárosi központok körül kialakult és döntően az agrártermelésre berendezkedett, egy- vagy többgenerációs szórványokkal volt jellemezhető, Békés megye területén már csak nyomokban létezik. A tanyaközségek kialakítása, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, a külterületek szisztematikus el-sorvasztására tett kísérletek, majd a rendszerváltozás társadalmi és gazdasági sokkjai kevéssé kedveztek a hagyományos településszerkezet fennmaradásának. A mai külterületek sokfélék – az épületállományt, az infrastruktúrát, a funkcióikat és a népességüket tekintve. Az agrárjelleg erősen megfakult, a lakófunkció is csak részlegesen él tovább, viszont a rekreáció olyan új karakter megerősödését jelzi, mely a külterületek hosszú távú továbbélését garantálhatja. Bár „külterületi reneszánszról” nem beszélhetünk, a megye településfejlesztési terveiben a tanyákkal, majorokkal a jövőben is számolni kell.

Irodalom

- Balogh I. (1961): *Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII–XIX. században*. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula
- Becsei J. (1983): *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyatanyavilágának településmorfológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Becsei J. (szerk.) (1992): *Az alföldi tanyarendszer változásai és várható fejlődése*. MTA FKI, Budapest (OTKA T4511, 2. kiadvány)
- Békéscsaba megyei jogú város tanyavilágának felzárkóztató programja, 2010–2013*. Békéscsaba MJV, Polgármesteri Hivatal, Megyei Kulturális Központ, Békéscsaba
- Békécsabai kistérségi tanyafejlesztési program (2013): Békécsabai kistérségi tanyafejlesztési program*. Békéscsaba, Kétsoprony, Szabadkígyós, Telekgerendás. Békécsabai Térség Többcélú Társulás, Békéscsaba
- Beluszky P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Duró A. (2000): Az alföldi tanyaközségek történeti útja. In: Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 176–192.
- Hat Penna Kft. (2010): *Békési Térség Többcélú Társulás tanyafelmérése és külterületi fejlesztési programja*. Békés
- Kiss A. (2010): A tanya mint régiós típusos településforma. In: Nagy G. (szerk.): *Dél-Alföld*. MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest, 427–436.
- Lettrich E. (1974): Az alföldi tanyarendszer az 1970-es népszámlálás adatai alapján. *A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi Vándorgyűlése*, Szolnok
- Nagy G. (szerk.) (2010): *Dél-Alföld*. MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest.
- Pölöskei F., Szabad Gy. (szerk.) (1980): *A magyar tanyarendszer múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Romány P. (1973): *A tanyarendszer ma*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

- Timár J. (1995): A város körüli tanyák társadalmának átalakulása. In: Kovács T. (szerk.): *III. Falukonferencia - A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. MTA RKK, Pécs, 464-469.
- Timár J., Baukó T. (1999): A város-vidék peremzóna néhány sajátossága és szerepe az alföldi városok átalakulásában. *Alföldi Tanulmányok*, 17., 94-111.
- Tóth J. (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tóth J. (szerk.) (1976): *Békéscsaba földrajza*. Békéscsaba Város Tanácsa, Békéscsaba
- Tóth J. (szerk.) (1980): *Mezőberény, a helyét kereső kisváros*. Békés Megyei Tanács VB, Békéscsaba
- Tóth J. (szerk.) (1981): *Országos szakmai tanácskozás a közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások - 1978-80 - eredményeiről*. I-V. kötetek. MTA FKI Alföldi Osztálya, Békéscsaba
- Tóth J. (szerk.) (1985): *Az orosházi tanyavilág átalakulása*. Orosháza Városi Tanácsa, Orosháza

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Antal Z. László: Klímaparadoxonok (L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015. 200 o.)

KOVÁCS ANDRÁS DONÁT

KOVÁCS András Donát: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; kovacs@rkk.hu

András Donát KOVÁCS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; kecskemét; kovacs@rkk.hu

Antal Z. László kötete több évtizedes kutatói tapasztalatokra épülő, könyv formájában megjelenített „felkiáltójel”. Felkiáltás a szó legnemesebb értelmében és a modern társadalom érdekében, amely nem hajlandó tudomásul venni, hogy „A kultúra a külső környezethez való alkalmazkodás eszköze, és ha a kultúrában az alkalmazkodás előnytelen mintái alakulnak ki, akkor az alkalmazkodás sikertelenné válhat, és végeredményben a közösség elpusztulásához, széteséséhez, eltűnéséhez vezethet.” (Andorka 2001, 488, idézi Antal 2015, 15.) Miután a klímaparadoxonok elsősorban az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás nehézségeiből fakadó, meglehetősen összetett konfliktusok és anomáliák, ezért a címben megjelölt – újszerűen feldolgozott – téma időszerűségét és jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ebben a tekintetben a mű megjelenése a 24. órában történt. A szerző megfogalmazása szerint a „remény könyve”, amely azt hivatott segíteni, hogy közelebb jussunk egy igen égető kérdés megválaszolásához: Vajon képesek vagyunk a jelenlegi társadalmi, gazdasági berendezkedés mellett alkalmazkodni a természeti környezet változásaihoz? E kérdéssel a szerző valójában (a környezetben zajló folyamatok közül) az éghajlati tényezők módosulásából fakadó problémákra, valamint a kedvezőtlen hatások enyhítésére szolgáló alternatívákra kíván fókuszálni. Legfőbb célja, hogy újfent tudatosítsa: a klímaváltozás korunk egyik legfőbb kihívása, amellyel társadalmunk minden tagjának szembe kell néznie.

Az elmúlt évtizedben a témával kapcsolatos ismeretek kibővültek, a modellezési módszerek kifinomultabbakká váltak. A tudományos konszenzuson alapuló előrejelzések szerint a földi átlaghőmérséklet – különböző természeti és antropogén hatások eredményeként – a jövőben emelkedni fog, így a 21. szá-

zadban számos globális regionális és lokális hatással kell majd számolni. Az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) legutóbbi jelentése (AR5 Synthesis Report 2014) leszögezi, hogy a múlt század utolsó harmadában érzékelt felszíni hőmérséklet-emelkedés a továbbiakban is folytatódik, vagyis a klímaváltozás ténye immár vitathatatlan. Ennek mértékéről és kiváltó okairól folyamatos vita zajlik, de az bizonyos, hogy maga a légkör és az óceánok egyre melegebbek, földi viszonylatban csökken a hó és a jég mennyisége, emelkedik a tengerszint és nő az üvegházhatású gázok koncentrációja. A módosulásoknak beláthatatlan következményei lehetnek az egész bioszférára, az élőhelyekre, az ember által lakott környezetre és a társadalmi berendezkedésre, civilizációink további fejlődésére. A többség által elfogadott fentebbi megállapítások ellenére a problémakört – a környezeti rendszerek összetettsége és spontaneitása miatt – még ma is számos dilemma övezi, a különböző médiafelületeken és a közbeszédben gyakran általánosítások, pontatlanságok, találgatások hangzanak el. A túlzásokba eső híradások és a bizonytalanságokkal terhelt jövőprojekciók mellett – ahol a fenntarthatóság, a környezetvédelem és a felmelegedés fogalmi bizonyos tekintetben elcsépelten hangzanak – meglehetősen nehéz a klimatikus változással kapcsolatos társadalmi kérdésekről frázisoktól mentesen értekezni. Ma már nagyon szűk az a mezsgye, ahol a ténylegesen életbevágó környezeti konfliktusokat úgy meg lehet fogalmazni, hogy az mind a szakmai, mind az érdeklődő körök figyelmét megragadják, és hogy a leírt sorokat ne használhassák ki szélsőséges hangulatkeltésre sem a „pánikolók”, sem a szkeptikusok. A szerzőnek nagyon jól sikerült elkerülnie ezeket a veszélyeket. Körültekintő, higgadt ki-mértséggel „kongatja a vészharangot”, és ez talán kellő aggodalmat keltve felelősségre és cselekvésre ösztönöz. Vagyis úgy próbálja átadni a klímaparadoxonok fogalma köré felépített felvetéseit, tapasztalatait, hogy a sokszor hallott, már-már unalmassá vált felhívásoknak is ereje legyen.

A Környezet és társadalom – 21. századi forgatókönyvek című sorozatban megjelent, hét fejezetből álló írás közel 160 oldalon keresztül taglalja az ember-környezet kapcsolat sajátos vetületét. (A teljes oldalszám az irodalomjegyzékkel és a mellékletekkel együtt 200 oldal.) A kötet filozófiai síkon is elgondolkodtató, de az elméleti megközelítések mellett mégis a gyakorlati tapasztalatok nyújtának igazi újdonságot. Antal Z. a komplex témát alapvetően társadalomtudományos, azon belül is elsősorban szociológiai nézőpontból dolgozza fel, nagy teret adva az empiriának, a külföldön és hazánkban szerzett ismereteknek.

Napjaink egyik legfőbb problémakörének a középpontba állításával a szerző bevezeti a klímaparadoxonok fogalmát. Ezek a különleges paradoxonok olyan ellentmondásokat takarnak, amelyek a gazdasági fejlődés és az éghajlatváltozási kockázatok csökkentése – illetve a környezettudatosság és a fogyasztás trendjei – között feszülnek. Az ellentétpárok egyre feloldhatatlanabbnak tűnnek, és a komplex környezeti problematika egyre súlyosbodó meglétére hívják fel a figyelmet. Antal Z. – mások gondolatait megerősítve – arra a következtetésre jut, hogy a modern társadalmakban uralkodó szemléletmódok jelen-

tősen lassíthatják és gátolhatják azokat a törekvéseket, mechanizmusokat, amelyek a környezeti kockázatok csökkentését célozzák, így meggyengíthetik vagy akár teljesen ellehetetleníthetik a klímaváltozás elleni küzdelem megkezdett lépéseit. Megállapítja: „Az éghajlatváltozás iránt megnyilvánuló érdeklődés és az éghajlatváltozás kockázatainak csökkentése érdekében tett erőfeszítések ellenére az elmúlt évtizedekben ezek a kockázatok nem csökkentek, hanem növekedtek.” (Antal Z. 2015, 12.)

Az első fejezet egyrészt a társadalom és a természet kapcsolatának egyes lényegi mozzanatait és fordulópontjait eleveníti fel, másrészt a kedvezőtlen környezeti változások által kiváltott klímatudatosság fokozatos megerősödését emeli ki. A sorok írója – nagy figyelmet szentelve a 20. század utolsó harmadában felfokozódó tudományos érdeklődésnek – eljut az „új környezeti paradigma” szükségességének kiemeléséhez. Az új környezeti paradigma maga a környezetközpontú világnézet, amely alapjaiban különbözik a technológiai fejlődést hangsúlyozó „domináns szociális paradigma” elveitől. Egyszerre jelenti az ember-környezet viszony intellektuális, gondolati megközelítését és a környezet védelmének lehetséges, objektív megvalósítási céljait, amely a környezettudatosságon, a természeti erőforrásokkal való takarékoságon és a felelősségvállaláson keresztül képes kibontakozni. Ezzel függ össze a szerző provokatív kérdésfelvetése, mellyel felfedi legfőbb dilemmáját is. Már rögtön a mű letelején, az alcímben megjelenik a felvetés: „Lehet-e harmónia természet és társadalom között?” A válasz igen, de csak totális paradigmaváltással, amelynek részeként a klímatudatosság is fokozatosan meghatározó társadalmi normává válik. Ennek a váltásnak a társadalom szövetében számos következménye és lenyomata van, amely a társadalomkutatók számára elméleti és módszertani szempontból egyaránt tanulságos lehet. A szemléletváltás ugyanis alkalmat ad arra, hogy górcső alá vegyük azokat a folyamatokat, amelyek a természet változásához való alkalmazkodást elősegítik vagy megnehezítik. Felmerülnek tehát a lényegi kérdések: Hogyan képesek alkalmazkodni az egyes társadalmi csoportok az éghajlatváltozáshoz? Vajon mit tesz és mit nem tesz meg egy közösség a „túlélés esélyeinek növelésére”?

Globális szinten jól látható, hogy a korábbi nemzetközi kezdeményezések, egyezmények és erőfeszítések egyelőre nem hoztak átütő sikert. Az éghajlatváltozással kapcsolatos állásfoglalások, figyelmeztetések ellenére az emberiség továbbra sem törekszik az ember-környezet harmónia visszaállítására. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az uralkodó társadalmi paradigma keretei között a klímaváltozással kapcsolatos környezetvédelmi célok nagyon korlátozottan tudnak érvényesülni. Thomas S. Kuhn gondolatmenetére építve Antal Z. így fogalmaz: „Annak ellenére, hogy az éghajlat változásával foglalkozó tudományos eredmények (...) növekvő kockázatokra hívják fel a figyelmet és annak ellenére, hogy ezeket a kockázatok az elmúlt évtizedekben az országos és a helyi vezetők és a különböző társadalmak minden tagja megismerhette, mindeddig nem sikerült a kockázatok csökkentése érdekében szükségesnek tartott lépéseket

megtenni. Véleményünk szerint ez már olyan anomália, amely a paradigmák váltságának tekinthető” (Antal Z. 2015, 36.). A szerző tapasztalatai és feltételezése szerint ez a váltság nem más, mint természet és társadalom diszharmóniája, amely nem a globális térben, hanem sokkal inkább a lokalitásokban oldható fel. Úgy véli, hogy a lokális szintű cselekvés és autonómia jelenti a környezet- és klímatudatosság leghatékonyabb útját. Itt jut el a következtetésig, mely szerint nem a nemzetközi doktrínák, hanem a helyi klímaprogramok és az azokat garantálni képes önkormányzatok és civil szerveződések képesek választ adni a felmelegedéssel és egyéb klimatikus változásokkal kapcsolatos kihívásokra, majd végül a klímaparadoxonok feloldására. Ennek az alulról történő építkezésnek kontinensünkön elsőként Nagy-Britanniában lehettünk tanúi, ahol már korábban felismerték az éghajlatváltozás növekvő és mindenre kiterjedő jelentőségét. Itt készültek azok a példaértékű települési klímastratégiák, amelyek iránymutatásul szolgálnak szerte Európában. A szigetországi törekvéseket bemutató 3. fejezetben, a települési szintű klímaprogramok rövidebb nemzetközi áttekintése után az Egyesült Királyságban kidolgozott klímaprogramokkal, azok háttérével, támogatottságával és konkrét eredményeivel ismerkedhetünk meg. Döbbenetes, de mindezek alapján nyilvánvalóvá válik, hogy még az egyik legklímatudatosabbnak vélt brit kormányzat sem képes klímapolitikai céljait véghezvinni. Giddens szerint ennek okait a gazdasági szereplők érdekérvényesítő erejében, de talán még ennél is inkább az általánosan növekvő klímaszkepticizmusban fedezhetjük fel. A társadalom berögződött értékrendje és normái erősen korlátozzák az új paradigma létrejöttét, még egy olyan országban is, ahol a környezettudatos mozgalmak érdekérvényesítése vagy a klímatudatosság relatíve magas szintre jutott.

Jogos a kérdés: Mi lehet akkor nálunk? Lényegében erről nyújt tájékoztatást a könyv második része. Az Országos és helyi szintű klímaprogramok Magyarországon c. fejezet alapos helyzetképet ad a hazai elképzelésekről, célokról, a programok jelentőségéről és támogattságáról, a klímabarát településekről, a klímakörök tevékenységéről. A Nemzeti Éghajlatvédelmi Stratégia és a VAHAVA-kutatás egyes részleteit kiemelve a szerző rámutat az egyéni felelősségvállalás, valamint a karizmatikus egyének tudásának és tenni akarásának jelentőségére.

A hazai környezeti nevelésben elért eredmények kapcsán a szerző négy kulcsszót emel ki, amely akár a klímaparadoxonok feloldásának négy fő faktora is lehet: hagyományápolás, környezetvédelem, közösségépítés és felelősségvállalás. A hazai klímavédelmi intézkedések volumene és a prominens vélemények alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a hazai elképzelések és megvalósulásuk között széles szakadék tátong. Vagyis a magyarországi klímavédelemben feloldhatatlan ellentmondások feszülnek, a klímaparadoxonok hazánkban is igen szembetűnően és élesen jelentkeznek. Ennek oka a klímatudatosság alacsony színvonala, a kockázati tényezők elhanyagolása, a csökkenő érdeklődés, a felszínes és álságos politikai játszmák, az önkormányzatok meggyengülése és a pazarló fogyasztási szokások. Ez utóbbi – melynek bemutatására külön rövid fe-

jezetet szánt a szerző – évszázadok óta túlzó trendet mutat. A fogyasztásnak nem tud határt szabni a jelenlegi paradigma, még annak ellenére sem, hogy ez tudvalévően hatalmas veszélyeket rejt és hosszabb távon nem fenntartható. A fogyasztás optimalizálása „csak gyökeresen új elveken nyugvó társadalomban képzelhető el” (Antal Z. 2015, 141.).

A figyelmező mondatokat hatásosan támasztják alá a fejezeteket indító versidézetek: Petőfi, Arany, József Attila, Nagy László és W. Butler sorai. Ők, bár nem a tudomány szavával, de művészi igénnyel fejezték ki, hogy minden az emberen mint közösségi lényen múlik. A klímaparadoxonok feloldásának kulcsa maga az ember és az általa alkotott közösségek. Ezért nagyon fontos, hogyan is gondolkodunk a ma emberéről. A kötet a társadalombölcseleti alapokon alkotott emberképtípusok taglalásával zárul, ahol a szerző rávilágít arra, hogy az ember természetben való létezése nem öncélú. Az ezt felismerő új embertípus létrejötte korunk válságának leküzdésében kulcsfontosságú. Az optimista jövőkép szerint a posztmodern értékeket magáénak valló környezettudatos ember a homo oecologicus képében jelenik meg, és idővel remélhetőleg képes lesz felváltani a homo oeconomicus individualista, önző uralmát. Az ellentmondások – a szerző tapasztalatai szerint – még egy ideig feloldhatatlannak látszanak, de egy új értékrend esélyt adhat a klímaparadoxonok megszüntetésére.

A környezet- és klímatudatosság társadalmi jelentőségét hangsúlyozó könyv naprakész információkat nyújt az Egyesült Királyság, illetve hazánk országos és helyi szintű éghajlatvédelmi programjairól, így a tudatosság és felkészültség különbségeire, hiányosságaira is rávilágító fejezetek tanulsággal szolgálhatnak mindannyiunk számára. Mindezt a mű legvégén kiváló mellékletek sora egészíti ki, amelyek alátámasztják a mondanivalót és tovább erősítik a klímabarát szerveződések jelentőségét.

A L'Harmattan Kiadó gondozásában megjelent kötet szakmai és laikus szemszögből olvasva is izgalmas alkotás. Ugyanúgy hasznosan forgathatják a politikai és szakmai döntéshozók, az önkormányzati szakemberek, a környezetvédelmi civil szervezetek, mint az oktatásban lévő tanárok és diákok, sőt tulajdonképpen valamennyi környezettudatos olvasó, akik idővel a környezetért felelősséget vállaló és tenni akaró egyénekké kell, hogy váljanak.

A siker tényezői: Győr példáján egy kutatással és monográfia-sorozatával összefüggésben, különös tekintettel Honvári J. (szerk.): Győr fejlődésének mozgatórugói c. monográfiájára (Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2014. 236 o.)

KISS ÉVA

KISS Éva: tudományos tanácsadó, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest; kiss.eva@csfk.mta.hu

Éva KISS: scientific advisor, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; kiss.eva@csfk.mta.hu

A recenzió általában egy könyvhöz kapcsolódó gondolatok, vélemények ismeretése szokott lenni. Az, hogy most mégis kissé eltérek ettől, alapvetően annak tulajdonítható, hogy a bemutatásra kerülő kötet, amely egy monográfia-sorozat második része, tartalmilag szorosan kapcsolódik a továbbiakhoz, mintegy „bevezeti” azokat. A monográfia-sorozat tagjai a közelmúltban jelentek meg A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás keretében, az Universitas-Győr Nonprofit Kft. gondozásában. A hat monográfia sorrendben a következő:

- Rechnitzer János, Tamándl László (szerk.) (2014): A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze (Nyitókiadvány, 70 o.);
- Honvári János (szerk.) (2014): Győr fejlődésének mozgatórugói (236 o.);
- Hardi Tamás, Somlyódy Péter (szerk.) (2014): Városfejlesztési trendek és állami szerepek (234 o.);
- Dusek Tamás (szerk.) (2014): A városi rendszer működése (236 o.);
- Csizmadia Zoltán, Tóth Péter (szerk.) (2014): A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben (308 o.);
- Lados Mihály (szerk.) (2014): A gazdaság szerkezete és vonzáskörzete alakulása (280 o.).

Mindegyik könyv szerkesztett kiadvány, jelentős szerzői gárdával, akik között nemcsak a győri műhelyek (MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Nyugat-magyarországi Tudományos Osztálya és a Széchenyi István Egyetem) jeles képviselői, hanem más intézmények (például a Debreceni Egyetem, a Szlovák Tudományos Akadémia) munkatársai is megtalálhatók. A kötetek

szerkezetileg nem egységesek és a bennük levő tanulmányok száma, hossza és tartalmi színvonala is igen változó. A nyitókiadvány abból a szempontból kivétel, hogy nem tanulmányokat tartalmaz, hanem a projekt céljait és feladatait, valamint főbb eredményeit sorolja fel, amit a gazdag publikációs lista is tanúsít. A témaválasztást két okkal – Győr járműiparban betöltött kimagasló szerepével és a városrégiónak jelentőségének felértékelődésével – indokolta a kutatás vezetője, Rechnitzer János. Ez a nagy ívű kutatás öt elméleti és kilenc empirikus fő irányt fogott össze, amelyek mint kutatási részművek szolgáltatták az egyes monográfiák témaköreit.

A sorozat öt további kötete egy témát, pontosabban Győrt vizsgálja más-más aspektusból, szűkebb és tágabb környezetben egyaránt, s arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők és milyen mértékben játszottak szerepet Győr fejlődésében, elért gazdasági eredményeiben. Másképpen fogalmazva – ahogy a második kötet címe is jelzi –, hogy melyek Győr fejlődésének mozgatórugói, és hogy miért tekinthető igazi sikernek a város eddigi „életútja”. A választ az egyes kötetek különböző témák (például nemzetközi beágyazódás, külső kapcsolatok, állami szerepek, helyi társadalom, intézményhálózat, vonzáskörzet) köré szerveződött tanulmányai együttesen adják meg. Az írások ugyanis valamilyen részszempontból kísérelnek meg feleletet adni arra, hogy mi tette lehetővé a város fejlődését. A tanulmányok nagy száma és az öt kötet is azt sugallja, hogy a válasz bonyolult, és hogy egy település sikere sok tényező függvénye.

Napjainkig idehaza is számos írás született (például Bakti 2002; Baranyi 2000; Mezeyné Varju 1998; Timár, Velkey 2003; Váradi 1997) a sikeres vagy sikeresnek vélt településekről (például Budaörs, Gödöllő, Mátészalka, Solymár, Székesfehérvár, Szentgotthárd), amelyek nagyobb hányadát városok képezik. Ez nyilván nem véletlen, mivel a települések közül rendszerint a városok reagálnak gyorsabban és látványosabban a változásokra. De azzal is magyarázható, hogy a 20. század vége felé a globalizáció előrehaladásával az országok helyett a városok jelentősége nőtt meg, amelyek között a verseny mind jobban kiéleződik. A poszt-szocialista városok a rendszerváltozás következtében új helyzettel kerültek szembe: egyfelől gyökeres politikai, gazdasági és társadalmi változásokon mentek át, másfelől, ezzel egyidejűleg a fokozódó nemzetközi versenyben is helyt kell(ett) állniuk. Már nemcsak országon belül, hanem a világ városaival, városrégióival kell(ett) „felvenniük a versenyt”. Az erre való ráébredés szintén arra ösztönözte a városokat, hogy számba vegyék adottságaikat, amelyeknek a szocializmusban nem nagyon tulajdonítottak különösebb jelentőséget. A kapitalizmus viszont sikerorientált, és a sikerhez rendkívül fontos a lokális erőforrások alapos ismerete. Ez a cél vezérelte bizonyos fokig a projekt résztvevőit is.

Az utóbbi évtizedekben a hazai szakirodalomban – legalábbis a geográfia és a regionális tudomány terén – még olyan több kötetes „tanulmánygyűjtemények” nem láttak napvilágot egyetlen vidéki városunkról sem, mint amilyen a Rába-parti városról készült 2014-ben. Indokolható ez azzal is, hogy városaink (2014-ben 348 volt) közül Budapest után Győr fejlődik a legdinamikusabban és a

legtartósabban. E fejlődés okára próbálnak magyarázatot adni az egyes kötetek tanulmányai, amelyekben az Enyedi György által leírt sikeres város tényezői (gazdasági szerkezetváltoztatás képessége, magas hozzáadottérték-arány a szolgáltatásokban, tudásalapú termelés, erős innovációs képesség, stratégiai tervezés, növekvő jövedelem és foglalkoztatás, jelentős külső kapcsolatok stb.) is visszaköszönnek (Enyedi 1997). Sőt, a siker faktorai „finomulnak” és további részletekkel gazdagodnak Győr példája révén, miközben a város sikerének „titkai” is mind jobban feltárulnak az olvasó előtt.

A monográfia-sorozat második része alapvetően történeti aspektusból keresi a gazdasági siker okait, a gazdasági fejlődés mozgatórugóit. A gyökerek, a múlt kutatása azért is fontos, mert erre épül a jelen, amely a jövő alapja. A gazdasági siker csak az egyik azon tényezők közül, amelyek egy város sikeréhez szükségesek, és hogy mi minden kell még egy város, egy gazdaság sikeréhez (például a lakóhelyhez való kötődés, identitástudat, bizalom, vállalati nyitottság, sajátos társadalmi rétegződés, együttműködő képesség stb.), ahhoz a többi monográfia szolgáltat tovább adalékokat. Az pedig, hogy miért ez a könyv a részletesebb recenzió tárgya, annak a már említetteken kívüli az az oka, hogy a recenzens érdeklődéséhez e kötet írásai kapcsolódnak a legszorosabban.

A szerkesztő, Honvári János a kiadvány bevezetőjében röviden áttekinti Győr fejlődését: egyrészt hogy hogyan lett a „kalmárvárosból iparváros”, másrészt hogy hogyan lett a középkorban még jelentéktelen városból a 19. század végére, a 20. század elejére az ország egyik, majd a 21. század elejére az ország legfontosabb vidéki ipari centruma. Az okok közül is említ néhányat: például a fegyelmezett munkaerőt, a város ipart támogató politikáját, és azt, hogy a város mindig alkalmazkodott a megváltozott feltételekhez. Az ipar fejlődése ugyanis nem volt töretlen, hanem megtorpanásokkal, visszaesésekkel tarkított, amelyekből mindig sikeresen, megújulva került ki Győr. Ebben nagy szerepet játszottak fontosabb ipari létesítményei, amelyek mindig tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez. Napjainkra a legnagyobb jelentőségre az Audi tett szert, amely „tartós jelenlétre rendezkedett be”. A nagy befektető letelepülése sok szempontból előnyös a városnak, azonban azt is jól látja a szerző, hogy komoly veszélyt is hordoz. Úgy véli, hogy mivel a város nem egy „alulról jövő kezdeményezés” eredőjeként jutott el a mostani pozícióba, hanem egy „kívülről” érkezett külföldi befektető hatására, ezért „nem biztos, hogy elég erős ahhoz, hogy nagyobb zökkenők nélkül túlélje a nagyvállalat esetleges továbbállását”. S mivel általa szinte mindent „készen megkapott” a város, ezért el is kényelmesedhet annak az útnak a keresésétől, „kitalálásától”, amely tartós fejlődését megalapozza. De az is lehetséges, hogy ennek a projektnek az eredményei elősegítik az „új út” meghatározását, vagy legalább közelebb visznek hozzá.

Jakab Petra Sikeres gazdasági modellváltások Győrben c. tanulmánya szintén a város történelmét tekinti át, a hangsúlyt a település történelmi modellváltásaira, kiváltképp a 20. század közepétől napjainkig tartó fejlődésre helyezve. Azokat az aktorokat és faktorokat keresi, amelyek meghatározták és

most is meghatározzák a kisalföldi város gazdaságának múltját, jelenét és jövőjét. Rámutatott arra, hogy a modellváltásban mindig szerepe volt a helyi társadalom milyenségének (például mentalitásának, szorgalmának, munkához való viszonyának). Különösen a német ajkú lakosságnak tulajdonít nagy érdemeket, akik nyitottá és befogadóvá tették a települést, valamint a helyi vezetőknél (polgármestereknek), akik tudatos iparpolitikával segítették a helyi ipar fejlődését. Az emberi tényező, illetve a helyi vezetés milyenségének fontosságát a települések sikerében már több kutatás feltárta (például Kiss 1992; Ludescher 2009; Váradi 1997). Ugyanakkor azt is megjegyzi a szerző, hogy a sikeres váltáshoz más tényezőkre is szükség volt (például kedvező földrajzi fekvés és közlekedés-földrajzi helyzet, az oktatás és képzés magas szintje, tradíciók), amelyek nemcsak a 19. században, hanem a 20. század végén is sikeres alkalmazkodást tettek lehetővé. Hozzájárultak nagynevű vállalatok (például az Audi) megtelepedéséhez és az ipar, elsősorban a járműipar újbóli felvirágzásához, ami miatt található akár „Audistadt”-nak is nevezhető Győr városa.

A város vezető ipari ágazata a közúti járműgyártás, amely több mint száz éves múltra tekint vissza. Az 1896-ban alapított Rába Magyar Vagon- és Gépgyár története lényegében azonos a közúti járműgyártás történetével. Germuska Pál és Honvári János közel száz oldalban, részletesen foglalja össze a gyár életének minden mozzanatát. A rendszerváltozás idejére szinte végnapjait élő vállalat az 1990-es években markáns (szervezeti, strukturális, műszaki-technológiai) változások színtere volt. Kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszere, amelyet Áldozó István elemez, szintén átalakult. A széles körű külföldi piaci kapcsolatok azért is említésre érdemesek, mert kevés olyan vállalat volt hazánkban a szocializmus évtizedeiben, amely neve az USA-ban, Nyugat-Európában és Ázsiában egyaránt ismert volt, ami előnyt jelentett 1989 után. A magyar járműipar zászlóshajójának tekintett vállalat fennmaradásához és sikeres alkalmazkodásához nagyban hozzájárult diverzifikált kapcsolatrendszere, amelyre mindig nagy figyelmet fordított a vállalat életében hosszú időn át kiemelkedő szerepet játszott és elvülhetetlen érdemeket szerzett egykori vezér, Horváth Ede. Vezetése alatt készült el az az óriási, 114 ezer m²-es csarnok, amelyet később az Audi vásárolt meg, s ezzel megalapozta a közúti járműgyártás jövőjét Győrben. A csarnok nélkül valószínűleg jóval kisebb esélye lett volna a városnak a német cég akkori telephely-választási döntésében.

Győr iparában a gépipar mellett évtizedeken át kiemelt helyet foglalt el a textilipar is, amelynek történeti feldolgozására Orbánné Horváth Márta vállalkozott. Az első textilüzemet 1900-ban hozták létre, amelyhez a későbbiekben újabbak csatlakoztak. A hat textilgyárból mára már csak kettő (Glovita, Graboplast) maradt fenn, eltérő fejlődési utakat járva be 1989 után. A Graboplast teljes profilváltást hajtott végre és a műbörgyárból műanyagpadló-előállítóvá vált. A Glovita szűkítette termékkáláját, és ma az egyik legismertebb kesztyűgyár Európában. Száz év alatt tehát „nagyot fordult a világ” a győri textiliparban. Az egykor virágzó és a lokális gazdaságban kitüntetett helyet elfoglalt ágazat szá-

motteveően összezsugorodott. Ez nemcsak a rendszerváltozás utáni radikális változások következménye, hanem sokkal inkább a világ textiliparában lezajlott nagyarányú térbeli átrendeződéseké. A textilipar már évtizedek óta a hanyatló ágazatok közé sorolható a fejlett országokban. A termelést az olcsó munkaerővel rendelkező országokba helyezték át, s csak a tervezés, az egyedi, nagy értékű termékek gyártása és a tudásigényesebb, kvalifikáltabb munkaerőt igénylő munkafázisok maradtak meg a centrumországokban. Arra a kérdésre, hogy van-e jövője a győri textiliparnak, a szerző nem ad határozott választ, sejtethető azonban, hogy az egykor sikeres ágazatnak a jövőben is lehet létjogosultsága. Ahhoz viszont elengedhetetlen a szakemberképzés fejlesztése, kiváló minőségű termékek előállítására és a folyamatos alkalmazkodás az új feltételekhez.

A győri ipar fejlődése és sikeressége nagymértékben betudható a helyi emberi erőforrás kiváló minőségének, a különböző oktatási intézményeknek, a kulturális és művészeti élet sokszínűségének, az egészségügyi és szociális ellátóintézmények kiépítettségének, továbbá a lakosság sport iránti rajongásából fakadó gazdag sportolási lehetőségeknek. Győrben már a szocializmus időszakájában is törekedtek a munkaerő tudását, képzettségét, egészségi állapotát és általános jólétét segítő intézményi struktúra kiépítésére, és 1989 után is nagy volumenű fejlesztések valósultak meg, amelynek részleteit, mint a siker újabb tényezőit Gecsényi Lajos tárja fel. A város, illetve a helyi vállalatok vezetése hamar felismerte, hogy a munkaerőbe érdemes ily módon is „befektetni”, mert a gazdaság, az ipar csak így lehet sikeres, ezért támogatták a helyi vállalatok a különböző intézmények működését és fejlesztését. Ráadásul ez az elköteleződés és hagyomány a rendszerváltozás után is érvényesült, az azóta létesült vállalatok is nagy figyelmet fordítanak a munkaerő minőségének és életkörülményeinek kedvezőbbé tételére.

Már a Rába esetében is kitűnt, hogy a vezető kvalitásai, személyes adottságai jelentősen hozzájárulnak egy-egy vállalat sorsának alakulásához. Éppen ezért merülhetett fel az a kérdés, hogy melyek azok a sajátos jellemvonások – ha vannak ilyenek egyáltalán –, amelyek a győri gazdasági vezetőket jellemezték a szocializmus évtizedeiben. A szerző, Varga Balázs, több győri szocialista nagyvállalati vezető életútját nyomon követve – közös vonásként – kiemeli, hogy nem voltak győri születésűek, hogy technikusi volt legmagasabb iskolai végzettségük, és hogy koruk „emblemikus figurái” voltak. De hogy „pont miért belőlük lett a gazdasági élet meghatározó szereplője a Kádár-korszakban”, arra nem kapunk egyértelmű választ. Szükség van tehát a szerző által is jelzett további kutatásokra a kérdés minél pontosabb megválaszolásához. A bemutatott demográfiai, társadalmi ismérvek és különféle minősítések, véleményezések tükrében feltételezhető, hogy elsősorban az örökölt, „hozott adottságoknak” (jó vezetői érzék, határozottság, szorgalom, igényesség stb.) tudható be, hogy szerény iskolázottsági háttérük ellenére is igen eredményesen tudtak vezetni egy-egy nagyvállalatot. A jó vállalati vezetők ugyancsak meghatározó sikerfaktorok a város életében, mivel a vállalat sikere a helyi gazdaság sikere, az pedig egyben a város sikere.

A könyv utolsó tanulmánya, amely egy összevetésre tesz kísérletet Trencsén és Győr között, akár kakuktktojásnak is vélhető. Hacsak Győr sikere és Horbulák Zsolt írásának a témához való illeszkedése azokra a „távirati stílusban” felsorolt hasonlóságokra és különbségekre nem vezethető vissza, amelyek az utolsó oldalakon találhatóak. Különösen a különbségekről érdemes szólni, mert azoknak köszönhető a szerző szerint, hogy Győr „előrébb jár” és sikeresebb, mint Trencsén. A fő különbségek közé sorolja a lakosság számon és a felsőfokú intézmények megjelenésének időpontján túl, hogy Győrnek például van szlovák nyelvű honlapja, amit földrajzi fekvésével indokol, de az bizonyára a szlovák munkaerő győri jelenlétével is összefügg. Továbbá, hogy a városon belül kiterjedt és jól működő kapcsolatok vannak a városvezetők, a különböző gazdasági szereplők és az oktatási és kutatási intézmények között, míg Trencsénben ez nem jellemző. A szlovák város egyeteme csak most kezdi kialakítani nemzetközi kapcsolatait, szemben Győrrel, amely már évek óta több szlovák felsőfokú intézménnyel is jó kapcsolatokat ápol. Mindezekből következik, hogy a nyitottság és a jó kommunikációs képesség szintén a siker fontos tényezői.

Összességében elfogadható a könyv hátsó borítóján olvasható végkövetkeztetés, hogy Győr fejlődése, gazdasági sikerei elsődlegesen a külső tényezőknek és a város jó alkalmazkodóképességének köszönhető. Azt ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy Győr kedvező adottságai, előnyös endogén tényezői (például az ipari tradíciók, a történelmi örökség, társadalmi tényezők) nélkül nem érte volna el azokat az eredményeket, amelyek ma jellemzik. A jó „indulási feltételek” tehát a helyi gazdaság és a város sikerének alapvető feltételei (voltak). A „győri modell” példaként szolgálhat más városok számára is, bár hasonlóan jó lokális adottságok híján aligha követhető. A kötet(ek)et pedig mindazoknak ajánlom, akik érdeklődnek a város és a járműgyártás, illetve tágabb értelemben a települések és az ipar (a gazdaság) sikerei közötti összefüggések iránt.

Irodalom

- Bakti M. (2002): Gödöllő, a sikeres város. *Comitatus*, 1–2., 27–36.
- Baranyi B. (2000): Mátészalka, a sikeres város: igazi siker-e vagy csak reménykeltő kitorési kísérlet? *Tér és Társadalom* 1., 101–128.
- Enyedi Gy. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 4., 1–7.
- Kiss É. (1992): A helyi vezetés jellemzői a Közép-Tiszavidék településein. *Alföldi Társadalom* 3., 129–139.
- Ludescher G. (2009): The role of local communities in the success of villages. *Romanian Review of Regional Studies*, 2., 51–58.
- Mezeyné Varju E. (1998): Székesfehérvár – a vállalkozások sikeres színtere. *Területi Statisztika*, 1., 85–87.
- Timár J., Velkey G. (szerk.) (2003): *Várossiker alföldi nézőpontból*. MTA RKK Alföldi Intézete, MTA Társadalomkutató Központ, Békéscsaba, Budapest
- Váradai M. M. (1997): Solymár: az aranyfalu. *Tér és Társadalom*, 4., 45–68.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Beszámoló az Evolúciós gazdaságföldrajz Közép- és Kelet-Európában workshopról (Szeged, 2015. október 21–22.)

Report on the 2nd Evolutionary Economic Geography Workshop in Central and Eastern Europe

VAS ZSÓFIA

VAS Zsófia: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet, Szeged; vas.zsofia@eco.u-szeged.hu

Zsófia VAS: assistant professor, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged, Szeged; vas.zsofia@eco.u-szeged.hu

Az Evolutionary Economic Geography Workshop in Central and Eastern Europe című workshopot immáron második alkalommal rendezték meg 2015. október 21–22-én Szegeden, a Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola szervezésében, a Magyar Regionális Tudományi Társaság és az MTA Szegedi Területi Bizottsága közreműködésével. Az esemény előzménye a 2013 novemberében Budapesten, első ízben meghirdetett workshop, amelyen Ron Boschma, a holland Utrechti Egyetem és a svéd Lundi Egyetem professzorának előadásai révén nyerhettünk betekintést az evolúciós gazdaságföldrajz sokrétű problémakörébe és kvantitatív elemzési megközelítéseibe. Ezen alkalom volt a témában érdekelt közép- és kelet-európai szakmai közösség kiépülésének első állomása.

Az idei nemzetközi workshop az Agglomeration economies, relatedness and spatial networks (Agglomerációs gazdaságok, kapcsolódó változatosság és térbeli hálózatok) alcímet viselte, és e témakör iránt érdeklődő PhD-hallgatókat és fiatal kutatókat hívott össze. A tapasztalatcserére lehetőséget biztosító eseményen több mint 40 fő vett részt, közel felük külföldről érkezett (svéd, ír, észt, szlovák, cseh intézményeket képviselve).

Az esemény vitaindító előadását Rikard Eriksson, a svédországi Umeäi Egyetem Földrajz és Gazdaságtörténeti Tanszékének vezető kutatója tartotta

Returning to work: The geographical and industrial mobility of displaced workers címmel. A bemutatott kutatás a munkaerő hanyatló iparágból új, növekvő gazdasági szektorokba való áramlásával foglalkozott a svéd és német hajógyártás példáján keresztül, az 1970–2000-es időszakot felölelve. A kutatás eredményei – válaszul azokra a kérdésekre, hogy milyen hatással van az iparágak specializációja, kapcsolódása, illetve azok változatossága a munkavállalók újbóli munkába állásának valószínűségére, valamint milyen előnyökkel jár a dolgozók más iparágakban, illetve régiókban való újbóli foglalkoztatása – igen összetett. Kiderült, hogy az iparág hanyatlásakor a munkavállalók többsége más iparágakban talál munkát, azonban az ugyanabban a régióban lévő kapcsolódó iparágban való elhelyezkedés előnyösebb, és eleinte ez esetben kisebb a munkanélkülivé válás esélye. Az idősebb és specializálódottabb munkaerő jellemzően az iparágban marad, míg a magasabb iskolai végzettség ellenkező hatást vált ki. Az eltérő régióban való munkavállalás nem mindig előnyös, ez a váltás idejétől és az iparágtól is függ. Egy másik térségben lévő kapcsolódó iparág jelentősége az iparág teljes leépülése esetén nő. Az előadás tanulsága, hogy a régióban lévő munkaerő-állomány „újrahasznosítása” fontos a régiók ellenálló és alkalmazkodóképessége (regional resilience) szempontjából, amely szükséges, ha a régiók vissza akarnak térni a társadalmi, gazdasági sokkokat megelőző állapotba.

A workshop másik fő előadója, Josef Novotný, a prágai Károly Egyetem Természettudományi Kar Társadalom-földrajzi és Területfejlesztési Tanszékének oktatója és kutatója volt, aki ahelyett, hogy egy kutatási probléma mélyebb megértésére vállalkozott volna, több – a workshop témájához igazodó – téma terület bemutatására tett kísérletet. Előadása eleinte a hálózatelemzés célját és jelentőségét, a társadalomföldrajzban betöltött szerepét mutatta be, majd Csehország népességének összetételét tárta fel a vezetéknevek térbeli eloszlásának elemzésével. Foglalkozott a nemzetközi munkamegosztás modellezésével, továbbá USA és Ausztrália példáján azzal a feltételezéssel, hogy a bevándorlók térbeli eloszlása alapján azok gazdasági, kulturális rokonságára, kapcsolódására is következtetni lehet. Az előadó sokrétű érdeklődését jól szemlélteti, hogy mindezek mellett a fejlődő országok szaniterhasználati szokásait, illetve azok egészségre, a társadalmi normák változására és a helyi közösségek hálózatainak alakulására gyakorolt hatását is vizsgálta. Novotný kutatásai interdiszciplinárisak, népes kutatói csapatokkal dolgozik együtt, és a módszertani pluralizmus szükségességét kiemelten fontosnak tartja.

A plenáris előadásokon túl több mint húsz előadás hangzott el két eltérő típusú szekcióban. A hosszabb előadások megtartására lehetőséget nyújtó szekciókban az előadók nemcsak bemutathatták kutatási eredményeiket, hanem felkért hozzászólók – a szekcióvezetők és fiatal kutatók – révén hasznos visszajelzéseket kaphattak előre beküldött tanulmányaik alapján. A rövid előadásokra fókuszáló szekciókban az előadók kutatási terveiket, előzetes kutatási eredményeiket mutathatták be. Az érdeklődés gyakran az átmeneti gazdaságokból, a régiók kevésbé fejlett mivoltából eredő sajátosságok feltárására irányult.

Az előadások igen sokszínűek voltak, és számos érdekes, kutatóterületre világítottak rá. Több témakörrel kiderült, hogy mennyire különböző kutatási problémák kezelésére alkalmas az evolúciós gazdaságföldrajzi elméleti keret. A workshopon szó volt a munkaerő, de ugyanúgy a tudás áramlásának vállalatok termelékenységére és régiók növekedésére, továbbá a feltalálói együttműködések, a feltalálók vállalatok közötti mobilitásának innovációra gyakorolt hatásáról, a belső migrációs folyamatokról, a nem városi térségek vagy a régi iparosodott területek eltérő gazdasági teljesítményének okairól, a regionális alkalmazkodóképességről, a vállalkozói aktivitást befolyásoló regionális tényezőkről, az iparágai fejlődés útfüggőségéről, a tudásintenzív iparágak térbeli eloszlásáról, az innovációs aktivitást befolyásoló tényezőkről, de ugyanúgy egyetem-ipari együttműködésekről. Mindezeket az előadók cseh, szlovák, magyar, észt és ír példákon mutatták be.

Kelet-Közép-Európában az evolúciós gazdaságföldrajz iránt érdeklődő kutatók közössége egyre bővül. Világossá vált, hogy hasonló szakmai érdeklődéssel rendelkeznek a workshop résztvevői, együttműködésre, közös publikálási lehetőségekre derült fény. Az esemény alkalmával már a harmadik workshop lehetőségei is felmerültek, várhatóan szlovák kutatók szervezésében.

Kelet-Közép-Európa területi folyamatai, 1990–2015. Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XIII. vándorgyűléséről

Regional Processes of Central and Eastern Europe, 1990–2015. Report on the 13th Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, RÁCZ SZILÁRD

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; skovacs@rkk.hu

RÁCZ Szilárd: tudományos titkár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; szracz@rkk.hu

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; skovacs@rkk.hu

Szilárd RÁCZ: scientific secretary, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; szracz@rkk.hu

A Magyar Regionális Tudományi Társaság XIII. vándorgyűlésének az egeri Eszterházy Károly Főiskola adott helyet 2015. november 19-én és 20-án. A két-napos tanácskozás a rendszerváltozástól napjainkig végbemenő területi folyamatokat kívánta megvitatni a közép- és kelet-európai térségre koncentrálva. E célkitűzés megvalósításához mintegy 190 résztvevő és közel 100 magyar, valamint 12 angol nyelvű előadás járult hozzá. A konferencia – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – a társaság közgyűlésével kezdődött, amelynek legfontosabb napirendi pontjai az alapító okirat módosítása, valamint a tisztújítás volt. Az alapító okirat módosítására jogszabályi változások következtében került sor. A 2011-ben megválasztott tisztségviselők négyéves mandátumának lejártával a közgyűlés szavazott a társaság új tisztségviselőiről. A 284 tagból 55 fő vett részt a szavazáson. Újraválasztását követően a társaság elnöke Rechnitzer János, titkára Rác Szilárd maradt. Az új alelnökök Lengyel Imre, Nagy Imre és Szabó Pál. Az elnökség tagjai: Fábíán Attila, G. Fekete Éva, Gál Zoltán, Józsa Viktória, Káposzta József, Varga Attila és Mezei Katalin (póttag). A Számvizsgáló Bizottság elnöke Tóth Tamás, tagjai Kovács Sándor Zsolt és Kuttor Dániel, póttagja Csáfor Hajnalka lett. A közgyűlés döntése alapján kilenc új és hét újraválasztott

tisztviselő vesz részt a társaság vezetésében 2015 és 2019 között. A délelőtti program az éves beszámolókkal (elnöki, pénzügyi) és a regionális tagozatok jelentéseivel zárult.

A vándorgyűlés résztvevőit Liptai Kálmán, az Eszterházy Károly Főiskola rektora köszöntötte, majd Rechnitzer János mondta el megnyitóbeszédét. Ezt követően az MRTT elnöke megemlékezett a társaság alapító elnökéről, Horváth Gyula professzorról, aki 2015. szeptember 23-án tragikus hirtelenséggel hunyt el. Ezt követően az angol nyelvű plenáris ülésen mindhárom külföldi előadó megemlékezett Horváth Gyuláról, több évtizedes szakmai és baráti kapcsolatukról.

Az első előadó *Daniela L. Constantin*, a Román Regionális Tudományi Társaság elnöke, a Bukaresti Közgazdaságtudományi Egyetem professzora volt, aki a *Keys to harmonizing EU places through territorial cohesion: A spotlight on services of general interest* című előadásában a területi kohézió, a területi tőke és az ún. általános szolgáltatások közötti kapcsolatokat elemezte. Az előadás első felében a területi kohézió és a területi tőke alkalmazott fogalom- és elméletrendszerével ismerkedhetett meg a hallgatóság, majd ezek hatásait mutatta be az előadó az általános szolgáltatások területén. E szolgáltatások között vannak gazdasági (pl. villamosenergia-, gázellátás, postai szolgáltatások, távközlés), illetve szociális (oktatás, egészségügy, bérlakások stb.) jellegűek, közös bennük, hogy az állami hatóságok meghatározó szerepet játszanak e szolgáltatások minőségét, árát és hozzáférhetőségét illetően (megjelennek tehát a területi és társadalmi dimenziók). A SWOT-elemzés kimutatta a területi tőke és kohézió hatásait az általános szolgáltatásokra, a fenntartható, inkluzív gazdasági növekedés lehetőségére, fontos szempont, hogy a nemzeti és regionális célkitűzések összhangja fennmaradjon.

Tomasz Komornicki, a Maria Curie-Skłodowska Egyetem egyetemi tanára, a Lengyel Tudományos Akadémia Földrajzi és Térszervezési Intézetének tudományos igazgatóhelyettese *Transport accessibility and the effects of the new investments* címmel tartott előadást. A társadalmi fejlődésnek, a gazdasági növekedésnek alapvető feltétele az elérhetőség. Az elérhetőség mérésére használt módszerek (infrastruktúra, távolság, potenciálapu mérés) közül a potenciálapu mérés ökonometriai modelljét mutatta be az előadó. Kelet- és Közép-Európában főképp az Európai Unió támogatásainak köszönhetően jelentős változások indultak el, csökkentek a vasúti és közúti elérési idők, javult az összeköttetés a régi és az új uniós tagállamok között, s részben az új tagállamok között is. Azonban hiányosságok is megfigyelhetők, az uniós külső határain az összeköttetések mindössze néhány határátkelőre koncentrálódnak, a vasúti beruházások nagy többsége felújítás, új vonalak nem létesültek, a balti államok, valamint Románia és Bulgária vasúthálózata elmaradott az uniós többi tagállamához képest. Az előadás második felében a lengyel helyzetet ismerhettük meg részletesebben. Az 1990-es években a lengyel közlekedéspolitikát alacsony hatékonysággal működött, mondhatni, az uniós csatlakozásra várás időszaka volt ez. A csatlakozást követően a 2007–2013-as tervezési periódusban a tervezés nem követte megfelelően a reá-

lis helyzetet. A 2013-ban megszületett új stratégia azonban már a területi és kohéziós politika céljait is tartalmazta, így az út- és autópálya-fejlesztések pozitív hatással voltak az elérhetőségre, az utazási idő csökkentésére.

James W. Scott, a Kelet-finnországi Egyetem professzora *The geopolitics of European Union 25 years on: Transformations and continuity* című előadásának alapkérdése az volt, hogy milyen politikai közösség, illetve geopolitikai szereplő is valójában az unió. Ennek megítélése igen eltérő mind a politikai, mind pedig a tudományos értekezésekben. A pozitív érvelések szerint az unió egy demilitarizált, multilaterális erőközpont a világban, míg a negatív vélemények szerint a nyugat-kelet megosztottság, a kizsákmányolás és a hatalmi aszimmetriák megtestesítője. A közéletet képviselő nézetek szerint az unió szervezete mindössze az állami szervezetek szupranacionális leképezése. A geopolitikai szereplőként való megítélés szintén problematikus; realista, idealista, liberális elemek is megfigyelhetők az Európai Unió, illetve a tagállamok szerepvállalásaiban, megnyilvánulásaiban. A vizsgált 25 évben jelentősen bővült a közösség, így természetes, hogy a területi súlypontok, politikák változáson mentek át, míg az alapértékek jórészt változatlanok maradtak. Az előadás második felében az előadó kitért több közelmúltbeli, illetve napjainkban is meghatározó eseményre, például a magyar kormány EU-ellenes döntéseire, az ukrán konfliktusra, az EU és Oroszország közötti kapcsolatokra, az EU külső határainak és határpolitikájának változására.

A harmadik angol nyelvű előadáshoz tematikailag kapcsolódva a magyar nyelvű plenáris ülést *Hajdú Zoltán*, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos tanácsadója nyitotta meg *A kettős vasfüggönytől az új kerítések, falak építéséig* című előadásával. Kiindulópontja a 20. században bekövetkezett európai államföldrajzi átrendeződések, elsősorban a hidegháborút követő változások bemutatása volt. E folyamatok a keleti blokk felbomlásához kötődnek, a szocialista föderációk – a Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia – szétestek, az új államok születése eltérő módokon ment végbe. Míg Csehszlovákia a két államalkotó nemzet határán bomlott fel, addig Jugoszlávia esetében a soknemzetiségű föderáció soknemzetiségű kis államokra oszlott, véres konfliktusok között, katonai frontok és nemzetközileg kikényszerített határok mentén. A nemzetiségi (kisebbségi) régiók „lázdása” sok esetben a mai napig megfigyelhető az érintett utódállamban. E folyamatok velejárója volt a korábbi határok és a határvédelmi objektumok (falak, kerítések) egyes részeinek lebontása, megszüntetése, újak létrehozása. A magyar határon lebontották a kettős vasfüggönnyt. Az ország előbb a NATO, majd az EU tagjává vált, végül „Schengen” déli, keleti határállama lett, amelynek révén a magyar országhatár nagyobb része uniós külső határként funkcionál (horvát, szerb, román, ukrán határszakaszok). Az előadó kitért az utóbbi években világszerte megfigyelhető kerítés- és falépítési hullámokra, több mint 8000 km hosszan épültek vagy épülnek határzárak. Európában a balti államok, Bulgária, Ukrajna, Magyarország, valamint Ausztria és Szlovénia esetében figyelhető meg az új határzárak építése.

G. Fekete Éva, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karának egyetemi tanára a *helyi fejlesztések kereteit* tekintette át előadásában a szocialista időszaktól egészen napjainkig. A helyi fejlesztési keretek igen szűkösek voltak az államszocializmus időszakában, az erős helyi közösségek nemkívánatos elemeknek számítottak. Némi változást 1985-ben a városkörnyéki alap és a települési hozzájárulás hozott. A rendszerváltást követően bár az önkormányzatok megerősödtek, a helyi gazdaságok viszont összeomlottak, a helyi vállalkozói bázis hiányzott, ez is hozzájárult a térségi, kistérségi együttműködésre való törekvéshez. A területfejlesztési politika később (1996–2001) intézményesítette az önkormányzati együttműködéseket. Önkormányzati fejlesztési társulások, vidékfejlesztési partnerségek jöttek létre, sok esetben az európai uniós források lekötése érdekében. 2001 után az egyre erősödő állami kontroll, a hivatali szemlélet, a társulások egységesítése figyelhető meg a civil szervezetek kirekesztésével párhuzamosan. Az időszak pozitívuma, hogy az uniós csatlakozással a források jelentősen kibővültek. 2011-et követően tovább mélyült az állami központosítás, a társulások felbomlottak, és a szociális szövetkezetek, valamint a közfoglalkoztatás preferálása volt megfigyelhető. Nyilvánvaló, hogy a helyi fejlesztések leginkább a politikától és ezzel összefüggésben a források elérésétől függenek, a jelenlegi szervezeti kereteket csak a LEADER helyi akciócsoportok és a szociális szövetkezetek töltik ki. A kormányzás centralizáltságából kiindulva a további fejlődés (endogén, globalizációs) több scenáriója körvonalazódik.

Tóth Géza, a Központi Statisztikai Hivatal vezető-tanácsosa *Kelet-Közép-Európa térszerkezetének aktuális folyamatai* című előadásában először a szakirodalomban és a fejlesztési tervekben megjelenő térszerkezeti modelleket mutatta be („kék banán”, „napfényövezet”, „közép-európai bumeráng”, „pentagon” stb.), majd kitért a Kelet-Közép-Európát érintő térszerkezeti formákra, ezek relevanciájának elemzésére. A GDP volumenét véve alapul megállapította, hogy a vizsgált térség az európai határok között egységesnek tekinthető, minden régiója a nyugati magterületek felé gravitál, nincs kiemelkedő központja. A gravitációs modell és a Getis–Ord lokális G-statisztikák elemzései azt mutatták, hogy a térségre nem jellemzők az összefüggő tengelyek, nem igazolhatók sem a közép-európai „bumeráng”, sem az „uborka”, sem az „új banán” térszerkezeti formák. A térség gazdasági centrumai a fővárosok, közülük is kiemelkedik némiképp Prága és Pozsony térsége.

Csomós György, a Debreceni Egyetem Műszaki Karának főiskolai tanára *A világvárosok uralta tér és a közép-európai erőközpontok pozíciója a gazdaságirányítás globális rendszerében* című előadásában történelmi keretbe helyezte a világvárosok fogalmi kereteit. A Peter Hall-féle koncepció szerint az 1960-as években még hét világváros-térséget említettek, a gazdasági globalizáció mélyülésével új globális és regionális pólusok jelentek meg, melyek egyre jobban részt vesznek a világgazdaság formálásában. Közép-Európa legnagyobb városai a rendszerváltást követően tudták visszaszerezni korábbi jelentőségüket a régió gazdasági életében. A nemzetközi cégcsoportok, szolgáltatási központok megjelenésével

szintén nőtt a kelet-közép-európai városok szerepe. Az elmúlt évtizedekben Bécs kapuvárosi szerepe csökkent, a régió nyertese egyértelműen Varsó és kis-mértékben Prága. Budapest pozíciói a kezdeti időszakhoz képest folyamatosan romlanak, azonban több, második és harmadik hierarchiaszinten elhelyezkedő magyar város (Győr, Debrecen, Kecskemét, Komárom, Miskolc) is bekapcsolódott a nemzetközi gazdasági folyamatokba.

A magyar nyelvű plenáris ülést Józsa Viktória, a Nord Consult Kft. ügyvezetőjének előadása zárta, melyben a *magyarországi regionalizmus korszakait* a területi leképződés, a jogi szabályozás, a szakpolitika, a szakma és a tudomány viszonya alapján elemezte. Azt állapította meg, hogy kezdetben a megyei szintről a regionális szintre helyeződtek át a kapacitások és hangsúlyok a megfelelő intézményrendszer kiépítésével. Az elmúlt években azonban ezzel ellentétes folyamatok indultak el a regionális ügynökségek leépülésével, a megyei szerepek megerősítésével.

Ezt követően adták át a *Kiváló Ifjú Regionalista Díjat*. 2015-ben a Magyar Regionális Tudományos Társaság hetedik alkalommal hirdette meg a 35 évnél nem idősebb kutatóknak szóló felhívását, a díjat az MRTT tagozatvezetőkkel kibővített elnöksége Pénzes Jánosnak, a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke egyetemi adjunktusának ítélte oda, elismerve az elmúlt évtizedben figyelmet keltő eredményeit a hazai társadalmi térfolyamatok, a kelet-magyarországi periferikus térségek és társadalmi csoportok vizsgálata területén. Végül a fél évszázada alapított Magyar Urbanisztikai Társaság és a Magyar Regionális Tudományi Társaság *együttműködési megállapodást* írt alá. A két szervezet közös célja, hogy a néhány éve elindult eredményes együttműködést az eddiginél szervezettebb, intézményesítettebb formában folytassák és új tartalmi elemekkel bővítsék.

A vándorgyűlés második napjának reggelének plenáris előadását Jouke van Dijk, az Európai Regionális Tudományi Társaság (ERSA) elnöke tartotta *Inequalities in human capital and regional growth in Central and Eastern Europe* címmel. A Groningeni Egyetem professzora a regionális fejlődés több mutatóját vizsgálta Európában (GDP, munkanélküliség, versenyképesség stb.), amelyek nyilvánvaló különbségeket rajzolnak ki Nyugat- és Kelet-Európa között. A humán tőke területi adatokon elvégzett regressziós elemzése kimutatta, hogy Hollandiában a magasabb végzettségűek (diplomások) bizonyultak mobilabbnak, ami erősítheti a tudás- vagy agyelszívás elméleteit, azonban mégis saját térségükben maradnak legtöbben az egyetem elvégzése után. Az előadás második felében a humán tőkével kapcsolatos externáliák elemzésére került sor. A vizsgálat azt igazolta, hogy egy-egy tanulással töltött pótlólagos év 3–8 százalékkal növelheti a béreket, illetve hogy a termelési spillovereknek regionális szinten nincs kimutatható jelentősége, azonban vállalati szinten igen.

A plenáris előadást követően tizenkét tematikus – köztük egy angol nyelvű – szekcióban folytatódott a vándorgyűlés. A szekciókban közel száz előadás hangzott el, a prezentációk letölthetők az MRTT honlapjáról: <http://www.mrtt.hu>.

A Tér és Társadalom 2015-ben

Space and Society in 2015

CZIRFUSZ MÁRTON, TAGAI GERGELY

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; czirfusz@rkk.hu

TAGAI Gergely: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; tagai@rkk.hu

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; czirfusz@rkk.hu

Gergely TAGAI: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; tagai@rkk.hu

A Tér és Társadalom elmúlt évi szerzőiről és lektorairól a hagyományos összefoglalót idén is elkészítettük. A honlap mögött levő szerkesztőségi rendszer 2011-ben állt fel, így az elmúlt öt év tendenciáit együttesen vizsgáljuk a rendelkezésre álló adatok alapján.

A folyóirat szerzői 2015-ben

2015-ben is a korábbi évek megjelenéseivel hasonló nagyságrendű, szám szerint 55 tanulmány és egyéb rövidebb terjedelmű írás (könyvismertető, konferenciabeszámoló stb.) jelent meg a folyóiratban. A megjelentetett tanulmányokat ebben az évben 72 különböző szerző jegyezte, egyszemélyes írásként, párban vagy nagyobb szerzői kollektíva tagjaként. Az elmúlt években állandósult az a tendencia, hogy folyóiratunk szerzői elsősorban az MTA kutatóhálózata intézeteinek szakembereiből (2015-ben 33 fő), illetve különböző hazai és külföldi felsőoktatási intézményeken oktató/kutató kollégák közül (2015-ben 35 fő) kerülnek ki. A tavalyi évben mindössze néhány tanulmányban vagy egyéb írásban működött közre olyan szerző, aki nem ezzel a háttérrel rendelkezett (pl. állami, kormányzati szféra, nyugdíjas kutató). 2015-ben a korábbi évekhez képest is magas volt az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében dolgozó szerzőink száma, összesen 29 munkatársunk írását lehetett olvasni a

tavalyi lapszámokban. Ehhez a magas értékhez az is hozzájárult, hogy 2015-ös első számunk egy horizontális RKI-s kutatáshoz kapcsolódó, tematikailag összefüggő tanulmányokat mutatott be (vidékkutatás), Perger Éva, az RKI Alföldi Tudományos Osztályának vezetője vendégszerkesztésével. 2015-ben az MTA KRTK társintézményeiből két szerző írását lehetett olvasni a Tér és Társadalom lapjain, és szintén két, egyéb MTA kutatóintézeti háttérrel rendelkező szerző (Szociológiai Intézet, Politikatudományi Intézet) publikált folyóiratunkban.

A felsőoktatási intézményekben kutató 2015-ös szerzők közül többen nem hazai egyetemen vagy főiskolán végzik munkájukat. Tavaly több szerzőt is adott a Tér és Társadalom számára a Bécsi Egyetem, de franciaországi, angliai, németországi, oroszországi és romániai kutatóhelyekről is kaptunk tanulmányokat. Örömteli, hogy határon túli magyar szerzőink mellett külföldi szakembereket is sikerült megszólítanunk, akik önállóan vagy hazai szerzőtársakhoz csatlakozva publikáltak a folyóiratban. Ez a nemzetközi nyitás törekvéseinek apró sikerét is mutatja. A magyarországi szerzők területi megoszlásában a korábbi évektől eltérően 2015-ben kevésbé volt jellemző a budapesti kutatók túlsúlya. Bár relatíve a legtöbben tavaly is budapesti kutatóintézetekből és felsőoktatási intézményekből érkeztek szerzőink (20 fő), arányuk az összes szerzőt tekintve a 30%-ot sem éri el. A korábbi évekhez hasonlóan 2015-ben is pécsi kutatóhelyekhez (RKI Dunántúli Tudományos Osztály, Pécsi Tudományegyetem)

1. ábra: A Tér és Társadalom szerzőinek (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2015
Spatial distribution of Space and Society's authors (according to workplace), 2015

köthető szerzőktől érkeztek még jelentősebb számban tanulmányok, illetve be- számolóok – tavaly tucatnyi pécsi kolléga írását tudtuk közölni a folyóirat hasábjain. A további vidéki felsőoktatási és kutatóközpontok közül Győr, Kecskemét (6-6 fő), Szeged (5 fő), Debrecen, Békéscsaba (4-4 fő) adott nagyobb számban szerzőket a Tér és Társadalom számára, de emellett gödöllői és soproni szerzők írásai is megjelentek a folyóiratban (1. ábra).

Az elmúlt évek tendenciáihoz hasonlóan a Tér és Társadalom szerzőinek tudományterületi hovatartozása többnyire néhány társadalomtudományi szakterületre és kisebb mértékben további rokon- és társtudományokra korlátozódott. Akadémiai köztestületi, illetve intézményi hovatartozásuk alapján 2015-ben is regionalista szerzőink képezték a legnagyobb csoportot (27 fő). Szerzőink másik nagy csoportját a társadalom-földrajzos kutatók képezték 23 fővel. Emellett a szociológia és a közgazdaság-tudomány területéről is számos kutató publikált a folyóiratban. 2015-ben több szerzőnk tudományterületi háttérrel jelentették az állam- és jogtudományok vagy a természetföldrajz, de egy-egy szerző képviselte folyóiratunkban a környezettudományt, a kulturális antropológiát, a nyelvtudományt, a politikatudományt és az urbanisztikát is. Ezzel a Tér és Társadalom szerzőinek szakterületi bázisa a korábbi évekhez képest némileg szélesedett, jelezve folyóiratunk nyitási törekvését más tudományágak felé.

A területi kutatásokkal foglalkozó szakmák és rokontudományok széles hazai merítését jelzi, hogy 2011 és 2015 között szerzőként majdnem 300 szakember publikált a Tér és Társadalomban (1. táblázat). Ez éves szinten 70-80 különböző szerzőt jelentett ebben az időszakban. A szerzők éves szinten stabil számából csak viszonylag kis hányadot tesznek ki rendszeres szerzőink (6 fő), akik az elmúlt ötéves időszakban szinte minden évben megjelentettek valamilyen tanulmányt vagy egyéb rövidebb írást a folyóiratban. Viszonylag magasnak tekinthető ezzel szemben a visszatérő szerzők száma (59), akik 2011 és 2015 között két vagy három évben is publikáltak a folyóiratban. A TérT-ben megjelenő szerzők legnagyobb hányada azonban csak egyszer jelentkezett írásával a különböző lapszámokban az elmúlt öt év folyamán. Ez egyrészt örömteli abból a

1. táblázat: A Tér és Társadalom szerzői és lektorai 2011–2015
Authors and reviewers of Space and Society 2011–2015

		Szerzők	Lektorok
Szerzők/lektorok száma	2011	81	90
	2012	72	62
	2013	72	73
	2014	84	63
	2015	72	64
	Összesen 2011–2015	289	188
Publikálás/lektorálás gyakorisága	Egy alkalommal	224	103
	Visszatérő (2-3 év)	59	62
	Rendszeres (4-5 év)	6	23

szempontból, hogy mindig újabb és újabb körökből sikerül szakembereket bevonni a Tér és Társadalom publikációs folyamatába, másrészt pedig reméljük, hogy a jövőben többüket sikerül újra megszólítanunk, hogy a folyóirat visszatérő, illetve rendszeres szerzőivé váljanak.

2015-ben a következő személyek írásai jelentek meg a folyóiratban:

A. Gergely András	Heintel, Martin	Ortiz, Willington
Balogh Gábor	Horeczki Réka	Patay Tünde
Barta Györgyi	Horváth Gyula	Perger Éva
Berki Márton	Horváth M. Tamás	Pete Márton
Bodor Ákos	Hoyk Edit	Pitó Klára
Borbély Sándor	Jankó Ferenc	Póla Péter
Brenner János	Káposzta József	Rácz Szilárd
Chevalier, Pascal	Kassai Zsuzsanna	Rakonczi János
Czakó Katalin	Király Gábor	Ritter Krisztián
Czirfusz Márton	Koós Bálint	Soltész Béla
Csák László	Kovács András Donát	Somogyvári Márta
Csatári Bálint	Kovács Áron	Szabó Tünde
Csomós György	Kovács Sándor Zsolt	Szakálné Kanó Izabella
Debre, Barbara	Kucséber László Zoltán	SzörényinéKukorelli Irén
Erdősi Ferenc	Lengyel Imre	Tagai Gergely
Fabók Márton	Lengyel Máté István	Timár Judit
Farkas Jenő Zsolt	Lennert József	Váradi Monika Mária
Fehér Katalin(MTAKRTK)	Maurel, Marie-Claude	Varga Ágnes
Fehér Katalin (BGF)	Molnár Ernő	Varjú Viktor
Fertő Imre	Nagy A. Júlia	Vas Zsófia
Finta István	Nagy Erika	Vaszari Tamás
Fleischer Tamás	Nagy Gábor	Velkey Gábor
Grúber Károly	Németh Krisztina	Virág Tünde
Hamar Anna	Orbán Endre	Weixlbaumer, Norbert

A folyóirat lektorai 2015-ben

A lektorok a folyóirat színvonalának fenntartásában fontos szerepet töltenek be: a legelső szerkesztőségi szűrő után (amelyben a legalapvetőbb formai követelmények meglétét, illetve a folyóirat profiljához való illeszkedést vizsgáljuk) az ő kezükben van a tanulmányok szakmai színvonalának szigorú megítélése, a szerzők segítése a kéziratok javításában.

2015-ben a 65 lektor kiválasztásakor a korábbi évekhez hasonlóan az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének kutatóira építettünk (itt dolgozik a lektorok 42%-a), rajtuk kívül három kollégát kértünk fel az MTA KRTK másik két intézetéből a tanulmányok bírálatára. A lektorok másik nagy köre az egyeteme-

ken és főiskolákon dolgozóké: 2015-ben 22 kollégánk elsődleges munkahelye a felsőoktatás. A szerzői összeállításból látható volt, hogy 2015-ben a korábbinál több rokon tudomány térrrel foglalkozó társadalomtudományi tanulmányai jelentek meg a lapban, ezzel párhuzamos jelenség, hogy más MTA kutatóközpontok (Társadalomtudományi, Csillagászati és Földtudományi) dolgozói is lektoráltak cikkeket a Tér és Társadalom számára. Az államigazgatásban, nem MTA-kutatóhelyeken, a magánszférában dolgozó, illetve nyugdíjas szakembereket tavaly is felkértünk a szerkesztőségbe érkező cikkek bírálatára. 2015-ben is törekedtünk arra, hogy a pályájuk különböző szakaszán levő szakembereket szólítsunk meg: jelentős számban készítették lektori véleményeket 40 év alatti kutatók a tapasztalt kollégák mellett; a lektorálásra való felkérést a tudományos utánpótlás-nevelés egyik központjának is tekintjük. A 2015/1. tematikus lapszám valamennyi tanulmányát ugyanazon két lektor bírálta (ahogy ez a vendégszerkesztett lapszámoknál a korábbi években bevált gyakorlattá vált), ezzel biztosítottuk az írások nagyobb tematikus és színvonalbeli koherenciáját.

A lektorok területi megoszlásában a budapesti túlsúly az elmúlt 5 év vizsgálatára 2015-ben a legalacsonyabb volt, de még így is 44%-ot ért el. 2014-hez hasonlóan (azonos százalékkéntekkel) a második legnagyobb lektori bázisunk Pécs: itt dolgozik a lektorok 16%-a. A városok következő hierarchiaszintjén Kecskemét, Győr és Szeged található (4-6 fővel), 1-2 fő lektorált Békéscsabáról, Debrecenből, Gödöllőről, Miskolcra, Sopronból, Székesfehérvárról; a határon túli kollégák közül egy pozsonyit és egy újvidékit kértünk fel bírálatra (2. ábra).

A 2011 és 2015 közötti adatokat elemezve (1. táblázat) látszik, hogy a szerzőkhöz képest (elsősorban a társszerzős tanulmányok száma, illetve a nem lektorált rovatban megjelent írások miatt) alacsonyabb a lektorok száma, 188 fő került kapcsolatba ilyen módon a folyóirattal. A lektorok nagyjából nyolcadrésze rendszeres lektorunk, azaz az elmúlt 5 évben 4-5 évben is felkértük őket egy-egy cikk bírálatára. A lektorok harmada sorolható a visszatérő csoportba, azaz 2-3 évben készített a tanulmányokról szakmai véleményt. 103 fő azok száma, akiket az elmúlt öt évben egyszer kértünk fel. A szerzői megoszlással összevetve tehát a lektorokat kevésbé váltogatta a szerkesztőség. Például a 2011-es és 2015-ös év lektorai között 34 fő az átfedés (ez a 2015-ös bírálók több mint fele), viszont 2015-ben 11 olyan lektorral dolgoztunk együtt, akikkel az elmúlt öt évben még nem (közülük négyen RKI-s kollégáink). A lektorok körének változása vagy állandósága ugyanakkor nem önérték: ezt nagyban befolyásolja a szerkesztőségbe érkező kéziratok tematikai, elméleti, módszertani spektruma és az összeférhetetlenségi szempont (közvetlen kollégákat, korábbi vagy jelenlegi témavezetőket nem szoktunk felkérni a tanulmányok bírálatára), illetve nem kétséges, hogy a korábban magas színvonalú bírálatokat készítő kutatótársainkat szívesen kérjük fel ismét lektorálásra, ha profiljukhoz illeszkedő kéziratot kapunk. Továbbra is biztatjuk olvasóinkat, hogy a Tér és Társadalom honlapján lektorként is regisztráljanak, és a felhasználói fiókjukban adják meg kulcsszavakkal kutatási területeiket, ezzel segítve a szerkesztőség munkáját a lektorok körének jövőbeli bővítésében.

2. ábra: A Tér és Társadalom lektorainak (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2015
Spatial distribution of Space and Society's reviewers (according to workplace), 2015

A Tér és Társadalom angol nyelvű absztraktjainak alapos, körültekintő nyelvi javítását 2015-ben is Thomas Richers végezte. A lektorok listájának közzétételén keresztül is köszönjük mindannyiuknak a tavalyi munkát, amelyet a folyóirat számára végeztek.

2015. január és december között lektoraink voltak:

A. Gergely András	Fabula Szabolcs	Jeney László
Barta Györgyi	Faragó László	Kiss Judit
Beluszky Pál	Farkas Jenő Zsolt	Koós Bálint
Berki Márton	Fleischer Tamás	Kovács András Donát
Bernek Ágnes	G. Fekete Éva	Kozma Gábor
Bodor Ákos	Gál Zoltán	Lengyel Imre
Boros Lajos	Hajdú Zoltán	Lukovics Miklós
Czirfusz Márton	Hakszer Richárd	Lux Gábor
Csanádi Gábor	Hamar Anna	Michalkó Gábor
Csatári Bálint	Hardi Tamás	Molnár Ernő
Csizmadia Zoltán	Horváth Gyula	Nagy Gábor
Dusek Tamás	Illés Sándor	Nagy Imre
Erdősi Ferenc	Jakobi Ákos	Pál Viktor
Fábián Attila	Jelinek Csaba	Pálné Kovács Ilona

Perger Éva
Rácz Katalin
Rátz Tamara
Rechnitzer János
Rédei Mária
Reisinger Adrienn
Ságvári Bence
Sikos T. Tamás

Szalavetz Andrea
Szalkai Gábor
Szirmai Viktória
SzörényinéKukorelliIréen
Tagai Gergely
Tosics Iván
Tóth Balázs István
Törőcsik Mária

Uzzoli Annamária
Váradi Monika Mária
Varjú Viktor
Velkey Gábor
Vida Zsófia
Virág Tünde

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az *Irodalom* követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a *könyv címe* (dőltbetűvel, utána pont), *alcíme* (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában.*

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a *folyóirat címe* (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérségi rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

4. Az internetes források rendezése újrakezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtd.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend:

<http://www.stb/esigyovabb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezető) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovat szerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasó szerkesztő veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasó szerkesztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2016/1

Articles

Botond Palaczki	The impact of "Maps of meaning" on cultural geography	3
Katalin Czakó, Tibor Dóry	The concept of territorial capital – elements of an urban entrepreneurial environment	18
Viktória Józsa	Regionalism in Hungary from an empirical perspective	37

Outlook

Krisztina Kereszneyi, Tamás Egedy	Analysis of the creative class in Pécs	57
Árpád Ferenc Papp-Váry	Country names as brand names, and their role in country branding: Some cases from all over the world	79

Reports

Gábor Nagy, Gábor Dudás, Gábor Bodnár	"Diminishing, although..." Lessons from a survey of the outskirts in Békés county	93
---------------------------------------	---	----

Book reviews

András Donát Kovács	Antal Z. László: Klímaparadoxonok	113
Éva Kiss	Honvári J. (ed.): Győr fejlődésének mozgatórugói	118

Scientific life

Zsófia Vas	Report on the 2nd Evolutionary Economic Geography Workshop in Central and Eastern Europe	125
Sándor Zsolt Kovács, Szilárd Rácz	Regional Processes of Central and Eastern Europe, 1990–2015. Report on the 13th Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association	128
Márton Czirfusz, Gergely Tagai	Space and Society in 2015	133
Information for contributors		141

Tanulmányok

Palaczki Botond	
A Maps of meaning hatása a kulturális földrajzra	3
Czakó Katalin, Dóry Tibor	
A területi tőke koncepciója és a városi vállalkozáskutatás	18
Józsa Viktória	
A magyarországi regionalizmus egy gyakorlati szakember szemével	37

Kitekintés

Keresnye Krisztina, Egedy Tamás	
A pécsi kreatív osztály helyzetének értékelése statisztikai és empirikus kutatások alapján	57
Papp-Váry Árpád Ferenc	
Az országnevek mint márkanevek és szerepük az országmárkázásban: néhány eset a világból	79

Ténykép

Nagy Gábor, Dudás Gábor, Bodnár Gábor	
„Megfogyva bár...” Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében	93

Könyvszemle

Kovács András Donát	
Antal Z. László: Klímaparadoxonok	113
Kiss Éva	
A siker tényezői: Győr példáján egy kutatással és monográfia-sorozatával összefüggésben, különös tekintettel Honvári J. (szerk.): Győr fejlődésének mozgatórugói c. monográfiájára	118

Tudományos élet

Vas Zsófia	
Beszámoló az Evolúciós gazdaságföldrajz Közép- és Kelet-Európában workshopról	125
Kovács Sándor Zsolt, Rácz Szilárd	
Kelet-Közép-Európa területi folyamatai, 1990–2015. Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XIII. vándorgyűléséről	128
Czifrusz Márton, Tagai Gergely	
A Tér és Társadalom 2015-ben	133
Szerzőink figyelmébe	141

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2016/2

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online): intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek 3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM SPACE AND SOCIETY

30. évfolyam, 2. szám
Volume 30, Number 2
2016

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból

Spatial policy changes from a Central Eastern European perspective

FARAGÓ LÁSZLÓ

FARAGÓ László: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Regionális Tudományi és Közpolitikai Tanszék, 9026 Győr, Egyetem tér 1.; farago@rkk.hu

KULCSSZAVAK: centrum-periféria, az EU területi politikája, kohéziós politika, Európa 2020, EU-integráció, többszintű kormányzás, Közép-Kelet-Európa

ABSZTRAKT: Az EU bővítése és Közép-Kelet-Európa integrációja a centrum-periféria relációban történik. Ezen országoknak kettős függősége alakult ki: a gazdaságuk az FDI-tól, a közsféra fejlesztései az uniós támogatásoktól függenek. Az EU politikájában az elmúlt másfél évtizedben bekövetkezett változások kedvezőtlenek a kohéziós szakpolitika és a kevésbé fejlett régiók és kohéziós országok szempontjából. A strukturális és kohéziós politika alárendelődött a lisszaboni stratégiának, majd a „területileg vak” Európa 2020 stratégiának. Ma már az új kohéziós politika inkább szolgálja az általános integrációs célokat, a szupranacionális kormányzás erősítését, mint közvetlenül a regionális szakpolitikát. A kohéziós politika eddigi kedvezményezettjeinek a szempontjából kedvezőtlennek minősíthetjük, hogy egyre nagyobb hangsúlyt és támogatást kapnak a fejlett területek és a nagyvárosi régiók. Ha az unió minden régiójában támogatja az erőforrások minél jobb hasznosítását, akkor az a centrumtérsegek, a nagy gazdasági koncentrációk további erősödéséhez és a perifériák végleges leszakadásához vezet. Az EU versenyképességének az erősítése úgy is megtörténhet, hogy fenntartjuk a klasszikus szolidaritásra épülő területi politikát, és eszközeit továbbra is a kohéziós országok és a legelmaradottabb régiók fejlesztésére fordítjuk.

László FARAGÓ: senior research fellow, Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; professor, Department of Regional Science and Public Policy, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; farago@rkk.hu

KEYWORDS: *centre-periphery, EU regional and cohesion policy, EU 2020, EU integration, multi-level governance, Central and Eastern Europe*

ABSTRACT: *The diverging interpretations and impacts of the evolution of a common regional/cohesion policy and of the regulation in advanced member states (core areas) and transition countries (peripheries) is a relatively understudied field of research in international literature. Less advanced countries' critical approach to the functioning of the EU is frequently perceived as EU-hostile. In a "common Europe", however, the interests and objectives of the periphery must also contribute to the restructuring of the EU.*

EU enlargement and the integration of the Central Eastern European region followed a centre-periphery pattern. A dual dependency was detected in CEE countries: their economies are FDI-dependent and their public-sector investments rely on EU funding. The changes in EU policy characterising the past one-and-a-half decades are unfavourable both from the aspect of cohesion policy and less advanced regions in cohesion countries. Structural and cohesion policy and its array of instruments are subordinated to the objectives of the Lisbon Strategy and the "spatially-blind" EU2020. The current cohesion policy is much more focused on the general objectives fixed by the strong member states and strengthening of supra-national governance than on regional policy. In terms of the funding received by cohesion countries it is highly unfavourable that the emphasis is on developed areas and metropolitan regions, while the task of decreasing domestic regional disparities tends to become an exclusive responsibility of national governments.

The EU's continuing promotion of the optimal utilisation of the endogenous resources of its regions (place-based approach) will likely foster the predominance of core regions and vast economic concentrations and the further decline of peripheral areas. This would be contrary to the objectives of the Single European Act and the Lisbon Treaty. A more advanced level of integration requires the catching-up of underdeveloped areas and convergence between centre and periphery. A possible way for enhancing competitiveness and growth in the EU is by maintaining classical solidarity-based spatial policy and mobilising its instruments for the benefit of cohesion countries and the targeted development of those regions most lagging behind.

Bevezetés

A nemzetközi szakirodalomban viszonylag kevés figyelmet (teret) kap az a magától értetődő tény, hogy az egységes uniós regionális/kohéziós politikának és szabályozásnak, az abban bekövetkezett változásoknak különféle hatásai és olvasatai vannak a fejlett tagállamokban (centrumokban) és az átalakuló országokban (perifériákon). A közép-kelet-európai országok alulmaradnak az Európai Unió jövőjéről folyó diszkurzív versenyben, és az európai területi politikáról és tervezésről folyó szakmai vitát is a nyugat- és az észak-európai szereplők dominálják (Cotella, Adams, Nunes 2012; Lux 2012). A magyar tudományos szakirodalomban sokkal kisebb arányban jelenik meg az uniós integráció mélyebb elméleti hátterének a feltárása, politikai gazdaságtani kritikája, mint máshol. Nálunk inkább csak a napi politikai publicisztika foglalkozik az európai-nemzeti törésvonal mentén e kérdésekkel, és a kritikát gyakran EU-ellenességként értékelik. Pedig az „egységes Európában” a perifériák érdekeinek is részt kell kapniuk Európa újrakonstruálásában.

Az Európai Unió kormányzásának a továbbfejlesztése, az *integráció* elmélyítése és a perifériák felzárkóztatása szorosan összetartozó kérdések. Területi kohézió nélkül nem lehet továbberősíteni az integrációt. Nemcsak közép-kelet-európai, de regionális szakpolitikai nézőpontból is kedvezőtlen az a változás, hogy az új *kohéziós politika* – a felzárkóztatási cél deklarált fenntartása ellenére – ma már inkább szolgálja az *unió általános politikai céljait*, az azt meghatározó országok érdekeit, mint közvetlenül a regionális szakpolitikát. Ez lassíthatja a kohéziós országok és a kevésbé fejlett szubnacionális régiók felzárkóztatását. A kohéziós országok inkább a klasszikus, a szolidaritásra épülő területi politika megújításában érdekeltek, mint a jelenlegi változási trendek folytatásában.

Centrumra és perifériára osztott Európa

Immanuel Wallerstein (1983) szerint miközben a nemzetgazdaságok a nemzetközi gazdasági munkamegosztás részeivé válnak, centrumok (magterületek), félperifériák és perifériák alakulnak ki, amelyek között hierarchikus függőségi láncolatok jönnek létre. E területek között kizsákmányolás folyik, ami az előnyök és a hátrányok halmozódásához vezet. A centrumok fejlődése autonóm és innovatív, a perifériáké függő és követő jellegű. A centrumok e viszony fenntartásában érdekeltek, ennek megfelelően avatkoznak be a perifériákon.

Az EU perifériájának sajátosságai „a gazdasági fejlettség” alacsonyabb szintje, „a régiók gazdasági fejlődésének történetileg eltérő módja”, „az európai támogatásoktól való függőség” és a „gyengébb alkupozíció” (Featherstone, Kazamias 2001, 2.). Mindez jellemzi a Közép-Kelet-Európát is, amely aszimmetrikus hatalmi, gazdasági kapcsolatban van a centrumtárs országokkal. A centrumterületeken sokak gondolkodását jellemzi a „Monroe-elv” parafrázisa: „Kelet-Európa a nyugat-európaiaké”. *A keleti blokk perifériaként integrálódik Európába.*

Az unió bővítési folyamata nem a centrumok filantropikus cselekedete, hanem *a befolyás, a már meglévő hálózatok, intézmények kiterjesztése* a korábban politikailag, gazdaságilag, adminisztratíván stb. elválasztott területekre. A közép-kelet-európai országok uniós felvétele *a térség hatalmi viszonyainak átrendeződési* folyamatába, az euroatlanti integrációba illeszkedett és megegyezett a centrumok gazdasági érdekeivel is.

A közép-kelet-európai gazdaságok fokozatos „integrációja” a nyugati piacgazdaságba, majd az Európai Közösségbe egyoldalúan kívülről vezérelve történt. A kapitalista piacgazdaság kiépítését, az intézményrendszer átalakítását már a csatlakozások, sőt a rendszerváltás előtt megkezdték. Nemzeti tőke hiányában a privatizáció során nemzetközi cégek kerültek előnybe, és a nemzetköziesedés nagyobb mértékű volt, mint több régi uniós tagállamban. A perifériákra áramló külföldi működő tőke (FDI) kiszorította a gazdaságból a nemzeti tulajdonú vállalatok jelentős részét.

Már az előcsatlakozási folyamatokat is aszimmetrikus viszony jellemezte, ez is a „korlátozott szuverenitás” állapota volt (Balázs 2014). A csatlakozni kívánó országok még alig élvezték a majdani csatlakozás előnyeit, de a csatlakozás érdekében – a koppenhágai kritériumoknak megfelelően – meg kellett felelniük az uniós elvárásoknak. A széles körű *acquis communautaire* és más intézményi követelményeknek való megfelelés erős eszköz volt a Bizottság kezében (Ferry, McMaster 2013). A kívülről maradás egyik ország számára sem volt reális alternatíva, ami a tárgyalási pozícióikat gyengítette. A csatlakozási folyamat kizárólag az uniós forгатókönyvek szerint történt.

A tízek csatlakozása a költségvetési ciklus közepén történt, így annak közvetlen alakítására nem volt érdemi lehetősége az új tagállamoknak. A 2007–2013-as programozási időszak kereteinek megfogalmazásakor a fejlett tagállamok úgy tekintenek a „keleti blokkra”, mint amelyet europanizálni kell, közvetíteni kell feléjük a fejlett értékeket és a demokratikus intézményeket. A közös, minden tagállam által elfogadott célok kialakítására a nagy nettó befizető országok vannak elsősorban hatással, és azok kevésbé tükrözik a kevésbé fejlett országok specifikus igényeit. Ezeknek a „közös” uniós céloknak a teljesítése a feltétele a szegényebb országok támogatásának.

Az európai egyesítés nem automatikusan emel fel minden területet és társadalmi csoportot egy magasabb kulturális és gazdasági szintre, hanem úgy szervezi újjá a kulturális mezőket és a gazdaságot, hogy a centrum-periféria viszony fennmarad. A nemzetközi pénzügyi piac és az EU is demokráciadeficittel működik (Garcia-Arias, Fernandez-Huerga, Salvado 2013). „Az europanizációs folyamat a globalizáció, a neoliberális decentralizáció és újabban a globális gazdasági válság árnyékában történik” (Ferry, McMaster 2013, 1506.), azaz a globalizációs folyamatokat az europanizáció közvetíti. Az újonnan csatlakozott országok vállalatai és intézményei egy erősebb szereplők által uralt térbe kerültek. Területi tőkájuk a globális gazdaságba való integrálódási lehetőségüknek a függvényében értékelődik. Külön út megvalósítása csak az erős államok (pl. Nagy-Britannia) előtt álló valós lehetőség. Közép-Kelet-Európa kormányai az államszocializmus összeomlása után nem voltak képesek a nemzeti érdekeket is figyelembe vevő, belülről irányított fokozatos átalakításra. A nemzetközi pénzügyi szervezetek, majd az EU intézményei rákényszerítették az országokat a teljes piacnyitásra, ami a nemzeti gazdaságok, a nemzeti ipar és mezőgazdaság jelentős leépülését eredményezte. A hazai termékeket jelentős részben a korszerűbb termékekből álló nyugati import váltotta fel. Az előzetes várakozásokkal ellentétben – Szlovénia kivételével – ezen országok EU27-be irányuló exportjának az aránya nem növekedett a csatlakozás után, sőt a válság hatására még csökkent is (Kengyel 2014, 495.). Természetesen az átmenet másként zajlott a különböző országokban. Például Magyarországon a versenyképtelen szocialista üzemeket felszámolták vagy szinte ingyen privatizálták, a lengyelek elkerülték a sokterápiát és a veszteséges termelő vállalataik egy részét foglalkoztatási, területpolitikai okokból tovább működtették és fokozatosan hatéko-

nyabbá tették. Lengyelország kisebb arányú nemzetközi kitétsége a 2008-as válságot is elviselhetőbbé tette számukra.

A centripetális („backwash”) és a technológiai hatás együttesen elnyomják a centrifugális („spread”) hatást. A centrumokban a termelőerők határtermelékenysége nem csökken olyan mértékben, hogy a perifériákon való beruházás gyors konvergenciát eredményezzen. A termelési tényezők mobilitási lehetősége nem vezet a gazdasági tevékenységek automatikus „széttérüléséhez”, a területi kiegyenlítődséhez. A centrumokban a magasabb jövedelmek, a koncentrációból eredő magasabb hozamok lehetővé teszik a koncentráció negatív hatásainak (a magasabb ingatlanáraknak, a zsúfoltságnak stb.) a kompenzálását. A Myrdaltól Krugmanig megírt centrifugális erők (negatív extern hatások) miatt nem minden periféria irányába történik meg a mobil termelési tényezők áramlása, hanem elsősorban az újabb potenciális centrumok (pl. MEGA 3-ak és a közelségi hatás miatt a régiójuk) irányába. A mobilizáció elősegítése, a jobb hozzáférés biztosítása (transzeurópai hálózatok, dereguláció, liberalizáció) a centrumoknak kedvez, és akár vissza is vetheti a perifériák gazdaságát, ahelyett hogy segítené azt (Krugman, Venables 1990). A *„területi egyensúly” sokkal inkább a centrum-periféria viszonyban testesül meg, mint a területi kiegyenlítődségekben*. Az unió által ma preferált endogén adottságokra épülő innovációorientált stratégiát is elsősorban a centrumtérsegek és a nemzetközi nagyvállalatok képesek megvalósítani. Közép- és Kelet-Európában az uniós szabad piac által kínált új lehetőséggel leginkább csak a már amúgy is fejlettebb fővárosi térségek tudtak élni, így az országokon belüli regionális különbségek nőnek.

Nölke és Vliegenhart (2009) bemutatták, hogy a posztoszocialista közép-kelet-európai országok (visegrádi négyek) kapitalizmusa nem sorolható be sem a klasszikus „liberális piacgazdasági”, sem a „koordinált piacgazdasági” modellbe, hanem önálló modellt, sajátos *„függő piacgazdaságot”* alkot. A piac függőségére tett megállapításait kiegészíthetjük azzal, hogy ezekben az országokban a közszféra fejlesztési, beruházási döntései az Európai Unió támogatási rendszerétől függnének. Tehát *a közép-kelet-európai országok a posztoszocialista átmenet során kettős külső függőségbe kerültek*. Duális piacgazdaságuk a nyugati multinacionális cégektől (FDI) és a hitelektől, a közszféra fejlesztései pedig az uniós támogatásoktól (Európai Beruházási és Strukturális Alapok) függnének, azok változásának vannak kitéve. Ezek a „függő piacgazdaságok” versenyképesek a tartós fogyasztási cikkek összeszerelésében (pl. autóipar), így sikeresek ezekben az ágazatokba történő külföldi működő tőke vonzásában is. *A komparatív előnyük az olcsó, átlagosan képzett, de termelékeny munkaerőben és a cégeken belüli nemzetközileg közepes színvonalú technológiai transzferben van*. Ennek a közép-kelet-európai modellnek a hátránya, hogy ezek a gazdaságok teljes egészében kiszolgáltatottak a multinacionális cégek hierarchikus nemzetközi döntési rendszerének. A jelentősebb termelő vállalatok és a bankok többsége külföldi tulajdonban van (1. táblázat), amelyek a döntéseiket a centrumterületeken működő központjaikban hozzák meg, és ott folyik a stratégiai tervezés is. A beszállítói kapcsolatainak keresztül a

1. táblázat: A visegrádi négyek FDI-függősége
FDI dependency of V4 countries

Ország	FDI-állomány a GDP százalékában, 2007	Külföldiek tulajdoni részesedése	
		az iparban, 2004	a bankszektorban, 2002
Magyarország	51,8	60,3	90,7
Csehország	48,0	52,6	85,8
Szlovákia	31,5	68,5	95,6
Lengyelország	24,9	45,2	70,9
Ausztria	22,7	n.a.	n.a.
Németország	16,4	n.a.	n.a.
USA	12,7	n.a.	n.a.

Forrás: Nölke, Vliegthart 2009, 681., 683.

nemzeti kis- és középvállalatok többsége jelentős mértékben függ a nemzetközi cégek döntéseitől. Az esetek nagyobb részében a K+F, az innováció a központi telephelyeken folyik és a nyereség elszámolása adóoptimalizálás alapján jelentős mértékben külföldön történik. A közszférában meglévő kevés saját fejlesztési forrás többségét sem „szabadon”, a saját preferenciák mentén használják fel, hanem saját erőként az uniós pályázati rendszerbe csatornázzák, így azok is a közös uniós céloknak rendelődnek alá.

Az uniós kormányzás/integráció erősödése tovább korlátozza a nemzeti kormányok mozgásterét

A tradicionális konténerszerű állami működés a 20. század második felében „szivárogni” kezdett, és a történetileg konstruált államok fokozatosan veszítenek jelentőségükből (Taylor 1994). Ennek pregnáns példája a nemzeti gazdaságok feloldódása a globális gazdaságban vagy az ökológiai problémák megoldásának a határokhoz köthetlensége. *Az uniós kormányzás fokozatos erősödése felőrli az államhatárokhöz kötött konténerszerű tagállami működést.* A tagállamok intézményei egyre kevésbé egyedüli urai az államterületüknek. A folyamatosan erősödő uniós integráció átalakítja az uniót alkotó államokat (Christiansen, Jørgensen, Wiener 2000). Az unió mint a világpiac egy jól elhatárolható régiója is a határaihoz köti, a kibővített új konténeren belül kívánja megteremteni az egységes pénzügyi politikát, a határain védi a gazdaságát a kívülről érkező áruktól és a gazdasági bevándorlóktól, a demokratikus értékek, a jóléti funkciók teljesítéséért a határain (konténeren) belül vállal felelősséget. Tehát valójában nem az államszervezetek, az intézmények területi alapú konténerszerű működése kérdőjeleződik meg, mert bizonyos funkciók csak így működtethetőek, hanem a feladatok megosztása, a többszintű jó kormányzás lehet a vita tárgya – az, hogy mely kompetenciák mely konténerhez tartoznak.

A kohéziós politika és eszközrendszere *egyre inkább az EU általános politikai és a kormányzási integrációs céljait szolgálja és nem a hagyományos/klasszikus területi*

szakpolitikát. A programozási, a támogatási rendszer új szabályozása és napi gyakorlata is az európai központi döntéshozatalt erősíti és a korábbiakhoz képest jobban szankcionálja a közös politikától való tagállami eltérést. A kevésbé fejlett országok esetében a fejlesztési döntések egy része – a támogatások felhasználásának a kontrollján keresztül – a közösségi szintre, a napi kormányzási feladatok a Bizottsághoz kerültek.

A „központi” (uniós) célok és prioritások kötelező jellegét az adja, hogy a tagállami jogharmonizáció során figyelemmel kell lenni ezekre, illetve az uniós forrásokot csak ezeknek a közös céloknak az elérése érdekében lehet felhasználni. Ez nagyon különböző mértékben érinti a tagországok adminisztrációját, tervezési és fejlesztési gyakorlatát. A kevésbé fejlett országoknak („a kohézió barátai”), amelyeknek az uniós befizetéseket követően alig marad saját fejlesztési forrásuk, nagyobb a megfelelési, adaptációs kényszere, mint a fejlett nettó befizetőknél. Az uniós támogatásoktól függő országokban a fejlesztéspolitika, a területi politika, a tervrendszer és a végrehajtási intézményrendszer is „uniósodik”. Ezekben az országokban nagyon hasonló tervek készülnek az uniós számára (lásd a partnerségi megállapodásokat és az operatív programokat) és hasonló uniós intézmények, kormányzási elemek jelennek meg.

Egyre kisebb a kohéziós politikához tartozó források tervezési szabadsága. A korábbiaknál is konkrétabb célokat és egyre több metodológiai előírást (beavatkozási logika, indikátorok használata, hatásvizsgálatok stb.) fogalmaztak meg. A tagállamok által készített partnerségi megállapodások és operatív programok célrendszere, a stratégiai irányok meghatározása nem a tagállamok sajátosságainak megfelelően, nem a nemzeti állami intézmények, a szakmai és civil szervezetek prioritásainak megfelelően készül, hanem *felülről (kívülről) kapott adottság*. A tagállamokban nem stratégiai tervezés folyik, hanem az EU céljai által vezérelt *forrásorientált tervezés, azaz a potenciálisan lehívható közösségi forrásokra készülnek a tervek*. Aki fizet, az rendel! Gyakorlatilag „tervlebontás” történik, az uniós intézmények által megadottakat kell a konkrét helyzetre adaptálni. E gyakorlat belső ellentmondása, hogy a regionális és a „place-based” szemlélet hangsúlyozása mellett egyre kisebb a lehetőség a makroregionális (pl. közép-kelet-európai térség), a nemzeti és a regionális sajátosságok figyelembevételére.

A sajnálatos görög események okán sokan utólagosan is igazolva látják, hogy szigorúan meg kell követelni a makrogazdasági feltételek teljesítését, a „pénzügyek uniós szintű integrációját” és az uniós támogatások felhasználásának az ellenőrzését. Az „európai szemeszter” keretében a tagállamoknak össze kell hangolniuk a költségvetési és gazdaságpolitikájukat az uniós szinten elfogadott célokkal és szabályokkal. Az uniós gazdasági kormányzás keretében a tagállamok által elkészítendő legfontosabb dokumentum a stabilitási és konvergenciaprogram és a nemzeti reformprogram. Az uniós tagállamok makrogazdasági felügyeletének keretében integrálni és ellenőrizni kívánja a tagállamok költségvetési politikáját és a szakpolitikákat. A Bizottság évenként értékeli a makrogazdasági egyensúlytalanságok kockázatát. A Bizottsággal való együtt-

működés keretében a tagállamoknak a nemzeti reformprogram mellett minden évben az euróövezetben stabilitási, máshol konvergenciaprogramot is kell készíteniük. A stabilitási és növekedési paktumhoz az államháztartás értékelésére indikátorokat, a makrogazdasági egyensúlyhiány-eljáráshoz komplett jelzőrendszert alakítottak ki, amelyek referenciaértékei jogilag kötelező erejű dokumentumokban vannak lefektetve. A makrogazdasági kondicionalitást az Európai Strukturális és Beruházási Alapokra, az azokból támogatott programokra is kiterjesztették.

Az európai gazdasági kormányzás keretében ellenőrzik, hogy a partnerségi megállapodás és az operatív programok teljesítése összhangban van-e a közösségi stratégiai célokkal és ajánlásokkal, eltérés esetén a források újraprogramozását írhatják elő, illetve hatékony intézkedések hiányában a *támogatások folyósítását felfüggeszthetik*. Először a jelenlegi ciklusban van arra lehetőség, hogy a Bizottság újraprogramozási folyamatot kezdeményezzen. Amennyiben a tagállam nem hoz a Bizottság kérésének megfelelő, hatékony intézkedéseket, akkor a Bizottság javasolhatja a Tanácsnak, hogy teljes egészében vagy részben függesse fel az érintett programok vagy prioritások részére nyújtott kifizetéseket.

A bizottsági szakértők véleménye szerint az „integrált területi beruházások” és a „közösségvezérelt helyi fejlesztési stratégiák” alkalmasak arra, hogy a helyi/térségi sajátosságok megjelenhessenek. A gyakorlatban (pl. Magyarországon) fordítva történik a programozás: olyan projekteket keresnek, amelyek illeszthetőek a megadott uniós keretfeltételekhez. Az elkészült integrált településfejlesztési stratégiák sem a helyi problémákból és prioritásokból építkeznek, hanem a támogatásokhoz való hozzáférés bürokratikus eszközei. Természetesen ez nemcsak az uniós rendszer hibája, hanem a közép-kelet-európai országok forráshiányos működéséből ered.

Az utóbbi évtizedben az unió jövőjéről folyó politikai diskurzusban egyre erősödő vélemény, hogy a közös kormányzás erősítésével a gazdasági-pénzügyi unió erősítésén túl (politikai) *értékközösséget* is létre kell hozni, és a hagyományos kulturális értékek védelme mellett a kulturális *identitásokat* is közelíteni kell (az integráció újabb foka). Az integráció erősítése alapvetően két térben zajlik: az uniós intézményekben és a tagállamok belső működésének az átstrukturálásában. Azzal, hogy az európai kormányzás egyre több transznacionális teret nyit meg és tölt ki, a tagállamok belső kormányzási lehetőségei szűkülnek. Az európai kormányzás kiépülése a tagállamokra nézve denacionalizációs államhatár-felszámolási folyamat, amely során a nemzeti struktúrák és intézmények szerepét részben nemzetek felettiek veszik át. Kohler-Koch (2005) szerint a politikai átstrukturálás csökkenti a határokhoz kötött lojalitást és szolidaritást, denacionalizálja a politikai tereket. A globalizáció hatására megszűnik a hely és a közösség tradicionális összekapcsolódása és az életformák helymonogámiája helypoligámiába fordul át (Beck 2005). A gazdasági társaságok, az állampolgárok és különösen a politikusok egyre növekvő része már nem a területi határokhoz köthetően politizál, érvényesíti érdekeit, hanem európai szinten.

Brüsszel egyre több kaput nyit a nemzeti kormányok, szabályok elleni lobbizáshoz, a vitákat europánizálja. Az Európai Unió és az Egyesült Államok közötti szabadkereskedelmi egyezmény a gazdasági viták egy részét Európán kívüli térbe is viheti, ha a befektetésvédelmi rendszert is beépítik a megállapodásba. Mindez felveti azt a kérdést, hogy az európai „jó kormányzás” ilyen módon való erősítése nemcsak a nemzeti kormányzóképeséget veszélyezteti, hanem az unió demokratikus működését is.

Megváltozott területi fókuszok

Az unió korábban kizárólagosan kiválasztott (elmaradott, szerkezeti gondokkal küzdő, ritkán lakott stb.) régiók és a döntően ilyenekből álló kohéziós országok felzárkóztatását támogatta a strukturális és a kohéziós alapokból. Az elmúlt másfél évtizedben két fontos változás történt:

1. Leértékelődött a regionalizmus: egyrészt újra a tagállamok szerepe erősödött a belső regionális különbségek kezelésében; másrészt a régiókról a hangsúly fokozatosan átkerült a városokra, a nagyvárosi térségekre.
2. A szolidaritáson alapuló redisztribúcióra épült regionális politikát felváltotta a „növekedés és a munkahelyteremtés elősegítése minden régióban”. Ez praktikusán azt is jelenti, hogy a regionális támogatásokat kiterjesztették a fejlettebb régiókra és országokra is. (Kevesebb pénz marad a „kevésbé fejlettek” felzárkóztatására.)

A második világháborút követő politikai és gazdasági indíttatású „föderalista mozgalmak” és a szubszidiaritáson alapuló decentralizációs törekvések az 1990-es évekre a csúcra emelték a regionalizmust, amit jól kifejezett a „régiók Európája” szlogen is. Sokan az európai tér további egységesítését várták attól, hogyha nemzeti kormányok funkcióból nemcsak a szupranacionális szint vesz át, hanem a nemzeti és a helyi szint közötti regionális intézmények is. A maastrichti szerződés által létrehozott Régiók Bizottsága és a közösségi támogatási keret-tervek készítése kapcsán a régiók bekerültek az unió tervezési és döntési mechanizmusába, és a Bizottság, a brüsszeli bürokrácia intézkedései közvetlenül megjelentek regionális szinten. A határon átnyúló együttműködések (Interreg program, európai területi együttműködés) is tartalommal töltötték meg a régiók közötti kooperációkat. Az uniós és a regionális intézmények közötti együttműködések egymás legitimációját is szolgálták és a nemzeti kormányok „harapófogóba”, „szendvicsbe”, „diótörőbe” kerültek (Borrás-Almar, Christiansen, Rodríguez-Pose 1994). Ma már tudjuk, hogy NUTS régiók nem hoztak alapvető strukturális változásokat sem az unió, sem a nemzeti kormányok területi működési rendszerében. A Bizottság első számú partnerei a továbbiakban is a tagállamok kormányai maradtak. A régiók csak nagyon kis szerepet kaptak az uniós döntéshozási mechanizmusban.

Borrás-Alomar, Christiansen és Rodríguez-Pose már 1994-ben felhívták a figyelmet a regionális víziók utópikus jellegére, mert állításuk szerint a politikai decentralizációra, a regionális gazdaságfejlesztésre és a régiók kooperációjára épülő „föderalista Európa” képét nem támasztották alá a valós folyamatok. Illés Iván (2001) bemutatta, hogy az unióban a régiók sohasem töltötték be a nekik szánt funkciókat. A Régiók Bizottsága sohasem vált a régiók hatékony „érdek-képviselővé”, mert paradox módon a bizottsági tagok, a helyi önkormányzatok képviselői gyakran a régiók megerősítése ellen szavaztak. A föderatív államok régiói pedig más erősebb intézményeken (pl. Európai Tanács) keresztül érvényesítették érdekeiket. Andre Sapir (2003) az unió versenyképességi lemaradásának egyik okát kifejezetten a regionalizációban látta. Szerinte az ilyen mélységű megközelítés túlterhelte a brüsszeli bürokráciát, felerősítette a nemzeti kisebbségi problémákat és elvonta a figyelmet fontosabb kérdésekről. A számok is azt mutatták, hogy a legfejlettebb és a legelmaradottabb régiók közötti különbségeket nem sikerült mérsékelni, csak a tagállamok szerény konvergenciája következett be.

Az európai új regionalizmus elsősorban arra épített, hogy a posztfordista gazdaság új típusú (területi) hálózatosodása, klaszteresedése regionális terekben történik, és a neoliberális gazdaságpolitika megkérdőjelezte a kormányok gazdaságfejlesztési, szabályozási szerepét. A négy szabadság elvének érvényesítése elerodálta a nemzeti kormányok befolyását, de a 2008-as válság rámutatott arra, hogy a szabad piac működése *nagyobb nemzeti és helyi közösségi kontrollt igényel*. Erre lehetőséget ad, hogy a nemzetközi piacra termelő vállalatok, gazdasági klaszterek is nemzeti kereteken belül, a helyi erőforrásokra építve működnek. Ezekre a nemzetközi versenyen kívül a nemzeti szabályozás és a helyi viszonyok (milió, atmoszféra, területi tőke) vannak a legnagyobb befolyással. Az államhatárok eltörlésével, akár az unió teljes politikai integrációjával is megmaradnak a nemzeti-kulturális különbségek és entitások, amelyekből újraépülhetnek a nemzeti szintű „régiók” és így újra megerősödhetnek a nemzeti intézmények. *Az állampolgárok alapvető igényeit továbbra is a tagállamoknak kell kielégíteniük, amelyek az alapvető (területi, nemzeti) identitást is jelentik az európai népesség többségénél.* 2014–2020 között az Európai Strukturális és Beruházási Alapok felhasználását *makrogazdasági kritériumok* (pl. költségvetési hiány, államadóság) *teljesüléséhez és országspecifikus ajánlások* (pl. nyugdíj- és egészségügyi reform, az adórendszer változtatása, a közigazgatás korszerűsítése) *teljesítéséhez is kötik*. Ezek is tipikusan központi kormányzati feladatokat jelentenek és sehol sem regionális hatáskörök. Az egyéb uniós elvárások teljesítéséhez (az energiahatékonyság, a hulladék- és vízgazdálkodás, a munkaerőpiac javításához, az oktatási rendszerek korszerűsítéséhez, a szegénység és a társadalmi kirekesztés csökkentéséhez) is elsősorban a *központi államnak vannak eszközei*.

A századfordulón a lisszaboni folyamat elindulásával párhuzamosan a „régiók Európája” jelmondat a „régiók és városok Európájára” változott. Még pontosabban tükrözi a valóságot, ha a nagyvárosok Európájáról beszélünk, mert a

nagyvárosi régiók, a fejlett urbánus térségek a gazdaság motorjai, még akkor is, ha a rurális térség számos kis és közepes városa jelentős növekedést produkált. E változást tükrözi a „DG Regio” (korábban DG XVI.) névváltozása is. Az új név: Regionális és Várospolitikai Főigazgatóság.

A 6. kohéziós jelentés (2014) külön fejezetet szán annak, hogy a „kohéziós politika keretében megvalósuló programoknak előtérbe kell hozniuk a városokat,” és hangsúlyozza, hogy a „városok kulcsszerepet játszhatnak a kohéziós politikában és az Európa 2020 stratégia célkitűzéseinek teljesítésében”, „az ERFA forrásainak mintegy fele a városokra fog irányulni a 2014–2020 közötti időszakban.” A Világbank (World Bank 2009) is a nagy gazdasági koncentrációk jelentőségét hangsúlyozza.

Magától értetődően a „bottom up”, az „endogén”, a „place-based”, a „test-re szabott” fejlesztés azt jelenti, hogy minden ország, régió, település alapvetően a saját erőforrásainak, területi tőkéjének a minél hatékonyabb kihasználásával fejlődhet. Ez a tértudatos helyi fejlesztések egyik – aligha vitatható – alapigazsága. Viszont abból, hogy minden térségben minél jobban ki kell használni a meglévő erőforrásokat, még nem következik az, hogy mindenhol támogatásokkal kell elősegíteni a további fejlődést. Jean-Claude Juncker (2014), az EB elnöke az új európai program meghirdetésekor úgy fogalmazott, hogy „Nem szükségszerűen ugyanolyan ütemben kell haladnunk, – a Szerződések ezt lehetővé teszik, és már láthatjuk, képesek vagyunk arra, hogy különböző munkabeosztás szerint dolgozzunk. Akik gyorsabban akarnak haladni, hadd tegyék!” Ez a centrum-periféria viszony, a „többsebességű Európa” fenntartásának a nyílt deklarációját jelenti. A Regionális és Várospolitikai Főigazgatóság *küldetésében* 2014-ben az EU *víziójaként* azt fogalmazták meg, hogy olyan EU-ra van szükség, ahol „minden régióban és városban az emberek kihasználhatják az összes lehetőségüket” (EC 2014, 6.). Az alapszerződésben és a lisszaboni szerződésben is megfogalmazott területi kohézió egyre kevésbé hangsúlyos törekvés.

A területi politika alárendelődött a lisszaboni stratégiának, majd az EU 2020-nak

Egészen az ezredfordulóig a regionális/kohéziós politika befolyásának lassú, de folyamatos erősödése volt megfigyelhető. A megvalósításával szembeni leggyakoribb kritika az volt, hogy nagyon bizonytalan a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatása. A lisszaboni stratégia (EC 2000) ezen kívánt változtatni: célul tűzte ki, hogy az EU-t a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává tegye, mely fenntartható gazdasági növekedésre képes, több munkahelyet, szorosabb társadalmi összetartozást, valamint a környezet tisztábban tartását biztosítja. Ennek az EU-szintű stratégiának a teljesítéséhez nem voltak források, és nem volt tisztázva, hogy kinek mi a dolga, mit kell tennie az unió

intézményeknek és mit az egyes tagállamoknak. A megoldást abban találták meg, hogy a regionális politikát és eszközrendszerét alárendelték a lisszaboni céloknak. A megvalósítást a „nyitott koordináció” módszerével képzelték el. Az unió intézményei megfogalmazták a célokat, a prioritásokat, és a tagállamoknak kellett azokat tervekbe foglalni és megvalósítani. A közösségi stratégiai iránymutatások segítségével megtörtént a regionális politika, a kohéziós és a strukturális alapok „lisszaboniasítása”, azaz a fejlesztéspolitika és a kohéziós politika integrálása: a strukturális és kohéziós támogatások fejében a tagállamok tervezési és végrehajtási felelőssége lett a lisszaboni stratégia megvalósítása.

Mivel a lisszaboni stratégia megvalósítása a közbenső és az ex poszt értékelés alapján sem járt sikerrel (nem teljesültek a célok), ezért „új stratégiát” alkottak 2010-ben. Sem az Európa 2020 prioritásai és céljai, sem az annak kifejtését szolgáló 2014–2020-ra vonatkozó közösségi stratégiai keret *nem tartalmaz explicit területi kohéziós célokat*, „térvakságban” szenvednek. „Az Európa 2020 stratégia olyan növekedést hivatott megvalósítani, amely intelligens, azaz amelynek esetében az oktatási, a kutatási és az innovációs beruházások hatékonyabbak, fenntarthatóbbak, mert kulcseleme az alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaságra való átállás, és inkluzív, mivel nagy hangsúlyt fektet a munkahelyteremtésre és a szegénység csökkentésére. (...) A stratégia sikeres végrehajtásának érdekében az EU stabil és hatékony gazdasági kormányzási rendszert fejlesztett ki, amely az EU és a tagállamok szakpolitikai intézkedéseinek koordinálására szolgál.” (ec.europa.eu) Az előző programozási ciklus (2007–2013) céljait tartalmazó közösségi stratégiai iránymutatások (a mostani közösségi stratégiai keret elődje – EB 2005) legalább értékelte a területi koncentrációt és kohéziót, a regionális versenyképességet, az európai területi együttműködést, és a lisszaboniasított fő iránymutatások mellett külön fejezetet (5. fejezet) szentelt *a kohéziós politika területi dimenziójának*. Ma az országok specifikus területi adottságai és sajátos törekvései csak a közös célok megvalósításának a módjában és a lokalizációban jelenhetnek meg.

Ma már az Európai Bizottság minden tagállam „sajátosságait” figyelembe véve országspecifikus ajánlásokat is megfogalmaz, melyekben intézkedéseket javasol az országok kormányai számára a következő 18 hónapra. Az értékelés és a javasolt intézkedések alapvetően nem területi célokkal, hanem az államháztartás hiányával, a nagy ellátórendszerek reformjával, a munkahelyteremtéssel, a munkanélküliség visszaszorításával, az innováció erősítésével és a közigazgatási rendszer hatékonyságának a javításával foglalkoznak minden tagállamban. „Nemzeti sajátosságokon” az ezeken a makrogazdasági területeken az EU-elvárásokhoz képest meglévő eltéréseket értik. Tehát nem arról van szó, hogy például egy ország történeti fejlődésének következtében mennyiben igényel sajátos bánásmódot, vagy a területi tőkéjében vagy geopolitikai elhelyezkedésében meglévő előnyök és hátrányok milyen fejlesztési lehetőségeket kínálnak, illetve tesznek szükségessé, hanem általános, „területileg vak” politikai és gazdaságpolitikai elvárások alapján fogalmaznak meg politikai javaslatokat. (Pl. Magyar-

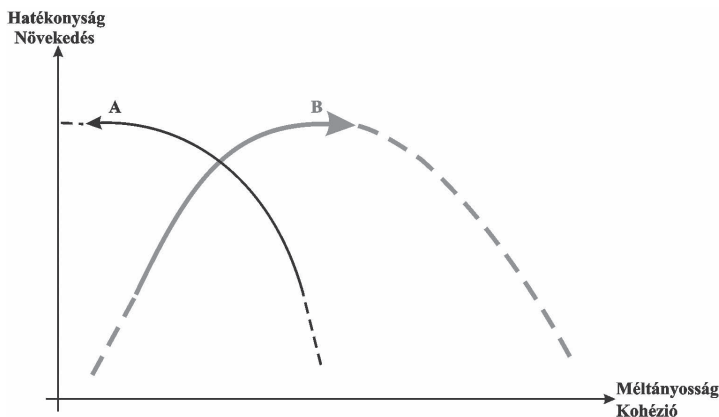
ország esetében a 2014–15-ös országspecifikus ajánlások között a tranzakciós illeték és a különadók mérséklése, a piaci verseny erősítése szerepelt.) Tehát ezek az értékelések és ajánlások nem arra irányulnak, hogy a sajátos területi problémákat (pl. a kelet-európai országokban a cigány népesség integrálása, a „szocialista lakónegyedek” rehabilitálása) orvosolják és például az Európai Strukturális és Beruházási Alapok felhasználásánál ezek „sajátos” figyelmet, külön elbírálást kapjanak.

2014-ben a területi kohézióért felelős főigazgatóság vezetése sem azt fogalmazta már meg, hogy az integráció érdekében a legfőbb kihívás a leszakadó országok/régiók megsegítése, a területi kohézió erősítése, hanem a növekedés és a munkahelyteremtés erősítése: „A regionális politika jelentős felelősséget vállal a célkitűzés elérésében.”; „A kohéziós politika teljes harmonizációja az EU 2020-szal.” (EC 2014) A kohéziós politikát gyakorlatilag az Európa 2020 célok megvalósításának a kizárólagos eszközévé tették és háttérbe szorult a területi kohézió kérdésköre.

Versenyképesség és/vagy területi kohézió

Az Európai Unióban mindig napirenden volt az a kérdés, hogy miként kellene elkölteni az Európai Strukturális és Beruházási Alapok forrásait úgy, hogy az javítsa az egész közösség versenyképességét, serkentse a gazdasági növekedést, de ne nőjenek olyan mértékben a területi különbségek, hogy az már gátját szabja a további fejlődésnek és integrációnak. Az utóbbi időkben megint nagyobb hangot kapott a *klasszikus közgazdasági megközelítés*: ha az uniós támogatásokat a megfelelő kapacitásokkal (magasan képzett munkaerő, jó intézményrendszer, agglomerációs előnyök, kritikus tömeg stb.) rendelkező fejlett centrumtérségekben költik el, az összességében jobban növeli az unió gazdasági teljesítményét, mint ha a kevésbé fejlett perifériákat, az elmaradott régiókat támogatnák. Ha a fejlett országok hosszabb távon finanszírozzák a perifériák nem fenntartható fejlesztéseit, annak jelentős torzító hatásai vannak, és hosszú távon visszavetheti a fejlett térségek fejlődését is (a vitát Fernandez 2011 ismerteti). Különösen válság idején, a magasabb növekedés elérése érdekében a hagyományos stratégiák a gyorsabb és magasabb megtérülést részesítették előnyben, így a fejlett régiókban történő beruházásokat preferálták (Sapir 2003; World Bank 2009). E megközelítést jól tükrözi a lisszaboni folyamat, amely az 1. ábrán, az „A” görbén a nyíl irányába történő elmozdulást jelenti. Fabrizio Barca (2009) baloldali közgazdász javaslata is az, hogy a gazdaságfejlesztésnek ki kell használni az agglomerációs előnyöket, az így megtermelt többletjövedelmet lehet majd egyenletesebben szétteríteni a társadalmi feszültségek elkerülése érdekében.

1. ábra: A hatékonyság és a méltányosság kritériumainak teljesítése közötti kapcsolat
The relationship between performance criteria of efficiency and equity

A Roberto Camagni és Roberta Capello (2015) által összefoglalt álláspont szerint a modern területfejlesztési politika úgy tudja a közösségi beruházások hozamát maximalizálni, ha mindenhol mozgósítja a kihasználatlan erőforrásokat, *mindenhol a lehető leghatékonyabban hasznosítja a területi tőkét*. Így lesz európai szinten az aggregált hatás a legnagyobb. Tehát az egyoldalúan értelmezett place-based szemléletben fogant új kohéziós politika, amelynek csaknem minden „hely” a címzettje, egyszerre kielégíti a hatékonysági és a méltányossági célokat, mindenhol növekedést eredményez. Nem igényel bizonyítást, hogy a fejlett területeken a területi tőke jelentősebb, mint a perifériákon, így *a különböző nagyságú és minőségű belső erőforrásokra építő fejlődés a területi különbségek további növekedését eredményezi*, így nem valósulhat meg a „B” görbe, ez a politika nem javítja egyszerre a növekedést és mérsékli a területi különbségeket.

A Mendez (2013) által összefoglalt érvek szerint a liszaboni stratégia hatékonysági és a kohéziós politika méltányossági céljainak a szembeállítása (dualizmus, trade-off) félreértéseken alapul. Egyrészt, ha a támogatások a szegényebb régiókat célozzák meg, akkor is lehet a fejlesztéspolitika növekedésorientált (hatékonysági kritérium), amely növeli az ott élők lehetőségeit. Másodszer, a hatékonysági és a méltányossági célok kölcsönösen erősíthetik egymást, a negatív trade-off nem általános szabály. Harmadrészt, a nagyobb gazdasági koncentrációval rendelkező fejlett térségek további növekedése sem határtalan.

Az ESPON ET2050 projekt (espon.eu) számításai szerint (Camagni, Capello 2015, 38.) amikor az EU egészében (a nagyvárosi növekedési körzetek – MEGA-k – kivételével) a másod- és harmadrangú városokat fejlesztjük („városi scenárió”), akkor annak számos előnye van. Ez esetben lesz a legmagasabb a várható területi növekedési ütem mind a régi 15, mind az új 12 tagállamban, ekkor használjuk ki legnagyobb mértékben a területi tőkét, elkerüljük a túlzott koncentráció negatív hatásait és széles körben elősegítjük a városi pólusok spill-over hatását. A

projektben résztvevő Gál és Lux (2014, 12.) ennek kapcsán felhívják arra is a figyelmet, hogy a közép-kelet-európai térségben ez a stratégia kockázatot jelent, mert hiányoznak vagy gyengék a másod- és harmadrangú városok. A projekt modellszámítása alapján amikor csak a rurális és periferikus régiókat fejlesztjük („regionális szcenárió”), akkor a régi és az új tagállamokban is alacsonyabb lesz a növekedési ütem. Ez ebben a formában igaz lehet, elfogadom, hogy uniós szinten a „városi szcenárió” kecsgetet a legnagyobb növekedési ütemmel. De ha a fejlesztési forrásokból a fejlett országok/régiók is részesülnek, azaz a kohéziós országok relatíve kevesebbet kapnak, mint az Európai Strukturális és Beruházási Alapok teljes büdzséje, akkor a kohéziós tagállamokban biztosan kisebb lesz a növekedés, mint ha a korábbi gyakorlatnak megfelelően megkapnák a teljes támogatási összeget. A közép-kelet-európai országokban akkor lesz a legmagasabb a növekedési ütem, ha minél nagyobb arányban részesednek az Európai Strukturális és Beruházási Alapok támogatásaiból, és akkor csökkennek a regionális különbségek, ha azokat a fővárosi területeken kívüli várostérségek fejlesztésére fordítják.

Ha elfogadjuk, hogy a fejlett centrumtérségekben az agglomerációs hatások, a külső gazdaságosság és a mérethozadék miatt a tőke megtérülése jobb, mint a perifériákon, akkor ebből az is következik, hogy ezeken a területeken a *fejlesztés piaci alapon is jól működik*. A területi különbségek léte nemcsak azt jelenti, hogy elmaradott régiókban alacsonyabb az életszínvonal, rosszabbak az életkörülmények stb., hanem azt is, hogy nincsenek kihasználva a termelési tényezők, így azok jobb hasznosításából az egész közösség nyer. Az új „place-based” paradigmát úgy is lehetne alkalmazni, a magasabb növekedést és a területi kohézió erősítését úgy lehetne egyszerre maximalizálni, ha a kohéziós támogatásokkal a perifériákon, az elmaradott régiókban segítik elő az erőforrások minél jobb hasznosítását, ezzel e térség versenyképességét erősítenék. Azaz megvalósulhat az 1. ábra „B” szcenáriója, úgy csökkenhetnek a területi különbségek, hogy az uniós szintű növekedés is erősödik.

A kohéziós támogatások az EU GDP-jének kevesebb mint fél százalékát teszik ki (0,36%), így az elfogadható *a területi különbségek mérséklésének társadalmi költségként*. Ez nem jelent túlzott jövedelemátcsoportosítást, nem jelenti a fejlettebbek „túladoztatását”. *A kevésbé fejlett régiókban történő fejlesztési beruházásokból a centrumok is profitálnak*: a kiegyenlítettebb területi fejlődés növekedési lehetőséget biztosít a centrumokban működő vállalatok számára is, és csökkentheti a centrumtérségeknek nehezedő migrációs nyomást. Sőt, a kevésbé fejlett területeken a megfelelően célzott beruházások (szűk keresztmetszetek oldása, kihasználatlan erőforrások hasznosítása, infrastruktúrák hálózatokba szervezése) még nagyobb arányú növekedést indukálhatnak, mint a már fejlett régiókban. A támogatások hatására nőnek a beruházások és a fogyasztás, ez növeli az adóbevételeket, ami összességében a folyamat fenntarthatóságát segíti. Természetesen a kisebb népsűrűség, az alacsonyabb bázisszint miatt ez kisebb hatással van az uniós átlag növekedésére, de a centrumokban indukált fejlődés ezt is kompenzálhatja.

A centrumtérsegek növekedésének szignifikáns része (a jelentősebb visszaesés elkerülése) a perifériákkal folytatott gazdasági kapcsolatokból ered. A nettó befizető országok a viszonylag kevés összegért „megvásárolják” a növekedési potenciált, a támogatások jelentős arányban visszaáramolnak a centrumterületekre. E „visszaáramlás” és a piac bővülése (keresletteremtés) ellensúlyozza a befizetőseiket. „A kohéziós politika által támogatott beruházásokat főként nyugat-európai cégek (vagy kelet-közép-európai leányvállalataik) valósítják meg, ezért a kereskedelemteremtés és a profitrepatriálás révén jelentős nyereségre tesznek szert. (...) Minden, a visegrádi országok területén elköltött 1 euró után a »régik« tagállamok átlagosan 61 cent hasznot húznak” (Zawistowska hivatkozik Kengyel 2014, 505.). A visegrádi négyeknek nyújtott támogatások több mint fele közvetlen vagy közvetett módon nyereségeként jelenik meg a régi, elsősorban német, francia, osztrák spanyol stb. cégeknél. „Németország, Írország és Luxemburg esetében a visegrádi országokkal szembeni kereskedelemteremtésen keresztül az export-többletből származó nyereségek túllépték az ezen országok által befizetett hozzájárulások mértékét” (Kengyel 2014, 505.).

Konklúzió és vitapontok

Az Európai Unióban a szupranacionális kormányzás erősítésével történő integráció nem jelenti automatikusan a kevésbé fejlett keleti és déli tagállamok társadalmi, gazdasági és területi kohézióját. Ha a centrumot és a perifériát több szempontból (pl. célok, prioritások) egy kormányzás alá vonják és ugyanazon piaci feltételekkel versenyezhetnek a különböző fejlettségű gazdaságok, akkor a regionális különbségek nem mérséklődnek automatikusan. Sőt, az EU 28 tagállamra való bővítése olyan mértékben megnövelte az unión belüli területi különbségeket, hogy az európai kormányzásnak is sokkal flexibilisbbnek és interaktívabbnak kell lennie a területi különbségek mérséklésében (Jachtenfuchs, Kohler-Koch 2004). El kell fogadni és uniós szinten is tudni kell kezelni, hogy a tagállamok belső különbözőségeiből (gazdasági fejlettség, kormányzási struktúra, tagállami preferenciák) eredően más és más fejlesztési stratégia megvalósítására van szükség. Csak a *szubszidiaritás elve alapján működő többszintű kormányzással* képzelhető el, hogy két szuverenitás (EU és nemzetállam) osztozzon ugyanazon állampolgárok és területek irányításán. Nem elég, ha az unió politikai és adminisztratív központjai csupán a szupranacionális kormányzás erősítésével foglalkoznak, és nem kap figyelmet, hogy több területen – a szubszidiaritás követelményének megfelelően – szükséges a nemzeti kormányzás megerősítése is.

Kétségtelen, hogy minden tagállam közös érdeke az unió világgazdasági pozíciójának a megőrzése, a versenyképességének a javítása, de ez több úton érhető el. A már ma is fejlettebb centrumtérsegek további gazdaságélénkítése gyors

eredménnyel kecsegtethet, de ez esetben tovább nőnének a területi különbségek, amelyeknek hosszabb távú „költségei”, negatív externáliái eliminálhatják a rövid távú eredményeket.

A mediterrán és a közép-kelet-európai térség a szolidaritás, a kohéziós támogatások további fenntartásában és e térségekben történő felhasználásában érdekeltek. Az unió gazdasági összeteljesítménye úgy is növelhető lenne, hogy a jelentős növekedési potenciállal rendelkező kevésbé fejlett régiók és a kohéziós országok kapnának csak támogatásokat gazdaságfejlesztésre, a versenyképességük javítására. Ezáltal jelentősebben csökkennének az országok közötti fejlettségbeli különbségek, jobban kihasználnák e területek gazdasági potenciáljait, másrészt a perifériákon megvalósuló fejlesztésekből a centrumtérsegek is jelentősen profitálhatnak. Számolni kell azzal is, hogy a válsággal ugyancsak súlyosan érintett, jelenleg szerény növekedést produkáló fejlett országok (centrumterületek) kormányai – akik döntő befolyással vannak az unió politikájára – elsősorban a saját gazdaságuk élénkítésében érdekeltek, ez a belpolitikai érdekük.

Közép-Kelet-Európában új centrumtérseget kellene kialakítani, ez hozzájárulhatna EUrópa poliocentrikus térszerkezetének a kialakításához is. De ha a jelenlegi centrum (a legfejlettebb tagállamok) által alakított uniós területi politika mégsem erre a következtetésre jut, akkor a periférikus országoknak maguknak kell e téren a kezdeményezést megtenni.

- A hasonló adottságú és hasonló nemzetközi hatásoknak kitett közép-kelet-európai országoknak össze kell fogniuk annak érdekében, hogy a szolidaritáson alapuló kohéziós politika a továbbiakban is fennmaradjon és elsősorban a kevésbé fejlett országok felzárkóztatását szolgálja. El kell kerülni, hogy 2020 után radikálisan megváltozzon a kevésbé fejlett régiók és tagállamok támogatása.
- A magas szintű FDI-függőséget oldhatja a hazai finanszírozási módok erősítése. Például a bankrendszerben a nemzeti tulajdon részarányát úgy kell növelni, hogy elkerüljék a monopóliumokat, megmaradjon a verseny, és ezek gazdaságfinanszírozását kell erősíteni.
- A periférikus területekről történő elvándorlást csak úgy lehet mérsékelni, ha a munkahelyteremtés mellett a bérek is növekednek. A versenyképesség, a befektetők megtartása érdekében a bérnövekedést ellensúlyozni kell más előnyökkel (pl. közterhek mérséklése, kiszámíthatóság erősítése, magasabban képzett, a munkaadók igényeinek megfelelő munkaerő képzése, az innováció erősítése), illetve a mobilitást piaci eszközökkel „korlátozni” érdemes (pl. a beszállítói hálózatok bővítésével erősíteni lehet a helyben maradáást). A külső gazdaságosság javulása hosszabb távon is ide kötheti a vállalatokat.
- A tagállamokon belül koncentrált decentralizációval ki kell terjeszteni a fejlődést a fővárosi régiókon kívüli nagyvárosi területekre. Földrajzi-gazdasági koncentrációkat kell létrehozni az elmaradott régiókon belül.

Ezzel meg kell teremteni a kritikus tömeget az agglomerációs hatások érvényesüléséhez, a külső gazdaságosság növekedéséhez.

- *Decentralizáció a tagállamokra:* A területi, a „place-based”, a „bottom-up” szemlélet és a szubszidiaritás elvének érvényesítése azt követelné meg, hogy a különböző országcsoportok legalább részben maguk határozzák meg a következő ciklus fő prioritásait, céljait, aktuális feladatait. Célszerű lenne megadni a lehetőséget arra, hogy a többéves pénzügyi keret egy részére – a közös célok teljesítése mellett – az országcsoportok maguk alakítsák ki specifikus céljaikat. Lehetőséget kellene biztosítani arra is, hogy a tagállamok indikatív pénzügyi támogatási keretük egy részét a saját preferenciáik alapján szabadon használhassák fel. Ez abban lenne más, mint az 1989-et megelőző rendszer, hogy ezeknek a fejlesztéseknek is meg kellene jelenniük a partnerségi megállapodásokban és az operatív programokban, és a pénz felhasználása az uniós intézményrendszer keretében történhetne. Az egyes tagállamoknak és régióknak saját maguknak kell megtalálniuk a megfelelő politikákat saját fejlődésük számára, „figyelembe véve saját egyéni gazdasági, szociális, környezeti, kulturális és intézményi adottságaikat” (EB 2005, 9.).
- A strukturális és kohéziós támogatásokat nem a fejlett régiókra kell kiterjeszteni, hanem kiemelt támogatást azok a régiók kaphatnának, amelyekben az egy főre jutó GDP nem éri el az EU-átlag 50%-át. (Gyakorlatilag ez az unió 20 legszegényebb régióját érinti.)

Tehát a megfogalmazott javaslat lényege röviden az, hogy növekedésorientáltan csökkentjük a kohéziós országok kevésbé fejlett régióinak a társadalmi-gazdasági elmaradottságát. Figyelembe véve a gazdasági tevékenységek területi koncentrációs trendjét, ezt úgy lehet megvalósítani, hogy olyan területileg koncentrált beavatkozásokat hajtunk végre (tőkehiány mérséklése, policentrikus fejlesztés, koncentráció követelményének teljesítése), amelyek minél nagyobb hatékonysággal hasznosítják a kevésbé fejlett régiók területi tőkáját. Csak a jólétben meglévő jelentős területi különbségek mérséklése után lehetséges az unió közös kormányzásának a további elmélyítése.

Köszönetnyilvánítás

Készült a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH K 115870 szerződésszámú kutatás támogatásával.

Irodalom

- Balázs P. (2014): Közeledés vagy távolodás? *Közgazdasági Szemle*, március, 350–362.
- Barca, F. (2009): *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-base approach to meeting European Union challenges and expectations*. Independent report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner of Regional Policy.
- Beck, U. (2005): *Mi a globalizáció?* Belvedere, Szeged
- Borrás-Alomar, S., Christiansen, T., Rodríguez-Pose, A. (1994): Towards a 'Europe of the Regions'? Visions and reality from a critical perspective. *Regional Politics and Policy*, 2., 1–27. <http://doi.org/bkz32m>
- Camagni, R., Capello, R. (2015): Rationale and design of EU cohesion policies in a period of crisis. *Regional Science Policy & Practice*. 1., 25–49. <http://doi.org/bhhn>
- Christiansen, T., Jørgensen, K. E., Wiener, A. (eds.) (2000): *The social construction of Europe*. Sage, London
- Cotella, G., Adams, N., Nunes, R. J. (2012): Engaging in European spatial planning: A Central and Eastern European perspective on the territorial cohesion debate. *European Planning Studies*, 7., 1197–1220. <http://doi.org/bhhp>
- EB (2005): Kohéziós politika a növekedés és a foglalkoztatás támogatására: közösségi stratégiai iránymutatások a 2007–2013 közötti időszakra. COM(2005) 0299.
- EC (2000): *The Lisbon European Council – An agenda of economic and social renewal for Europe*. DOC/00/7, 28. CEC, Brussels
- EC (2014): *Regio management plan*. Ref. Ares (2014)160839 – 24/01/2014
- Featherstone, K., Kazamias, G. (2001): Introduction: Southern Europe and the process of "Europeanization". In: Featherstone, K., Kazamias, G. (eds.): *Europeanization and the Southern periphery*. Frank Cass, London, 1–22.
- Fernandez, J. (2011): Why location matters: The terms of a debate. In: OECD: *Regional outlook. Building resilient regions for stronger economies*. OECD, Paris, 167–174.
- Ferry, M., McMaster, I. (2013): Cohesion policy and the evolution of regional policy in Central and Eastern Europe, *Europe-Asia Studies*, 8., 1502–1528. <http://doi.org/bhhq>
- García-Arias, J., Fernández-Huerta, E., Salvado, A. (2013): European periphery crises, international financial markets, and democracy. *The American Journal of Economics and Sociology*, 4., 826–850. <http://doi.org/bhhr>
- Gál, Z., Lux, G. (2014): Territorial scenarios and visions for Central and Eastern Europe. In: *ET2050 Territorial Scenarios and Visions for Europe, Final Report 30/06/2014 Volume 8*. http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_hu.htm (Letöltés: 2016. május 15.)
- http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/ET2050.html (Letöltés: 2016. május 15.)
- Illés I. (2001): Régiók és regionalizáció. *Tér és Társadalom*, 1., 1–23.
- Jachtenfuchs, M., Kohler-Koch, B. (2004): Governance in der Europäischen Union. In: Benz, A. (Hrsg.): *Governance – Regieren in komplexen Regelsystemen. Eine Einführung*. VS Verlag, Wiesbaden, 77–101. <http://doi.org/bhhs>
- Juncker, J-C. (2014): Új kezdet Európa számára: a munkahelyteremtés, a növekedés, a méltányosság és a demokratikus változás programja. Politikai iránymutatás a hivatalba lépő következő Európai Bizottság számára. *Nyitóbeszéd az Európai Parlament plenáris ülésén*. http://ec.europa.eu/priorities/docs/pg_hu.pdf#page=5 (Letöltés: 2016. május 15.)
- Kengyel Á. (2014): Az európai uniós tagság mint modernizációs hajtóerő. *Közgazdasági Szemle*, április, 493–508.
- Kohler-Koch, B. (2005): European governance and system integration. *European Governance Papers* (EUROGOV), C-050.
- Krugman, P., Venables, A. (1990): Integration and the competitiveness of peripheral industry. In: Blis, C. J., Braga de Macedo, J. (eds.): *Unity with diversity in the European Community*. Cambridge University Press, Cambridge, 56–75.

- Lux G. (2012): Saját tereikbe zárva? Közép- és Kelet-Európa a regionális tudomány európai integrációjában. In: Rechnitzer J., Rácz Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Széchenyi István Egyetem, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, 151–170.
- Mendez, C. (2013): The post-2013 reform of EU cohesion policy and the place-based narrative. *Journal of European Public Policy*, 5., 639–659. <http://doi.org/bhht>
- Nölke, A., Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the variety of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, 4., 670–702. <http://doi.org/b54rvf>
- Sapir, A. (2003): *An agenda for a growing Europe. Making the EU economic system deliver*. Report of an Independent High-Level Study Group established on the initiative of the President of the European Commission. Brussels
- Taylor, P. J. (1994): The state as container: Territoriality in the modern world system. *Progress in Human Geography*, 2., 151–162. <http://doi.org/fdw9ck>
- Wallerstein, I. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest
- World Bank (2009): *World Development Report*. World Bank, Washington

Eszközöktől a jóllétig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben

From means to well-being: local economic development – the capability approach

**GÉBERT JUDIT, BAJMÓCY ZOLTÁN, MÁLOVICS GYÖRGY,
PATAKI GYÖRGY**

GÉBERT Judit: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; geb.judit@eco.u-szeged.hu

BAJMÓCY Zoltán: egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; bajmocy@eco.u-szeged.hu

MÁLOVICS György: egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont, 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu

PATAKI György: egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Vállalatgazdaságtan Intézet, Döntéelmélet Tanszék; Environmental Social Science Research Group (ESSRG); 1093 Budapest, Fővám tér 8.; gyorgy.pataki@uni-corvinus.hu

KULCSSZAVAK: helyi gazdaságfejlesztés, helyi tervezés, képességszemlélet, deliberatív részvétel

ABSZTRAKT: A legtöbb szerző egységesen a helyi gazdaságfejlesztés céljaként a helyben élők helyzetének javítását jelöli meg. Ugyanakkor nem tisztázzák sem azt, hogy mit értenek a helyben élők jólétén, sem pedig azt, hogy a javasolt beavatkozások hogyan hatnak arra. Tanulmányunkban a helyi gazdaságfejlesztés jóléértelmezését fejtiük ki az egyik legnagyobb hatású kortárs közgazdaságtani/filozófiai gondolatrendszer, a képességszemlélet alapján. Azt vizsgáljuk, hogy a jólét fogalmával kapcsolatos különböző előfeltételek hogyan befolyásolják a helyi gazdaságfejlesztés célját, fókuszát és munkamódszerét.

Tanulmányunkban megmutatjuk, hogy a képességszemléletre alapozott helyi gazdaságfejlesztés jelentősen különbözik az általunk eszközorientáltnak nevezett modelltől. Szemben az értéksemlegesnek és objektívnak gondolt szokásos fejlesztési megközelítésekkel, a képességszemlélet-alapú helyi gazdaságfejlesztés emberi értékeket középpontba állító, nyíltan értékvezérelt, közösségközpontú megközelítést kínál. Amellett érvelünk, hogy a képességszemlélet melletti elköteleződés nagyban segítheti a helyi fejlesztésekkel kapcsolatos kudarcok megértését és hozzájárulhat ahhoz, hogy olyan megoldások szülessenek, amelyek az eszközorientált modellben felismerhetetlenek. Rámutatunk arra is, hogy az érintettek aktív részvétele (a problémafeltárástól kezdve egészen a megoldások megtalálásáig és végrehajtásáig) a fejlesztés eredményétől függetlenül is értékes tevékenység, amely elősegítheti a helyi gazdaságfejlesztés sikerét.

Judit GÉBERT: senior lecturer, Research Centre, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; geb.judit@eco.u-szeged.hu

Zoltán BAJMÓCY: associate professor, Research Centre, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; bajmocyz@eco.u-szeged.hu

György MÁLOVICS: associate professor, Research Centre, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu

György PATAKI: associate professor, Department of Decision Sciences, Institute of Business Economics, Corvinus University of Budapest and Environmental Social Science Research Group (ESSRG); Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; gyorgy.pataki@uni-corvinus.hu

KEYWORDS: local economic development, capability approach, deliberative participation

ABSTRACT: Most authors agree that the goal of local economic development is increasing welfare, standard of living or the quality of life of local inhabitants. But when we look for a rationale of well-being (or welfare, standard of living, quality of life) we cannot find any tangible definition in the literature on local economic development. Mostly, the practice of, and the theorising about, local economic development pay attention only to the means of well-being. For instance: How can competitiveness or regional innovation capacity be increased, how can the local economy be restructured, how can less-developed regions be developed? Means are in the focus of mainstream theories of local economic development because according to those theories, there is a positive linear relationship between means and well-being: improvement of means results automatically in higher well-being.

We call mainstream theories of local economic development means-oriented because their focus is on means and not ends (well-being). In opposition to the means-oriented approaches, we try to establish a model of local economic development which is based on the notion of well-being, based on the capability approach formulated by Amartya Sen.

We had two research questions. (1) What are the goals, the processes and methods of local economic development according to the capability approach? (2) What are the consequences of the capability-based local economic development for the practice of local economic development in Hungary?

In our paper, we argue that the goal of local economic development is the enhancement of capabilities of local inhabitants. The process of local economic development consists of three steps. (1) Identifying relevant capabilities with deliberative participation. (2) Analysing the relationship between means and relevant capabilities. (3) Iteration of the previous two steps.

We suggest that it is possible to base local economic development on the capability approach, which focuses both on means - and the circumstances of the use of means. This capability-based approach creates an openly value-driven and community-centred model. An essential part of this approach is to specify the valuable capabilities and most important values that come along with deliberative participation. We show that local development should not focus only on one aspect (for instance economic growth) and that the information taken into consideration in current practice is insufficient for a successful local development process. So, our perspective provides guidelines to broaden the informational base for decisions on local development.

Bevezetés

A hazai és a nemzetközi szakirodalom meglehetősen egységes abban a tekintetben, hogy a helyi gazdaságfejlesztés célja a helyben élők jólétének, életszínvonalának vagy életminőségének javítása (Bajmócy 2011; Mezei 2006; Swinburn, Goga, Murphy 2006). Ám amikor azt keressük a helyi gazdaságfejlesztés

szakirodalomában, hogy mi is értendő „jólét”-en, nem sok használható meghatározást találunk.

A helyi gazdaságfejlesztés gyakorlata és az azzal kapcsolatos elméletalkotás jelentős része szinte kizárólag azokkal az eszközökkel foglalkozik, melyek révén az érintettek jóléte jó eséllyel nő. Például: hogyan javítható a versenyképesség, hogyan fokozható a térségek innovációs képessége, hogyan lehet átstrukturálni a térség gazdaságát, hogyan zárkozhatnak fel a kevésbé fejlett térségek stb. Az uralkodó megközelítés fókuszában azért állnak az eszközök, mert e megközelítés hívei szerint egyértelmű kapcsolat van az eszközök és a jólét között: a fentebb említett eszközök javulása *automatikus*an a jólét növekedésével jár.

Tanulmányunkban eszközorientáltnak nevezzük a helyi gazdaságfejlesztés összes olyan modelljét, amely az előbb felsorolt eszközökkel foglalkozik. Az ilyen eszközorientált modellekkal szemben a helyi gazdaságfejlesztés alapvonásait oly módon kíséreljük meg felvázolni, amely az eszközök helyett a jólét¹ fogalmából indul ki. Ennek során a képességszemlélet jóllétértelmezéséből igyekszünk levezetni a helyi gazdaságfejlesztés körvonalait.

Két kutatási kérdésünk van:

- A képességszemlélet alapján hogyan határozhatók meg a helyi gazdaságfejlesztés céljai, folyamata és módszerei?
- Ennek alapján milyen - a hazai helyzet számára is meghatározó - következtetések vonhatók le a helyi gazdaságfejlesztés gyakorlata számára?

Tanulmányunk második részében röviden bemutatjuk a képességszemlélet témánk szempontjából alapvető elemeit. A harmadik részben a képességszemléletre építő helyi gazdaságfejlesztés célját és folyamatát próbáljuk tisztázni. A következő részben felvázoljuk a képességszemlélet-alapú helyi gazdaságfejlesztés vizsgálati területét és döntéshozatali eljárásait. Az ötödik részben hazai jelentőségű gyakorlati következményekre térünk ki, majd az utolsó részben - a következtetések levonása mellett - rámutatunk a képességszemlélet-alapú és az eszközorientált megközelítés legfőbb különbségeire.

A képességszemlélet alapjai

Az elmúlt két évtizedben a képességszemlélet az egyik legnagyobb hatású elmélet volt a társadalomtudományokban és a közpolitikai tervezésben. A koncepciót a közgazdaságtudományi Nobel-díjas Amartya Sen dolgozta ki, de mai formájához számtalan kutató és döntéshozó járult hozzá; a vonatkozó szakirodalom rendkívül gazdaggá vált. A képességszemlélet a társadalomtudományok több területén fejtette ki hatását, többek között a jólléttel, emberi fejlődéssel, szegénységgel, társadalmi igazságossággal kapcsolatos témákban.

A megközelítés két központi fogalma a *képesség* (*capability*) és a *tevékenység/létállapot* (*functioning*). „A tevékenység/létállapot egy személy életének rész-

letét reprezentálja – pontosabban azokat a dolgokat, amelyeket sikerül végrehajtania, vagy amely állapotokat sikerül elérnie az élete során” (Sen 1993, 31.). Tulajdonképpen a tevékenység/létállapot olyan tevékenységeket (*doings*) és létállapotokat (*beings*) jelent, amelyeket a személy vagy személyek értékelnek; vagyis ezek egy ember létének alapelemei. A tevékenység/létállapot kifejezés nagyon egyszerű dolgokra is utalhat, például jól tápláltnak, egészségesnek lenni, tudni írni-olvasni stb. De összetettebb tevékenységek/létállapotok is elképzelhetők, úgymint diplomát szerezni, részt venni a közösség életében, önbizalommal rendelkezni vagy szegény nélkül megjelenni a közösség előtt.

„A képesség² kifejezés a tevékenységek/létállapotok alternatív kombinációira vonatkozik, amelyeket egy személy el tud érni, és amelyek közül választhat egy kollektívot” (Sen 1993, 31.). Így a képességek jelentik az összes elérhető alternatív életmódot, amelyet egy személy folytathat; vagyis egy személy képességei megmutatják, hogy *ténylegesen* mit tud megtenni, illetve mivé tud válni. Másképpen: a képességek jelölik a *valódi* lehetőségeket vagy pozitív szabadságokat az életben, amelyekkel különböző tevékenységek/létállapotok valósíthatók meg.

Képességeink halmaza nem csak a *ténylegesen* választott tevékenységek/létállapotok miatt értékes (Sen 1993, 1999a). A *ténylegesen* megvalósított tevékenység/létállapot értékét sokszor éppen az adja, hogy az egyénnek lehetősége lett volna másik tevékenységet/létállapotot választani. Sen (1999a) példájával élve a politikai célok miatt éhségsztrájkot folytató Gandhi és az éhező indiai nincstelen helyzete látszólag azonos: egyik sem eszik. Gandhi cselekedetének viszont pontosan az adja értelmét, hogy választhatta volna azt az alternatívát is, hogy eszik.

A képességszemléletben a jóllétet az határozza meg, hogy milyen képességekkel rendelkezünk, vagyis van-e lehetőségünk elérni a számunkra értékes tevékenységeket/létállapotokat. Ennek következtében a fejlődési folyamat célját úgy határozhatjuk meg mint a képességek kiterjesztését, vagyis hogy minél több értékes lehetőség közül választhassanak a közösség tagjai (Sen 1999a).

Sen kiemelt jelentőséget tulajdonít *az eszközök és a célok* közötti különbségtételnek (Robeyns 2005; Sen 1995, 1999a). Például a táplálék eszköz ahhoz, hogy valaki elérje a jóltápláltság állapotát, vagy a bicikli eszköz ahhoz, hogy valaki birtokolja a mobilitás képességét. Ennek megfelelően nem az a fontos, hogy milyen eszközökkel rendelkezünk, hanem annak van jelentősége az emberi élet számára, hogy azokkal az eszközökkel mit tudunk kezdeni. Maga a cél tehát az értékes tevékenység/létállapot (a példában a jóltápláltság vagy a mobilitás), az eszköz (a példában a táplálék vagy a bicikli) a célhoz képest csupán instrumentális értékkel rendelkezik.

Az a különbség, hogy mi számít eszköznek, és mi célnak, nem mindig egyértelmű egy elemzés során. Például az oktatás egyrészt lehet eszköz, mert általa az egyénnek jobb esélyei vannak a munkaerőpiacon, nagyobb hozzáadott értéket tud előállítani, nagyobb munkabért tud megkeresni, de tanult embernek lenni önmagában is értékesnek tekinthető cél. Az, hogy mi számít a képességszemléletben célnak vagy eszköznek, értékelés kérdése (Robeyns 2005).

Azt, hogy egy egyén milyen mértékben tudja a rendelkezésére álló eszközöket értékes cselekvésekké és létállapotokká konvertálni, különböző *átváltási tényezők* (*conversion factors*) befolyásolják (Robeyns 2005; Sen 1995, 1999a). A példánál maradva: hogy egy adott élelemmenyiséggel jól táplált lesz-e valaki, az függ többek között fizikai állapotától, személyes jellemzőitől. Egy gyermeket váró nő nem lesz jól táplált ugyanazzal a mennyiségű étellel, mint amikor még nem várt gyermeket. Társadalmi szinten ez ugyanúgy igaz: bizonyos mennyiségű élelem elegendő lehet egy meleg éghajlaton élő közösség számára, ám ugyanez már kevésnek bizonyulhat a hideg éghajlat alatt élőknek. Hogy mindenki jól táplált lesz-e a társadalomban, az élelem társadalmon belüli eloszlásától vagy az elosztást befolyásoló társadalmi normáktól függ (Sen 1999a).

Az átváltási tényezők tulajdonképpen azt a kontextust írják le, amelyben egy eszköz (vagy erőforrás) felhasználása megtörténik. Ezért van fontos üzenete a közgazdaságtan számára, amelyet általában a szűkös erőforrások elosztásaként fognak fel (Samuelson, Nordhaus 2009). Az a tény tehát, hogy az embernek lehetősége van valamilyen értékes tevékenység/létállapot elérésére, két dologtól függ: a rendelkezésre álló eszközeitől és az átváltási tényezőktől. A kettő együtt, vagyis az eszközök és átváltási tényezők határozzák meg az emberek képességeit. A képességek fogalma tehát az eszközök lehetséges felhasználási lehetőségeit írja le, de nem mond semmit arról, hogy az egyén melyik felhasználási lehetőség mellett dönt ténylegesen.

A képességszemlélet egyik üzenete a döntéshozatal számára az, hogy az emberek aktív cselekvők (*agents*) a társadalomban, képesek előmozdítani a saját ügyeiket, nem tekinthetünk rájuk úgy, mint a fejlesztések passzív befogadóira (Sen 1999a). Ennélfogva az emberek saját stratégiáira kell építkezni, képessé kell tenni őket arra, hogy változtassanak a sorsukon, és éljenek a lehetőségeikkel. Ahogy Sen fogalmaz: „, a [n]agyobb szabadság elősegíti az emberek tehetőségét és lehetőségét arra, hogy segítsenek magukon, és befolyással legyenek a világra. Ezek központi dolgok egy fejlődési folyamatban” (Sen 1999a, 18.).

Azt a képességet, hogy a cselekvő személynek tényleges lehetősége van eljárni a saját ügyeiben, a képességszemlélet a „cselekvésre való szabadság” (*agency*) kifejezéssel jelöli, amely más szavakkal a saját ügyeink tevékeny előmozdításának lehetőségét jelenti. A személy mint cselekvő egy a sok lehetséges képesség közül, de azok között speciális helyet foglal el, mert alapja sok más képességnek (Robeyns 2005; Sen 1995).

A képességszemlélet irodalmában nagy jelentősége van annak, hogy a cselekvő személy milyen célokat tart értékesnek, illetve hogy a képességszemlélet szerinti elemzésben hogyan határozódnak meg ezek a célok. A szakirodalom szerint az egyik módszer erre a *deliberatív társadalmi részvétel* (Robeyns 2005).³

Sen (1999a, 2008) amellet érvel, hogy ideálisan az értékes cselekvések és létállapotok meghatározása demokratikus folyamatok, *deliberáció eredménye*. Vagyis az embereknek társadalmi vitában kell meghatározniuk, hogy milyen értékeket tartanak fontosnak a saját közösségükben az adott körülmények kö-

zött. Egyrészt így lehetőség nyílik az értékek explicitté tételére, megvitatására, konszenzusos elfogadására. Másrészt a cselekvő személynek lehetősége van politikai szintésre vinni a saját céljait és lépéseket tenni azok elérésének érdekében.

A képességszemlélet nyitottsága azt is jelenti, hogy az értékes tevékenységek/létállapotok megállapítása nemcsak az egyénektől, hanem az értékelendő szituációktól, körülményektől is függ (Alkire 2007). Például a nemi egyenlőtlenségek vizsgálata során más lehetőségekre kell fókuszálni egy nyugat-európai ország és egy ázsiai ország esetében.

A képességszemléletben a deliberáció nem egyszeri társadalmi folyamatot jelent, még csak nem is meghatározott időnkénti beavatkozást, mint amilyenek a négyévenkénti választások. Az sokkal inkább egyfajta folyamatos, iteratív részvétel (*participation*) a közösségi döntéshozási folyamatokban. A képességszemlélet az értékes tevékenységek/létállapotok folyamatos megvitatását, az elért eredmények felülvizsgálatát követeli meg. Ehhez elengedhetetlenül szükséges a deliberatív részvételi folyamatok megléte a döntéshozatalban.

Az utóbbi évtizedben több módon is operacionalizálták a képességszemléletet. E kísérletek jelentős része a képességekben megfogalmazott jóllét mérésére irányult (Robeyns 2006; Stiglitz, Sen, Fitoussi 2009). Több olyan publikáció is született, amelyek a képességszemlélet és a regionális tudomány kapcsolódási pontjait tárták fel (Biggeri, Ferrannini 2014b; Frediani 2010). Néhány hazai szerző a képességszemléletet véve alapul a kistérségi szintű jóllét vizsgálatát tűzte ki célul (Garami 2009; Gébert, Málovics, Fáskerti 2012; Nagy, Koós 2014; Szirmai 2015). Tanulmányunkban mi nem a képességekben megfogalmazott jóllét mérésével foglalkozunk, hanem a képességszemlélet-alapú helyi gazdaságfejlesztés elméleti alapjainak és logikájának kidolgozásával.

Jóllét, jóllét, életszínvonal és életminőség a helyi gazdaságfejlesztésben

A helyi gazdaságfejlesztés irodalma egységesen azt tekinti célnak, hogy a helyben élőknek „jobb legyen”, ám igen kevés figyelmet szentel annak, hogy ezen mit is értsünk. Ráadásul számos gazdaságfejlesztési munkában szinonimaként jelennek meg a jóllét, életszínvonal, életminőség fogalmai (Lengyel 2010; Swinburn, Goga, Murphy 2006), holott más tudományterületeken e fogalmak jelentése pontos és egymástól élesen különböző. A jóllét (*welfare*) egyértelműen a haszonelvű alapokon nyugvó közgazdaságtan kategóriája (Hausman, McPherson 1996), így a középpontban az egyén hasznossága áll. Az életszínvonal (*standard of living*) többnyire kifejezetten anyagi szempontokra koncentrál, így a jóllétet a reáljövedelemmel kapcsolja össze. Az életminőség (*quality of life*) általában az észlelt elégedettségre, boldogságra utal (Layard 2006). A szintén gyakran megjelenő jóllét (*well-being*) pedig az élet számos olyan as-

pektusát is felöleli, amely túlmutat az anyagiasságon, és erősen kapcsolódik bizonyos jóléértelmezésekhez, mint például Sen képességszemléletéhez (Sen 1995, 1999a).

A jólét fogalmának tisztázatlansága miatt nem ítéhető meg, hogy egy beavatkozás nyomán végül is jobb lett-e a helyben élők helyzete, vagy sem. Úgy tűnik tehát, hogy a helyi gazdaságfejlesztés szakirodalma e kérdést vizsgálati körön kívülinek tekinti, miközben saját célmeghatározását éppen erre építi. E látszólagos ellentmondást szerintünk két tényező magyarázhatja, és mindkettő problémákat vet fel.

Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a helyi gazdaságfejlesztés hallgatólagosan elfogadja a közgazdaságtan domináns (haszonelvű) jóléértelmezését, és ezt összeköti azzal a szinten általános gyakorlattal, hogy a reáljövedelmet a hasznosság közelítő mértékének tekinti (Sen 1999a). Ekkor jóléti értelemben könnyen legitimálhatóak az olyan célok, mint a növekedés vagy a versenyképesség, hiszen az egy főre jutó reáljövedelem növekedése szükségszerűen össz-társadalmi jóléti nyereséget eredményez.⁴ A hasznosságon alapuló, illetve a reáljövedelmre támaszkodó értékelés azonban az utóbbi évtizedekben több kritikát kapott (Rawls 1971, 2001; Sen 1999a). A kritikák egyrészt a haszonelven nyugvó értékelés és a közösségi döntéshozatal közti feszültségre, másrészt a hallgatólagosan elfogadott normatív előfeltevésekre, harmadrészt a figyelembe vett információk túlságosan szűk voltára mutatnak rá (Hausman, McPherson 1996; Rawls 1982; Sen 1979, 1999a).

A másik lehetséges magyarázat szerint a „Mitől lesz jobb a közösség helyzete?” kérdést a helyi gazdaságfejlesztés szakirodalma a politikai szintérre tartozónak véli. A célok tehát a politikai vitákban körvonalazódnak, a helyi gazdaságfejlesztés készen kapja azokat, így megfelelőségük vizsgálata nem képezheti részét a helyi gazdaságfejlesztés szűken vett szakterületének. E megközelítés abból az általános nézetből táplálkozik, amely elkülöníti a szakértői tudás létrehozásának (objektív és értéksemleges) színterét a közakarat kifejeződésének (értékek és érdekek által befolyásolt politikai) színterétől.⁵ E megközelítés azonban szintén széles körű kritikák tárgya. A téma szűken vett hazai szakirodalmában Faragó (2005) nagy hatású kritikáját elsősorban a társadalmi konstruktivista érvekre alapozta.

Az érvényesnek tekintett tudás előállításának és a közakarat kimunkálásának szükségszerű kapcsolatára általános értelemben a *tudomány- és technikan tanulmányok* (*science and technology studies, STS*) mutatnak rá (Latour 1993, 2005). Széles körben tárgyalt téma, hogy komplex és bizonytalan helyzetekben nem tartható a tudományos (szakértői) úton előállított tudás érték- és érdeksemleges voltáról alkotott kép, sem az a feltevés, hogy a tudomány minden esetben képes lenne objektív képet adni a világ jelenlegi és jövőbeni állásáról (Callon, Lascoumes, Barthe 2011; Funtowitz, Ravetz 1993; Ravetz 2004). A helyi gazdaságfejlesztési beavatkozásoknak viszont szükségszerű velejárója a komplexitás és a bizonytalanság. Ezt részletesen tárgyalja Lengyel és Bajmócy (2013), valamint Elekes és Bajmócy (2013).

Szerintünk a képességszemlélet egyik legnagyobb előnye éppen abban áll, hogy nyíltan szembesít az alkalmazott normatív előfeltevésekkel, és azokat vita tárgyává teszi. Nem feltételezi a szakértői munka és az értékekről, érdekekről szóló viták teljes függetlenségét. A szakértői modellek jóllétről alkotott implicit feltevései hatással vannak a politikai szintésre, keretezik az ott zajló vitákat.⁶ A szakértő továbbá nyíltan felhasználhatja a közösség kezében meglévő tudást. A képességszemlélet jelentősége abban áll, hogy egy ilyen szituációban segít rendszerezni az érveket, szempontokat.

Mindez különösen fontos azért is, mert a helyi gazdaságfejlesztés jelenlegi irodalmában (a pozitívista retorika fenntartása mellett) sajátos keveredik a leíró és előíró jelleg (Gébert 2015). A jólétnövelő cél előírása már önmagában is ezt eredményezi. Ám ennél még érdekesebb a viszonylag magas foglalkoztatottság megjelenése a versenyképességi megközelítésekben (Lengyel 2010; Swinburn, Goga, Murphy 2006). Minthogy a növekvő reáljövedelmet a foglalkoztatottság növelése nélkül is el lehet érni, így a magas szintű foglalkoztatottság nem a gazdasági hatékonyság feltétele, hanem társadalmi cél. Ennélfogva a foglalkoztatás növelésének célja társadalmi értékként és nem hatékonysági feltételként került a helyi gazdaságfejlesztés elméletébe.⁷

A helyi gazdaságfejlesztés célja a képességszemlélet alapján

A helyi gazdaságfejlesztés általánosan megfogalmazott célja (a helyben élők helyzetének javítása) a képességszemléletben a helyben élők képességeinek kiterjesztését jelenti. Az általános cél tehát szubsztantív, pontosan definiált tartalmat kap, mégpedig a helyben élők tényleges lehetőségeinek kiterjesztését.

Fontos, hogy a cél a közösség által értékesnek tartott tevékenységekre/létállapotokra való képességre vonatkozik: nemcsak úgy általában az emberi képességek kibontakoztatására, hanem a helyi közösség által értékesnek tartott tevékenységekre/létállapotokra vonatkozó tényleges lehetőségekre. Ennélfogva a képességszemléletre alapozott helyi gazdaságfejlesztés emberi értékeket figyelembe vevő, értékvezérelt, közösségalapú fejlesztést jelent, szemben az értékeslemlegesnek tartott hagyományos fejlesztési megközelítésekkel.

Így a helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján a következő: a helyi gazdasági folyamatokba történő olyan közösségi beavatkozás, amely hozzájárul a közösség által jó okkal értékesnek tartott képességek kiterjesztéséhez. E meghatározásnak két lényegi eleme van, amely további rövid magyarázatot igényel.

Egyrészt felhívja a figyelmet, hogy a gazdasági folyamatokba történő beavatkozás nem attól kívánatos, hogy bővíti a gazdasági lehetőségeket (pl. jövedelmet, foglalkoztatást), hanem attól, hogy kiterjeszti azon értékesnek tartott dolgok körét, amelyet a helyi közösség tagjai ténylegesen megtehetnek vagy elérhetnek.

A képességszemléletben a gazdagság és a jóllét viszonya összetett: jóllétünket a gazdagságon kívül más is befolyásolja, illetve sok mindentől függ, hogy

a nagyobb gazdagsággal tényleg tudjuk-e jóllétünket növelni (Sen 1999a). Így a jövedelemnövelés akkor sem lehet kívánatos, ha az a jóllétünket befolyásoló más értékes tényezők rovására (pl. a szabadságjogok korlátozása, az egészséges környezethez való lehetőség csökkenése révén) történik, és akkor sem, ha a gazdagsággal nem tudjuk képességeinket bővíteni (mert személyes vagy környezeti átváltási tényezőink korlátoznak benne). Ilyen értelemben a képességszemlélet a gazdasági folyamatokkal való foglalkozást kontextusba helyezi, rámutat más, jó okkal értékesnek tekinthető területekkel való összetett viszonyokra.

A helyi gazdaságfejlesztés uralkodó megközelítései értelmezésünkben *eszkörientált* megközelítések, hiszen fókuszukban azok az eszközök állnak (jövedelem, infrastruktúra, munkahely, technológiai innovációk; vagy az ezeket létrehozó versenyképesség, innovációs képesség stb.), amelyeket az emberek felhasználhatnak céljaik elérése érdekében. Fontos megjegyezni, hogy ez az elnevezés csak a képességszemlélet felől tekintve helytálló. Amit a képességszemlélet alapján mi eszköznek nevezünk, az az eszkörientált megközelítés számára maga a cél.

A regionális tudományban a versenyképesség értelmezésébe – a reáljövedelmen és a foglalkoztatottságon kívül – egyre inkább beleértének olyan szempontokat, mint a tudás, a jogrendszer, a mobilitás vagy a tiszta környezet (N. Kovács 2015). A képességszemlélet-alapú helyi gazdaságfejlesztés azonban az összes ilyen versenyképességi modelltől különbözik, mert az értékes tevékenységekre/létállapotokra helyezi a hangsúlyt és nem csupán az ahhoz szükséges eszközökre. Mindazok a tényezők, amelyekre ezek a versenyképességi modellek fókuszálnak, a képességszemlélet szempontjából csupán eszközök az értékes tevékenységek/létállapotok eléréséhez. Ezért nevezzük a helyi gazdaságfejlesztés versenyképesség-alapú megközelítéseit eszkörientált megközelítéseknek.

A fenti meghatározás *másik fontos eleme* a „jó okkal” kifejezés. A „jó okkal” kifejezés a helyi gazdaságfejlesztés fenti definíciójában arra utal, hogy az értékes tevékenységek/létállapotok kiválasztása nem önkényes és nem véletlenszerű. Sen (1999a) megközelítésében csak akkor tudjuk saját álláspontunkat felelősen kialakítani és közösségi döntéseket hozni, ha módunk van mások érveinek megismerésére, megvitatására, saját korábbi álláspontunk szükség szerinti felülvizsgálatára. Azaz a „jó okkal” azt jelenti, hogy a közösség tagjai megfontolt, több szempontból megvizsgált és megvitatott (vagyis deliberált) döntéseket hoznak a helyi gazdaságfejlesztés céljával kapcsolatban.

A deliberatív részvételhez szorosan kapcsolódik az *információs bázis* (*informational basis*) fogalma. Egy döntés vagy értékelési eljárás információs bázisa arra utal, hogy az információk mely körét vettük figyelembe, és ezáltal mely információkat hagytuk figyelmen kívül (Sen 1995). A képességszemlélet szerint az értékelési eljárásnak a lehető legszélesebb információs bázison kell nyugodnia.

A jó okkal értékesnek tartott szempontok kimunkálása hosszas közösségi tanulási folyamat eredménye lehet. A képességszemléletből tehát az

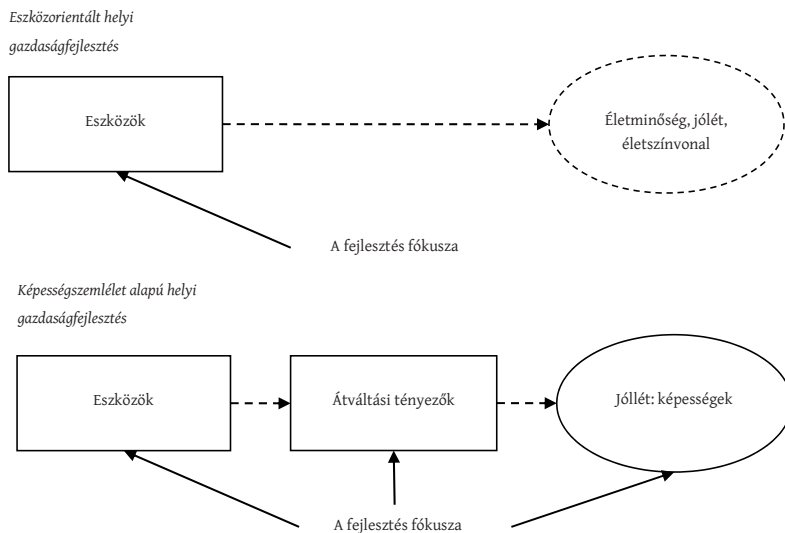
következik, hogy a fejlesztés során célszerű intézményesen törekedni az információs bázis bővítésére, mindig késznek kell lenni pótlólagos szempontok megvitatására.

A helyi gazdaságfejlesztés folyamata a képességszemlélet alapján

A képességszemléletre építő helyi gazdaságfejlesztés kiindulópontját az eszközök helyett a képességek jelentik (1. ábra). Az *első lépés* tehát annak meghatározása, hogy a fejlesztés mely – a közösség tagjai által fontosnak tartott – *képességekhez* kíván hozzájárulni. Ennek tisztázása olyan tudást követel meg, amely nem áll rendelkezésre előre adottan, és főként nem a szakértő kezében. Ez elengedhetlenné teszi a deliberatív részvételt a helyi gazdaságfejlesztésben (Bajmócy, Gébert 2014).

A *második lépés* a helyi gazdaságfejlesztés eszközeinek vizsgálata. Fontos hangsúlyozni, hogy nem az eszközök megteremtése önmagában a cél, hanem az eszközök célokhoz rendelése. Vagyis nem az egyes eszközök meglétén vagy birtoklásán van a hangsúly, hanem azon, hogy az eszközök, fejlesztések milyen értékes cselekvéseket és létállapotokat tesznek elérhetővé. A helyi gazdaságfejlesztésben eszközön értünk minden olyan fizikai tárgyat vagy intézményt, amely hozzájárul a helyben élő lakosok képességeinek bővüléséhez.

1. ábra: Az eszközorientált és a képességszemléleten alapuló helyi gazdaságfejlesztés logikája
Local economic development, based on the means-oriented and the capability approach

Forrás: saját szerkesztés.

Például: utak, hidak, középületek, közösségi terek, jogrendszer vagy akár döntéshozó intézmények. De ide tartozik a jövedelem is, hiszen a képességszemlélet megközelítésében a jövedelem nem önmagában vett cél, hanem eszköz ahhoz, hogy elérjük az értékesnek tartott tevékenységeket/létállapotokat.

Elsőre talán szörszálhasogatásnak tűnik, hogy az eszközök helyett az eszközök használatára fókuszál a képességszemlélet. Ám – ahogyan azt az előző részben részletesen kifejtettük – az eszközök, erőforrások megléte önmagában nem biztosítja azt, hogy azokkal az emberek el is ériek az értékesnek tartott tevékenységeket/létállapotokat. Ezért az eszközök vizsgálatát nem lehet elválasztani a használatot befolyásoló tényezők azonosításától. Például hiába van sűrű tömegközlekedési hálózata egy városnak, ha nincsenek alacsony padlós járművek és a megállóknak nincsenek akadálymentesítve, akkor a lakosok egy része (aki mozgáskorlátozott) kimarad a tömegközlekedés használatából, és nem fogja elérni a városon belüli mobilitás képességét. Az emberek helyzetét tehát a rendelkezésükre álló lehetőségek és az őket akadályozó korlátok szemszögéből kell megítélni. Hasonlóképpen hiába van jogi lehetősége egy civil szervezetnek a városfejlesztési dokumentumok véleményezésére, ha 500 oldalnyi anyag áttekintésére 3 munkanap áll rendelkezésére.

A harmadik lépés a megvalósított beavatkozás hatásainak értékelése a képességek szemszögéből és ennek visszacsatolása a fejlesztési folyamatba. Azt kell értékelni, hogy a beavatkozás valóban hozzájárult-e a képességek kiteljesítéséhez, valóban a kívánt képességekhez járult-e hozzá, illetve a nem szándékolt hatások nem eredményezték-e más képességek erodálódását (Biggeri, Ferrannini 2014a). Ez a lépés tehát tulajdonképpen visszacsatolás arra vonatkozóan, hogy a fejlesztési beavatkozás létrehozta-e az első lépésben meghatározott lehetőségeket. Az ilyen értékelés során szerzett tudás pedig alapvető eleme lesz a későbbi tervezésnek.

Fontos hangsúlyozni, hogy a helyi gazdaságfejlesztés folyamata dinamikusan. Az előbbi lépések folyamatos ismétlésére van szükség ahhoz, hogy a helyben élők képességei gyarapodjanak. Ennek három oka van:

- A közösség számára értékesnek tartott célok közötti fontossági sorrend nincs kőbe vésvé, a társadalmi folyamatoknak megfelelően változik. Ezért van szükség a célok és értékek folyamatos felülvizsgálatára.
- A helyi gazdaságfejlesztés folyamata komplex társadalmi valóságban történik. Vagyis elképzelhető, hogy a fejlesztés során olyan átváltási tényezők jelennek meg, amelyekre nem számítottak (számíthattak) a fejlesztők. Az újonnan megjelent átváltási tényezők hatását pedig be kell építeni a fejlesztés folyamatába.
- A folyamatos részvétel során a helyi gazdaságfejlesztés szereplői is változáson mennek keresztül: lehetőségük van tanulni, ezért jó eséllyel tapasztaltabbak, aktívabbak lesznek, egyre jobban átlátnak folyamatokat, ami hozzásegíti őket a sikeresebb helyi gazdaságfejlesztéshez.

A helyi gazdaságfejlesztés határai és döntéshozatali eljárásai

A képességszemlélet alapján megfogalmazott kiindulópont alapvető hatással van a helyi gazdaságfejlesztés vizsgálati területére, más tudományterületekhez való viszonyára, a szakértői tudás és a politikai színtér viszonyáról alkotott fel fogásra, illetve munkamódszerére (célszerűnek látszó döntéshozatali eljárásai- ra). Ebben a részben e témák mentén kíséreljük meg felvázolni a helyi gazda- ságfejlesztés körvonalait a képességszemlélet alapján.

A helyi gazdaságfejlesztés vizsgálati területe

A helyi gazdaságfejlesztés szakirodalma széles körűen tárgyalja, hogy mi tartozik vizsgálati területébe és hogyan különül el más tudományterületektől (Bajmócy 2011; G. Fekete 2008; Lengyel 2010; Mezei 2006; Pike, Rodriguez-Pose, Tomaney 2006). A képességszemléletből kiindulva mindez nem elsődleges fontosságú kér- dés. Minthogy a jóllétet számos gazdasági és nem gazdasági tényező, valamint azok összetett kapcsolatrendszere együttesen befolyásolja, így a helyi gazdaság- fejlesztés, a helyi fejlesztés vagy a településfejlesztés határai elmosódnak.

Ugyanakkor jó okkal lehet amellet érvelni, hogy a jóllét sokszínűségét megragadó fejlesztési elképzelést főlegesen *gazdaságfejlesztésnek* hívni.⁸ Mind- emellett fontos és értelmes dolog lehet a gazdasági folyamatokat specifikusan is vizsgálni és arról részletes tudásanyagot építeni. Már csak azért is, mivel azt a képességszemlélet sem állítja, hogy a gazdasági lehetőségek bővülése ne vezet- hetne sok esetben a helyi lakosok képességeinek kiszélesedéséhez.

Ilyen értelemben tehát elfogadhatjuk, hogy a helyi gazdaságfejlesztés to- vábbra is a gazdasági folyamatok vizsgálatára (megértésére, értékelésére és megváltoztatására) helyezi a hangsúlyt. A képességszemlélet azonban e tekin- tetben sajátos kérdésfeltevéseket kínál. Egyrészt kontextusba helyezi a gazda- sági folyamatokkal való foglalkozást. A felmerülő problémák megoldása kap- csán sokszor nem feltétlenül a jövedelemnövelés, hanem esetleg más képes- ségek bővítése vagy éppen csak az elosztás megváltoztatása tűnik fontos fel- adatnak (Sen 1999a). Másrészt – ami talán az előbbinél is lényegesebb – felhívja a figyelmet a gazdasági és nem gazdasági tényezők közötti kapcsolat vizsgálatá- nak fontosságára. A nagyobb jövedelem (versenyképesség, innovációs képesség stb.) elérhető más képességek erodálása révén is; illetve azok csak akkor érté- kesek, ha a személyes és környezeti átváltási tényezők lehetővé teszik, hogy ki- szélesítsék a helyben élők képességeit. A gazdasági folyamatokkal való kizá- rólagos foglalkozás helyett tehát a képességszemlélet a *gazdasági és nem gazda- sági tényezők kapcsolatának* mélyreható elemzését javasolja.

Nem tartjuk tehát gyümölcsözőnek azt az általánosan elterjedt megközelítést (pl. Európai Területfejlesztési Perspektíva, Európa 2020 stratégia, S3 straté- giák), amely hatékonysági, méltányossági és fenntarthatósági dimenziókra

osztja a valóságot, és az egyes aspektusokat adott szakterületekhez rendeli (pl. gazdaságfejlesztés, társadalompolitika, környezetpolitika). Különösen a gazdaságfejlesztés – korábban elemzett – pozitívista retorikája mentén válik ez a megközelítés problematikusává. Ugyanis úgy tűnhet, mintha a gazdaságfejlesztésre vonatkozó állítások tényállítások, míg a fenntarthatóság és méltányosság értékválasztási kérdések volnának – azaz foglalkozni kell velük, de a gazdaságfejlesztéstől függetlenül.

A helyi gazdaságfejlesztés döntéshozatali eljárásai

Azzal, hogy a helyi gazdaságfejlesztés alapvető céljaként a helyben élők helyzetének javítását nevezi meg, szükségszerűen interdiszciplináris és problémaközpontú megközelítés mellett kötelezi el magát. Ahogyan azt az előző alponthoz kifejtettük, nem a szakterületek elkülönítésén, hanem a köztük lévő kapcsolatok, szinergiák és konfliktusok feltárásán van a hangsúly.

Ám a képességszemlélet alapú helyi gazdaságfejlesztés nem elégedhet meg azzal, hogy felismeri az interdiszciplinaritás szükségességét. A jóllét és általában a közösség által értékesnek tartott szempontok középpontba helyezése sokféle tudásforma érvényességének elfogadását igényli. A tudományos (szakértői) tudás-előállításán túl a helyi (laikus) tudás is hatalmas jelentőségre tesz szert. A helyi gazdaságfejlesztés e megközelítésben tehát *transzdiszciplináris*, problémamegoldó folyamat.

E folyamat jelentősen eltér a normál tudományos problémamegoldás terepétől. A helyi gazdaságfejlesztés olyan *posztnormál* szituációban zajlik, ahol a tényeknek többféle (érvényes) interpretációja létezhet, kikerülhetetlenek az értékválasztási döntések, a bizonytalan helyzetben meghozott döntések megerősíthetők, de akár ki is kezdhetik a fennálló struktúrákat (ilyen értelemben nagy a döntések tétje), és jellemzően azelőtt kell javaslatot tenni és döntéseket hozni, hogy a letisztult tudományos (szakértői) tudás-előállításához elegendő idő állna rendelkezésre (Funtowitz, Ravetz 1993; Ravetz 2004).

Egy ilyen közegben a döntést segítő szakértői javaslatok ötvözik a hagyományos tudományos tudás-előállítás és a politikai cselekedetek jellemzőit. Már pusztán azzal, hogy megválasztják az értékelés információs bázisát (a figyelembe vett és figyelmen kívül hagyott információk körét), elköteleződnek bizonyos jóléti (vagy jólléti) felfogás mellett, és ezáltal értékterheltté válik a szakértői munka. A képességszemlélet alapján ez nem problémának, hanem természetes jelenségnek tűnik. A probléma akkor lép fel, ha ez az értékelköteleződés nem válik felfedhetővé, nem tehető nyílt viták tárgyává.

A szakértői tudás hangsúlyozása a szakirodalomban egybefonódik az érintettek részvételének hangsúlyozásával (Callon, Lascoumes, Barthe 2011; Pataki 2007). A szakértői és helyi (laikus) tudás nem egymás helyettesítői, hanem kiegészítői. A szakértői-laikus együttműködésen alapuló technikákra a problé-

mamegodás új módozatai mellett a szakpolitikai tanulás új irányaként is tekintetünk (Elekes, Bajmócy 2013). E technikák helyi fejlesztésben történő alkalmazásáról egyre több tapasztalat áll rendelkezésre, például a részvételi költségvetés, az állampolgári tanács, a normatív jövőképpalkotás (backcasting), a részvételi akciókutatás (Pataki 2007).

Ennek megfelelően a deliberatív részvétel hiánya kedvezőtlenül hat a szakértői tevékenység minőségére, hiszen a szükséges tudás egy része nem tud becsatornázódni a folyamatba (Bajmócy, Gébert 2014), ráadásul könnyen azt is eredményezi, hogy a szakértői javaslatok politikai tartalma homályba burkolódik. Ez viszont rontja a politikai szféra hatékonyságát, hiszen az érték- és érdekelköteleződés részben láthatatlanná válik, kikerüli a politikai vitákat (Callon, Lascoumes, Barthe 2011).

A képességszemléletre alapozó fejlesztési megközelítések alapvető fontosságúnak tekintik az érintettek (elsősorban állampolgárok) részvételét a fejlesztési folyamatban. Sen (1999a) megközelítésében a részvétel eszköz ahhoz, hogy az emberek hathatósabban ériék el céljaikat, de eszköz voltától függetlenül önmagában is értékkel bíró képesség. Mindennek jelentős elméleti megalapozását adja azzal, hogy rámutat a preferenciák aggregálásából kiinduló szavazásorientált döntési eljárások hiányosságaira, és elemzi a deliberatív társadalmi döntéshozatalban rejlő előnyöket (Pataki 1998; Sen 1999b).

A részvételi döntéshozatali eljárásokkal kapcsolatban széles körű szakirodalom áll rendelkezésre, amely érvek és ellenérvek sokaságát sorakoztatja fel. Ez a vita a helyi fejlesztés hazai szakirodalmában is élénken folyik (Bajmócy, Gébert 2014; Csanádi, Csizmady, Kőszeghy 2010; Földi 2009; Reisinger 2010; Szirmai, Szépvölgyi 2007). Tanulmányunkban nem közvetlen célunk a deliberatív részvétel fontossága mellett érvek és ellenérvek ütköztetése. A képességszemlélet mellett elköteleződés elengedhetetlenné teszi a deliberatív részvételen alapuló döntéshozatali eljárásokat (Crocker 2007). A képességszemléleten alapuló helyi gazdaságfejlesztésben a részvétel gyakorlati nehézségei nem igazolhatják a részvétel elhagyását (Bajmócy, Gébert 2014). A részvétel problémái ezzel együtt nem söpörhetők szőnyeg alá, fontos ösztönzést adhatnak az alkalmazott technikák módosításához, új technikák megalkotásához.

A helyi gazdaságfejlesztés gyakorlatának hazai tapasztalatai

Ebben a részben felvázoljuk a képességszemlélet mellett elköteleződés néhány gyakorlati következményét. Ennek során igyekszünk olyan témákat érinteni, amelyeknek vannak közvetlen magyarországi kapcsolódásai. Az a célunk, hogy kézzelfoghatóbbá tegyük korábbi elméleti érveinket, rávilágítsunk a képességszemlélet és az eszközorientált megközelítés jelentős különbségeire. Mindennek nemcsak elméleti jelentősége van, hanem segíteni kívánjuk a helyi gazdaságfejlesztés gyakorlati problémáinak megoldását is.

Eszközök és célok a helyi gazdaságfejlesztés gyakorlatában

Általános tapasztalat, hogy a helyi fejlesztési beavatkozások nem mindig hozzák meg a várt eredményt. A hazai városok helyi fejlesztési dokumentumait vizsgálva szembeötlő, hogy a tervezett konkrét fejlesztési lépések (például a turisztikai kínálat bővítése, ipari parkok fejlesztése, új termelő beruházások átadása, egyetem-ipari kapcsolatok erősítése, vállalatok technológiafejlesztésének segítése, munkahelyteremtésre adott kedvezmények) tétélesen megvalósulnak, a projektek monitoringindikátorai megfelelnek az előzetes célkitűzéseknek, ennek ellenére a koncepciókban kijelölt hosszú távú célokhoz sokszor mégsem jutnak közelebb a városok. Az sem ritka, hogy a tervezők és a helyi politikusok legjobb szakmai és etikai meggyőződéssel kimunkált projektötletei egyes csoportok elégedetlenségével vagy akár jelentős civil ellenállással találkozhatnak.

A képességszemlélet szakirodalma sok olyan külföldi helyi fejlesztési projektről számol be, amelyek az eszközorientált megközelítésben sikeresnek mondhatók, de nyilvánvaló ellentmondások jelentkeztek velük kapcsolatban, és a képességek szempontjából már egyáltalán nem tűnnek sikertörténetnek (Gébert 2015). Például a brazil favallák lakói részére épített, közművekkel ellátott kőházakat a projekt befejezését követően a lakók elkezdték bontani, az áram-, ivóvíz- és szennyvízhálózatról pedig lecsatlakoztak. Az afrikai falvakban fűrt ivókutakat a projekt végeztével a helybeli asszonyok lerombolták. Egy indonéz törzs tagjainak, miután falujuk egy természeti csapás következtében megsemmisült, új házakat építettek, amelyeket szinte azonnal önként elhagytak a „kedvezményezett”. Szintén nem volt sikertörténet, amikor a lakóházak energiaellátását célzó projekt eredményeként a női munkanap hossza jelentősen megnőtt, hiszen immár sötétedés után is tudtak dolgozni (Gébert 2015).

Ugyan az előbb említett projektek nem az Európai Unió területén valósultak meg, ennek ellenére számos tanulsággal szolgálhatnak a hazai fejlesztési gyakorlat számára. Például rávilágítanak arra, hogy milyen kulturális értékek befolyásolják a fejlesztés résztvevőit a létrejött infrastruktúra használatában, vagy hogy mely átváltási tényezők játszanak közre egy fejlesztési folyamatban. Kevés a képességszemlélet alapján elemzett hazai gazdaságfejlesztési projekt, de kimutatható, hogy az ilyen típusú problémák a hazai fejlesztési gyakorlatra is jellemzőek (Gébert 2015).

Az eszközorientált helyi gazdaságfejlesztés egyik jellemzője, hogy az eszközök létrehozására fókuszál és nem azok használatára. Azaz a fejlesztési folyamat értékeléséből általában kimarad minden olyan elem, amely arra vonatkozna, hogy a létrehozott eszközök miként befolyásolták az érintettek életét, vagyis hogy az érintettek ténylegesen mit tehetnek meg, mit érhetnek el az új eszközök használatával.

Emiatt érzéketlen az eszközorientált helyi gazdaságfejlesztés a fejlesztési projekten túl mutató hatásokkal szemben. Mivel a helyi gazdaságfejlesztés a komplex valóságban zajlik, a projekteknek könnyen lehet előre látott ha-

tása. Ez még valószínűbb, ha a tervezés során nem törekedtek az információs bázis kiszélesítésére. Ráadásul a projektek maguk is megváltoztathatják a helyi viszonyokat, másfajta alkalmazkodást hívhatnak életre (például a szereplők számítanak bizonyos támogatási formákra), vagy az átváltási tényezők megváltozását hozhatják magukkal (például ha a felújított helyi piacon a magasabb bérleti díjak miatt hátrányba kerülnek az őstermelők a kereskedőkhöz képest).

Amennyiben a fejlesztési folyamatot kizárólag abból a szemszögből ítéljük meg, hogy létrejöttek-e a tervezett eszközök, akkor sok fontos információt hagyhatunk figyelmen kívül. Nem vehetjük észre, hogy a projekt esetleg milyen képességek megszüntetését eredményezte, vagy milyen hatással volt azokra az érintettekre, akiket a tervezés és monitoring során nem azonosítottunk érdekcsoportként.

Érvek a társadalmi részvétel mellett a közéleti passzivitás országában

A képességszemlélet a passzív befogadó helyett aktív cselekvő szerepet szán az érintetteknek (köztük elsősorban a helyi lakosoknak). Ugyanakkor igen erős szkepticizmus tapasztalható ezzel kapcsolatban mind a tudományos, mind pedig a hazai közéleti vitákban. Egyrészt gyakran szokás hivatkozni a civil szféra gyengeségére, az ilyen hagyományok hiányára, a demokrácia fiatal voltára, az érdektelenségre, a kompetencia hiányára, a helyi politikai elit és a helyi nagyvállalkozók domináns szerepére. A fejlesztőket is számos kudarcélmény éri. Az érintettek bevonására irányuló kísérletek érdektelenségbe fulladnak, meddő vitákat hoznak, vagy szakmailag vállalhatatlan eredményekre vezetnek. Ráadásul a lakosság sok esetben még akkor sem mozgósítható, amikor egy-egy fejlesztési projekt akár közvetlen hatással van rájuk (Bodorkós et al. 2006). A közéleti passzivitás annak ellenére jellemző Magyarországra, hogy a társadalmi részvétel formáinak ismertsége relatíve magas (Ferencz 2015).

A képességszemlélet segítséget nyújt az említett érvek, problémák rendszerezéséhez. Egyrészt rámutat arra, hogy nem a korlátozások hiányára, hanem a tényleges lehetőségekre kell figyelmünket irányítani. Például attól, hogy korábban az építési törvényben vagy jelenleg a partnerségi egyeztetési tervekben elvi lehetőséget adunk a részvételre, még nem biztos, hogy a szereplők ténylegesen is részt vehetnek. Ezt olyan átváltási tényezők akadályozhatják, mint például a szakmai zsargonral teletűzdelt szövegek, a hierarchiát tükröző partnerségi találkozók (pulpitusra ültetett tervezők, városházi helyszín), a szűkös véleményezési határidők vagy az észrevételek – szakértői jellegű – szöveges megfogalmazásának elvárása.

A képességszemlélet felhívja tehát a figyelmet a valódi részvétel képességének feltételeire. A rossz tapasztalatok jelentős része könnyen lehet, hogy a téves elvárásokból (túl precíz, szakértő hozzájárulás elvárása), az alkalmatlan, deliberációt nélkülöző technikák használatából (például közmeghallgatás, la-

kossági fórum, ötletbörze) eredt. Számos gyakorlati példa bizonyítja ugyanis, hogy a deliberációt előtérbe helyező technikák sok esetben sikerrel alkalmazhatók magas és alacsony jövedelmű térségekben is (Pataki 2007).

További fontos üzenet, hogy az érintettek egyaránt hozzájárulhatnak a tudás-előállításához és a közösségi döntések meghozatalához. Ezt természetesen ellehetetleníti, ha olyan körülményeket hozunk létre, ahol eleve nem ezt, hanem a fejlesztők érveinek, döntéseinek elfogadását várjuk az érintettektől. Hogy ez mennyire nem idegen a hazai gyakorlattól, arra kiválóan utal a társadalmi részvételre alkalmazott hazai „szakkifejezés”: a társadalmisítás.

Saját ügyeink tevékeny előmozdítását természetesen az is ellehetetleníti, ha bizonyos alapvető képességeknek nem vagyunk birtokában. A fejlesztési folyamat kikerülhetetlen eleme az ilyen képességhiányok megszüntetése. Így a deliberatív részvétel szorosan kapcsolódik a *képesség-tétel* (*empowerment*) ideájához (Kesby 2005).

Interdiszciplinaritás melletti érvek a szakmai elkülönülés világában

Magyarországon a helyi fejlesztés jogszabályi háttere szinte kőbe vési a diszciplinaris elkülönülést. Ezt szolgálja egyrészt a tervezés és rendezés éles szétválasztása (1997. évi LXXVIII. törvény; 314/2012. kormányrendelet). Ám ezt még inkább erősíti a fejlesztési tervek tartalmi követelményeinek részletes meghatározása. Az előírások egymástól elválasztott részekre osztják a helyi fejlesztés komplex valóságát, és azt intézményesítik, hogy ezeket a szempontokat elkülönülten kell kezelni, ami helyenként különböző dokumentumtípusokat, míg más esetben egy dokumentumon belüli, különálló fejezeteket jelent.

A képességszemlélet olyan tervezési megközelítést kínál, ahol a fejlesztési javaslatokat nem egymástól elkülönülten értékelik. Ez nem jelenti azt, hogy egyetlen holisztikus tervben összegződne minden fejlesztési javaslat. Ez nyilvánvalóan gyakorlati problémákat vetne fel. Inkább úgy képzeljük el, hogy a közösségek vízióalkotással kezdik a tervezési folyamatot, amelynek szerves része az értékesnek tartott képességekről folytatott nyílt vita.

Mindez alapot adhat az iteratív, folyamatos tanuláson és deliberáción alapuló helyi fejlesztési folyamatnak. Az egyes fejlesztési részterületek értékelhetővé válnak az értékesnek tartott képességek fényében, a viták pedig hozzájárulhatnak a közösségi vízió finomításához, megváltozásához. E tapasztalatokat azután a szakértők is mind jobban képesek beépíteni saját munkájukba, így a nyílt viták eredményre vezethetnek.

Mindez nem hoz létre problémamentes ideális állapotot, de úgy véljük, hogy megközelítésünk egyszerre segítheti elő a szakpolitikai tanulást és a demokratikus gyakorlatok megerősödését, a korábbinál szélesebb teret nyújthat a problémák felismerésére és az információs bázis új szempontokkal történő kiegészítésére.

Összegzés és következtetések

Tanulmányunkban a helyi gazdaságfejlesztés egyik lehetséges koncepcióját körvonalaztuk. Abból indultunk ki, hogy minden helyi gazdaságfejlesztés célja a helyben élők helyzetének a javítása. Ám a szakirodalom nagy része nem határozza meg pontosan a végső célt, ami számos probléma forrásává válik. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a helyi gazdaságfejlesztés szokásos megközelítései a célok helyett az eszközök biztosítására fókuszálnak. Azzal a feltételezéssel élnek, hogy az eszköz (például a jövedelem) birtoklása automatikusan elvezet a célok eléréséhez.

1. táblázat: Az eszközorientált és a képességszemléleten alapuló helyi gazdaságfejlesztés összevetése
Comparison of local economic development in the means-oriented and capability approach

<i>Szempont</i>	<i>A helyi gazdaságfejlesztés eszközorientált megközelítése</i>	<i>Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján</i>
<i>Kiindulópont</i>	Célnak tekintett eszközök.	A közösség számára fontosnak tekintett képességek meghatározása.
<i>A célok megfelelőségének vizsgálata</i>	A végső célokat a politikai szinten jelölik ki, így azok vizsgálata nem része a helyi gazdaságfejlesztésnek. A célok mögött meghúzódó előfeltevések homályba burkolása és hallgatólagos elfogadása jellemző.	A „megfelelő” célok helyspecifikusak, azokat csak társadalmi részvétel és nyílt megvitatás útján lehet kijelölni. A célok kijelölésének módja része a helyi gazdaságfejlesztés vizsgálati területének; az értékelköteleződés nyílt.
<i>Az eszköz és a cél feltételezett viszonya</i>	A szükséges eszközök birtoklása automatikusan elvezet a célok eléréséhez.	Az eszközök nem feltétlenül válthatók át célokká.
<i>Az elemzés fókusza</i>	Az eszközök (elsősorban reáljövedelem) biztosításának módja.	Mit tudnak ténylegesen kezdeni a helyi lakosok a rendelkezésre álló eszközökkel? (A közösség által jó okkal értékesnek tekintett képességek + a célokhoz rendelt eszközök + átváltási tényezők.)
<i>A releváns tudás előállításának módja</i>	Szakértői (tudományos) tudás-előállítás, melyet a politikai döntéshozatal vagy figyelembe vesz, vagy nem. A szakértői tudás érték- és érdekeslemlegesnek tekintése.	A versengő szakértői álláspontok mellett a helyi érintettek kezében szétszórtan meglévő helyi (laikus) tudás is releváns. A szakértői tudás posztnormál felfogása.

Forrás: saját szerkesztés.

Kutatásunk középpontjában a cél és az eszköz viszonyának tisztázása állt, ehhez a kortárs jóléti közgazdaságtan egyik legmarkánsabb irányzatát, Amartya Sen képességszemléletét használtuk fel. Elköteleződésünk tette lehetővé, hogy újraértelmezzük és valós tartalommal töltsük meg a helyi gazdaságfejlesztés célmeghatározását. Elemzésünkéből egy problémaközpontú, inter- és transzdiszciplináris megközelítés bontakozott ki.

Álláspontunkat több helyen ütköztettük a helyi gazdaságfejlesztés szokásos (általunk eszköszorientáltnak nevezett) megközelítésével. (1. táblázat).

A képességszemlélet alapján lehetséges tehát olyan helyi gazdaságfejlesztés, mely egyaránt fókuszál a célra, az eszközökre és azok használatára, illetve a fejlesztési folyamat mögött homályban maradó értékvalasztás helyett nyíltan értékvizsgálatot, közösségközpontú megközelítést kínál. E folyamatnak lényegi eleme, hogy a közösség által fontosnak tartott képességeket (amelyekhez a helyi gazdaságfejlesztés hozzá kíván járulni) a különböző, explicitté tett értékek alapján, deliberatív részvétel útján határozzák meg.

A képességszemlélet-alapú helyi gazdaságfejlesztés azt hangsúlyozza, hogy a jelenlegi fejlesztési gyakorlat során figyelembe vett információk nem elegendők, továbbá hogy a sikeres helyi gazdaságfejlesztés nem korlátozódhat egyetlen szempontra, például csak a gazdasági növekedésre. Tehát az általunk javasolt megközelítés az információs bázis kiszélesítéséhez kínál iránymutatást.

Jegyzetek

- 1 Tanulmányunkban a továbbiakban különbséget teszünk a jólét (welfare) és a jóllét (well-being) között az angol nyelvű szakirodalomnak megfelelően. E fogalmak közötti különbségre a harmadik részben térünk ki.
- 2 A „capability” kifejezés képességgént fordítása a magyar nyelvben félrevezető, mert a „képesség” kifejezés elsősorban az egyén személyes tudására, készségeire utal. Ezzel szemben a „capability” kifejezés együttesen jelenti a személyes jellemzők és a megfelelő környezet meglétét.
- 3 A másik módszer az előre rögzített lista használata. Ennek lényege, hogy etikai elvek alapján összeállítható a képességeknek egy olyan felsorolása, amely univerzális listaként működhet minden értékelés során (Nussbaum 2000, 2011). Tanulmányunk terjedelmi korlátai miatt erre a megoldásra nem tudunk részletesen kitérni.
- 4 A Kaldor (1939), Hicks (1939) és Scitovszky (1941) féle kettős kompenzációs kritérium értelmében.
- 5 Ez tulajdonképpen a tényállítások (van) és erkölcsi ítéletek (kell); a pozitív és normatív tudomány Hume-ig visszavezethető elkülönítése.
- 6 Nehezen hihető például, hogy a hatályos hazai joganyag a közgazdaságtani elméletalkotás eredményeitől függetlenül határozta volna meg a településfejlesztés céljaként a versenyképességet (1997. évi LXXVIII tv. 7.§).
- 7 Igen érdekes a foglalkoztatásnövelési cél megjelenésének elmélettörténeti vizsgálata. Az 1940-es évekig a kapitalista berendezkedésű országokban senki sem tartotta a kormány feladatának a foglalkoztatottság növelését – a munkanélküliség által okozott társadalmi károk mérséklését igen, de magát a foglalkoztatottság növelését nem (Hands 2009). Az csak azután került a kormány felelősségi körébe, miután levezették a keynesi gondolatrendszerből, hogy a kormánynak vannak eszközei a magasabb szintű foglalkoztatottság eléréséhez. A gazdaságel-

méletből kiderült, hogy a kormány képes gazdasági eszközökkel elérni egy olyan célt, amely addig kívül esett a közgazdaságtan tudományterületén; így ez a társadalmi cél is bekerült a gazdaságfejlesztés elméletébe.

- 8 Ezzel alapvetően egyetértünk, és úgy véljük, hogy az a fajta megközelítés, amelyet „helyi fejlesztésnek” szokás nevezni (G. Fekete 2008; Mezei 2006), a gyakorlatban sokszor gyümölcsözőbb, mint a gazdasági folyamatokra való kizárólagos koncentráció.

Köszönetnyilvánítás

Hasznos tanácsaikért köszönettel tartozunk a két anonim bírálónak, valamint Elekes Zoltánnak, Gyurkovics Jánosnak, Juhász Juditnak, Juhász Sándornak, Méreiné Berki Boglárkának, Tózsér Jánosnak és Vas Zsófiának. Tanulmányunk az OTKA K 109425 („A helyi gazdaságfejlesztés megalapozása a képességszemlélet segítségével” című) projekt keretében készült.

Irodalom

- Alkire, S. (2007): Why the capability approach? *Journal of Human Development*, 1., 115–135.
- Bajmócy Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged
- Bajmócy Z., Gébert J. (2014): Arguments for deliberative participation in local economic development. *Acta Oeconomica*, 3., 313–334. <http://doi.org/bgd9>
- Biggeri, M., Ferrannini, A. (2014a): Opportunity gap analysis: Procedures and methods for applying the capability approach in development initiatives. *Journal of Human Development and Capabilities*, 1., 60–78. <http://doi.org/bgfb>
- Biggeri, M., Ferrannini, A. (2014b): *Sustainable human development. A new territorial and people-centred perspective*. Palgrave Macmillan, New York
- Bodorkós B., Kajner P., Kovács E., Peták P., Péterfi F. (2006): *RAJTunk múlik! Hogyan szervezkedjünk és képviseljük érdekeinket a lakóhelyünkön*. Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest
- Callon, M., Lascoumes, P., Barthe, M. (2011): *Acting in an uncertain world. An essay on technical democracy*. The MIT Press, Cambridge, London
- Crocker, D. A. (2007): Deliberative participation in local development. *Journal of Human Development*, 3., 431–455. <http://doi.org/dsjvmx>
- Csanádi G., Csizmadya A., Kőszeghy L. (2010): Nyilvánosság és részvétel a településtervezési folyamatban. *Tér és Társadalom*, 1., 15–36.
- Elekes Z., Bajmócy Z. (2013): Regionális innovációpolitika és szakpolitikai tanulás a komplex rendszerek elméletének szemszögéből. In: Inzelt A., Bajmócy Z. (szerk.): *Innovációs rendszerek. Szereplők, kapcsolatok és intézmények*. JATEPress, Szeged, 244–262.
- Faragó L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája. A közösségi tervezés elmélete*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Ferencz Z. (2015): A társadalmi részvétel és a nagyváros-térségi versenyképesség. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 327–348.
- Földi Zs. (2009): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában. Európai és hazai tapasztalatok. *Tér és Társadalom*, 3., 27–43.
- Frediani, A. A. (2010): Sen’s capability approach as a framework to the practice of development. *Development in Practice*, 2., 173–187. <http://doi.org/dk4f23>

- Funtowitz, S. O., Ravetz, J. R. (1993): Science for the post-normal age. *Futures*, 7., 739–755. <http://doi.org/fqntk9>
- G. Fekete É. (2008): *Együtt! De hogyan? Kistérségi tervezés. Észak-Magyarországi Regionális Fejlesztési Ügynökség*, Miskolc
- Garami E. (2009): A humán erőforrás területi különbségei. *Területi Statisztika*, 3., 281–298.
- Gébert, J., Málóvics, G., Fászkerti, Zs. (2012): The limits of well-being measurement at sub-regional level. *Regional Statistics*, 2., 45–57. <http://doi.org/bgfc>
- Gébert J. (2015): *Helyi gazdaságfejlesztés a képesszeglélet alapján*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged
- Hands, D. W. (2009): The positive-normative dichotomy and economics. In: Maki, U. (ed.): *Philosophy of Economics*. Elsevier, Amsterdam, 219–239.
- Hausman, D. M., McPherson, M. S. (1996): *Economic analysis and moral philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge
- Hicks, J. R. (1939): The foundations of welfare economics. *The Economic Journal*, 196., 696–712. <http://doi.org/fgzch2>
- Kaldor, N. (1939): Welfare propositions of economics and interpersonal comparisons of utility. *The Economic Journal*, 195., 549–552. <http://doi.org/bbqjfs>
- Kesby, M. (2005): Rethorizing empowerment-through-participation as a performance in space: Beyond tyranny to transformation. *Journal of Woman in Culture and Society* 4., 2037–2065. <http://doi.org/bsmvw9>
- Latour, B. (1993): *We have never been modern*. Harvard University Press, Cambridge
- Latour, B. (2005): *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press, Oxford, New York
- Layard, R. (2006): *Happiness: Lessons from a new science*. Penguin, London
- Lengyel B., Bajmócy Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 1., 5–29.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mezei C. (2006): A helyi gazdaságfejlesztés fogalmi meghatározása. *Tér és Társadalom*, 4., 85–96.
- N. Kovács T. (2015): A jól-lét alapú társadalmi versenyképességi modell elméleti összefüggései. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségtől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 81–95.
- Nagy G., Koós B. (2014): First results in modelling objective well-being in Hungary at lower territorial level. *Regional Statistics*, 2., 71–86. <http://doi.org/bgfd>
- Nussbaum, M. (2000): *Woman and human development: The capabilities approach*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/bgff>
- Nussbaum, M. (2011): *Creating capabilities: the human development approach*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge <http://doi.org/bgfg>
- Pataki Gy. (1998): A fejlődés gazdaságtana és etikája. Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának. *Kovács*, 4., 6–17.
- Pataki Gy. (2007): Bölcs „laikusok”. *Civil Szemle*, 3–4., 144–156.
- Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (2006): *Local and regional development*. Routledge, London, New York
- Ravetz, J. R. (2004): The post-normal science of precaution. *Futures*, 3., 347–357. <http://doi.org/dmz3nr>
- Rawls, J. (1971): *A theory of justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge
- Rawls, J. (1982): Social unity and primary goods. In: Sen A. K., Williams, B. (eds.): *Utilitarianism and beyond*. Cambridge University Press, Paris, 159–186. <http://doi.org/d6zdq6>
- Rawls, J. (2001): *Justice as fairness: A restatement*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, London
- Reisinger A. (2010): *Társadalmi részvétel a helyi fejlesztéspolitikában – különös tekintettel a civil/nonprofit szervezetek szerepére*. Doktori értekezés, SZE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr
- Robeyns, I. (2005): The capability approach: a theoretical survey. *Journal of Human Development and Capabilities* 1., 93–117. <http://doi.org/d6wqr5>

- Robeyns, I. (2006): The capability approach in practice. *The Journal of Political Philosophy*, 3., 351–376. <http://doi.org/btxmft>
- Scitovsky, T. (1941): A note on welfare propositions in economics. *The Review of Economic Studies*, 1., 77–88. <http://doi.org/cp7kgt>
- Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. (2009): *Közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sen, A. K. (1979): The welfare basis of real-income comparisons: A survey. *Journal of Economic Literature*, 1., 1–45.
- Sen, A. K. (1993): Capability and well-being. In Nussbaum, M., Sen A. K. (eds.): *The quality of life*. Clarendon Press, Oxford, 30–53. <http://doi.org/cp5nbh>
- Sen, A. K. (1995): *Inequality reexamined*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/dr9rqm>
- Sen, A. K. (1999a): *Development as freedom*. Oxford University Press, Oxford, New York
- Sen, A. K. (1999b): The possibility of social choice. *American Economic Review*, 3., 349–378. <http://doi.org/cmhh6g>
- Sen, A. K. (2008): Capabilities, lists, and public reason: Continuing the conversation. *Feminist Economics*, 3., 77–80.
- Stiglitz, J. E., Sen, A. K., Fitoussi, J. P. (2009): *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*. http://www.insee.fr/fr/publications-et-services/dossiers_web/stiglitz/doc-commission/RAPPORT_anglais.pdf (Letöltés: 2016. január 15.)
- Swinburn, G., Goga, S., Murphy, F. (2006): *Local economic development: A primer. Developing and implementing local economic development strategies and action plans*. The World Bank, Washington
- Szirmai V., Szépvölgyi Á. (2007): Társadalmi részvétel szereplői. In: Rechnitzer J. (szerk.): *Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben*. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest, 89–104.
- Szirmai V. (2015): *A területi egyenlőségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár

Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából

Talking about participation... The analysis of Hungarian urban planning documents from the aspect of stakeholder participation

**BAJMÓCY ZOLTÁN, GÉBERT JUDIT, ELEKES ZOLTÁN,
PÁLI-DOMBI JUDIT**

BAJMÓCY Zoltán: egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; bajmocyz@eco.u-szeged.hu

GÉBERT Judit: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; gebert.judit@eco.u-szeged.hu

ELEKES Zoltán: egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu

PÁLI-DOMBI Judit: PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani Doktori Iskola; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; judit.dombi@eco.u-szeged.hu

KULCSSZAVAK: képességszemlélet, deliberatív részvétel, partnerségi egyeztetési terv, városfejlesztési koncepció, integrált településfejlesztési stratégia

ABSZTRAKT: Tanulmányunkban a hazai vidéki nagyvárosok tervezési folyamata során megvalósuló érintetti részvételt elemezzük. Érdeklődésünk középpontjában az áll, hogy az érintetteknek milyen lehetőségük van a fejlesztési folyamat aktív részesévé válni, milyen korlátok állnak ennek útjában. A 23 hazai megyei jogú város 2013 és 2014 során elfogadott partnerségi egyeztetési terveit, városfejlesztési koncepcióit és integrált településfejlesztési stratégiáit elemeztük, kvalitatív tartalomelemzés segítségével. Ez lehetőséget adott arra, hogy a dokumentum felszíni rétegét (misperint beszélünk a részvételről, és azt fontosnak tartjuk), ütköztessük a dokumentumok mélyrétegeinek felszínre hozható tartalmával (misperint valójában csak beszélünk a részvételről). Következtetésünk, hogy a legtöbb érintett számára a részvétel hazai gyakorlata nem saját ügyeik előmozdításának szabadságát nyújtja, hanem a tényleges lehetőségektől történő megfosztás módját jelenti. Így a helyi fejlesztés „hogyanja” egyrészt önmagában is a jóllét csökkentésének irányába hat, hiszen a részvétel mint értékesnek tekinthető lehetőség nem választható a helyi szereplők jelentős része számára. Másrészt, így a szereplők a részvétellel mint eszközzel sem tudnak élni, hogy előmozdíthassák a számukra kívánatosabb fejlesztési eredmények létrejöttét.

Zoltán BAJMÓCY: associate professor, Research Centre, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; bajmocyz@eco.u-szeged.hu

Judit GÉBERT: senior lecturer, Research Centre, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; gebert.judit@eco.u-szeged.hu

Zoltán ELEKES: lecturer, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu

Judit PÁLI-DOMBI: PhD student, Doctoral School in Economics, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; judit.dombi@eco.u-szeged.hu

KEYWORDS: *capability approach, deliberative participation, Stakeholder Reconciliation Plan, Urban Development Concept, Integrated Urban Development Strategy*

ABSTRACT: *The present paper provides an analysis of the participation of stakeholders in the urban planning processes of Hungarian cities. It focuses on the real opportunities stakeholders have in becoming active agents of urban planning processes and the obstacles they face. For the purpose of our evaluation we build on the arguments of the capability approach of Amartya Sen. In order to assess citizens' freedom of agency we use Arnstein's ladder of citizen participation and Gaventa's power cube.*

Changes in the regulations of Hungarian urban planning imply that, contrary to the former unified rules of participation, serious differences may emerge between the cities. In accordance with the new regulations, all the large Hungarian cities had to renew their major planning documents during 2013 and 2014. This provided the starting point for our empirical analysis.

We analysed the Stakeholder Reconciliation Plans, the Urban Development Concepts and the Integrated Urban Development Strategies of 23 Hungarian large cities (cities with county rights). We carried out qualitative content analysis to shed light on the contraries between the surface and the deep structures of these documents with regard to participation.

We conclude that for most of the stakeholders the forms of participation occurring in the Hungarian urban planning practice do not provide the opportunity to further their own ends. On the contrary, participation deprives stakeholders of real opportunities and thus results in "unfreedoms". This implies a decrease in social well-being. Many of the stakeholders lack the freedom of participation as a component of their well-being. Moreover, stakeholders are hindered in using participation as a means to further the emergence of more desirable development outcomes in the urban context.

Bevezetés

A helyi fejlesztési folyamatok gyakorlatilag valamennyi helyi szereplő (közintézmények, vállalatok, helyi lakosok stb.) tevékenységére és életére hatással vannak. Célunk annak vizsgálata, hogy az érintetteknek milyen lehetőségei vannak, hogy bekapcsolódjanak a helyi tervezési folyamatokba, illetve a tervek milyen szerepet szánnak nekik a megvalósításban. E kérdéskörhöz jelen tanulmány a helyi fejlesztési dokumentumok tartalmának és készítési folyamatának elemzése révén kíván hozzájárulni.

Az érintettek részvétele a fejlesztési folyamatokban – különös tekintettel az állampolgári részvételre – élénk érdeklődésre tart számot. A hazai szakiro-

dalomban számos írás kísérli meg a részvétel melletti érveket felsorakoztatni, illetve az ellenérveket rendszerezni (Bajmócy 2011; Csanádi, Csizmady, Kószeghy 2010; Pataki 2004; Reisinger 2010; Szirmai, Szépvölgyi 2007). E szakirodalmi diskurzus egyik legfontosabb mozzanata annak világossá tétele, hogy a részvétellel szó markánsan eltérő gyakorlatokat takarhat. Így szükséges e fogalom mélyebb megértése, a mögötte megbúvó tartalmak felszínre hozása.

A kutatásnak aktualitást ad, hogy 2013 és 2014 során valamennyi hazai megyei jogú város felülvizsgálta legfontosabb fejlesztési dokumentumait. E felülvizsgálatra a regionális operatív programok biztosították a forrást, és egyúttal megszabták az időbeni ütemezést is. 2013 során mind a 23 hazai megyei jogú város közgyűlése elfogadta a tervek felülvizsgálatával kapcsolatos partnerségi eljárás szabályait – az ún. partnerségi egyeztetetési terveket. Majd 2014 során elfogadták az új városfejlesztési koncepciókat és integrált településfejlesztési stratégiákat.

A tanulmány elején felvázoljuk azokat az elméleti szempontokat, amelyek a részvétel empirikus értékeléséhez alapul fognak szolgálni. A következő részben bemutatjuk az elemzés kontextusát és módszerét. Ezek után tárgyaljuk eredményeinket, majd a legutolsó fejezetben levonjuk következtetéseinket.

A részvétel értelmezése a képességszemléletben

A társadalmi részvétel előnyeiről és hátrányairól szóló viták a részvételre mint eszközre tekintenek. Ebből adódóan a kívánatosságát döntően az alapján ítélik meg, hogy mit eredményez: jobb vagy rosszabb döntéseket. E diskurzusnak adott új keretet Amartya Sen (1993, 2003) elmélete, az úgynevezett *képességszemlélet*. Eszerint a részvétel amellet, hogy eszközként is fontos, önértékkel is bír: a részvétel tényleges lehetőségének biztosítása a *jóllét része*. Ráadásul a deliberatív részvétel hiányában a fejlesztés céljáról alkotott elképzelések sem lehetnek kiforrottak. Ennek oka, hogy a közösség és a közösségben létező egyén is csak mások szempontjait megismerve és mérlegelve tudja kialakítani és rangsorolni az értékes célok listáját. Ahogyan Sen (2003, 240.) fogalmaz: „Értékeinket csak akkor tudjuk megfelelő tájékozottsággal és nem mások irányítása alatt kialakítani, ha egymással nyíltan kommunikálhatunk és vitatkozhatunk.”

Természetesen mindez nem terelheti el a figyelmünket a gyakorlati részvételi folyamatok lényeges hiányosságairól (Besson, Martí 2006; Crocker 2007). Ám a képességszemlélet alapján nem az a kérdés, hogy szükség van-e egyáltalán részvételre, hanem az, hogy mi korlátozza a szereplőket abban, hogy valóban a fejlesztési folyamat részesévé váljanak. Ezt szem előtt tartva vázoljuk fel azokat a legfontosabb elméleti megfontolásokat, amelyekre empirikus elemzésünket építjük.

Amartya Sen (2003) *képességfogalma* a valamire való tényleges lehetőséget állítja középpontba. Felhívja a figyelmet arra, hogy attól, hogy egy egyént vagy közösséget nem korlátoznak valamiben, még egyáltalán nem biztos, hogy ténylegesen képes értékes céljait megvalósítani. Az eszközeink (például jog a részvétellel) használatában ugyanis számos tényező (ún. átváltási tényező) korlátozhat. Így figyelmünket nemcsak a hagyományos értelemben vett korlátozásokra kell irányítani, hanem valamennyi olyan tényezőre, amely megakadályozza értékes céljaink elérését (Samuels 2005).

A képességszemlélet ezen alapvető gondolatai a részvétel vizsgálata során is alkalmazhatók. Egyrészt az elemzés nem merülhet ki egyszerűen annak megállapításában, hogy az érintetteknek jogi értelemben lehetősége van-e a folyamatokban részt venni. Azt is elemezni kell, hogy valóságos választási lehetőség-e számukra a folyamatokba történő bekapcsolódás és a befolyásolás. Másrészt meg kell vizsgálni, hogy a részvételi folyamat teret ad-e a nyílt megvitátásnak (deliberációnak), vagy csak az érintettek számára előre megadott szempontok valamiféle összegzésére irányul. A képességszemlélet értelmében az utóbbi esetben nem beszélhetünk a folyamatok aktív alakításának valódi szabadságáról.

Bajmócy és Gébert (2014) rámutatott arra, hogy a képességszemlélet részvétel fogalmán nem egyszerűen a folyamatok politikai értelemben vett befolyásolásának lehetőségét kell érteni. A nyílt vitáknak ugyanis elválaszthatatlan aspektusa a fejlesztés szempontjából releváns *tudás* megalkotása és értékelése. Napjainkban az érintettek kizárásának két meghatározó formájával találkozunk (Callon, Lascoumes, Barthe 2011). Az egyik a politikai hatalom delegálása (amely esetben az érintettek a választott képviselőknek adják át a politikai szinten történő részvétel lehetőségét), a másik pedig az érvényesnek tekintett tudás előállításának delegálása (amely esetben pedig az érintettek a szakértőkkel szemben laikusok).

Mindezek alapján elemzésünk fókuszát a részvétel *minőségi jellemzőire* irányítjuk. Az állampolgári részvétel szakirodalma részletekbe menően tárgyalja, hogy az egyes helyi szereplők különböznek abban, hogy milyen részvételi lehetőségek adódnak számukra (Maier 2001), illetőleg a „részvétel” címke a befolyásolás eltérő lehetőségeit jelzi (Arnstein 1969; Gaventa 2006). A részvétel tényleges lehetőségének (agency freedom) tartalmi értékeléséhez jó kiindulópontot adhatnak a szakirodalom által sokszorosan megvitattott és alkalmazott koncepciók, például Arnstein (1969) részvételi létrája vagy Gaventa (2006) hatalomkockája.

Arnstein (1969) nagy hatású munkájának kiindulópontja, hogy a részvételi folyamat a *hatalom* újraelosztásáról szól: a hatalom nélkülieket ruházza fel az őket érintő döntések befolyásolásának képességével. A gyakorlatban mindez különböző mélységben valósulhat meg, ezt jelölik a létra fokai. A *létra alsó szintjének* fokozatai valójában nem terítik szét a hatalmat, hanem a hatalmi központ szereplőinek biztosítanak lehetőséget arra, hogy meggyőzzék, (ki)oktassák az érintetteket. Ez a kategória a szándékos manipulálástól az érdemi információk elhallgatásán át a problémák látszólagos kezeléséig ölel fel gyakorlatokat. Fon-

tos észrevenni, hogy amennyiben a részvétel lehetőségét kizárólag a korlátozás hiányaként értelmezzük, akkor ezek a fokok is részvételnek tűnhetnek.

A létra középső szintjén (*szimbolikus részvétel*) azok a gyakorlatok kapnak helyet, amelyek akár érdemi lehetőségeket is adhatnak arra, hogy az érintettek informálódjanak és közvetítsék szempontjaikat, de mindez valódi biztosítékok nélkül történik. Azaz alapvetően ezek is a hatalmi központ számára biztosítanak lehetőségeket arra, hogy új szempontokat ismerjenek fel, de amennyiben ez érdekeikkel vagy értékeikkel ellentétes, úgy azokat minden további nélkül figyelmen kívül hagyhatják.

A részvételi fokozatok harmadik szintjét tekinti Arnstein (1969) valódi részvételnek, az *állampolgári hatalom* formáinak. Ezekben az esetekben az érintettek valódi befolyásolási hatalomra tesznek szert, amely az alkuképességtől a teljes végrehajtói és ellenőrzési hatalomig terjedhet.

Gaventa (2006) koncepciójának középpontjában szintén a hatalom fogalma áll. A szerző a hatalom szintjei (helyi, nemzeti, globális) mellett két további aspektust különít el: a hatalom tereit és a hatalom formáit. Kiindulópontja, hogy „a részvétel, mint szabadság, nem egyszerűen az előre adott keretek közti hatékony részvétel joga, hanem azt is magában foglalja, hogy kijelöljük és alakítsuk a részvétel terét” (Gaventa 2006, 26.). A hatalom szintjei, a hatalom terei és a hatalom formái egy háromdimenziós elemzési keretet alkotnak, amelyet a szerző *hatalomkockának* (*power cube*) nevez (Gaventa 2006).

A hatalomkocka koncepciója két igen fontos következtetéssel szolgál számunkra. Egyrészt rámutat arra, hogy a döntéshozatali eljárások különböző terekben zajlanak (Cornwall 2002). A részvétel gyakran azt jelenti, hogy a döntéshozatal *zárt terei* bővülnek *meghívott terekké*. Ezekben az esetekben a zárt tér szereplői azok, akik új szereplők bevonásáról döntenek. Ezen intézményesített befolyásolási formáktól lényegesen eltér az, amikor a folyamatból kizárt érintettek – az érvényben lévő kereteket átlépve (nem betartva) – *szerzett tereket* alakítanak ki a befolyásolásra.

Másrészt a hatalomkocka koncepciója felhívja a figyelmet arra, hogy a döntéshozatal különböző formákat takar: a látható, a rejtett, illetve a láthatatlan hatalomgyakorlást. A *látható hatalom* jelenti a politikai hatalom szembeűnő és pontosan definiált aspektusát, a formai szabályokat, struktúrákat, hatóságokat, intézményeket és a döntéshozás egyéb formai folyamatait. *Rejtett hatalmat* jelent a politikai napirend (agenda) meghatározása. Bizonyos emberek, csoportok, intézmények befolyásolni tudják, hogy milyen problémák kerüljenek a döntéshozatalba és mely érintettek vegyenek benne részt. A *láthatatlan hatalom* pedig a politikai részvétel pszichológiai és ideológiai határainak alakítására utal. Sokszor komoly problémák nemcsak a döntéshozói asztról hiányoznak, de a különböző érintettek észleléséből is kimaradnak. Ezek a csatornák befolyásolják, hogy hogyan gondolkodnak az emberek a saját helyükről a világban, mit gondolnak elfogadható helyzetnek a saját alá- vagy fölérendeltségükkel kapcsolatban.

Az elemzés kontextusa és módszere

2013 és 2014 során valamennyi hazai megyei jogú városban egyszerre folyt a városfejlesztési koncepció és az integrált településfejlesztési stratégia felújítása. A tervek részletes tartalmi elemeit egy minisztériumi ajánlás rögzítette (NFGM 2012), amely jórészt szentesítette a korábban kialakult gyakorlatot (Barta 2009). Ez alapján a városfejlesztési koncepció mutatja meg a város jövőképét és hosszú távú céljait, az integrált településfejlesztési stratégia pedig egy középtávú terv, amely az adott költségvetési időszakban (jelenleg 2014 és 2020 között) rendelkezésre álló európai uniós fejlesztési források felhasználását tervezi.

A tervkészítési folyamat egyben a 2013-ban hatályossá váló új szabályok¹ első próbája is volt. Az új eljárási szabályok életre hívtak egy új tervtípust, a partnerségi egyeztetési tervet. Elemzésünk e három tervtípusra és létrejöttük körülményeire vonatkozik a 23 megyei jogú városban.

Az elemzés kontextusa

Magyarországon 2012-ig egységes szabályok vonatkoztak a helyi fejlesztési dokumentumok tervezési folyamatára. Ezek egy számos lépésből álló folyamatot irányoztak elő, amelynek bizonyos pontjain bármely érintettnek (szervezetnek vagy lakosnak) lehetősége volt véleményt nyilvánítani.

A gyakorlatban viszont az érintettek különböző mértékben éltek részvételi lehetőségükkel. A szakirodalom rámutat arra, hogy a részvétel lehetőségét és sikerességét eltérően ítélik meg az egyes szereplők (Csanádi, Csizmady, Kőszeghy 2010; Reisinger 2010; Szirmai, Szépvölgyi 2007). A jogszabály azzal, hogy számos ponton lehetővé tette az érintettek részvételét (nem korlátozta azt), még nem teremtette meg a *részvétel valóságos lehetőségét* (Bajmócy 2011).

A véleménynyilvánítás elvi lehetőségét biztosították a szabályok, viszont a vélemények figyelembevételének biztosítékait nem tartalmazták. Amennyiben az önkormányzat csak a jogszabályi minimumkövetelmények betartására törekedett, úgy annak a részvétel legalacsonyabb fokai révén is meg tudott felelni. A jogszabály igen szűkös véleménynyilvánítási határidőket adott, ráadásul a véleménynyilvánítási lehetőségen túlmutató részvételi technikák alkalmazását nem írta elő. Tág teret adott annak, hogy a nyilvánosság biztosítását hogyan értelmezi az önkormányzat. Ezen felül az utólagos jogérvényesítés is problémákba ütközött (ha esetleg egy önkormányzat mégsem tartotta be az előírt folyamatot).

Bár a városfejlesztési koncepció és az integrált településfejlesztési stratégia készítését közvetlenül nem érintette, a városfejlesztéssel kapcsolatos részvételi attitűd kapcsán mégis ki kell emelni a szabályozási terv és a helyi építési szabályzat módosításának szabályváltozásait. A szabályozási terv, illetve az építési szabályzat módosítása ugyanis szükségszerű velejárója a nagy jelentőségű helyi fejlesztési projektek végrehajtásának (amely projekteket pedig a koncepció és a stratégia jelöli ki).

2006 és 2012 között egyértelmű tendencia volt a részvételi lehetőségek szűkítése (1. táblázat). 2006 és 2009 között a véleményezésre *rendelkezésre álló idő* meglehetősen rövidült. A terv elkészítése előtti 30 napos felszólalási határidő 15 munkanapra rövidült, míg az elkészített terv véleményezési fázisában korábban előírt 45 naphoz 22 munkanap lett. Megjelent és folyamatosan szélesedett azon esetek köre, amikor a helyi véleményezési folyamat teljesen vagy

1. táblázat: A helyi tervekkel kapcsolatos véleményezési lehetőség változása 1997 és 2012 között
Changes in the consultation process of urban planning between 1997 and 2012

Év	A véleményezési határidők változása	Kiemelt jelentőségűnek nyilvánítható beruházások	A véleményezési folyamat lefolytatása alóli további kivételek
1997	A terv kidolgozása előtti véleménynyilvánítási lehetőség: nincs határidő. Az elkészített terv véleményezése: 45 nap.		
2006	A terv kidolgozása előtti véleménynyilvánítási lehetőség: 30 nap (és elsősorban az államigazgatási szerveknek és az érintett települési önkormányzati szerveknek ad lehetőséget). Az elkészített terv véleményezése: 45 nap.	a) Részben vagy egészben EU-s forrásból valósul meg, vagy b) Részben vagy egészben központi költségvetési támogatásból valósul meg és legalább 5 milliárd Ft értékű és 1000 munkahelyet hoz létre.	
2008		c) Koncessziós szerződés alapján valósul meg és legalább 5 milliárd Ft értékű. d) Egyedi kormánydöntés alapján adott támogatásból valósul meg.	Magasabb szintű jogszabállyal ellentétes rendelkezés hatályon kívül helyezése. Elírás vagy számítási hiba miatti módosítás. Kismértékű módosítás esetén (amely nem érinti a település fő infrastrukturális hálózatát, alapvető zöldfelületi rendszerét, védett természeti értékeit, vagy kulturális örökséget).
2009	A terv kidolgozása előtti véleménynyilvánítási lehetőség: 15 munkanap (érintetteknek). Az elkészített terv véleményezése: 22 munkanap.	e) Legalább 2 milliárd Ft értékű és 50 munkahelyet hoz létre. f) Környezetvédelmi, kutatás-fejlesztési, oktatási, egészségügyi és szociális célok megvalósulását segíti elő.	

2010	<p>b) helyett: Részben vagy egészben központi költségvetési támogatásból valósul meg (értéktől és munkahelyek számától függetlenül).</p> <p>e) helyett: Legalább 90 millió Ft értékű és 15 munkahelyet hoz létre.</p>	<p>A módosítás elírás javítása, rajzi feldolgozásból, méretarányból adódó pontatlanság javítása, vagy magasabb szintű jogszabályi változás átvezetése érdekében történik.</p> <p>Kormányrendelet alapján a vészhelyzettel érintett településeken (a vészhelyzet feloldásától számított fél évig).</p>
------	---	---

Forrás: Bajmócy 2011, 176.

részben elhagyhatóvá vált. A nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű beruházások megvalósításának gyorsításáról és egyszerűsítéséről szóló 2006. évi LIII. törvény éppen a legnagyobb hatású helyi fejlesztési projektek kapcsán korlátozta legerősebben a részvételi lehetőségeket. A *nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű* beruházással nyilvánítható projektek köre pedig folyamatosan bővült a jogszabály módosításai révén.

A 2012-ben elfogadott (és 2013-ban hatályba lépő) új szabályok sok tekintetben decentralizálták az érintetti részvétel kereteinek kialakítását. Minimális peremfeltételek mellett² gyakorlatilag az önkormányzatok dönthetik el, hogy kit tekintenek érintettnek és őket milyen módon kívánják bevonni. Ezzel párhuzamosan egy új tertípus jelent meg, a *partnerségi egyeztetési terv*. Az önkormányzatok a tervezési folyamat megkezdése előtt először a partnerségi szabályokat rögzítik és fogadják el, ezt követően kezdődhet a városfejlesztési koncepció és az integrált településfejlesztési stratégia kialakítása. Mindez több szempontból is érdekes új helyzetet teremtett:

- Nagyobb mozgásteret adott a települések számára. Ez, a korábbi helyzettel ellentétben, jelentős különbségeket, a részvételi lehetőségek bővülését és szűkülését is eredményezheti a települések tervezési és fejlesztési gyakorlatában (településenként, de akár egyes szereplőcsoportonként változóan).
- Az új szabályozás arra készítette az önkormányzatokat, hogy valóban végiggondolják, mely szereplőket tekintenek érintetteknek, és mi a céljuk a partnerségi folyamattal.
- Előállhat az az eset, amikor a részvétel hagyományosan értelmezett szabadsága (a korlátozás hiánya) sem érhető el egyes szereplők számára. Ha egy önkormányzat – a saját maga által felállított szabályok szerint – nem tekint partnernek egy szereplőt, akkor szinte semmilyen hivatkozási alapja nem marad az érintettnek a tervezési folyamatba történő bekapcsolódás kikényszerítésére. Ugyanakkor más szereplők számára az új szabályok akár a részvétel korábbinál magasabb fokát is eredményezhetik.

Éppen ez az új helyzet képezi vizsgálataink kiindulópontját. Azt igyekeztünk megérteni és feltárni, hogy az alapvetően új (a korábinál decentralizáltabb) közegben milyen lehetőségei vannak a szereplőknek a tervezési folyamatokba való bekapcsolódásra.

Az elemzés módszere

Kutatási célunkkal összhangban elemzésünk a részvétel minőségi jellemzőire irányult, ennek megfelelően *kvalitatív módszereket használtunk*. 23 megyei jogú városban³ elemeztük:

- a 2014 során elfogadott városfejlesztési koncepciókat,
- a 2014 során elfogadott integrált településfejlesztési stratégiákat,
- a koncepció és a stratégia tervezési folyamatához kapcsolódó – 2013 során elfogadott – partnerségi egyeztetési terveket, illetve
- az ezek elfogadásához kapcsolódó közgyűlési ülések jegyzőkönyveit.

A 7700 oldalnyi szöveg elemzéséhez tömörítésre és céljainknak megfelelő átstrukturálásra volt szükség, amihez – az előzőleg bemutatott elméleti koncepciókkal összhangban – elemzési keretet állítottunk fel. Az elemzési keret segítségével a szöveget a kutatásunkhoz fontos részekre csökkentettük (de nem változtattunk a szövegen). Így városonként kb. 4-6 oldalnyi szövegre redukáltuk a partnerségi egyeztetési terv és kb. 15-25 oldalra a városfejlesztési koncepció és az integrált településfejlesztési stratégia tartalmát.

- A partnerségi egyeztetési tervek elemzési kerete négy szempontra tagolódik:
- A partnerségi egyeztetési szabályok előkészítése és elfogadása. Itt arra voltunk kíváncsiak, hogy a résztvevők számára mennyire alakítható a részvétel tere (avagy a részvételi felhívás egy előre definiált térre vonatkozik-e).
 - Az érintettek köre. Itt azt vizsgáltuk, hogy milyen elvek mentén választják ki az érintetteket, kik a legfontosabb partnerek, hogyan függ össze a befolyásolási képesség és az, hogy mire kapnak felhatalmazást az érintettek.
 - Az alkalmazott tájékoztatási és részvételi technikák. Itt az volt a célunk, hogy megértsük a részvétel „mélységét”.
 - A lakosságnak szánt szerep: milyen szerepet kapnak, milyen szempontból tekintik őket partnernek, vannak-e speciálisan őket célzó technikák.

A városfejlesztési koncepciók és az integrált településfejlesztési stratégiák elemzése ezt két további aspektussal egészítette ki. Egyrészt azt vizsgáltuk, hogy a két dokumentum tartalmazott-e plusz információkat a partnerségi folyamattal kapcsolatban a partnerségi egyeztetési tervhez képest. Másrészt azt néztük, hogy a kijelölt fejlesztések végrehajtása kapcsán megjelenik-e a partnerség gondolata a dokumentumokban, és ha igen, milyen módon.

Bár a tartalomelemzés eredendően *kvantitatív* szövegelemzést jelent, az utóbbi időben e területen is megjelentek a kvalitatív módszerek. Tág értelemben bármely olyan szövegelemzési módszert *tartalomelemzésnek* nevezhetünk,

amely a tartalom valamiféle kategorizálására törekszik (Titsher, Meyer, Wodak, Vetter 2000). A kategóriákba sorolással a szöveg tárgyi szintjénél absztraktabb szerkezetek válnak láthatóvá (Glózer 2007). Esetünkben a tartalomelemzés azt a célt szolgálta, hogy a szöveg tartalmát a képességszemlélet alapján felállított kategóriákba soroljuk. Ez lehetőséget adott arra, hogy feltárjuk, a dokumentumok valójában milyen jelentést tulajdonítanak a részvételnek.

Eredmények

2013 során a 23 megyei jogú városból 13 készített hosszabb, kifejezetten a készülő városfejlesztési koncepcióhoz és az integrált településfejlesztési stratégiához kapcsolódó partnerségi egyeztetési tervet. 10 város rövid (általában 2-4 oldalas) közgyűlési határozat formájában sorolta fel a partnerségi egyeztetés általánosan alkalmazandó szabályait, amelyek természetesen az éppen folyó tervezési folyamatra is vonatkoztak. E városok esetében az elkészült koncepció és stratégia számolt be részletesen (kötelező tartalmi elemként) a partnerségi folyamatról.

A részvétel keretei

A városfejlesztési koncepció és az integrált településfejlesztési stratégia tervezési folyamatának első lépése a partnerségi szabályok kialakítása és elfogadása. A partnerségi egyeztetési terv fekteti le az érintettek részvételének sarokpontjait: meghatározza a nevesített partnerek körét és a bekapcsolódás lehetséges módozatait.

A dokumentumok elemzése alapján a tervek elfogadását egyik esetben sem előzte meg szisztematikus (közvetlenül az adott tervezési folyamathoz kapcsolódó) *érintettelemzés* – legalábbis a szövegek erre nem utalnak. Ez nem jelenti azt, hogy az önkormányzatok és a tervezők nem rendelkeztek volna érintetti térképekkel (valamilyen érintettelemzés eredményével). A dokumentumok azonban nem indokolták meg, hogy mi alapján nevesítették a partnereket. Egyes esetekben utalás történik arra, hogy a kiválasztásra hatással voltak az önkormányzat korábbi időszakban felgyűlt tapasztalatai (pl. korábbi tervezési folyamatok eredményei, a korábbi véleményezők körének alapul vétele). E mechanizmust valószínűsíti a partnerségi egyeztetési tervek elfogadásának igen szűkre szabott határideje,⁴ ami pedig alapvetően a fennálló (és a múltban gyökerező) viszonyok fenntartását segíti, azaz új szereplők megjelenésének nem igazán kedvez.

A dokumentumok egyetlen esetben sem utalnak arra, hogy a partnerségi egyeztetési terv közgyűlési vitáját megelőzően a lefektetett partnerségi szabályokat *nyilvános vitára* bocsátották volna. Ezt egyébként a szűk határidők megint csak valószínűtlenné teszik. Általában a közgyűléseken sem generáltak a doku-

mentumok élénk vitákat. Egy város (Veszprém) kivételével ellenszavazat nélkül (néhány esetben voltak tartózkodók), a közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint 23-ból 16 esetben pedig közgyűlési hozzászólás nélkül fogadták el a tervet. A folyamatot érintő – ellenzéki képviselőktől származó – kritikai hozzászólás három városban történt. A szegedi hozzászóló a társadalmi vita hiányát emelte ki. Ennek hatására a közgyűlés módosítással fogadta el a partnerségi egyeztetési tervet: még 30 napig bármelyik képviselő javasolhatott partnereket (a felszólaló képviselő ezt megtette hozzászólásában, további javaslat a 30 nap alatt nem érkezett be). A győri hozzászóló a közgyűlési előkészítés hiányát bírálta. Kiemelte, hogy a sürgősségi előterjesztés miatt nem volt idő áttanulmányozni a dokumentumot, de annak tartalmát egyébként elfogadja. A kaposvári hozzászóló utalást tett arra, hogy a közgyűlési bizottságoknak nem volt elegendő ideje áttekinteni az előterjesztést.

A legtöbb esetben a tervezési eljárás érintetteit csoportokra osztják a dokumentumok: a legalapvetőbb ezek közül talán az állampolgár és a szervezet elkülönítése. Ez utóbbi körből kerülnek ki a nevesített partnerek, akik részére a partnerségi egyeztetési tervek jellemzően a részvétel szélesebb lehetőségét biztosítják. E partneri kör valamennyi város esetén tágabb a jogszabályi minimumnál. 11 város esetén a nevesített *partnerek köre* semmilyen módon *nem bővíthető* a folyamat során. További 11 település esetén utal rá a dokumentum, hogy az érintettek köre később bővíthet, de ezt vagy nem részletezi, vagy a bekapcsolódás lehetőségét csak bizonyos részvételi formák esetén tartja fenn, meghatározott ideig és jellemzően meghívás útján. Egyetlen esetben jelenik meg egyértelműen, hogy „be lehet jelentkezni” a folyamatba a későbbiek során.

A városfejlesztési koncepciók és az integrált településfejlesztési stratégiák elemzése során nyerhető pótlólagos információk mindezt azzal egészítik ki, hogy a partnerségi egyeztetési tervekben felvázolt kereteket a tervezők a megvalósítás során is irányadónak tekintik. A retorika szintjén rendre megjelenik, hogy a partnerség nem áll meg a tervek elkészültével: „[a partnerségi] folyamat a tervezési időszak lezárását követően, a dokumentumok elfogadásával sem állhat meg, folytatódnia kell, hogy a város jövője a már kialakított partnerkapcsolatúságon alapulva tovább fejlődhessen” (Salgótarján ITS, 323.).

Ugyanakkor egyetlen városfejlesztési koncepció és integrált településfejlesztési stratégia sem tartalmaz kidolgozott részeket arról, hogy a tervek megvalósítása során pontosan hogyan képzelik a részvételi folyamatot, milyen technikákat milyen módon kívánnak alkalmazni, valamint milyen szerepet szánnak az érintetti részvételnek a projekttervek véglegesítése, a projektek végrehatása és ellenőrzése során. Ahogy a dokumentumok közelítenek a konkrét beavatkozások taglalásához, úgy tűnnek el a fejezetekből a részvétellel kapcsolatos vagy arra utaló gondolatok.

Ez alapján úgy véljük, hogy a helyi fejlesztési tervek kialakítása során az érintetti részvétel *előre definiált peremfeltételek* között folyhat. E feltételek (ki)alakításába gyakorlatilag nincs beleszólási lehetősége az érintetteknek – legalábbis látható hatalomgyakorlási formákon keresztül (természetesen a rejtett és látha-

tatlan formák nem kizártak egyes érintettek esetén). A részvétel terének alakítása még a nevesített partnerek számára sem lehetőség. A partnerségi egyeztetési tervek alapján a részvétel előre definiált meghívott terekben történik. Úgy tűnik, a városi vezetésnek nem áll szándékában a partnerségi folyamat érdemi kinyitása, akár úgy, hogy a partneri kör túlmutasson az előre rögzített listák résztvevőin, akár úgy, hogy szerzett terek létrejöttét ösztönöznék.

A nevesített partnerek részvétele

A partnerségi egyeztetési tervek minden esetben külön kezelik a lakosokat a többi érintettől. Szinte valamennyi terv partnerek sokaságát sorolja fel, de annak indoklásával nem találkozunk, hogy miért éppen az adott kör lett nevesítve. Néhány esetben a nevesített partnerek listája igen hosszú, mintha a tervezők valamennyi – szerintük szóba jöhető – szereplőt igyekeztek volna felsorolni.

A tervekben nevesített szereplői körnek azonban csak kis részét említik a városfejlesztési koncepciók és az integrált településfejlesztési stratégiák. A kitűzött célok megvalósításáról szóló részekben pedig a szereplőknek csak egy egészen szűk körével találkozhattunk (főként az önkormányzattal és helyi közintézményekkel, valamint egyes jelentős vállalatokkal). Mind a partnerségi egyeztetési tervek, mind pedig az elkészült koncepciók és stratégiák igen kevés konkrétumot tartalmaznak azzal kapcsolatban, hogy a partnereket miként kívánták bevonni a megvalósítás során (bár ennek fontossága a legtöbb esetben a retorika szintjén megjelent).

A partnerségi egyeztetési terv a nevesített partnereket a legtöbb esetben egy vagy több dimenzió mentén csoportokra bontja. Leggyakrabban a szereplők szektora és működési köre (önkormányzat és közintézmények, vállalkozások, érdekképviseletek, oktatási intézmények, egyházak, civil szervezetek stb.), illetve (vélt) szakértelmük és érdeklődési körük képezi a csoportosítás alapját. A tervek kialakításában viszonylag aktív szerepet ez utóbbi munkacsoportok (pl. gazdasági, infrastruktúra-fejlesztési, humán stb.) játszanak. A tervekészítési folyamat során a munkacsoportok a nevesített partnerekkel történő konzultáció platformjai.

A fenti dimenziók mellett több esetben megjelenik a szakértő-laikus, az állandó-eseti, illetve a befolyásolási képesség szerinti elkülönítés. Ez utóbbi esetben jellemző a legfontosabbnak tekintett szereplők kiemelése és részükre pótlólagos (kiváltságos) részvételi lehetőségek biztosítása.

A nevesített partnerek számára az informálás és konzultálás lehetőségét nyújtják a tervek. A tájékoztatás különböző formáin túl a nevesített partnerek általában részt vehetnek bizonyos tematikus szakmai konzultációkon (munkacsoportos üléseken) vagy meghívásos partnerségi egyeztetéseken. A nevesített partnerek a tervekkel még a készítési szakaszban is többször találkozhatnak, azt több ponton véleményezhetik. Néhány tervben említettek konkrét véleményezési határidőket, a partnerek az ülések előtt 5-7 nappal kapták meg a vitaanya-

gokat. Csak elvétve említették, hogy a tervezők ezeket a vitaüléseket az esetlegesen eltérő álláspontok ütköztetésére, megvitatására szeretnék használni. Jóval inkább egymás hozzászólásainak kölcsönös (passzív) meghallgatása tűnik valószínűnek.

Az alkalmazott többi eszköz alapvetően egyirányú információáramlást tesz lehetővé (akár az érintettektől a tervezők irányába, akár fordítva). Ilyenek a honlapon elérhető információk vagy véleményező felületek, a tájékoztatók, előadások, sajtóanyagok, és esetenként a partnerek kérdőíves vagy (egészen kivételes esetekben) interjús megkérdezése. Ez utóbbiak mindig csak a partnerek egy szűk körére vonatkoznak (pl. legnagyobb adózók, a vonzáskörzet településeinek polgármesterei).

A partnerségi egyeztetési tervek által rögzített szabályok a felszólalás lehetőségét adják meg, de garanciákkal nem szolgálnak arra vonatkozóan, hogy az érintettek által fölvetett szempontokat (legalább bizonyos feltételek fennállása esetén) figyelembe fogják venni. Számos terv kiemeli a szereplők közül a legnagyobb befolyással bírókat (pl. legnagyobb foglalkoztatók), akik számára külön lehetőségek állnak rendelkezésre (pl. rendszeres személyes egyeztetések a tervezőkkel vagy a polgármesteri hivatallal).

Mindezek alapján a nevesített partnerek számára a *szimbolikus részvétel* fokozatai adottak: nincs kizárva szempontjaik érdemi megjelenítése, de figyelembevételükre nincs semmilyen biztosíték. A részvétel *meghívott terekben* történik, ahová az utólagos bejelentkezés lehetősége nagyon szűk vagy egyáltalán nem adott. A rejtett hatalomgyakorlás számos módja tűnik fel a dokumentumokban. A munkacsoportok tevékenysége és üléseinek jegyzőkönyve például nem feltétlenül elérhető a meg nem hívottak számára. A legbefolyásosabb szereplők számára kifejezetten a rejtett (és esetenként a láthatatlan) formákban való részvétel rajzolódik ki (pl. velük folytatott külön, zárt ajtó mögötti egyeztetések). Így összességében úgy véljük, hogy a részvétel a status quo megőrzését, a *fennálló viszonyok fenntartását szolgálja*, nem pedig a tervezési folyamat felett gyakorolt hatalom szétterítését.

A lakosok részvétele

A lakosokkal kapcsolatban a partnerségi tervek, illetve maguk a fejlesztési dokumentumok is a tájékoztatást tekintik a legfőbb feladatnak. Ez gyakran explicit módon is megjelenik a dokumentumokban: „*A külső kommunikáció a teljes (helyi és városkörnyéki) lakosság tájékoztatását tűzi ki célul*” (Szeged partnerségi egyeztetési terv, 22.). „*Békéscsaba Megyei Jogú Város az IVS felülvizsgálata során komoly hangsúlyt fektet az együttműködésre a főbb szereplőkkel, valamint a lakosság széles körű tájékoztatására.*” (Békéscsaba partnerségi egyeztetési terv, 4.). A tájékoztatást esetenként olyan érvekkel támasztják alá a dokumentumok, mint az információáramlás biztosítása vagy az átláthatóság megteremtése. Emellett megjelenik

a meggyőzés, sőt esetenként a (ki)oktatás, azaz meg kell értetni a lakosokkal valamit, segíteni kell nekik a helyes tájékozódásban (pl. a fejlesztési tervek elfogadottsága vagy a társadalmi felelősség növelése érdekében).

A tájékoztatás mellett rendszeresen (bár nem minden esetben) megjelenik a *véleménynyilvánítás* lehetőségének biztosítása is mint a lakosság részvételével kapcsolatos cél. Ugyanakkor az alkalmazott technikákból is világosan látszik, hogy a lakosság bevonásának célja sehol sem a helyi fejlesztések sikeréhez szükséges tudás közös fejlesztése.

A lakosság részvételére gyakorlatilag valamennyi elemzett település egyedi megoldásokat alkalmaz. Ezek jelentős része alapvetően a tájékoztatást és az átláthatóságot hivatott biztosítani (sajtóhír, honlap, rendezvények). Másik részük a véleménynyilvánítás lehetőségét is magában hordozza (legalábbis elvben). Ilyenek a lakossági fórum különböző formái, a közmeghallgatás, a véleményezésre szolgáló online felület vagy e-mail cím megadása. Mindez esetenként kiegészül a városlakók részére kiküldött vagy online elérhető „konzultációs” kérdőívekkel, amelyek elsősorban „ötletládaként” működnek. Ezek a technikák *egyoldalú információáramlást* tesznek lehetővé (többnyire a tervezői oldaltól a lakosok irányába, esetenként fordítva), a deliberációra nem adnak lehetőséget.

A szakirodalomban megjelenő deliberatív technikákat (pl. állampolgári tanács, 21. századi városgyűlés, részvételi jövőalkotási technikák, vitázó közvéleménykutatás) nem alkalmazzák a települések. Bár egyes partnerségi egyeztetési tervek említettek olyan technikákat, amelyek vagy ezek nevét viselik, de tartalmukban vélhetően különbözőek (pl. Tatabánya esetén a „polgárok fóruma” a terv szerint egy mindössze egynapos rendezvény), vagy nem lehet eldönteni, hogy mit céloznak, mert tartalmukat semmilyen módon nem részletezték („jövóműhely” Pécsen, „polgárok szenátusa” Kaposváron). Azt azonban látni kell, hogy az erőltetett ütemterv szerint zajló fejlesztési folyamatok eleve nem teremtenek kedvező környezetet a deliberatív technikák alkalmazásához.

A lakosokra irányuló technikák a részvétel alacsony fokozatait testesítik meg: Arnstein (1969) létráján alapvetően az informálás, a terápia (és potenciálisan a manipulálás) fokozatait. Biztosítékokkal nem szolgálnak, így valós hatalmat nem biztosítanak az érintetteknek. A lakosoknak a véleménynyilvánításhoz általában önmaguknak kell lépéseket tenni. Ez a társadalmilag hátrányos helyzetűek számára különösen problematikus. Egy dokumentum sem említi a „képességekkel való felruházás” (*empowerment*) jelentőségét ilyen kontextusban. Így az alacsony érdekérvényesítő képességgel bíró szereplők esetén az várható, hogy nem tudják szempontjaikat kommunikálni. Ez annak ellenére van így, hogy az integrált településfejlesztési stratégia tervezésének például kötelező eleme az antiszegregációs terv elkészítése.

Mindezek alapján összességében úgy véljük, hogy a lakosokkal kapcsolatos részvétel alapvetően a hatalmi központ szereplőit ruházza fel eszközökkel, hogy nagyobb támogatással, szélesebb körű legitimációval hajthassák végre fejlesztés-

tési elképzeléseiket. A lakosság részvétele *nem jár együtt a hatalom szétterítésével*, a folyamatok aktív alakításának valódi szabadságával.

Következtetések (csak beszélünk a részvételről...)

A tanulmányban 23 megyei jogú város helyi fejlesztési dokumentumait elemeztük az érintettek részvételének szempontjából, kvalitatív tartalomelemzés segítségével. Értékelésünk elméleti keretétül Sen (2003) képességszemléletét, a részvétel tényleges lehetőségének értékeléséhez pedig Arnstein (1969) részvételi létráját és Gaventa (2006) hatalomkockáját használtuk.

Bár a szövegelemzés önmagában nem ad teljes képet a helyi fejlesztések során megvalósuló érintetti részvételről, viszont láthatóvá tette a dokumentumok felszíne és mélyrétege között húzódó ellentmondásokat. Miközben a retorika szintjén a részvételiség elve számos ponton megjelenik a fejlesztési dokumentumokban, az az érintettek széles köre számára mégsem biztosítja saját ügyeik tevékeny előmozdításának szabadságát.

Az érintetti részvétel (véltetően más helyi fejlesztéshez kötődő mechanizmusok mellett) a fennálló hatalmi viszonyok megőrzésének egyik eszközévé válik. A fejlesztési folyamatot alapvetően a helyi önkormányzat, illetve annak meghívott és rejtett partnerei alakítják, a lehetőség szétterítéséhez nem járul hozzá a részvétel gyakorlata. E szereplők számára fontos, hogy beszéljenek az érintetti részvétel fontosságáról (ez egyben európai uniós elvárás is). Ám a részvételről valójában csak beszélnek az elemzett dokumentumok, az nem válik a hatalom szétterítésének eszközévé, nincs társadalmi struktúrákat átalakító ereje.

A befolyásoló pozícióban lévők olyan előre definiált tereket biztosítanak az érintettek számára, ahol jól kommunikálható feléjük a tervezői oldal véleménye, és (az esetlegesen a tervezők számára is hasznos) szempontjaik a befolyásolás valós veszélye nélkül ismerhetők meg. E kereteket megvitatás nélkül jelölik ki, és az így létrejött tereket a deliberációt nélkülöző technikák uralják. A fejlesztési dokumentumokban kijelölt célok végrehajtása kapcsán pedig már szinte egyáltalán nem tárgyalják a dokumentumok a részvétel kérdéskörét.

A kijelölt részvételi keretek számos hatalomgyakorlási mechanizmust előre kódolnak. Például gyakori a „laikusok” kategóriájának használata. A laikus címke pedig elegendő indoknak tűnik a tájékoztatáson túl menő részvételi módokból való kizáráshoz. A jelentős befolyásoló képesség (ez általában gazdasági hatalmat jelent) teljesen természetesen jár együtt a dokumentumokban a részvétel magasabb fokozataival vagy a rejtett (esetleg láthatatlan) hatalomgyakorlási formák használatával. A lakosok részvételét alapvetően politikai cselekedetként látják a dokumentumok. Velük kapcsolatban a tudás, tanulás szavakat nem használják, jóval inkább a tájékoztatás, informálás, bevonás és a társadalmisítás kifejezéseket. A lakosokra irányuló technikák nem alkalmasak a helyi tudás becsatornázásra.

Ezek alapján úgy véljük, hogy a legtöbb érintett számára a városi tervezésben történő részvétel hazai gyakorlata nem nyújtja saját ügyeik előmozdításának szabadságát. Épp ellenkezőleg, az a tényleges lehetőségektől történő megfosztás módjává válik. Ennek kettős következménye van az érintettek jóllétére. Egyrészt a részvétel mint önrétekkel bíró jólléti komponens nem valósítható meg az érintettek jelentős része számára. Másrészt a helyi fejlesztés „hogyanja” akadályozza, hogy a szereplők a részvétellel mint eszközzel élhessenek, és így előmozdíthassák a számukra kívánatosabb fejlesztési eredmények létrejöttét.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA K 109425 (A helyi gazdaságfejlesztés megalapozása a képességszemlélet segítségével) projekt keretében készült. A szerzők köszönettel tartoznak Juhász Juditnak, Gyurkovics Jánosnak, Juhász Sándornak, Málóvics Györgynek, Méreiné Berki Boglárkának, Pataki Györgynek és Vas Zsófiának szakmai tanácsaikért; továbbá Bacsa Tamásnak, Fokti Krisztinának, Habsz Lillának, Kallai Zoltánnak, Papp Zsaklinának, Tölgyi Zsófiának, Urbán Ákosnak az elemzéshez nyújtott segítségükért. Köszönettel tartozunk továbbá a tanulmány anonim lektorainak.

Jegyzetek

- 1 A településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, valamint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről szóló 314/2012. (XI. 8.) kormányrendelet elfogadásával egy időben hatályukat veszítették Az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény 9. § vonatkozó részei.
- 2 A 314/2012. kormányrendelet 9. melléklete a kötelezően bevonandó szereplők szűk listáját adja, amely szinte kizárólag országos hatókörű állami szervezetet jelent.
- 3 Projektünkben a fejlesztési dokumentumok vizsgálata nem terjedt ki Budapestre. A fővárosra a megyei jogú városokétól részben eltérő szabályok vonatkoznak.
- 4 Újra szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a tervek készítése EU-s támogatással megvalósuló projektek keretében történt. A teljes folyamatra összesen 1 év állt rendelkezésre, a partnerségi szabályok kialakításától a városfejlesztési koncepció és integrált településfejlesztési stratégia kialakításán át az integrált területi beruházási programcsomagok elfogadásáig (ez utóbbiak már kidolgozott projektgyűjteményt jelentenek).

Irodalom

- Arnstein, S. R. (1969): A ladder of citizen participation. *Journal of American Planning Association*, 4., 216–224. <http://doi.org/cvct7d>
- Bajmócy Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged
- Bajmócy Z., Gébert J. (2014): Arguments for deliberative participation in local economic development. *Acta Oeconomica*, 3., 313–334. <http://doi.org/bgd9>

- Barta Gy. (2009): Integrált városfejlesztési stratégia: a városfejlesztés megújítása. *Tér és Társadalom*, 3., 1–12.
- Besson, S., Martí, J. L. (eds.) (2006): *Deliberative democracy and its discontents*. Ashgate Publishing, Hampshire
- Callon, M., Lascoumes, P., Barthe, M. (2011): *Acting in an uncertain world. An essay on technical democracy*. The MIT Press, Cambridge, London
- Cornwall A. (2002): Making spaces, changing places: Situating participation in development. *IDS Working Paper*, 170.
- Crocker, D. A. (2007): Deliberative participation in local development. *Journal of Human Development*, 3., 431–455. <http://doi.org/dsjvmx>
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L. (2010): Nyilvánosság és részvétel a településtervezési folyamatban. *Tér és Társadalom*, 1., 15–36.
- Gaventa, J. (2006). Finding the spaces for change: a power analysis. *IDS Bulletin*, 6., 23–33. <http://doi.org/cc9whb>
- Glózer R. (2007): Diszkurzív módszerek. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, Pécs, 260–268.
- Maier, K. (2001): Citizen participation in planning: Climbing a ladder? *European Planning Studies*, 6., 707–719. <http://doi.org/bsh56d>
- NFGM (2012): *Városfejlesztési Kézikönyv*. Második, javított kiadás. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, Területfejlesztésért és Építésügyért Felelős Szakállamtitkárság, Budapest
- Pataki Gy. (2004): Bölcs „laikusok”. *Civil Szemle*, 3–4., 144–156.
- Reisinger A. (2010): *Társadalmi részvétel a helyi fejlesztéspolitikában - különös tekintettel a civil/nonprofit szervezetek szerepére*. Doktori értekezés. SZE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr
- Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata (2014): *Salgótarján Megyei Jogú Város Településfejlesztési Koncepciója*. http://www.salgotarjan.hu/?page_id=3328 (Letöltés: 2015. január 10.)
- Samuels, J. (ed.) (2005): *Removing unfreedoms. Citizens as agents of change in urban development*. ITDG, London. <http://doi.org/bhf8>
- Sen, A. K. (1993): Capability and well-being. In: Nussbaum, M. C., Sen A. K. (eds.): *The quality of life*. Clarendon Press, Oxford, 30–53. <http://doi.org/cp5nbh>
- Sen, A. K. (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Szirmai V., Szépvölgyi Á. (2007): Társadalmi részvétel szereplői. In: Rechnitzer J. (szerk.): *Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben*. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest, 89–104.
- Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter E. (2000): *Methods of text and discourse analysis*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Irányelvek és ítélet – a német területfejlesztés és -rendezés aktuális eseményeiről

Visions and a court decision – actual issues of German spatial development and planning

BRENNER JÁNOS

BRENNER János: építésügyi igazgató, Szövetségi Közlekedési és Digitális Infrastruktúra Minisztérium; Invalidenstr. 44, D-10115 Berlin, Németország; címzetes egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem; 1111 Budapest, Műegyetem rakpart 3.; janos.brenner@bmvi.bund.de

KULCSSZAVAK: területfejlesztés, területrendezés, településhálózati koncepció, regionális terv, ingatlantulajdonosi jogok

ABSZTRAKT: A német területrendezési miniszterek konferenciája 2016. március 9-én elfogadta A területfejlesztés irányelvei és cselekvési stratégiái Németországban c. anyagot. A konferencia négy stratégiai irányelvben – a versenyképesség erősítése, a közszolgáltatások biztosítása, a területfelhasználás irányítása és fenntartható fejlesztése, valamint a klímaváltozás és az energiafordulat kezelése – fogalmazza meg a német területi politika útmutatását. A cikk ismerteti a határozatot, valamint a negyedik irányelvet (az első hármat a Tér és Társadalom olvasói már ismerik), továbbá a konferencia külön, a településhálózati koncepcióra vonatkozó határozatát. Végül a cikk kitér a Szövetségi Közigazgatási Bíróság 2015. évi ítéletére, mely erősíti az érintett ingatlantulajdonosok jogait és közvetve hozzájárul a regionális tervek jobb minőségéhez.

János BRENNER: Building Director, Federal Ministry of Transport and Digital Infrastructure; Invalidenstr. 44, D-10115 Berlin, Germany; honorary professor, Budapest University of Technology and Economics; Műegyetem rakpart 3., H-1111 Budapest, Hungary; janos.brenner@bmvi.bund.de

KEYWORDS: spatial development, spatial planning, central place theory, regional planning, rights of landowners

ABSTRACT: The Standing Conference of Ministers responsible for Spatial Development in Germany adopted the “Visions and Strategies for Spatial Development in Germany” on 9th March, 2016. Its common orientation of German spatial policy comprises four strategic concepts: enhancing competitiveness, ensuring the provision of public services, controlling and developing land use sustainably and adapting spatial structures to the effects of climate change and shaping

an energy turn-around. The article reports on the ministers' resolution on the fourth strategic concept (the other three concepts are known to the readers of Tér és Társadalom), and on the resolution on the system of central places. Finally, the article deals with a 2015 decision of the Federal Administrative Court which strengthens both the rights of landowners and, indirectly, the normative quality of spatial development plans.

A területfejlesztéssel és -rendezéssel foglalkozó szakmai közösség Németországban jelenleg két meghatározó anyaggal szembesül. Ezek egyikében, egy szakszerűen előkészített politikai jellegű határozatban, a szakma tevékenyen részt vett és ennek a határozatnak, mondhatni, legfőbb ideje volt; a másik kívülről, a bírósági gyakorlatból érkezett, de alaposan felbolygatta a szakmai köröket.

Kezdjük a határozattal – a német tartományok kormányainak és a szövetségi kormányoknak a területfejlesztésért és -rendezésért felelős minisztereit tömörítő Ministerkonferenz für Raumordnung (MKRO, Területrendezési Miniszterek Konferenciája) 2016. március 9-én az alábbi határozatot fogadta el, amelyet érdeemes szó szerint idézni:

„1. A Területrendezési Miniszterek Konferenciája átfogó konzultációs folyamat után elfogadja *A területfejlesztés irányelvei és cselekvési stratégiái Németországban* c. anyagot, mint a 2006. évi szövetségi és tartományi közös területrendezési és területfejlesztési stratégia továbbfejlesztését.

A Konferencia négy stratégiai irányelvben –

- a) a versenyképesség erősítése,
- b) a közszolgáltatások biztosítása,
- c) a területfelhasználás irányítása és fenntartható fejlesztése és
- d) a klímaváltozás és az energiafordulat kezelése –

fogalmazza meg közös útmutatását, mely egyúttal megfelel a fenntarthatóságnak és a térbeli kohézióknak is.

2. A Területrendezési Miniszterek Konferenciája elvárja, hogy ezen irányelvek és cselekvési stratégiák olyan indíttatást adjanak, amely

- helyzetbe hozza valamennyi térséget ahhoz, hogy saját erősségeit tovább erősítse, lehetőségeit és erejét összefogja és továbbfejlessze az együttműködést;
- alátámasztja a területfejlesztés stratégiáit és követelményi szintjeit azon céllal, hogy továbbra is egyenértékű életfeltételeket szavatoljon, ami különösen érvényes Németország valamennyi résztérségének infrastrukturális és szolgáltatási ellátására, illetve mindezek hozzáférhetőségére, valamint
- elősegíti a szakági politikák jobb összehangolását a területrendezés követelményeivel.

Elsősorban a tartományi és a regionális tervezés hivatott a jövőben is arra, hogy a tervek és programok segítségével a tér szerkezetét a közös irányelvek értelmében alakítsa, a telephelyfejlesztést irányítsa és a területfelhasználási versengést csökkentse. Amennyiben a tartományi és a regionális tervezés eddig bevált eszközei nem elegendők, az eszközöket tovább kell fejleszteni.

3. A Területrendezési Miniszterek Konferenciája ezen kívül szorgalmazni fogja, hogy a területfejlesztés irányelvei és cselekvési stratégiái gyakoroljanak hatást a szövetségi kormány és a tartományi kormányok térbeli következményekkel együtt járó szakági terveinek stratégiájára.

4. A Területrendezési Miniszterek Konferenciája felkéri a szövetségi kormányt arra, hogy a területfejlesztés irányelveit és cselekvési stratégiáit hozza minél szélesebb körű nyilvánosság tudomására. A Konferencia felkéri szakmai főbizottságát arra, hogy számoljon be a területfejlesztés irányelveinek és cselekvési stratégiáinak átültetéséről szövetségi és tartományi szinten.” (MKRO 2016a, 1–2.)

A hosszas viták, konzultációsorozat után született dokumentum (MKRO 2016b) munkaközi anyagának lényegi tartalmáról a Tér és Társadalom már tájékoztatta az érdeklődő magyar szakmai nyilvánosságot (Brenner 2015). Érdeemes viszont elidőzni a kissé bürokratikusán ködösre sikerült határozati szöveg egyik kitételénél – annál, ahol „a szakági politikák jobb összehangolását a területrendezés követelményeivel” tárgyalja, majd külön a 3. határozati pontban is kiemeli. Mint feltehetően a legtöbb európai országban, így Németországban is a szakági politikák rendkívül erősek, legalábbis a koordinációt célzó területi politikához fűződő bonyolult viszonyukban. Ennek egyik klasszikus esete a területfejlesztés és a közlekedésfejlesztés összehangolásának számos nehézsége. Párhuzamosan a területfejlesztés irányelveivel a Bundesministerium für Verkehr und digitale Infrastruktur (BMVI, Szövetségi Közlekedési és Digitális Infrastruktúra Minisztérium) a szövetségi közlekedési útvonalak tervén (Bundesverkehrswegeplan) is dolgozik, amelynek egyik fontos eleme e terv területi hatásvizsgálata. Ami a terv teherforgalmi részét illeti, ezt a hatásvizsgálatot eddig nem sikerült megoldani – remélhetőleg a határozat el fogja az ügyet mozdítani a holtpontról.

Szinte egyáltalán nem foglalkozik a dokumentum egy olyan problémával, amely az anyag kidolgozása és megvitatása során még nem tűnt fel nagyobb súllyal a láthatáron, de középtávon nagyon is sürgős kérdéseket fog felvetni: a Németországot érintő nagymértékű, csak 2015-ben kb. egymillió fős bevándorlásról. Erről mindössze egyetlen félmondatban van szó, ahol a dokumentum említi „azon esélyek kihasználását, amelyek a nemzetközi migrációból és a társadalmi integrációból adódnak” (MKRO 2016b, 6.). Mivel az események még folyamatban vannak és nincsenek megbízható adatok se a migrációs hullám várható végéről, se annak nagyságrendjéről, ez a dokumentum még valóban nem tudta annak területi következményeit feldolgozni. Ezt a 2017-ben esedékes Raumordnungsbericht (területrendezési jelentés) fogja tárgyalni, amelynek kidolgozásával nemrég a BMVI a Raumordnungsgesetz (ROG, területrendezési törvény) 25. § 2. bekezdése alapján megbízta a Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschungot (BBSR, Szövetségi Építésügyi, Város- és Területkutató Intézet – némi egyszerűsítéssel ezt lehetne a „német Lechner Lajos Tudásközpont”-nak tekinteni) (BMJV 2008). A munkahipotézisek eddig – nem igazán meglepő módon – abból indulnak ki, hogy a migránsok nagy része a metropolisztérségekben

fog letelepedni, ahol leginkább valószínű, hogy munkahelyet talál, és ahol rátalál saját etnikai közösségének már ott élő tagjaira. Ez utóbbi persze nem mindig problémamentes, mert a szegregáció veszélyével jár.

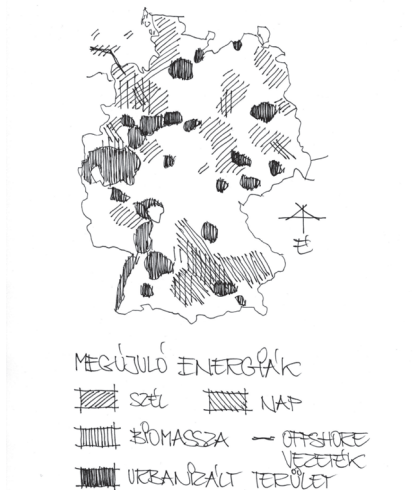
Mint arról már beszámoltunk, 2015 januárban az MKRO elhatározta, hogy „a klímavédelmet és az energiafordulatot önálló irányelvben fogja kiemelni” (BMVI 2015). Ez a határozat az alátámasztó tervi anyagban két ábrázolásban nyert konkrétabb alakot.

Kezdjük a 2011. évi „energiafordulat” következtében a megújuló energiák számára biztosítandó területekkel (1. ábra) – a szélenergia elsősorban a Germánalföldön áll rendelkezésre, a napenergia hasznosítására inkább délnémet területek alkalmasak. A vázlatban a biomassa termelésére és hasznosítására alkalmas területek a 2013. évi tervjavaslathoz képest csökkentek, ami többek között ezen energiahordozó vitatottságával, az élelmiszertermeléssel való esetleges konkurenciájával függ össze. A vázlat alapjaként szolgáló eredeti, színes ábra tartalmazza ugyan a meglévő magasfeszültségű vezetékeket (ezeket „újdonság hiányában” nem vettem át a fekete-fehér ábrába), de szinte árulkodó, hogy úgyszintén a 2013. évi javaslatban még szerepeltek a tervezett, főként észak–déli irányú magasfeszültségű vezetékek folyosói, a 2016-os jóváhagyott anyagban pedig már nem. Ennek kézenfekvő oka a vezetékek népszerűtlensége, ugyanakkor a területrendezés nem éppen jó bizonyítványt állít ki magának azzal, hogy gyakorlatilag kaptulált a megoldhatatlannak tűnő politikai nehézségek előtt.

A másik új ábra (2. ábra) az éghajlatváltozás kezelésének területi problémáit ábrázolja, inkább a problémák összegyűjtése, semmint azok megoldására

1. ábra: Megújuló energiák

Renewable energies (the indicative map shows areas of wind, sun, and biomasse energy potentials, and - in black - urbanised areas)

Forrás: MKRO 2016b alapján (eredeti színes térkép: BBSR) a szerző vázlata.

2. ábra: Éghajlatváltozás

Climate change (the indicative map shows adaptation to heat in urban and rural areas, protection of coastal and of mountain areas, and flood prevention on rivers)

Forrás: MKRO 2016b alapján (eredeti színes térkép: BBSR) a szerző vázlatja.

irányuló javaslatok formájában – ez utóbbiakkal természetesen a szöveges kísé-
rőanyag foglalkozik. Kézenfekvő, hogy az urbanizált területeket érinti leg súlyo-
sabbban a nyári hőhullámok egyre gyakoribb előfordulása, de a vidéki térségek
egy részét is sújtja, többek közt aszályok formájában.

Visszatérő probléma a regionális tervezésben, hogy csak korlátozott mér-
tékben tudja a régió integrált fejlesztési koncepcióját az önkormányzatok szá-
mára jogi formában kötelező formába önteni és ezzel annak megvalósítását
elősegíteni – ennél még nagyobb probléma, hogy a még erősebb absztrakcióval
dolgozó szövetségi szintű koncepció nem kötelező, hanem politikai jellegű
anyag, csaknem „gentlemen’s agreement”. Annál fontosabb, hogy mint infor-
máció minél több aktort elérjen és meggyőzzön tartalmi hasznosságáról, vagyis
a „tervezési kaszkádban” elérje a tartományi fejlesztési terveken keresztül a re-
gionális tervezést.

További határozatban foglalkozott a miniszteri konferencia a településháló-
zati koncepció továbbfejlesztésével is (MKRO 2016c). A határozat szerint a külön-
féle szintű központoknak továbbra is fontos szerep jut az infrastruktúra – többek
közt a közösségi közlekedés – hatékony kihasználásában és a települések szét-
terülésének korlátozásában. A koncepció további szerepe, hogy az országos
szinten tevékenykedő, a közszolgáltatásokban fontos szerepet játszó, pl. postai
és telekommunikációs, régebben közkézben lévő vállalatoknak irányt mutas-
son, hogy milyen szerepkörű településen milyen szinten érdemes aktorként je-
len lenniük. Értelemszerűen hasonló szerepe van a koncepciónak a kereskedelmi

láncok felé is: segíthet telephelyi döntéseik előkészítésében. A határozat nem változtat az eddig is fennálló központi helyek hierarchiáján – alapfokú, középfokú és felsőfokú központok – és nagy vonalakban leírja azok szociális infrastrukturális ellátottságát, de súlyt helyez arra, hogy ne legyen „túlzófok”, azaz a metropolisztérségek a kiegyenlített térszerkezet érdekében ne kapjanak nagyobb hangsúlyt a kelletténél és ne használják ezt a fogalmat a tartományok fejlesztési terveiben inflációszerűen, irreális várakozásokat keltve. Kiemelt fontosságúnak tartja a határozat a középfokú központok szerepét, mert a demográfiai változás, az egyre korosodó társadalom a határozat szerint éppen ezen a szinten indokolja és teszi lehetővé az egészségügyi ellátás és más, az idősek megfelelő ellátásához szükséges intézmények optimalizálását. A részletek meghatározását a határozat a tartományokra bízta, többek közt azt is, hogy adott esetben több település is megoszthat egymással bizonyos központi szerepkört.

Túl a szakmai előkészítésen alapuló politikai koncepciókon, a regionális tervezés szerepe váratlanul egész más oldalról, a bírósági gyakorlattól nyert támogatást. A Bundesverwaltungsgericht (Szövetségi Közigazgatási Bíróság) legújabb, 2015. áprilisi ítélete óta a regionális tervezés az egyes állampolgárokat is egyre erősebben érinti (BVerwG 2015). A regionális tervezés „klasszikus” címzettje eddig az említett tervezési kaszkádban a települési önkormányzat volt, melynek településrendezési terveit bizonyos mértékben befolyásolhatta, azoknak irányt mutathatott – a település lakóit azonban sem nem kötelezte, sem jogait nem befolyásolta, különösen nem az egyes ingatlanokra vonatkozó beépítési szabályokat. Ez utóbbi annyiban módosul az ítélet után, hogy a regionális tervezésben is bevezeti a kötelező, az állampolgár védelmét szolgáló jogorvoslat intézményét, ha annak jogait a terv hátrányosan érinti. A bíróság elé került tervben egy regionális zöldövezet a Baugesetzbuch (Építésügyi törvénykönyv) külterületi beépítési szabályaival – amelyek a regionális tervek esetleges tiltó előírásaira hivatkoznak – együttesen alkalmazva kizárt bizonyos létesítményeket az engedélyezhetőség köréből. Elvileg a Raumordnungsgesetz és a Baugesetzbuch ezen együtthatása nem újdonság, hanem 2008 óta hatályos jog, de először fordult elő, hogy egy érintett állampolgár fellépett a korlátozás ellen. Természetesen a regionális tervekben továbbra is lehet zöldövezeteket meghatározni, de egyúttal mindig ügyelni kell az érintett telektulajdonos jogaira, adott esetben figyelemmel az esetleges kártérítésre is. Összefoglalva: előfordul olyan konstelláció, amelyben a regionális terv gyakorlatilag szabályozási tervet helyettesít, ahhoz hasonló jogi következménye van – márpedig, ha ez így van, akkor az állampolgárt ugyanolyan jogorvoslati lehetőségek illetik meg, mint a szabályozási tervnél, vagyis a német jogrendben a Verwaltungsgerichtsordnung (közigazgatási bírósági perrendtartás) 47. §-a szerinti normakontroll (BMJV 1991). Ez pedig a regionális tervezés gyakorlatában újdonság: még pontosabb, igazságosabb mérlegelést igényel – ami a tervek minősége szempontjából egyáltalán nem baj, sőt hasznos fejlemény.

Irodalom

- Brenner J. (2015): A területfejlesztés irányelvei Németországban – aktuális fejlemények. *Tér és Társadalom*, 2., 172–180. <http://doi.org/bgds>
- Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (BMJV) (1991): *Verwaltungsgerichtsordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 19. März 1991 (BGBl. I S. 686), die zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 21. Dezember 2015 (BGBl. I S. 2490) geändert worden ist.* <http://www.gesetze-im-internet.de/vwgo/>. (Letöltés: 2016. február 8.)
- Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (BMJV) (2008): *Raumordnungsgesetz vom 22. Dezember 2008 (BGBl. I S. 2986), das zuletzt durch Artikel 124 der Verordnung vom 31. August 2015 (BGBl. I S. 1474) geändert worden ist.* http://www.gesetze-im-internet.de/rog_2008/. (Letöltés: 2015. március 3.)
- Bundesministerium für Verkehr und digitale Infrastruktur (BMVI) (2015): *Pressemitteilung des BMVI Nr. 006/2015 vom 23.01.2015.* http://www.bmvi.de/SharedDocs/DE/Pressemitteilungen/2015/006-bomba-ministerkonferenz-%C3%BCraumordnung.html?linkToOverview=DE%2FPresse%2FPressemitteilungen%2FPressemitteilungen_node.html%23id152046 (Letöltés: 2015. március 3.)
- Bundesverwaltungsgericht (BverwG) (2015): *4 CN 6.14 sz., 2015. április 16-án kelt ítélet.* <http://www.bverwg.de/entscheidungen/entscheidung.php?lang=de&ent=160415U4CN6.14.0> (Letöltés: 2016. február 7.)
- Ministerkonferenz für Raumordnung (MKRO) (2016a): *Beschluss Leitbilder und Handlungsstrategien für die Raumentwicklung in Deutschland.* http://www.bmvi.de/DE/DigitalesUndRaumentwicklung/Raumentwicklung/MinisterkonferenzFuerRaumordnung_MKRO2/min-konf-mkro2_node.html (Letöltés: 2016. március 16.)
- Ministerkonferenz für Raumordnung (MKRO) (2016b): *Leitbilder und Handlungsstrategien für die Raumentwicklung in Deutschland 2016.* <http://www.bmvi.de/SharedDocs/DE/Anlage/Raumentwicklung/leitbilder-und-handlungsstrategien-2016.html> (Letöltés: 2016. március 16.)
- Ministerkonferenz für Raumordnung (MKRO) (2016c): *Entschiessung „Zentrale Orte“.* http://www.bmvi.de/DE/DigitalesUndRaumentwicklung/Raumentwicklung/MinisterkonferenzFuerRaumordnung_MKRO2/min-konf-mkro2_node.html (Letöltés: 2016. március 16.)

Társadalmi és gazdasági tényezők hatása a Kassai kerület munkanélküliségének alakulására 1993-tól napjainkig

The impact of social and economic factors on unemployment in the Košice region from 1993 to the present

KARÁCSONY PÉTER, BÁLINT FLÓRA

KARÁCSONY Péter: egyetemi docens, Selye János Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani Tanszék; Bratislavská cesta 3322, P.O.Box 54, 945 01 Komárno, Szlovákia; karacsonyp@ujs.sk

BÁLINT Flóra: MSc. szakos egyetemi hallgató, Selye János Egyetem, Gazdaságtudományi Kar; Bratislavská cesta 3322, P.O.Box 54, 945 01 Komárno, Szlovákia; 3062521645@selyeuni.sk

KULCSSZAVAK: munkanélküliségi ráta, rendszerváltás, Kassai kerület, munkaerőpiac

ABSZTRAKT: Szlovákia különböző térségei más-más helyzetből indulva eltérően reagáltak a piacgazdasági átmenet kihívásaira. Társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek alakultak ki, éles határ húzódik a keleti és a nyugati országrész között. A kilencvenes évek társadalmi-gazdasági folyamatainak egyik meghatározó eleme volt a tömeges és tartós munkanélküliség.

A tanulmány célja, hogy bemutassuk a munkanélküliség alakulását a Kassai kerületben a szlovák államalapítástól napjainkig. Tanulmányunk kiemelten foglalkozik azokkal a kormányzati intézkedésekkel, amelyeket a munkaerő-piaci körülmények változtatásának érdekében tettek.

A következő megállapítások vonhatók le röviden: a Kassai kerületben kialakult előnytelen munkaerő-piaci helyzet az átgondolatlan rendszerváltás és az egyes szlovákiai kormányok intézkedéseinek negatív „mellékterméke”. Napjainkban a munkanélküliség súlyos problémának számít, elengedhetetlen a különböző gazdasági és társadalmi eszközökkel, aktív munkaerő-piaci politikával történő beavatkozás.

Péter KARÁCSONY: associate professor, Faculty of Economics, János Selye University; Bratislavská cesta 3322, P.O.Box 54, 945 01 Komárno, Slovakia; karacsonyp@ujs.sk

Flóra BÁLINT: MSc. student, Faculty of Economics, János Selye University; Bratislavská cesta 3322, P.O.Box 54, 945 01 Komárno, Slovakia; 3062521645@selyeuni.sk

KEYWORDS: unemployment rate, change of the political system, Košice region, labour market

ABSTRACT: A problem in the Slovak labour market is a long-term high imbalance of labour supply and the demand for labour. Since 1990, a high level of unemployment has persisted which is aggravated by a high rate of long-term unemployment. From a regional perspective, unemployment is concentrated in eastern and south central Slovakia. These regions in Slovakia

are handicapped by their low-quality infrastructure as well as low economic potential and an unfavourable demographic mix. The aim of this study is to present the development of unemployment in the Košice region from the establishment of an independent Slovak state to the present day.

The transformation of the industrial structure (concerning mainly sectors and ownership) after the change of the political system resulted in high unemployment – which is particularly true for the Košice region. Besides secondary analyses, the empirical part of the paper deals with the evaluation of the effectiveness and impact of specific measures each Slovak government took to develop regional labour markets. Our study findings were as follows: The unfavourable position of the Košice region in the Slovak labour market is a by-product of bad governmental decisions and of the Slovak transition to a market economy. The rising unemployment in the Košice region is a serious economic problem which can be mitigated by various economic and social policies described in the conclusions.

Bevezetés

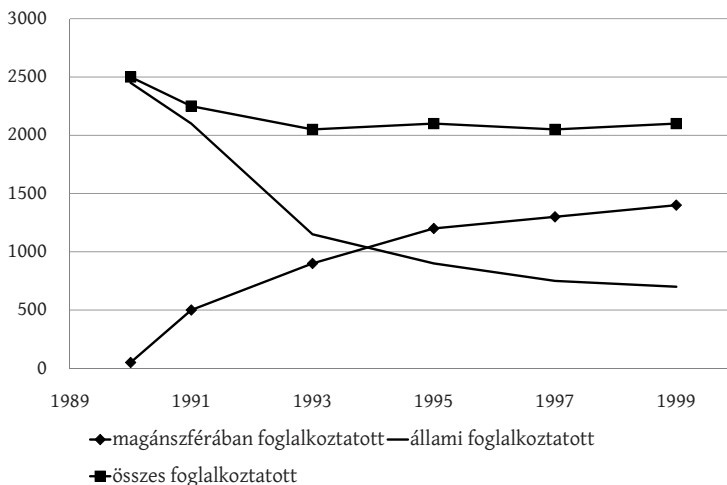
Napjainkban a modern piacgazdaságok egyik legnagyobb kihívása a munkanélküliség növekedésének fékmentartása. A rendszerváltás után Szlovákiában is megváltozottak a társadalmi-gazdasági folyamatok, tömegesen szűntek meg munkahelyek, egy-egy gazdasági ágazat összeomlásával térségek, települések kerültek nehéz helyzetbe. A szocialista gazdaságokban ismeretlen fogalom volt a munkanélküliség, magas volt a foglalkoztatási ráta, szinte minden dolgozó biztosnak érezhette a munkahelyét. A rendszerváltással jelentős mértékben csökkent a foglalkoztatási ráta és megjelent a nyílt munkanélküliség (Kornai 2005).

A privatizáció következtében megszűnt munkahelyek száma nagyobb mértékű volt a vidéki gyáregységekben, sokszor az egyetlen munkalehetőség tűnt el, így ezrek kerültek egyik napról a másikra az utcára. A vidéki térségekben tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a jelentős foglalkoztatottságot biztosító nagyüzemi mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó melléküzemági tevékenységek is átalakultak. Szlovákiában 1990 után jelentősen megnőtt a magánszférában foglalkoztatottak száma, 1995-ben már kevesebben dolgoztak az állami szférában, mint a magánszférában. (1. ábra)

A visegrádi együttműködés országainak munkanélküliségi mutatói a rendszerváltást követően eltérő folyamatokra utalnak. Szlovákiában és Lengyelországban 1991-re a munkanélküliségi ráta elérte a 11,8 és 12,2 százalékot, míg Magyarország és Csehország helyzete kedvezőbb volt (1. táblázat). Vagyis a legnagyobb veszteséget a szlovák és lengyel dolgozók szenvedték el a rendszerváltás során, sőt e két országban a munkanélküliségi ráta tartósan magas maradt. Véleményünk szerint a növekvő munkanélküliség okai a gyors és átgondolatlan rendszerváltásban, a Csehszlovákia szétválásával megörökölt elavult szlovák ipari struktúrában, valamint a rendszerváltozást követő kezdeti időszakban a munkanélküli és szociális segélyek túlzott mértékében keresendők.

Csehszlovákia esetében a rendszerváltozás időigényesebb folyamat volt, mint ahogy azt az ország akkori vezetői képzelték. Ezen időszakra sokan a gaz-

1. ábra: A foglalkoztatottak számának alakulása a rendszerváltás után Szlovákiában (ezer fő)
Changes in employment after 1990 in Slovakia (in thousands)

Adatok forrása: Rievajová, Pongráczová 2007.

dasági visszaesés korszakaként tekintenek vissza (Nižňanský, Reptová 1999). Csehszlovákiában egészen a rendszerváltásig merev formában megmaradt a központi tervutasításos rendszer. Nem lazult fel a szocialista tervgazdaság, mint például Magyarországon (Morvay 2005).

Szlovákiában a privatizáció folyamata több, egymástól jól elkülöníthető szakaszra osztható. 1991 és 1993 között jórészt a kisebb állami kereskedelmi, idegenforgalmi és szolgáltató vállalatokat privatizálták. Ez az időszak a kisleptékű privatizáció elnevezést kapta. A privatizáció második szakasza az úgynevezett nagyleptékű privatizáció, melynek első – 1992 végéig tartó – fázisában a kuponos privatizáció forgatókönyvét valósították meg. Az alap gondolat az volt, hogy a részvénytársaságokká alakított állami vállalatok részvényeit úgynevezett befektetési kuponok ellenében vásárolhatják meg az érdeklődők. A kuponos privatizációval a tőkehiány problémáját kívánták áthidalni (Tríska 2002). A

1. táblázat: A munkanélküliségi ráta alakulása a visegrádi együttműködés országában, 1990 és 1995 között (%)
Unemployment of the Visegrad Group 1990–1995 (in %)

Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Csehország	0,7	4,1	2,6	3,5	3,2	2,9
Szlovákia	1,6	11,8	10,4	14,4	14,8	13,1
Magyarország	1,7	7,4	12,3	12,1	10,9	10,4
Lengyelország	6,5	12,2	14,3	16,4	16,0	14,9

Forrás: saját szerkesztés az UNECE statisztikai adatbázisa alapján.

nagyléptékű privatizáció második hulláma 1993 szeptemberében kezdődött, 1997-ben már magánkézben volt a vállalatok 96,8%-a. A kuponos privatizáció helyett ebben a szakaszban a hagyományos készpénzes privatizációt és a kötvényes privatizációt alkalmazták. A nagyléptékű privatizáció harmadik fázisát egy 1999-es törvénymódosítás indította el, amely lehetővé tette a korábban stratégiai fontosságúnak ítélt vállalatok privatizációját. Míg korábban a külföldi befektetők távol maradtak, addig a nagyléptékű privatizáció során a bank- és energiaszektor iránti külföldi érdeklődés már jelentőssé vált (Mihalik et al. 1994).

A kelet-szlovákiai régióban végbemenő privatizációs folyamatot következőképpen lehetne leírni (Reiter, Semsey, Tóth 2004):

- A kisebb állami iparvállalatok politikai érdekcsoportok kezébe kerültek. A tranzakciós folyamatok eredménye több esetben a vállalatok elszegényedéséhez és a munkaerő nagyarányú leépítéséhez vezetett.
- A nyugati know-how és a külföldi tőke bevonása a kelet-szlovákiai régió esetében nem volt számottevő a rendszerváltás utáni időszakban.
- A pozsonyi székhelyű nagyvállalatok és leányvállalataik privatizációja során az új tulajdonosok jelentős mértékben építették le a vidéki, így a kelet-szlovákiai részlegekben dolgozók létszámát is.
- A Kelet-szlovákiai Vasmű – amely a Kassai kerület egyik legnagyobb vállalata volt – átgondolatlan privatizációja két szakaszban valósult meg. Az első szakaszban – a Mečiar-kormány idején – a részvények többségét a Rezes Sándor vezette tőkecsoport vette meg, egyidőben a diósgyőri acélművekkel. A vasmű eladásodása miatt a gyár fő üzemegeit 2000-ben a Dzurinda-kormány a U.S. Steel amerikai nagyvállalatnak adta el. A vállalatcsoport egyes részlegei és az ingatlanok jelentős része kétes hírű szlovák pénzügyi csoportok tulajdonába került (Reiter, Semsey, Tóth 2004). A Kassai Vasmű sikertelen privatizációja azért is volt problematikus, mert a Kassai kerület iparában dolgozók majdnem egyharmada a kohászatban volt alkalmazott a privatizációt megelőző időszakban.

A Kassai kerület általános helyzete

1996-ban Szlovákiát 8 államigazgatási középszintű egységre osztották fel: a Pozsonyi, Nagyszombati, Nyitrai, Trencsényi, Zsolnai, Besztercebányai, Kassai és Eperjesi kerületekre. Ezek a közigazgatási régiók az Európai Unió NUTS 3 szintű egységeinek felelnek meg (Lelkes 2008).

A Szlovákia déli részén fekvő Kassai kerületre az általános elmaradottság a jellemző szlovákiai viszonylatban is. A térség periferikus jellegzetességein kívül ez azzal is magyarázható, hogy az elmúlt évtizedekben – hasonlóan a többi magyarok lakta dél-szlovákiai térséghez – a Kassai kerületet is tudatos politikával hagyták ki a nagyobb fejlesztésekből (Ádám 2004).

A Kassai kerület területileg Szlovákia negyedik legnagyobb (14,3%), lakosságát tekintve pedig a második legnagyobb (795 565 fő) kerülete. Az iskolázottságot illetően a lakosságon belül dominálnak az alapfokú végzettséggel rendelkezők, míg az egyetemi végzettséggel rendelkezők aránya csupán 14% körüli, mely országos viszonylatban is a legalacsonyabb. Ezt súlyosbítja az a tény, hogy a diplomás fiatalok körében nagyarányú az elvándorlás. A Kassai kerületben az elmúlt évtizedben a mezőgazdaság szerepe fokozatosan csökkent, az ipari szektorban a rendszerváltás óta elmaradtak a technológiai fejlesztések, a szolgáltatási szektor versenyképessége gyenge.

A kormányzati politika hatása a szlovák munkaerőpiacra

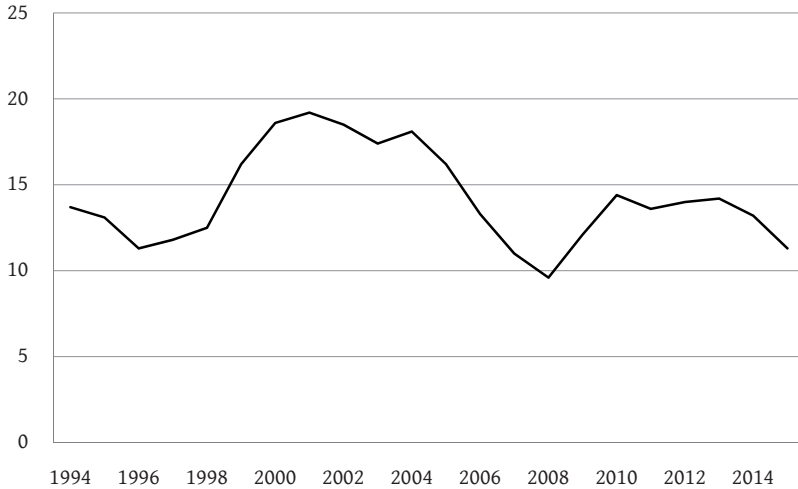
A független Szlovák Köztársaság 1993. január elsején Csehszlovákia utódállamként jött létre. A Mečiar vezette első demokratikus kormány idején nagymértékben megváltoztatták a 1990-es évek gazdaságának tulajdonosi szerkezetét. A Mečiar-kormány gazdasági-társadalmi reformja a szlovák társadalom számára egy addig ismeretlen problémát, a *munkanélküliséget* is magával hozta. Ennek súlyát azzal igyekezett a kormányzat csökkenteni, hogy megnövelte az állam által nyújtott szociális segélyeket. Ez visszafogta a lakosság munkavállalási hajlandóságát, ugyanis a jövedelmi szint és a szociális juttatások közötti különbség nem volt ösztönző hatású a munkakeresésre.

1990 februárjában a szlovák munkaügyi hivatalok 1 949 főt regisztráltak munkanélkülként (Rievajová, Krausová 1996), az év végére a regisztrált munkanélküliek száma már elérte a 30 000 főt, és 1991-ben már meghaladta a 300 000 főt, ami 11,8 %-os munkanélküliségi rátának felelt meg (Juríčková, Košta 1995). A magas munkanélküliségi ráta Szlovákia esetében tartósnak bizonyult (2. ábra).

Az 1998-ban megtartott parlamenti választások a demokratikus ellenzéki pártok győzelmét hozták. A Dzurinda vezette kormány stabilizációs intézkedései az államháztartás hiányának csökkentését és az államadóság növekedési ütemének visszafogását eredményezték. A költségvetési kiadások visszafogása hatott a munkanélküli támogatások és a szociális segélyek felső határának csökkentésére is (Boros 2000). Dzurinda-kormány által indított szociális változások hozzájárultak a szlovák munkaerő-piaci tendenciák javulásához. A bevezetett aktív munkaerő-piaci politikának (pl. részmunkaidős foglalkoztatás támogatása, képzések ösztönzése, álláskeresés segítése stb.) köszönhetően 2004 utolsó negyedétől nőtt a foglalkoztatottak száma, mellyel párhuzamosan csökkent az ország munkanélküliségi rátája (19,2%-ról 13,3%-ra 2001 és 2006 között). A foglalkoztatás kedvező irányú növekedését ezen időszak alatt több tényező is segítette:

- javult az ország gazdasági helyzete, melynek hatására bővült a foglalkoztatás,

2. ábra: Munkanélküliségi ráta alakulása Szlovákiában, 1994–2015 (%)
Unemployment in Slovakia, 1994–2015 (in %)

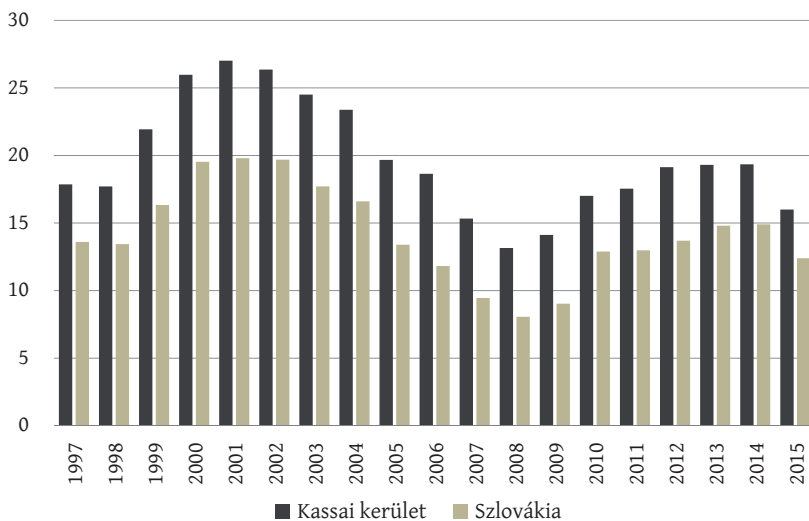

Forrás: saját szerkesztés http://www.statistics.sk/pls/elisw/casovy_Rad.procDlq alapján.

- a kedvezőbb vállalati környezet (adóváltozások) a foglalkoztatás növelésére készítette a vállalkozásokat,
- a 2004-es európai uniós csatlakozás kedvezően befolyásolta Szlovákia külföldi megítélését, ennek köszönhetően közel 30 százalékkal emelkedett az országba érkező külföldi működő tőke,
- az európai uniós csatlakozással megnyílt a lehetőség a szlovákok külföldi munkavállalására.

De ebben az időszakban sem mérséklődtek a régiók közötti különbségek (Klamár 2011). A rendszerváltást követően az egyes kormányok kizárólag részleges megoldásokban gondolkodtak a területi különbségek felszámolásában (Buček 1999; Matlovič, Matlovičová 2011; Mezei, Hardi 2003; Rajčáková, Švecová 2009). A keleti régiók, így a Kassai kerület lemaradásában (3. ábra) szerepet játszott az a tény is, hogy az európai uniós csatlakozást követően a külföldi működő tőke (elsősorban autó- és elektronikai ipari beruházások) Pozsony, Trencsén és Zsolna nagyvárosok vonzáskörületeire összpontosultak (Džupinová et al. 2008).

A 2006 júniusában megtartott parlamenti választások Robert Ficót segítették hatalomra. A Smer vezette koalíció meghirdetett céljai közül kiemelő a foglalkoztatás szintjének növelése, az életminőség javítása, valamint a regionális különbségek csökkentése. A munkanélküliség terén 2008-ban sikerült pozitív eredményt elérnie a Fico-kormánynak, a munkanélküliségi ráta országos szinten 9,6 %-ra csökkent, viszont 13%-os maradt a Kassai kerületben. A 2008-as világgazdasági válság Szlovákia gazdaságát sem kímélte. A külföldi és hazai vállalkozások annak érdekében, hogy mérsékeljék a válság okozta kedvezőtlen

3. ábra: A munkanélküliségi ráta alakulása Szlovákiában és a Kassai kerületben, 1997–2015 (%)
Unemployment in Slovakia and Košice region, 1997–2015 (in %)

Forrás: saját szerkesztés <http://www.upsvar.sk/statistiky/nezamestnanost-mesacne-statistiky> adatok alapján.

helyzetüket, a munkavállalók ezreit bocsátották el. Elsősorban a szolgáltatásokban dolgozókat érintette a leépítés, főleg azokban a térségekben, ahol az infrastrukturális ellátás alacsony színvonalú volt. Ilyen veszélyeztetett területnek számított (és számít ma is) a Kassai kerület, ahol a munkanélküliségi ráta jóval az országos átlag felett, 19% körül alakult a gazdasági válság időszakában.

Robert Fico miniszterelnök saját kormánya munkáját értékelve így fogalmazott: „Szlovákia 2006-ban elhagyta a gyenge állam és az individualizmus elveit, és áttért az erős állam és szolidaritás elveire.” Szerinte a megelőző Dzurinda-kormány (1998–2006) idején esett a lakosság életszínvonala, privatizálták az állami vagyont, míg az ő kormányzása (2006–2010) pozitívan hatott az ország gazdasági növekedésére. Az adatok azonban azt mutatták, hogy a Fico-kormány sok időt és pénzt pazarolt el, miközben az ország keleti felében elmaradtak a szükséges és hatékony gazdasági fejlesztések. Ennek eredményeként fokozatosan romlott a keleti kerületek versenyképessége, valamint emelkedett e kerületekben a munkanélküliek aránya.

A 2010-es parlamenti választásokat ugyan ismételten a Robert Fico vezette Smer párt nyerte, de koalíciós partner hiányában nem tudott kormányt alakítani. A jobbközép koalíció vezetője, Iveta Radičová lett a kormányfő, akinek koalíciós kormányába négy jobbközép szlovákiai párt került. A 2010 utáni időszakot újra a gazdasági növekedés jellemezte Szlovákiában, javult az ország külföldi megítélése, ugyanakkor a munkanélküliség visszaszorítása terén e kormány sem büszkélkedhetett sok pozitív eredménnyel: csaknem 140 ezer ember vált munkanélkülivé, a munkanélküliségi ráta 2010-re elérte a 14,4%-ot. A Radičová-kormány gyors bukása után 2011-ben újra a Robert Fico vezette Irány-Szociálde-

mokrácia (SMER-SD) párt nyerte a választást. A második Fico-kormány a programjában magasabb szintű foglalkoztatottságot, erőteljes szociális fejlődést, életszínvonal-növekedést, jól működő oktatásügyi és egészségügyi rendszert, valamint hatékony régiófejlesztést ígért. A gyakorlat azonban mást mutatott: a munka törvénykönyve 2013-as szigorítását, a dolgozók valamennyi kategóriáját sújtó magasabb adók és járulékok bevezetését. A munkanélküliség növekedett, a munkanélküliségi ráta 2014-ben újra elérte a 14%-ot.

Szlovákiában 2014. július 1-jével lépett érvénybe az a rendelet, mely szerint az anyagi szükséghelyzetben levőknek, tehát a munkanélkülieknek járó 60,50 euró alapszegélyt az állam csak azoknak a szociálisan rászoruló felnőtt személyeknek fizeti ki, akik havonta legalább 32 órát ledolgoznak önkéntes munka vagy más közösségi szolgáltatás terén (ujso.com 2013). Megítélésünk szerint ez csak látszatfoglalkoztatás, ugyanis ekkora összegből nem lehet Szlovákiában megélni. A 2015-ben bevezetett új rendelet értelmében valamelyest csökkent a munkanélküliek aránya. 2015-ben a munkanélküliségi ráta országos szinten 12,4 % volt, a Kassai kerületben pedig 16%-ra mérséklődött a mutató értéke.

Összefoglalva az egyes kormányok munkaerő-piaci intézkedéseit, elmondható, hogy a területi különbségek és a tartós munkanélküliség felszámolásában egyik szlovák kormány sem ért el hosszú távú sikereket. A keleti országrész kerületei a rendszerváltás óta egyre jobban elmaradnak a nyugati országrésztől, mind a külföldi beruházások, mind az új munkahelyek teremtése terén. A keleti kerületek (köztük a Kassai kerület) munkaerő-piaci mutatói (pl. munkanélküliségi ráta) a globális gazdasági és pénzügyi válság, valamint a szlovák gazdasági növekedés lassulása és teljesítménye miatt 2008-tól fokozatosan romlottak országos összehasonlításban.

A Kassai kerület felzárkózásának gazdasági és társadalmi problémái

A Kassai kerület az ország egyik leghátrányosabb munkaerő-piaci tendenciáival rendelkezik: a munkanélküliségi ráta a legmagasabb az országban, a nyilvántartott munkanélküliek közel kétharmada tartósan, több mint egy éve állástalan. Ennek demográfiai, szociális és gazdasági okai vannak.

- *Demográfiai gondok:* A térség egyik legjelentősebb problémájának a lakosság, főként az aktív munkaerő-állomány elvándorlása tekinthető. Mindezek okai a kerület gazdasági elmaradottságában, a munkahelyek hiányában, valamint az alacsony bérekben keresendők. A kelet-szlovákiai térség már a rendszerváltás előtti években is az országon belüli munkaerő-migráció egyértelmű vesztesének számított. Ez a tendencia a 1990-es évek után felerősödött. A térség demográfiai problémája a népesség korösszetételében is kifejeződik: a lakosság elöregedését mutatja, hogy a gazdasá-

2. táblázat: A munkanélküliségi ráta alakulása a Kassai kerület járásaiban, 2004–2015 (%)
Unemployment rate in districts of Košice region, 2004–2015 (in %)

Járás	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gölnicbánya	26,64	22,02	21,87	17,26	16,82	17,86	20,60	20,23	21,62	24,01	24,70	18,92
Kassa vidék	14,28	11,40	9,93	7,29	5,86	6,19	8,00	8,60	10,01	12,01	11,49	9,48
Kassa I.	14,67	11,84	11,36	8,92	7,44	7,68	9,85	9,79	11,11	11,59	10,60	9,19
Kassa II.	13,82	11,59	10,45	8,08	6,56	6,35	9,27	9,11	10,46	11,53	10,55	8,52
Kassa III.	13,79	10,68	9,31	6,74	5,39	5,90	7,92	8,32	9,77	11,53	10,45	9,28
Kassa IV.	26,66	23,42	22,78	19,34	16,73	18,08	21,46	21,88	23,51	21,84	21,55	19,30
Nagymihály	26,86	21,30	19,98	17,51	15,16	15,48	18,21	18,26	19,68	19,31	20,47	16,96
Rozsnyó	30,96	26,51	25,34	22,09	20,20	22,48	26,38	27,69	28,85	29,67	29,84	23,52
Szobránc	28,62	25,65	23,83	20,12	16,89	17,61	22,11	21,25	22,87	23,91	25,15	22,01
Igló	22,64	19,58	17,58	13,24	11,30	12,38	15,81	17,14	18,95	18,32	19,35	15,58
Tőketerebes	30,15	26,13	25,93	22,33	18,68	21,65	24,10	25,08	27,31	24,56	25,70	20,37

Forrás: saját szerkesztés <http://www.upsvar.sk/statistiky/nezamestnanost-mesacne-statistiky-adatai> alapján.

gilag aktív korban lévő népesség (15–59 éves férfiak, 15–54 éves nők) aránya mélyen országos átlag alatti (72,3% az országos átlag, 62,5% Kelet-Szlovákiában).

- *Szociális problémák:* A Kassai kerületben – országos átlagot tekintve – az iskolázottság foka alacsony, mindemellett a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében is magas a munkanélküliségi arány. Ebből is következik a kerület népességének alacsony átlagkeresete, valamint az, hogy a havi átlagkeresetek növekedési dinamikája elmarad az országos átlagtól (Lelkes 2008). A Kassai kerületben élő alacsony végzettséggel rendelkező munkavállalók havi átlagkeresete 534 euró, az országos átlag 587 euró volt.
- *Gazdasági egyenlőtlenségek:* A Kassai kerületnek az ország gazdasági eredményeihez való hozzájárulása szerény mértékű, az egy főre jutó GDP (9 898,32 euró) az országos átlag 77%-a (Machová et al. 2014). A Kassai kerületen belül is jelentős területi különbségek alakultak ki, a gazdasági teljesítmény túlnyomó része Kassa városában összpontosul, a munkanélküliség területileg differenciálódik. A kassai 10%-ot megközelítő munkanélküliségi ráta a periférikus térségekben – például a Tőketerebesi, Szobránci vagy Rozsnyói járásban – meghaladja a 20%-ot. (2. táblázat)

Következtetések, javaslatok

A szlovák kormányok hosszú távon nem tudtak változtatni sem a munkanélküliség szerkezeti összetételén, sem a munkanélküliség növekvő tendenciáján. Az 1993-tól 1998-ig tartó Mečiar-kormány a hanyagság és az újjáépítési intézkedések szándékos elhalasztásának, a Dzurinda-kormányok a be nem fejezett

gazdasági átalakulások, a magáncégek kialakulásának és térnyerésének, valamint a magas munkanélküliség kialakulásának időszaka volt. Radičová-kormányt külső és belső viszályok is gyengítették, kevés idő állt rendelkezésre jelentősebb sikerek elérésére. A munkanélküliségi helyzet romlásában a világgazdasági válság mellett jelentős szerepet játszott a Fico-kormányok nem megfelelő gazdaságpolitikája is.

Napjainkban a szlovák gazdaság lassan kezd újra magára találni, ami idővel a szlovák munkanélküliségi arányokat is kedvezően befolyásolhatja. De a Kassai kerület a rendszerváltozás óta gazdasági problémákkal küzd, melynek következtében tartósan magas maradt a munkanélküliség. Ennek okai között kell említeni az infrastruktúrális elmaradottságot (mai napig nem épült meg a fővárost Kassával összekötő autópálya), az ipar szerkezeti átalakítása (pl. az acélművek privatizációja) következtében fellépő csoportos munkahelybezárásokat, valamint a térség mezőgazdasági szövetkezeteinek drasztikus leépítését.

A Kassai kerület felzárkóztatása érdekében támogató gazdaságpolitikára lenne szükség, új ipari beruházásokra, az idegenforgalom fejlesztésére, az infrastruktúra (elsősorban a közlekedési infrastruktúra) építésére, a külföldi működő tőke vonzására. Nagyobb súlyt kellene fektetni az iskolázottsági szint emelésére, a szakképzésre. A Kassai kerület – kedvező adottságait tekintve – megfelelő gazdaságpolitikával dinamikusabban fejlődhetne.

Irodalom

- Ádám J. I. (2004): A határon túli magyarok részvétele a szlovákiai gazdasági átalakulásban. In: *Átalakuló régiók. Dél-Szlovákia és a magyarok által lakott régiók gazdasági helyzete*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest, 9–21. (Műhelytanulmány; 10.)
- Boros F. (2000): *Szomszédunk, Szlovákia (1993–1999). A diplomata-történész szemével*. Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Bratislava
- Buček, M. (1999): Regional disparities in transition in the Slovak Republic. *European Urban and Regional Studies*, 4., 360–364.
- Džupinová, E., Halás, M., Horňák, M., Hurbánek, P., Káčerová, M., Michniak, D., Ondoš, S., Rochovská, A. (2008): *Periférnosť a priestorová polarizácia na území Slovenska*. Geografika, Bratislava
<http://www.upsvar.sk/statistiky/nezamestnanost-mesacne-statistiky> (Letöltés: 2016. február 21.)
http://www.statistics.sk/pls/elisw/casovy_Rad.procDlg (Letöltés: 2015. november 4.)
<http://uj szo.com/online/kozelet/2013/07/12/januartol-az-alapsegelyt-is-le-kell-dolgozni> (Letöltés: 2016. január 28.)
- Juričková, V., Košta, J. (1995): Dlhodobá nezamestnanosť a jej sociálne dôsledky v Slovenskej republike. *Sociológia*, 1–2., 45–49.
- Klamár, R. (2011): Vývoj regionálnych disparít na Slovensku s osobitným zreteľom na región východného Slovenska. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis. Folia Geographica*, 18., 89–170.
- Kornai J. (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, december, 907–936.
- Lelkes G. (2008): *Magyarok Szlovákiában. V. kötet. Régiók és gazdaság*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja

- Machová, R., Tóbiás Kosár Sz., Bálintová, M. (2014): *Iparfejlesztési sajátosságok Kelet-Szlovákiában*. Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Komárom
- Matlovič, R., Matlovičová, K. (2011): Regionálne disparity a ich riešenie na Slovensku v rozličných kontextoch. *Acta Facultatis studiorum humanitatis et naturae Universitatis Prešoviensis. Folia Geographica*, 18., 8–88.
- Mezei I., Hardi T. (2003): A szlovák közigazgatás és területi fejlődés aszimmetriái. *Tér és Társadalom*, 4., 127–155.
- Mihalík, J., Ackerman, K. F., Tyson, S., Thiery, H., Borkovska, S. (1994): *Trh práce a sociálne dôsledky ekonomickej reformy v Slovenskej republike*. Bradlo a.s., Bratislava
- Morvay, K. (szerk.) (2005): *Transformácia ekonomiky. Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky slovenskej akadémie vied*, Bratislava
- Nižňanský, V., Reptová, O. (szerk.) (1999): *Od spoločného k súkromnému*. M.E.S.A., Bratislava
- Rajčáková, E., Švecová, A. (2009): Regionálne disparity na Slovensku. *Geographia Cassoviensis*, 2., 142–149.
- Reiter F., Semsey I., Tóth A. (2004): Kelet-Szlovákia régió gazdasági átalakulása. In: *Átalakuló régiók. Dél-Szlovákia és a magyarok által lakott régiók gazdasági helyzete*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest, 41–55. (Műhelytanulmány; 10.)
- Rievajová, E., Krausová, A. (1996): *Problematika dlhodobej nezamestnanosti v Slovenskej republike*. Friedrich Ebert Stiftung, Bratislava
- Rievajová, E., Pongráczová, E. (2007): *Trendy vývoja na slovenskom trhu práce a výzvy pre 21. storočie*. Katedra Sociálneho Rozvoja a Práce, Bratislava
- Tříska, D. (2002): *Kupónová privatizace*. Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha

VITA / DEBATE

Csak a pénzről van szó? Vita a Közép-Magyarország régió szétbontásáról

It is all about money? Debate on splitting the Central Hungary region

BARTA GYÖRGYI

BARTA Györgyi: kutató emerita, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; barta@rkk.hu

Györgyi BARTA: emerita researcher, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; barta@rkk.hu

2015. december 2-án megszületett a döntés: kérvényezni fogják a magyar hatóságok az EU-ban a Közép-Magyarország régió hivatalos szétbontását két NUTS 2 egységre. A rövid magyarázat szerint a szétválás előnyös Pest megyének, hiszen Budapesttel – együttes GDP/fő mutatója – abba a kategóriába tolta, amelyet az EU már nem támogat a megye elmaradottsága miatt. Budapest pedig amúgy sem részesülne ebből a támogatásból. Természetesen ez az érv az EU-hoz való csatlakozás után már azonnal nyilvánvaló volt, a Fővárosi Önkormányzat mégis mindig az elválás ellen szavazott. És most, amikor nincs eltérés a főváros és Pest megye politikai vezetésének „színeiben”, most jutottak azonos véleményre... vagy talán éppen ezért? És valóban csak a pénzről van szó? Mert igaz, hogy Pest megye valószínűleg így új EU-s forráshoz jut, viszont a többi vidéki térség kárára. Hiszen ugyanazt az összeget osztják majd többfelé. Mindez tovább növeli a területi különbségeket az országban.

Azonnal felvetődik a kérdés: az eddigi területi összetartozás csak Budapest érdeke volt? És miben jelenik meg ez az érdek? Talán a nagyobb lélekszám erősebb érdekképviselőt jelent? Vagy olyan munkamegosztás alakulhat ki, amely Budapestnek előnyösebb? Pest megye talán nem húz hasznot a főváros szomszédságából? A népesség és gazdaság agglomerálódása a főváros körül talán nem e szomszédságnak köszönhető? Állítható tehát, hogy budapesti érdek diktálta volna ez idáig az összetartozást?

A politikai csatározások „harci” területe – már legalább száz év óta – elsősorban a Budapest körüli agglomerációs gyűrűben alakult ki. A vég nélküli vita arról szól, hogy a közigazgatásnak kell-e és ha igen, miként kell segítenie az új társadalmi-gazdasági térszerkezet hatékony működését. Ahogy Perger Éva írta cikkében (1999, 181.), „Az agglomeráció szerves összefonódását tükröznie kellene a közigazgatási megoldásoknak is, hiszen a közigazgatási elszakítottság jelentősen hátráltatja a térség egészséges fejlődését, felerősíti a kedvezőtlen folyamatokat, hátráltatja a pozitív hatások érvényesülését.” Az elmúlt 26 évben kinnal-keserve, hosszú, izzadságos erőfeszítés révén csak átmenetileg jöttek létre az alulról szerveződő spontán összefogás, vagy valamivel tartósabban az ágazati érdekek, célok mentén kialakuló kooperáció területi szövetségei, hogy aztán pillanatok alatt szét is essenek. És csak bambán nézünk, amikor a főpolgármester arról beszélt, hogy visszautasítja az agglomerációs közlekedés finanszírozását... Talán a HÉV is leállhat... A kormány és Tarlós főpolgármester közötti vitát a kormányt képviselő „misztikus” személy igyekszik megoldani... Itt tartunk tehát?

Voltak sikertelen, efemer kísérletek Budapest, Pest megye és a Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Tanácsba (BAFT) szerveződő budapesti agglomeráció közötti együttműködés, kerekasztal létrehozására. Ezt először az első Fidesz-kormány, majd a második Fidesz-kormány mondta fel – a BAFT megszüntetésével.

Egy ideig reméltük, hogy a régiókba szerveződés segíthet az addig megoldhatatlannak látszó problémán: az EU-hoz való csatlakozás után létrejött a Közép-Magyarország régió, Budapest és Pest megye részvételével. Tehát kialakult egy olyan új térség, amely magába foglalta Budapestet a „hivatalos” és az annál kiterjedtebb „nem hivatalos” agglomerációjával, valamint Pest megye jelentősen elmaradott térségének is a gyorsabb fejlődés lehetőségét kínálta. Elsősorban azért, mert a gazdaságilag, társadalmilag összetartozó térség egységes fejlesztési régió lett. Igaz, hogy a Közép-Magyarország régióknak alig kedvezett az EU politikája, annál inkább részesült az ágazati programok forrásaiból. Ez a reménytelen illúzió is gyorsan elszállt a regionális fejlesztés intézményrendszerének megszüntetésével 2010 után és a területi középszintre kinevezett megyék egyre korlátozottabb mozgástere miatt (hozzátéve, hogy a megyék önállósága is erősen megkérdőjelezhető). Valóban eljutottunk megint a 0 pontra (ahol talán Magyarország az 1950-es években állt), vagyis a területi tervezés-fejlesztés megszűnéséhez? Vajon miért érdeke a kormánynak, hogy hivatalosan is szétválassza a valamilyen módon összetartozó területeket?

Természetesen nem csak a főváros, Pest megye, a budapesti agglomeráció közös ügyeiről van szó, elsősorban nem! Mert Budapest nem egy a magyar nagyvárosok között, és nem egy a volt régióközpontok között. Budapest az ország fővárosa, az egyetlen igazi nagyvárosunk. Az 1990-es években még Budapest világvárosi esélyeiről álmodoztunk, arról, hogy milyen funkciókban fejlődhet fővárosunk nemzetközi, az országnál tágabb térség központjává. Azt elemeztük, hogy Budapest előrelépése milyen pozitív hatású lesz az ország fejlődésére. Ezek csak irreális elképzelések voltak?

2016. január 18-án a Budapest Kör¹ e kérdésekről vitatkozott szenedélyesen. A hozzászólók többségének az volt a véleménye, hogy lépünk túl a földhöz ragadt, aprópénzes ügyeinken, és lássuk meg, hogy mit veszít az ország a közigazgatási határai közé beszorított, forráshiányos, egyre jobban elszűrülő Budapesttel!

Négy előadó tartott vitaindító előadást: Baráth Etele a budapesti agglomerációval kapcsolatos területi szervezési, tervezési közigazgatás történetéről, illetve a jelenlegi formai és tartalmi zsugorodása és az EU céljai között feszülő ellentmondásokról beszélt; Pikler Katalin a regionalizáció EU-s folyamatát mutatta be, benne megjelölve a Közép-Magyarország régió helyét; Szegvári Péter a régió szétválásához vezető döntés racionális indítékait részletezte, míg Tosics Iván e döntés várható negatív hatásait ecsetelte.

Reméljük, hogy a Budapest Körben elindult vitához szép számmal fognak csatlakozni a Tér és Társadalom szerzői és olvasói is! Várjuk a hozzászólásokat!

Jegyzet

- 1 A 2004 májusában megalakult Budapest Kör célja az, hogy a várost szerető, a városért aggódó szakemberek havonta találkozhassanak és megvitathassák a város fejlődésének legérdekesebb kérdéseit. A Kör specifikuma a tagság összetételének és érdeklődési körének sokszínűsége. Sokfajta szakma (építészet, várospolitikai, közlekedés, gazdaság, ingatlanpolitika, városmenedzsment, szociális kérdések, várostörténet) képviselői találkoznak a Budapest Körben. Az érdeklődés közös pontja Budapest, tágabban az európai nagyvárosok fejlődése és problémái. A Budapest Kör zárt jellegű vitafórum, sajátossága a megbeszélések informális jellege és nyitottsága. Az alkalmanként összegyűlő 10-40 résztvevő számára a havonkénti találkozók egy-egy előre meghirdetett téma köré szerveződnek, esetenként meghívott előadókkal. Ez idáig 120 találkozót szervezett a Budapest Kör. A Budapest Kör szervezője Tosics Iván (tosics@mri.hu).

Irodalom

- Perger É. (1999): Közigazgatási dilemmák. In: Barta Gy., Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest, 181–222.

Az EU területi statisztikai rendszere (NUTS), kapcsolódva a Közép-Magyarország régió kettéválasztásának kérdéséhez

Common classification of territorial units for statistics (NUTS) of the EU in connection with the split of the Central Hungary NUTS 2 region

PIKLER KATALIN

PIKLER Katalin: vezető főtanácsos, Nemzetgazdasági Minisztérium, Területfejlesztési Tervezési Főosztály; 1055 Budapest, Honvéd u. 13–15.; katalin.pikler@ngm.gov.hu

Katalin PIKLER: senior high councillor, Department of Territorial Development Planning, Ministry for National Economy; Honvéd u. 13–15., H-1055 Budapest, Hungary; katalin.pikler@ngm.gov.hu

A területi statisztikai egységek osztályozásának rendszerét az Európai Parlament és Tanács 2003. május 26-án elfogadott, a területi statisztikai egységek közös osztályozási rendszerének (NUTS) kialakításáról szóló 1059/2003 (EK) rendelete határozta meg. A rendelet egységesítette a szinteket, keretszámokat határozott meg az adott adminisztratív szint lakosságszámára, egyúttal részletes eljárási szabályokat írt elő a NUTS-beosztás meghatározásához és esetleges módosításához. A rendelet értelmében a NUTS-rendszer kiindulási egysége a tagország egy „közigazgatási egysége”, mely egyben a tagállam törvényi és intézményi keretein belül a terület közigazgatási és politikai döntéseinek meghozatalára jogosult és közigazgatási hatósággal rendelkezik. A további – nem közigazgatási – területi egységek a közigazgatási egységek összevonásával vagy felosztásával hozhatók létre. A NUTS-rendszer egymásra épülő három – NUTS 1, NUTS 2 és NUTS 3 – egységekből áll, az egységek átfedés- és hézagmentesen fedik le az országok teljes területét (1. táblázat).

„A NUTS-rendelet életbelépésével a NUTS-egységek módosításának szigorú szabályait és eljárásrendjét vezették be, melynek révén a lehatárolás módosításának lehetősége jelentősen beszűkült.”

1. táblázat: A régiók száma és átlagnépessége az Európai Unió tagállamaiban
Number and average population of regions in European Union

Ország	A NUTS 1 szintű régiók		A NUTS 2 szintű régiók	
	száma	átlagos népessége (1000 fő)	száma	átlagos népessége (1000 fő)
Ausztria	3	2835	9	945
Belgium	3	3734	11	1018
Bulgária	2	3622	6	1207
Ciprus	1	858	1	858
Csehország	1	10512	8	1314
Dánia	1	5627	5	1125
Egyesült Királyság	12	5359	37	1738
Észtország	1	1315	1	1315
Finnország	2	2725	5	1090
Franciaország	9	7315	26	2532
Görögország	4	2725	13	838
Hollandia	4	4207	12	1402
Horvátország	1	4246	2	2123
Írország	1	4605	2	2302
Lengyelország	6	6336	16	2376
Lettország	1	2001	1	2001
Litvánia	1	2943	1	2943
Luxemburg	1	549	1	549
Magyarország	3	3292	7	1411
Málta	1	425	1	425
Németország	16	4339	38	2125
Olaszország	5	12272	21	2894
Portugália	3	3475	7	1489
Románia	4	4986	8	2493
Spanyolország	7	6644	19	2448
Svédország	3	3214	8	1205
Szlovákia	1	5415	4	1353
Szlovénia	1	2061	2	1030
<i>Európai Unió összesen</i>	<i>98</i>	<i>4201</i>	<i>272</i>	<i>1548</i>

Forrás: Eurostat.

A NUTS-osztályozás szerepe az EU kohéziós politikájában

A NUTS-osztályozás az EU támogatáspolitikájának bázisát is képezi, segítségével válnak beazonosíthatóvá a kohéziós források által támogatható térségek és a térségek támogathatóságának mértéke is. A NUTS 2 régiók átlagának százalékában kifejezett, az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson mért bruttó hazai termék értéke alapján állapítják meg az EU kohéziós és vidékfejlesztési támogatásainak mértékét, a támogatható tevékenységek körét és a társfinanszírozás arányát, a

támogatásokhoz kapcsolódó forráskoncentrációs megkötéseket, valamint a jövedelemtermelő beruházásokra nyújtható támogatások mértékét.

Az EU költségvetési ciklusaihoz kötődő kohéziós támogatásokat szabályozó EK/EU-rendeletek elfogadását követően az Európai Bizottság végrehajtási határozatában azonnal közzéteszi az Európai Regionális Fejlesztési Alapból (ERFA) és az Európai Szociális Alapból (ESZA) finanszírozásra jogosult NUTS 2 régiók, valamint a Kohéziós Alapból finanszírozásra jogosult tagállamok jegyzékét. Ez tartalmazza a kevésbé fejlett, az átmeneti és a fejlettebb régiók kategóriájába tartozó, az ERFA és az ESZA forrásaiból finanszírozásra jogosult régiókat is.

Amennyiben a NUTS 2 szinten megállapított egy főre jutó nemzeti jövedelem nem éri el az EU-átlag 75%-át, akkor az adott térség konvergencia (2014-től: kevésbé fejlett) régióként nemcsak a legnagyobb támogatásokban részesülhet, de a támogatások mértéke elérheti vagy meg is haladhatja a beruházás összköltségének 75-85%-át. Emellett a versenyszférába tartozó – jövedelemtermelő – beruházásoknál az állami/közösségi támogatás mértéke, tehát a maximális támogatásintenzitás is jóval magasabb, mint a versenyképes (2014-től: fejlettebb) régiókban.

A kohéziós politikai támogatásokra vonatkozó EK-rendeletek szerint a támogatási kereteket NUTS 2 szinten határozzák meg, ezért a tagországok a NUTS-besorolás módosításával törekednek mind a mai napig a kohéziós támogatások jobb elérhetőségére. A NUTS-rendelet a statisztikai rendszer stabilitása érdekében korlátozni igyekszik a régiók besorolásának módosítását. Amíg egy ország közigazgatási rendszerének megváltoztatása maga után vonja az ország NUTS-besorolásának módosítását – természetesen a népesség-küszöbértékek figyelembevételével –, addig a nem közigazgatási egységek osztályozásának megváltoztatása, a határok módosítása már korlátokba ütközik.

Felvethető az a kérdés, hogy tervezési-statisztikai régiók-e a NUTS 2 egységek. Az unió korábbi törekvései a „régiók Európáját” akarták létrehozni. Az EU a NUTS 2 szintet kvázi EU-hatáskörbe szerette volna emelni, fejlesztéspolitikájával együtt. A támogatásokra vonatkozó szabályozások, a költségvetési-támogatási ciklusokra vonatkozó EK-rendeletek még a 2000–2006-os periódusra is kedvezményezettként a NUTS 2 szintet határozták meg. Mind a területi, mind az ágazati operatív programokon belül akkoriban még meg kellett határozni, hogy melyek az adott NUTS 2 régióra vonatkozó célok és feladatok, illetve a tagország és az Európai Bizottság közötti megállapodás rögzítette is az ezekre a régiókra allokált forrásokat. A régiók közötti forrásátcsoportosítás módosítása magának a megállapodásnak a módosítását igényelte, az eljárás a források felhasználásában legalább féléves szünetet jelentett, amit célszerű volt elkerülni.

A 2004-ben csatlakozott országok 2004–2006 közötti fejlesztési keretei ilyen szigorú kötöttségeket már nem tartalmaztak, a 2007–2013 közötti periódusban pedig a forrásoknak a NUTS 2 régiókra történő allokálása kikerült a két-

oldalú megállapodások szövegéből. A jelenleg zajló, 2014–2020 közötti periódusban már semmi nem utal a források régiókra történő delegálására, sőt az EU-val kötött magyar fejlesztéspolitikai megállapodás és az ahhoz kapcsolódó ágazati operatív programok már nem is tartalmazznak semmilyen területi leosztást, területorientált koncepciót vagy intézkedéseket. Az ágazati programok területi jellemzőivel kapcsolatban jelenleg annyi szerepel, hogy „nem releváns”.

A NUTS-besorolás módosításának hatása Budapest metropolisz fejlődésére

A kérdés a Közép-Magyarország régió kettéválasztása során került terítékre és vitákat generált arról, hogy a régió kettéválasztása vajon milyen következményekkel jár Budapest metropolisztárság fejlődésére, vagy más megfogalmazásban: Pest megye „statisztikai” önállósulása vajon mennyire hátráltatja a metropolisz fejlődését.

A hazai viszonyok tárgyalását megelőzően érdemes áttekinteni, milyen a helyenként igen dinamikusan fejlődő EU-fővárosoknak, illetve a fővárosi metropoliszoknak NUTS-besorolása. A kép igen változatos, és a gyakorlatban nem találni összefüggést a NUTS-osztályozás, valamint a főváros közigazgatási (kormányzati-önkormányzati) hatásköre vagy népességszám nagysága között. Berlin és London alkotja a NUTS 1 besorolású fővárosok csoportját, önálló NUTS 2 egységet is csak két főváros, Bécs és Prága alkot. A legtöbb főváros NUTS 3 (12 főváros), vagy települési besorolású (10 főváros), mely utóbbiak közül például Lisszabon település népessége meghaladja a 2 millió főt. A 2004 után csatlakozott országok fővárosainak NUTS-besorolásáról az alábbi áttekintést lehet adni:

- Kizárólag Csehország fővárosát, Prágát (Hlavní město Praha) emelték ki a térségből és kapott, illetve kért már a csatlakozást megelőzően önálló NUTS 2 besorolást.
- Szlovákia fővárosa, Pozsony szintén önálló NUTS 2 régiót alkot, mivel azonban a szlovák főváros népessége csak 425 000 fő, ezért a NUTS 2 besorolású régiót (Bratislavský kraj) csak a környező 73 településsel együtt lehetett kialakítani.
- A Lengyelország fővárosát is magában foglaló Mazowieckie NUTS 2 régióval viszont hasonló a helyzet, mint Budapesttel: a gyorsan fejlődő Varsó és környező, fejletlenebb területeinek egy régióban tartása feszültségeket teremt. A 2014–2020 közötti periódusban a régió az ún. átmeneti kategóriába került, ezért a 2016. évi NUTS-felülvizsgálat során Lengyelország kezdeményezte a régió szétbontását. A korábbi Mazowieckie NUTS 2 régió 2018-tól NUTS 1 besorolást kap, és azon belül új NUTS 2 régiókat határoznak le: új NUTS 2 egységet alkot Warszawski

stołeczny, ezt a régiót Varsó és közvetlen környezete alkotja (Miasto Warszawa, Warszawski wschodni és Warszawski zachodni NUTS 3 egységek), és Mazowieckie regionalny a másik új NUTS 2 egység.

- A korábban csak egy NUTS 2 egységből álló Litvánia szintén a főváros „kiemelésére” törekedett a 2016. évi NUTS-felülvizsgálat során. Új Sostinės regionas NUTS 2 régiót hoztak létre, mely területileg azonos a Vilnius apskritis NUTS 3 egységgel.
- A többi, szintén 2004-ben csatlakozott ország fővárosa vagy NUTS 3, vagy települési besorolású, de gyakran maga a tagország is csak egy NUTS 2 régiót alkot (például Ciprus, Észtország és Lettország).

A fővárosok és agglomerációjuk közötti együttműködés azonban a NUTS-besorolástól független, a kooperációra épülő területfejlesztés léte vagy nem léte nem áll összefüggésben a települések területi statisztikai besorolásával. Ennél sokkal meghatározóbbak és nagyobb pénzügyi, kulturális, politikai, ezen keresztül hatalmi befolyást jelentenek a közigazgatási határok, amelyből még mindig nem következnek direkt fejlesztéspolitikai kompetenciák.

De még a közigazgatási határok sem perdöntőek a térségi együttműködésben, ebben a vonatkozásban a kormányzati és az önkormányzati politika a meghatározó, a közöttük lévő kompetenciák vagy éppen kompetenciaharcok. Mindezek ellenére reménykedni lehet abban, hogy a mindkét oldalról aláírt együttműködési megállapodás révén Budapest és Pest megye mindent megtesz Budapest metropolisztárság felvirágoztatása érdekében, függetlenül attól, hogy közös vagy önálló NUTS 2 statisztikai régiókba tartoznak.

De ha már statisztikai adatokról beszélünk, felvethető Budapest fejlettségének kérdése, akár európai viszonylatban, akár az országon belül. Az Eurostat évente közöl gazdasági adatokat a térségekre, és bemutatja, hogy a jelenleg 272 NUTS 2 régióból melyik a 20 legfejlettebb és melyik a 20 legelmaradottabb térség. A legutóbbi, 2015 nyarán nyilvánosságra hozott régiósorrend a 2013. évi statisztikai adatok alapján készült. Budapest és Pest megye ugyan nem NUTS 2 régió, gazdasági adatai azonban beazonosíthatók. Ennek eredményeképpen elmondható, hogy Budapest a 20 legfejlettebb régió után közvetlenül a 21. helyet foglalja el, míg Dél- és Észak-Alföld, Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl stabilan az utolsó 20 legkevésbé fejlett régió közé tartozik, közülük Észak-Magyarország és Észak-Alföld már évek óta a leggyengébb 10 régió között szerepel. Pest megye értékei csak alig jobbák az előbbi négy régióénál, így egyre jobban lemarad Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl fejlődésétől, melyek helyezései a 200-as érték feletti. Az ország egyre fokozódó gazdasági lemaradása, ehhez társulva a főváros és a vidék közötti különbségek növekedése legalábbis elgondolkodásra késztetnek...

Mi változna Budapest számára a területi statisztikai régió kettéválasztásával?

What would change after the division of Central Hungary regarding the regional role of Budapest?

SZEGVÁRI PÉTER

SZEGVÁRI Péter: önkormányzati tanácsadó, Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatal Főpolgármesteri Iroda; 1052 Budapest, Városház u. 9–11.; szegvarip@budapest.hu

Péter SZEGVÁRI: senior advisor to Lord Mayor of Budapest, Cabinet of the Lord Mayor, Lord Mayor's Office, Municipality of the City of Budapest; Városház u. 9–11., H-1052 Budapest, Hungary; szegvarip@budapest.hu

Budapest Főváros Önkormányzatának Közgyűlése 2015. december 2-i ülésén a jelen lévő képviselők egyhangú szavazatával támogatta a Közép-Magyarország régió jelenlegi közigazgatási határok mentén történő kettéválasztását a Budapest és Pest megye területét lefedő önálló NUTS 2 egységekre. Továbbá támogatta azt is, hogy Budapest Főváros Önkormányzata és Pest Megye Önkormányzata között korábban létrejött tervezési-együttműködési megállapodás alapján¹ a létrejövő két régió regionális és területfejlesztési tervezésénél továbbra is legyen együttműködés, biztosítva ezzel Budapest és térsége együttes és összehangolt tervezését és programozását.

A cikkben megpróbálom értelmezni, hogy milyen szempontok vezettek ahhoz, hogy Budapest Főváros Önkormányzata támogatta a kormány kezdeményezését a Közép-Magyarország területi statisztikai régió kettéválasztásáról. Közép-Magyarország területi statisztikai régió kettéválasztásának kérdése nemcsak szakmai, hanem jelentősen politikai kérdés is, ahogyan azt a korábbi, az EU-csatlakozást megelőző időszakban is láttuk. 2004-ben ebben a kérdésben Pest megye és Budapest önkormányzati vezetőinek homlokegyenest más véleménye volt, a Fővárosi Közgyűlés sem területfejlesztési-szakmai okokból, sem a közigazgatási reform szempontjából nem tartotta kívánatosnak, hogy a fővárost és a környezetét más régióba helyezték.² Vajon mi lehet az oka annak, hogy most a Fővárosi Közgyűlés másként – a Pest Megyei Közgyűléssel azonos módon – foglalt állást ebben a kérdésben?

Egyrészt a Fővárosi Közgyűlés a 2004-ben elfogadott állásfoglalásában arra hivatkozott, hogy területfejlesztési szempontból a régióknak egyben kell marad-

nia, másrészt abban a reményben döntött így, hogy az akkori kormány közigazgatási reformprogramja megvalósul, s ennek keretében Budapest és agglomerációja közigazgatási-közhatalmi régióvá válhat. Az akkori kormánydöntéshez készült minisztériumi háttéranyag kifejtette, hogy területfejlesztési szakmai szempontból Közép-Magyarország kettéválasztása kedvezőtlen hatású, és a régió egyben maradását kell előtérbe helyezni, de megállapította, hogy a kedvezőtlen területfejlesztési hatások enyhíthetők az agglomerációnak tervezési egységként való kezelésével. Ugyancsak fontosnak minősült a régió egyben tartásánál az is, hogy pénzügyi szempontból Magyarország viszonylag kis veszteséggel is számolhatott volna a régió kettéválasztása esetén, hiszen Budapesten valószínűleg az átmeneti (phasing-in) támogatás elmaradt volna a 2007–2013 közötti periódusban (NGM 2015, 24–26.).

A jelenlegi döntés során fontos megjegyezni, hogy a kettéválasztás csak a következő programozási időszakról határozná meg Budapest és Pest megye EU-forrásokból és hazai területfejlesztési eszközökből történő támogathatóságát, amelyeknek a szabályait még nem dolgozták ki, ezért nehéz erre az időszakra kivetíteni a régió jelenlegi helyzetét. Annyi azonban rögzíthető, hogy Közép-Magyarország EU 27-átlaghoz mért magas egy főre jutó GDP-értéke miatt a régió ma már a fejlettebb régiók kategóriájába tartozik, döntő részben a főváros teljesítményének köszönhetően. A Közép-Magyarország régió egy főre jutó bruttó hazai terméke vásárlóerő-paritáson az EU 27 átlagának százalékában a 2007-es 101,5%-ról 2011-re 110,0%-ra növekedett, miközben Pest megye értéke azonos időszakban 57,4%-ról 56,6 %-ra csökkent (Eurostat-adatok). Elmondható, hogy a régió szétválása után – az EU 2014–2020 közötti szabályainak figyelembevételével – Budapest várhatóan továbbra is a fejlettebb régiókaté kategóriába tartozna, vagyis a Pest megye számára potenciálisan rendelkezésre álló EU-forrástöbblet nincs közvetlen összefüggésben a Budapest számára elérhető pénzügyi források alakulásával. Sőt a szétválásnak olyan hozadéka is lehet, hogy a budapesti beruházások és befektetések állami támogatásánál Budapest területére is meghatározható lesz magasabb állami támogatási intenzitásra jogosult térség, ami eddig csak Pest megyére korlátozódott.³ Ez a lehetőség – amennyiben a szabályozás nem változik – előnyösebb forrásallokációt biztosíthat az átlaghoz képest relatíve elmaradottabb, főként a Pest megye határával szomszédos fővárosi kerületek számára.

Budapest önálló NUTS 2 régióvá válása esetén a 2020 utáni európai uniós programozási időszakban már önálló, kizárólag Budapest területére fókuszáló területi operatív program készülhet, ami a korábbi időszakokhoz képest jelentősebb érdekérvényesítést tenne lehetővé a főváros számára, főként, ha megvalósulna a tervszerződés intézményrendszere, amely hétéves tervidőszakra előre meghatározná a területi operatív programokhoz hozzárendelhető EU-s és állami források mértékét. Pest megye önálló régióvá válása esetén – a kevésbé fejlett régiókhoz hasonlóan – várhatóan több európai uniós forrás lehívására lesz jogosult, ami a fővárossal közösen megvalósuló, városhatáron átívelő fejleszté-

sek esetében nagyobb arányú területi alapú hozzájárulást is feltételezhet. Ez különösen megerősíti a két önkormányzat között létrejött megállapodás alapján Budapest és Pest megye együttes regionális és területi tervezését és összehangolt programozását.

Ugyancsak más a helyzet a korábbiakhoz képest a regionális önkormányzatiság témakörében, hiszen 2011-től eldőlt, hogy a megyei és a fővárosi önkormányzatok töltik be a területi, európai értelemben regionális önkormányzatok szerepét. A NUTS 2 szintű régiókban is a megyék és a főváros önkormányzatai felelősek a területfejlesztési feladatok ellátásáért, s mindazokban az esetekben, amikor Budapest vagy Pest megye területén túlmutat egy-egy területfejlesztési ügy, szükséges az érintett önkormányzatok közötti koordináció, illetve a harmonikus döntéshozatal kereteinek megteremtése.⁴ A korábban már említett, 2012-ben Budapest és Pest megye önkormányzata között létrejött együttműködési megállapodás keretében 2013 óta konzultációs fórumot működtetnek a területfejlesztési elképzelések összehangolására. A megállapodás értelmében szakmai egyeztetésekkel készítik elő például az utak felújítását, a közművezetékek korszerűsítését célzó feladatok összhangját és a gazdasági fejlesztéseket.

2014 januárjától a Fővárosi Önkormányzat intenzív partnerségi tervezési folyamatot koordinált a kerületi önkormányzatok és Pest Megye Önkormányzatának részvételével három kiemelt témában, melyeket a fejlesztési igények figyelembevételével a Budapest 2030 hosszú távú városfejlesztési koncepció előzetesen azonosított. Ezek a Duna menti területek összehangolt fejlesztése, a barnamezős területek fejlesztése és a szociális városrehabilitáció voltak. A részvételi tervezési folyamat célja a városfejlesztés keretében ún. tematikus fejlesztési programok (TFP) kidolgozása volt, ami a közös fejlesztési irányvonalak meghatározásán túl az európai uniós források által finanszírozható projektek beazonosítását és előkészítését is magában foglalta. A folyamat eredményeképp a Fővárosi Közgyűlés által elfogadott három stratégiai tervezési dokumentum elfogadásával egyidejűleg, a részt vevő kerületi önkormányzatok egyhangúan megszavazott döntése alapján egy negyedik, a gazdaságélénkítést és munkahelyteremtést elősegítő tematikus fejlesztési program is elkészült 2015 első félévében. Az elfogadott stratégiák megalkotása széles körű folyamatos együttműködést igényelt, így jól működő partnerség alakult ki a folyamatban részt vevő Fővárosi Önkormányzat, a fővárosi kerületek és Pest megye között. A Közép-Magyarország régió statisztikai kettéválása esetén a tematikus fejlesztési programok során alkalmazott tervezési módszertan megfelelő lehet Pest megye és Budapest összehangolt fejlesztési elképzeléseinek kialakításához a jövőben.

Akárhogy is alakul a kohéziós politika működése 2020 után, Budapestet és térségét – beleértve a szűkebb (intenzív) és a jelenlegi Közép-Magyarország régió területét is magában foglaló tágabb (extenzív) agglomerációt – mindenképpen érdemes a nemzetközi szerep és az egyre bővülő vonzáskörzet, valamint a ténylegesen működő kapcsolatok miatt egységes térségként, egyfajta metropoliszrégióként kezelni. A főváros és környéke között olyan erős és szerves kap-

csolatok alakultak ki, hogy – az uniós források régiótípusonként eltérő támogatási kritériumai ellenére – alapvetően hazai gazdaság- és területfejlesztési forrásokból továbbra is fenn kell tartani a főváros pozitív hatását. A közigazgatási és fejlesztéspolitikai önállósulás nem az elkülönülés, a bezárkózás kezdetét kell, hogy jelentse, hanem a még hiányzó igazgatási, szolgáltatásellátási koordináció kiépítésének elindítását. Budapest európai metropoliszként csak akkor lehet versenyképes az EU más nagyvárosaival, ha a regionális és makroregionális fejlesztésekben – közigazgatási és területfejlesztési régiókhöz való tartozástól függetlenül – együttműködik a várostérségben működő önkormányzatokkal, s ehhez összehangolt térségfejlesztési intézményrendszert épít ki, speciális finanszírozási eszközt használ, és célszerű munkamegosztást alakít ki a partnereivel.

Összességében kijelenthető, hogy az önálló NUTS 2 szintű statisztikai régiók létrehozása kizárólag a NUTS-besorolás módosítását jelentené, mely Budapest esetében nincs közvetlen hatással sem a közigazgatási rendszer átalakítására, sem a városfejlesztési vagy területfejlesztési politikára.

Jegyzetek

- 1 A Fővárosi Közgyűlés 2012. december 12-én egyhangú szavazattal hagyta jóvá 2936/2012. (XII. 12.) sz. határozatával a megállapodást, amelyet Budapest és Pest megye képviselői 2013. április 4-én írtak alá a Városházán.
- 2 A Fővárosi Közgyűlés 2004. szeptember 30-án fogadta el ezzel kapcsolatban az 1687–1689/2004. (IX. 30.) sz. határozatait.
- 3 Lásd az Európai Unió működéséről szóló szerződés 107. cikke (3) bekezdésének a) és c) pontját.
- 4 Vö. A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény 14/A.§-ával.

Irodalom

- NGM (2015): *A Közép-magyarországi régió esetleges kettéválasztásának lehetőségéről szóló vizsgálat*. Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest

A régiójától leválasztott Budapest európai uniós megközelítésben

Budapest and its region – an administrative separation in EU perspective

BARÁTH ETELE

BARÁTH Etele: c. egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8.; az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság tagja, az Európa 2020 Stratégia Irányító Bizottságának elnöke; Rue Belliard 99, VMA0348, B-1040 Brüsszel, Belgium; etele.barath@eesc.europa.eu

Etele BARÁTH: *honorary professor, Corvinus University of Budapest, Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; member of European Economic and Social Committee, president of Europe 2020 Steering Committee; Rue Belliard 99, VMA0348 B-1040 Brussels, Belgium; etele.barath@eesc.europa.eu*

Magyarország európai ország, és az Európai Unió tagja. A hazánkban zajló folyamatok egyrészt meghatározottak e nagytérség gazdasági és társadalmi erői által, másrészt természetesen alakíthatják is azokat. Az Európai Unió kormányzása, nem kevésbé az utóbbi évtized válságára adott válaszok hatására, jelentős fejlődésen ment keresztül. A választók akaratából új erőket felvonultató intézmények eddigi üzenetei és az Európa 2020 stratégia félidei felülvizsgálata elsősorban a gazdasági növekedést, a munkahelyteremtést, az innovációt és a társadalmi befogadást helyezi előtérbe.

Felerősödött az európai demokratikus értékek megőrzése iránti igény, melynek gyökere a várostörténet elválaszthatatlan része. A régiók és vezérhajók, a különböző méretű és fejlettségű városok történeti jellegüknél fogva őrzői, egyúttal bölcsői mindannak a képességnek és szerepnek, amelyet a modern világ innovációnak fogalmaz meg.

A közelmúlt válságának tapasztalatai megmutatták, hogy a nagyvárosi agglomerációk gazdaságai ellenállóbbak a globális gazdaság konjunkturális ingadozásaival szemben. Ennek oka vélhetően a nagyvárosi térségek gazdaságának differenciáltságában, a belső kapcsolatok erősségében, a megújulás és az alkalmazkodás képességének erősségében keresendő. Minden döntésnek, amely egy városra és vonzókörzetére vonatkozik, figyelemmel kellene lennie arra, hogy a városok és térségeik, a nagyvárosi régiók – *egyensúlyra törekvő* kormányzásuk által – garanciái annak, hogy

- egyrészt a piaci, gazdaságorientált tevékenységek *érdekközösségei* és a történeti *értékeken* alapuló társadalmi megújulás között megfelelő arányok alakuljanak ki, szolgálják a környezet megóvását, egyúttal a megújulást is;
- másrészt, hogy a megújulás alapfeltétele az a kizárólagosság, amellyel a képzett *munkaerő*, a fejlett *infrastruktúra* és a befogadó társadalmi-természeti *környezet* kínálatával a város hozzájárul a gazdasági tevékenységekhez.

A nagyvárosi térségek válasza a legfontosabb kihívásokra: a biztonság erősítése, az önállóság és a kölcsönös függőség közötti arányosság megtalálása, az együttműködés fokozása a gazdasági és társadalmi cselekvőkkel, a demokratikus, többszintű, fejlesztésorientált kormányzás, küzdelem a szegénység ellen és természetesen a rendszerek fenntarthatósága.

A kérdés magától adódik: Budapest és régiójának szétválasztása mindezeket szolgálja-e? A válasz: nem. (Azt nem is merem feltételezni, hogy eddig se szolgálta.)

Távolabbról közelítve Budapest a világ egyik legszerethetőbb városa. Mi magyarok és nem magyarok is egyaránt megéljük ezt. A kérdés, hogy attól az-e, hogy múltja van, jelene, vagy attól, hogy jövője? A város még sugározza magából az ezredévi múltból „természetszerűen” kiemelkedő utolsó 150 év, és különösen a 19–20. század fordulójának jövőt meghatározó döntéseinek nagyszerűségét. A kérdés, hogy milyen értékek kötődnek a múlthoz, van-e, lesz-e ereje a megújulásnak, amely közelebb hozza a jövőt a város számára. A város számára? Nem, Magyarország érdekében. Amennyire a 19. században az ország termelte ki a maga nagyvárosát, úgy a megváltozott politikai-stratégiai-gazdasági helyzetnek köszönhetően ma a városnak kell dinamikát sugároznia az egész ország számára. Ennek alapfeltétele a tudásalapú területi kormányzás, a tényekre alapozott hosszú távú gondolkodás, a konjunkturális hatások kivédése vagy rugalmas, koncepcionális beillesztése.

Európában már a 16. század óta különös rendelkezéseket hoztak a városiasodás következményeinek felismerése alapján. Megjelent a vonzáskörzet fogalma, sőt a korabeli Angliában a településeket nagyságuk és vonzásuk alapján osztályozták is. A nagyobb népességszámú települések és környezetük egymásra utaltsága az ipari tevékenységek forradalmi átalakulása folyamán tovább erősödött, a szolgáltatások fejlődése, az oktatás és a tudomány további népességkoncentrációkat hozott létre, ami az infrastrukturális fejlődés elé állított jelentős követelményeket. Ez egyrészt jelentős központosodást, másrészt térbeni kiterjedést, regionalizációt eredményezett, ami a modern világban a hálózatosodást, a nagyteréségek egymásra utalt fejlődését, fejlesztését követeli meg és eredményezi.

Területfejlesztési tanácsok: a közigazgatási határokon túllépő funkciók szervezése

A közigazgatás késéssel ugyan, de követi a társadalmi és gazdasági igényeket. A hagyományos, feudális, hatalmi-tulajdoni-biztonsági érdekek biztosításán túl egyre inkább a közösségi szolgáltatás, a funkcionális összefüggések alapján létrejövő kisebb-nagyobb térségek kölcsönhatásainak egészséges mederben tartása és fejlesztése lett az alapfeladat. A települések által elnyert növekedési és megújulási képességgel párhuzamosan politikai jelentőségük is erősödött.

Fontos eleme az átalakulásnak, hogy az erősödő politikai befolyás mellett a közigazgatás szakmai érdekékviselete is növekedjék, valamint hogy fennmaradjon a közvetlen kapcsolat a társadalmi-környezeti, gazdasági érdekek és a települések irányítása között. Demokratikus alapértékeket hordoznak a települések már a görög időktől fogva, a részvételi demokrácia értékeit, melynek fenntartása, akár erősítése a tisztességes területi politika egyik pillére kell, hogy legyen. A mindenkor politikai meghatározottságú képviselői rendszer mellett Magyarországon is kialakult és a rendszerváltás után a területfejlesztés törvényi szabályozása alapján megerősödött egy áthidaló megoldás, a koordináció és a kooperáció sajátos eszköze, az úgynevezett *területfejlesztési tanácsok* intézménye. Ennek elsődleges feladata lett az egymásra utalt, a közigazgatási határokon túllépő funkciók szervezését biztosító, sokszor eltérő politikai színű települések közötti érdemi együttműködés létrehozása.

Másodsorban a demokratikus döntéshozatal előkészítése és a döntések végrehajtása érdekében szükségszerűen létrejöttek azok a hibrid szervezetek, melyek befogadhatóvá teszik a civil szféra számára is a politikai célokat, és lehetőségeket nyújtanak érdekeik kifejezésére. Így írható le a magyarországi fejlesztési tanácsi rendszer rövid, de hányatott sorsa. Ilyen lett volna, ha hagyják kiteljesedni a Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Tanács intézményét. Ennek kialakításakor még szó sem volt az európai pénzek szerepéről, elosztásáról, hanem kizárólag a fővárosról és a közvetlenül vele együtt lélegző környezetéről, az adottságok és igények szerinti munkamegosztásról, a közös fejlesztési igényekről. A rendszerváltást tükröző euforikus hangulatban politikai konszenzus hatására született.

Az agglomeráció fogalma természetesen nem azonos a nagyváros körzetével, a területi lehatárolás is sokkal dinamikusabb, térben és időben változó. A hosszan megvitattott és végül – véleményem szerint rosszul – eldöntött, már az uniós források elosztása érdekében rögzített területi felosztásnak, a közigazgatási szempontból modernitást hordozó regionális rendszernek stabilabbnak kell lennie. A stabilitást nem a statisztikai határok, hanem az intézményrendszer kell, hogy biztosítsa. A „régiók” statisztikai-tervezési meghatározása már az 1970-es éveiben megtörtént. Attól nem nagy eltéréssel lett kijelölve a jelenlegi NUTS 2 körzetek rendszere. Miután az európai adminisztráció ezt praktikus okokból elfogadta, a továbbiakban senki sem foglalkozott a valós fejlesztési

összefüggésekkel, különösen nem Budapest tényleges vonzásaival, az európai versenyképesség érdekében szükséges fejlesztési igényeivel.

E hozzászólás keretében nincs lehetőség arra, hogy a magyarországi regionalizmus fájdalmas történetét leírjuk. Milyen lehetőségektől távolodtunk el a történeti régiókra épülő, a schengeni szabadságideál-rendszer által biztosított, határon átnyúló együttműködés alapján kialakítható megoldástól? Attól, ami Közép-Európa leszakadó térségei számára nyújthatott volna felzárkózási lehetőséget. Ezen a gondolatmeneten haladva mindenki számára nyilvánvalóvá vált volna, hogy Budapest és agglomerációja mellett létezik egy tényleges funkcionális régió, amely magába foglal egy nagyobb városokból álló gyűrűt, Esztergomtól, Tatabányán és Székesfehérváron át Hatvanig, a saját kis vonzáskörzeteikkel együtt.

Az ország versenyképességét erősítette volna a tágabb központi régió intézményeinek létrehozása, fejlesztési feladatokkal történő felruházása és megfelelő eszközökkel való ellátása. Európai megközelítésből látható, hogy Budapest és régiója gazdasági szempontból dinamikus, társadalmi szempontból megújuló, környezeti értékeit tekintve egyedülálló, tehát összességében fenntartható régió lehetne.

Az Európai Unió fejlesztési céljai nem illeszkednek a Közép-Magyarország régió szétválasztásához

Ehelyett mi történik? Budapest le lett választva az egyébként még többé-kevésbé elfogadható, történetileg igazolható igazgatási „rokonától”, Pest megyétől is. Az indok az, hogy így a megye több európai pénzt kaphat, és egyéb (eszközten) szervezetek majd foglalkoznak a közös gondokkal.

Kérdésként felvethető: ezáltal több pénzt kap Magyarország? A válasz nem! Helyettesíthető lenne-e a központi költségvetésből a központi „régió” támogatása? Igen, ez kizárólag a magyar kormány döntésétől függ. Ki tudja, hogy a következő uniós pénzügyi ciklusban milyen nagyságrendű, milyen időtávra vonatkozó, milyen elvek alapján történő felosztást tervez az Európai Bizottság? Senki, ők maguk is csak most kezdik az elemzést. Van más olyan európai forrás, amely a „túlfejlettség” miatt Budapest számára is elérhető? Igen, több kisebb, de jelentőségében kiemelkedő kezdeményezés, például a kutatás-fejlesztést támogató alapok. De az új szemléletű, csökkentett kockázati alapú Európai Stratégiai Beruházási Alap, amelyre a kormány, Budapest, a gazdasági szereplők, így a bankok együtt pályázhatnak, már rendelkezésre áll.

Európa a befektetéseket, az innovációt, a hálózatos nagy európai rendszereket, a „Connecting Europe” jellegű fejlesztéseket támogatja most is és a jövőben is. Előtérbe kerül a „digitális” jövő, az európai energetikai unió, és a nagyrégiókat összekötő infrastruktúra fejlesztése. Az nagy valószínűséggel megjósolható, hogy

azok az országok, amelyeknek adófizetői fedezik az elmaradottabb tagországok felzárkózását, a jövőbeni támogatásoknál sokkal erősebben számon fogják kérni a tervezett projektek várható kihatásait és hatékonyságát, a döntés-előkészítésben a civil társadalom részvételét, az ún. európai szemeszter keretében a teljesülés évenkénti előrehaladását.

Hol van Budapest és létező, de nem formalizált régiója ebben az együttműködésben? Mennyiben segíti Budapest és Pest megye különválása a felkészülést az újabb kihívásokra? A döntés a Közép-Magyarország régió szétválásáról hozzájárul-e az ország fejlődéséhez? Milyen módon támogatja a döntés a gazdasági, az oktatási, a felsőoktatási, az egészségügyi, a közlekedési, a vízügyi és környezeti fejlesztéseket, vagy a megújuló energiák felhasználásának elterjedését, a helyi adózás, az önálló bevételek és a központi költségvetés viszonyát? Segíti-e a döntés a biztonság fokozását, az együttműködést, a fejlesztésorientált térségi kormányzást, a szegénység elleni küzdelmet?

Nem és nem. Akkor miért?

A Közép-Magyarország régió szétválasztása Budapest és környékének sikertelen erőfeszítései az együttműködésre

Splitting the Central Hungary region. Unsuccessful attempts of Budapest and Pest county for cooperation

TOSICS IVÁN

TOSICS Iván: ügyvezető igazgató, Városkutatás Kft.; 1093 Budapest, Lónyay u. 34.;
tosics@mri.hu

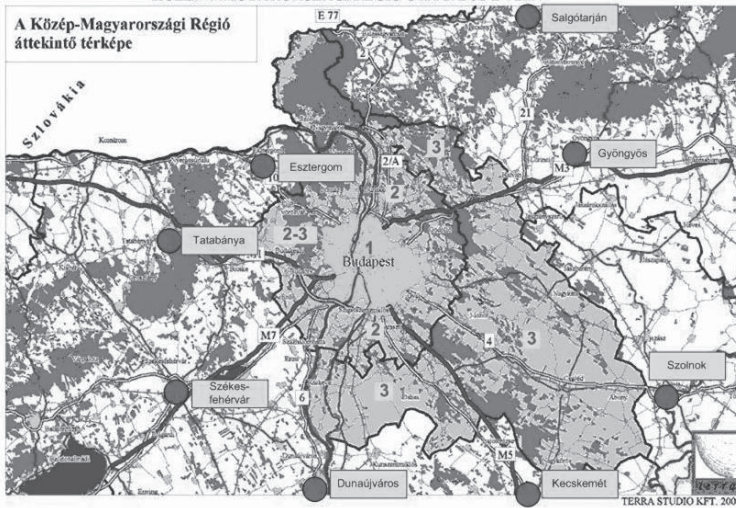
Iván TOSICS: managing director, Metropolitan Research Institute; Lónyay u. 34., H-1093 Budapest,
Hungary; tosics@mri.hu,

Budapest és vonzáskörzete kapcsolatának javítására a 2000-es években több erőfeszítés is történt, a Közép-Magyarország régió mellett létrejött a Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Tanács és a Budapesti Közlekedési Szövetség. A főváros 2004-ben azért voksolt a régió együtt maradása mellett, mert ebben az ezer szállal összetartozó térségben látta a nagyvárosi fejlődés zálogát. A kormány akkor ezt elismerte és azt is figyelembe vette, hogy a szétválasztás esetén Pest megyének járó többlettámogatásokat az ország legszegényebb részeinek juttatásaiból vonnák el. Most, egy évtizeddel később, ugyanez a helyzet, közben azonban a 2010-es években minden kooperációs intézményt felszámoltak. A régió szétválasztása helyett az együttműködés erősítésének új formáit kellett volna feltárni, hogy a régió valódi metropolisztérségként fejlődhessen, ne csak az EU-s támogatások vélt hatásaira tekintettel.

Budapest közigazgatási területén mintegy 1,7 millió fő él, a statisztikai területi egységként számon tartott budapesti agglomeráció lakossága 2,5 millió fő, a Közép-Magyarország régió (amely a fővárosból és Pest megyéből áll) lakosságszáma 2,9 millió fő, Budapest gazdasági térségében pedig 4 millió ember lakik. Az OECD (2012) elemzése szerint Budapest nagyvárosi térsége jóval nagyobb a budapesti agglomerációnál, nagyságrendileg a Közép-Magyarország régióhoz hasonló méretű, de nem esik teljesen egybe annak területével (nem tartalmazza a Közép-Magyarország régió, pontosabban Pest megye délkeleti részét, különösen nem a Cegléden túli területeket, ugyanakkor délnyugaton csaknem Székesfehérvárig nyúlik). Az 1. ábrán Budapest (1), az agglomeráció (2) és a Közép-Magyarország régió

1. ábra: Budapest térsége: a város, az agglomeráció, a régió és a csapágyvárosi gyűrű
 Budapest and its region: the city, the agglomeration, the region and the ring of the "bearing" towns

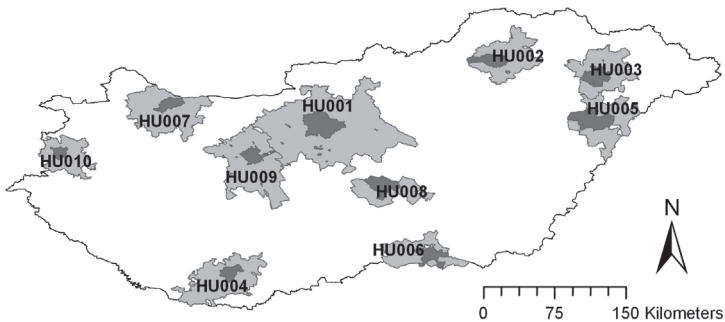
Forrás: Terra Stúdió Kft. 2001.

(3) látható, körülvéve a „csapágyvárosi gyűrűvel”, amellyel együtt ez a budapesti 4 milliós gazdasági tér.

A 2. ábrán HU001 jelöli az OECD-módszertan alapján számított budapesti nagyvárosi térséget, amelynek lakosság száma 2,8 millió fő a 2008-as állapot szerint.

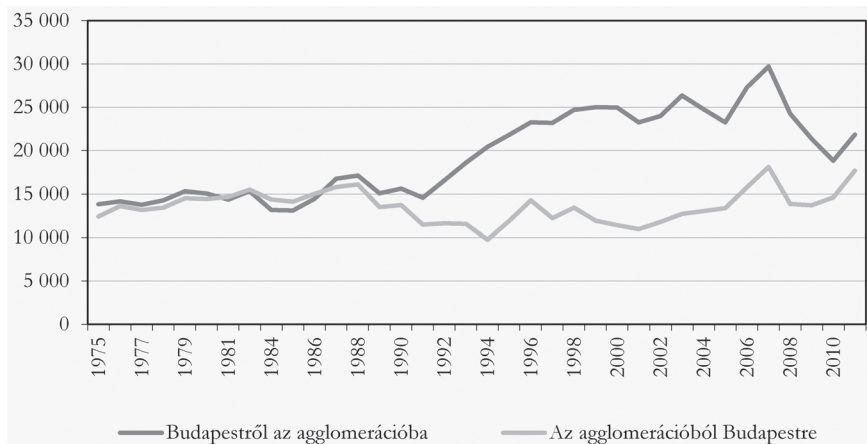
A rendszerváltozás óta jelentős szuburbanizációs folyamatok zajlanak Budapest térségében. A Budapest és az agglomeráció közötti költözések időszora (3. ábra) jól mutatja, hogy a szuburbanizáció 1994 és 2007 között volt a legjelentősebb, míg a válság óta Budapest agglomerációval szembeni vándorlási vesztesége egyre csökken és mára talán meg is szűnt. 2014-ben Budapestnek már 5 ezres vándorlási nyeresége volt az ország összes többi részével szemben.

2. ábra: Az OECD módszertana alapján számított budapesti nagyvárosi térség
 Budapest region according to the OECD methodology

<http://oecd.org/gov/regional-policy/all.pdf>

3. ábra: Budapest és az agglomeráció közötti költözések időszora (fő)
Migration between Budapest and its agglomeration

Forrás: KSH 2014.

Az együttműködésre tett erőfeszítések a budapesti agglomerációban

A nagyvárosok és vonzáskörzetük között mindenhol a világon számos érdeklentét feszül, a viszony óhatatlanul konfliktusos. Nincs ez másként Budapest és agglomerációja esetében sem. Az agglomeráció első hivatalos lehatárolására 1971-ben került sor, kizárólag statisztikai céllal 44 településre kiterjedően (a KSH 1997-ben módosította a lehatárolást Budapest és 78 település közigazgatási területére). A rendszerváltás utáni, az önkormányzatiság kiteljesítésére vonatkozó lépések sorából éppen az agglomerációs problematika kezelése maradt ki – sem az 1990-es önkormányzati törvény, sem ennek 1994-es módosítása nem tartalmazott semmilyen közigazgatási megoldást a városkörnyéki térségre. Az első igazi változást az 1996-os területfejlesztési törvény hozta, ennek alapján alapították meg a Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Tanácsot, azzal a céllal, hogy kereteket adjon a fejlesztések koordinációjának. Jellemző azonban a konfliktusok mértékére, hogy a területfejlesztési törvény 1999-es módosításával ezt a szervezeti keretet megszüntették. Az 1990-es évek másik alapvető fontosságú elképzelése volt a Budapesti Közlekedési Szövetség létrehozása, amely azonban a bonyolult intézményi viszonyok miatt hosszú évekig elhúzódott.

A kooperációs elképzelések a 2000-es évek közepétől teljesedtek ki. Az agglomerációs együttműködés munkaszervezeteként 2005-ben újjáalakították a Budapesti Agglomerációs Fejlesztési Tanácsot (BAFT), amelynek deklarált célja a főváros és a környéki települések fejlesztési elképzeléseinek egymással, valamint az országos és regionális koncepciókkal, programokkal történő összehangolása

volt. A BAFT tevékenységének középpontjában az agglomerációra vonatkozó tervek kidolgoztatása állt. Így elkészült a budapesti agglomeráció területrendezési terve, a budapesti agglomeráció területfejlesztési koncepciója és stratégiai programja, valamint több ágazati fejlesztési terv is. A tervezetesen kívüli tevékenységekre azonban a BAFT sem jogköröket, sem anyagi eszközöket nem kapott.

A budapesti agglomeráció legfontosabb ágazati szervezeteként 2005-ben végre megalapították a Budapesti Közlekedési Szövetséget (BKSZ). A BKSZ hozzájárult az agglomerációs térség tömegközlekedésének szervezéséhez, harmonizálásához. E folyamat fontos lépése volt Budapest közlekedési rendszerének fejlesztési terve, amely a távlati koncepciót és a 2020-ig javasolt fejlesztéseket tartalmazta. A BKSZ-nek azonban a legfőbb célját, a BKV, a VOLÁN és a MÁV egységes menetrendi, tarifa- és jegyrendszerbe szervezését nem sikerült elérnie, a három közlekedési mamutszervezet tulajdonosainak (Fővárosi Önkormányzat, minisztérium, központi kormányzat) érdeellentétei és ellenállása miatt.

A területfejlesztés intézményrendszerének változásai 2010 után

2010 után, az új politikai felállásban a területfejlesztés középszintjeként megerősítették a megyéket és jelentéktelenné tették a régiókat. A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló törvény 2012. január 1-jei módosításával megszűntek a regionális fejlesztési tanácsok, a megyei területfejlesztési tanácsok és a kistérségi fejlesztési tanácsok. A lényeg azonban nem a területi szint változása, hanem az erőteljes centralizáció – a megyék előtérbe kerülése formálisnak tekinthető, sem megfelelő szervezeti háttérrel, sem önállóságot (döntéshozási, pénzelosztási) nem kaptak.

A megyéknél kisebb kistérségi szintet is meggyengítették, a kistérségek területfejlesztési funkcióit megszüntették. A helyükbe lépő járáások elsősorban a települési önkormányzatoktól elvett közigazgatási funkciókat kapták meg, területfejlesztéssel nem foglalkoznak, tehát a térségükbe tartozó települések közös gondjainak megoldásában nincs szerepük.

A centralizáció további eleme egyes fontos önkormányzati feladatok (közoktatás és egészségügy) óriási állami szervezetekbe koncentrálása, továbbá a fontos helyi közműszolgáltatások (víz-, csatorna-, hulladékszolgáltatás stb.) erősebb állami felügyelet alá vonása. A helyi települési önkormányzatok funkciói és ezzel pénzforrásai is jelentősen szűkültek.

Ezek a változások a budapesti nagyvárosi térségben is végbementek, és ezzel párhuzamosan az itt létrehozott speciális kooperációs intézményeket, így a Budapesti Agglomerációs Fejlesztési Tanácsot is felszámolták. Jellemző, hogy a törvénymódosítás indokaként „a jelenleg széttagoltan működő területfejlesztési szervezetrendszer racionalizálása” szerepelt, ami a gyakorlatban azt jelentet-

te, hogy a BAFT jogutódja a főváros területi érintettsége esetén Budapest Főváros Önkormányzata, Pest megye területi érintettsége esetén pedig a Pest Megyei Önkormányzat lett. Ezzel megszűnt a Pest megyét, Budapestet és a budapesti agglomerációt kerekasztalhoz ültető egyetlen intézmény. A BAFT funkcióját „egyeztető fórumoknak” (Budapest és Pest megye, illetve a kormány és Budapest között) kellene betölteniük. E fórumok valós működéséről információkhoz nem lehet jutni, és az is világos, hogy bármelyik pillanatban felfüggeszthetők, megszüntethetők.

A másik fontos kooperációs intézmény, a BKSZ ugyan a térségben működő közlekedési vállalatok tényleges integrációját nem tudta elérni, de fontos lépéseket tett ebbe az irányba, továbbá alapvető koncepcionális és tervezési feladatokat tisztázásában is előrelépett. Így váratlan és az agglomerációs térség összehangolt fejlesztése elleni lépés volt, amikor 2011-ben a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium és a Fővárosi Önkormányzat egy tollvonással felszámolta a BKSZ-t. Ennek helyére azóta sem lépett semmilyen intézmény, és nem véletlen, hogy napjainkban egyre jobban kiéleződnek az agglomerációs tömegközlekedés problémái.

A Közép-Magyarország régió: együtt maradás 2005-ben, szétválasztás 2015-ben

Az 1999-ben létrehozott Közép-Magyarország régió szétválasztását a 2000-es évek elejétől, de főleg az EU-hoz való csatlakozás időpontjától Pest megye vezetése folyamatosan szorgalmazta – az elmaradott területeknek járó magasabb szintű támogatás reményében. Az érvelés szerint Pest megye az ország elmaradottabb térségei közé tartozik, ugyanakkor a Budapesttel közös régió magas fejlettségi szintje miatt csak töredékét kapja azoknak a támogatásoknak, amelyekhez a fejletlen régiók hozzájutnak.

A fejletlenségre vonatkozó érvelésben ugyanakkor csak annyi az igazság, hogy a megyén belül nagyok a különbségek: a legfejlettebb agglomerációs városokhoz képest valóban vannak a megye délkeleti részén szegénynek számító települések. Az ország egészét tekintve azonban Pest megye egyáltalán nem mondható fejletlennek. Az ország településeinek területi fejlettség alapján történő besorolásánál – amely társadalmi és demográfiai, lakás- és életkörülményekre, a helyi gazdaságra vonatkozó, munkaerő-piaci, valamint infrastrukturális és környezeti mutatókból képzett komplex mutatón alapul¹ – az ország 1231 fejletlennek minősített települése közül mindössze 3 esik Pest megyébe. Egy másik mutató² fejlettségi szint szerint növekvő rangsorba rendezi az ország 197 területi egységét (járások és budapesti kerületek). Ebben a rangsorban a két legkevésbé fejlett Pest megyei járás, a nagykáta és a nagykőrösi a 71. és 74. helyet foglalja el, azaz 70 olyan járás van Magyarországon, amelyek

fejletlenebbek a legkevésbé fejlett Pest megyei járásnál. Más szavakkal: az ország járásainak közel fele fejletlenebb, mint Pest megye legelmaradottabb járása.

2005-ben volt a Közép-Magyarország régióval kapcsolatos első döntési helyzet, amikor a régióról a 2014–2020-as programozási időszak vonatkozásában kellett döntenie.³ Pest megye egyöntetűen a régió szétválasztása mellett foglalt állást, a Fővárosi Közgyűlésben azonban a pártállásnál erősebbnek bizonyult a valós térkapcsolatokra, az agglomerációs gazdaság előnyeire való hivatkozás, és a Fővárosi Önkormányzat egyöntetűen a régió egyben tartását javasolta. A kormány ez utóbbi álláspontot fogadta el, figyelembe véve azt is, hogy Pest megye növekvő részesedése az EU-támogatásokból a többi, még inkább elmaradott megyékre jutó támogatások csökkentését jelentette volna (mivel a Magyarországnak jutó EU-s támogatás teljes nagyságát a szétválasztás nem befolyásolta).

2015 végén az egy évtizeddel korábbi érvek éppen ugyanígy fennálltak, mégis egyaránt szétválasztásra szavazott a Fővárosi Önkormányzat és Pest megye is, vagyis megszűnt a Közép-Magyarország régió. Pontosan nem tudni, csak sejteni lehet, miért engedett 2015-ben a kormány Pest megye nyomásának, és hogy Budapest miért nem állt ellen. Jól látható, hogy a régió szétválasztása nem egyszerűen egy rossz döntés, hanem a területfejlesztés országos intézményrendszere átalakításának elkerülhetetlen folytatása. Okai között ott vannak a kormányzat centralizációs törekvései, rövid távú politikai szemléletének és érdekeinek érvényesülése. Szerepet játszhat az ország területi-társadalmi-gazdasági differenciálódásának – mint alapvető problémának – figyelmen kívül hagyása. Tágabb értelemben pedig ez a lépés is beleillik a területi tervezés felszámolásának folyamatába.

A Közép-Magyarország régió szétválasztásának várható következményei

A szétválasztás hatásai a 2020 utáni EU-s tervezési időszakban fognak érvényesülni. Ennek szabályait ma még egyáltalán nem lehet látni. Az alábbiak azon a feltételezésen alapulnak, hogy az EU-s kohéziós politika és támogatási rendszer szabályozása nem fog alapvetően megváltozni (még ha mértéke várhatóan erősen csökkenni is fog).

Mint már említettük, Pest megye konvergenciaregióvá válása az országnak jutó támogatási összeg változatlansága miatt a legelmaradottabb, támogatásra sokkal inkább rászoruló megyékre jutó kohéziós pénzek csökkenéséhez vezet. Ez hozzá fog járulni Magyarország társadalmi, gazdasági, területi differenciálódásának erősödéséhez.

Ezt a hatást fokozhatja a beruházások területi allokációjának változása: Pest megye önálló régióként nemcsak több EU-s pénzhez, hanem a versenyjogi szabályozás szerint jobb támogatásösztönzői besoroláshoz is fog jutni. A Budapesten letelepülő beruházók már eddig sem kaphattak fejlesztési támogatást

(sem EU-s, sem országos forrásokból), és Pest megyében is csak a települések kisebb hányadában lehet legfeljebb 35 százalékos támogatást adni a nagyvállalatoknak. Az ország legfejletlenebb régióiban ezzel szemben 50 százalékos lehet a támogatás, nyilván azzal a céllal, hogy új beruházások inkább oda települjenek. 2020-tól Pest megye önálló régióként maga is része lesz az utóbbi, 50 százalékos támogatási intenzitású kategóriának. Ezzel az ország legfejletlenebb régiói sokat veszíthetnek, hiszen ugyanolyan támogatási szint mellett Pest megye sokkal vonzóbb beruházási célpont, mint a valóban fejletlen térségek. De rosszul járhat Budapest is, mivel a környékbeli települések már nemcsak alacsonyabb adókulcsokkal, hanem 2020-tól fejlesztési támogatások ígéretével is elvándorlásra készíthetik a cégeket, az újonnan érkező beruházók pedig eleve Budapest környékén keresnek majd telephelyet maguknak. Könnyen előfordulhat, hogy a város határában egyfajta fejlesztési falat alkotva gombamódra nőnek ki a földből a zöldmezős beruházások, és a főváros barnamezős területeinek rehabilitációja gyakorlatilag lehetetlenné válik.

Pest megye gazdasági térszerkezetét szintén tovább torzíthatja az új helyzet. Ez a megye már eddig is sokat küzdött a rendkívül fejlett agglomerációs gyűrű (ahol a megye lakosságának kétharmada koncentráldódik) és a jóval elmaradottabb délkeleti térség konfliktusával. Az agglomerációs gyűrű a jövőben még vonzóbb lehet a gazdaság számára, és valószínűsíthető, hogy a megyének járó támogatások végső soron nem az elmaradottabb járásokba, hanem a jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező agglomerációs településekbe kerülnek. Ez tovább növelné a megyén belüli differenciálódást is, és nehezen kezelhető túlnépesedést, gazdasági túlfűtöttséget okozna a Budapesttel szomszédos területeken.

Az ország egyetlen igazán összetartozó térségének kettészakításával Budapest egyre jobban lemaradhat az európai nagyvárosok közötti gazdasági versenyben. Látna a város és környéke együttműködési problémáit a mai politikuskok sajnos nem azzal foglalkoztak, hogy miért nem működtek megfelelően a nehezen létrehozott együttműködési intézmények és mechanizmusok, hanem inkább felbontották, megszüntették az összes olyan intézményi keretet, amelyeket elődeik éppen a kooperáció, a kapcsolatok gazdagodása érdekében hoztak létre. A magyar helyi politika saját érdekérvényesítést előtérbe helyező logikáját alapul véve valószínűsíthető, hogy a következő uniós pénzügyi ciklusban semmi sem fogja motiválni a két régió településeit az együttműködésre, nem lesznek közös projektek, nem készülnek egymásra figyelő fejlesztési stratégiák. Budapest és a körülötte létrehozott lyukas régió az egymás elleni harc, semmint az együttműködés szimbólumai lesznek.

A világtrend ezzel éppen ellentétes, a szomszédos térségek közötti kapcsolatok erősítésére, az együttműködés kiterjesztésére épít. Az európai nagyobb városok arra törekednek, hogy az agglomerációjukkal együtt vagy még nagyobb térséget felölelve alkossanak együttműködő gazdasági térséget. Magyarország ebben a vonatkozásban is külön úton jár.

Jegyzetek

- 1 A Kormány 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelete a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről.
- 2 A Kormány 106/2015. (IV. 23.) Korm. rendelete a kedvezményezett járások besorolásáról szóló 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet módosításáról.
- 3 Lásd az eljárás leírását Pikler Katalin (2016) cikkében: az adott tervidőszak kezdete előtt több évvel van utoljára lehetőség változtatásokat végrehajtani a jogosultságot meghatározó regionális felosztásban.

Irodalom

- KSH (2014): *Migráció és lakáspiac a budapesti agglomerációban*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/bpmigracio.pdf> (Letöltés: 2016. április 26.)
- OECD (2012): *Redefining urban: a new way to measure metropolitan areas*. OECD Publishing, Paris
<http://doi.org/bfn2>
- Pikler K. (2016): Az EU területi statisztikai rendszere (NUTS), kapcsolódva a Közép-Magyarország régió kettéválasztásának kérdéséhez. *Tér és Társadalom*, 2., 84–88. doi:10.17649/TET.30.2.2773
- Terra Stúdió Kft. (2001): *Közép-Magyarországi Régió Stratégiai Terv*. Budapest

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORT

A költségtávolság alakulása a diszkont és a hagyományos légitársaságok repülőjegyjárai alapján, Budapest példáján

Examining cost distance by comparing airfares of network carriers and low-cost airlines: The case of Budapest

DUDÁS GÁBOR, BOROS LAJOS, PÁL VIKTOR, PERNYÉSZ PÉTER

DUDÁS Gábor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42.; dudasg@rkk.hu

BOROS Lajos: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; borosl@geo.u-szeged.hu

PÁL Viktor: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; pal.viktor@geo.u-szeged.hu

PERNYÉSZ Péter: system tester and developer, Qualysoft Informatikai Zrt.; 1112 Budapest, Igmándi u. 47. 1/1.; peter.pernyesz@gmail.com

KULCSSZAVAK: költségtávolság, diszkont légitársaság, légi közlekedés, GIS, Budapest

ABSZTRAKT: A 20. század második felétől a közlekedési és infokommunikációs technológiák fejlődése jelentős mértékben átalakította az emberek mobilitásának, az áruk szállításának és az információ áramlásának földrajzi és időbeli korlátait, elősegítve ezzel a városok térkapcsolatainak egyre komplexebbé válását. Kutatásunkban egyrészt a diszkont és a hagyományos légitársaságok eltérő üzletpolitikájára és gyakorlataira, másrészt ezek termémosító kontextusaira koncentrálnak. Elsősorban arra igyekszünk választ kapni, hogy a Malév csődje, valamint a diszkont légitársaságok térhódítása hogyan változtatta meg Budapest légi közlekedési kapcsolatait, légi elérhetőségét, a repülőjegyjáratokat, valamint, hogy milyen módon formálták a város térbeli elérhetőségét és térkapcsolatait.

A térkapcsolat-változások térképezése alternatív távolságfogalmak használatát indokolja, hiszen a technológiai fejlődés egyre magasabb fokán többé már nem a tér egyes elemei közötti fizikai távolságok a meghatározóak, hanem a megtételükhöz szükséges idő és költség, így a városok térkapcsolatainak mérése és számszerűsítése légi közlekedési adatokból származtatott időtávolság- és költségtávolság-értékek használatát teszi szükségessé.

A kutatás célja a hagyományos és a diszkont légitársaságok eltérő üzletmodelljéből adódóan a két típus által elérhető városok költségtávolságának összehasonlítása és a kapott eredmények térképi megjelenítése. Tanulmányunkban kvantitatív adatelemzési módszerekre és automatizált internetes adatgyűjtésre építve kidolgoztunk egy olyan adatelemzési módszert és GIS-alapú térképi ábrázolást, amely alkalmasnak bizonyulhat az európai városok és Budapest közötti alternatív távolságok ábrázolására és a térkapcsolatok feltárására. Kutatásunk megerősítette, hogy a diszkont légitársaságok kedvezőbb áron kínálnak repülőjegyeket, valamint a vizsgált időpontokat figyelembe véve a legkedvezőbb áron az egy hónapra előre foglalt jegyek esetében utazhatunk Budapestről európai célállomásokra.

Gábor DUDÁS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Szabó Dezső u. 42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; dudasg@rkk.hu

Lajos BOROS: assistant professor, Department of Economic and Social Geography, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; borosl@geo.u-szeged.hu

Viktor PÁL: assistant professor, Department of Economic and Social Geography, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; pal.viktor@geo.u-szeged.hu

Péter PERNYÉSZ: system tester and developer, Qualysoft Informatikai Zrt.; Igmándi utca 47. 1/1., H-1112 Budapest, Hungary; peter.pernyesz@gmail.com

KEYWORDS: cost distance, low-cost airline, air transport, GIS, Budapest

ABSTRACT: In the second half of the 20th century, the development of transport and information technologies have had a profound impact on people's mobility, changed the geographical and time constraints of the flow of goods and information, intensifying the relationship between cities and making those more complex.

Our research focuses on the different business models of network carriers and low-cost carriers and how they form and modify space. We seek to understand how the bankruptcy of Malév and the proliferation of low-cost carriers are changing Budapest's air accessibility and cost distance by altering its air-traffic connections.

The mapping of changes in spatial relations and cost accessibility requires the use of alternative distance concepts (e.g. cost distance, time distance), because as technology advances, the distance between two points in space is no more determined by physical distance but by the time and cost required to cover these distances. Thus the quantification and measurement of the cities' spatial relations requires the analysis of cost distance and time distance values derived from air traffic data.

This research aims to compare and map the cost distance of cities, considering the different business models of both network carriers and low-cost carriers. Using quantitative research methods and internet-based automated data query we worked out a data mining and GIS based mapping method which helps to visualise cost distances between European cities and Budapest, and demonstrate the spatial relationship between them.

We found that after the bankruptcy of Malév, the share of low-cost carriers rose from 26 per cent to over 50 per cent, and the beneficiaries of this transformation were clearly those who want to travel cheap, because our results showed that low-cost carriers offered in almost all cases cheaper tickets from Budapest to European destinations than network carriers.

Our findings also underscored that choosing the right booking time (Choice: 2 weeks, 1 month or 3 months) we can travel for the best price if we book tickets one month in advance. Relative to the booking date, ticket prices showed a U-shaped curve and not a steadily increasing or decreasing trend. To draw more detailed conclusions, further time series analysis is needed.

The cost distance analysis revealed that cities accessible from Budapest by low-cost carriers show decisively positive shifts, so these cities moved "closer" to Budapest in relative (cost) terms, than their geographical distance would imply. In contrast, the cost distance maps of

the network carriers show mixed results due to higher airfares, but negative shifts of European destinations predominate.

The disappearance of Malév affected the Western European route network of Budapest only marginally, as the number of directly accessible destinations decreased mainly in Southeast Europe. Thus Budapest is still well connected to the European hub airports – which showed good cost distance values during the study – so the city is still an integral part of the global flow systems.

Bevezetés

A 20. század második felétől a közlekedési és infokommunikációs – „tér-idő zsugorító” – technológiák fejlődésének hatására átfogó változások indultak el a gazdaságban és a globalizálódó társadalom térbeli szerveződésében is. E technológiák közös tulajdonsága, hogy elősegítik az áramlások megvalósulását, továbbá gyors ütemű növekedésük jelentős mértékben felgyorsítja a térbeli integrálódás folyamatát, mivel alkalmazásukkal a felhasználóik számára a tér és az idő korlátai mérsékelhetők (Coe, Kelly, Yeung 2007; Dicken 2011; Harvey 1989; Sheppard 2002). E folyamat úgy is értelmezhető, hogy a technológiai fejlődés hatására a távolság jelentősége csökken: az abszolút távolság két pont között ugyan nem változik, viszont a relatív távolságok csökkennek (Warf 2006). Ez a folyamat globális léptéken nem egyenletesen zajlik és nem minden helyet és embert érint egyaránt (Bernek 2002, 2006; Dicken 2011; Knowles 2006; Massey 1994; Warf 2006). Nem szabad ugyanis elvonatkoztatni attól, hogy a közlekedési és infokommunikációs rendszerek működtetése rendkívüli méretű anyagi infrastruktúrát (pl. telekommunikációs hálózatokat, repülőtereket) követel, így elsősorban a nagyvárosokban realizálódik (Hauger 2001). E városok – mint az áramlási rendszerek valódi csomópontjai – magukba foglalják mindazokat a térformáló technológiákat, amelyek összekapcsolják a tér különböző pontjait, és irányítják az egyének, a tőke, az áruk és az információk áramlását.

Az utóbbi két évtizedben Magyarország is egyre intenzívebben kötődött a globális gazdasághoz és annak áramlási rendszereihez, és napjainkra annyira részévé vált, hogy a gazdasági folyamatok csak globális, hálózati összefüggésben értelmezhetők. E globális áramlásokba Magyarország Budapesten keresztül tud bekapcsolódni, ezért lényeges, hogy a magyar főváros mennyire tud integrálódni a légi közlekedésbe és a légi közlekedés segítségével a globális hálózatokba.

A kutatásban ezekre a kiindulópontokra építve elsősorban a hazai légi közlekedési piacon történt változásokra és Budapestnek az áramlások terében betöltött szerepére fókuszálunk. Az utóbbi két évtizedben a piaci liberalizáció, a Malév 2012. évi csődje, valamint a diszkont légitársaságok¹ széles körű elterjedésének köszönhetően jelentős változások történtek Budapest légi közlekedési viszonyaiban is, amelyek nagymértékben befolyásolhatták vagy módó-

síthatták egyes térségek elérhetőségi és térkapcsolati értékeit. Ennek a vizsgálatát azért is tartjuk lényegesnek, mert az egyre bővülő földrajzi vonatkozású szakirodalom, amelynek fókuszában a diszkont légitársaságok állnak, elsősorban az útvonalhálózatok elemzésével (Dobruszkes 2006, 2009, 2013; Dudás 2010a; Graham 2009; Suau-Sanchez, Burghouwt 2011), a diszkontmodell hosszú távú útvonalakra történő adaptálási lehetőségeivel (Francis, Dennis, Ison, Humphreys 2007; Morell 2008), a liberalizáció hatásaival (Doganis 2002, 2005; Dudás 2010a, 2010b; Pompl 2007), a repülőterek vonzáskörzetének meghatározásával (Pantazis, Liefner 2006), valamint a diszkont légitársaságokhoz köthető turisztikai és szabadidős utazások növekedésének vizsgálatával (Graham, Dennis 2007; Rey, Myro, Galera 2011) foglalkozik. Ezek a tanulmányok kevés figyelmet fordítanak a fapados légitársaságok termódosító szerepére, hiszen ha figyelembe vesszük az üzletmodelljeik jellegzetességeit (pl. az olcsó repülőjegyárat, a ponttól pontig való szállítást), akkor megállapíthatjuk, hogy jelentős hatást gyakorolhatnak a költségterekre és az időterekre egyaránt.

A kutatás közvetlen célja annak vizsgálata, hogy a Malév 2012 februárjában bekövetkezett csődjének hatására a diszkont légitársaságok számának és piaci részarányának növekedése hogyan formálta és változtatta meg Budapest légi közlekedési kapcsolatait és az áramlások terében betöltött helyét és szerepét. A térkapcsolat-vizsgálatok és a változások térképezése indokolja az alternatív távolságfogalmak használatát, hiszen a technológiai fejlődés egyre magasabb fokán többé már nem a tér egyes elemei közötti fizikai távolságok a meghatározók, hanem a megtételükhöz szükséges idő és költség (Dudás 2013; Dusek, Szalkai 2007), így a városok térkapcsolatainak mérése és számszerűsítése a légi közlekedési adatokból származtatott időtávolság² és költségtávolság-értékek³ használatát teszi szükségessé (Dudás 2013).

Ebből kiindulva tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy hogyan mozdulnak el az európai városok Budapesthez képest a térben, ha a földrajzi távolság helyett költségtávolság-értékek segítségével vizsgáljuk a városok közötti térkapcsolatokat, valamint hogyan alakul az európai városok költségbeli elérhetősége a hagyományos és diszkont légitársaságok repülőjegyárainak összehasonlítása alapján.

A vizsgálat számos elemében épít korábbi, hasonló témájú kutatási eredményekre (Dudás 2013; Dudás, Boros 2014; Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016; Dudás, Pernyész 2011), azonban több újítást is hoz (a diszkont légitársaságok adatainak használatát, továbbfejlesztett ábrázolási technikát, automatizált adatfelvételt a gyorsabb és nagyobb adattömeg miatt), kiküszöbölve ezzel a korábbi kutatásokkal szemben felmerült kritikák jelentős részét (pl. diszkont légitársaságok kihagyása a vizsgálatból, az egy időpontra vonatkozó adatokból való általánosítás, a nem megfelelő vetületi rendszerek használata).

Alkalmazott módszerek

A kutatás során a társadalomföldrajz, a közlekedésföldrajz, a gazdaságföldrajz és a térinformatika kvantitatív módszereit kíséreltük meg ötvözni, és a megfelelő adatbázisok hiánya miatt a nemzetközi szakirodalomban is elfogadott (Bilotkach 2010; Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016; Law, Denizci Guillet, Leung 2010; Law, Leung, Lee 2011; Lijesen, Rietveld, Nijkamp 2002; Zook, Brunn 2005, 2006) internetes adatgyűjtésre alapoztunk.

A diszkont légitársaságok meghatározásának problémái

A kutatás első lépése a diszkont légitársaságok meghatározása és kiválasztása volt. Az utóbbi két évtizedben a diszkont légitársaságok megjelenése és gyors elterjedése forradalmasította a légi közlekedést. A fapados üzletmodellt a texasi bázisú Southwest Airlines vezette be az 1970-es évek elején, majd az 1990-es évektől kezdve a légi közlekedési piac folyamatos liberalizációjának hatására egyre több légitársaság alkalmazta a Southwest-modellt. A diszkont légitársaságok globális szereplővé váltak (Dudás 2010a), napjainkra a világ utasforgalmának 22 százalékát, míg a felkínált férőhelyek 26 százalékát adják (Budd, Francis, Humphreys, Ison 2014). A low-cost légitársaság fogalmát azonban gyakran úgy használják, mint ha homogén kategória lenne, pedig nincs egységes „fapadosstratégia” (Dudás 2010a; Pels 2008), nincs egységesen elfogadott definíció arra, hogy mi is minősül diszkont légitársaságnak (Budd, Francis, Humphreys, Ison 2014). Egyes besorolások azokat a légitársaságokat tekintik low-cost társaságoknak, amelyek jegyárai az adott útvonalakon nem haladják meg a hagyományos légitársaságok árainak bizonyos százalékát⁴ (pl. Dobruszkes 2006, 2009, 2013; Dudás 2010b), míg mások szerint az a lényeg, hogy milyen mértékben alkalmazzák az alap diszkontmodell elemeit (Budd, Francis, Humphreys, Ison 2014; Button, Ison 2008; Doganis 2010; Dudás 2010a; Klophaus, Conrady, Fichert 2012):

- az utasok ponttól pontig szállítása,
- egyfajta repülőgéptípus használata (általában a Boeing 737-es vagy az Airbus A320-as család gépei),
- másodlagos vagy kevésbé forgalmas repülőterek használata,
- a repülőjegyek közvetlen értékesítése a saját honlapon (az utazási irodák megkerülésével),
- egyetlen osztály a repülőgép fedélzetén,
- nincs ingyenes fedélzeti ellátás és törzsutas-kedvezmény,
- intenzív repülőgép-használat, rövid (20-30 perces) földön tartózkodás.

Mivel vizsgálatunk célja nem egy új diszkontlégitársaság-definíció megalakítása volt, ezért Klophaus, Conrady és Fichert (2012) kutatását és az általuk elkészített besorolást vettük alapul. Ebben a szerzők 13 mutató (pl. flottahomogenitás-index, másodlagosrepülőter-index, egy fedélzeti osztály, nincs törzs-

1. táblázat: A kutatásban szereplő diszkont légitársaságok és a Budapestről elérhető célállomásaik (2015. március)

Low-cost carriers and their destinations from Budapest (March 2015)

<i>Diszkont légitársaság</i>	<i>Célállomások (IATA-kód)</i>
Aer Lingus	Dublin (DUB)
easyJet	Bázel (BSL), Berlin (SXF), Genf (GVA), London (LGW), London (LTN), Párizs (CDG)
Germanwings	Düsseldorf (DUS), Hamburg (HAM), Köln (CGN), Stuttgart (STR)
Jet2	East Midlands (EMA), Edinburgh (EDI), Leeds (LBA), Manchester (MAN)
Norwegian	Helsinki (HEL), Koppenhága (CPH), London (LGW), Stockholm (ARN), Oslo (OSL)
Ryanair	Athén (ATH), Barcelona (BCN), Billund (BLL), Bristol (BRS), Brüsszel (CRL), Dublin (DUB), London (STN), Madrid (MAD), Manchester (MAN), Milánó (BGY), Párizs (BVA), Pisa (PSA), Róma (CIA), Tampere (TMP), Venézia (TSF)
Transavia	Párizs (ORY), Rotterdam (RTM)
Wizzair	Alicante (ALC), Barcelona (BCN), Bari (BRI), Brüsszel (CRL), Catania (CTA), Dortmund (DTM), Dubaj (DWC*), Eindhoven (EIN**), Frankfurt (HHN), Göteborg (GOT), Isztambul (SAW), Kijev (IEV), Kütajsi (KTS*), Larnaca (LCA), Lisszabon (LIS), London (LTN), Madrid (MAD), Malaga (AGP), Malmö (MMX), Marosvásárhely (TGM**), Málta (MLA), Milánó (MXP), Moszkva (VKO), Nápoly (NAP), Róma (FCO), Stockholm (NYO), Thesszaloniki (SKG), Tel-Aviv (TLV), Varsó (WAW)

* Nem európai célállomások, ezért nem szerepelnek a kutatásban.

** A vizsgálat időpontjában ide nem közlekedtetett járatokat hagyományos légitársaság, ezért nem szerepelnek a kutatásban.

Forrás: A diszkont légitársaságok honlapjai alapján saját szerkesztés.

utas-kedvezmény, kizárólag ponttól pontig való szállítás) felhasználásával pontozták, majd négy kategóriába sorolták a légitársaságokat: 1. diszkont légitársaság, 2. hibrid légitársaság domináns diszkonttulajdonságokkal, 3. hibrid társaság domináns hagyományoslégitársaság-tulajdonságokkal, 4. hagyományos légitársaság. Ennek a listának az első három kategóriájába sorolt légitársaságokat tekintettük kutatásunkban diszkont légitársaságnak, amelyek közül a vizsgált időpontban nyolc közlekedtetett járatot Budapestre (1. táblázat).

A kutatás elemzési egységei és az adatfelvétel

A vizsgálat következő lépése az elemzési egységek meghatározása és adatbázisba rendezése volt. Mivel a tanulmány Budapestről a hagyományos és diszkont légitársaságok járataival elérhető európai városok költségbeli elérhetőségének összehasonlításán alapul, ezért először azokat a városokat rendeztük adatbázisba, amelyek valamelyik típus járataival közvetlenül elérhetőek a magyar fővá-

rosból. A leválogatás során figyelembe vettük, hogy bizonyos városok több repülőtérrel rendelkeznek, ezért a vizsgálatban minden repülőtérrel külön célállomásként kezeltünk. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert így részletesebb képet alkothatunk Budapest térkapcsolatairól, valamint vizsgálhatóvá válik a repülőterekről a városközpontba jutás költsége és ideje is, ami további kutatásokat tesz lehetővé. Ezek alapján a vizsgálat időpontjában 48 európai város 67 repülőtere volt közvetlenül elérhető a magyar fővárosból, amelyek közül 13 csak diszkont légitársaság, 12 csak hagyományos légitársaság, míg 42 célállomás mindkettő járataival (1. melléklet).

Fontosnak tartjuk azonban megemlíteni, hogy az elemzési egységek nagy száma, valamint az adataink forrásának számító internetes oldalak korlátai miatt nem állt módunkban idősoros adatfelvételt készíteni, így munkánk egy pillanatfelvételt, az adatfelvétel időpontjának helyzetét mutatja be, ezért a későbbiekben az adatbázis korlátai miatt kerültük az általánosító következtetések levonását. Munkánk során azonban figyelembe vettük, hogy a légitársaságok árelőnye akkor érvényesül igazán – speciális árképzési rendszerüknek köszönhetően –, ha az utas időben, több hónappal az indulása előtt foglal, hiszen az utazás időpontjához közeledve drágulnak a repülőjegyárak (Button 2012). Ezek alapján az adatfelvétel során három időpontra kértük le a diszkont légitársaságokkal és a hagyományos légitársaságokkal elérhető célállomásokra a repülőjegyárakat, hogy bizonyos időbeliséget is szemléltetni tudjunk vizsgálatunkban.

Az elemzési egységek meghatározása után a kutatás következő fázisában Budapest (kiindulási repülőtér) valamint az európai célállomások (érkezési repülőterek) közötti légiforgalmi adatokat gyűjtöttük össze (egy utazásszervezésre szakosodott internetes keresési szolgáltatásokat nyújtó honlapról: www.skyscanner.com). Fontos megemlíteni, hogy nem a [skyscanner.com](http://www.skyscanner.com) az egyetlen internetes disztribúciós felület, ilyenek az online utazási irodák (Orbitz, Travelocity stb.), a metakereső oldalak (Kayak, ebookers stb.), vagy a légitársaságok honlapjai is. Az összehasonlító lekérdezésekben azonban a [skyscanner.com](http://www.skyscanner.com) kezelőfelülete bizonyult a leginkább felhasználóbarátnak, és a webfelület információtartalma is a legmegfelelőbb volt számunkra a vizsgált rendszerek közül, mert a hagyományos és a diszkont légitársaságok járatainak adatai is lekérdezhetőek az oldalról, így kiküszöbölhettük a korábbi kutatások (Dudás, Boros 2014; Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016) során megfogalmazott hiányosságokat.

Az adatfelvételt előre meghatározott időpontban és időszakokra vonatkozóan végeztük el. Az adatokat a korábbi kutatásokkal ellentétben (Dudás, Boros 2014; Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016; Dudás, Pernyész 2011) nem manuálisan kérdeztük le, hanem egy internetes keresőmotor (data collection agent) segítségével a folyamatot automatizáltuk. A keresőmotor elkészítéséhez az Imacros szoftvert használtuk. A program az általunk definiált módon, a megadott paraméterek (kiindulási és érkezési repülőtér, odaút és a visszaút dátuma, közvetett vagy közvetlen járat, fedélzeti osztály, utasok száma) alapján automatikusan lekérdezte az adatokat a honlapról (www.skyscanner.com), és az eredményeket adatbázisba mentette. Az adatok minden esetben oda-vissza útra szóltak és az

adott napra vonatkozó legolcsóbb repülőjegyárat⁵ tartalmazták. Az adatfelvétel 2015. március 16-án zajlott, míg a járatok indulási időpontjai a felvételezés időpontjától két héttel (2015. március 30-i hét), egy hónappal (2015. április 13-i hét) és három hónappal (2015. június 8-i hét) előre hétnapos (hétfőtől vasárnapig terjedő) intervallumot foglaltak magukba. A visszautak dátuma minden esetben az indulás időpontjához viszonyítva egy héttel későbbi dátum volt.

A költségtávolság kiszámítása és térképi megjelenítése

Az adatok lekérdezése és az adatbázis rendezése után a költségtávolság kiszámítását és térképes megjelenítését végeztük el. A lekérdezett adatok kezeléséhez, rendszerezéséhez, a célállomások közötti költségtávolság meghatározásához és a kapott értékek térképi ábrázolásához az ESRI ArcGIS 10-est és annak moduljait, valamint Corel Draw szoftvert használtuk. A költségtávolság-értékek meghatározásához Budapest és a célállomások közötti repülőjegyárakat, földrajzi távolságokat és a térképi költségarányokat⁶ használtuk fel. A repülőjegyárak esetében figyelembe kellett vennünk, hogy a légitársaságok a hét napjain eltérő árakon repülnek, valamint nem repülnek bizonyos célállomásokra minden nap, ezért a legolcsóbb repülőjegyárakból heti átlagokat számoltunk. Az általunk megalkotott módszertan alapján (Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016) a költségtávolság-értékeket a repülőjegyárak és a térképi költségarányok hányadosa adja. A vizsgálat során a térképi költségarányok alkalmazásakor azonban figyelembe kellett vennünk, hogy a korábbi kutatásokban az alaparányok meghatározásához használt adatbázisok (Dudás, Boros 2014; Dudás, Boros, Pál, Pernyész; Dudás, Pernyész 2011) nem tartalmazták a diszkont légitársaságok repülőjegyárait. Ezek alapján az ott használt térképi költségarányok⁷ csak a hagyományos légitársaságokra vonatkozó értékeket mutatták. Mivel a diszkont légitársaságok elsősorban rövid távú útvonalakon közlekednek, ezért a torzító eredmények elkerülése érdekében e kategória újraszámolására kényszerültünk. A fapados légitársaságok adataival kiegészítve arra az eredményre jutottunk, hogy a korábbi kutatásokban szereplő 0,256 USD helyett csak 0,18 USD-ba kerül 1 km-nyi repülőút a rövid távú útvonalak esetében. Tanulmányunkban tehát ezt az új költségarányt is felhasználva számítottuk ki az egyes kapcsolatok közötti költségtávolság-értékeket és végeztük el azok térképi megjelenítését a korábbi kutatás ábrázolási technikája alapján (Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016).

A Malév csődje és a Budapest Airport

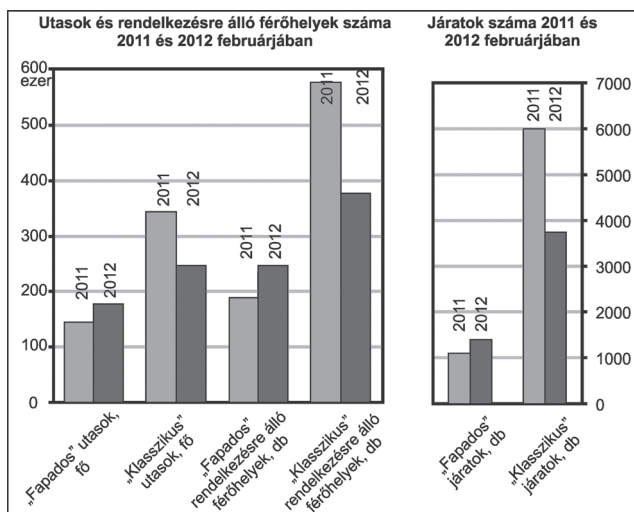
A budapesti repülőtérén 2003-ban jelentek meg először a diszkont légitársaságok, majd részarányuk 2004-ben – az Európai Unió keleti bővítését követően – jelen-

tősen megnőtt, így 2005-ben már a rendelkezésre álló férőhelyek több mint 28 százalékat kínálták. A kezdeti fellendülést azonban nem követte további dinamikus fejlődés, így a fapadosok részaránya 2012-ig a mérsékeltnek tekinthető 24 százalékos érték körül mozgott (CAPA 2012a). 2012 februárjában azonban a magyar nemzeti légitársaság csődje jelentős változásokat eredményezett Budapest légi közlekedési kapcsolataiban. A Malév a leállás pillanatában a repülőtérre kínált férőhelyek 47,3 százalékát adta (CAPA 2012a), így kiesése jelentősen csökkentette a forgalmat, a férőhelyeket és a járatszámokat (1. ábra).

Annak ellenére, hogy a légitársaságok viszonylag gyorsan reagáltak a kialakult helyzetre – a nagy, illetve kisebb nemzeti légitársaságok nagyrészt átvették a Malévvál eddig közösen üzemeltetett útvonalakat⁸ –, a közvetlenül elérhető célállomások számában így is kb. 14 százalékos csökkenés volt tapasztalható (Dudás, Boros 2014). Ez elsősorban a kevésbé jövedelmező – alapvetően délkelet-európai és közel-keleti (KSH 2012a) –, útvonalakat, valamint a tranzitutasok 99 százalékos kiesésének hatására (Bohl 2013) az interkontinentális járatokat érintette leginkább. Ennek következtében a járatok száma több mint egynegyedevel (1945), a rendelkezésre álló férőhelyek száma egyötödével (141 830), míg az utasszám több mint 13 százalékkal (63 225) csökkent az előző év februári adataihoz képest (KSH 2012a). Az éves forgalmi adatok is hasonló tendenciákat tükröznek: 2012-ben 4,7 százalékkal (8 920 653 főről 8 540 020 főre) csökkent a repülőtér utasforgalma, míg éves szinten a járatok számának csökkenése még magasabb, 20,4 százalékos (109 949-ről 87 560) visszaesést mutatott a KSH adatai alapján.⁹

A Malév kiesésével nemcsak a repülőtér forgalma és a közvetlenül elérhető célállomások száma csökkent, de az utasforgalom is átrendeződött, és jelentős mértékben megnőtt a diszkont légitársaságok szerepe (KSH 2012b, 2012c). A diszkont légitársaságok – kihasználva a hagyományos légitársaságok által üresen hagyott piaci rést – új járatokat indítottak az üzleti szempontból jelentősnek és jövedelmezőnek tartott úti célok felé (KSH 2012a). Ennek nyomán a fapados légitársaságok részaránya 26 százalékról 52 százalékra emelkedett a magyar légi közlekedési piacon (Budapest Airport 2013). A diszkont légitársaságok részarányának ilyen jelentős növekedése – a csökkenő utasszámok ellenére – egymillió új utast jelentett a Liszt Ferenc repülőtérnek. Az utasszámok vizsgálatánál ugyanis figyelembe kell venni, hogy a Budapest Airport utasforgalma 2011-ben 8,9 milliós volt, amibe azonban beleszámított a Malév által szállított 1,5 millió átszálló utas – akik el sem hagyták a repülőtér épületét, tehát nem Budapest volt a célállomásuk –, vagyis összesen 7,4 millió olyan utas volt, akinek a célállomása vagy kiinduló pontja a magyar főváros repülőtere volt. Ezzel szemben 2012-ben a repülőtér utasforgalma 8,5 millió utast számlált. Feltételezve, hogy a Malév 2012 januárjában kb. 100 000 átszálló utast szállított, úgy 2012-ben 8,4 milliós utasszámot ért el a repülőtér a Malév átszálló utasai nélkül. Ez alapján jól körvonalazódik, hogy a Malév csődje és a diszkont légitársaságok részarányának növekedése ténylegesen egymillió új utast jelentett a magyar főváros repülőterének (Ács 2013; Török, Heinitz 2013). Ennek jelentősé-

1. ábra: Az utasok, a rendelkezésre álló férőhelyek és a járatok száma
2011 és 2012 februárjában a Liszt Ferenc repülőtéren
*Passenger numbers, capacity and number of flights in
2011 and 2012 February at the Liszt Ferenc Airport*

Forrás: KSH 2012a alapján saját szerkesztés.

ge abban mutatkozik meg, hogy míg az átszálló utas nem vagy csak minimálisan költ Magyarországon területén, addig az ide érkező utasok nagy valószínűséggel igénybe vesznek szolgáltatásokat (repülőtéri transzfer, szállás, étkezés stb.), azaz a nagyobb bevételt generálnak a nemzetgazdaság számára.

A Malév csődjét követő helyzettel számos tanulmány foglalkozott, azonban ezek fókuszában elsősorban a magyar légitársaság kiesésének a légi közlekedési piacra (Ács 2013; CAPA 2012b; Török, Heinitz 2013), a turizmusra (Bohl 2013), valamint a fogyasztókra (Bilotkach, Mueller, Németh 2014) gyakorolt hatása állt. Ezek a tanulmányok azonban azt nem vizsgálták, hogy a diszkont légitársaságok térnyerésének köszönhetően hogyan alakult az egyes városok költségbeli elérhetősége. Tanulmányunk további részében Budapestről a hagyományos és diszkont légitársaságok járataival is elérhető városok repülőjegyjárait hasonlítjuk össze, tematikus térképeken ábrázoljuk és elemezzük, hogy ezek hogyan alakítják az egyes városok költségbeli elérhetőségeit, és ez végső soron hogyan hat Budapest integrálására a globális hálózatokba.

Budapest és az európai városok közti költségtávolság

A 2. melléklet a Budapestről a diszkont légitársaságok járataival elérhető célállomások (55 db) heti átlagosan legolcsóbb repülőjegyjárait, valamint a kapcsola-

tok esetében az adott héten elérhető legolcsóbb repülőjegyárat tartalmazza a lekérdezés időpontjától számított két héttel, egy hónappal és három hónappal előre. Összehasonlítva a három idősor értékeit az adatok azt mutatják, hogy a foglalás időpontjából szinte minden esetben a két héttel előre foglalt repülőjegyek átlagára volt a legmagasabb (2. táblázat). A kéthetes és az egy hónapos átlagáraknál 54 esetből 43-nál csökkent – átlagosan kb. 25 százalékkal – az utazás költsége, míg a kéthetes értékeknél a három hónapos értékek 44 esetben voltak olcsóbbak, azonban a csökkenés mértéke alacsonyabb volt, átlagosan kb. 21 százalékos körüli. Hasonló tendenciák körvonalazódnak a hagyományos légitársaságok idősoros értékeinek vizsgálatánál (3. melléklet). Ebben az esetben is a két héttel előre foglalt repülőjegyek átlagára volt a legmagasabb: a foglalási időponthoz viszonyítva a kéthetes és az egy hónapos adatokat összehasonlítva 53 esetből 38-nál csökkent – átlagosan kb. 19 százalékkal –, míg a kéthetes és a három hónapos értékeknél 42 esetben, átlagosan kb. 13 százalékkal. A drágulás a térben viszonylag szétszórtnan jelentkezett, azonban mind a diszkont légitársaságoknál, mind a hagyományos légitársaságoknál elsősorban a skandináv térség célállomásaira volt jellemző. Mindemellett a hagyományos légitársaságoknál a németországi célállomásoknál volt kimutatható egységes áremelkedés elsősorban a kéthetes és az egy hónapos értékek között. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy ha a vizsgált időpontban szerettünk volna diszkont légitársaságok vagy hagyományos légitársaságok járataira foglalni, akkor kedvezőbb áron repülhettünk, ha egy hónappal az indulás előtt foglaltunk, de még három hónappal előre is jelentősen olcsóbban foglalhattunk volna. Ez részben alátámasztja a kutatás elején tett feltevésünket is, miszerint az utazás időpontjához közeledve egyre drágulnak a repülőjegyek, azonban ennek részletesebb vizsgálata további idősoros kutatásokat igényel.

Ugyanakkor érdemes azt is megjegyezni, hogy a diszkont légitársaságok esetében arányait tekintve nagyobb volt az árak mozgása: három hónappal az utazás előtti értékekhez képest az egy hónappal előre foglalt jegyek átlagára 87 százalék, a két héttel előre foglaltaké pedig 129 százalék volt. Ugyanez a hagyományos légitársaságok esetében 93 százalék és 117 százalék volt. Az árak szóródása mindkét típus esetében az egy hónappal előre foglalt jegyek esetében volt a legkisebb. Különbség mutatkozott viszont a szórás alakulásában: a diszkont légitársaságok esetében a legkorábbi és legkésőbbi időpontokban a szórásértékben nem volt szignifikáns eltérés (59, illetve 60 USD). A hagyományos légitársaságok esetében a legmagasabb szórást az utazás időpontjához legköze-

2. táblázat: A különböző időpontokra előre foglalt repülőjegyek átlagárai (USD)
Average ticket prices booked for different times (USD)

Típus	3 hónap	1 hónap	2 hét
Hagyományos légitársaságok	207	192	243
Diszkont légitársaságok	150	131	194

Forrás: saját szerkesztés.

lebbi foglalásnál tapasztalhattuk: ekkor 68,3 USD volt az érték, míg az egy hónapos foglalásnál 44,2, a három hónaposnál 52 USD.

A 2. és 3. mellékletben szereplő táblázatok átlagárainak összehasonlítása jól mutatja a diszkont légitársaságok által kínált alacsonyabb jegyárakat. A két típus között azonban jelentős különbségek rajzolódnak ki bizonyos kapcsolatok esetében. A két típus repülőjegyárai közötti különbségek a legnagyobbak voltak Malmőbe való utazás esetén, átlagosan 241 USD-ral (117 százalékkal), East Midlandsbe 167 USD-ral (69 százalékkal), míg Tamperébe kb. 132 USD-ral (125 százalékkal). A nagyobb különbségek elsősorban a „másodlagos” városok és Budapest közötti repülőjegyárak között volt kimutatható. A jelentősebb nyugat-európai fővárosok, gazdasági és politikai központok esetében viszont – vélhetően az élelmebb verseny és a nagyobb kereslet (magasabb járatszámok, több légitársaság) miatt – a két típus repülőjegyárai között kisebb árres jelent meg, azonban így is drágábban utazhattunk, ha a hagyományos légitársaságokat választottuk ezeken az útvonalakon: pl. Brüsszel 63 USD-ral (71 százalékkal), Frankfurt 63 USD-ral (59 százalékkal), Párizs 68 USD-ral (64 százalékkal), Milánó 86 USD-ral (106 százalékkal), míg London 107 USD-al (93 százalékkal) volt drágább átlagosan.

A kutatás során a repülőjegyárak összehasonlításán túl célunk volt annak ábrázolása is, hogy ezek az értékek hogyan alakítják az egyes városok költségbeli elérhetőségét. A térbeli ábrázoláshoz tematikus térképeket készítettünk, amelyeken a földrajzi távolság helyett a repülőjegyárakból származtatott költségtávolság-értékekkel ábrázoltuk a repülőtérrégek közötti kapcsolatokat. A térképeken így a megjelenített távolságok nem a fizikai távolsággal, hanem a pontok közötti költséggel arányosak.

A költségtávolság-térképeken (2–7. ábra) igen változatos területi struktúrák rajzolódnak ki. A kéthetes értékek mindkét típus esetében vegyes képet mutatnak. A fapadosoknál (2. ábra) inkább a pozitív irányú vagy alacsony költségtávolság-értékek a dominánsak (54 esetből 39-ben), vagyis a vizsgálat időpontjában bizonyos célállomások sokkal olcsóbban érhetőek el, mint azt a földrajzi távolságuk indokolná. Ezek a célállomások átlagosan kb. 300 km-rel helyezkednek el „közelebb” a magyar fővároshoz a költségtávolság-értékeik alapján. A hagyományos légitársaságok értékeiben (5. ábra) viszont inkább a negatív irányú vagy magas értékek dominálnak. Esetükben az 53 célállomás költségtávolság-értékeinél csak 19 esetben volt alacsony a költségtávolság-érték, míg 32 esetben sokkal drágábban utazhattunk, így ezen úti célok eléréséhez számításaink szerint átlagosan kb. 360 km-rel többet kellene megtennünk. Vizsgálatunk alapján fapados járatokkal Skandinávia, az Ibériai-félsziget és az Egyesült Királyság célállomásai a földrajzi távolságukhoz viszonyítva döntően kedvező áron érhetőek el, hiszen szinte minden esetben alacsony költségtávolság-értékeket kaptunk, míg Németországba a repülőjegyek már inkább drágábbak, mint az a földrajzi távolságuk alapján indokolt lenne. A hét német kapcsolat közül csak Frankfurt és Dortmund esetében volt alacsony az érték, míg a másik öt esetben (Köln, Düsseldorf, Hamburg, Stuttgart, Berlin) negatív ten-

2. ábra: A Budapestről diszkont légitársaságok járataival elérhető célállomások költségtávolság-értékei (2 hét)
 Cost distance of European cities from Budapest with LCC flights (2 weeks)

* A célállomás relatív pozíciója „közelebbi”, mint azt a földrajzi távolsága indokolná, és a vonal hosszúsága adja meg a pozitív irányú elmozdulás mértékét.

** A célállomás relatív pozíciója „távolabbi”, mint azt a földrajzi távolsága indokolná, és a vonal hosszúsága adja meg a negatív irányú elmozdulás mértékét.

*** A körvonal jelenti a határt a rövid távú és a közepes távú repülési zóna között. Az előbbiben 0,18 USD-ba kerül 1 km repülőút, míg az utóbbiban 0,16 USD-ba.

Forrás: www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

denciák voltak tapasztalhatók. Ez vélhetően arra vezethető vissza, hogy míg Frankfurtba és Dortmundba a Wizzair szállít utasokat, addig a másik öt célállomásra elsősorban a Germanwings – a Lufthansa egyik leányvállalata – repül, így valószínűsíthető, hogy kisebb árversenyre kényszerülnek, ami a magasabb jegyárakban mutatkozik meg. A két térképet összehasonlítva viszont a hagyományos légitársaságok kéthetes értékeinél „gazdaságossági küszöb”¹⁰ is körvonalazódni látszik. Ez alapján azok a célállomások mutatnak elsősorban magas költségtávolság-értékeket, amelyek Budapesthez viszonyítva kb. 1200 km sugárú körön belül helyezkednek el. Így Németországba, Olaszországba és Skandinávia déli részére a repülőjegyek már inkább drágábbak, mint azt a célállomások földrajzi távolsága indokolná.

A diszkont légitársaságoknál a kéthetes térképhez hasonlítva az egy és a három hónapos térképeken (3–4. ábra) is – a repülőjegyáraknál tapasztalt kb. 25 és 21 százalékos csökkenés következtében – a költségtávolság-értékeknél jelentős (pozitív) változásokat figyelhetünk meg. Az egy hónapos értékeknél az 54 célállomás közül két kivételtől eltekintve (Rotterdam és Stuttgart) mindegyik sokkal olcsóbban érhető el Budapestről, mint azt a földrajzi távolságuk indokolta volna, valamint az elérésükhöz átlagosan kb. 550 km-rel rövidebb utat kellett volna megtenni. A három hónapos értékeknél is hasonlóak a tendenciák, annyi

3. ábra: A Budapestről diszkont légitársaságok járataival elérhető célállomások költségtávolság-értékei (1 hónap)

Cost distance of European cities from Budapest with LCC flights (1 month)

A megjegyzéseket lásd a 2. ábra alatt.

Forrás: www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

4. ábra: A Budapestről diszkont légitársaságok járataival elérhető célállomások költségtávolság-értékei (3 hónap)

Cost distance of European cities from Budapest with LCC flights (3 months)

A megjegyzéseket lásd a 2. ábra alatt.

Forrás: www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

különbséggel, hogy a pozitív irányú értékek száma kevesebb volt (55-ből 50 eset), és átlagosan kb. 470 km-rel kevesebbet kellett volna megtenni a 2. ábrán tapasztaltakhoz képest.

A hagyományos légitársaságok esetében viszont az egy hónapos és a három hónapos repülőjegyárak 19, illetve 13 százalékos átlagos csökkenése nem okozott olyan jelentős változást a költségtávolság-értékekben, mint azt a fapadosoknál tapasztalhattuk. A térképeken (6–7. ábra) közel hasonló, vegyes területi mintázatok rajzolódnak ki. Az egy hónapos értékeknél 54 esetből 22-nél, míg a három hónaposnál 55 esetből 21 esetben volt magasabb a költségtávolság-érték, mint azt a földrajzi távolság indokolta volna. A két térképen továbbra is kirajzolódni látszik a „gazdaságossági küszöb” vonala, azonban a kéthetes értékekhez képest az egy hónapos értékeknél 200 km-rel közelebb, kb. 1000 km-es távolságban húzható meg Budapesttól, míg a három hónapos értékeknél 100 km-rel közelebb, kb. 1100 km-es távolságban. Hasonlóan a többi térképhez, itt is kiemelhetjük az Ibériai-félsziget pozitív értékeit, míg a gazdaságossági küszöbvonalon kívül elhelyezkedő célállomások esetében – az indulási időpont kitolódásával – a repülőjegyárak csökkenése az egyesült királysági és a kelet-skandináv célállomásokhoz képest is sokkal alacsonyabb költségtávolság-értékeket mutatott.

Megvizsgáltuk, hogy az egyes időpontok közötti árváltozások mennyire voltak egyenletesek, azaz mekkora a korreláció az egyes időszakok között. Az eltérő célpontok miatt csak kategórián belüli összehasonlításra nyílt lehető-

5. ábra: A Budapestreől hagyományos légitársaságok járataival elérhető célállomások költségtávolság-értékei (2 hét)

Cost distance of European cities from Budapest with FSNC flights (2 weeks)

A megjegyzéseket lásd a 2. ábra alatt.

Forrás: www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

6. ábra: A Budapestről hagyományos légitársaságok járataival elérhető célállomások költségtávolság-értékei (1 hónap)

Cost distance of European cities from Budapest with FSNC flights (1 month)

A megjegyzéseket lásd a 2. ábra alatt.

Forrás: www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

7. ábra: A Budapestről hagyományos légitársaságok járataival elérhető célállomások költségtávolság-értékei (3 hónap)

Cost distance of European cities from Budapest with FSNC flights (3 months)

A megjegyzéseket lásd a 2. ábra alatt.

Forrás: www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

3. táblázat: A különböző időpontokra előre foglalt repülőjegyek árai közötti korreláció
Correlation between ticket prices booked for different times

Típus	Két hét - egy hónap	Két hét - három hónap	Egy hónap - három hónap
Hagyományos légitársaságok	0,80	0,76	0,85
Diszkont légitársaságok	0,60	0,66	0,71

Forrás: saját szerkesztés.

ségünk. Az eredmények alátámasztják, hogy az árak nem azonos mértékben és arányban változnak. A hagyományos légitársaságok idősorai között erősebb korrelációt találtunk (ez a legszorosabb a két korábbi időpont összevetése esetén). A differenciáltabb árképzés következtében a korrelációs értékek alacsonyabbak a fapados légitársaságok esetében (3. táblázat).

4. táblázat: A légvonalbeli távolság és a különböző időpontokban foglalt jegyek árai közötti korreláció
Correlation between great-circle distance and ticket prices booked for different times

Típus	Távolság - kéthetes ár	Távolság - egy hónapos ár	Távolság - három hónapos ár
Hagyományos légitársaságok	0,41	0,42	0,35
Diszkont légitársaságok	0,60	0,54	0,65

Forrás: saját szerkesztés.

A távolságok és a jegyárak korrelációját vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a fapadosoknál szorosabb az összefüggés – amelynek oka a két típus eltérő költség szerkezete (4. táblázat). A korrelációs értékek eltérően alakulnak, hiszen míg a hagyományos légitársaságok esetében viszonylag szűk sávban mozognak, addig a fapadosoknál nagyobb ingadozás mutatkozik. A korreláció erőssége a két típusban egymással ellentétes: a fapadosok esetében a legerősebb összefüggés a legkésőbbi foglalási időpontnál tapasztalható, míg a hagyományos légitársaságoknál itt a leggyengébb a korreláció.

Összefoglalás

Kutatásunk során a diszkont és a hagyományos légitársaságok termódosító kontextusaira koncentráltunk, és arra igyekeztünk választ kapni, hogy a fapados légitársaságok Malév-csőd utáni térhódítása következtében milyen területi mintázatot mutat Budapest és az európai városok költségtávolsága. Ennek vizsgálatára a légi közlekedési adatokból származtatott költségtávolság-értékeket használtunk, és kutatásunkhoz – internetes adatgyűjtésre alapozva – kvantitatív kutatási módszereket alkalmaztunk.

A Malév csődje után jelentősen átrendeződött a Liszt Ferenc repülőtér utasforgalma, a diszkont légitársaságok részaránya 26 százalékról 50 százalék fölé emelkedett (Budapest Airport 2013; KSH 2012b, 2012c), ami a csökkenő utasszámok ellenére is egymillió új utast jelentett a repülőtérnek (Ács 2013; Török, Heinitz 2013). Az átalakulás haszonélvezői egyértelműen az utazni vágyók lettek, hiszen kutatásunk kimutatta, hogy Budapestről – a két típus repülőjegyjárait összehasonlítva – a diszkont légitársaságok szinte minden esetben sokkal kedvezőbb áron kínálnak jegyeket európai célállomásokra.

Mindemellett az is körvonalazódott, hogy a nemzeti légitársaság kiválásával a Budapest Airport elvesztette korábbi csomóponti szerepkörét és tranzitutasainak jelentős részét, ez azonban a nyugat-európai útvonalhálózatot kevésbé befolyásolta, hiszen a közvetlenül elérhető célállomások számának csökkenése elsősorban a délkelet-európai célállomásokat érintette. Így Budapest továbbra is kapcsolódik az európai csomóponti repülőterekhez – amelyek a vizsgálat során jó költségtávolság-értékekkel rendelkeztek –, fővárosunk továbbra is szerves része a globális áramlási rendszereknek.

Tanulmányunkban arra is igyekeztünk rávilágítani, hogy a három vizsgált időpontban legkedvezőbb áron az egy hónapra előre foglalt jegyekkel lehetett utazni. Vizsgálatunk időpontjában a foglalási időpont kitolódásával a jegyárak az idő függvényében U alakú görbét rajzolnak, és nem egyenletesen csökkenő vagy növekvő tendenciát mutatnak. Ennek részletesebb vizsgálata további idő-soros kutatásokat igényel.

A vizsgálat elején feltett kérdésünkre az a válaszuk, hogy a diszkont légitársaságokkal a célállomások döntő többsége olcsóbban érhető el, mint ahogy azt a földrajzi távolságuk indokolná, így e városok költségtávolság-értékeik alapján „közelebb” helyezkednek el a magyar fővároshoz. Ezzel szemben a hagyományos légitársaságok költségtávolság-térképein vegyes kép rajzolódik ki, és jellemzően a magas költségtávolság-értékek dominálnak, így ezekre a célállomásokra sokkal drágábban utazhatunk, mint ahogy azt a földrajzi távolságuk indokolná.

Jegyzetek

- 1 A diszkont, fapados és low-cost légitársaság elnevezéseket szinonimaként használjuk a tanulmányban.
- 2 Időtávolságon az utazási időben mért távolságot értjük, ami megadja azt az időegységet, ami két pont közötti tér áthidalásához szükséges, vagyis a két pont közötti út megtételéhez szükséges időt (Boros 2010; Erdősi 2013; Pirie 2009).
- 3 Költségtávolságon két pont közötti út megtételének költségét értjük.
- 4 Pl. Dobruszkes 2006 és Dudás 2010b szerint a diszkont légitársaságok repülőjegyjárai nem haladhatják meg (az azonos útvonalon közlekedő járatok esetében) a hagyományos légitársaságok által kínált repülőjegyjárok 66 százalékát, míg Dobruszkes 2009, 2013 és Doganis 2005 ezt az értéket 50 százalék körül határozzák meg.

- 5 A legolcsóbb repülőjegyárak mind a diszkont légitársaságok, mind a hagyományos légitársaságok esetében az adott típushoz tartozó legolcsóbb alapárat tartalmazzák.
- 6 A térképi költségarány megadja 1 km repülőút költségét a különböző távolságzónákban (Dudás, Boros 2014; Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016; Dudás, Pernyész 2011).
- 7 A korábbi kutatások (Dudás, Boros 2014; Dudás, Boros, Pál, Pernyész 2016; Dudás, Pernyész 2011) által meghatározott térképi költségarány-értékek a következők: a rövid távú útvonalakon 0,256 USD, középtávú útvonalakon 0,16 USD, hosszú távú útvonalakon 0,14 USD, ultrahosszú távú útvonalakon 0,122 USD-ba kerül 1 km repülőút megtétele.
- 8 Azokat az útvonalakat tartották meg, ahol nemzeti légitársaságként működtek és a járatok is rentábilisan üzemeltethetők voltak.
- 9 Forrás: <http://statinfo.ksh.hu/Stainfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu> adatai alapján saját számítás.
- 10 A gazdaságossági küszöb jelenti azt a határértéket, amely alatt a légitársaságok a jövedelmezőségük fenntartása érdekében nem szállítanak utasokat.

Irodalom

- Ács G. (2013): *Egymillió új utast hozott a Malév csődje*. <http://www.origo.hu/utazas/magyarorszag/20130202-egymillio-uj-utast-hozott-a-malev-csodje.html> (Letöltés: 2013. augusztus 12.)
- Berneke Á. (2002): *A globális világ politikai földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Berneke Á. (2006): A globális világgazdaság térbeli szerveződése különös tekintettel a transznacionális vállalatokra. In: Artner A., Berneke Á., Csiki A., Farkas P., Schottner K. (szerk.): *Globalizáció, tőkekoncentráció, térszerkezet*. Harsányi János Főiskola, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 83–115.
- Bilotkach, V. (2010): Reputation, search cost, and airfares. *Journal of Air Transport Management*, 5., 251–257. <http://doi.org/dm7m9d>
- Bilotkach, V., Mueller, J., Németh A. (2014): Estimating the consumer welfare effects of de-hubbing: The case of Malév Hungarian Airlines. *Transportation Research Part E*, 66., 51–65. <http://doi.org/bhg2>
- Bohl, P. (2013): The consequences of de-hubbing for airports and tourism – a case study. *European Journal of Business and Management*, 25., 168–179.
- Boros L. (2010): Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. In: Mészáros R. (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 40–56.
- Budapest Airport (2013): *A Malév csőd ellenére jól teljesített a Budapest Airport*. http://www.bud.hu/budapest_airport/media/hirek/a-malev-csod-ellenere-jol-teljesített-a-budapest-airport-12286.html (Letöltés: 2014. augusztus 12.)
- Budd, L., Francis, G., Humphreys, I., Ison, S. (2014): Grounded: Characterising the market exit of European low-cost airlines. *Journal of Air Transport Management*, 34., 78–85. <http://doi.org/bhg2>
- Button, K. (2012): Low-cost airlines: A failed business model? *Transportation Journal*, 2., 197–219. <http://doi.org/bhg3>
- Button, K., Ison, S. (2008): The economics of low-cost airlines: Introduction. *Research in Transport Economics*, 1., 1–4. <http://doi.org/bx4hp5>
- CAPA – Centre for Aviation and Innovata (2012a): *After Malev's grounding, Hungary could become large LCC market with Wizzair and Ryanair moving in*. <http://centreforaviation.com/analysis/after-malevs-grounding-hungary-could-become-large-lcc-market-with-wizz-air-and-ryanair-moving-in-67369> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)
- CAPA – Centre for Aviation and Innovata (2012b): *Budapest market recovers following loss of Malev*. <http://centreforaviation.com/analysis/budapest-market-recovers-following-loss-of-malev-84065> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)
- Coe, N. M., Kelly, P. F., Yeung, H. W. C. (2007): *Economic geography. A contemporary introduction*. Blackwell Publishing, Oxford

- Dicken, P. (2011): *Global shift – Mapping the changing contours of the world economy*, 6th edition. The Guilford Press, New York, London
- Dobruszkes, F. (2006): An analysis of European low-cost airlines and their networks. *Journal of Transport Geography*, 4., 249–264. <http://doi.org/dcsqsb>
- Dobruszkes, F. (2009): New Europe, new low-cost air services. *Journal of Transport Geography*, 6., 423–432. <http://doi.org/bdts3z>
- Dobruszkes, F. (2013): The geography of European low-cost airline networks: a contemporary analysis. *Journal of Transport Geography*, 28., 75–88. <http://doi.org/bhg4>
- Doganis, R. (2002): *Flying off course. The economics of international airlines*. 3rd edition. Routledge, London, New York
- Doganis, R. (2005): *The airline business*. 2nd edition. Routledge, London, New York
- Doganis, R. (2010): *Flying off course. Airline economics and marketing*. Routledge, London
- Dudás G. (2010a): A légi közlekedési szektor liberalizációja és az európai fapados piac. *Tér és Társadalom*, 1., 137–184.
- Dudás G. (2010b): Low-cost airlines in Europe: Network structures after the enlargement of the European Union. *Geographica Pannonica*, 2., 49–58.
- Dudás G. (2013): A világvárosok térkapcsolatainak vizsgálata légi közlekedési adatok felhasználásával. PhD disszertáció. SZTE-TTIK, Szeged
- Dudás G., Boros L. (2014): A világvárosok térkapcsolatainak vizsgálata légi közlekedési adatok felhasználásával. In: Unger J., Pál-Molnár E. (szerk.): *Geoszférák 2013*. GeoLitera, Szeged, 99–122.
- Dudás, G., Boros, L., Pál, V., Pernyész, P. (2016): Mapping cost distance using air traffic data. *Journal of Maps*, 4., 695–700. <http://doi.org/bhg5>
- Dudás G., Pernyész P. (2011): A globális városok térkapcsolatainak vizsgálata légi közlekedési adatok felhasználásával. *Tér és Társadalom*, 4., 81–105.
- Dusek T., Szalkai G. (2007): Területi adatok ábrázolási lehetőségei speciális kartogramokkal. *Területi Statisztika*, 1., 3–19.
- Erdősi F. (2013): Távolságfogalmak értelmezése és alkalmazásuk. *Tér-Gazdaság-Ember*, 1., 27–55.
- Francis, G., Dennis, N., Ison, S., Humphreys, I. (2007): The transferability of the low-cost model to long-haul airline operations. *Tourism Management*, 2., 391–398. <http://doi.org/bthmtd>
- Graham, A., Dennis, N. (2010): The impact of low-cost airlines operations to Malta. *Journal of Air Transport Management*, 3., 127–136. <http://doi.org/fpb9nb>
- Graham, M. (2009): Different models in different spaces or liberalized optimizations? Comparative strategies among low-cost carriers. *Journal of Transport Geography*, 4., 306–316. <http://doi.org/d7b5vj>
- Harvey, D. (1989): *The condition of postmodernity*. Blackwell, Oxford
- Hauger, G. (2001): Ecological and spatial impacts of modern communication and transportation. *IVS - Schriften*, 11., 1–20.
- Klophaus, R., Conrady, R., Fichert, F. (2012): Low cost carriers going hybrid: Evidence from Europe. *Journal of Air Transport Management*, 23., 54–58. <http://doi.org/bhg6>
- Knowles, R. D. (2006): Transport shaping space: differential collapse in time-space. *Journal of Transport Geography*, 6., 407–425. <http://doi.org/bpc8b5>
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2012a): A Malév csődjének hatása Budapest Liszt Ferenc nemzetközi repülőtér februári forgalmára. *Statisztikai Tükör*, 25.
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2012b): Szállítási teljesítmények, 2012. I. negyedév. *Statisztikai Tükör*, 36.
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2012c): Szállítási teljesítmények, 2012. II. negyedév. *Statisztikai Tükör*, 64.
- Law, R., Denizci Guillet, B., Leung, R. (2010): An analysis of the lowest fares and shortest durations for air-tickets on travel agency websites. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 6., 635–644. <http://doi.org/bvpxzn>
- Law, R., Leung, R., Lee, H. A. (2011): Temporal changes of airfares toward fixed departure date. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 6., 615–628. <http://doi.org/d4rk9p>
- Lijesen, M. G., Rietveld, P., Nijkamp, P. (2002): How do carriers price connecting flights? Evidence from intercontinental flights from Europe. *Transportation Research Part E*, 3–4., 239–252. <http://doi.org/dcd2d6>

- Massey, D. (1994): *Space, place, and gender*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Morell, P. (2008): Can long-haul low-cost airline be successful? *Research in Transportation Economics*, 1., 61–67. <http://doi.org/fv4g76>
- Pantazis, N., Liefner, I. (2006): The impact of low-cost carriers on catchment areas of established international airports: The case of Hanover airport, Germany. *Journal of Transport Geography*, 4., 265–272. <http://doi.org/dcr64p>
- Pels, E. (2008): Airline network competition: Full-service airlines, low-cost airlines and long-haul markets. *Research in Transport Economics*, 1., 68–74. <http://doi.org/dhn8db>
- Pirie, G. H. (2009): Distance. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Volume 3. Elsevier, Amsterdam, 242–251. <http://doi.org/cvvbsd>
- Pompl, W. (2007): *Luftverkehr. Eine ökonomische und politische Einführung*. Springer, Berlin, Heidelberg, New York
- Rey, B., Myro, R., Galera, A. (2011): Effect of low-cost airlines on tourism in Spain. A dynamic panel data model. *Journal of Air Transport Management*, 3., 163–167. <http://doi.org/cnc9bv>
- Sheppard, E. (2002): The spaces and times of globalization: Place, scale, networks, and positionality. *Economic Geography*, 3., 307–330. <http://doi.org/crwh8m>
- Suau-Sanchez, P., Burghouwt, G. (2011): The geography of the Spanish airport system: spatial concentration and deconcentration patterns in seat capacity distribution, 2001–2008. *Journal of Transport Geography*, 2., 244–254. <http://doi.org/ddfq35>
- Török, Á., Heinitz, F. (2013): Economic impacts on destination air traffic following a flag carrier's market exit: a case study of Budapest. *Aviation*, 4., 161–169. <http://doi.org/bhg7>
- Warf, B. (2006): Time-space compression. In: Warf, B. (ed.): *Encyclopedia of human geography*. Sage, London, 491–494. <http://doi.org/bhg8>
- Zook, M., Brunn, S. (2005): Hierarchies, regions and legacies: European cities and global commercial passenger air travel. *Journal of Contemporary European Studies*, 2., 203–220. <http://doi.org/bzpt65>
- Zook, M., Brunn, S. (2006): From podes to antipodes: Positionalities and global airline geographies. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 471–490. <http://doi.org/fpjpqn>

1. melléklet: A kutatásban szereplő repülőterek és azok kódjai
IATA codes of airports in the study

A repülő- tér kódja	Repülőtér	A repülő- tér kódja	Repülőtér	A repülő- tér kódja	Repülőtér
AGP	Malaga	EDI	Edinburgh	MLA	Málta
ALC	Alicante	EMA	East Midlands	MMX	Malmö
ARN	Stockholm Arlanda	FCO	Róma Fiumicino	MXP	Milánó Malpensa
ATH	Athén	FRA	Frankfurt	NAP	Nápoly
BCN	Barcelona	GOT	Göteborg Landvetter	NYO	Stockholm Skavsta
BGY	Milánó Orio al Serio	GVA	Genf	ORY	Párizs Orly
BLL	Billund	HAM	Hamburg	OSL	Oslo
BMA	Stockholm Bromma	HEL	Helsinki	PSA	Pisa
BRI	Bari	HHN	Frankfurt Hahn	RTM	Rotterdam
BRS	Bristol	IEV	Kijev Zsuljani	SAW	Isztambul Sabiha
BRU	Brüsszel	IST	Isztambul Atatiürk	SKG	Thesszaloniki
BSL	Basel	KBP	Kijev Borispol	STN	London Stansted
BVA	Párizs Beauvais	LBA	Leeds	STR	Stuttgart
CDG	Párizs Charles de Ga- ulle	LCA	Larnaca	SVO	Moszkva Seremetyevo
CGN	Köln	LCY	London City	SXF	Berlin Schönefeld
CIA	Róma Ciampino	LGW	London Gatwick	TLV	Tel-Aviv
CPH	Koppenhága	LHR	London Heathrow	TMP	Tampere
CRL	Brüsszel Charleroi	LIN	Milánó Linate	TSF	Velence Treviso
CTA	Catania	LIS	Lisszabon	TXL	Berlin Tegel
DME	Moszkva Domogyedovo	LTN	London Luton	VCE	Velence Marco Polo
DTM	Dortmund	MAD	Madrid	VKO	Moszkva Vnukovo
DUB	Dublin	MAN	Manchester	WAW	Varsó
DUS	Düsseldorf				

A félkövérrel jelzett célállomások, csak diszkont légitársaság járataival, a dőlt betűvel jelzett célállomások csak hagyományos légitársaságok járataival, míg a többi célállomás mindkét típus járataival elérhető.

Forrás: www.iata.org.

2. melléklet: Budapestről diszkont légitársaságok járataival elérhető célállomások legolcsóbb repülőjegyjárai USD-ban

The lowest LCC ticket fares to destinations from Budapest (USD)

A repülőtér kódja	2 hét	1 hónap	3 hónap	A repülőtér kódja	2 hét	1 hónap	3 hónap
LGW	307,71 (242)	241,50 (176)	183,83 (212)	BGY	114,42 (80)	109,57 (72)	82,28 (65)
STN	279,71 (226)	128,28 (110)	125,85 (91)	PSA	121,00 (84)	112,66 (74)	76,00 (71)
LTN	145,57 (113)	141,85 (99)	105,42 (80)	NAP	151,66 (123)	163,66 (107)	155,66 (105)
MAN	218,83 (186)	209,50 (161)	187,50 (131)	CIA	141,71 (120)	121,42 (90)	84,42 (82)
BRS	180,00 (166)	142,33 (131)	113,00 (104)	FCO	175,00 (131)	175,00 (90)	100,14 (92)
EMA	252,00 (219)	246,00 (243)	228,00 (182)	TSF	96,00 (74)	77,33 (61)	88,00 (76)
EDI	315,00 (246)	329,00 (269)	261,00 (200)	HHN	160,50 (149)	158,50 (138)	86,00 (75)
LBA	247,00 (247)	241,50 (221)	217,50 (176)	CGN	191,85 (145)	163,14 (134)	104,71 (83)
DUB	235,85 (195)	177,00 (138)	166,71 (161)	DTM	136,42 (93)	90,71 (70)	110,71 (80)
CDG	211,71 (160)	174,14 (144)	221,85 (150)	DUS	231,00 (165)	191,85 (157)	121,14 (83)
BVA	139,50 (122)	125,50 (99)	90,25 (76)	HAM	239,14 (213)	183,00 (124)	127,42 (94)
ORY	177,00 (121)	132,00 (132)	149,66 (116)	STR	266,28 (203)	199,71 (165)	146,00 (83)
BCN	204,33 (140)	165,50 (112)	149,00 (122)	SXF	148,28 (133)	145,57 (109)	114,85 (81)
MAD	263,28 (144)	167,00 (126)	147,00 (85)	BSL	201,66 (175)	193,16 (148)	137,50 (74)
AGP	355,00 (318)	172,00 (172)	378,00 (378)	GVA	224,00 (186)	220,00 (137)	141,14 (93)
ALC			152,50 (148)	CRL	106,14 (79)	153,71 (117)	70,57 (51)
CPH	182,40 (116)	183,50 (116)	205,33 (189)	IEV	141,60 (116)	99,40 (60)	70,00 (52)
BLL	168,00 (121)	126,00 (79)	122,66 (101)	VKO	184,33 (131)	279,71 (216)	209,00 (183)
NYO	154,40 (128)	152,40 (98)	146,28 (93)	ATH	186,00 (129)	110,50 (89)	104,25 (97)

ARN	193,50 (150)	259,33 (139)	162,83 (139)	SKG	214,00 (160)	154,00 (119)	128,50 (108)
GOT	152,66 (149)	246,00 (183)	212,33 (183)	WAW	108,50 (93)	101,00 (63)	78,50 (47)
MMX	200,40 (149)	125,60 (75)	114,28 (93)	LCA	223,50 (212)	130,50 (108)	261,00 (183)
HEL	167,33 (124)	174,33 (141)	174,66 (141)	MLA	235,00 (235)	194,00 (194)	191,50 (148)
TMP	88,00 (77)	122,00 (113)	140,00 (132)	TLV	286,33 (216)	313,83 (216)	196,33 (149)
OSL	264,57 (229)	264,00 (129)	211,00 (147)	RTM	170,00 (114)	332,40 (259)	257,16 (189)
BRI	197,75 (116)	133,50 (79)	117,25 (95)	SAW	153,28 (110)	118,28 (84)	124,71 (91)
CTA	205,00 (194)	132,50 (127)	132,50 (127)	LIS	247,50 (232)	194,00 (172)	192,00 (184)
MPX	105,42 (63)	105,00 (67)	82,14 (60)				

Zárójelben az adott héten elérhető legolcsóbb repülőjegyár USD-ban.

Forrás: A www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

3. melléklet: Budapestről hagyományos légitársaságok járataival elérhető célállomások legolcsóbb repülőjegyjárai USD-ban

The lowest FSNC ticket fares to destinations from Budapest (USD)

A repülőtér kódja	2 hét	1 hónap	3 hónap	A repülőtér kódja	2 hét	1 hónap	3 hónap
LHR	269,85 (230)	216,57 (200)	201,42 (191)	LIN	177,00 (148)	176,28 (160)	166,28 (160)
LCY	282,42 (209)	268,85 (224)	231,14 (222)	PSA	316,85 (165)	207,14 (165)	168,42 (165)
MAN	208,00 (189)	246,28 (198)	212,42 (198)	NAP	236,85 (195)	186,28 (162)	167,71 (165)
BRS	255,28 (203)	250,28 (203)	230,28 (203)	FCO	164,00 (126)	152,85 (137)	126,14 (117)
EMA	480,57 (371)	479,85 (371)	372,28 (319)	VCE	183,57 (162)	172,57 (163)	165,57 (163)
EDI	256,57 (202)	252,00 (205)	239,14 (224)	FRA	196,28 (187)	199,57 (188)	189,00 (187)
LBA	290,85 (258)	319,42 (280)	245,57 (233)	CGN	183,28 (174)	192,14 (184)	195,28 (186)
DUB	238,00 (195)	205,14 (181)	245,71 (193)	DTM	257,42 (178)	231,00 (188)	239,00 (188)
CDG	157,57 (146)	237,66 (148)	173,16 (142)	DUS	185,42 (169)	174,57 (169)	175,00 (171)
ORY	300,71 (250)	279,14 (228)	258,14 (230)	HAM	184,71 (161)	210,57 (180)	205,85 (174)
BCN	219,71 (180)	188,28 (172)	181,85 (172)	STR	184,00 (172)	186,28 (176)	181,28 (176)
MAD	220,57 (167)	185,57 (172)	180,57 (172)	TXL	125,42 (105)	131,50 (107)	159,14 (133)
AGP	348,42 (280)	264,28 (216)	229,42 (204)	BSL	249,14 (235)	241,57 (239)	244,42 (239)
ALC			294,57 (252)	GVA	202,00 (178)	202,28 (185)	183,42 (181)
CPH	220,14 (172)	201,28 (191)	194,71 (179)	BRU	179,28 (168)	170,57 (153)	149,57 (131)
BLL	225,00 (172)	201,85 (184)	196,14 (186)	KBP	194,42 (169)	184,57 (182)	184,00 (184)
BMA	327,42 (251)	315,42 (190)	270,42 (201)	SVO	250,50 (237)	226,28 (204)	196,28 (179)
ARN	196,42 (172)	202,16 (179)	191,50 (169)	DME	220,71 (187)	221,14 (202)	213,28 (205)
GOT	205,14 (171)	225,28 (188)	204,14 (184)	ATH	205,00 (189)	189,71 (158)	166,57 (130)

MMX	406,28 (320)	349,57 (285)	422,28 (331)	SKG	236,28 (197)	202,28 (199)	187,14 (173)
HEL	205,57 (186)	215,85 (198)	205,85 (169)	WAW	198,71 (186)	169,00 (106)	131,14 (106)
TMP	251,14 (194)	263,00 (239)	247,42 (223)	LCA	336,14 (278)	283,00 (224)	221,42 (215)
OSL	208,42 (165)	192,71 (176)	227,83 (180)	MLA	264,42 (199)	208,42 (181)	203,71 (162)
BRI	304,00 (162)	198,57 (162)	165,00 (162)	TLV	232,85 (176)	225,50 (183)	189,00 (157)
CTA	282,28 (204)	195,85 (165)	166,57 (165)	RTM	303,14 (241)	294,42 (250)	212,14 (186)
MXP	187,00 (163)	185,28 (163)	193,50 (173)	IST	187,85 (172)	160,71 (148)	152,14 (148)
BGY	206,57 (169)	217,14 (181)	209,85 (181)	LIS	289,14 (244)	235,00 (212)	215,85 (189)

Zárójelben az adott héten elérhető legolcsóbb repülőjegyár USD-ban.

Forrás: A www.skyscanner.com alapján saját szerkesztés.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Inzelt Annamária: Az innovációs rendszer néhány metszete. Cikkgyűjtemény (JatePress, Szeged, 2015. 363 o.)

DÓRY TIBOR

DÓRY Tibor: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Vezetéstudományi és Szervezeti Kommunikáció Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; doryti@sze.hu

Tibor DÓRY: associate professor, Department of Leadership and Organizational Communication, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; doryti@sze.hu

Egyre több hazai kutató foglalkozik az innováció különböző megjelenési formáinak és az innovációs rendszerek fejlődésének vizsgálatával, de csak kevesen ismerik annak hazai sajátosságait annyira szertágazóan és mélységeiben, mint a nemzetközi tekintélyű szerző, Inzelt Annamária. A kötetben szereplő, empirikus kutatásokra épülő cikkek mintegy három évtizedet ölelnek át, így azok újraközlése a hazai innovációvizsgálatok legátfogóbb metszetét jelenítik meg. Fontos ezt hangsúlyozni, mivel az innovációs teljesítmények alapvetően útfüggők, tehát nem árt tisztában lenni a kiindulási helyzettel, avagy a „*múltnak a mélyleges kútjával*”, ahogyan a szerző az első fejezetet indítja. Természetesen lehet radikális stratégiákat megfogalmazni, ugrásszerű változásokat, rendkívül gyors fejlődést, előrelépést vizionálni, miszerint 5–10–20 éven belül Magyarország lesz vagy lehet (?) Európa innovációs „hotbed”-je vagy „start-up fővárosa”, de az ilyen stratégiáknak és jövőképeknek szilárd alapokon kell állni. Erre – a sokak által elfeledett alapigazságra – a szerző már a cikkgyűjteményhez írott bevezetőjében felhívja a figyelmet, miszerint „...a megtett út befolyásolja a jelenben választható utakat és az azokon való haladás képességét, sebességét”. Az útfüggőség, a történelmi perspektíva tanulságainak számbavétele mellett a mérhetőség, az empirikus vizsgálatok fontosságát is kiemeli, ami a tényekre alapozott (evidence-based) gazdaság-, illetve innovációpolitika lényeges sajátossága. Nem mellékes megemlíteni a gyakori kutatási módszerként alkalmazott *esettanulmányokat* sem, amelyeket a gazdasági reformot követően előszeretettel alkalmaztak a mikrogazdaság története iránt érdeklődő közgazdászok, kutatók. Ugyanis a

múltbeli tapasztalatok, tanulságok feltárásával lehetett jobban megérteni a háttérben zajló folyamatokat és megoldási javaslatokat megfogalmazni a piaccgazdaságra történő átmenet során.

A kötetbe rendezett cikkek jellemzően a közgazdaság-tudományi kutatások két meghatározó hazai folyóiratában, a *Közgazdasági Szemlében*, illetve a *Külgazdaságban* jelentek meg eredetileg, és a gyűjteményes kötetben öt fejezetben kerülnek bemutatásra. Nem pusztán újraközlésről van szó, hiszen már a válogatás is komoly üzenetet hordoz. Az alapos bevezetést pedig a kötet esszenciájának, a főbb üzenetek és tanulságok, valamint a visszatekintő tapasztalatok szintézisének lehet tekinteni. Napjaink fiatal, immár az Y-generációhoz tartozó kutatói számára furcsán hangozhatnak a szerző gondolatai az innovációkutatás infrastruktúrájának megteremtéséről, azt fejtegetve, hogy mennyire nehéz volt hozzájutni az innovációkutatás módszereihez, vagy azt, hogy a neo-schumpeteri szakirodalom szinte elérhetetlen volt az 1980-as évek Magyarországon. Ez utóbbit magam is meg tudom erősíteni, mert nem felejtettem el, hogy milyen lelkesítő és felszabadító érzés volt Bécsben a Technische Universität és a Wirtschaftsuniversität könyvtárában olvasni és feldolgozni a nemzetközi innovációs szakirodalmat a diplomamunkámhoz, majd a doktori értekezésemhez. Szerencsére 2015-re jelentősen megváltozott a helyzet, mármint a szakirodalom elérhetősége tekintetében. Azonban sajnálatos módon nem sokasodtak meg az innováció vizsgálatával foglalkozó hazai kutatók, ráadásul jelentősebb szellemi műhely sincs az innováció kutatásának sem a magyar akadémiai intézetekben, sem a hazai egyetemeken. Ezt egyrészt a téma komplexitásának lehet betudni, másrészt talán annak, hogy az innováció vizsgálatának nem sikerült (még?) bekerülnie a közgazdasági kutatások főáramába, holott az amerikai Solow 1950-es évekbeli vizsgálatait, majd követőinek kutatásai nyomán egyértelmű igazolást nyert az innováció megkerülhetetlen szerepe a gazdasági növekedésben.

A fejlett országok mellett a fejlődő országok is egyre jobban hangsúlyozzák kormányzati programjaikban és stratégiáikban az innováció peremfeltételeinek fejlesztését. Vannak azonban olyan országok (például az ázsiai „kis tigrisek” vagy az észak-európai országok), amelyek sikeresebbek az innováció- vagy tudásalapú gazdaság építésében, míg más országokban, közöttük hazánkban is lassabb az előrelépés ezen a területen, annak ellenére, hogy folyamatosan a szakmai közbeszéd tárgya az innováció. Mindemellett az elmúlt években számos pozitív változásnak lehettünk tanúi. 2009-től folyamatosan nő a kutatás-fejlesztési ráfordítások/GDP aránya. Az addig jellemző 1% alatti értékről 2014-re 1,38%-ra nőtt ez a mutató, ami többek között annak is tulajdonítható, hogy az ország az európai uniós források jelentős hányadát fordítja kutatás-fejlesztésre és innovációra. A célok felé haladás mérése, a különböző indikátorok és rangsorok, valamint eredménytáblák (scoreboard) közzététele és kommunikációja komoly figyelemfelhívó szerepet is betölt. Előszeretettel használják és hivatkozzák ezeket a rangsorokat a kutatókon kívül a politikusok is, mégis igazán jelentős hazai tudományos kutatási háttere és fóruma, folyóirata az innovációval foglal-

kozó kutatásoknak. Ebből a szempontból hiánypótlónak tekinthetők Inzelt Annamária gyűjteményes kötetének cikkei, amelyek részletesen és pontosan számolnak be a szerző empirikus vizsgálatairól.

Az első fejezetben szereplő cikkek meglehetősen messzire nyúlnak vissza az időben. Nemcsak a rendszerváltozást megelőző szocialista tervgazdaság vállalatainak innovációs, többnyire „reprodukciós” fejlesztési tevékenységeiről kaphatunk körképet, hanem még a második világháborút megelőzően nemzetközivé vált innovatív nagyvállalat, az Egyesült Izzó (a későbbi Tungsram, majd GE Hungary) történetét is megismerhetjük a kutatólaboratórium nagyformátumú vezetőjének, Bay Zoltánnak életpályáján keresztül. Az *Innovációk komporszámban* címmel megjelent cikk kitűnően mutatja be az egyetemi-ipari együttműködések fontosságát, az egykori műegyetemi professzor tevékenységének és az Egyesült Izzó, valamint jogutódai sorsának gazdaságtörténete a kutatás-fejlesztési, valamint az innovációs tevékenység összekapcsolására is kiváló példák. Az *Eltűnt vállalatok, elveszett funkciók* című elemzés arra ad magyarázatot, hogy miért jelent problémát a hazai alapítású és helyi döntési központtal rendelkező multinacionális cégek, valamint az innovatív kis- és középvállalkozások hiánya. Talán még napjainkban is ennek a több évtizedes tapasztalat- és (emlékezet)kiesésnek nyomait érezhetjük, hiszen egy piacot vagy éppen olcsó munkaerőt vásárló külföldi székhelyű multinacionális vállalat más fejlesztési stratégiát valósít meg, mint a helyi gyökerekkel és tulajdonosokkal rendelkező és a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe aktívan bekapcsolódó hazai multi. Hasonló problémát jelent az is, ha eltűnik vagy nem képes kellő mértékben fejlődni az újításokra is nyitott kisvállalkozói réteg. A szocializmusban az inkább csak a „megtűrt”, mint támogatott kategóriába sorolható, jellemzően kézműipari tevékenységekre szakosodott vállalkozások kevésbé működtek valós vállalkozásként, inkább csak az önfoglalkoztatás, semmint a kockázatvállaló fejlesztések színterei voltak. A *Gazdasági érzékenység a műszaki fejlesztésben* a kutatás-fejlesztés és innováció hatékonyságának kérdéskörét járja körbe a szocialista gazdaságban, a mai fülnek meglehetősen ismeretlenül csengő irányítószervek „áldásos” tevékenységének, például a kutatási partnerek kijelölésének bemutatásával, és a vállalati érdekelttségi rendszer hiányának érzékeltetésével. A mai napig aktuális mondanivalója a cikknek, hogy a döntések sebessége és a rugalmas alkalmazkodás milyen nagy mértékben képes befolyásolni a hatékonyságot. A mérés tárgyköréhez kapcsolódik a fejezet negyedik, *A K+F-re épülő hazai innovációs folyamat tartalmi és mérési problémái* című tanulmánya, amely jól tükrözi a szerző úttörő tevékenységét – többek között OECD-szakértőkkel kialakított kapcsolatainak köszönhetően – a kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenység számbavételének területén. Érdekes lenne összevetni a gép- és vegyiparhoz tartozó vállalkozások 1990-es kérdőíves megkérdezése során kapott eredményeit a jelenlegi folyamatokkal, mert az elmúlt 20-25 év minden erőfeszítése ellenére napjainkban sem tekinthetők túlzottan hangsúlyosnak a diffúziós folyamatok, illetve a magyar tudomány eredményei továbbra is csak kismértékben hasznosulnak az üzleti

szektorban. Ugyanis a politika csak az olyan mechanizmusok működtetését támogatja, amely a vállalatokat a számukra új termékek fejlesztésére vagy másutt már kifejlesztett termékek és berendezések újrafelfedezésére ösztönzi. Valós innovációról csak akkor beszélhetünk, ha azok nemzetközi szintű újdonságot jelentenek és a (globális) piacon sikeresen megállják a helyüket.

Az *innováció állapotával* kapcsolatos vizsgálatok állnak a második fejezet fókuszában. Elsőként az 1990-es évek elején lezajlott privatizációs folyamatok innovációra gyakorolt hatását vizsgálja a szerző, és felteszi a költői kérdést, vajon milyen mértékben törekednek majd valós vállalkozói magatartásra és innovációra az új gazdasági szereplők? Majd az OECD-módszertan (Oslo-kézikönyv) alkalmazásával készült újabb innovációs helyzetképben bepillantást nyerhetünk az innováció céljába, az információk lehetséges forrásaiba, finanszírozási eszközeibe, valamint akadályozó tényezőibe. A fejezetben helyet kapott harmadik cikk a szolgáltatási szektor innovációs tevékenységének mérésére vonatkozó kísérletről számol be, amely szintén OECD-szakértőkkel való együttműködéssel készült. Jól ragadja meg a szerző az innovációs vizsgálatok célját a tanulságok levonása során: az ilyen típusú kutatásoknak „akkor van igazán jelentősége, ha az eredményeket a különböző döntés-előkészítési, elemzési folyamatokban hasznosítani lehet.” Máig érvényes ez a megállapítás, hiszen a nemzetközi tapasztalatok alapján akkor lehet eredményes az innovációpolitika, ha az a szereplők monitorozására és különböző innovációs felvételekre támaszkodik. Az *innovációs aktivitás vizsgálata ökonometriai módszerekkel* című tanulmány dél-dunántúli vállalkozások mintáján bizonyította az export és a technológiai innováció közötti pozitív összefüggést. Figyelemfelkeltő, hogy a 2000-ben készült felmérésben szereplő cégek között milyen kis arányú az innovációs, valamint K+F-együttműködés, ami a fejlesztési szinergiák és az innovációk terjedése szempontjából is hátrányos. Az elmúlt évtizedben vélhetően javultak az együttműködésekre vonatkozó mutatószámok, mivel az EU-s és a hazai forrásokból megvalósult innovációs programok kifejezetten nagy hangsúlyt fektettek a kutatás-fejlesztés-innováció tartalmú együttműködések támogatására.

A *kicsik K+F és innovációs tevékenységét* fókuszba állító harmadik fejezet a kisvállalkozásokra koncentrál. A kisvállalkozások nemzetköziesedésének és az innováció összefüggésének vizsgálata során megállapítható egyrészt, hogy a tudásigényes ágazatokhoz tartozó vállalkozások körében nagyobb a kreatív és a másokkal együttműködve fejlesztő vállalkozások aránya, mint az országos minta átlagában. Másrészt, a nyitott innovációs modellt követő cégek között gyakoribbak a határokon átnyúló tevékenységek, a külföldi partnerekkel való közös fejlesztések megvalósítása, valamint az exporttevékenység is. Jelenleg is megfontolandó kutatási kérdéseket vet fel a két tanulmány: Mennyire hatékonyak a támogató és innovációközvetítő szervezetek? Hogyan javul a közpénzt elnyert mikro-, kis- és középvállalkozások innovativitása és versenyképessége?

A negyedik fejezetben helyet kapott *külföldi tőkebefektetések hatáselemzése* pozitív kicsengésű. Az 1990-es évek közepének statisztikai adatai alapján a szer-

zó arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetközi vállalatok elősegítik a hazai kutatási-fejlesztési eredmények hasznosítását. Sőt, a segítségükkel az innovációs modellváltás is megvalósulóban van, mivel egyre inkább előretör az innováció visszacsatolós hurokmodelljének („feedback loop”) az alkalmazása. A nemzetközi tudástranszfer másik lehetősége a menedzseri és szervezési tudás beáramlása, e folyamat elemzését a szerző rendkívül gondosan végezte el nemzetközi projektek során kidolgozott módszertan segítségével. A kutatás egyik legnagyobb kihívását a „jelentős képességekkel rendelkező külföldi munkaerőt alkalmazó vállalatok” azonosítása jelentette, amit sikeresen megoldva a szerző megállapította, hogy a külföldi tőkebefektetések korai szakaszára jellemző egyszeri tudásátadás rendkívül fontos volt a működés hatékonyságának javításához, illetve az újabb befektetésekhez. A vállalatfejlődés későbbi szakaszában újabb külföldi szakértők és fejlesztők érkeztek a magyarországi külföldi vállalatokhoz, akikkel immár a technológiai fejlesztést és az innovációkat menedzselő tudás is beáramlott az országba. Ez vélhetően napjainkban egyre intenzívebben zajlik.

Az innovációs rendszer metszetei közül talán az egyik legfontosabb dimenziót az *ipari-egyetemi együttműködések* jelentik. Ennek elemzését tartalmazó ötödik fejezettel zárul a kötet, amelyben a hazai egyetemek finanszírozásának kulcskérdéseivel foglalkozik a szerző. A *Kutatóegyetem a finanszírozás tükrében* címet viselő tanulmány fókuszában a felsőoktatási K+F-tevékenység mérési problémái állnak. Az elemzés alapját az 1990-es években bevezetett K+F-teljesítménymutatók adatbázisa jelentette, amely jó áttekintést adott a források megoszlásáról. A másfél évtizeddel ezelőtti kutatás eredményéhez hasonlítva jelenleg sajnos nem nőtt számottevően a felsőoktatás vállalati szférából származó bevétele, annak ellenére, hogy ez minden kormányzatnak fontos törekvése volt. Csak bízni lehet abban, hogy a felsőoktatás vezetői meghallják a szerző immár évtizedes javaslatát, miszerint „a kutatások finanszírozási forrásainak és eredményének a mérése, a megfelelő információs rendszerek kialakítása is sürgető feladat”. Hasonlóan nagyhatású cikk *Az egyetemek és a vállalkozások kapcsolata az átmenet idején*, a Research Policy című folyóiratban angolul is megjelent és sokat idézett tanulmány, amely szisztematikusan elemzi a felsőoktatási intézmények és partnerei közötti lehetséges interakciókat és azok jellemzőit. E tipizálás mellett a különböző állami támogatási programok elemzése jelenti a cikk másik újdonságát.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a kötetben megjelenő innovációs metszetek fontos üzeneteket hordoznak napjainkban is. Nemcsak a téma iránt érdeklődő doktoranduszok vagy innovációkutatók, hanem a gazdaságpolitikai és a hazai innovációtámogató intézményrendszer alakítói számára is sok tanulsággal szolgálhatnak a gyűjteményes kötet cikkei. Ugyanis nem szabad elfeledkezni arról a menedzsment-alapigazságról, hogy csak azt lehet menedzselni, amit mérni is lehet! A szerző sem mulasztja el egyetlen cikkében sem felhívni erre a figyelmet, szinte mindegyik tanulmány végkövetkeztetései között szerepel a statisztikai vagy empirikus adatok további elemzését és összefüggések keresését szolgáló javaslat a megalapozott szakpolitika és támogatási programok

kidolgozásához. A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal keretein belül működő monitoring (observatory) rendszer potenciálisan hozzá tudna járulni az innovációpolitikai intézkedések finomhangolásához, amelyre az egyre növekvő nemzetközi verseny és „agyelszívás” miatt talán ma még nagyobb szükség lenne, mint az elmúlt 30 évben.

Végül a recenzió szerzője egy szokatlan fordulattal él: jó lenne, ha összefognánk, Kedves Olvasók, és létrehoznánk az innovációkutatások hazai hálózatát, egy virtuális kutatóműhelyt!

**Az európai gazdasági növekedési potenciál
alapjainak újragondolása**
Halmi Péter: Krízis és növekedés az Európai Unióban
Európai modell, strukturális reformok
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014, 372 o.)

*Rethinking the bases of the European economic
growth potential*

KENGYEL ÁKOS

KENGYEL Ákos: egyetemi docens, Jean Monnet-professzor, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet, Jean Monnet Chair in EU Policies, Budapesti Corvinus Egyetem, 1094 Budapest, Közraktár u. 2-4.; akos.kengyel@uni-corvinus.hu

Ákos KENGYEL: associate professor, Jean Monnet professor, Jean Monnet Chair in EU Policies, Institute of International Studies, Corvinus University of Budapest; Közraktár u. 2-4., H-1094 Budapest, Hungary; akos.kengyel@uni-corvinus.hu

Halmi Péter könyve a növekedésméletek tükrében vizsgálja az európai integrációs folyamat növekedésre és felzárkózásra gyakorolt hatásait, az Európai Unió tagországainak fejlődését meghatározó tényezők hosszú távú alakulását és a modellszámítások alapján kirajzolódó kedvezőtlen tendenciák megfordítása érdekében szükséges reformintézkedéseket. A kötet jól követhető, világos magyarázatát adja az integrációs folyamatból származó, versenyképességet javító következményeknek és a több évtizedes, felzárkózásra gyakorolt hatásoknak, ugyanakkor határozottan mutat rá a növekedési potenciálban bekövetkezett – már az 1990-es évektől elindult, majd igazán a 2008-tól kezdődő időszakban felszínre tört – folyamatos erózió jelenségére, amelynek kedvező irányú befolyásolása átfogó szakpolitikai reformokat tesz szükségessé.

A szerző határozott véleménye, hogy az európai integrációs folyamat eredményei súlyos kihívásokkal néznek szembe, mivel amellett, hogy láthatóan kifulladt a korábban követett európai növekedési modell, az egyes országok közötti fejlettségi különbségek mérséklésének tendenciája is veszélybe került, illetve egyes esetekben már most megakadt. Tehát nemcsak az EU egészének globális versenyképessége és pozíciója romlik, hanem maga az integráció belső

kohéziója is súlyos kihívások elé néz, amennyiben leáll a konvergenciafolyamat. A szerző ez utóbbit „konvergenciakrízisnek” nevezi, ami azzal jár, hogy a tartósan elmaradott, vagy még inkább leszakadó tagországok esetében az integrációs vívmányok – a négy alapszabadság, az egységes belső piac működése – kérdőjeleződhetnek meg, válhatnak fenntarthatatlanná. Mindezen folyamatok és veszélyek szükségessé teszik az európai növekedési modell kereteinek újragondolását, a megfelelően kialakított uniós és tagállami szintű gazdaság- és társadalompolitikai reformok megvalósítását. Halmi elemzése egyértelműen rávilágít arra, hogy a szükséges strukturális reformok nélkül nem állítható meg a növekedési potenciál visszaesése, a termelékenységi rés növekedése.

A kötet elején a növekedésméletek alapos bemutatását végzi el a szerző. A neoklasszikus növekedési modell részletes leírása során rávilágít annak erőnyeire és hiányosságaira is, melyeket többek között az endogén növekedési elmélet és az intézményi megközelítéseket vizsgáló irányzatok próbáltak orvosolni. A Solow-féle modell (Solow 1956) romeri kritikáját kiemelve a szerző hangsúlyozza a technológiai haladás jelentőségét, a növekedésben játszott kiemelt – endogén tényezőként számon tartott – szerepét (Romer 1986). A Solow-modellre építve a szerző részletesen vizsgálja a teljes tényezőtermelékenység növekedésének összefüggéseit, emellett rámutat a modell keretei között megvalósuló konvergenciamechanizmus – a gyakorlatban számos esetben nem igazolható – működésére. Kifejti a tudás, az innováció és a gondolatok szabad áramlásának jelentőségét, a fizikai tőkeállomány mellett a humán tőke fejlesztésének és felhalmozásának fontosságát. Barro és Sala-i-Martin (2004) gondolati kereteiben az elméleti megközelítések szintézisének lehetőségét elemzi az endogén növekedési modell és a Solow-féle modell kombinálásával. A szerző a modellekből leszűrhető tanulságokon túl a nemzetközi integráció és a kereskedelmi liberalizáció jelentős szerepét hangsúlyozza a gazdasági növekedésben. Felhívja a figyelmet az egyes országokat jellemző intézményi környezet és a gazdaságpolitikák minőségi hatásaira, a termelékenység javulását előmozdító politikai és gazdasági intézmények fejlődésének jelentőségére (North 1990). Halmi rámutat arra is, hogy az intézményi reformok további megvalósítása egyben az európai integráción belüli felzárkózás egyik kulcskérdése.

A növekedésméleti alapozással foglalkozó fejezet után a szerző az európai integráció növekedésre gyakorolt hatásmechanizmusait elemzi, és megállapítja, hogy a kereskedelmi liberalizálás, a négy alapszabadság megvalósítása, az egységes belső piac kiteljesítése a versenyképesség javulásával jár. Balassa (1961) rendszerét alapul véve az egyes integrációs fázisok részletes elemzését adja, kezdve a statikus és dinamikus vámunió-elméletekkel, a közös piac, majd az egységes piac és a gazdasági és monetáris unió hatásainak leírásával. Részletesen tárgyalja a kereskedelemteremtés és a kereskedelemterelés hatásait, annak függvényében, hogy az integrációban részt vevő országok milyen kereskedelempolitikával (védelemmel) rendelkeztek korábban, illetve milyen az egymás közötti és az Európai Unió kivül állókkal folytatott kereskedelmük

szerkezete és árszínvona. A kereskedelmi hatásokon túl az előidézett tőke-képződés jelentőségére is rávilágít.

A szerző a tényezőáramlás következtében feltételezhető tényezőköltés- és tényezőár-kiegyenlítődéskapcsán számos ellenvetést fogalmaz meg, többek között utalva a munkaerő-piaci rugalmatlanságokra vagy éppen a termelékenységi színvonalak közötti eltérésre. Felhívja a figyelmet a piac méretének kihasználásából adódó méretgazdaságossági előnyök mellett az intenzívebb verseny sokrétű és kedvező következményeire is (pl. a hatékonyság javulására, a szerkezetváltás előmozdítására, a vállalati ár-költség rés csökkenésére). Az elméleti következtetéseket az európai integráció gyakorlati folyamatainak számszerű hatáselemzése egészíti ki, Allen, Gasiorek, Smith (1998), illetve Badinger és Breuss (2011) átfogó kutatási eredményeinek összefoglalása alapján. Halmi az európai gazdasági fejlődés különböző időszakait vizsgálva arra is felhívja a figyelmet, hogy az 1950-es évektől az 1973-as olajárrobbanásig tartó aranykort jellemző felzárkózási növekedés időszakán túllépve már nem elegendő az utánzás: a technológiai fejlődés hajtóereje csakis az innovációra épülhet. Eichengreenre (2008) hivatkozik, aki megállapította, hogy Európában ez az elmozdulás lassúnak bizonyult. Mindemellett az aranykor utáni két évtizedben még továbbra is gyorsabban nőtt a munkatermelékenység az Egyesült Államokhoz viszonyítva, ám a felzárkózás az egy főre jutó GDP esetében lefékeződött.

Az egyes tagországokban az integráció számottevő, tartós növekedési és termelékenységi hatásokat eredményez. A kereskedelem mellett a technológiai ismeretek elterjedésének hatásai tovagyűrűznek. Az ismeretek terjedése kapcsán meghatározó a nagyarányú tőkeáramlás, azon belül is a közvetlen külföldi beruházások termelékenységet növelő szerepe. A tudástőke, a humán tőke és a fizikai tőke akkumulációja együttesen járul hozzá az integrációban részt vevő országok kedvezőbb növekedési teljesítményéhez. Halmi egyik fő állítása, hogy a konvergenciát előmozdító mechanizmus elsősorban a piaci integrációra épül, a szolidaritásra épített nem piaci mechanizmusok szerepe a felzárkózásban lényegesen csekélyebb.

A kötet harmadik fejezete az európai gazdasági növekedési potenciál alapos vizsgálatával foglalkozik. A potenciális növekedést rövid, közép-, és hosszú távon is elemzi a gazdaság kínálati potenciáljára vonatkozó termelési függvény alkalmazásával. A számítások első körben az EU 15 régi tagországnak különböző csoportjaira (az alapító hatókra, a később csatlakozókra, azon belül is a külön csoportot alkotó három mediterrán tagországra) terjednek ki, megvizsgálva a munka, a tőke és a teljes tényezőtermelékenység hozzájárulását a növekedéshez. Fő következtetése, hogy az EU 15 esetében az 1980-as évekre jellemző évi 2% körüli potenciális növekedési ütem az 1990-es évektől kezdődően folyamatosan csökkent, mindeközben jelentős különbségek alakultak ki az egyes tagországok között. A 2008-tól kezdődő időszakban valamennyi országot már csak 0,6–0,7%-os ütem jellemzi. Ugyanakkor a mediterrán országcsoport esetében – az 1980-as évek második felétől lényegében a 2008-as válságig – az évi 3–4%-os nö-

vekedési ráta a számítások szerint negatív előjelűre változik 2018-ig. Mindeközben az Egyesült Államok növekedési rátája mindig meghaladta az EU-ét: az 1980-as évektől az ezredfordulóig 3% körüli vagy afeletti évi növekedési ütem jellemezte, ami csak a válság körüli években esett 1% alá, majd 2013 óta ismét meghaladja a 2%-ot, fokozatosan közelítve a korábbi 3%-os ütemet; és a beruházási arány szinte kivétel nélkül, minden évben meghaladta az uniós szintet. Az EU tagországainak termelékenysége ugyanakkor gyorsabban növekedett az Egyesült Államokhoz képest az 1990-es évek első feléig tartó időszakban. Ez a folyamat megtört és a termelékenységi rés elkezdett szűnyülni.

Halmi szerint a termelékenységi rést elsősorban a termékpiacon verseny és az innováció területén jelentkező hiányosságokkal lehet megmagyarázni, az EU kevésbé specializálódott a magas termelékenységnövekedést felmutató csúcstechnológiai, illetve információs és kommunikációs technológiai (IKT) ágazatokra. Az IKT elterjedését számos esetben a túlszabályozás is nehezíti (Conway, Nicoletti 2006; Nicoletti, Scarpetta 2005). Sapir és szerzőtársai (2004) jelentésére és számos további elemzés következtetéseire utalva a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az innovációalapú gazdasági fejlődésben az egyes országok gazdaságpolitikai és intézményi környezete meghatározó jelentőségű, többek között ezzel is magyarázhatóak az EU tagországi közötti jelentős eltérések az innovációs képesség terén.

A termelési függvény alapján számított hosszú távú előrejelzések sem mutatnak kedvező képet: az EU 15 és az EU 27 esetében elvégzett számítások is a potenciális növekedési ütem tartósan alacsony szintjét, sőt csökkenését mutatják: az EU 27 esetében 2020-ig évi 1,5%-os, azt követően 2030-ig 1,6%-os, 2040-ig 1,4%-os, 2060-ig 1,3%-os évi növekedési potenciált. A modellszámítás szerint az eleinte kedvezőbb dinamikájú növekedést követően a kevésbé fejlett keleti tagországok felzárkózása is elakad 2035-től.

Külön fejezet foglalkozik a válságnak a potenciális növekedésre gyakorolt hatásaival. E következményeket a szerző sokoldalúan elemzi, rámutatva, hogy a kedvezőtlen hatások tartóssága sokkal valószínűbb, mint bármely korábbi recessziós időszakban, akár a tőkeakkumuláció, a finanszírozáshoz történő hozzáférés, a bizonytalanság és kockázatok fennmaradása, akár az innovációra fordított források korlátai miatt. A közpénzügyi reformok is elkerülhetetlenek a felduzzadt államadosságok finanszírozhatósága következtében. A szerző középtávú kvantitatív elemzést készít az egyes EU-tagországok csoportjait, illetve az egyes országokat jellemző potenciális növekedésről, szerinte nagy eltérések fognak kialakulni az egyes országcsoportok között. A mediterrán és a közép- és kelet-európai országok közül a „sérülékeny” kategóriába került országok esetében a felzárkózás leáll, ami súlyos politikai és társadalmi problémákat is felvet. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a várható „konvergenciakrizist” még időben kellene megelőzni megfelelő strukturális reformokkal és makrogazdasági politikákkal. A modellszámítások ugyanis változatlan politikákkal számolnak, ezért elvileg van mód az alapfeltételek megváltoztatását befolyásoló reformok keresztülvitelére.

Halmai Péter a kötet következő fejezetében elemzi a felzárkózás eddigi tapasztalatait, hangsúlyozva, hogy az EU tagországai közötti konvergencia, vagyis a kevésbé fejlett tagországok esetében a tartósan magasabb ütemű potenciális gazdasági növekedés az integrációs folyamat meghatározó eleme. A fejlettségi különbségek mérséklődése nemcsak következménye, de alapfeltétele is az integráció megfelelő működésének. A válság előtti időszakban az ír, spanyol, portugál és görög fejlődés mozgatórugói különböztek, sikerességüket, avagy nem megfelelő eredményeiket eltérő okok magyarázzák. Közös pont a magasabb munka- és tőkeinput hatása, a növekedés extenzív jellege, miközben a teljes tényezőtermelékenység magas növekedési üteme csak Írországot jellemezte. A pénzpiaci integráció és az euró bevezetése a tőke költségek jelentős csökkenését eredményezte (elszakadva a tőke termelékenységétől), melynek következtében növekedtek a beruházások.

Az államháztartás konszolidálása is számottevő hatással járt mind az euró bevezetésére való felkészülés idején, mind a 2008-tól kezdődő válságot megelőző években. Az állami beruházások finanszírozásában az 1990-es évek elejétől az uniós transzferek igen jelentős szerepet tölthettek be, elérve a források 25–50%-át. Ez komoly erőforrás-bevonást jelent a versenyképességet javító körülmények, feltételek megerősítését szolgáló, közpénzekből finanszírozott beruházások megvalósításához, annak ellenére, hogy az unió egésze szempontjából csak a GDP 0,4%-át kitevő jövedelem-újraelosztásról van szó (Kengyel 2012).

Az új tagországok kapcsán az elemzés megállapítja, hogy a felzárkózás a tranzíciós recesszió leküzdését követően, az 1990-es évek második felétől indult el. A válság sem törte meg a folyamatot, mert a régi tagországok átlagos növekedési üteme kedvezőtlenebbül alakult. Az egyes országok teljesítménye között jelentős különbségek alakultak ki, ebben számos tényező játszott szerepet: az induló fejlettségi szint, az országok mérete, gazdasági szerkezete és az eltérő hazai gazdaságpolitikák. 1995 és 2012 között a három balti ország mintegy egyharmaddal került közelebb a fejlett országok átlagához. Szlovákia és Lengyelország 26–22%-os, Bulgária, Magyarország és Románia 15%-os felzárkózást mutatott fel. Csehország és Szlovénia felzárkózása 10% alatt maradt. Halmai részletesen elemzi a nominális és a reálkonvergenciát jellemző folyamatok, mutatók alakulását, rámutat a túlértékelt reálárfolyam veszélyeire és a folyó fizetési mérleg hiányának finanszírozási összefüggéseire is.

A szerző a felzárkózási potenciál alakulásának elemzése során arra a következtetésre jut, hogy az új tagországok felzárkózása mérséklődik, egyes országok esetében teljesen leáll. A 2060-ig végzett modellszámítás az EU egészére az egy főre jutó potenciális kibocsátás több mint kétszeres emelkedését mutatja 2010-hez viszonyítva. Ezt az átlagot Bulgária és a balti államok jelentősen felülmúlják 270% körüli növekedéssel, a többi új tagország az átlag fölött, vagy a körül teljesít. (Itt az egy főre jutó adatok miatt a népességi előrejelzések következményeit is szem előtt kell tartani.) Nyilvánvaló, hogy amennyiben nem sikerül az unió átlagos növekedési ütemét számottevően és tartósan meghaladni, akkor

a fejlettségi különbségek közötti szakadék hosszú távon fenn fog maradni az egyes kevésbé fejlett tagországok és az unió átlagos fejlettségi szintje között.

Külön fejezet elemzi az új tagállamok növekedési modelljének jellemzőit és a válság utáni hosszabb távú fenntarthatóságát. A válságot megelőző időszakban a növekedés meghatározó tényezője a tőkeakkumuláció és a teljes tényezőtermelékenység növekedése volt. Döntő jelentőségű volt a külső nyitottság, a nemzetközi tőkevonzó képesség növekedése, a viszonylag olcsó és jól képzett munkaerő szerepe. A válságot megelőző jelentős ütemű hitelállomány-növekedés ugyanakkor a belső keresletet ösztönözte, ami túlfűtöttséghez vezetett, rendkívül növelve a külső sokkokkal szembeni sérülékenységet. Halmai véleménye szerint a válság a nemzetközi kereskedelmen és a pénzügyi integráltságon keresztül fejtette ki hatását, vagyis az exportkereslet visszaesése és a hitelezés leállása, illetve a külföldi tőke kiáramlása jelentették a legsúlyosabb problémákat. A beruházási ráta jelentősen visszaesett. A kibocsátási ütem mérséklődése mögött a tőketényező hozzájárulásának jelentős csökkenése, a munkatényező negatív előjelű hatása és a teljes tényezőtermelékenység kedvezőtlen alakulása állt. Vagyis a válság után a gazdasági növekedést meghatározó tényezők egyike sem érte el a korábbi szintjét, ezért nem állt helyre a kibocsátás korábbi dinamikája. Mindezek ismeretében fogalmazta meg a szerző, hogy növekedési fordulatra, új növekedési modellekre van szükség. A radikális strukturális reformok elsősorban a tudásfelhalmozást, a rugalmasabb munkaerőpiacot és az innováció előmozdítását támogató, hatékony intézményi kereteket igényelnének.

A kötet záró fejezete a strukturális reformok értelmezésével, az EU és az egyes tagországok számára kívánatos – a növekedési potenciált ösztönző – legfőbb változtatási irányokkal foglalkozik. Kiindulópontja a korábbi fejezetekben bemutatott integrációs mechanizmus és a konvergencia fenntarthatóságának biztosítása. Halmai a fiskális konszolidációt olyan elkerülhetetlen alapfeltételnek tekinti, amely önmagában sem „csak” megszorítást jelent, hanem a növekedést is megalapozza. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a strukturális reformok fő irányát a növekedési potenciált támogató intézkedéseknek kell jelenteniük. A hangsúlyt a belső piac jobb működésének előmozdítására, az üzleti környezet javítására kell helyezni, valamint termék- és szolgáltatáspiaci versenyhelyzet erősítéséből származó allokációs, termelési és innovációs hatékonyság javulására szolgáló intézkedésekre van szükség. Vagyis a fennálló akadályok eltörlését, a hálózati iparágak további liberalizálását, a felesleges belépési korlátok felszámolását, a védett piacok megnyitását, az adminisztratív terhek csökkentését javasolja. Kiemeli az ár-költség rés csökkenésének fontosságát, ugyanis az jelenleg mintegy 4%-kal magasabb az Egyesült Államokéhoz képest.

Foglalkozik a pénzügyi szolgáltatások belső piacának erősítésével, a tudás és innovációt előmozdító intézkedések szükségességével, a humán tőke fejlesztésének jelentőségével. A munkaerő-piaci reformokat is kulcsterületnek tekinti a strukturális reformokon belül, a rugalmasabb munkaerő-piaci szabályozás mellett fontos az aktív és preventív politikák alkalmazása, az egész életen át tartó tanulás.

Mindehhez az adó- és támogatáspolitikai reformja is kapcsolódik a foglalkoztatottsági szint növelésének igényével összekapcsolva. Az oktatáspolitikai szerepét hangsúlyozza a szerző, kiemelve a magasan képzett munkaerő jelentőségét a K+F-tevékenység és az innováció erősítésében játszott kulcsszerepe miatt. Felhívja a figyelmet az egyes reformterületek közötti szinergikus hatásokra, mind a termék-, tőke- és munkaerőpiac, mind a dereguláció és integráció vonatkozásában. Röviden elemzi a lisszaboni stratégia, majd az azt követő Európa 2020 stratégia keretében megfogalmazott intézkedések várható következményeit, mindennek előtt az innováció és versenyképesség összefüggésében, kiemelve a tudásháromszög egyes elemeinek szerepét. Bemutatja a strukturális reformok hatásait elemző tanulmányok főbb következtetéseit, amelyek elsősorban a kibocsátási és foglalkoztatási következményekre vonatkoznak. (Barkbu, Rahman, Valdes et al. 2012; Bouis, Duval 2011; Cacciatore, Duval, Fiori 2012; Roeger, Varga, Veld 2013).

Halmai Péter könyve hozzájárulhat az európai gazdaság hosszú távú növekedési kilátásait megalapozó elméleti megfontolások világos, modellalapú végiggondolásához és az EU és tagországai előtt álló elkerülhetetlen reformok fő irányainak kialakításához. Nagy kérdés, hogy az EU képes lesz-e arra, hogy koordinált strukturális reformokat tudjon hatékonyan megvalósítani a gyakorlatban. Az eddigi „nagy” stratégiák felemás eredményei ezen a téren sok kérdést vetnek fel, elég csak az uniós szintű terveket megfogalmazó hatáskörökre és eszközrendszerre (ösztönzők, szankciók, számonkérhetőség, szükséges források) gondolni. Az Európa 2020 stratégia célkitűzéseit szolgáló szakpolitikai változások, a nemzeti reformprogramok elkészítésének kötelezettsége, illetve az európai gazdasági kormányzás kereteinek megerősítését célzó lépések már mutatnak pozitív irányú elmozdulást. A szükséges reformok eredményes megvalósításához ugyanakkor lényeges alapkövetelmény a tagországok elkötelezettségének megerősítése, a jól körülhatárolt feladatok meghatározása és megvalósítása uniós és nemzeti szinten.

Irodalom

- Allen, C., Gasiorek, M., Smith, A. (1998): European single market: how the programme has fostered competition. *Economic Policy*, October, 441–486. <http://doi.org/c4wknv>
- Badinger, H., Breuss, F. (2011): The quantitative effects of European post-war economic integration. In: Jovanović, M. N. (ed.): *International Handbook on the Economics of Integration*. Vol. III. Palgrave, Hampshire, New York. <http://doi.org/bhf4>
- Balassa, B. (1961): *The theory of economic integration*, Allen & Unwin, London
- Barro, R., Sala-i-Martin, X. (2004): *Economic growth*. MIT Press, Cambridge
- Barkbu, B., Rahman, J., Valdes, R. et al. (2012): Fostering growth in Europe now. *IMF Staff Note*, SDN,12,07 <http://doi.org/bhf5>
- Bouis, R., Duval, R. (2011): Raising potential growth after the crisis: A quantitative assessment of the potential gains from various structural reforms in the OECD area and beyond. *OECD Economics Department Working Papers*, 835.

- Cacciatore, M., Duval, R., Fiori, G. (2012): Short-term gain or pain? A DSGE model-based analysis of the short-term effects of structural reforms in labour and product markets. *OECD Economics Department Working Papers*, 948.
- Conway, P., Nicoletti, G. (2006): Product market regulation in the non-manufacturing sectors of OECD countries: Measurement and highlights. *OECD Economics Department Working Paper*, 530.
- Eichengreen, B. (2008): *The European economy since 1945: Coordinated capitalism and beyond*. Princeton University Press, Princeton
- Kengyel Á. (2012): Az Európai Unió kohéziós politikájának integrációs jelentősége és szabályozásának jövője. *Közgazdasági Szemle*, március, 311–332.
- Nicoletti, G., Scarpetta, S. (2005): Regulation and economic performance: Product market reforms and productivity in the OECD. *OECD Economics Department Working Papers*, 460.
- North, D. C. (1990): *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/bhf6>
- Roeger, W., Varga, J., Veld, J. (2013): Growth effects of structural reforms in Southern Europe: The case of Greece, Italy, Spain and Portugal. *European Economy. Economic Papers*, 511. DG ECFIN, Brussels
- Romer, P. (1986): Increasing returns and long run growth. *Journal of Political Economy*, 5., 1002–1037. <http://doi.org/cx8w5b>
- Sapir, A. et al. (2003): An agenda for a growing Europe: Making the EU system deliver. *Report of an Independent High Level Group established on the initiative of the President of the European Commission*, Brussels
- Solow, R. (1956): A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 1., 65–94. <http://doi.org/fwwxt2>

**A fenntarthatóság földrajzi alapú szemlélete a
tervezés gyakorlatában**
Gondolatok a tervezés aktualitásairól Péti Márton
A területi tervezés és fejlesztés a fenntarthatóság
jegyében – Stratégiai környezeti vizsgálatok
földrajzi szemléletben c. könyve kapcsán
(JATEPress, Szeged, 2011. 208 o.)

SALAMIN GÉZA

SALAMIN Géza: mesteroktató, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés Intézet, 1093 Budapest, Fővám tér 8.; főosztályvezető, Magyar Nemzeti Bank, 1054 Budapest, Szabadság tér 9.; salaming@mnb.hu

Géza SALAMIN: master teacher, Budapest Corvinus University, Institute for Economic Geography, Geoeconomics and Sustainable Development, Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; head of department, The Central Bank of Hungary; Szabadság tér 9., H-1054 Budapest, Hungary; salaming@mnb.hu

A közpolitikák gyakorlatában világszerte előtérbe kerül az ágazatokon átívelő beavatkozások szükségessége, ennek szellemében az Európai Unió politikáiban is integrált stratégiák fogalmazódnak meg a kor kihívásainak megoldási törekvéseiben. Legyen szó gazdasági növekedésről, klímaváltozásról vagy éppen a demográfiai változások sürgető kihívásairól, minden esetben az ágazatokon, szakterületeken átívelő policy a kívánatos. Ez a világ komplexitását figyelembe vevő megközelítés minden szakágazatot csupán eszközként vesz figyelembe és újrarajzolja a tudás- és szakterületek rendszerét. Az integrált szemléletet és integrált fejlesztéseket igénylő korban aktuális figyelünk a többi regionális tudományi terület mellett a földrajztudomány szemléletére, amely hagyományosan a különböző társadalmi-gazdasági és természeti jelenségek térbeli szintézisével foglalkozik. Ilyen jellegű, a geográfiában is gyökerező munka Péti Márton *A területi tervezés és fejlesztés a fenntarthatóság jegyében* címmel néhány éve megjelent tudományos, de a praktikum igényeiből táplálkozó kötete. A hazai területi vonatkozású tervezési-fejlesztési feladatok aktualitása kapcsán időszerű e művet a területfejlesztés, a területi tervezés és általában a fejlesztéspolitikák gyakorlóinak és e kérdések tudományos kutatóinak figyelmébe ajánlanunk.

A 2008 után jelentkező gazdasági válság egyszerre hozta magával a gazdasági növekedés újraindításának kényszerét, de egyben – főképp a kudarcok tapasztalata alapján – a fejlődés fenntarthatóvá tételének fokozódó igényét az Európai Unió szintjén és Magyarországon is. Ez tükröződik mind az unió Európa 2020 stratégiájában – az intelligens növekedés, fenntartható növekedés, inkluzív növekedés cél hármásával –, mind a 2014-ben a magyar Országgyűlés által elfogadott Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció (OFTK 2014) gazdaság fenntarthatósági mondanivalójában. Fontos kiemelnünk, hogy a magyar stratégiában a jelen fejlesztési időszak egyik legfontosabb magyar gazdaságfejlesztési gondolata, a helyi gazdaságfejlesztés is a térségi fenntarthatóság megerősítésére törekszik, illetve az által nyerhet teret. Jelenleg Magyarország a második teljes ciklusú hétéves kohéziós politikai periódusa legelején tart, amely az ország számára 25 milliárd euró uniós forráskezetet jelent. Erre a 2014–2020 közötti fejlesztési periódusra rendelkezésre állnak az alapvető irányt kijelölő koncepcionális dokumentumok (Európa 2020, Közösségi Stratégiai Keret, OFTK) és a fejlesztési források főáramát tartalmazó végleges operatív programok, de a fejlesztések megvalósítása, konkrét programokba ültetése számtalan, részben területi vonatkozású tervezési feladatot jelent. Ezekben a növekedési célok elérése mellett fontos kérdés, hogy hogyan sikerül a fenntartható fejlődést ösztönözni, hogyan lehet valós fenntarthatóságot érvényesíteni, és az is, hogy mi lehet ebben a területi tervezés és a fejlesztéspolitika szerepe. A hazai EU-s finanszírozású fejlesztéspolitikai tervezési folyamatok során a fenntarthatóság gondolata szükségszerűen megjelenik a fejlesztési dokumentumokban – mint horizontálisan érvényesítendő cél ez eddig is kötelező volt –, azonban ez gyakran meglehetősen általános, olykor semmitmondó és közhelyszerű fogalmak citálásában merül ki. Hogy a fenntarthatóság érdemben hogyan érvényesíthető, arról nagyon szegényes a gyakorlati tudás, illetve a környezeti-fenntarthatósági vonatkozású tudományok és a regionális és egyéb területfejlesztési kapcsolódású tudományok együttműködése is mérsékelt maradt.

Éppen ezért időszerű olyan szakmai törekvésre figyelni, amely a fenntarthatóságot és a fejlesztési tervezést kísérli meg tudományos módszerességgel feltárni és elméleti alapjait kibővíteni. Péti Márton könyve a hazai tervezési gyakorlat főáramában szerzett bő évtizedes szakmai tapasztalatainak és doktori disszertációjában csúcsonódó tudományos vizsgálódásainak gyümölcse. A szerző a területfejlesztési és kohéziós politikai tervezés és a környezeti értékelések ismert geográfus gyökerű hazai szakembere. A könyv a Földrajzi Tanulmányok hetedik köteteként jelent meg a Szegedi Tudományegyetem kiadásában. A rendkívül sűrűn szedett, kétszáz oldalas, puritán kivitelű – s mindettől kissé nehezen olvasható – kötet nem kevesebbre törekszik, mint a környezeti fenntarthatósági ismeretkörök és a területi tervezési-fejlesztési tudások gyakorlat-orientált szintézisére. A munka tudományos, de nagyon is gyakorlatias indíttatásból gyűjti egybe a fenntarthatóság területi érvényesítésének lehetőségeit, a szakirodalmi feltárás mellett számos esettanulmány bemutatásával. A

szerző megközelítésében a fenntartható fejlődés ma az egyetlen olyan paradigma, mely a legkülönbözőbb fejlesztési tevékenységek valós alapja lehet. Péti szerint azonban ennek a paradigmának napjainkban meg kell újulnia. A fenntartható fejlődés kötelező emlegetése kiüresítette és klisészerűvé tette e fogalomkört. A könyv legfőbb üzenete, hogy a fenntartható fejlődést földrajzi szemléletben kell újraértelmeznünk. Meg kell tudni határozni a fenntarthatóság közvetlen térbeli környezetünk valós állapotához, tájaink adottságaihoz, térségeink gazdasági és társadalmi szerkezetéhez igazított konkrét jelentéseit és kritériumait, azt, hogy tulajdonképpen mit jelent a fenntarthatóság a konkrét terekben. Ehhez képest a globálisan értelmezett fenntarthatóság és a globális környezeti problémák túlságosan távol vannak a mindennapjainktól, potenciális cselekvési tereinktől. A könyv amellet is érvel, hogy nem léphetünk előre, ha csak az ágazatokhoz kötötten értelmezzük a fenntarthatóságot. Hiába fogyaszthatók pl. térségünkben fenntartható közlekedési eszközökkel odaszállított, ám messzi földön fenntartható módon előállított termékek, ez önmagában nem erősíti térségünk fenntarthatóságát. Ahogyan az sem, ha helyi erőforrásainkat a térségünkön kívül hasznosítják, még ha fenntartható módon teszik is azt. A kötet tehát érvanyag amellet, hogy a fenntarthatóság valós értelmezése a térben adható meg, és éppen ezért a fenntarthatóság első számú letéteményese a területi tervezés lehet. Ehhez azonban a tervezésnek minden körülmények között fel kell vállalnia a fenntarthatóság érvényesítésének feladatát. A szerző hitet tesz az interdiszciplinaritás mellett, amelyet szerinte elsősorban a gyakorlat fokozódó szintetizálási törekvései követelnek ki.

A szerző a kötet tárgyaként a területi tervezés fogalmát használja, amelynek értelmezése ma Magyarországon korántsem egyértelmű. A mű a közszféra területi alapú tervezési és fejlesztési tevékenységeire irányul, tehát elsősorban a területfejlesztés, a regionális fejlesztés, kisebb részben a hazai területrendezés témaköreivel foglalkozik, miközben a fejlesztéspolitika egészére, sőt részben az ágazati politikák szerepére is kiterjed. Célcsoportjának elsősorban e kérdésekkel foglalkozó gyakorlati és tudományos szakemberek, illetve döntéshozók tekinthetők, de a könyv hasznos lehet a tématerület oktatásában is. A kötet nagyon praktikus tervezési kérdésekkel foglalkozik tudományos feltárás és megalapozás keretében. A szerző maga is úgy fogalmaz, hogy munkája alapvetően tudományos monográfia, amely egyes részeiben kézikönyvekben megszokott üzeneteket hordoz.

A könyv három érdemi fejezetben mutatja be a térségi fenntarthatóság elvén nyugvó területi tervezés alapjait, valamint az ehhez kapcsolódó stratégiai környezeti vizsgálatok elméletét és módszertanát. A bevezetést követő második fejezet a területi tervezés és a környezeti tervezés elméleti közötti kapcsolatot tárja fel. A harmadik fejezet a területi tervezésben alkalmazható környezet-integrációs gyakorlatokat mutatja be. Az egyes eljárásokat több hazai és külföldi példán keresztül ismerteti, melyek döntő többsége a szerző személyes tapasztalata. E fejezet kiemelt figyelmet szentel a stratégiai környezeti vizsgálatok el-

méletének és módszertanának, és e téma nemzetközi szakirodalmáról is átfogó áttekintést nyújt. A negyedik fejezet jelöli ki a fenntarthatóság gondolatára épülő területi tervezés lényegét és ismérveit. A szerző itt először a térségi fenntarthatóság fogalmát definiálja, kijelöli ennek elveit. Ezt követően konkrét útmutatót ad arról, hogyan célszerű a tervdokumentumok és a tervezést kísérő eljárások tartalmát kialakítani, és milyen módszereket érdemes követni annak érdekében, hogy a fenntarthatóság elvén alapuló területi tervezési rendszer épüljön ki. A kötet értéke a nagyszámú konkrét, jó gyakorlatnak tekinthető tervezési példa bemutatása (pl. a Balaton térség fenntarthatósági keretstratégiája) és különösen hasznos a kötet apró betűs függeléke, amely konkrét térségi indikátorlistákat, tervezési példákat, nemzetközi esettanulmányok összefoglalóit, stratégiai környezeti vizsgálatok értékelő táblázatait és a szerző kvalitatív felmérésének eredményeit tartalmazza. A kötet másik haszna, hogy kiterjedt hivatkozási rendszere és száz fölötti irodalomjegyzék-tétele révén forrástérkép-ként használható a témakörben.

Ha a szakirodalmi kapcsolódásokra tekintünk, látható, hogy Péti Márton könyve egyszerre mozog a fenntarthatósági és a területi tudományos tématerületeken. A könyv kombinált elméleti-gyakorlati megközelítése alapján a környezeti-fenntarthatósági tudományok és a tervezés témakörében hasonlítható Gibson és munkatársai (2005) Sustainability assessment című alapvetéséhez. Ez a könyv a tengerentúli (amerikai, kanadai, ausztrál, dél-afrikai) szakmai körökben ismert, esettanulmányait onnan meríti. Péti Márton könyve szintén hoz újjvilági példákat, és szakirodalmi háttere is nagyrészt ilyen eredetű cikkekre támaszkodik. Az európai szakirodalmak terén Fischer (2008) The theory and practice of strategic environmental assessment című műve említhető, akár mint hasonló megközelítéseket ambicionáló előkép. A hazai szakirodalomba a stratégiai környezeti vizsgálati témakört elsőként és átfogóan bevezető Szilvácsku (2003) munkáját érdemes kiemelni, bár e mű esetében az elméleti áttekintés kevésbé markáns, a szakmaikézikönyv-szerepkör az elsődleges. Péti Márton könyve területi tervezési vonatkozásban párhuzamba húzható Harris (2014) munkájával. A hazai szakirodalomban a komplex területi megközelítés kézikönyv igényű megközelítése kapcsán az utóbbi tíz évben leginkább az egykori VÁTI Regionális Tervezési és Urbanisztikai Nonprofit Kft. szakkötetei említhetők, amelyek gondozásában egyébként Péti Márton is közreműködött (Péti 2010; Ricz, Salamin 2010), bár ezekben az elméleti háttér bemutatása kevésbé erőteljes a szerző most bemutatott művével összevetve. A hazai és egyben európai szakirodalmak közül az egyik legjobb párhuzamot talán a 2011-es magyar EU-elnökségre közös európai szakértői összefogásban elkészült városklíma-kézikönyv adhatja (Salamin, Kohán, Dobozi, Péti 2011). Péti Márton könyve a fentieknél részben több, részben kevesebb, hiszen a két témakör, a területi és a fenntarthatósági megfontolások célirányos összevetésére törekszik. Részletesen bemutatja mindkét oldal elméleti és gyakorlati műveleteit és kísérletet tesz a fogalomrendszerek szintetizálására. Ez a törekvés emblematikusan a térségi

fenntarthatóság fogalmának és kritériumainak bevezetésében testesül meg, utóbbi a területi tervek stratégiai környezeti vagy fenntarthatósági vizsgálatának gyakorlatában célszerűen alkalmazható eszköz, amit bizonyít, hogy a mű megjelenése óta átszivárgott több stratégiai környezeti vizsgálati projektbe.

Péti Márton munkájában ugyanakkor a fenti művekhez képest sok esetben túl specifikus az egyes konkrét tervezői eszközökhöz, szabályozásokhoz való kötődés: egy magasabb absztrakciós szint hosszabb távon érvényes megállapításokhoz vezethetne, de legalábbis könnyebben lehetne követni az üzeneteket évek múltán is. A munkában tehát érezhető az elmélet és a gyakorlat összekapcsolásának korlátja. A jogszabályilag meghatározott köztervezői eszközök és azok jelentősége napjainkban gyakran változnak. Példának okáért a műben jól körbejárt előzetes programértékelés és stratégiai környezeti vizsgálat gyakorlata nem tudott elmélyülni. Az EU tervezési előírásai és gyakorlata sem ezeknek az eszközöknek a kifinomulása irányába mutat, inkább csak kötelező, szinte bárhogyan teljesíthető előírásokká váltak, megkockáztatható, hogy jogszabályi sorsuk is bizonytalan. Nem ezeken keresztül lehet tehát felépíteni egy fenntarthatóságot érvényesítő tervezési-fejlesztési rendszert, illetve vélhetően nem ezek lehetnek annak tartós garanciái. Újabb instrumentumok valós bevezetése pedig még kevésbé várható (mint pl. a fenntarthatósági keretstratégia), még akkor sem, ha ilyen üzeneteket két területfejlesztési témájú nemzeti koncepciónk is magáévá tett az utóbbi tíz évben.

A kérdéskört általánosabban szemlélve érdemes leszögeznünk, hogy a jelenlegi tendenciák mellett a fenntarthatósági paradigmákban meg kellene találni a növekedésbarát aspektusokat is, hiszen a szakpolitikák („szakpolitikai megrendelések”) ebbe az irányba mozdultak el az elmúlt évtizedben. A növekedési megközelítés sokkal közelebb áll napjaink uniós és térségi közpolitikai megközelítéséhez is (lásd pl. az Európa 2020 stratégiát), mint a „zöld” gondolat. Bár Péti munkája nem a környezetügyre fókuszál, hanem a tágabb értelmű fenntarthatóságra, azonban ennek inkább a konzervációs irányát domborítja ki, az okos és zöld növekedéssel részben-egészben fenntarthatóvá váló – vagy legalábbis akaró – fejlesztéspolitikai vonulatot nem. A mű tehát napjaink valóságában túl határozottan állítja a fenntarthatóságot a területi tervezés középpontjába, miközben a fejlesztési közpolitikák manapság nem ebbe az irányba mutatnak. A fenntarthatóság jelentősége és elvárása csökkenőben van, és nemcsak a növekedési elvárásokkal szemben, hanem ahogy a szerző máshol maga is rávilágít, „a klímaváltozás megközelítése kezdi átvenni a környezeti szempontok ernyőfogalma szerepkörét a fenntarthatóság paradigmájától a köztervezésben” (Péti 2012, 62.).

Összességében Péti Márton munkáját olyan szakmai törekvésnek értékelhetjük, amely nagyon is praktikus tervezési, értékelési feladatokhoz teremt elméleti kereteket és ezek érvényesítéséhez konkrét módszertanokat, miközben világossá teszi, hogy stratégiai tervezési feladatokat, területfejlesztést és stratégiai környezeti vizsgálatokat érdemi hatékonysággal csak térbeli szemléletben, valós területiséggel lehet megvalósítani.

Irodalom

- Fischer, T. B. (2007): *The theory and practice of strategic environmental assessment: Towards a more systematic approach*. Earthscan, London
- Harris, M. (2014): *Thinking spatially. Why places need to be at the heart of policy-making in the twenty-first century*. Royal Town Planning Institute (Planning Horizons; 1.)
- Gibson, R., Hassan, S., Holtz, S., Tansey, J., Whitelow, G. (2005): *Sustainability assessment: Criteria, processes and applications*. Earthscan, London
- OFTK (2014): 1/2014. (I. 3.) országgyűlési határozat a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Terület-fejlesztési Konceptióról. <http://www.complex.hu/kzldat/o14h0001.htm/o14h0001.htm>
- Péti M. (szerk.) (2010): *Kézikönyv a területi kohézióról: területi megközelítés alkalmazása a közsféra által támogatott fejlesztésekben*. NFGM, VÁTI Nonprofit Kft., Budapest
- Péti, M. (2012): A territorial understanding of sustainability in public development. *Environmental Impact Assessment Review*, 1., 61–73. <http://doi.org/c2pfxp>
- Ricz, J., Salamin, G. (eds.) (2010): *Handbook for the national implementation of the Territorial Agenda of the European Union: the case of Hungary*. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, Budapest
- Salamin, G., Kohán, Z., Dobozi, E., Péti, M. (eds.): *Climate-friendly cities: A handbook on the tasks and possibilities of European cities in relation to climate change*. Ministry of Interior, Hungary, VÁTI, Budapest
- Szilvácsku Zs. (2003): *Stratégiai környezeti vizsgálatok gyakorlata az Európai Unióban*. Vitaregnat Bt., Budapest

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Társadalmi egyenlőtlenségek városi terekben Beszámoló a Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely panelkonferenciájáról

Social differences in urban spaces. A report on the Panel conference of the Socio-spatial inequalities horizontal research network

FEHÉR KATALIN, NÉMETH KRISZTINA, ZSIBÓK ZSUZSANNA

FEHÉR Katalin: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; feher@rkk.hu

NÉMETH Krisztina: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; nemeth@rkk.hu

ZSIBÓK Zsuzsanna: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7622 Pécs, Papnövelde u. 22.; zsibok@rkk.hu

Katalin FEHÉR: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; feher@rkk.hu

Krisztina NÉMETH: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; nemeth@rkk.hu

Zsuzsanna ZSIBÓK: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7622 Pécs, Hungary; zsibok@rkk.hu

A Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében jött létre 2015-ben, azzal a céllal, hogy értelmezze a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeket és az azokat újratermelő folyamatokat, valamint összekapcsolja a tudományos-elméleti diskurzust és az empirikus kutatásokat. A műhely munkájában részt vevő kutatók a teret társadalmi konstrukcióként, a tér és a társadalom viszonyát kölcsönösen meghatá-

rozottként értelmezik. A térbeli és társadalmi folyamatokat kritikai megközelítésben, történeti beágyazottságukban, hatalmi viszonyok által befolyásoltan írják le, míg a makrostrukturális (globális, európai, nemzeti) változásokat és a társadalmi cselekvők stratégiáit különböző földrajzi léptékű folyamatként, reflexíven és interdiszciplinárisan vizsgálják. (A műhely céljairól, koncepcionális keretéről és a kitűzött kutatási tervekről lásd bővebben Nagy, Virág 2015.)

A műhely a második panelkonferenciáját 2016. február 29-én, Budapesten tartotta, melynek témái a térbeli-társadalmi kirekesztés városi formái és a városrehabilitációs beavatkozások következményei voltak. Előljáróban az első panelvita moderátora, Nagy Erika, az MTA KRTK RKI békéscsabai csoportjának munkatársa rámutatott arra, hogy az elméletek és az empiria kölcsönös közelítése és kölcsönhatásaik értelmezése mellett a rendezvény aktualitását adja, hogy a kiszorítás, a marginalizáció egyre erőteljesebben és szembetűnőbben jelenik meg a városi terekben, miközben a formálódó ellenállás, az érintettek háložatosodásának jelei is megfigyelhetőek.

Az első blokk (*A társadalmi és térbeli kirekesztés folyamatai városi terekben - Alternatívák és válaszlehetőségek*) a városhasználatot értelmező elméletekre és ezek gyakorlati alkalmazhatóságára fókuszált. Vitaindító előadásában Berki Márton, az ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének és a MTA TK Szociológiai Intézetének munkatársa, valamint a Kritikai Városkutatás Műhely tagja két klasszikus elméleti alapvetést, a városhoz való jog koncepcióját (Harvey 2009, 2012; Lefebvre 1968, 1970, 1974; Mitchell 2003) és a térbeli igazságosság fogalmát (Soja 2010) villantotta fel a kritikai elemzés igényével. A városhoz való jog (*right to the city*) gondolatát Berki tágabb társadalmi-történeti kontextusba ágyazva ismertette, így nemcsak az vált világossá, hogy a városi tér kommodifikációjából kiinduló elméleti alapvetés több ponton kapcsolódik a 1968-as mozgalmakhoz, hanem az is, hogy a város használati értékének és csereértékének különbségéből kiinduló Henri Lefebvre hogyan maradt az elmélet nehezen operacionalizálható, absztrakt mivolta következtében követői és kritikusai számára is „misztikus marxista”. Az absztrakt fogalmak később az aktivizmus felől kaptak új impulzusokat és jelentéstartalmakat; a városhoz való jog átültetésére a gyakorlatba, azaz a tértermelés folyamatába való beleszólás és a hozzáférés igényére számos példát vonultatott fel az előadás, főként a félperifériához tartozó térségek-ből (lásd például hazai viszonylatban A Város Mindenkié csoport tevékenységét).

A részvétel és a szabad használat jogának egymásra vetítése kirajolja a térbeli és társadalmi kirekesztettség változó formáit, melyek a hátrányos helyzetet okozó dimenziók interszekcionalitása miatt egymást átfedő, kumulálódó hátrányokat teremtenek, és amelyek a kizárás és a hozzáférés korlátozásának puha és kemény technikái miatt sokszor láthatatlanok maradnak (jó példa erre a szándékosan „hajléktalanbiztosra” tervezett köztéri bútorok formája, amely az avatatlan szem számára csupán újszerű designelemnek tűnhet).

A városhoz való jog koncepciója a korábbi, elsősorban közterekre vonatkozó értelmezése helyett a válság utáni években – fókusz- és léptékváltással – tá-

gabb értelmezést kapott. Ezt David Harvey a városi erőforrások feletti demokratikus kontrollként írja le (Harvey 2012), mely magába foglalja többek között a lakásgazdálkodás átláthatóságát (például üres lakások) vagy a részvételi költségvetés alkalmazását.

A másik fontos elméleti kiindulópont a *térbeli igazságosság* (*spatial justice*) kérdése, amely a városhoz való jog koncepciójának egyfajta kiterjesztése. Edward Soja analitikusan megkülönbözteti az endogén és az exogén igazságtalanságot (Soja 2010), ami elméleti átjárást biztosít a strukturalista és a posztstrukturalista elméletek között. Berki rámutatott arra is, hogy a magyar dzsentrifikációs diskurzusban, de legfőképp a hatalom érvelésében, mennyire hangsúlyos az endogén tényezők szerepe (voltaképpen az ott élők hibáztatásának narratívája) egy-egy terület leértékelődésének értelmezésében.

Az előadás végül felvetette azt a kérdést, hogy mennyiben használhatók az alapvetően centrumban és centrumbeli folyamatokra kidolgozott fogalmak a kelet-európai poszt szocialista félperiférián zajló folyamatok leírására és értelmezésére.

Jelinek Csaba, a CEU doktorandusza és a Kritikai Városkutatás Műhely tagja korreferátumát Harvey a városhoz való jog értelmezésére fűzte fel (Harvey 2009). Az értéktöbblet termelése és elosztása, azaz a városi tér ellenőrzése mint kollektív jog elméleti síkon a dekommodifikáció és a szubsztantív demokratizálás irányába mutat. A kelet-európai régió történelmi és gazdasági meghatározottságai azonban mindkét folyamatot sajátos pályára állítják. A dekommodifikációt, azaz a városi folyamatok, így többek között a városi tér és a lakhatási jogok részleges kivonását a piaci folyamatok alól az egyenlőtlen fejlődés logikája (Smith 1984), azaz a többszintű, de globálisan összefüggő tőke mozgások törvényszerűségeinek való kiszolgáltatottság nehezíti, míg a szubsztantív demokratizálódást az áthagyományozott intézményrendszer demokratikus deficitjéből következő átláthatatlanság és a félperifériát jellemző függőségi helyzet akadályozza. Ebből következően Jelinek több olyan témát is felvetett, amelyekről kevés vagy részleges tudásunk van: kérdés, hogy miként jelenik meg és milyen jelenségekben válik megfoghatóvá a kiszolgáltatottság a regionális szinteken, azaz melyek a globális tőke mozgások közvetlen és közvetett hatásai a félperiférián; vagy melyek a felzárkóztató narratívákat súlykoló fejlesztő politikák és a nemzetállamok szuverenitásának korlátai. Végül felhívta a figyelmet a tudomány – aktivizmus – közpolitikai döntéshozatal közötti kölcsönös közvetítésre és visszacsatolásra, mivel a beavatkozás igénye a jövőbeli kutatásokat is meghatározhatja.

Nagy Gyula, a SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék munkatársa a város mint tércategória használhatóságát vitatta, és rámutatott arra, hogy a kirekesztés a láthatatlan terekben alig észrevehető technikákkal is zajlik. A periféria felé haladva például a magyarországi vidéki városi térben zajló folyamatoknak egyre magasabb az érzékelési küszöbe, mivel a helyben zajló kirekesztési folyamatokat „a jelentéktelenség homálya” fedi, miközben a beavatkozáshoz a periféria felé haladva egyre nehezebb megtalálni a mozgósítható „kritikus tö-

meget”. Mindezek a léptékek kritikus megközelítésére, a léptékváltás problémájára, valamint a lokális kontextusokra és függőségi viszonyokra irányítják a figyelmet. Emellett Nagy – a kutató és a terep közötti eredendő (hatalmi) aszimmetriára fókuszálva – a részvételi akciókutatás lehetőségét, elméleti támogatjait, etikai kérdéseit firtatta a posztszocialista kontextusban.

Velkey Gábor, az MTA KRTK RKI békéscsabai csoportjának tudományos munkatársa hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy az elméleti keretek gyakorlati-empirikus „lefordítása” a megismerés egyik kulcskérdése. A lokalitás, a helyi hatalom kutatása hozzáegíthet a városi heterogenitás (Lefebvre 1974) kialakulásának történeti-oksági megértéséhez. Az eltérő gyakorlatok ugyanis a részvételen és a használaton keresztül egyszerre erősítik meg és teremtik újra a sokszínűséget. A városi terekben voltaképpen leképeződik a társadalmi csoportok szerveződési potenciálja és érdekérvényesítő képessége, így a legalapvetőbb kérdés az, hogy mely csoportok képesek erre és milyen hosszabb távú történeti-társadalmi meghatározottságok jelentik az erőforrásokat vagy korlátokat.

A vitaindító előadás és a korreferátumok több ponton is reflektáltak egymásra. Mindenki érintette az elmélet és empiria összekapcsolását, valamint az elmélet és aktivizmus viszonyát (tágabban értelmelve a leírás és beavatkozás kérdését), ennek szakmai, közéleti és etikai aspektusait, valamint a betölthető szerepeket (kutató, aktivista, szakértő, döntéshozó). A hozzászólásokban és a válaszokban egyre jobban kikristályosodott néhány elméleti felvetés: egyetértés mutatkozott abban, hogy a térbeli igazságosság elemzésekor az endogén és az exogén tényezők nem választhatók szét, és figyelni érdemes a két tényezőcsoport közötti interakcióra. Ugyancsak fontos megjegyzések hangzottak el azzal kapcsolatban, hogy hogyan alkalmazhatók az elméletek a félperiféria leírására, mivel a nyugat-európai társadalomfejlődésre és gazdasági folyamatokra vonatkozó fogalmak (vidék, kivonulás, szegénység) más tartalommal tölthetnek a posztszocialista Kelet-Európában. Így a fogalmak reflektálatlan használata nemcsak pontatlansághoz és felületes értelmezésekhez vezet (például a korlátozott hozzáférés fogalma nem jelenti ugyanazt, mint ha nincs semmilyen hozzáférés a forrásokhoz), hanem egyfajta „öngyarmatosításhoz” is: hiszen a félperiférián élő, de a nyugati fogalmakat használó és a lemaradási/utolérési paradigmát elfogadó kutató végső soron internalizálja saját és szűkebb-tágabb környezetének alávetettségét, a bensővé tett nyelv- és fogalomhasználattal voltaképpen újratermeli periférikus pozícióját. Ráadásul a kontextusoktól eltekintő értelmezési keretben nehezebb felismerni a falusi és városi kirekesztés egymásba fonódását.

E ponton további elméleti és empirikus kutatási irányok is felmerültek, így például a feminista elméletek alapvetései, amelyek a magán és a köz fogalom-párjával új szempontokat adhatnak a városi tértermelés empirikus kutatásához. A városi szegénység viszonylag „túlkutatott” terei helyett új téma lehetne a globális csomópontokban tömörülő, a térben igen mobil szupergazdagok térhasználata és tértermelése. Ennek kutatása több tudományterület határterületének érintését és interdiszciplináris megközelítést követel meg.

A nap második felében a városrehabilitációs beavatkozások társadalmi következményeit vitatta meg a műhely Somogyi Eszter, a Városkutatás Kft. munkatársának vitaindító előadása alapján. Az előadó szociális lakáspolitikával, illetve szociális irányú városfejlesztési politikával foglalkozik, és részt vett szociális városrehabilitációs programok tervezésében. Az előadás érintette a városrészek fel- és leértékelődésének folyamatait, amelyek együtt járnak a szuburbanizációval (a jómódú rétegek kiköltözésével), illetve a szociális szuburbanizációval, vagyis a szegények kiszorulásával. A városrehabilitációt jellemzően a fizikai és a társadalmi leromlás – szélsőséges, koncentrált esetben gettósodás –, illetve funkcióhiány előzi meg. Az előadó a folyamatot budapesti történeti példákkal illusztrálta: egyes városrészek leromlása már az 1990-es években látszódtott és a lakásprivatizáció erős hatást gyakorolt a lakók mobilitására, ugyanakkor a rehabilitációs programok még nem indultak be nagy léptékben. A 2000-es évek programjai nyomán, a társadalmi mutatók (iskolázottság, foglalkoztatási státusz, lakásépítések száma) utalnak a lakosságcserére a főváros VIII., IX. és X. kerületében. A városrehabilitáció egyik markáns kérdése az önkormányzati ingatlanok és lakóinak sorsa: lebontják az ingatlant és új helyre költöztetik a lakóikat, akik esetleg pénzbeli térítést kapnak, illetve felújítják a lakásokat, gyakran szándékosan bérlőcserével. Az önkormányzatoknak ugyanis nem érdekük, hogy az alacsonyabb státuszú rétegeket tartsák meg a felújított lakásokban és támogatást nyújtsanak nekik. A hátrányos helyzetűek kiszorulása tehát gyakran tudatos önkormányzati politika eredménye. Az előadó tapasztalata szerint a szociális városrehabilitációs projekteknek korlátozott a hatása mind a fővárosban, mind a vidéki városokban, mivel leginkább csak a fizikai beavatkozások hatása válik érzékelhetővé. Társadalom- és szociálpolitikai beavatkozások hiányában a rehabilitációs projektek önmagukban nem tudják visszafordítani azokat a strukturális és társadalmi folyamatokat, amelyek a lakhatási szegénységet és a szegények kiszorulását eredményezik. Mivel a szociális városrehabilitáció a fizikai megújítás, a lakáskörülmények javítása mellett a társadalmi felzárkózást, illetve az integrációt tűzi ki célul, mindenképpen integrált, komplex programokra van szükség az alapproblémák (iskolázottság, munkanélküliség, eladósodottság, közbiztonság, közösségi kohézió) kezelésére. Adott esetben előfordulhat, hogy egy-egy projekt erősíti a szegregációs folyamatokat, például ha nem tudják kezelni a hátralekös lakásbérlők vagy a jogcím nélküli lakáshasználók helyzetét, vagy ha a felújított, illetve a csereingatlanok magasabb lakbérei és fenntartási költségei miatt megnövekedett terheket nem enyhítenek párhuzamosan adósságkezelési programmal, lakásfenntartási támogatással. A gazdasági válság elmúltával, az ingatlanpiac újjáéledésével és a lakásárak növekedésével a városrehabilitáció (a lakások bontása, újjak építése) spontán módon is végbemeleg, ami növeli a belső területek ingatlanpiaci nyomását és erősíti a lakosságcserét. A valódi áttörés érdekében azonban össze kellene hangolni a helyi ágazati politikákat, támogatva az országos szintű ágazati politikákkal.

A felkért hozzászólók közül elsőként Pósfai Zsuzsanna, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos segédmunkatársa, egyben a Kritikai

Városkutatás Műhely tagja mondta el észrevételeit *Városrehabilitáció kizorítás nélkül?* címmel. Az előadás három kérdés mentén vizsgálta, hogy a városrehabilitációs programok mennyiben járnak együtt az alacsonyabb státuszú rétegek kizorításával. Az első kérdés, hogy marad-e egy megújult városrészben megfizethető lakhatás, ami által megakadályozható a kizorítás. A második kérdés a strukturális korlátokra, vagyis a rehabilitációs fejlesztések pénzügyi hátterére összpontosított. Pósfai megállapította, hogy míg az EU-s források töredékét fordítjuk szociális városrehabilitációra, ezen belül pedig lakhatással kapcsolatos beavatkozásra, a kormányzat lakáspolitikája egyértelműen a középosztályt preferálja, és az önkormányzatoknak sincsen kizorítás elleni politikájuk. A korreferátum harmadik kérdésköre a kizorítás mechanizmusait taglalta. Az önkormányzati gazdálkodás jellemző forráshiány, illetve a szelektív decentralizáció miatt az önkormányzatok ellenérdekeltek abban, hogy az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek helyben maradását támogassák. Emellett a lakásprivatizáció következtében kialakult szétaprózott tulajdonosi szerkezet megnehezíti a koncentrált városmegújítási beavatkozásokat. A lakhatási jogviszony típusa meghatározza, hogy az egyes lakókat mennyire veszélyezteti a kizorítás: az előadó tapasztalatai szerint a piaci és az önkormányzati bérlők a leginkább veszélyeztetettek, közöttük is a hátralekos, határozott idejű szerződéssel rendelkezők, illetve a jogcím nélküli lakók. Az önkormányzati lakásállomány szűkülése és a magánpiac szabályozatlansága az előbbi folyamatokon túl tovább erősíti a kizorítást. A megoldást a kizorítással fenyegetett lakók szerveződése jelentheti, illetve ha országos szintű lakáspolitikai szabályozás változtatná meg a jelenlegi érdekeltségi rendszereket (melyeket pillanatnyilag akár a helyi szintű közpolitikák is képesek módosítani).

A második korreferátumot *Molnár György*, az MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézetének tudományos főmunkatársa tartotta, aki korábban a VIII. kerületi városrehabilitációs folyamatok kidolgozásában és lebonyolításában szerzett tapasztalatokat. A hozzászóló felhívta arra a figyelmet, hogy a városrehabilitációs beavatkozások hatásainak értékelésekor, a dzsentrifikáció vizsgálatában fontos a területi arányok kérdése, mert nem célszerű túl szűken értelmezni az érintett területi egységeket. A gettósodás esetén a városrehabilitációs folyamatok négy célt tűzhetnek maguk elé, noha ezek együttes megvalósítása aligha lehetséges: a gettósodási folyamat megállítása és visszafordítása a nyomor sűrűségének oldásával; a lakáskörülmények javítása (nem feltétlenül helyben); a szegények kizorulásának megakadályozása, az ehhez megfelelő arány fenntartása; a társadalmi integráció minél több területének megtartása vagy helyreállítása. *Molnár* a *Corvin sétány* 2008-ig tartó szakaszának adataival szemléltette, hogy itt szinte mindenki a kerületen belül költözött, elsősorban a korábbi bérlők lakáskörülményei javultak az átlagos alapterület növekedésével, a lakók körülbelül fele választotta a cserelakás és a pénzbeli megváltás lehetőségét, illetve a jogcím nélküli lakók helyzetét is rendezték a projektet lebonyolító szociális munkások. A fizikai városrehabilitációs beavatkozás során fontos döntés,

hogy a szűkös erőforrásokból kevés házat próbálnak teljesen megújítani, vagy pedig többet, de csak részlegesen. Ennek során olyan intézményi akadályokkal is számolni kell, mint például az előzetes tervezés feltétele, a közbeszerzési szabályozás hátrányos jellege és a helyi politika ellenérdekeltsége. Az említett akadályok miatt lehetetlen bevonni a bérlőket a rehabilitációs folyamatba, noha nagyon fontos lenne. Molnár is kiemelte, hogy más ágazati politikák együttműködése nélkül (szociális és lakhatási támogatási rendszer, aktív és elsődleges munkaerőpiacot célzó foglalkoztatáspolitiká, integráló oktatási rendszer) nem lehetséges sikeres szociális városrehabilitáció.

Harmadikként *Keresztély Krisztina*, a Comparative Research Network kutatója szólt hozzá a vitához. Hangsúlyozta, hogy az integrált városrehabilitáció ambivalens kérdés, ugyanis az európai uniós források mellől hiányoznak a más állami, kormányzati szintekről származó, ágazati mellenzációs források és programok. Az unió narratívájában megjelenik az integrált fejlesztés és a társadalmi kizorítás megakadályozása, de ennek megvalósítása helyi szinten felszínes marad. Előfordul az is, hogy egyes politikák egymással ellentétes folyamatokat támogatnak ugyanazon integrációs narratíva használatával (például a Magdolna negyedben). Molnárhoz hasonlóan *Keresztély Krisztina* is hangsúlyozta a területi mértékek kérdését, és kifogásolta, hogy Budapesten a rehabilitáció csak kisebb területeket érint, ahol sokféle politikát próbálnak egyszerre érvényesíteni, miközben nincsenek hatékony eszközök és anyagi források. Ellenpéldaként Párizs elővárosát, Saint-Denis-t hozta, ahol egy nagy, összefüggő területen, sokéves projektben, erős összefogással valósították meg a városrehabilitációt. A kelet-európai városrehabilitációs esetek szakirodalmi feldolgozásának hiánya nehezíti a térség egészére vonatkozó reflexiót.

A három hozzászóló végkövetkeztetései összecsengenek a vitaindító előadás azon megállapításával, hogy a városrehabilitáció sikeres megvalósításához a lakhatási szegénység strukturális okaira is reagálni kell, amelyhez országos szintű lakáspolitikára és lakáspolitikai szabályozásokra, megfelelő szociális/lakhatási támogatási rendszerre, problémaérzékeny foglalkoztatás- és oktatáspolitikára van szükség.

A hozzászólásokat követő vitában felmerült, hogy a városrehabilitáció a társadalmi polarizáció problémáját leszűkíti a térben, és csak térbeli kezelést kínál. A szegénységet átfogó társadalmi problémának kell elfogadni és ennek megfelelően holisztikusan kell kezelni. Többen egyetértettek abban, hogy a kizoruló rétegek sorsát hosszú távon kell nyomon követni, illetve fontos a megvalósított városrehabilitációs projektek adatainak átláthatósága, mivel ezek hiánya akadályozza a kutatói munkát. A városrehabilitáció budapesti mintáit csupán korlátozottan lehet a vidéki településeken és a falvakban, kisvárosokban alkalmazni, mivel ott kevesebb befektetésre lehet számítani, és másképpen működik a népesség mobilitása is.

A panelkonferencia két blokkja, noha eltérő jellegű kérdéseket tárgyalt, alkalmat teremtett a térbeli és társadalmi kirekesztéssel foglalkozó *elméletek* és a

városrehabilitációs beavatkozásokhoz kötődő mobilitás, illetve kizorítás gyakorlatának összekapcsolására. Színesítette a beszélgetést, hogy a meghívott előadók és hozzászólók maguk is többféle intézményi kötődésű, különböző szerepeket felvállaló kutatók, akik egy-egy problémát több nézőpontból és különböző elméleti és gyakorlati igénnyel tudtak bemutatni. Az eltérő megközelítések nemcsak újszerű látásmódot nyújtanak, hanem új tudástermelés esélyét is jelentik.

Irodalom

- Harvey, D. (2009): A városhoz való jog. *Fordulat*, 7., 117–133.
- Harvey, D. (2012): *Rebel cities*. Verso, London
- Lefebvre, H. (1968): *Le droit à la ville*. Anthropos, Paris
- Lefebvre, H. (1970): *La révolution urbaine*. Gallimard, Paris
- Lefebvre, H. (1974): *La production de l'espace*. Anthropos, Paris
- Mitchell, D. (2003): *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. Guilford Press, New York
- Nagy E., Virág T. (2015): A tér szerepe az egyenlőtlenségek kutatásában. Jegyzetek az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelyének megalakulásához. *Tér és Társadalom*, 3., 172–177. <http://doi.org/bfpv>
- Smith, N. (1984): *Uneven development: Nature, capital and the production of space*. Basil Blackwell, New York
- Soja, E. (2010): *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press, Minneapolis <http://doi.org/bfpt>

Térről és gazdaságról – másképpen: a gazdaságföldrajzi műhely céljai és vállalt feladatai

On space and economy – in a different way: aims and tasks of the economic geography working group

NAGY ERIKA

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó D. u. 40–42.; nagy@rkk.hu

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Szabó D. u. 40–42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy@rkk.hu

A 2015-ös budapesti EUGEO-konferencia jó alkalmat kínált a hazai geográfusok egy kisebb csoportja számára, hogy megfogalmazzák a hazai gazdaságföldrajzi kutatások szerintük legfontosabb problémáit, feladatait, és megteremtsék a közös gondolkodás kereteit. A formálódó műhely munkája az alább olvasható – közösen megvitatott és a többség által elfogadott – célok, csomópontok köré szerveződik. A program megfogalmazása kollektív munka volt, elkészítését segítette javaslataival, ötleteivel a formálódó műhely tagjai közül Boros Lajos (SZTE), Czirfusz Márton (MTA KRTK RKI), Molnár Ernő (DE), Nagy Gábor (MTA KRTK RKI) és Pál Viktor (SZTE). A műhely munkájába eddig bekapcsolódott 25 kutató a működési keretek formalizálása – az MTA Társadalom-földrajzi Tudományos Bizottságán belül önálló albizottság létrehozása – mellett döntött, hogy kitűzött tudományos és közéleti céljait megvalósíthassa.

Miért van szükség a gazdaságföldrajzi műhelyre?

Bár a gazdaságföldrajz kutatása és oktatása évszázados múlttal rendelkezik Magyarországon s az elmúlt negyedszázad gazdasági átalakulási folyamataiban gyökerező térbeli-társadalmi problémák, konfliktusok számos, alapvetően gazdaságföldrajzi témájú tudományos munkát inspiráltak, a tudományterület intézményesülése mégis „lemaradt” az események mögött. Ennek okait az örven-

detesen gyarapodó hazai tudománytörténeti munkák részletesen tárgyalják; itt azonban csupán két problémakört emelünk ki, amelyek terveink szerint a műhely munkáját is formálják. Az egyik a hazai (és kelet-közép-európai) gazdaságföldrajzi kutatások szakpolitikai döntésekben betöltött hangsúlyos szerepe a rendszerváltozás előtt, amelynek tudományetikai és szakmai vitája, értékelése máig nem zajlott le – holott a részdiszciplína művelőinek többsége ma is részt vállal a térbeli-társadalmi folyamatok formálásában. A másik problémát a tudományterület elméleti megalapozottságának hiánya, illetve egyveretűsége jelentette. A gazdaságföldrajzi vizsgálódást az ötvenes évek végéig általánosan (világszerte) meghatározta az empirista-leíró megközelítés, amelynek alternatíváját a nyolcvanas évek elejéig a neoklasszikus közgazdaságtanra építkező áramlat jelentette. (A. Scott szerint „A hetvenes évek végén a gazdaságföldrajz (...) a legjobb úton volt ahhoz, hogy a világ legunalmasabb részdiszciplínája váljon belőle.” – Scott 2000, 20.) Valódi elméleti-módszertani pluralizálódásról csupán a nyolcvanas évek elejétől kezdődően – a kritikai társadalomelméletek adaptációjának és a kulturális fordulatnak az eredményeként – beszélhetünk. A gazdaságföldrajzi gondolkodást meghatározó ismeretelméleti fordulatok nyomait azonban a *hazai gazdaságföldrajzban* csak elvétve, néhány szerzőnél találhattuk meg a 2000-es évek elejéig. Nem meglepő tehát, hogy a tudományterület alapvető kérdéseit érintő viták nálunk csupán szóróványosan fordultak elő, s a megújulást a gazdaságföldrajzi kutatásokat végzők többnyire más diszciplínákhoz – vagy éppen a társadalomföldrajz más részterületeihez – kapcsolódva keresték.

Úgy gondoljuk, hogy a gazdaságföldrajz s általában a geográfia társadalmi szerepének újradefiniálásához, továbbá a hazai kutatók nemzetközi tudományos életben való részvételéhez – nem csupán empirikus eredményekkel, adalékokkal szolgálva, hanem a tudományos viták „főáramát” meghatározó elméletek kritikái értékelésével, a térségünkben zajló folyamatok értelmezésén alapuló alternatív koncepciók felállításával – fontos lépés egy olyan fórum létrehozása, amely ösztönzi és koordinálja a tudományterülethez kapcsolódó tudományos vitákat és kutatásokat a hazai akadémiai életben. Mindez ugyanakkor segítheti alternatív térkonceptciók bevezetését a hazai – általános társadalmi-gazdasági kérdéseket érintő, interdiszciplináris – szakmai diskurzusokba, s nálunk is ösztönözheti a „térbeli fordulatot” a gazdaságtudományokban.

Általános célok

A műhely célja, hogy olyan fórumként működjön, amely segíti, ösztönzi a gazdaságföldrajzhoz kötődő kutatók közötti szakmai vitákat, teret adva a különböző társadalomelméleti megközelítéseknek, gazdasági-társadalmi folyamatokat érintő felvetéseknek, módszertani és tudományfilozófiai kérdéseknek. Célunk,

hogy mindezzel a gazdaságföldrajz művelői a hazai tudományos diskurzusok aktív szereplőivé váljanak, eredményeiket megismerjék és elismerjék.

A műhely célja, hogy támogassa a kutatók különböző generációi közötti párbeszédet, s ezzel segítse a tudás és a tapasztalatok átadását, a fiatal kutatók pályájának építését, s egészében véve a tudományos közélet demokratikus működését. Ezeket a célokat működési gyakorlatainkban – a szervezeti keretek működtetésében, tudományos programok szervezése során, mentorálással – is igyekszünk megvalósítani. Ezért is kezdeményezzük és támogatjuk a tudományterülethez kapcsolódó kutatók tematikus és térbeli hálózatokba történő szerveződését, s a különböző hálózatok közötti kapcsolatok megteremtését. A hálózatos szerveződések – azok internetre épülő működése – lehetővé teszi a tudományos élet demokratikus szerveződését, ideértve az akadémiai élet főváros-központúságának oldását is. E centralizáltság mérséklése – térbeli egyenlőtlenségekkel foglalkozó kutatókként – szintén fontos célja az műhelyhez csatlakozóknak.

A műhely – amely várhatóan 2016-ban Gazdaságföldrajzi Albizottsággént intézményesül – segíti a tudományterületek közötti párbeszédet a Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottságon belül és az MTA tudományos osztályain átfélfően is (különös tekintettel a teret kutató diszciplínákra); segíti interdiszciplináris tematikus fórumok létrehozását, közös rendezvények szervezését, a különböző kezdeményezéseket, szerveződések közösen elindítására, akár közvetítő szerepet is felvállalva.

Konkrét szakmai célok

- A gazdaságföldrajzhoz kötődő kutatók „feltérképezése” és megkeresése, folyamatos hálózatépítés; a szakma nemzetközi beágyazottságának erősítése a résztvevők segítségével.
- A gazdaságföldrajzhoz kapcsolódó elméleti viták ösztönzése: új megközelítések, koncepciók, kutatási témák megismertetése a szűkebb és tágabb szakmai közönséggel; az elméleti és módszertani pluralizmus erősítése.
- A magyarországi és a kelet-európai gazdaságföldrajz történetét feldolgozó kutatások ösztönzése, kezdeményezése.
- A magyarországi és kelet-(közép-)európai gazdasági térfolyamatok kutatása elméleti háttérének elmélyítése, valamint az empirikus vizsgálatok tematikus, illetve térbeli kiterjesztésének elősegítése.
- A gazdaságföldrajzi kutatások transz- és interdiszciplináris beágyazottságának erősítése, a szakmaközi együttműködések fórumainak megteremtése.
- Az alap- és alkalmazott kutatás, valamint szélesebb értelemben a tudományos kutatás és a közpolitika viszonyáról, előbbi társadalmi feladatairól szóló viták ösztönzése; a tudományos eredmények szélesebb körű

megismertetésének és társadalmi hasznosításának támogatása nyitott (közéleti, civil) fórumok szervezésével.

- Kutatásetikai kérdések megvitatása, ehhez vitafórumok megszervezése.
- A gazdaságföldrajzi (felsőfokú) képzés tananyagfejlesztésének ösztönzése, szakmai támogatása, koordinálása.
- A gazdaságföldrajzi tartalmú közoktatási tananyagok szakmai kontrolljának segítése együttműködve más szakmai szervezetekkel; részvétel a tananyagok kidolgozásában.
- A fiatal kutatók mentorálása; az etikai és gyakorlati tapasztalatok, tanulságok közzététele és megvitatása intézményközi fórumokon.
- Szakmai fórumok létrehozása és azok bekapcsolása a hazai és nemzetközi információáramlásba, tudományos diskurzusokba tematikus levelezőlisták kialakításával, szakmai csoportok létrehozásával (a közösségi oldalak lehetőségeit kihasználva), a Magyar Földrajzi Konferenciához kötődően önálló szekciók szervezésével, interdiszciplináris tematikus kutatói műhelyviták szervezésével, két- vagy többoldalú nemzetközi szemináriumok, tematikus műhelyviták szervezésével (ittthon és külföldön), a műhely tevékenységéhez kapcsolódó szakértői munkák tudományos-szakmai háttérének biztosításával (pl. opponencia, vitafórumok szervezése).

Irodalom

- Scott, A. J. (2000): Economic geography: The great half-century. In: Clark, G. L., Feldman, M. P., Gertler, M. S. (eds.): *The Oxford handbook of economic geography*. Oxford University Press, Oxford, 18–35.

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az *Irodalom* követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a *könyv címe* (dőltbetűvel, utána pont), *alcíme* (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában.*

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a *folyóirat címe* (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérségi rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezet be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újrakezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtd.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigyovabb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezető) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovat szerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasó szerkesztő veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasó szerkesztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*
2016/2

Articles

László Faragó		
Spatial policy changes from a Central Eastern European perspective		3
Judit Gébert, Zoltán Bajmócy, György Málovics, György Pataki		
From means to well-being: local economic development – the capability approach		23
Zoltán Bajmócy, Judit Gébert, Zoltán Elekes, Judit Páli-Dombi		
Talking about participation... The analysis of Hungarian urban planning documents from the aspect of stakeholder participation		45

Outlook

János Brenner		
Visions and a court decision – actual issues of German spatial development and planning		63
Péter Karácsony, Flóra Bálint		
The impact of social and economic factors on unemployment in the Košice region from 1993 to the present		70

Debate

Györgyi Barta		
It is all about money? Debate on splitting the Central Hungary region		81
Katalin Pikler		
Common classification of territorial units for statistics (NUTS) of the EU in connection with the split of the Central Hungary NUTS 2 region		84
Péter Szegvári		
What would change after the division of Central Hungary regarding the regional role of Budapest?		89
Etele Baráth		
Budapest and its region – an administrative separation in EU perspective		93
Iván Tosics		
Splitting the Central Hungary region		98

Report

Gábor Dudás, Lajos Boros, Viktor Pál, Péter Pernyész		
Examining cost distance by comparing airfares of network carriers and low-cost airlines		107

Book reviews

Tibor Dőry		
Inzelt Annamária: Az innovációs rendszer néhány metszete. Cikkgyűjtemény		133
Ákos Kengyel		
Rethinking the bases of the European economic growth potential		139
Géza Salamin		
Péti Márton: A területi tervezés és fejlesztés a fenntarthatóság jegyében		147

Scientific life

Katalin Fehér, Krisztina Németh, Zsuzsanna Zsibók		
Social differences in urban spaces		153
Erika Nagy		
On space and economy – in a different way		161
Information for contributors		165

Tanulmányok

Faragó László	
Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból	3
Gébert Judit, Bajmócy Zoltán, Málovics György, Pataki György	
Eszközöktől a jóllétig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben	23
Bajmócy Zoltán, Gébert Judit, Elekes Zoltán, Páli-Dombi Judit	
Beszélünk a részvételről... Megyei jogú városok fejlesztési dokumentumainak elemzése az érintettek részvételének aspektusából	45

Kitekintés

Brenner János	
Irányelvek és ítélet – a német területfejlesztés és -rendezés aktuális eseményeiről	63
Karácsony Péter, Bálint Flóra	
Társadalmi és gazdasági tényezők hatása a Kassai kerület munkanélküliségének alakulására	70

Vita

Barta Györgyi	
Csak a pénzről van szó? Vita a Közép-Magyarország régió szétbontásáról	81
Pikler Katalin	
Az EU területi statisztikai rendszere (NUTS), kapcsolódva a Közép-Magyarország régió kettéválasztásának kérdéséhez	84
Szegvári Péter	
Mi változna Budapest számára a területi statisztikai régió kettéválasztásával?	89
Baráth Etele	
A régiójától leválasztott Budapest európai uniós megközelítésben	93
Tosics Iván	
A Közép-Magyarország régió szétválasztása	98

Ténykép

Dudás Gábor, Boros Lajos, Pál Viktor, Pernyész Péter	
A költségátváltás alakulása a diszkont és a hagyományos légitársaságok repülőjegyjárai alapján	107

Könyvszemle

Dőry Tibor	
Inzelt Annamária: Az innovációs rendszer néhány metszete. Cikkgyűjtemény	133
Kengyel Ákos	
Az európai gazdasági növekedési potenciál alapjainak újragondolása	139
Salamin Géza	
A fenntarthatóság földrajzi alapú szemlélete a tervezés gyakorlatában	147

Tudományos élet

Fehér Katalin, Németh Krisztina, Zsibók Zsuzsanna	
Társadalmi egyenlőtlenségek városi terekben	153
Nagy Erika	
Térről és gazdaságról – másképpen: a gazdaságföldrajzi műhely céljai és vállalt feladatai	161

Szerzőink figyelmébe	165
----------------------	-----

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2016/3

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc

festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by

Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online): intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek 3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával). Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)
ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM SPACE AND SOCIETY

30. évfolyam, 3. szám
Volume 30, Number 3
2016

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Az európaiság-balkániság megjelenése Horvátország belső imázsában az EU-csatlakozáskor

The appearance of Europeanness-Balkanness in Croatia's self-image during the EU-accession

GERDESICS VIKTÓRIA

GERDESICS Viktória: tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Marketing és Turizmus Intézet; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; gerdesics@ktk.pte.hu

KULCSSZAVAK: Horvátország, Európai Unió, Balkán, országimázs, országmárka

ABSZTRAKT: Az Európai Unió 2013-ban újabb taggal bővült, Horvátországgal – amely új tagállam több szempontból is különleges. Színes, túlnyomórészt más nemzetekhez kötődő és sokszor pusztító történelmének köszönhetően egy olyan országról van szó, amelynek megítélése időről időre változik, ráadásul önmagában is igen összetett. Horvátországnak a jugoszláv államszövetségből való kiválásával új országot és egyben új országimázst kellett kialakítania, amely során országmarkáját elsősorban a turizmusra és a horvát nemzeti identitásra alapozta. Olyan nemzeti identitásra, amely közeledik az Európai Unióhoz és egyúttal távolodik a Balkántól, és a balkáni identitás helyett az európaiat hangsúlyozza.

Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja a horvátok – az országimázs alapját képező – belső imázsát az európaiság-balkániság fogalmai mentén az ország EU-csatlakozásakor. Napjaink marketingtudományának népszerű területe az országimázs-kutatás, hiszen egyre több ország ismeri fel a tudatos országmarka-alakítás szükségességét, nemcsak a globális gazdasági versenyben, de olyan helyzetekben is, mint az EU-integrációs folyamatok. Horvátország példája ezért is különleges, hiszen az EU-csatlakozást több mint két évtized küzdelmes útkeresése előzte meg, amely az önállóság kivívásával, és egyúttal egy fájdalmas, veszteségekkel teli háborúval kezdődött, 2013 után pedig ismét új térképen kell megtalálnia a helyét. A tanulmány az uniós csatlakozáskor a horvát fiatalok körében készített kérdőíves megkérdezés eredményeivel támasztja alá, mennyire problematikus területet képeznek az országimázs és az európaiság-balkániság összefüggései az ország EU-csatlakozásában.

Viktória GERDESICS: assistant lecturer, Institute of Marketing and Tourism, Faculty of Business and Economics, University of Pécs; Rákóczi út 80., H-7622 Pécs, Hungary; gerdesics@ktk.pte.hu

KEYWORDS: Croatia, European Union, the Balkans, country image, country brand

ABSTRACT: In 2013 the European Union was enlarged with a new member, Croatia – a country specific in many aspects. Thanks to its colorful, but often also devastating history strongly connected to the history of other nations, the judgment of the country – a complex entity in itself – is under continuous change. With its secession from Yugoslavia, Croatia had to develop a new country and a new country image simultaneously, and it did this by focusing its country brand primarily on tourism and the Croatian national identity. This national identity – with which Croatia approached the European Union – then simultaneously had to distance the country from the Balkans, and emphasize instead a European identity.

The aim of the present study is to investigate Croatians' self-image along the concepts of Europeanness-Balkanness acting as the basis of country image during the EU-accession. Researching country image is a popular field nowadays within marketing science, as more and more countries realize the importance of a country brand, not just within the global economic competition, but also in situations like the EU-integration. Croatia's example is specific because its EU-accession was preceded by two hard decades of path-seeking, starting with independence and the war's heavy pain and losses, and now, after 2013, it again had to find its way on a new map – of the European Union. By discussing the results of a survey carried out among Croatian business students at the University of Osijek Faculty of Business and Economics during the EU accession, the study is meant to prove how problematic is the relationship between Europeanness-Balkanness and country image.

In the introduction the present study details out the relevance of the chosen topic and the focus of the research. Then, it highlights topics from the existing literature, such as the societal elements of the country image aka the national identity in relation to which it shows many sociological and psychological aspects relevant to Croatia. In the following chapter it describes the so-called Croatian heritage through important historical milestones, and continues with the questions of the Croatian identity and the conceptual dilemma around Europeanness-Balkanness. After the discussion of this secondary research, the study presents the results of the above referred survey and examines it in light of the literature review. This is followed by conclusions and questions pointing to further research.

Bevezetés

Minden országimázs, azaz bármely országról alkotott képünk mögött számos ismeret, érzés, sztereotípiá vagy tapasztalás húzódik meg, hiszen minden ország népe, történelme, kommunikációja összetett és folyamatosan változik. Horvátország példája azért érdekes most számunkra, mert ez az ország lett az EU huszonnyolcadik tagállama 2013-ban, hosszú és küzdelmes út után belépve egy újabb államszövetségbe, történelme során már sokadszor. A horvát imázs tehát most is változást él át, az európai közösség részévé válva ismét új alakot ölt. Területi szempontokat is figyelembe véve egy nyugat-balkáni állam csatlakozásáról van szó, ez a földrajzi aspektus magával vonja az európaiság-balkániság kérdését, azaz azt, hogy a horvát imázs ma tisztán az európai kultúrát jellemző jegyeket, vagy épp a sokszor negatív érzésekkel társuló balkáni országjellemzőket viseli-e magán. Mindezek alapját pedig a szakirodalom szerint egy fontos vetület, a belső imázs, azaz a nemzeti identitás adja.

Az országimázs társadalmi vonatkozásai: a nemzeti identitás

Napjaink marketingírásaiban igen sokszor szerepel valamiféle helyimázs, gyakran konkrét országimázs, amelyet Kotler és szerzőtársai (1993, 141.) „az adott országról kialakult nézetek, hitek, vélemények összessége”-ként definiálnak. Minden országnak van imázsa, amely nem statikus, hanem folyamatosan változik és változtatható; alakulása lehet spontán, vagy épp tudatosan irányított is (Papadopoulos, Heslop 2002) – utóbbi esetben kiemelkedő szerepe van a marketingnek, az országmárkázásnak. Az országmárkázás céljai elsősorban természetesen gazdaságiak (Papp-Váry 2007); egy jó országmárkával az lehet a célunk, hogy minél több turista látogassa országunkat, befektetőket vonzzunk, segítsük exportált termékeink külpiazi sikerét, vagy épp az, hogy minél gördülékenyebben érjük el külpolitikai céljainkat. Mindezek ellenére az emberekben akkor is él valamiféle kép országunkról, ha az ország maga nem foglalkozik annak alakításával, tehát ha nem teszünk vagy kommunikálunk semmit (vagy akár csak azt hisszük) – ily módon az országimázs kialakulása felett kevés kontrollunk van (Anholt 2007; Gerdesics 2014a, 2014b; Johnston 2008). A mai „határok nélküli” világban, ahol a globalizáció hatására az egész világ (minden szempontból) egy nagy piac, egy jó országmárkának kétségtelenül fontos szerepe van, hiszen az országok egymással harcolnak a minél jobb megítélésért, a lehető legpozitívabb országimázsért. Épp ezért a tanulmányban vizsgált téma a marketingtudomány rendkívül aktuális területe: noha már az 1960-as évektől kezdve foglalkoznak vele a szerzők, akkoriban még elsősorban a külpiaziakra exportálni kívánt termékek szempontjából igen fontos származék-hatást vizsgálták (Jenes 2012). Az országimázs, mint minden imázstípus, multidimenzionális fogalom. Az időbeliség szempontjából meglévő és kívánatos imázst különböztetünk meg, amely valamiféle víziót jelent, azaz azt, hogy milyen imázst szeretnénk elérni a jövőben, hova szeretnénk eljuttatni imázsunkat. Irányultsága szerint pedig belső (ön-) és külső (tükör-) imázsról kell szót ejteni. Utóbbi kategorizálás a tanulmány alap gondolatát adja: a témával foglalkozó szakirodalom szerint belső imázson a nemzet identitását értjük, külső imázként pedig azt a képet, amely másokban él egy országról (Jenes 2012; Papp-Váry 2007; Sándor 1997). Noha a vizsgált téma helye elsősorban a marketingtudományban keresendő, kétségtelenül interdiszciplináris vizsgálódást igényel, ahogy azt az alábbiakban majd láthatjuk.

Szeles (2001) szerint a belső imázs kialakulását és fejlődését nemcsak a szociális környezet és egyéni helyzet, hanem a csoport-hovatartozás is befolyásolja. Úgy tartja (Szeles 2001, 100.), hogy „az országgépformálás kiindulópontját a szilárd és pozitív nemzettudat, önkép képezi”, és ehhez kapcsolódóan hangsúlyozza az állampolgárok motiválásának szükségességét adott magatartásmin-ták és a nemzeti büszkeség felélesztése útján is, mindezek ugyanis a legmarkánsabb országgépformáló tényezőkre, magatartásokra és cselekedetekre hatnak. Egy adott országról alkotott belső imázs nyilvánvalóan sokkal bővebb,

mélyebb, több információt magában foglaló és vélhetőleg érzelmesebb jellegű is, mint az ugyanarról mások által megélt külső imázs. Ugyanis az emberek a saját nemzetüket mindig jobban ismerik, mint másokét, különösen, ha olyan helyről kell gondolniuk valamit, ahol még sohasem jártak. Sokszor épp a kerin-gő sztereotípiák alapján ítélünk meg egy országot, hiszen a személyes tapasztalat mellett a szóbeszédnek éppoly erős befolyásoló szerepe lehet egy országkép kialakulásában. Számtalan olyan tényező játszhat szerepet az országimázs formálódásában, amelyek adottságok, és ebből kifolyólag nem tudunk rajtuk változtatni: a történelem, a kulturális és történelmi örökségek, a nemzeti folklór, a társadalmi hagyományok és szokások, a földrajzi adottságok mind ilyen természetes velejárói egy országról alkotott képnek.

Anholt (2007) az országimázs meghatározásában a versenyképes identitást a nemzeti identitással hozza kapcsolatba, azaz szerinte az országmárka a nemzeti identitás materiális, erős, kommunikált formája (Olins 1995). „Az ember alapvető igénye, hogy biztonságban és boldogan éljen azokban a közösségekben, amelyeknek élete során tagjává válik, legyenek azok az élet bármely területén” (Koller 2006a, 45.). Palánkai (2002, 814.) szerint „az identitás adott közösséghez való kötődés, amely közös jellemzőkön, értékeken, sorson, érdekeken alapul, és bizonyos azonosságot képvisel egy népcsoporton belül. Az azonosulás tudatos viszony, valamilyen »ügy« vagy értékek iránti elkötelezettség és odaadás, érzelmi kötődés egy közösséghez”. Az önazonosság mindig a másokkal szembeni összehasonlítás során születik meg, tehát ahhoz, hogy a „ki vagyok én?” kérdést meg tudjuk válaszolni, mindenekelőtt a „ki nem vagyok?” kérdést kell feltennünk magunknak (Koller 2006b; Tajfel, Turner 1986). Mindebben pedig megkérdőjelezhetetlen szerepe lehet a csoporttörténetnek – mindazon élményeknek, emlékeknek, amelyekben egy csoport tagjai osztoznak. A csoport története hordozza azokat a tapasztalatokat, értékeket, normákat, amelyeket az idők folyamán kialakítottak; a csoporton belüli és más csoportokkal megélt viszállyait, győzelmeik felett érzett örömeiket, veszteségeik felett érzett fájdalmaikat (László 2005). Palánkai (2002) megfogalmazásában a nemzeti identitás az állampolgársággal intézményesül, azonban megjegyzendő, hogy ezzel párhuzamosan létezik etnikai identitás is, amely túlnyomóan kulturális, történelmi és vallási, míg az előző erősen politikai kategória. Smith (1991) szerint a nemzeti identitás alapja a közös történelmi terület, a közös mítoszok és történelmi emlékezet, a közös tömegkultúra, illetve a közös gazdaság és a minden egyes egyénre kiterjesztett jogok és kötelezettségek. Az országok nemzeti identitásukat történelmük során azért alakították ki, hogy egységet képezzenek és a többi néptől megkülönböztethetővé váljanak. Szociológiai szempontból viszont a kialakult nemzeti identitás van hatással a nemzet fejlődésére, történelmére, ugyanakkor társadalmi konfliktusok kialakulásához is vezethet.

Az európai integrációs folyamatok felgyorsulása kiterjesztette azt az európai országközösséget, amelyet ma Európai Uniónak nevezünk. Ennek bővülése hozzájárult a gazdasági növekedéshez, a modernizációhoz, s emellett elősegí-

tette az európai identitás kialakulását. Az identitás megerősödésében nagy szerepük volt és van az olyan nem gazdasági tényezőknek, mint Európa közös demokratikus értékei, kultúrtörténeti elemei és vallási hagyományai, azaz a keresztény Európa. Az uniós polgárok identitástudata nagy hatással lehet a közösség működésére, hiszen annak sikeressége nagyban függ az egyének lojalitásától (Smith 1991; Sršen 2013). Banovac (2002) úgy tartja, hogy a globalizáció aláássa egy közösség alapjait azzal, hogy lerombolja a gazdasági, politikai és kulturális határokat, s ez által a nemzeti identitás területi és idődimenzióiban is destabilizálódik. Szerinte a globalizáció ilyen formában a területiség megszűnését jelenti, azaz olyan univerzális értékek érvényesülését, amelyeket nem érint a területiség. Másrészt pedig az identitás új szintjét valósítja meg, s ezzel új közösségek identitásának létrejöttét segíti elő. Jameson (2000) és Milardović és szerzőtársai (2002) szerint ugyanakkor a nemzeti identitás erőszakos megtartására is jócskán van példa, amely során a nemzetek épp azért védik saját identitásukat, mert így védekeznek a globalizáció, egy nemzetek feletti nagyságúhoz való bárminemű tartozás ellen. Banovac (2002) a megoldást abban látja, hogy elfogadjuk, hogy az identitás mára megváltozott: legyen egy hagyományos nemzeti identitásunk, és ezzel egyidejűleg egy ennél nagyobb kiterjedésű, modern, kollektív identitásunk. Rembold és Carrier (2011) kutatása szerint a modern, a globalizáció hatása alatt álló világban a tér és a területiség fogalmait már nem a hagyományos felfogásukban kell értelmeznünk, hanem pusztán a társadalmi gyakorlatok termékeként. Ily módon a társadalmi szereplők szempontjából az identitás nem stabil, megváltoztathatatlan képződmény, amely helyhez kötődik. Hogy az egyes helyek mekkora jelentőségűek az egyén identitásérzetében, a társadalmi szereplők történelmi tapasztalataitól fog függni, és nem eleve elrendelt, sokkal inkább a személyes döntés terméke lesz. A jelen tanulmány fókuszában álló kérdés ezek alapján az, hogy a horvátok mennyiben érzik ugyanígy, milyen jellegzetességei lehetnek az identitásnak az EU-hoz csatlakozó Horvátországban, hogyan viszonyulnak az európaisághoz és a balkánisághoz az országimázs szempontjából. Ez a legkevesbé sem egyszerű kérdés. Azt kell megértenünk, hogy miért is nem az.

A horvát örökség

A külföldi politikai, ideológiai és gazdasági befolyáshoz való vonzódás és az attól való viszolygás közti konfliktus a Balkán történetének egyik állandó alkotóeleme (Jelavich 1996), így Horvátországé is. Színes történelmét a különböző népekhez való kapcsolódás jellemzi. A térségben az illíreket meghódító rómaiak után avar és szláv törzsek jelentek meg, a horvát állam perszonálunióba került a magyar koronával, betörték a tatárok, a törökök, később az Osztrák–Magyar Monarchia, majd az első és a Josip Broz Tito vezette második Jugoszlávia része

lett a nemzet (Bali, Kolutác 2006). Tito Jugoszláviája a nagyszerb ideológia és a Belgrád-központúság mentén létrehozott államalakulat volt, amelyben hat ország népét tartották egy délszláv identitásnak nevezett egységben. Jugoszlávia imázsa a politikai vezető el nem kötelezett politikájának köszönhetően többé-kevésbé pozitív volt, azonban sem a tagállamok, sem azok imázsának önállóságát sem tette lehetővé. A Tito 1980-ban bekövetkezett halála után fokozatosan kialakult kormányzati káosz és a bipoláris világrénd 1989–90-es összeomlása felszínre hozta a lappangó, voltaképp mesterségesen elnyomott etnikai feszültségeket. „Aztán egyik napról a másikra megszűnt minden illúzió a testvéri egységgel kapcsolatban, és a gyűlölet lett úrrá mindenütt. Mintha mindig is ott bujkált volna közöttünk, arra a pillanatra várva, amikor megmutathatja rút arcát. Mintha Jugoszláviát azért is teremtették volna, hogy bebizonyítsák: rokon népek sem képesek együtt élni egy közös országban.” (Gyukics 1997, 94.) A jugoszlávizmus ideája mentén 1918-ban megalakult, majd 1945-ben újrászervezett Jugoszlávia keretében etnikai-nyelvi, gazdasági és vallási-kulturális tekintetben Európa egyik legheterogénebb, eltérő történelmi régiókat átfedő államalakulata jött létre. Az etnikai-nyelvi és vallási-kulturális határok többé-kevésbé egybeestek, így a leszakadás veszélye fokozottabban vált érzékelhetővé. Ugyanakkor Jugoszlávia belső határai szinte soha nem egyeztek meg az etnikai-nyelvi határokkal, ami nyílt vagy látens formában mindvégig fenntartotta a délszláv államon belüli ellentéteket. Tulajdonképpen az államalakulás óta fennálltak olyan államjogi és gazdasági konfliktusok, amelyek az 1980-as évek végére teljesen felőrölték a titóista közös délszláv identitást, bizonyos értelemben az állam működését is megakadályozva. A nacionalista politikai vezetők hatalomra jutásával Jugoszlávia tagállamai sorra kikiáltották függetlenségüket – elsőként 1991 júniusában a nyugati támogatást élvező Szlovénia, és ugyanazon a napon Horvátország is. Kitört a délszláv háború, amelyet követően a korábbi jugoszláv tagországok egyrészt valóban megkezdhették önálló életüket (Juhász, Márkus, Tóth, Valki 2003), ugyanakkor a háború olyan elemekkel ruházta fel őket, amelyek a mai napig kísértik ezeket az országokat. Több mint húsz év telt el azóta, hogy Horvátország Európa teljes jogú tagjává vált, mint független, szuverén és nemzetközileg elismert állam. Vukadinović (2000) azt hangsúlyozza, hogy a többi európai volt szocialista országgal ellentétben Horvátország állammá alakulásával a specifikumok sorát vonultatta fel. Bár Szlovéniával karöltve a volt jugoszláv tagköztársaságok között gazdaságilag a legfejlettebbnek számított, ezt az előnyt az Európához való közeledésben nem tudta kihasználni, mivel háborús közegbe került. Így az ország újjáépítését és a menekültek visszatelepítését helyezte előtérbe a háborút követően. Tito aktív külpolitikájának köszönhetően Jugoszlávia pozitív imázssal rendelkezett, ezzel szemben Horvátország kilépése a föderációból negatív visszhangot keltett, hiszen a jugoszláv államalakulat az első világháború győztes nagyhatalmainak terméke volt (Juhász, Márkus, Tóth, Valki 2003).

Az 1992-es nemzetközi elismerést követően egészen a bosnyák harcok kitöréséig, illetve az utolsó horvát területek felszabadításáig Horvátország a háborúhoz kötődően „áldozat” imázst kapott. Az önálló Horvátország számára kiváló lehetőséget nyújtott mind a gazdasági felépülésre, mind a pozitív imázs kialakítására a turizmus, marketingtevékenysége javarészt erre a területre összpontosult a következő években, azonban a boszniai muszlimok ellen elkövetett horvát tettek lerombolták Horvátország áldozati szerepkörét. Európa csatlakozása Horvátországban 1995 és 1999 közé, a háború utáni időszakra tehető (Skoko, Jurilj 2011). A háború visszavetette a demokratizálódás folyamatát is, így hiába az 1992-ből származó nemzetközi elismerés, a horvát imázsépítés nehéz küzdelem előtt állt. 2000-ben a kormányváltás hozta meg az Európához való közeledés következő lépését, amely nagy reményeket keltett a horvát népben. Néhány éven belül megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások is, amelyek hosszú viziontagóságok után 2013 nyarán eljuttatták az országot a hőn áhított EU-csatlakozásig (Gerdesics 2012a, 2012b, 2013, 2014a, 2014b, 2014c).

A horvát társadalom identitáskérdései – a horvát identitás és az európaiság-balkániság dilemma

A témával foglalkozó szakértői vélemények (Goulding, Domic 2009; Letica 1992) megegyeznek abban, hogy Horvátország identitását a különböző népekhez, országokhoz való tartozás idején is képes volt megőrizni és felépíteni nyelvi, kulturális kincseit, tradícióit, nemzeti összetartását. Kale (1999) úgy tartja, hogy Horvátország mindig is az európai közösséghez tartozott a keresztyénség felvétele óta, míg Novosel (1991) szerint emellett azért vitathatatlan, hogy az országban a közép-európai, a mediterrán és a bizánci kultúra keveredik, Európa, a Mediterráneum és a Balkán határán. A háborús történések hatására Európa elfordulása a csalódott Horvátországtól megerősítette a horvátokban a nemzeti öntudatot. A horvátok új imázsukat a jugoszlávizmus elleni sikeres védelem és a rossz megítélés ellenére is a nemzeti büszkeség alapjaira építik. Nemzeti identitásuk kulcsidőszaka a függetlenség kivívása volt, amikor megszületett a parlamentáris demokrácia, megváltozott a társadalmi környezet, lekerült a testvériség és egyenlőség maszkja, és megmaradtak az emberek etnikai, identitásbeli különbségei. A horvátok közös mítosza – a horvát álm – kétségtelenül a független Horvátország volt hosszú évszázadok óta. Az újjászületéskor megerősített identitás, a „horvátság” bizonyos nézetek szerint leginkább a „nem szerb” jelzővel egyenértékű (Lawniczak 2013; Sokcsevits 2003; Šram 2010). Ezzel elhatárolódtak a Balkántól, amelyet a katolikus valláson túl azzal is indokolnak, hogy a horvát hivatalos nyelv azon területek nyelve, amelyek soha nem voltak keleti befolyás alatt, a horvát nem cirill, hanem latin betűs írás, és a megőrzött hagyományok is inkább a nyugathoz kötődnek, mint a keleti kultúrákhoz.

Európaiság-balkániság

A Balkánt gyakran messze a földrajzi jelentésén túl értelmezik. Egy országot balkáni jelzővel illetni napjainkban nemcsak azt jelenti, hogy az a Balkán-félszigeten található, hanem számos olyan dolgot, amely az egyes országokra és nemzetekre történelmük során ragadt rá: a Nyugat-Európától lemaradó, fejletlen világot, ahol vad, hangos, egymást gyakran etnikai vagy vallási alapon gyűlölő népek élnek. Horvátország és a hozzá hasonló kelet-közép-európai országok történelmük, védjegyükké vált vezetőik, népeik jellegzetes életstílusának bélyegét hordozzák magukon, amely lehet vonzó és egyben taszító is a külvilág számára. Ugyanakkor balkáninak lenni nem feltétlenül jelent rossz dolgot, hiszen aki büszkén vallja magát balkáninak, az azt akarja ezzel tudatni környezetével, hogy a balkániság egy pozitív életérzés. Öntudatot, hazaszeretetet, életvidámságot és szenvedélyt jelent, a hagyományok megőrzését, a családot, barátokat és a vallás szentségét, egy identitást, amelyet generációról generációra visznek tovább. Az Európához való közeledés azonban a balkániság negatív értelmezését helyezte nagytű alá, hiszen a csatlakozási folyamat rávilágított minden olyan gyengeségre, amellyel a jelölt ország rendelkezik, egyúttal olyan negatív sztereotípiákra is, amelyek ellen az adott államnak fel kell vennie a harcot. Horvátország célja az utóbbi több mint két évtized során igen határozott volt – kiválni Jugoszláviából, eltávolodni Szerbiától, és mindentől, amely a negatívan vett balkáni világhoz kötheti, ezzel közeledve Európához, azaz az Európai Unióhoz.

Horvátországot – bár a szakirodalom számos formában helyezi el a térképén – a legtöbb tanulmány elsősorban a Nyugat-Balkán téregység részeként kezeli. „A Nyugat-Balkán topográfiai kategóriaként már korábban megjelent a földrajzi irodalomban, de politikai-földrajzi kategóriaként rendkívül új képződmény. Valójában az Európai Unió kreálta 1998-ban, azokat a területeket egybefogva, amelyek nem kapcsolódtak be a bővítési folyamatba.” (Hajdú 2010, 20.) A Nyugat-Balkán vonatkozásában sajátos dolog, hogy Horvátországot – amely sok tekintetben inkább Közép-Európához tartozik, mintsem Délkelet-Európához vagy a Balkánhoz – a Nyugat-Balkánhoz sorolják az EU-ban (Tabajdi 2006). Horvátország esetében tehát Európáról és a Balkánról is szólni kell, egyúttal e szavak mögöttes tartalmáról, az európaiságnak és balkániságnak nevezett fogalmakról. Pap (2007) szerint az európaisághoz az alapvetőnek tekintett nyelvi faktor mellett az egységes európai kultúrát jellemző keresztény kultúrkör tartozik, illetve az európai hagyományokból levezethető politikai rendszer, a demokrácia. Ezzel ellentétben a balkáni társadalmakat a sztereotípiák és a közvélekedés kulturális jellegükben keletieseknek tartja, alapjuk a vallási és etnikai sokszínűség. A „sötét Balkán” képe valójában 1878 és 1913 között született meg és vált a térség jellegadó jellemzőjévé, köszönhetően a Török Birodalommal való összemosásnak. A Balkán – annak ellenére, hogy a pozitív értelemben vett kulturális gazdagságot sem szabadna elfelejtenünk – a közvélemény szá-

mára általában valami veszélyes, kaotikus, és legtöbbször a fejletlenséggel, a kegyetlenséggel, az árulással, a vérbosszúval, a korrupcióval azonos (Altić 2011; Hajdú 2007; Tamminen 2004).

A Balkán szóval automatikusan társuló sztereotípiák ma is élnek, ezáltal Horvátország uniós csatlakozásának speciális területét képezik. Horvátország sohasem deklarálta magát balkáni államnak. Ez a meggyőződés a horvát identitás része, így a nem balkániság civilizációs aspektusa sohasem országon belül volt kérdés, inkább mindig is úgy fogták fel, mint azt a valamit, amelyet az őket a Balkánhoz soroló nemzetközi szereplőknek kell bizonyítani. Tudman 1999 végén bekövetkezett halálával megszűnt a politika radikális jellege, az új kormány célja egy drasztikusan különböző imázs kialakítása volt, egyben az Európai Uniónak való megfelelés, a hágai törvénytörésekkel való együttműködés, Horvátország nemzetközi státusának javítása és a gazdaság felélénykedése. Itt a Balkán egyértelműen a „radikális másikként” definiálódik, amellyel szemben Horvátország jó ideje az Európai Unió megnyúlt karjaként és demokratikus hatalmaként határozza meg magát (Bobic 2013; Zambelli 2010a, 2010b).

A balkániság-európaiság kérdése tehát állandó Horvátország esetében, az országhatárokon belül a horvát identitás kapcsán, azokon kívül pedig az ország megítélése szempontjából. Egy olyan országról van szó, amely a délszláv háború után – látszólag legalábbis – meglepően hamar talpra állt, és alapvetően két dolgot hangsúlyozott: külső imázsát tekintve a turizmust, belső területben pedig az önálló horvát, nem balkáni identitást. Integrációs célját elérte, eljött az EU-csatlakozás ideje is.

A fentiekben tárgyaltak több aspektust igyekeztek bemutatni, hiszen nyilvánvaló, hogy ezek is a különböző (hol belső, hol európai, hol magyar) szerzők meghatározásában jellemezték Horvátországot, tehát a horvát országimázst. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy a csatlakozás időpontjában milyen ennek a külső imázsának az alapja a horvát egyetemisták körében – akik a már EU-tag Horvátország belső imázsának alkotói lesznek. A horvát identitáskérdést több megközelítésben, több tudományterületen elmélyülve vizsgálják a kutatások. Az itt bemutatott vizsgálat gazdasági, ezen belül is marketing aspektusú, amely az országimázst helyezi középpontba. A korábbi vizsgálatoknak ellentmondó empirikus eredmények (Gerdesics 2013) éppen e kérdés elemzésének szükségességét indokolják.

A fiatal horvátok az országimázsról

Kutatásunk egy hónappal a horvát EU-csatlakozás előtt készült Horvátországban.¹ A kutatás célja a majdani horvát uniós állampolgárok országukról alkotott véleményének megismerése volt, alapvetően annak vizsgálata, hogy milyen saját imázssal lép be Horvátország az EU-ba, illetve milyen fogadtatásra számít. A

megkérdezés horvát nyelvű papíralapú kérdőívvel történt, ahol a kérdőív első részében horvát egyetemi hallgatók, azaz a majdani uniós állampolgárok saját imázsérzetének, a belső imáznak megismerése volt a cél, második felében pedig az általuk vélt külső országimázsé. A kérdőív kitöltése horvát nyelven történt, az adatbázist horvátról magyarra fordították. Bár a kutatás figyelemre méltó eredményeket fog mutatni, a felmérés nem volt reprezentatív, így a következtetések a viszonylag nagy elemszám ellenére sem általánosíthatóak Horvátország teljes lakosságára. Továbbá a vizsgálat csak egy megközelítés a sok lehető közül.

A mintát eszéki és zaprešići üzleti tanulmányokat folytató hallgatók alkották, összesen 434 fő. A kitöltők 67,7%-a nő, átlagéletkoruk 23 év, több mint 90%-uk a húszas éveiben jár. Így 75%-uk 1989-es vagy későbbi születésű, tehát nem sokat éltek Jugoszláviában, annak is a már forrongó időszakát ismerhetik, életük első éveit a délszláv háborúban töltötték. Noha a háború hatását igen nehéz kizárni a szempontok közül, olyan minta kiválasztása volt a cél, amely a lehető legnyitottabb lehet az új európai életre, nemcsak a fiatal életkor volt kritérium, de az is, hogy a mintát alkotók rendelkezzenek olyan ismeretekkel, amelyek megalapozhatják a véleményüket. Ennek értelmében a válaszadók 80%-a Eszéken végzi felsőfokú üzleti tanulmányait, 20% pedig a Zágráb közeli Zaprešićben, 34%-uk alapszakos, 56%-uk pedig mesterszakos hallgató, a minta többi tagja felsőoktatási szakképzésben vagy doktori képzésben tanul. Mindegyikük horvát állampolgár és a kérdőív kitöltésekor szinte mindegyikük Horvátországban élt.

Horvátország és az európaiság-balkániság

A balkániság és az európaiság fogalmainak több értelmezése lehet. Érthetjük ezen a földrajzi elhelyezkedést, a két eltérő kultúrához való tartozást, vagy éppen valamit, amely ezek mögött alattomosan meghúzódik – az európai fejlett világot és a balkáni lemaradót. A kutatás különös figyelmet szentelt ennek a kérdésnek (Gerdesics 2014a, 2014d). Mivel igen szubjektív, és ezáltal nehezen definiálható, hogy pontosan mit értünk balkánin és mit európain, több aspektusból szükséges megvizsgálni a kérdést ahhoz, hogy egyértelmű következtetéseket tudjunk levonni.

A megkérdezés vizsgálta, hogy a kitöltők szerint melyik az az ország, amely leginkább hasonlít Horvátországhoz. Ez volt az egyik megközelítése annak, hogy országukat európai, olvasatunkban európai uniós, azaz fejlettnak mondható, avagy „balkáni lemaradó” országgal egyenértékűnek gondolják-e. Mindháromnál Szlovénia, Bosznia-Hercegovina és Szerbia jelentek meg az élbolyban, negyedik helyen pedig mindhárom esetben Magyarországot említették. Első helyen Szlovéniát tartják a leginkább hasonlóknak a legtöbben (26,3%), ezt követi Bosznia-Hercegovina (21,7%), majd Szerbia (18,6%) (N=415). A korábban leír-

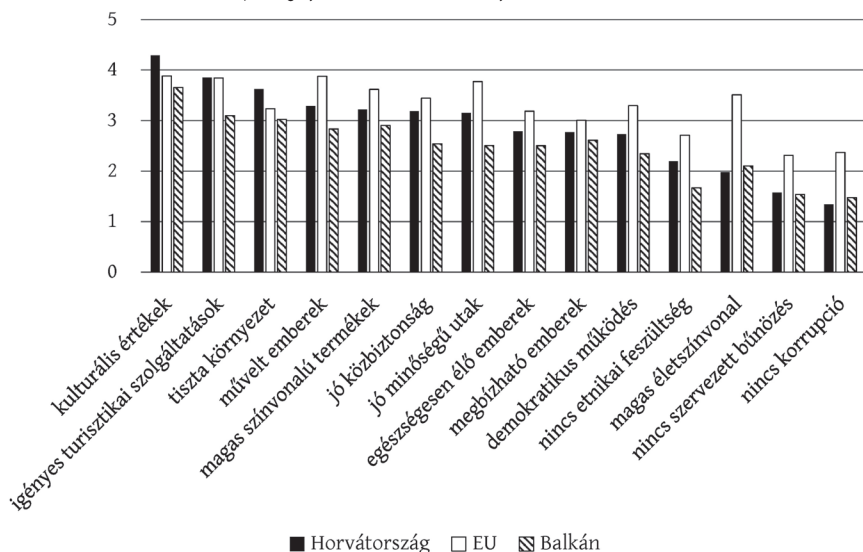
tak alapján érdemes megnézni, hogy a válaszadók szerint leginkább Horvátországra hasonlító országok EU-tagok-e, illetve fizikailag kötődnek-e a Balkánhoz. A leginkább hasonló országok 58,6%-a uniós tagállam, 41,4%-a pedig nem, ami azt mutatja, hogy inkább uniós államokkal helyezik egy szintre országukat a horvátok, viszont földrajzi szempontból 73,5%-uk balkáni ország és mindössze 26,5%-uk nem az. A két osztályozás eredményei Szlovénia szerepét engedik sejtetni, hiszen ez az az EU-tagállam, amely földrajzi szempontból a Nyugat-Balkán területi egységhez tartozik.

A mintát alkotó horvátok tehát úgy gondolják, hogy Horvátország elsősorban Szlovéniához hasonló, de azt követően nem EU-s, hanem balkáni országokat sorolnak fel, a hajdanvolt Jugoszláviában társállam Bosznia-Hercegovinát és Szerbiát. A második és harmadik helyen említett országok sorrendjének vezetői ugyanezek; a másodsorban leginkább hasonló országok elsője Szerbia, majd Bosznia-Hercegovina és Szlovénia követi, míg a harmadik leginkább hasonlóként ismét Szlovéniát, majd Bosznia-Hercegovinát és Szerbiát említették. Az eredmények alapján tehát leginkább volt jugoszláv társállamokat érznek magukhoz közelinek, amellelt, hogy erős nyugat-európai országokat alig említettek. Gyakori dilemma a volt jugoszláv államok elhelyezése egy képzeletbeli vonalon „Európa” és a „Balkán” között – a kérdőív megkísérelte számszerűsíteni Horvátország pozícióját ezen a vonalon. A módszer alapját szekunder kutatások adták, amelyek során tizennégy jellemzőt választottam ki az örökség, gazdaság, társadalom és politika fődimenziók mentén, amelyek az országimázs-mérés irodalmában fellelhető dimenziókat Horvátországra vonatkoztatják. A válaszadó e tényezők alapján helyezte el ötfokozatú skálán Horvátországot (ahol 1: egyáltalán nem jellemző, 5: teljes mértékben jellemző), majd az Európai Uniót és a Balkánt is, így az egyes szempontok szerint viszonyítva egymáshoz a területegységeket. Tekintve, hogy a kérdőív célja éppen az imázsasszociációk vizsgálata volt, nem kellett megmagyarázni, mit értünk az Európai Unió vagy a Balkán fogalmán. Az eredményeket (az egyes jellemzők átlagos értékelését, a Horvátországhoz rendelt értékeket referenciaértékként véve csökkenő sorrendben) a 1. ábra mutatja (N=434).

Ahogy első ránézésre is látható, Horvátország értékei nagyjából a Balkán értékeivel mozognak együtt, és csak kevés esetben az Európai Unióéival. Az EU 3,29-es, a Balkán 2,49-es, Horvátország pedig 2,86-os átlagos értékelést kapott a válaszadóktól az ötfokozatú skálán, amely alapján valamivel közelebb van a Balkánhoz (0,37-es eltérés), mint az EU-hoz (0,43-as eltérés), de alapvetően (az összes tényezőt átlagolva) félúton helyezkedik el.

A Balkán és az Európai Unió összehasonlításával kell kezdenünk. A Balkán minden esetben kisebb átlagos értéket kapott, mint az EU, a tényezők értékelése alapján a közöttük lévő átlagos távolság 0,80. Átlagaik távolságát vizsgálva a legkevésbé a tiszta környezet és a kulturális értékek tekintetében maradt el az EU-tól, legjobban pedig a magas életszínvonal esetében. Az átlagos távolságértéktől nagyobb mértékben érzik azt, hogy a balkáni emberek kevésbé műveltek,

1. ábra: Horvátország pozíciója az Európai Unióhoz és a Balkánhoz képest a belső imázsban
 Croatia's self-image position within the European Union and the Balkans

Forrás: saját szerkesztés.

a Balkánra inkább jellemző az etnikai feszültség és a korrupció, kevésbé működik demokratikus alapokon és rosszabb a közbiztonság, mint az EU-ban.

Horvátországot többnyire a Balkán és az EU közé helyezték el. Az ország jellemzői közül mindössze három esetében érezték úgy a kérdőívet kitöltők, hogy az ország erősebb, mint az unió – az igényes turisztikai szolgáltatások tekintetében közel ugyanakkora, de egy hajszállal magasabb értéket kapott, jóval magasabbat a kulturális értékekre és a tiszta környezetre. Horvátország az EU-tól legjobban az életszínvonalban marad el, de az átlagos távolságnál alacsonyabban helyezik magukat a korrupció, a szervezett bűnözés, az utak minősége, az emberek műveltsége, a demokratikus működés és az etnikai feszültség kapcsán is. Mindössze két esetben – az életszínvonalban és a korrupcióban – gondolják, hogy Horvátország a Balkánnál is rosszabb, de ezek az eltérések is mindössze a Balkán-Horvátország átlagos távolság alig egyharmadában mérhetők. Az EU-hoz érzik közelebb magukat a közbiztonság, a turisztikai szolgáltatások, a kulturális értékek, a környezet tisztasága tekintetében (sőt, az utóbbi három esetében jobbnak), és úgy gondolják, hogy útjaik minősége a két szint között helyezkedik el. A Balkán felé húznak a demokratikus működés, az egészségesen élő emberek, a termékek minősége, az emberek műveltsége alapján, és Horvátország csak kicsivel jobb a Balkánnál az emberek megbízhatósága és a szervezett bűnözés esetében. Az etnikai feszültséget komoly problémának tartják az EU-ban és a Balkánon is, Horvátországot pedig éppen középre helyezik el.

Összességében elmondható, hogy a horvátok olyan tényezőket tartanak erősnek és EU-közelinek, amelyek a gazdaságukban jelentős turizmus feltételeit

adják. Problémás területnek, mondhatni balkáni szintűnek érzik országukban a korrupciót, a szervezett bűnözést, az etnikai feszültséget, az alacsonyabb élet-színvonalat és az emberek megbízhatóságát, mindamelllett, hogy gyengeségeik közül csak ez utóbbit gondolják jóval jobbnak az EU-ban.

A fentiekben bemutatottak kiegészíthetők két további kérdés eredményeivel. A válaszadóknak arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy érzésük szerint Horvátország inkább balkáni vagy inkább európai országnak tekinthető-e (belső imázs), illetve arra is, hogy szerintük őket inkább balkáninak vagy inkább európainak tartják az EU-ban (vélt külső imázs). A kutatás eredményeiben pusztán azt a tényt tudom számszerűsíteni, hogy Horvátország a válaszadók szerint balkáni vagy európai ország-e, annak értelmezését nem.

Az eredmények azt mutatják, hogy a megkérdezett horvátok valamivel kevésbé tudják eldönteni, hogy Horvátországot balkáninak vagy európainak tekintsék-e, mint ha azt kérdezzük tőlük, hogy szerintük hogyan látják őket kívülről. Mind a belső, mind a vélt külső imázs esetében a balkáni jellemző vezet, hiszen a válaszadók 64%-a érzi országát balkáninak és 84,5%-uk szerint ezt az EU-ban is így gondolják. Európai országnak tekinti Horvátországot 26,6%, és mindössze 9,7% szerint tartja őket ugyanennek az EU. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a balkáni jelző határozottan megjelenik a horvátokban élő imázsban, és az a tény, hogy nem a belső imázsra vonatkozó érték a magasabb, azt sejteti, hogy nem pozitív értelemben gondolják. Az is egyértelműen megállapítható, hogy magukat inkább vallják európainak, mint amennyire szerintük ezt gondolják róluk az unióban.

Következtetések

Horvátországról sok minden eszünkbe juthat: a legújabb EU-tag, tengerparti nyaralóhely, polgárháborús színtér, vagy épp csak annyit tudunk róla, hogy „valami jugó”. Az is lehet, hogy az első szó, ami eszünkbe jut, a Balkán lesz. A tanulmány azt tűzte ki célul, hogy bemutassa ennek a problémának a jelentőségét az országimázs szempontjából Horvátország esetében. A tanulmány a horvát országmárkát és országimázst helyezi a fókuszba, de a Balkán és az Európai Unió, vagy épp Európa mint márka is vizsgálatra érdemes terület, további kutatási irányokat adhat.

Horvátország sokat harcolt azért, hogy önálló legyen, aztán sokat azért, hogy az unió tagállamai közé sorolják. Küzdelmei során a horvát identitást hangsúlyozta, mindent, ami már nem jugoszláv, különösen nem szerb, és még inkább nem balkáni. Mindemelllett társadalmában mély, talán még nem is ismert nyomokat hagyhatott a múlt, hiszen a bemutatott kutatás legérdekesebb eredménye, hogy – a kutatás korlátai, fókusza, relativitásra alapozó megközelítése és részletes eredményeinek korábbi árnyalása mellett – fiataljai inkább balkáninak tartják magukat, mintsem európainak. Az országimázs belülről in-

dul, a belső országimázsból, amelyet az országmárka és az országimázs szakirodalma a nemzeti identitással azonosít. Egy nép lelkét érti ezen, amely kétségkívül fontos eleme az országimázsoknak, hiszen az ország lakosai éppúgy közvetítői és ezáltal alkotói az imázsnak, mint egy kristálytiszta vízű tengerpart vagy egy emblematikus épület. A fenti kutatás azt mutatta meg, hogy amikor Horvátország végre elérte célját és EU-taggá vált, a vizsgált minta balkániként jellemezte magát. A horvát identitást viszonylagosan vizsgáltam, azaz azt néztem meg, hogy bizonyos jellemzők mentén a vizsgált horvát üzleti aspirációjú fiatalok identitásában az EU-csatlakozáskor inkább a balkániség vagy inkább az európaiság jelenik-e meg – az utóbbit úgy értve, mint a fejlett világhoz, esetünkben az EU-hoz való tartozást, a Kelet helyett. Ez a megállapítás számtalan kérdést vonhat magával, azt, hogy vajon mit jelent balkáninak lenni, el kell-e ezt az identitásjellemzőt tolni az európaiság irányába a belső imázsból, vagy éppen értéként kell-e kezelni az országmárka alakítóinak, sőt, azt is, hogy az identitáselméletek ismeretében hogyan értelmezhető ez az összefüggés. Mindenesetre az bebizonyosodott, hogy a horvát országimázs rendkívül összetett jelenség, és az EU-integráció megkérdőjelezhetetlen szerepet játszik a nemzeti identitás és az országimázs alakulásában.

Jegyzet

- 1 A tanulmányban bemutatottak a szerző saját kutatási eredményei, amely kutatás a Sveučilište J. J. Strossmayera Ekonomski Fakultet u Osijeku-val való együttműködésben valósult meg. Az adatfelvételre 2013 júniusában került sor Eszéken és Zaprešićben, az adatok felvétele, rögzítése, elemzése és archiválása a szerző saját munkája, SPSS és Excel szoftverek segítségével.

Irodalom

- Altić, M. S. (2011): Hrvatska kao Zapadni Balkan – geografska stvarnost ili nametnuti identitet? *Društvena Istraživanja*, 2., 401–413. <http://doi.org/c7wbgb>
- Anholt, S. (2007): *Competitive identity – The new brand management for nations, cities and regions*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Bali L., Kolutác A. (2006): Horvátország történeti kronológiája. *Balkán Füzetek*, 4., 6–19.
- Banovac, B. (2002): *Otvorena pitanja europskog identiteta. Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću*. Institut za migracije i narodnosti. Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
- Bobic, N. (2013): Balkan(ising) myths. Historical (re)formations of the New Belgrade. *Proceeding of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand*, 1., 299–312.
- Gerdesics V. (2012a): A horvát országimázs fejezetei: Josip Broz Tito és Jugoszlávia. In: Sipos N., Gunszt D. (szerk.): *Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia*. Pécs, 2012. május 12., 81–93.
- Gerdesics V. (2012b): Országok versenye: Horvátország, egy újjászülető ország márkázása. In: *MOK XVIII. Országos Konferencia*, Miskolc, 2012. augusztus 30–31. 43.

- Gerdesics V. (2013): A horvát országimázs az EU-csatlakozáskor – magyar és horvát szemmel. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 3., 19–30.
- Gerdesics V. (2014a): A horvát országimázs új fejezete – az uniós csatlakozás. *Taylor: Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat: A virtuális intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei*, 3–4., 239–247.
- Gerdesics V. (2014b): Az idegenforgalom szerepe a horvát országimázsban. *Területfejlesztés és Innováció*, 1., 1–12.
- Gerdesics V. (2014c): Belgrádtól Brüsszelig, avagy a horvát országimázs alakulása. *Köztes Európa: Társadalomtudományi Folyóirat: a VIKÉK Közleményei*, 1., 125–133.
- Gerdesics V. (2014d): Az új EU-tag imázsa: a horvátok Horvátországról. In: Hauck Zs., Ratting A., Tóbi I. (szerk.): *Közgazdász Kutatók és Doktoranduszok Téli Konferenciája*. Pécs, 2014. január 31. – február 1., 33–34.
- Goulding, C., Domic, D. (2009): Heritage, identity and ideological manipulation: the case of Croatia. *Annals of Tourism Research*, 1., 85–102. <http://doi.org/bz6r5j>
- Gyukics Sz. (1997): *A Milosevics-klán*. Athenaeum 2000 Kiadó, Budapest
- Hajdú Z. (2007) A Balkán-félszigettől a „Balkánig”. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 1., 10–14.
- Hajdú Z. (2010): A Balkán az európai térben. In: Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 17–42.
- Jameson, F. (2000): Nacionalni identitet naspram europskog identiteta. *Politička Misao*, 4., 83–88.
- Jelavich, B. (1996): *A Balkán története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Jenes B. (2012): *Az országimázs mérésének elméleti és gyakorlati kérdései. Az országimázs és az országmárka dimenziói és mérési modellje*. Doktori disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola, Budapest
- Johnston, Y. (2008): Country case insight – South Africa. *Developing South Africa*. In: Dinnie, K. (ed.): *Nation branding. Concepts, issues, practice*. Butterworth-Heinemann, Oxford, 3–12.
- Juhász J., Márkus L., Tálás P., Valki L. (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi Kiadó, Budapest
- Kale, E. (1999): *Hrvatski kulturni i politički identitet*. PanLiber, Osijek
- Koller B. (2006a): *Nemzet, identitás és politika Európában*. L'Harmattan Kiadó, Zsigmond Király Főiskola, Budapest
- Koller B. (2006b): Nemzeti és európai identitás. In: Hegedűs I. (szerk.): *A magyarok bemenetele. Tagállamként a bővülő Európai Unióban*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest
- Kotler, P., Haider, D. H., Rein, I. (1993): *Marketing places: Attracting investment, industry and tourism to cities, states and nations*. Free Press, New York
- László J. (2005): *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Lawniczak, R. (2013): Challenges to Croatian national identity within the EU: the Polish perspective. *Medijske teme*, 7., 34–50.
- Letica, S. (1992): *Obećana zemlja*. Globus International, Zagreb
- Milardović, A., Riggs, F. W., Teune, H. (2002): *Mali leksikon globalizacije*. Centar za politoloska istraživanja, Zagreb
- Novosel, P. (1991): *Europa 92. i Hrvatska 91. Novinarstvo i Europa 92*. Alinea, Zagreb
- Olins, W. (1995): *The new guide to identity*. Gover Publishing, Hampshire
- Palánkai T. (2002): Globalizáció – civilizációk – Európa. *Magyar Tudomány*, 6., 814–826.
- Pap N. (2007): *A Balkán „kis” politikai földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs
- Papadopoulos, N., Heslop, L. A. (2002): Country equity and country branding. *Journal of Brand Management*, 4–5., 294–314. <http://doi.org/fchdv8>
- Papp-Váry Á. F. (2007): *Az országimázs szerepe és hatásai: országimázs a kibővülő Európai Unióban*. Doktori disszertáció. Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdasági Folyamatok Elmélete és Gyakorlata Doktori Iskola, Sopron
- Rembold, E., Carrier, P. (2011): Space and identity: constructions of national identities in an age of globalization. *National Identities*, 4., 361–377. <http://doi.org/bsswrr>
- Sándor I. (1997): *A marketingkommunikáció kézikönyve*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Marketing Tanszék, Marketingkommunikáció Alapítvány, Budapest

- Skoko, B., Jurilj, D. (2011): Uloga vladinih komunikacijskih strategija i kampanja u procesu pristupanja Europskoj Uniji – iskustva Češke, Poljske, Slovenije i Hrvatske. *Politička misao*, 1., 215–232.
- Smith, A. D. (1991): *National identity*. Penguin Books, London
- Sokcsevits D. (2003): A horvát nemzettudat fejlődése a 18–20. században. In: Ábrahám B., Gereben F., Stenkovics R. (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. PPKE BTK, Piliscsaba, 201–216.
- Šram, Z. (2010): Etnocentrizam, percepcija prijetnje i hrvatski nacionalni identitet. *Migracijske i etničke teme*, 2., 113–142.
- Sršen, A. (2013): Konstrukcija europskog identiteta – prilog prepoznavanju upinog konteksta. *Međunarodne studije*, 2., 27–42.
- Szeles P. (2001): *A hírnév ereje – Arculatelmélet*. Alapítvány a Public Relations Fejlesztéséért, Budapest
- Tabajdi Cs. (2006): *A Nyugat-Balkán és az Európai Unió ma*. Délkelet-európai Éghajlatváltozások Hatásai Magyarországon Konferencia. Szeged, 2006. március 21. <http://www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/tabajdi.pdf> (Letöltés: 2012. július 7.)
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1986): The social identity theory of intergroup behavior. In: Worchel, S., Austin, W. G. (eds.): *Psychology of intergroup relations*. Nelson-Hall, Chicago, 7–24.
- Tamminen, T. (2004): Cross-border cooperation in the Southern Balkans: Local, national or European identity politics? *Southern European and Black Sea Studies*, 3., 399–418. <http://doi.org/ft688f>
- Vukadinović, R. (2000): Hrvatska vanjska politika – Novo vrijeme i nove zadaće. *Međunarodne Studije*, 1., 1–20.
- Zambelli, N. (2010a): Između Balkana i Zapada: problem hrvatskog identiteta nakon Tuđmana i diskurzivna rekonstrukcija regije. *Politička misao*, 1., 55–76.
- Zambelli, N. (2010b): A journey westward: A poststructuralist analysis of Croatia's identity and the problem of cooperation with the international criminal tribunal for the former Yugoslavia. *Europe-Asia Studies*, 10., 1661–1682. <http://doi.org/bbthkc>

Települési környezetvédelem Magyarországon: Egy kutatás előfeltevései

Local environmental protection in Hungary: A research hypothesis

FODOR LÁSZLÓ, BARTA ATTILA, FÓNAI MIHÁLY,
BÁNYAI ORSOLYA

FODOR László: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; 4002 Debrecen, Pf. 400.; fodor.laszlo@law.unideb.hu

BARTA Attila: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; 4002 Debrecen, Pf. 400.; barta.attila@law.unideb.hu

FÓNAI Mihály: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; 4002 Debrecen, Pf. 400.; fonai.mihaly@law.unideb.hu

BÁNYAI Orsolya: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; 4002 Debrecen, Pf. 400.; banyai.orsolya@law.unideb.hu

KULCSSZAVAK: környezetjog, helyi önkormányzatok, ökológiai fenntarthatóság, helyi stratégia- és jogalkotás, közszolgáltatások

ABSZTRAKT: Az alábbi cikk a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott, Helyi önkormányzati szerepek és eszközök az ökológiai fenntarthatóság megvalósításában címet viselő, alapvetően jogtudományi (de emellett szociológiai és politológiai) megközelítésű kutatás bevezető tanulmánya. Célja rögzíteni az interdisciplinális kutatás hipotéziseit és várható eredményeit. Úgy véljük, hogy a helyi cselekvési szintnek az ökológiai fenntarthatóság elérésében játszott szerepe nélkülözhetetlen, habár nem egyedüli, és nem is az elsődleges tényező. Ha az önkormányzatok túl sok feladatot és hatáskört kapnak, akkor azokat nem tudják megfelelően ellátni, illetve a környezetpolitika, környezetjog egészének hatékonysága gyenge (hiszen számos probléma nem közelíthető meg helyi szinten). Ha túl kevés feladatuk, illetve hatáskörük van, akkor amellett, hogy csorbul a helyi önkormányzathoz való jog, a környezetpolitika, illetve környezetjog összességében megint nem lesz eléggé hatékony. Egyensúlyt kell tehát találni valahol, ami a változó lehetőségek és kihívások függvényében nem egy statikus egyensúly, hanem csakis dinamikus egyensúly lehet, folyamatos súlypontváltoztatással. Abból indulunk ki, hogy környezeti fenntarthatósági szempontból jelenleg is számos változás indokolt, melyek részben intézményi, strukturális jellegűek. Úgy véljük, hogy a helyi közösségek igényei, érdekei és elvárásai sem hagyhatók figyelmen kívül, ezért a kérdéskör értelmezése során több aktor szempontjaival és cselekvéseivel kell számolni.

László FODOR: professor, Faculty of Law, University of Debrecen; Pf. 400., H-4002 Debrecen, Hungary; fodor.laszlo@law.unideb.hu

Attila BARTA: assistant professor, Faculty of Law, University of Debrecen; Pf. 400., H-4002 Debrecen, Hungary; barta.attila@law.unideb.hu

Mihály FÓNAI: professor, Faculty of Law, University of Debrecen; Pf. 400., H-4002 Debrecen, Hungary; fonai.mihaly@law.unideb.hu

Orsolya BÁNYAI: assistant professor, Faculty of Law, University of Debrecen; Pf. 400., H-4002 Debrecen, Hungary; banyai.orsolya@law.unideb.hu

KEYWORDS: environmental law, local governments, ecological sustainability, local strategy and law-making, public services

ABSTRACT: The following essay is an introductory study of the research “The Roles and Instruments of Local Governments in the Realization of Ecological Sustainability” – a primarily legal research, also involving social and political sciences, supported by Hungary’s National Research, Development and Innovation Office (NKFIH).

The research heavily draws upon the assumption that Hungarian local governments have in-depth knowledge about environmental protection even though there is not any comprehensive analysis backing this argument. Our project then – as its main contribution – hopes to fill this knowledge gap about the degree and depth of local governments’ knowledge considering environmental protection. However, it should be noted that only the legal interpretation of this topic is not enough, therefore – according to our research plan – in order to realize the before mentioned goal, mixed (both legal and empirical) research methods will be used at the same time. For instance, beside classic legal methods as legislative analysis, questionnaire research among 300 local governments, different focus group interviews, and – in order to have a really deep impression of the topic – fieldwork among 10-15 local governments will be carried out.

Accordingly, the essay’s goal is to present both the above-mentioned research’s basic assumptions and expected results. However, it should be noted, that because of the project’s legal nature this research cannot be exhaustive in every detail.

Our opinion is that the local level plays an indispensable role in realizing ecological sustainability, although it is not the only factor (and is neither the primary one) in doing so. The reasons for this are that, first, environmental protection is considered to be a local affair and, second, that local governments possess several legal and non-legal tools to provide this duty. Notwithstanding, if local governments bear too many responsibilities and unnecessarily extended authorities, they will be unable to properly perform their duties, resulting in ineffective environmental law and policies (as several problems will not be approached on the local level). On the other hand, if the local governments receive a too limited set of responsibilities and authorities, their self-governance rights will be curtailed, with, eventually, the same result. The solution is to find a balance which – considering the ever-changing possibilities and challenges – cannot be a static, but rather a dynamic one. Therefore, according to the research’s assumptions, several changes (e.g. institutional, structural) must be performed to support environmental sustainability. Considering that the demands, interests, and expectations of local communities cannot be neglected, aspects and actions of various actors also should be taken into account.

Bevezetés

A Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának tizenegy fős, különböző társadalomtudományokat és jogterületeket képviselő kutatócsoportja 2015 őszétől 2018 tavaszáig (30 hónapon át) azt vizsgálja, hogy vajon a hazai települési önkormányzatok milyen szerepet töltenek be a környezetpolitikában, illetőleg a környezetvédelmi jog alakításában és végrehajtásában.

A különböző, egymásra épülő módszerekkel végzendő vizsgálat első lépéseként a legfontosabb központi jogszabályokat tekintettük át (az Alaptörvény, az önkormányzati törvény, a környezetvédelmi törvény mellett egyes ágazatok szakterületi szabályait is, amelyek önkormányzati kompetenciákat hoznak létre), vizsgálva a helyi és a központi szint egymáshoz való viszonyát, s feltártuk a jog- és államtudományi szakirodalmát e kérdéskörnek (pl. Balogh 2013; Fogarasi 2012; Hoffman 2014; Sólyom 2001). Több tucatnyi helyi önkormányzat saját rendeleteit, környezeti tárgyú programjait, rendezési terveit megvizsgáltuk (a Nemzeti Jogszabálytár önkormányzati adattára, illetve a helyhatóságok hivatalos oldalai alapján) – ez a kutatásnak továbbra is része, de a továbbiakban inkább kiegészítő jellegű a helyszínen végzett gyűjtőmunkához képest. Hipotéziseink többsége csak empirikus kutatásokkal igazolható, míg kisebb részük esetében – pl. éppen a helyi rendeletek tartalmát illetően – erre nincs feltétlenül szükség. Már most megállapítható, hogy a Nemzeti Jogszabálytár¹ feltöltöttsége hiányos, a kisebb települések jelentős része nem rendelkezik saját honlappal, vagy ha igen, az nehezen áttekinthető, s mivel így a helyi rendeletek nyilvánossága nem érvényesül teljes körűen, esetenként a hatályos előírások feltárása is csak több módszer együttes alkalmazásával történhet meg.

Alkotmánybíróági és kúriai döntéseket, ombudsmani jelentéseket tekintettünk át a minél teljesebb feldolgozás igényével. Láthatóvá vált, hogy számos törvényességi és alkotmányossági probléma adódik, vélhetőleg a helyi és a központi szint közötti hatáskörmegosztás bizonytalanságaiból, a központi szabályok gyakori változásából, a megfelelő szakértelem hiányából, s más okokból is, amelyek azonban csak empirikus vizsgálatok s szakirodalmi kutatás útján ismerhetők meg.

A továbbiakban – a Települési Önkormányzatok Szövetségével és a Belügyminisztériummal történt kapcsolatfelvétel nyomán – valamennyi (azaz mintegy 3000) önkormányzatot igyekszünk megszólítani online kérdőívünkkel (a TÖOSZ felajánlotta részvételét a koordinálásban, a BM az Önkormányzati Hírlevelet mint fórumot, illetőleg valamennyi aktuális önkormányzati elérhetőséget és alapadatot rendelkezésünkre bocsátotta). Az online kérdőív eredményességét ezek a kapcsolatfelvételek minden bizonnyal javítják. Tervünk az, hogy országosan legalább 300 települési önkormányzatot ténylegesen bevonva nyerjünk képet a települési önkormányzatok szerepéről, aminek az érdekében – reprezentatív mintaválasztáson alapuló megkeresés során – a települések leginkább érintett tisztségviselőit személyesen is megkeressük a kérdőívvel. A mintaválasztási elvek esetében a településtípus mellett a települések környezeti állapotát, „érintettségét” is figyelembe vesszük.² Tucatnyi településen és kerületben³ mélyfúrásokat végzünk, elsősorban fókuszcsoportos interjúk készítésével (Greenbaum 2000; Marshall, Rossman 1999; Taylor, Bogdan 1998; Vicsek 2006). Önmagában a „jogi” értelmezés nem képes az összetett kérdéskör magyarázatára; arra törekszünk, hogy minél mélyebb és érvényesebb tudást és képet nyerjünk az önkormányzatok szerepéről a környezetvédelemben. A településeket az esetleges térségi eltérések megvilágítása érdekében egyenletes földrajzi

eloszlásban jelöljük ki, de a településtípusok és a térbeliség szempontja mellett a környezeti problémák meglétét is figyelembe vesszük. Az interjúalanyok körébe (részint a látókör bővítése, részint a megfelelő kontrollvizsgálatok érdekében) a szakterület más szereplőit – így pl. az ombudsmani hivatalt, szakosodott ügyvédi irodákat, az érdekelt kutatóhelyeket, illetve több, szakmailag érintett társadalmi szervezetet – is bevonjuk (az első kapcsolatfelvételek sikeresen megtörténtek). Valamennyi helyszínen, ahol interjút készítünk, egyúttal terepmunkát végzünk: feltárjuk és összegyűjtjük a kapcsolódó jegyzőkönyveket, szerződéseket, egyéb, nem nyilvános dokumentumokat, illetőleg szükség esetén további, személyes interjúkat veszünk fel, újabb szereplők bevonásával.

Az általunk kiemelt mintegy tucatnyi településről esettanulmányokat készítünk. Első lépésben – a szakirodalom, az interneten elérhető önkormányzati és médiaadatok felhasználásával – előtanulmányok készülnek, amelyek az interjúkat és a terepmunkát hivatottak megalapozni. A második lépésben – az empirikus kutatási eredmények feldolgozásával – állnak elő a publikálás igényével készülő esettanulmányok. Ezekben az önkormányzatok rendeleteinek és eljárásrendjének, a bizottsági és testületi, szakértői anyagoknak, koncepcióknak a tartalom-elemzésén túl a helyben felmerülő környezeti és környezetvédelmi kérdéseknek a vizsgálatára is törekszünk, érintve a helyi nyilvánosság és a helyi társadalom működésének, a helyi döntéshozatali mechanizmus elemzésének a problémáit.

A vizsgálati tárgykörhöz kapcsolható szakterületeken – pl. a közzsolgáltatások joga, településrendezés, az önkormányzati hatáskörök alakulása, helyi stratégiaalkotás, a helyi környezetpolitikai cselekvési szint közgazdaságtani és politológiai megközelítése, településkutatás, fenntarthatóság, helyi klímapolitika, intelligens városok (smart cities), városfejlesztés – elvégzett korábbi kutatások, szakmai publikációk eredményeit is igyekszünk hasznosítani. Ugyanakkor számot kell vetnünk azzal, hogy 2012/13-tól olyan változások következtek, következnek be az önkormányzati szektorban, amelyek a szakirodalmi eredményeknek a környezetvédelemre vonatkoztatott kiegészítése mellett azok újragondolását is szükségessé tehetik.

A gyűjtött adatok feldolgozása számos olyan eredményt – összefoglaló adatokat, általános helyzetértékelést, hazai és külföldi cselekvési mintákat, intézkedési javaslatokat – ígér, amelyeket a helyi környezetvédelmi ügyek szabályozása, tervezése, intézése során maguk az önkormányzatok is hasznosíthatnak, ugyanakkor ehhez szükség van az érintettek – különösen a bevonni kívánt önkormányzati szervek, vezetők – nagyfokú együttműködési készségére. Arra is igyekszünk rámutatni, hogy a központi kormányzat mindezt miként segítheti elő. Az alábbiakban röviden összefoglaljuk azokat az előfeltevéseinket, szakirodalmi ismereteinket és egyéb kutatási tapasztalatainkat, amelyek indokoltá teszik a települési környezetgazdálkodás, illetve -védelem jogi és közpolitikai kereteinek és gyakorlatának a felmérését, s az eredményeknek a szakmai közönséggel való megosztását.

Abból indulunk ki (következő rész), hogy a környezetvédelemben a helyi cselekvési szint különös figyelmet, egyúttal szakmai támogatást is igényel, amit

házánkban ma egyfelől a szabályozás és a közszolgáltatások terén látható központosítás, másfelől a központi kormányzat környezeti érzékenységének a csekély foka húz alá (Horváth 2015; Szigeti 2014).⁴ Ebből fakad első vizsgálati tárgykörünk, az önkormányzati szerepek feltérképezése (a Kutatási kérdések és hipotézisek rész 1–3. hipotézise). A központi, illetve dekoncentrált szervezet és a helyi önkormányzati feladatokat, kompetenciákat normatív (szabályozó), szolgáltató, programozó, végrehajtó szerepekre bontjuk, s néhány kiválasztott területen (környezetvédelmi ágazatban) közelebbről megvizsgáljuk. A kérdéskör alkotmányjogi háttere, egyúttal legáltalánosabb szabályozási kerete viszonyítási alapként szolgál ehhez (4. hipotézis), hiszen a kompetenciák végső soron az Alaptörvényből vezethetők le. Különböző, jogilag (s esetenként szociológiailag is) értelmezhető problémákat vetünk fel, amelyeket párba állítunk valamilyen eszközzel (pl. rossz döntések – környezeti vizsgálat, környezeti igazságtalanság – településrendezés, átfogó szemlélet hiánya – programozás, sajátos környezetállapot – szigorúbb szabályozás), a kérdés majdani megválaszolásának igényével (5–11. hipotézis). Fontosnak tartjuk annak vizsgálatát is, hogy vajon a jelenlegi struktúrák mennyiben alkalmasak az olyan, napjainkban gyarapodó problémák kezelésére, mint a klímaváltozás (12. hipotézis). A kutatás során végül nézzük azt is, hogy tipizálható-e e téren az önkormányzatok attitűdje (13. hipotézis).

Aktualitás

A helyi cselekvési szintnek az ökológiai fenntarthatóság (a környezeti fenntarthatóság erős vagy szigorú követelménye; vö. Bándi 2013; Szirmai 2006; Tosics 2006) elérésében játszott szerepe világszerte egyre jelentősebb, ami szoros összefüggésben van azzal a – nemzetközi jogi, európai uniós és nemzeti dokumentumokban, politikai deklarációkban és stratégiai tervekben⁵ egyaránt megfogalmazódó – felismeréssel, hogy a környezetgazdálkodásban a legkevesebb igénybevétellel és terheléssel az olyan társadalmi-gazdasági rendszerek működése jár, amelyek a helyi erőforrások észszerű hasznosítására épülnek (Gyulai 2007). A helyi erőforrásokkal való felelős, ésszerű, fenntartható gazdálkodás egyik garanciája, ha a velük kapcsolatos döntések – legalábbis részben – helyben (a mi olvasatunkban a település, illetve a kistérség szintjén) születnek, azokban a helyi közösségek aktívan részt vesznek:⁶ érdeklődnek, információval rendelkeznek, beleszólásuk van – pl. véleményük kifejezése révén – a döntések meghozatalába (utóbbi megközelítést járja körül Glied, Pánovics 2012).

A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (a továbbiakban röviden: Möt.v.) általános – környezetvédelmi szempontokra ki nem hegyezett – megközelítésében „A helyi önkormányzat feladatai ellátása során (...) erősíti a település önfenntartó képességét, feltárja lehetősé-

geit és hasznosítja saját erőforrásait.” Ez a körülírás egy aktív, cselekvő önkormányzat képét vetíti elénk, amelyek a helyi adottságokra tudatosan épít. A helyi relevanciájú feladatok rendezéséhez az önkormányzatok jogi – pl. rendeletalkotás, hatósági eljárások – és nem jogi eszközöket – pl. képzés, környezeti tudatformálás (Szabó 2008), civil szervezetek támogatása, helyi gazdaságszabályozás – egyaránt igénybe vehetnek. Ebben a munkában mi elsősorban a jogi eszközöket vizsgáljuk.

A környezeti problémák jelentős része abból fakad, hogy a társadalom tagjai egymástól és a természettől eltávolodva, elidegenedve mind a velük/azokkal kapcsolatos rálátásukat, mind pedig felelősségérzetüket (szolidaritásukat) elveszítve, hétköznapi életük (fogyasztói, tulajdonosi, termelési stb.) szokásait, preferenciáit saját egyéni kényelmükhöz, civilizációs igényeikhez (pl. a divathoz, virtuális valósághoz) vagy épp (pl. természeti erőforrások kivételével) a globális tőkeérdekekhez igazítják, ami mára köztudottan nem fenntartható sem környezeti, sem gazdasági, sem pedig társadalmi szempontból. Ezért magától értetődően *szükséges a környezetpolitika helyi/települési közösségi szintjének, autonómiájának a biztosítása*, illetve adott esetben a megerősítése, az élhetőbb környezet és az igazságosabb társadalom megteremtése, illetve a negatív globalizációs jelenségek visszaszorítása érdekében. Törekedni kell a természet és társadalom egységének helyreállítására: „A természet és a társadalom közötti harmonikus kapcsolat kialakítására képes, új társadalmi és gazdasági paradigmák helyi szinten bontakoznak ki és erősödnek meg” (Antal 2015, 39.).

Az önkormányzatok és vezetőik gyakran egyszerre kénytelenek képviselni a beruházók és a lakosság (környezeti) érdekeit (Heady 2001; Jreisat 2012). Különösen a településrendezési eljárásokban nő az igény arra, hogy az önkormányzati vezetők (a polgármesterek) mintegy közvetítőként (mediátorként) is fellépjenek. Erre – az eltérő közérdekek egyidejű érvényesítésére – azonban nincsenek kondicionálva, amire az utóbbi évek gyakorlati tapasztalatai – pl. az EMLA Környezeti Management és Jog Egyesület jogi képviselési és szakértői tevékenysége (Gajdics 2014) – vagy a sajtó hírei alapján lehet következtetni. Másik oldalról közelítve kérdés, hogy a döntéshozók milyen látens eszközökkel, a különböző értékek milyen irányú manipulációjával próbálják meg az emberek beállítódását, preferenciáit úgy formálni, hogy elkerüljék a nyílt és rejtett konfliktusokat (Bachrach, Baratz 1962).

A helyi szint megerősítése – s azon keresztül a sokféleség, az alulról jövő kezdeményezések –, a bizonyos mérvű decentralizáció mellett olyan rendszer-szintű (részben jogi) elvek és érvek is szólnak, mint a szubszidiaritás vagy azzal összefüggésben a napjainkban – méltán – hangsúlyozott *reziliencia (rugalmas ellenállási képesség)*. Az olyan kihívásoknak, mint a Kárpát-medencét jelentős mértékben fenyegető klímaváltozás társadalmi és gazdasági rendszerünk (miként a természeti rendszer maga) csak kellő rugalmassággal tud megfelelni. Minél ki-

sebb, önállóan is működőképes egységekből áll egy rendszer, annál reziliensebb (Bándi 2013; Stern é.n.; Szirmai 2005; VAHAVA 2010).

Az *önkormányzatok*, ha nem is egyedüli szervezeti keretei a helyi szintű termelési-fogyasztási rendszereknek, egységeknek (arra a gazdálkodó szervezetek, egyesületek, egyházközségek vagy akár az önálló jogalanyisággal nem bíró kezdeményezések is alkalmasak lehetnek), kétségtelen, hogy a *helyi hatalomgyakorlásnak, közösségszervezésnek, ellátásnak* – s így a fenntarthatóság-nak is – nélkülözhetetlen, *meghatározó aktorai, számos esetben katalizátorai*. Szerepük kezdettől fogva politikai és költségvetési viták keresztútjében áll, amivel természetesen a szakirodalom is foglalkozik (Horváth 2007; Pálné Kovács 2008).

A környezetvédelem terén útkeresésüknek számtalan jelét láthatjuk. Megjelentek a helyi klímastratégiák, a fenntarthatóságot és a településüzemeltetési költségeket csökkentő energetikai beruházások, amelyekről az a tapasztalat, hogy szoros összefüggésben állnak a településrendezési feladatokkal és a pénzügyi szempontokkal, de meghatározó motivációs tényező a települési vezetők hozzáállása is (Kozma et al. 2014). Számos önkormányzat együtt gondolkodik bizonyos feladatokról, pl. a Klímabarát Települések Szövetsége keretei között (Antal 2015).⁷

A helyi kezdeményezéseknek a sora ezzel szerencsére nem ér véget, de szót kell ejteni a *központi intézkedésekről* is. 2011-től kezdve, a területi kormányhivatali rendszer kiépülésével egyidejűleg a hatósági hatásköröknek elindult az önkormányzatoktól (jegyzőktől) a járási hivatalokra telepítésének a folyamata, ami környezetvédelmi hatásköröket is érint (pl. levegőtisztaság-védelmi hatósági ügyek). Éppen emiatt érdemes vizsgálni azt, hogy ez milyen hatással jár a helyi vonatkozású ügyek intézésére,⁸ illetve ha nem teljesen kielégítő eredményességről szólnak az első évek tapasztalatai, akkor vajon a feltárt folyamatok tükrében hogyan lenne javítható az összkép.

A kutatás általános (a kormányzati intézkedésektől, finanszírozási helyzettől, újabb környezeti kihívásoktól független) indokoltságát adja továbbá, hogy hazánkban az önkormányzati környezetpolitikai (környezetvédelmi szabályozási, igazgatási) szint vizsgálatára komplex megközelítésben mindaddig nem került sor. A rendelkezésre álló ismeretek ezért hiányosak és jelentős részükben el is avultak. Az előzmények, háttérismeretek közül kiemelendő, hogy a jövő nemzedékek országgyűlési biztosának (2008–2012) gyakorlata jelentős mértékben hozzájárult a helyi környezeti konfliktusok térképének felvázolásához.⁹ Az Alkotmánybíróság számos területen vizsgálta és értékelt az önkormányzati szabályozás kereteit (hulladékgazdálkodás, természetvédelem, vízgazdálkodás, településrendezés). Egy-egy részterületen (pl. a települési hulladékgazdálkodás magyar modelljei, vízgazdálkodás, természetvédelem) készültek tudományos elemzések is (Bándi 1999; Enyedi 2000; Kerekes, Kiss 2004; Metzinger 2001; Nagy 2009; Pump 2013; Szilágyi 2012).

Kutatási kérdések és hipotézisek

1. Az Alaptörvény a területet illetően komplex szemlélettel rendelkezik. Az „alkotmányos környezetjog” a környezethez való jogot olyan alapjognak tekinti, amely az emberi élethez való jog fizikai feltételeit hivatott biztosítani, lényegében annak objektív, intézményi oldalának része (ehhez lásd még a 4. kérdésfelvetésünket). Emiatt egyfelől különösen nagy jelentősége van a prevenciónak, tekintettel arra, hogy az utólagos kárrendezés egyáltalán nem biztos, hogy képes az eredeti állapot helyreállítására. Másfelől az állam – ez alatt értve természetesen az önkormányzatokat is – aktív jelenléte kívánatos annak érdekében, hogy az intézményvédelmi oldal jól működjön (Fodor 2006).¹⁰ Ahogyan a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény (a továbbiakban Kvt.) 37. § (1) bekezdésében megállapítja, a környezet védelmének jogi szabályozását, a környezet védelmével összefüggő jogok és kötelezettségek megállapítását és megtartásuk ellenőrzését, a környezet védelmének tervezését és irányítását az állam és a helyi önkormányzat szervei látják el. A törvény külön fejezetben rögzít szabályozási, együttműködési, intézkedési jogköröket az önkormányzatok javára, de ezen felül hatósági (pl. engedélyezési), tervezési, információs jogosítványokat, illetve kötelezettségeket is találunk. A vízgazdálkodástól az építésügyön át a hulladékgazdálkodásig számtalan szakterület központi előírásai ezt továbbiakkal egészítik ki.

Az önkormányzatoknak a jelenleg hatályos jogszabályokban szereplő jogosítványai tehát rendkívül tág vizsgálati tárgykört jelentenek (a szorosan kapcsolódó építésügyi, földművelésügyi és egyéb hatáskörök nélkül is mintegy 130 kifejezetten környezet- és természetvédelmi hatáskorról van szó – kormány.hu). Sem a jogszabályok, sem az azokat végrehajtó önkormányzatok nem használnak ki azonban valamennyi lehetőséget.

Álláspontunk szerint ez azzal magyarázható, hogy Magyarországon a környezetvédelmi igazgatás és eszközrendszer alapvető jellemzője a centralizáció, ami azt eredményezi, hogy a súlypont összességében az állami/államigazgatási feladatokon van. A helyhatóságok szabályozási és hatósági jogköreit vizsgálva rögzíthető, hogy – egyes közhatalmi jogosítványoktól eltekintve – elsősorban „szoft” eszközökkel rendelkeznek, azaz leginkább a helyi partnerség és kooperáció előmozdítói, katalizátorai lehetnek az ökológiai fenntarthatóság és klímavédelem terén. Miután a helyi önkormányzatok saját, önálló hatáskörrel alig rendelkeznek, szerepük inkább kiegészítő jellegű, illetve a központi államtól átruházott jogkörben történő közreműködés.

Ennek tartalmát illetően a jelenlegi közigazgatási jogi szabályozás, így például (a Mötv. 13. §-a alapján) a helyi környezet- és természetvédelem, valamint a vízgazdálkodás és vízkárelhárítás nevesített feladatain túl explicite sem az ökológiai fenntarthatóság, sem pedig a klímavédelem nem jelenik meg. Ugyanakkor indirekt módon, a településfejlesztésen és -rendezésen keresztül igenis léteznek fenntarthatósági, valamint klimatikus célok és szempontok. Nincs ez

másként az építésügyben sem, hiszen a természeti mellett az épített környezet védelme is szerves kötődést mutat a vizsgált területtel.

Hipotézisünk, hogy a települési önkormányzatok a szakterület csekély részét szabályozzák, a központi környezeti jogszabályok közül pedig elsősorban azokat ismerik és érvényesítik, amelyekkel valamilyen probléma kapcsán érdemben foglalkozniuk kell (Fónai 2012).

2. Az önkormányzatok környezetvédelmi hatáskörei a rendszerváltást követően egyre gyarapodtak, miközben a feladatok ellátásának a szakmai garanciái számos esetben nem voltak biztosítottak. Volt olyan jogalkotói elképzelés, amelyek a polgármesteri hivatalok belső struktúráját is érintve környezetvédelmi szakemberek alkalmazását írta volna elő, de ez akkor az önkormányzatiság alkotmányos elvének a csorbulása okán nem érvényesülhetett. A rendszerváltást követően kiépülő jogvédelmi rendszer, a törvényességi kontroll mechanizmusai rengeteg problémát hoztak felszínre a formálódó önkormányzati környezetvédelmi intézményrendszer működéséről, ami többek között tájékozatlanságon alapult. Ahogyan 1993-ban a kormány sem tudta, milyen környezetvédelmi szabályozást kellene életbe léptetnie a jogalkotónak (lásd a 996/G/1990 sz. AB határozatot), úgy az önkormányzatok sem tudták, hogy a gombamód szaporodó feladat- és hatáskörökkel miképp kell vagy lehet élni.

Számos esetben írtak elő ágazati törvények véleményezési jogot, pl. a területileg illetékes zöldhatóság javára, ami azonban a gyakorlatban többnyire formális volt (több alkotmánybírósági határozat született, amelyek a véleményezési jog megsértése miatt semmisített meg önkormányzati rendeletet).¹¹ Az is hamar kiderült, hogy az önkormányzati környezetvédelmi hatóságok számos hatáskörükkel nincsenek tisztában, illetőleg hogy széles körben volt törvényt sértő e hatáskörök gyakorlása (erre különösen az ombudsmani jelentések hívták fel a figyelmet). Arra is fény derült, hogy a helyi környezeti konfliktusok jelentős részének érdemi megoldása csak beruházásokkal (pl. csatornázás, elkerülő út kiépítése, a közösségi közlekedés fejlesztése) lehetséges, amihez az önkormányzatok jellemzően nem rendelkeznek forrásokkal. (Amennyiben pedig támogatást – pl. európai uniós forrást – szereznek, illetve megfelelő beruházót találnak, pl. elkerülő út építésére, akkor annak érdekkörében olyan további beruházások – mint az elkerülő út mellett megvalósítandó logisztikai központok, raktárházak – történnek, amelyek újabb környezeti konfliktusok forrásai lehetnek. A környezeti konfliktusok áttevődnek más hatásviselőre, pl. természeti értékek kerülhetnek veszélybe.¹²)

A környezeti érdekek és a magánérdekek elválasztása, megkülönböztetése egymástól sokszor egyszerűen lehetetlen, de az önkormányzatoknak azzal is szembesülniük kell, hogy a környezeti érdekek sokfélék, s egyidejű érvényesítésük nem mindig lehetséges. A NIMBY-jelenséggel való küzdelem sem mindig sikeres („ne az én kertem végébe” – emlékezhetünk többek közt a veszélyeshulladék-égető vagy az akkumulátorfeldolgozó terveivel az önkormányzatoknál házaló beruházók esetére). Úgy véljük, az ilyen érdekek egyeztetése több szakmaiságot és

nagyobb rálátást igényel, mint amellyel pl. egy kistelepülés önkormányzata rendelkezhet (a méret és szakértelem problematikájára lásd Pálné Kovács 2008). Bizonyos feltételekkel ezért elfogadhatónak tartjuk, ha ilyenkor – a magasabb társadalmi érdekre tekintettel – az állam kap mozgásteret, amint az pl. a nemzetgazdasági érdekből kiemelt beruházások esetében lehetséges (lásd autópálya-építés).

Hipotézisünk az, hogy *a települési önkormányzat mérete, a szóba jöhető szakemberek száma és szakmai összetétele is alakítja a helyi környezeti döntések és politika színvonalát és szakmaiságát.* Ugyanakkor feltételezzük, hogy *a szakemberhiány a járási hivatalokra történő feladattelepítés révén kevesebb problémával jár a korábbiaknál* (Szigeti 2014).

3. Éppen tíz éve írtuk, hogy a környezetvédelem terén tapasztalható végrehajtási deficit egyik melegegya az önkormányzati rendszer. Nem általában az önkormányzatiság,¹³ hanem az, ahogyan hazánkban megvalósult, ideértve azt is, hogy erre a szintre miként kerültek környezetvédelmi feladatok. A több mint 3000 önálló helyi önkormányzat számos telepített és tipikusan önkormányzati jellegű környezetvédelmi feladatot kapott, amelyek gyakorlására – ellenőrzési kapacitás hiányában – sem hivatalból, de sokszor még állampolgári kezdeményezés nyomán (panaszokra, kérelmekre) sem került sor. A birtokvédelemtől a levegőtisztaság-védelemtől át a helyi vízgazdálkodásig számos területen jelentkeztek ilyen problémák (ezek egy részét az ombudsman hivatalból vizsgálta). Az okok közt lehetett számon tartani a hatáskörök túlzott mennyiségét, ellátásuk finanszírozásának elégtelenségét, a személyi és tárgyi feltételek hiányát, az érdektelenséget és ellenérdekeltséget (pl. az iparüzési adóból vagy az ingatlanértékesítésből fakadó bevételek, vagy egyéb gazdasági érdekeltség miatt sokszor a rövid távú beruházói érdekek jutottak inkább érvényre a közösség hosszú távú – nem csak környezeti – érdekeivel szemben).¹⁴ Azt is meg kellett állapítani, hogy a helyi szabályozási feladatok nem vagy nem megfelelő teljesítése (pl. a településrendezés anomáliái) révén a helyi közhatalom birtokosai (a polgármesterek) könnyebben vehették rá a hatósági feladatot ellátókat (a jegyzőt) a törvényi előírások megszegésére. Ebben persze közrejátszhatott, hogy helyi szinten nem került sor a hatalommegosztás olyan tartalmú szabályozására, mint az az alkotmányban a központi hatalomgyakorlás szervei, ágai közt megvalósult (előzményként lásd Fodor 2005).

A megoldást 5-10 évvel ezelőtt sokan egy olyan önkormányzati reformban keresték, amely a feladatok ellátására való alkalmasságot növelte volna, s többek közt a szabályozási és végrehajtási feladatok elválasztását, a regionális szint megerősödését, a finanszírozási modell átalakítását foglalta volna magában. A reformok indokoltsága több tekintetben sem volt kétséges (pl. a törvényességi ellenőrzés gyengesége, a középszint hiánya, az elaprózottság és egyéb szerkezeti problémák miatt), a 2010-es kormányváltást követően azonban olyan reform valósult meg, amely (pl. a közszolgáltatások, a hatósági jogkörök, a megyei önkormányzati vagyon állami feladatkörbe, tulajdonba kerülésével) a területi

kormányhivatalok kiépülése és a hatósági hatáskörök koncentrálása révén a szereplők pozíciójának átalakulásával, az önkormányzatok autonómiájának csökkenésével, szerepcsökkenésével járt együtt (Pálné Kovács 2014). Ez a tendencia – a bevezetőnkben említett *fenntarthatósági követelményekkel ellentétes* irányban fejti ki hatásait – nyilvánvalóan érinti a környezeti ügyeket. Feltételezhető, hogy az önkormányzati szervek és a fővárosi/megyei/járási kormányhivatalok közötti együttműködés (pl. a szakhatósági közreműködés, a hatáskörrel bíró szervnél eljárás kezdeményezése, véleményezési jogkörök gyakorlása révén) elvben alkalmas az ebből fakadó hátrányok egy részének kiküszöbölésére. Ugyanakkor a közelmúltban megélt szervezeti átalakítások miatt az optimális működés eléréséhez, az új intézményrendszer beüzemeléséhez még időre van szükség.

Ezen a ponton is érdemes arra utalni, hogy Európában léteznek a hazaitól eltérő modellek. Így pl. a helyi önkormányzatokat a német jogrend egészen másként kezeli. Ha kétely merül fel valamely feladat önkormányzati szintű ellátásának a hatékonysága felől, akkor nem azt a megoldást választják, hogy elvonják tőlük a feladatot: ők úgy gondolják, többre mennek, ha – tiszteletben tartva az önkormányzati autonómiát, a helyi demokrácia kereteit – megadják hozzá a megfelelő eszközöket, vagy egyéb módon hozzák helyzetbe az önkormányzatokat (Fodor 2015).

Azt várjuk, hogy a környezetvédelmi kérdések kezelése a kormányhivatalok kialakításával szakszerűbbé válik, ugyanakkor eltávolodik a településektől, és kevésbé érzékeny a helyi kérésekre és érdekekre.

4. Az Alaptörvény XXI. cikk (1) bekezdése ugyanolyan, *egészséges környezethez való jogot* deklarál mindenki számára. Nyilvánvaló azonban, hogy az olyan településeken, amelyekeken egészségkárosító környezeti ártalmaknak (szmognak, zajterhelésnek, sugárzásnak, balesetek veszélyének stb.) van kitéve a lakosság vagy annak egy része, ez a jog nem érvényesül megfelelően. E téren tehát *ténylegesen nem élvezheti mindenki egyenlően* az alapvető jogát.

Kiugróan egészségkárosító balesetekről, ipari katasztrófákról, több évtizedes szennyezések felhalmozódó terheiről hallva legtöbbször eszünkbe jut valamilyen kompenzációs eszköz, amely rendelkezésre áll: a környezeti kármentesítéstől és a helyreállítás egyéb jogi eszközeitől kezdve a környezetvédelmi intézkedési programok elfogadásán és végrehajtásán keresztül a terület- és településrendezés lokális intézkedéseit, a hatósági korlátozásoktól a módosított környezetminőségi határértékeken át az együttműködési megállapodásokig, önkéntes lakossági akcióig vagy a vagyoni viszonyok helyreállítását és a személyiségben bekövetkezett károk kompenzálását szolgáló kártérítésig. Ezek egy része az önkormányzatok mozgásterére esik: a környezethez való jog kötelezettjei (az államon belül) az önkormányzatok is. De vajon van-e az érintett települések önkormányzatainak több eszköze (s nagyobb kormányzati segítség áll-e rendelkezésükre)? Az ideális az volna, ha ezek – és a környezetpolitika többi szereplője kezében lévő – eszközök együttesen a környezeti rendszer egyensúlyát, illetve az ember és környezet közti kapcsolat harmóniáját valóban helyreállítani, biztosítani tudnák.

Azt feltételezzük, hogy a több problémával szembesülő településeknek nincs több jogi eszközük mint másoknak, és megfelelő kormányzati segítséget sem feltétlenül kapnak.

5. A problémák mellett számos településen éppen az átlagnál kedvezőbb környezeti állapot, a kiemelt védelemre érdemes természeti értékek jelenléte és megőrzésének igénye, a pozitív helyi (fenntarthatósági) kezdeményezések indokolnának sajátos fellépést. Arra is tudunk példákat, amikor a helyi környezeti érdekek valamely másikkal (pl. idegenforgalom, rekreáció) együtt válik olyan értékkel, amelyet az önkormányzat érvényesíteni szeretne.

Mindezeknek elvben megfelelő lehet egy önkormányzat, ha az országosnál szigorúbb előírásokat állapít meg saját közigazgatási területén. Ehhez az önkormányzatok jogalkotási jogkörét a Kvt. 48. § (1) bekezdése kiszélesíti: rendeleteik eltérhetnek az országos normától, amennyiben szigorúbb („kizárólag nagyobb mértékben korlátozó”) környezetvédelmi előírásokat határoznak meg. Ha tehát egy önkormányzat úgy gondolja, hogy illetékességi területén az országosnál komolyabb követelményeket kíván érvényesíteni, akkor anélkül szigoríthatja az országosan irányadó feltételeket, hogy ellentétbe kerülne a magasabb szintű jogszabállyal, vagyis megsértené a jogforrási hierarchiát. A gyakorlatban gyakran élnek ezzel az önkormányzatok, pl. a zajvédelem körében (Metzinger 2001). (Amennyiben az országos előírást enyhítik, az önkormányzati rendelet alkotmányosértő.¹⁵)

A Kvt. a szigorítás feltételül szabja, hogy törvény vagy kormányrendelet az önkormányzat számára eltérést engedjen (meghatározott módon és mértékben). Az Alkotmánybíróság az önkormányzatok szigorítási jogosítványát eredetileg közvetlenül az Alkotmány környezetvédelmi rendelkezéséből (18. §, amelynek jelenleg az Alaptörvény XXI. cikk (1) bekezdése feleltethető meg) vezette le. A testület korai határozatai szerint – mivel a környezetvédelem helyi közügynek minősül – a szigorítás lehetősége független a törvényben, kormányrendeletben adott felhatalmazástól, ráadásul akkor is megilleti az önkormányzatot, ha nem kifejezetten környezetvédelmi tárgyköréről, hanem a környezeti szempontoknak másik tárgykörben (mint pl. a vízi közlekedés vagy az állattartás rendjében) való érvényesítéséről van szó.¹⁶ Úgy tűnik azonban, hogy az AB később ezt a megközelítést elvetette, hasonló határozatok ugyanis nem születtek, s újabban inkább az önkormányzatok mozgásterének korlátait komolyabban vevő döntésekről van tudomásunk. Ezt a kérdést is érdemes azonban megvizsgálni, különös tekintettel arra, hogy az újabb kihívásként érvényesülő klímavédelem a helyi szintet is érinti (pl. a hőszigetekre, a különböző fűtési módok eltérő károsanyag-kibocsátására, a megújuló energiák helyi kiserőműveinek sajátos tervezési igényeire tekintettel).¹⁷ Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben is a környezethez való jog és a jogállamiság alkotmányos követelményeinek kiegyensúlyozott érvényesítésére kell törekedni, figyelemmel a helyi önkormányzathoz való jogra, amelyet az Alaptörvény (elődjével ellentétben) ugyan nem deklarálnak (Balázs 2014), de nem is ignorálnak teljesen.

A helyi önkormányzatok szigorúbb környezetvédelmi szabályozása kapcsán azt várjuk, hogy annak lehetősége és szerepe gyengült (Fodor 2016).

6. A valóság sokszor igen távol esik az ideától, amit nem kívánt események mellett nem egyszer olyan állami, illetve önkormányzati intézkedések (pl. településrendezési döntések, beruházások) fokoznak, amelyeknek negatív környezeti hatásai vannak. Ezek a hatások sokszor előre láthatók, hatásvizsgálatokkal elkerülhetők, csökkenthetők lennének. Sajnos azonban a különböző stratégiai (ipari, közlekedési, energetikai, településrendezési, illetve területfejlesztési és egyéb szakterületekre tartozó) tervek előzetes vizsgálatát szolgáló „környezeti vizsgálat” nem tölti be a szerepét (Mezei, Suvák, Varjú 2013; Varjú 2010). Feltételezzük, hogy ennek okai közt szabályozási problémák is vannak (pl. a vizsgálandó tervek jogi jellege és egymáshoz való viszonya nem mindig egyértelmű, a tervezés és a vizsgálat keretei formálisak).

7. Ráadásul immár hazánkban is foglalkozni kell a környezeti igazságtalanság (környezeti rasszizmus) jelenségével, ami azt jelenti, hogy bizonyos környezeti ártalmaknak kisebbségi népcsoportok, egyébként is hátrányos helyzetű települések lakói fokozottabban ki vannak téve a többiekénél (Málovics 2012). Emblematikusnak tekinthető ebből a szempontból a közfelfolyók lezárásának ügye 2013-ból, amellyel kapcsolatban ombudsmani vizsgálat állapította meg, hogy az egészséges ivóvízhez való jog s azon keresztül az élethez való jog sérelme mellett közvetett, származáson alapuló diszkrimináció valósult meg, amikor az önkormányzat önkényesen (valós indok nélkül, aránytalan intézkedéssel) lezárta a település közterületi vízvező helyeit (AJBH 2014). Még nyilvánvalóbb a probléma környezeti vonatkozása, amikor a lakosság alacsony életszínvonala, kedvezőtlen jövedelmi viszonyai egyszerre jelentkeznek a rossz környezeti állapot hatásaival, a környezeti javakhoz, illetve közszolgáltatásokhoz való hozzáférés nehézségeivel, de esetenként az is megfigyelhető, hogy ilyen területeken könnyebb ártalmas beruházásokat megvalósítani, vagy épp az ártalmas tevékenységből származó adóbevétel nem ahhoz a településhez folyik be, amelyiken az ártalmak jelentkeznek.¹⁸

Azt feltételezzük, hogy egyelőre sem a kormányzat, sem az önkormányzatok nem érzékenyek a környezeti rasszizmus problémájára, holott utóbbiaknak különösen a településrendezés során jogi eszközüik is lenne erre.

8. Az önkormányzati környezetvédelem nemcsak a szabályozás, tervezés, végrehajtás (jogalkalmazás) jellemzően közhatalmi színezetű jogköreiben, hanem szervezési, gazdálkodási feladatokban (magánjogi és közmenedzsment-eszközök révén) is szerephez jut. Az önkormányzati környezetgazdálkodás alkotmányjogi alapjai megváltoztak a közelmúltban: a 2012-től hatályos Alaptörvény többek közt az önkormányzati tulajdonnal összefüggésben is megemlékezik a fenntartható fejlődés követelményéről. Hogy ennek megvannak-e, változtak-e időközben a törvényi garanciái (pl. a nemzeti vagyronról szóló 2011. évi CXCVI. törvényben), miként reagáltak erre az önkormányzatok, szintén időszerű kérdés.

Az Alaptörvény 38. cikke – amely szerint (az állam és) a helyi önkormányzatok tulajdona nemzeti vagyon; kezelésének és védelmének célja a közérdek szolgálata, a közös szükségletek kielégítése és a természeti erőforrások megóvása, valamint a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevétele – arra vezethető vissza, hogy a környezet elemei és szolgáltatásai (az igénybevételükhöz szükséges infrastruktúrával együtt) közjavak. E közjavaknak csupán egy része van köztulajdonban, e tulajdonformának ugyanakkor – pl. a környezetvédelem közigazgatási szabályozása mellett – nagy a jelentősége a környezetvédelemben (pl. az önkormányzati tulajdonban álló föld vagy a víz védelmében).¹⁹ Az Alaptörvény intenciója mögött áll feltételezésünk szerint az a tapasztalat is, amely szerint az önkormányzatok nem feltétlenül jó gazdái a rájuk bízott természeti erőforrásoknak, vagyongazdálkodási szabályaikban nincs nyoma a fenntarthatóságnak.²⁰

9. Az önkormányzatok közszolgáltatási feladatai jelentős átalakuláson esnek át napjainkban. Témánk szempontjából leginkább a települési vízgazdálkodás és hulladékkezelés területét érdemes kiemelni, ahol kezdettől fogva szabályozási problémák merültek fel alkotmányjogi szempontból (pl. hogyan szabályozhatja az önkormányzat a közszolgáltatás díját),²¹ és a szolgáltatás gyakorlata, infrastruktúrájának elmaradottsága is okozott problémákat (az egyes szolgáltatások, illetve vagyonelemek tekintetében eltérő mértékben). A szektorban jelenleg zajló államosítás (az állami szerepvállalás egyaránt meghatározóvá válik az energia-, a víz- és közcsatorna-ellátási, a hulladék- és településgazdálkodási, a közútfenntartási, valamint a helyi tömegközlekedési feladatok ellátásában) és központosítás nyilvánvalóan kihat az önkormányzati feladatellátásra (Horváth 2015, 209.). Töredékre csökkent azon gazdálkodó szervezetek száma, amelyekkel a feladatellátásra az önkormányzatok szerződhetnek, ugyanakkor a kiválasztás szempontjai szigorodtak az elmúlt években (pl. a többségi állami vagy önkormányzati tulajdon előírása a hulladékkezelési közszolgáltató cég esetén, a hulladékról szóló 2012. évi CLXXXV. törvény alapján).

A hulladékkezelési ágazatban ma nehezen belátható, átmeneti helyzetről beszélhetünk, a kormányzati tervek szerint változik még a díjszabás (bár máig nem született meg a miniszteri rendelet a díjmértékről, az önkormányzati szabályozási mozgástér mégis korlátozott, részben a rezsicsökkentéssel összefüggésben) és a díjbeszedés módja is (abba harmadik félként lép az állami koordináló szervezet). Hogyan látják vajon az önkormányzatok, javult-e ezzel a szolgáltatásbiztonság, illetőleg a szolgáltatások hatékonysága? Egyelőre, mint az közismert, többszáz településen a katasztrófavédelmi hatóság kijelölése alapján tudják csak biztosítani a közszolgáltatást, és több milliárd forintnyi tőke hiányzik az ágazatból (Csepregi 2015). A víziközmű-szolgáltatások terén is lezajlott a köztulajdont (az állami és önkormányzati közműtulajdont) kizárólagossá tévő centralizáció (Szilágyi 2014), de egyelőre a szükséges (s az önkormányzatok által többnyire elhanyagolt) infrastruktúra-beruházások nem kerülhettek közelebb (Pálné Kovács, Finta 2014, 65.), s abban sem vagyunk biztosak, hogy mindennek során a környezetvédelmi szempontok érdemi szerepet játszottak.

Feltételezzük, hogy egy átmeneti javulást követően – ami a tulajdonjogra vonatkozó előírás előnyeivel járt együtt (Pálné Kovács, Finta 2014, 60.) – csökken az önkormányzatok jogi (szabályozási, szerződéses, tervezési) befolyása a feladatellátás szervezésére, minőségére.

10. A kutatás további hipotézise, hogy a helyi cselekvési szint megfelelő (a nemzetközi elvárásoknak és trendeknek, illetve az uniós jognak megfelelő, hatékony, szakmailag megalapozott, fenntartható, koherens) kialakítása, illetve megerősítése csak integrált megközelítésben lehetséges, ami azonban hazánkban nem érvényesül. (Az integráció kérdéséhez a környezetvédelmi igazgatásban lásd Bándi 1995; Fodor 2000, 13–18.; Jávor, Németh 2008.) Össze kellene kapcsolódnia egymással a helyi rendezetalkotás, a programozás (Pálné Kovács, Finta 2013, 65), a közigazgatás, a közszolgáltatás-szervezés, a vagyongazdálkodás és a közösség-szervezés feladatrendszerének, s nem utolsósorban az önkormányzatok példamutatásának is (Szlávik 2005). Az egyes környezeti elemek (természeti erőforrások) átfogó (holisztikus) megközelítése szükséges; illetve egy-egy szakterületen belül is (pl. vízgazdálkodás, hulladékgazdálkodás) rendszeres, valamennyi életciklust figyelembe vevő környezetgazdálkodás és -védelem indokolt. *Mindezek legáltalánosabb kerete a programalkotás lehetne, ami feltételezésünk szerint sokszor formális, a törvényi előírásoknak való minimális megfelelést szolgálja, s a különböző stratégiák közti összhang nem biztosított kellően.*

11. A társadalmi szervezeteknek az önkormányzatokkal való viszonyát már kutatták korábban, s megállapították, hogy a rendszerváltás első éveikhez képest csökkent a helyi társadalmi szervezetek lendülete, illetve e szervezeteket a helyi hatalom képviselői gyakran inkább célcsoportnak vagy ellenpontnak tekintik, mintsem partnernek (Pálné Kovács 2008, 258–259.). Mi nem foglalkozunk általánosságban ezzel a kérdéssel, de úgy gondoljuk, hogy annak vannak sajátosságai a környezetvédelemben (amennyiben ti. az ország nemzetközi és uniós kötelezettségei körében megjelenik a társadalmi részvétel számos intézménye). A kutatás hipotézise az is, hogy az elmúlt években bekövetkezett jogszabályváltozások – az új Alaptörvény, önkormányzati törvény, víziközmű-szolgáltatási törvény, hulladéktörvény stb., illetve a közigazgatást érintő szervezeti átalakítások; a társadalmi környezet –, a civil szervezetek aktivitásának csökkenése, a külföldi szervezetek megjelenése; és nem utolsósorban az uniós (infrastrukturális) támogatások (tervezés, kivitelezés, illetve a felhasznált pénzek ellenőrzése) radikálisan megváltoztatták, illetve változtatják a helyi környezetpolitika kereteit. *Ennek nyomának kell lennie a lakossággal való kommunikációban, a civil szervezetekben való együttműködésben (a jogalkotás, a stratégiaalkotás, a közérdekű adatokról való tájékoztatás során stb.) is.*

12. Mindemellett új, környezeti kihívásként a helyi önkormányzatok szintjén is megjelent a klímaváltozás, illetve az azzal kapcsolatos védekezés, pl. az energiagazdálkodás, a vízgazdálkodás terén, és a felkészülés, pl. a településrendezés, építésiügy igazgatás terén (Schmidtke 2012). Tekintettel arra, hogy ebben a körben az önkormányzatoknak általános és közvetlen hatáskö-

reik nincsenek, a rendelkezésre álló levegőminőség-védelmi eszközök (parkolási rend, környezeti zóna kialakítása, dugódíj, kerékpárutak kiépítése, helyi építésügyi szabályok stb.) csupán rész megoldásokhoz vezethetnek (Bányai 2014). Nemzetközi példák mutatják, hogy vannak olyan sikeres helyi kezdeményezések (pl. helyi vagy regionális energiatermelési és -elosztási modellek), amelyek egyszerre szolgálják az energiahatékonyság, a környezetvédelem és a fenntarthatóság céljait, miközben megfelelnek a helyi fejlesztésekkel szemben támasztott általános követelményeknek (helyi erőforrásokra támaszkodnak, helyi igényekhez igazodnak, hozzájárulnak a helyi lakosság életminősége javításához) is (Bärenbrinker 2012; Fodor 2014a, 189–201.). Ezekben a projektekből általában fontos a helyi önkormányzatok szerepe, hazánkban azonban (bár pl. a földrajzi adottságok megfelelőek lennének) kevés hasonló jó gyakorlatot találunk. A mozgástér ugyanis korlátozott, tekintettel a szabályozási környezetre vagy épp az önkormányzati pénzügyi és vagyoni háttérre (Zsibók 2013, 7–8.).

Azt várjuk, hogy Magyarországon a települési önkormányzatok klímavédelmi politikája szegmentált, jellegzetesen valamely szempontot vagy érdeket érvényesíti, illetve a helyi szabályozási mozgásteret az általános (nemzeti) energiapolitikai szempontok szűkre méretezik.

13. Az önkormányzatok között a környezeti ügyek vitelében megmutatkozó különbségek alkalmasak lehetnek arra, hogy a települési önkormányzatokat tipizáljuk. Alighanem léteznek olyanok, amelyek a pusztá jogszabály-végrehajtó szerepét töltik be, vagyis az országos, magasabb szintű jogszabályokban rájuk nézve kötelező jelleggel megállapított feladatokat igyekeznek ellátni, több-kevesebb sikerrel, de ezen túl menő aktivitásra erejük nem terjed ki. Szintén bizonyos értelemben kényszerként megélt impulzus nyomán sejlik fel az a köre a helyi önkormányzatoknak, amelynek a települései az utóbbi évtizedekben komoly környezeti konfliktusok helyszínei voltak, netán ma is azok. Harmadik csoportot képezhetnek azok, amelyek igyekeznek önálló aktoraiként szerepelni a környezetpolitikának, ami megmutatkozik különböző programjaikban, terveikben, önkormányzati szövetségekhez való tartozásukban, rendeleteik tartalmában, a lakossággal való kommunikációjukban, netán környezetvédelmi tanúsítvánnyal is rendelkeznek stb. A három csoport között merev határokat nem feltételezünk.

Záró gondolatok

Az önkormányzati környezetvédelem témaköréről való ismereteink széles körűek ugyan, de átfogó vizsgálaton alapuló, tudományos elemzések nem láttak napvilágot ebben a témakörben. Kutatásunk reményeink szerint e hézagnak egy jelentős részét töltheti be.

A hazai helyi önkormányzati rendszer kétszintű (megyei, illetve települési önkormányzatok), de azon belül érdemi mozgástere a települési önkormányzatoknak van (a megyei önkormányzatok koordináló, véleményező, programozó szerepköre jóval gyengébb), magától értetődőnek tűnik ezért középpontba állításuk. Úgy véljük, hogy helyi környezetpolitikáról csak akkor beszélhetünk, ha a különböző közhatalmi (pl. rendeletalkotási), magánjogi (tulajdonosi) és formális jogi kereteken kívüli eszközök összekapcsolódnak, ezért a számos környezetvédelmi államigazgatási hatáskört átvevő (járási) kormányhivatalokat önállóan nem vizsgáljuk.

Az általunk felvetett problémák, tendenciák, környezetvédelmi és környezetgazdálkodási szakterületek – noha távolról sem jelentenek hiánytalan állapotfelvételt – jól érzékeltetik, hogy rendkívül izgalmas, ugyanakkor meglehetősen kiterjedt tárgykőről van szó. Természetesen a mi kutatásunk sem lehet minden részletre kiterjedő. Annál inkább nem törekedhetünk ilyesmire célkitűzéseink meghatározásakor, mert a kutatás alapvetően jogi szempontú. Ugyanakkor a későbbi fázisokban is számítanunk kell még olyan kérdések felmerülésére, amelyek mellett nem mehetünk el szó nélkül.

Összefoglalva úgy látjuk, hogy az önkormányzati szint nélkülözhetetlen, ha nem is az egyedüli, és – a jelenlegi jogi, illetve politikai rendszerünkben nem is az elsődleges – tényezője a környezetvédelemnek. A környezetvédelem helyi közügy, a helyi közügyek ellátására pedig az önkormányzati szervezeteknek számos különböző – jogi és jogon kívüli – eszközük van.

Ha az önkormányzatok túl sok feladatot és hatáskört kapnak (a hozzáértésükhöz, a finanszírozáshoz, a többi szint feladataihoz képest), akkor azokat nem tudják megfelelően ellátni, illetve a környezetpolitika, környezetjog egészének hatékonysága gyenge (hiszen számos probléma nem közelíthető meg helyi szinten). Ha túl kevés feladatuk vagy hatáskörük van (a helyi közösségek igényeihez, a fenntarthatóság szempontjaihoz, a helyben felmerülő és kezelendő konfliktusokhoz, kihívásokhoz képest), akkor amellett, hogy csorbul az önkormányzatiság alkotmányos elve, a környezetpolitika és környezetjog összességében megint nem lesz eléggé hatékony. Egyensúlyt kell tehát találni valahol, ami a változó lehetőségek és kihívások függvényében nem statikus egyensúly, hanem csakis dinamikus egyensúly lehet, időszakonkénti súlypontváltoztatással. Kormányzati szintű (szabályozási, finanszírozási, szervezési) feladat az egyes alrendszerek és cselekvési szintek közötti munkamegosztás kereteinek a meghatározása, amelynek gyakorlása során célszerű igazodni a mindenkori környezeti, társadalmi és gazdasági adottságokhoz. Abból indulunk ki, hogy környezeti fenntarthatósági szempontból jelenleg is számos változás, az önkormányzati kompetenciák erősítése lenne indokolt, amire van lakossági igény, s amely alkotmányjogi, rendszertani, hatékonysági és más érvekkel is alátámasztható.

Jegyzetek

- 1 http://www.njt.hu/njt.php?onkormanyzati_rendeletek
- 2 Az online kérdőív 2016 júniusától itt érhető el: <http://evasys.unideb.hu/evasys/online.php?p=UG411>
- 3 A helyszínek meghatározása során magától értetődő volt Debrecen kiválasztása, de Hajdúböszörményé is (utóbbi nemcsak a földrajzi közelség miatt, hanem mert az önkormányzatnál több kutatást végeztek karunk munkatársai). Emellett eltérő méretű, gazdasági-társadalmi helyzetű, illetve környezeti adottságú községek, városok, kerületek (több budapesti kerület mellett Biharkeresztes, Bogács, Dorog, Győr, Lakitelek, Pécs, Siófok, Tiszaújváros) kerültek célkeresztbe, az ország különböző területeiről.
- 4 A környezetvédelem vonatkozásában zajló közigazgatási szervezeti átalakításokhoz lásd még az Országos Környezetvédelmi Tanács állásfoglalását az Alkotmánybíróság II/2092-8/2015. ügyszámú megkeresésére, Budapest, 2016. január 7. (<http://www.oktt.hu/>).
- 5 Hazai szinten pl. Nemzeti Környezetvédelmi Program, Nemzeti Erdőprogram, Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia, Nemzeti Éghajlatváltozási Program, Nemzeti Energiastratégia 2030, Nemzeti Fenntartható Fejlődés Stratégia és számos jogszabály, újabban pl. a földforgalmi törvény preambuluma; uniós szinten az Agenda 2000 (1997) vagy a közös agrárpolitika 2015-től végrehajtandó reformjának frissen elfogadott koncepciója; nemzetközi szinten az Agenda 21 stb.
- 6 A hazai vonatkozásokra lásd a jövő nemzedékek országgyűlési biztosának 2010. évi beszámolóját (Fülöp 2011).
- 7 Csak érdekességként: e szövetségnek jelenleg mintegy 30 tagja van, míg a hasonló szervezetnek a szomszédos Ausztriában immár 300 feletti a tagsága. Az igényeket felismerve az Energiaklub „önkormányzati szolgáltatásokat” nyújt képzések, kutatás, stratégiakészítés formájában (Energiaklub).
- 8 Mennyiben csökken az önkormányzatok mozgástere, sikerül-e a helyi közérdeket megfelelően érvényesíteni, szakmailag megalapozottabb döntések születnek-e (megfelelően figyelembe veszik-e a környezeti és egyéb érdekeket), azaz tekinthetőek-e a kormányzati intézkedések a helyi környezetvédelmi igazgatás javítására tett lépéseknek?
- 9 Pl. a 2008–2009. közötti időszakról szóló beszámoló (Fülöp 2010) kifejezetten megemlékezik a környezeti konfliktustérkép jelentőségéről, s számtalan helyi vonatkozású példával támasztja azt alá.
- 10 Erre vonatkozóan az Alkotmánybíróság 28/1994. (V. 20.) határozatán túlmenően lásd különösen a 2219/H/2001. sz., a 252/B/1999. sz., a 258/B/1999. sz., a 1051/B/1999. sz., a 893/H/1996. sz., a 48/1997. (X. 6.) sz., a 46/2001. (XI. 17.) sz. 484/B/1996. sz., a 34/1996. (VII. 9.) sz., a 26/1997. (IV. 25.) sz., a 43/1997. (VII. 1.) sz., az 52/1998. (XI. 27.) sz., az 53/1998. (XI. 27.) sz., az 54/1998. (XI. 27.) sz., az 55/1998. (XI. 27.) sz. vagy az 56/1998. (XI. 27.) sz. AB határozatokat.
- 11 Pl. a 11/2008. (I. 31.) AB határozat és a 16/2008. (II. 28.) AB határozat.
- 12 Tipikus példa a csapadékvíz elvezetésének hiánya, pl. az OBH 2789/2001. sz. ügyben (2001. IX. 23.) vagy az OBH 5096/2006. számú ügyben (2007. VII. 24.). Az elkerülő utak problematikájára különösen a jövő nemzedékek országgyűlési biztosa hívta fel a figyelmet (Fülöp 2010, 154.; Fülöp 2011, 85–89.)
- 13 Ámbár azt sem hallgattuk el, hogy a környezetvédelmi hatásköröknek az önkormányzatokra való telepítését más országokban is problematikusnak ítélték meg korábban a környezetvédelmi deficitek szempontjából (Czybulka 1996).
- 14 Ennek egyik tipikus példája rajzolódik ki az Alkotmánybíróság 48/1997. (X. 6.) sz. határozatában.
- 15 A gyakorlatban nem egy esetben tapasztaljuk, hogy az önkormányzat enyhíti a vízminőségi határértéket annak érdekében, hogy egy-egy ipari vállalkozás szennyvize a közcsatornába kerülhessen, de az a szélesebb körben elterjedt gyakorlat is vitatható, hogy – növényvédelmi indokokra való hivatkozással – megengedik a tarló égetését, amit egyébként a levegővédelmi kormányrendelet (jogszabály eltérő rendelkezéséhez kötött kivételtől eltekintve) kifejezetten megtilt (Fodor 2014b, 242.).
- 16 Szép példa erre a szarvasi önkormányzat esete, amelynek rendelete a vízi közlekedés rendjé-

- hez kapcsolódó korlátozásokat vezetett be a Holt-Körösre, s amelyet az AB megalapozottnak talált: 2219/H/1991. sz. AB határozat.
- 17 Lásd pl. a 28/2011. (III. 31.) AB határozatot és a 49/2011. (VI. 9.) AB határozatot.
- 18 Korábban a Védegyelet végzett környezeti igazságosság címszó alatt ilyen tárgyú kutatásokat (pl. Encs, Sajószentpéter, Mezőcsát kapcsán készültek esettanulmányok), de Bódvalenke esete is közismert példa (ahol pl. a háztartások jelentős része nem csatlakozott a csatornahálózatra). Az adóbevétel és az ártalmak helyének diszkrpanciájára a 2010-es vörösiszap-katasztrófa lehet példa, Ajkát, Kolompárt és Devecsert érintve (Védegyelet 2010).
- 19 Lásd különösen az AB 28/1994. (V. 20.) és 16/2015. (VI. 5.) sz. határozatait az állami tulajdon vonatkozásában, vagy az 1380/H/1996. sz. határozatot, amely a halászati jog korlátozhatóságát állapítja meg önkormányzati tulajdonban lévő vízterületen.
- 20 Nem képezi a kutatás tárgyát az a feltételezésünk, hogy ma kevesebb természeti erőforrással (pl. földvagyonnal) rendelkeznek, mint a rendszerváltás idején. E feltételezett vagyonsökkenés a feladatok ellátásához szükséges finanszírozási források kiegészítésének az igényéből fakadhatott. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy más tekintetben (pl. vízi közművek) ellentétes irányú folyamatok zajlottak az utóbbi években, és hogy (különösen a környezetterhelési díjak megtartása érdekében) örvendetesen gyarapszik az önkormányzati pénzügyi alappal rendelkező települések száma, ami az alapok elkülönített kezelésének kötelezettségére tekintettel jelentős forrásképző lehet.
- 21 Noha e tekintetben 2013-tól elvben miniszteri rendeleti szintre került a díjszabás, a probléma nem oldódott meg maradéktalanul; miniszteri rendelet még nincs, s az önkormányzatok e téren továbbra sem mindig teljesítik a jogállamiságnak megfelelő módon szabályozási kötelezettségüket (Szilágyi 2015).

Köszönetnyilvánítás

A Helyi önkormányzati szerepek és eszközök az ökológiai fenntarthatóság megvalósításában címét viselő, K 115530 nyilvántartási számú kutatási projektet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatja.

Irodalom

- AJBH [Alapvető Jogok Biztosának Hivatala] (2014): *Beszámoló az alapvető jogok biztosának és helyetteseinek tevékenységéről 2013*. Budapest. http://www.parlament.hu/irom39/13837/pdf/ajbh_beszamolou_hu_2013.pdf (Letöltés: 2016. január 21.)
- Antal Z. L. (2015): *Klímaparadoxonok. Lehet-e harmónia természet és társadalom között?* L'Harmattan, Budapest
- Bachrach, P., Baratz, M. S. (1962): Two faces of power. *The American Political Science Review*, 4., 947–952. <http://doi.org/b2sqzb>
- Balázs I. (2014): Az önkormányzatokra vonatkozó szabályozás átalakulása. *MTA Law Working Papers*, 3., 1–12.
- Balogh Zs. (2013): Az önkormányzati rendeletek törvényességi kontrollja. *Új Magyar Közigazgatás*, 5., 37–42.
- Bándi Gy. (1995): Variációk a környezetvédelmi igazgatás témájára. *Magyar Közigazgatás*, 10., 577–586.
- Bándi Gy. (szerk.) (1999): *Önkormányzati környezetvédelmi kézikönyv*. KJK, Budapest
- Bándi Gy. (2013): A fenntartható fejlődés jogáról. *Pro Futuro*, 1., 11–30.

- Bányai O. (2014): *Energiajog az ökológiai fenntarthatóság szolgálatában*. DELA, Debrecen
- Bärenbrinker, V. (2012): *Nachhaltige Stadtentwicklung durch Urban Governance*. Duncker&Humblot, Berlin <http://doi.org/bnjc76>
- Csepregi I. (2015): A hulladékgyártóipari közszolgáltatás metamorfózisa. In: Gajdics Á., Szilágyi Sz. (szerk.): *A magyar környezetvédelmi jog 20 éve*. EMLA, Budapest, 20–21. http://emla.hu/sites/default/files/EMLA%2020_kiadvany.pdf (Letöltés: 2015. december 20.)
- Czybulka, D. (1996): Umweltschutzdefizite und Verwaltungskultur. *Juristenzeitung*, 2., 596–602.
- Energiaklub: *Önkormányzatok. Az Energiaklub önkormányzati szolgáltatásai*. <http://www.energiaklub.hu/onkormanyzatok> (Letöltés: 2016. január 10.)
- Enyedi Gy. (szerk.) (2000): *Magyarország településkörnyezete*. MTA, Budapest (Magyarország az ezredfordulón)
- Fodor L. (2000): *Integratív környezetjog az Európai Unióban és Magyarországon*. Bíbor Kiadó, Miskolc
- Fodor L. (2005): A hatékonyság kérdése és a végrehajtási deficit jelensége a környezetvédelmi szabályozásban. In: Fodor L. (szerk.): *A környezetvédelmi jog és igazgatás hatékonyságának aktuális kérdései*. DE ÁJK, Debrecen, 17–51.
- Fodor L. (2006): *Környezetvédelem az Alkotmányban*. Gondolat, DE ÁJK, Budapest
- Fodor L. (2014a): *Klímavédelem az energijogban – szabályozási modellek Németországból*. Wolters Kluwer Complex Kiadó, Budapest
- Fodor L. (2014b): *Környezetjog*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Fodor L. (2015): Kommunális környezetvédelem német szemmel. *Pro Futuro*, 2., 159–165.
- Fodor L. (2016): A helyi szabályok eltérése a központi előírásoktól – környezetvédelmi megfontolások. *Jogtudományi Közöny*, 7–8., 353–364.
- Fogarasi J. (2012): A helyi önkormányzatok és a jogharmonizáció néhány összefüggése 1990–2012 között II. *Comitatus*, 209., 34–70.
- Fónai M. (2012): Potential impacts of community problems and residential needs on local politics. In: Bódi, F., Fábíán, G., Lawson, T. (eds): *Local organisation of social services in Hungary. Studies in comparative social pedagogies and international social work and social policy*. Europäischer Hochschulverlag, Bremen, 78–103.
- Fülöp S. (2010): *Beszámoló a jövő nemzedékek országgyűlési biztosának 2008–2009. évi tevékenységéről*. <http://beszamolo.jno.hu/?menu=beszamolo09> (Letöltés: 2016. január 21.)
- Fülöp S. (2011): *Beszámoló a jövő nemzedékek országgyűlési biztosának 2010. évi tevékenységéről*. J/2416. http://beszamolo2010.jno.hu/JNO_beszamolo_2010.pdf (Letöltés: 2015. december 12.)
- Gajdics Á. (szerk.) (2014): *Településfejlesztés – Településrendezés. Jogi útmutató civil szervezetek számára*. EMLA, Budapest http://emla.hu/sites/default/files/Telepulesfejlesztes_telepulesrendezes_final.pdf (Letöltés: 2015. december 12.)
- Glied V., Pánovics A. (szerk.) (2012): *...Cselekedj lokálisan! – Társadalmi részvétel környezeti ügyekben*. PTE ÁJK, Publikon, Pécs
- Greenbaum, T. (2000): *Moderating focus groups*. Sage, Thousand Oaks
- Gyulai I. (2007): Új megközelítések a fenntarthatóság érdekében. In: Kóródi M. (szerk.): *Remény a fenntarthatóságra*. Kossuth Kiadó, Budapest, 225–240.
- Heady, F. (2001): *Public administration. A comparative perspective*. Marcel Dekker, New York
- Hoffman I. (2014): Az önkormányzati rendeletek bírósági felülvizsgálata a Kúria Önkormányzati Tanácsa gyakorlatára tükrében. *Magyar Jog*, 6., 347.
- Horváth M. T. (2015): *Magasfeszültség – Városi szolgáltatások*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Horváth M. T. (szerk.) (2007): *Piacok a főtéren: Helyi kormányzás és szolgáltatásszervezés*. KSZK ROP, Budapest
- <http://www.kormany.hu/hu/dok?source=1&type=301#!DocumentBrowse> (Letöltés: 2015. október 21.)
- Jávor V., Németh K. (2008): Reformok, megszorítások és a környezetvédelem hatósági rendszere. *Politikatudományi Szemle*, 3., 35–60.
- Jreisat, J. (2012): *Globalism and comparative public administration*. CRC Press, Boca Raton
- Kerekes S., Kiss K. (szerk.) (2004): *Megkérdőjelezett sikerárgazat*, MTA, Budapest
- Kozma G., Kulcsár E., Molnár E., Teperics K., Péntes J., Radics Zs. (2014): Az energiatakarékos építkezésekkel kapcsolatos társadalmi kérdések. In: Kalmár F. (szerk.): *Fenntartható energetika megújuló energiaforrások optimalizált integrálásával*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 379–390.

- Málovics Gy. (2012): Környezetvédelem vagy társadalmi igazságosság? Kovász, tavasz-tél, 3–31.
- Marshall, C., Rossman, G. B. (1999): *Designing qualitative research*. Sage, London
- Metzinger É. (2001): Önkormányzati rendeletalkotás a környezetvédelemben, figyelemmel a Bács-Kiskun megyei tapasztalatokra. In: Bándi Gy. (szerk.): *A környezetvédelmi jogalkotás és jogalkalmazás időszzerű kérdései*. PPKE JÁK Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék, Budapest, 73–86.
- Mezei C., Suvák A., Varjú V. (2013): Környezetvédelem és energetika a települési önkormányzatoknál a Dél-Dunántúlon – Egy empirikus kutatás eredményei. In: Zsibók Zs. (szerk.): *Önkormányzati energetikai fejlesztések: Nemzetközi körkép és a dél-dunántúli tapasztalatok*, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs, 142–160.
- Nagy J. (2009): Közigazgatás-szervezési és kodifikációs kihívások a helyi jelentőségű védett természeti területek kapcsán. *Új Magyar Közigazgatás*, 9., 16–29.
- Pálné Kovács I. (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus, Pécs, Budapest
- Pálné Kovács I. (2014): Az önkormányzati rendszer és a területi közigazgatás átalakulása 2010–2013. *MTA Law Working Papers*, 2., 1–9.
- Pálné Kovács I., Finta I. (szerk.) (2013): *A helyi önkormányzati közszolgáltatások jogi szabályozási és szakpolitikai környezete. Zárótanulmány*. MTA KRTK RKI, Pécs, <http://arop.rkk.hu/> (Letöltés: 2016. május 12.)
- Pálné Kovács I., Finta I. (szerk.) (2014): *Összefoglaló tanulmány a projekt keretében készült 50 települési esettanulmány főbb tapasztalatairól*. MTA KRTK RKI, Pécs, arop.rkk.hu:8080/Dokumentumok/10_zarotaneset.pdf (Letöltés: 2016. május 12.)
- Pump J. (2013): Köszolgáltatási modellek a hulladékgyűjtésben. In: Horváth M. T. (szerk.): *Kilencévek: Köszolgáltatási változások*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs, 139–172.
- Schmidtke, P. K. (2012): *Kommunaler Klimaschutz*. Metropolis, Marburg
- Sólyom L. (2001): *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris, Budapest
- Stern, N. (2006): *Stern-jelentés. Az éghajlatváltozás közgazdaságtana. Vezetői összefoglaló*. http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=15126 (Letöltés: 2016. január 28.)
- Szabó Gy. (2008): *A települési önkormányzatok környezetvédelmi feladatai*. Debreceni Egyetem, Debrecen
- Szigeti E. (2014): Újra járás. In: Horváth M. T. (szerk.): *Külön utak. Közfeladatok megoldásai*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs, 255–290.
- Szilágyi E. (2015): Mennyit ér a közzolgáltatás? A hulladékkezelési díjszabás alkotmányos problémái. [kozjavak.hu](http://www.kozjavak.hu) – Az MTA-DE Közzolgáltatási Kutatócsoport blogja, 2015. október 4. http://www.kozjavak.hu/sites/default/files/szilagy.emese_mennyit_e_r_a_kozszolgáltatatas.pdf (Letöltés: 2016. január 21.)
- Szilágyi J. E. (2012): *Vízjog. Aktuális kihívások a vizek jogi szabályozásában*. Miskolci Egyetem, Miskolc
- Szilágyi J. E. (2014): A magyar víziközmű-szolgáltatók integrációja jogi nézőpontból. *Pro Futuro*, 1., 144–162.
- Szirmai V. (2005): Globális klímaváltozás és a társadalmi biztonság. *Magyar Tudomány*, 7., 849–856.
- Szirmai V. (2006): Társadalmilag fenntartható városfejlesztés a kelet-közép-európai történelmi belvárosokban. In: Bulla M., Guzli P. (szerk.): *Fenntartható fejlődés Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 402–419.
- Szlávik J. (2005): *Fenntartható környezet- és erőforrás-gazdálkodás*. KJK-KERSZÖV, Budapest
- Taylor, S. J., Bogdan, R. (1998): *Introduction to qualitative research methods*. John Wiley & Sons, New York, Chichester, Weinheim, Brisbane
- Tosics I. (2006): A nagyvárosok fenntartható fejlődése és Budapest jövőképe. In: Bulla M., Guzli P. (szerk.): *Fenntartható fejlődés Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 420–443.
- VAHAHA (2010): *VAHAHA-jelentés*. Budapest <http://www.vahavahalozat.hu/files/vahava-2010-12-korrigalt-2.pdf> (Letöltés: 2016. január 28.)
- Varjú V. (2010): *A környezeti politika fejlesztéspolitikába történő integrációja – a stratégiai környezeti vizsgálat*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Védegyelet Egyesület (2010): *Környezeti igazságosság Magyarországon. Zárótanulmány*. <http://kornyezetiigazsagossag.hu/zarotanutmany.pdf> (Letöltés: 2016. január 21.)
- Vicsek L. (2006): *Fókuszcsoport*. Osiris, Budapest
- Zsibók Zs. (szerk.) (2013): *Önkormányzati energetikai fejlesztések. Nemzetközi körkép és a dél-dunántúli tapasztalatok*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban

Agricultural public works programmes in Hungary

KOÓS BÁLINT

KOÓS Bálint: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; koosb@rkk.hu

KULCSSZAVAK: mezőgazdaság, közfoglalkoztatás

ABSZTRAKT: A magyar foglalkoztatáspolitikai évtized eleji átalakítása, a workfare jelleg erősítése alapjaiban formálta át a közfoglalkoztatási rendszert. A közmunkából, amely eredetileg csupán egy volt az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökből, s amely átmeneti vagy részmunkaidős elhelyezkedési lehetőséget kínált a tartós munkanélkülieknek, így vált egy univerzális, majd minden álláskereső számára elérhető, majd hogyanem garantált elhelyezkedési lehetőséggé.

A közfoglalkoztatás új rendszerében kiemelt szerep jutott az ország legkedvezőtlenebb helyzetű térségeiben meghirdetett mezőgazdasági közfoglalkoztatási programoknak, amelyek a jó minőségű élelmiszerral való ellátást biztosítják. A közfoglalkoztatás fizikai termékek előállításával való összekapcsolása nemzetközi szinten ritka, de nem példa nélküli. Argentínában és Indiában, ahol a közfoglalkoztatási programok keretén belül mezőgazdasági tevékenységek is megjelentek, hivatalosan nem kerülnek piaci forgalomba a megtermelt mezőgazdasági termékek, hiszen maguk a közmunkások, illetve a rászoruló ékeztetésére használják azokat.

A hazai gyakorlat e tekintetben legalábbis kétarcú, hiszen egyrészt határozott elvárás a piacavarás elkerülése, ugyanakkor cél a fejlesztési projektek saját lábra állása, önfenntartóvá válása, ami végső soron a valódi piacra való kilépést jelenti. A politikai célok érthetőek, ugyanakkor nem jött létre egyetértés a tekintetben, hogy miként lehetne ezt elérni.

A magyar mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok népszerűvé váltak, az érintettek számára ugyanis biztos, különösebb képzettséget nem igénylő munkalehetőséget teremtenek, még ha a piaci és a hivatalos minimálbérnél is alacsonyabb fizetést nyújtanak.

A 2012–2013. évekre vonatkozó teljes körű adatok alapján látható, hogy a hátrányos helyzetű térségekben meghirdetett mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokba leginkább a hátrányos munkaerő-piaci helyzetűek – azaz nők, pályakezdő fiatalok, alacsony képzettségűek – kerülnek be. A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok foglalkoztatási reintegrációs hatása csekélynek mondható, az érintettek alig 9,9 százaléka tudott a munkaerőpiacon elhelyezkedni, legnagyobb valószínűséggel ismét közfoglalkoztatottakká váltak.

Bálint KOÓS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; koosb@rkk.hu

KEYWORDS: agriculture, public works programs

ABSTRACT: Hungarian employment policy changed fundamentally at the beginning of this decade. In regard to employment policy, a clear shift is observable from the welfare to the workfare approach.

This policy change reassessed the roles and functions of Hungarian public works programs. Previously, these were only one among many other active labor market policy measures, but recently, they have gained a more determining role. While traditionally, these programs provided only temporary (or part-time) employment for the long-term unemployed, after the welfare-system reform, they became a rather universal, almost granted employment opportunity for every unemployed. From among them, this study especially focuses on those special agricultural work programs, which, in the most disadvantaged areas, have been initiated in order to generate employment and provide quality food.

Internationally, direct agricultural production linked to public works programs is rare, but not unprecedented. Two cases are well-known in Argentina and India where agricultural products were utilized either by social institutions (e.g. soup kitchens) or by the public workers themselves.

Compared to these, the Hungarian practice represents a conflicting approach. On the one hand, the government seeks to avoid market disruption, while, on the other, it expects from these agricultural public work projects to become economically viable. While the political objectives are clear, there is no common understanding on how to achieve them. The agricultural public works programs have become widely used in the most disadvantaged areas as they provide stable and low-skilled jobs for the unemployed, even if they offer wages far below the market average and the national minimum rate.

Based on comprehensive data about the programs' first two years (2012 and 2013), it is visible that participants for the agricultural public works programs were recruited from the most disadvantaged, 'hard to employ' groups (mostly low skilled or un-skilled women, elders, and youth).

These agricultural public works programs had very limited impact on participants' employment opportunities as only 9.9% of them had been able to find a job on the primary job market. The majority of the participants has likely become re-employed in other public works programs.

Bevezetés

2011-ben Magyarországon kísérleti program indult az aktív foglalkoztatáspolitikai eszköztárba tartozó közfoglalkoztatás mezőgazdasági tevékenységekre való kiterjesztésére. A Heves megyében beindított mintaprogram részeként a közfoglalkoztatottak önkormányzati földeken végeztek növénytermesztési munkákat, valamint erdőtelepítést. A programot beindító Belügyminisztérium sikeresnek ítélte a mintaprogramot és területi hatályát kiterjesztette, széles kör számára téve elérhetővé a mezőgazdasági jellegű közfoglalkoztatási programokban való részvételt. Alig négy év alatt az agrár-közfoglalkoztatási programok olyan népszerűvé váltak, hogy 2015-ben havi átlagban már 37 ezer fő közfoglalkoztatott¹ végzett mezőgazdasági termelő jellegű munkát. Ennek nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy Magyarországon az Eurostat adatai alapján 2014-ben 124 800 fő dolgozott fizetett munkásként² az ágazatban. Míg a közfoglalkoztatás egészét komoly szakmai érdeklődés kíséri (többek mellett ÁSZ 2013; Czirfusz 2015; Csoba 2010; Hamar 2010; Koltai 2014; Váradi 2010, 2015), a mezőgazdasági közfoglalkoztatás mindeddig háttérbe szorult, pedig a hazai közfoglalkoztatási programok e szelete nemzetközi szinten is sajátosnak, bár nem példa

nélkülinek mondható. Jelen írás célja a magyar mezőgazdasági közfoglalkoztatási program vázlatos bemutatása, nemzetközi kontextusba helyezése, s a közmunkát végzők főbb demográfiai és szociális jellemzőinek bemutatása.

A közfoglalkoztatás mint eszköz

A közfoglalkoztatás mint közpolitikai eszköz, igazodva a társadalmi, politikai, gazdasági körülményekhez, eltérő célokat szolgálhat. Az állami forrásokból megvalósított munkahelyteremtés napjainkban leginkább hármas célt szolgál (Lieuw-Kie-Song, Philip, Tsukamoto, Van Imschoot 2010): a szegénység mérséklését, a foglalkoztathatóság javítását, valamint a közjavak – infrastruktúra, közszolgáltatások – előállítását, nyújtását. E célok nem különülnek el egymástól élesen, a foglalkoztathatóság javítása nyilvánvalóan a szegénység elleni küzdelmet is segíti. A közfoglalkoztatási programok meghirdetését egyéb közpolitikai célok is motiválhatják – mint például természeti katasztrófák, háborús károk helyreállítása, de a gazdasági vagy munkaerő-piaci válság kezelése, sőt akár a hiányos szociális háló pótlása is meghúzódhat a háttérben.

Magyarország esetében a mezőgazdasági közfoglalkoztatási rendszer létrejött az aktív foglalkoztatáspolitikához, azaz a fenti meghatározás alapján a foglalkoztathatóság javításához kapcsolódik. Ezt a foglalkoztatáspolitikai célt azonban egyre inkább felülretegezik más társadalompolitikai célok, amelyek néha bizony mintha háttérbe is szorítanák az eredeti célkitűzést.

A magyar szociálpolitika évtized eleji irányváltása teremtette meg a feltételeit a közfoglalkoztatás mezőgazdaságra történő kiterjesztésének. A „segély helyett munka” politikai célkitűzésének gyakorlatba ültetése az egységes közfoglalkoztatási rendszer 2011-es létrehozása, illetve a szociális ellátások átalakítása révén valósult meg, egyértelműen a workfare rendszer irányába tolva el a hazai gyakorlatot (Kálmán 2015). Ez a szemléletváltás korántsem egyedülálló, hiszen az Amerikai Egyesült Államokban 1981-től sorra indultak olyan programok, amelyek a jóléti ellátást közcélú munkához kapcsolták (Nathan 2000), ami határozott elmozdulást jelentett a korábban meghatározó welfare megközelítéstől a workfare rendszer irányába. Ez a reagani reform a közcélú munkavégzést újrapozicionálta, hiszen korábban ez egyértelműen egy makrogazdasági sokk által létrejött válsághelyzet kezelését célzó anticiklikus eszközt jelentett. A gazdasági válság időszakában a piac nem képes elegendő keresletet támasztani a munkaerő iránt, aminek eredményeként tömeges és tartós munkanélküliség alakul ki, ez tovább mérsékli a keresletet, újabb leépítéseket generálva. A keynesi beavatkozási logika szerint amennyiben a piac elégtelen keresletet támaszt a munkaerő iránt, akkor az államnak kell új, fizetett munkahelyeket teremtenie (Keynes 1965), hogy a pótlólagos kereslettel elősegítse a gazdasági fellendülést, hiszen a többletkereslet révén bővíthet a foglalkoztatás és ezzel megszakítható az

önmagát erősítő negatív gazdasági folyamat, amely a válság elmélyüléséhez vezetett. Az 1929-es gazdasági világválság nyomán világszerte indultak olyan kormányzati, önkormányzati programok, amelyek munkanélküliek számára nyújtottak munkalehetőséget – a legismertebb Rooseveltnél New Deal programja, amely jelentős infrastruktúra-fejlesztések – utak, hidak, víztározók – építése révén teremtett új munkahelyeket. A válságos években Magyarországon is elindultak efféle közmunkaprogramok, de jóval kisebb léptékűek voltak. A gazdasági válság sújtotta országban képzettség szerint differenciált közmunkaprogramok indultak: a szakképzettek számára „szükségmunkát”, a képzetlenek számára pedig „ínségmunkát” (Gyáni 2011) szerveztek a nagyobb lélekszámú települések önkormányzatai. A szakképzetlen munkaerő az inségmunka keretein belül jellemzően infrastruktúra-építési (utak, csatornák kialakítása), parkosítási, tereprendezési, erdősítési feladatokat végzett (Magyarosi 2015). Az értelmiségiek számára jóval nehezebb volt munkalehetőséget biztosítani, ők jellemzően a különböző közszolgáltatások – különösen a szegényügyi ellátás – területén helyezkedhettek el.

Az államszocializmus időszakában, a teljes foglalkoztatás idején ilyen típusú közpolitikákra – tekintünk azokat akár foglalkoztatáspolitikai, akár szociális célúaknak – nem volt szükség. A rendszerváltással a helyzet gyökeresen megváltozott, 1991-ben a közhasznú foglalkoztatást, 1996-ban a közmunkaprogramokat, 2000-ben pedig a közcélú foglalkoztatást vezették be (Csoba 2010). E programok közös vonása, hogy az ellátás feltételéül, a jogosultság megszerzéséhez bizonyos, társadalmi szempontból hasznos munkavégzést kötöttek ki. E programok jellemzően rövid idejűek voltak – a közcélú foglalkoztatás 30 napot jelentett – és viszonylag szűk kört érintettek (ÁSZ 2007). Változást 2008-ban az Út a munkához program hozott, amely jelentős forráskeretet kapott a közcélú foglalkoztatás kiterjesztésére, s új elemként megjelent benne a foglalkoztathatóság javítását célzó képzési komponens is: a 35 év alatti, általános iskolát be nem fejezettek számára a képzésen való részvétel kötelezővé vált. Mindhárom hazai közfoglalkoztatási forma esetén a programba bevontak minimálbért kaptak, s így váltak jogosulttá a jóléti ellátásra (munkanélküli segély, az Út a munkához idején foglalkoztatást helyettesítő támogatás). A programban részt vevők jellemzően települési közfeladatok ellátásával kapcsolatos munkákat végeztek, így például közterületek, utak tisztítása, zöldfelületek gondozása, árkok karbantartása volt a feladatuk. E programok rendkívül fontos munkaerő-piaci, szociális feladatot töltöttek be azzal, hogy kötődést, kapcsolatot hoztak létre az elsődleges munkaerő-piacról tartósan kiszorultak s a munka világa közt, hozzájárultak az érintettek munkaképességének valamilyen szintű megőrzéséhez, s többletjövédelmet biztosítottak a nehéz anyagi körülmények közt élők számára. A program értékelését végzők ugyanakkor rámutattak arra, hogy a program foglalkoztatási hatása minimális, az érintett tartós munkanélküliek az elsődleges munkaerőpiacon továbbra sem képesek elhelyezkedni (Scharle 2011; Váradi 2010).

A közfoglalkoztatás csupán egy, s nem is a legfontosabb eszköz volt az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközei közül, amely alapvetően egy időszakosnak tekintett

gazdasági válság negatív munkaerő-piaci következményeinek enyhítését célozta. Ebben az időszakban a hazai közfoglalkoztatás cél- és eszközrendszere illeszkedett a fejlett világ országaiban alkalmazott aktív foglalkoztatáspolitikai gyakorlatához, hiszen számos országban indultak ilyen közfoglalkoztatási programok globális, illetve regionális válságok nyomán (Subbarao, Ninno, Andrews, Rodríguez-Alas 2013). E külföldi programok alapvetően a munkaerőpiacról kiszorultak átmeneti foglalkoztatását szolgálták, hogy a gazdaság strukturális igazodását követően ismételten lehetővé váljon elhelyezkedésük az elsődleges munkaerőpiacon. A közfoglalkoztatás ennek megfelelően kettős célt követett: a foglalkoztathatóság megőrzését (javítását) és az elszegényedés megelőzését célozta.

A közfoglalkoztatás azonban nem csupán a fejlett országokban alkalmazott foglalkoztatáspolitikai eszköz, a fejlődő országokban éppen úgy alkalmazzák, az eltérő feltételek miatt azonban némileg más cél- és eszközrendszerrel. A legfontosabb eltérésnek az tekinthető, hogy a közfoglalkoztatási programok nem időszakos gazdasági sokk, hanem strukturális, tartós problémák kezelését célozzák. Ilyen tartós problémának tekinthetők a közlekedés, a víz- és energiaellátás infrastrukturális elemeinek hiánya, a mezőgazdaság szűk és időben ingadozó foglalkoztatási kapacitása, amelyet egyes országokban súlyos élelmiszer-ellátási problémák tetéznek. A klasszikus példának számító Marokkóban 1961-ben indult az a mai napig működő program (Promotion Nationale), amely összekapcsolta a szezonális mezőgazdasági munkanélküliség kezelését és az infrastruktúra fejlesztését. A marokkói program célrendszere idővel kibővült, közvetlen területfejlesztési és szociális célok elérése érdekében is alkalmazzák, ennek köszönhetően az elmaradott vidéki területek intézményellátottsága (oktatási, egészségügyi intézmények építése révén), megközelíthetősége javult és jelentősen fejlődött az ivóvízellátás minősége is (Jalal 2007). Hasonló kezdeményezésnek tekinthetők a bangladesi, etiópi, indiai, dél-afrikai, argentin közfoglalkoztatási programok. E programok főbb jellemzőiről nyújt áttekintést az 1. táblázat.

A fejlődő és fejlett országok közfoglalkoztatási programjai közös vonásokat is mutatnak: alapvetően rövid távú foglalkoztatási lehetőséget biztosítanak a munkanélküliek számára s jövedelemtranszfer révén mérséklik a szegénységet, ugyanakkor eltérést jelent, hogy a fejlődő országok esetében a területfejlesztési cél, míg a fejlett országok esetében a foglalkoztathatóság javítása bír nagyobb jelentőséggel. Ez tükröződik abban is, hogy a fejlődő országokban inkább projektalapú, míg a fejlett országokban elsősorban programalapú megközelítés a jellemző. A fejlődő országok esetében a projektek kiválasztása során egyaránt található top-down (Marokkó), illetve bottom-up (India) megközelítés. Marokkóban, ahol az alapvető vonalas infrastruktúra kiépítése volt a fókuszban, a központi szervezés a meghatározó, míg Indiában a választott helyi képviselők álló tanács dönt a megvalósítandó fejlesztésekről. (A helyi választott képviselők bevonása a döntésbe fontos közösségépítő elem.) Több program esetében ehhez hozzáadódik különböző szociális szolgáltatások fejlesztése – pl. AIDS-betegek el látása Dél-Afrikában, idősgondozás Argentínában –, ami főként nők számára te-

1. táblázat: Fejlődő országok közfoglalkoztatási programjainak főbb jellemzői
The main characteristics of public works programs in developing countries

Ország (program)	Tevékenységek	Időszak	Célcsoport/terület
Marokkó (Promotion Nationale, 1961–)	<ul style="list-style-type: none"> – Vidéki területeken: vízellátás biztosítása (kutak, csatornák építése); közlekedés fejlesztése (utak építése); erdősítés – Városi területeken: közintézmények építése (egészségügy, oktatás) szociális ellátás 	<p>Szezonális – aszályos, száraz időszakban Átlagosan 43 nap</p>	<p>Képzetlenek, alulfoglalkoztattak, illetve munkanélküliek Döntően férfiak (80%) Területileg célzott Évente kb. 50 000 fő Bérköltség: 75%</p>
Banglades (Labour Intensive Public Works Project, 1975–)	<ul style="list-style-type: none"> – Közlekedési utak építése, felújítása – Öntözőcsatornák építése, karbantartása – Árvízvédelmi gátak építése 	<p>Szezonális – száraz évszak, illetve árvízi védekezés esetén Legfeljebb 100 napos részvétel biztosított</p>	<p>Döntően férfiak Bérköltség: 60–70%</p>
India (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme, 2006–)	<ul style="list-style-type: none"> – Árvízvédelem, vízellátás, öntözőcsatornák építése, karbantartása (52%) – Közlekedési utak építése, felújítása és intézmények fejlesztése (19%) – Mezőgazdasági munkák (14%) – Erdősítés, talajvédelem (13%) 	<p>Folyamatos (100 nap részvétel mindenki számára garantált) Átlagosan 53 nap</p>	<p>Közel kiegyensúlyozott (férfi 52–58%) Területileg célzott: csak vidéki területeken Évente 50 millió háztartás Bérköltség: 60%</p>
Dél-Afrika (Expanded Public Works Program, 2004–)	<ul style="list-style-type: none"> – Infrastruktúra fejlesztése (utak, járdák, közműárkok építése, vízkárok mérséklése) – Tájrehabilitáció – Szociális ellátás (AIDS-betegek ápolása, gyermekgondozás) 	<p>4–12 hónap időtartam</p>	<p>Főként férfiak (60%) Országos Évente kb. 50 000 fő Bérköltség: n.a.</p>
Argentína (Jefes de Hogar, 2002–2009)	<ul style="list-style-type: none"> – Közintézmények (oktatási, egészségügyi, szociális) – Szociális ellátás (idősek és gyermekek gondozása, iskolai étkeztetés és közkonyhák működtetése) – Mezőgazdasági tevékenység, közösségi kertek – Képzések 	<p>Folyamatos</p>	<p>Főként nők (70%), nagy részük korábban inaktív volt Bérköltség: 40%</p>

Ország (program)	Tevékenységek	Időszak	Célcsoport/terület
Argentína (Trabajar, 1997–2001)	<ul style="list-style-type: none"> – Infrastruktúra (utak, csatornák, árkok építése, felújítása – Oktatási és közösségi épületek építése, felújítása – Közösségi kertek (a projektek 5%-a) 	Folyamatos Átlagosan 4,5 hónap	Főként munkanélküli férfiak Bérköltség: 60%
Etiópia (Productive Safety Net Program, 2005–)	<ul style="list-style-type: none"> – Infrastruktúra (vízellátás (víztározók, kutak), utak építése, felújítása, vízkárok mérséklése (záportározók, árkok) – Oktatási intézmények építése – Mezőgazdasági öntözési rendszer kialakítása (csak a rászoruló nők által vezetett gazdaságok esetében) 	Folyamatos 4–6 hónap időtartam	Területileg célozott Főként férfiak (90%) Évente kb. 7,6 millió fő Bérköltség: n.a.

Forrás: saját szerkesztés Subbarao, Ninno, Andrews, Rodríguez-Alas 2013; UNDP 2015; World Bank 2007 alapján.

remt munkalehetőséget. A képzési komponens ugyanakkor nem, vagy csupán csekély mértékben jelenik meg ezekben a közfoglalkoztatási programokban, s jellemzően nem is formális képzést jelent, hanem például az alapvető higiéniai szabályok, viselkedési minták vagy éppen a munkakultúra átadását célozzák.

A fejlesztési komponens miatt a fejlődő országok közmunkaprogramjai nem csupán bérjellegű kifizetésekre nyújtanak fedezetet, hanem változó arányban az anyagköltségre is. Ennek megfelelően a programok költségeinek 40–75 százalékát a bérek teszik ki, legmagasabb bérarányval a szociális jellegű projekteknel találkozhatunk. A bérarány emelése, azaz a minél több munkahely teremtése érdekében Indiában kifejezetten tiltják gépek (pl. földmunkagépek) alkalmazását, ami még indiai viszonyok mellett is anakronisztikus, nehezen tartható elvárás. A résztvevők motivációját nem csupán ez rombolja, hanem az is, hogy a költségek leszorítása érdekében sok esetben korlátozzák az anyagbeszerzést, ami azt eredményezi, hogy a fejlesztések gyakran nem fenntarthatóak – az első komolyabb eső, monszunidőszak megrongálja az elkészült földteraszokat, csatornákat, hidakat, így végső soron a fejlesztések csak látszólagosak, érdemben nem javítják az ott élők helyzetét.

A közmunkaprogramok a fejlődő országokban jellemzően az infrastruktúra fejlesztéséhez, kisebb mértékben szociális jellegű ellátáshoz kapcsolódnak, de három ország esetében feltűnnek köztük közvetlen mezőgazdasági jellegű projektek is. Etiópiában egy jól körülhatárolt társadalmi csoport – a rászoruló nők által vezetett kisgazdaságok – esetében közmunkaprogram keretében lehetséges a gazdaságok öntözési rendszerének kiépítése, hogy ezzel is javuljon a célcsoport jövedelmi helyzete. Argentínában mind a Jefes, mind pedig a Trabajar program keretében támogattak kis léptékű mezőgazdasági vállalkozásfejlesztési projekteket (pl. öntözés fejlesztése), de a közösségi kertek révén közvetlen mezőgazdasági termelésre is volt példa. Argentínában összekapcsolódott a közös-

ségi kertek és a közkonyhák működtetése, a megtermelt alapanyagokból a közkonyhák révén javították a rászorulóknak ételmezési helyzetét, egyes esetekben az iskolai étkeztetéshez is hozzájárultak. A beavatkozás ugyanakkor nagyon limitált volt, a Világbank hiteléből finanszírozott argentin program keretében alig 65 közösségi kertet valósítottak meg, amelyekben 1300 fő végzett közmunkát.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatás jóval nagyobb jelentőségű a 2006-ban indult indiai programban, amely méreténél, kiterjedtségénél fogva inkább szociálpolitikai, semmint foglalkoztatáspolitikai indíttatásúnak tekinthető. Az arányokat jól érzékelteti, hogy míg az argentin Jefes programban közel 122 ezer fő kapott munkalehetőséget, az indiai Mahatma Gandhi nemzeti vidéki foglalkoztatási garanciatörvény évente durván 50 millió vidéki háztartást ér el. Az indiai program mezőgazdasági jellegű munkái döntően közösségi tulajdonú földeket érintettek, ahol talajminőség javítására, erdősítésre, illetve öntözési rendszerek kialakítására került sor. Magántulajdonú földeken csak abban az esetben valósulhatnak meg közfoglalkoztatási projektek, ha ezek révén javíthatóak a leghátrányosabb helyzetű, kaszton kívüli „érinthatetlenek”, illetve a két hektárnál kisebb földet művelők helyzete. A magántulajdonban lévő földeken végzett közmunka meglepően nagy jelentőségű – az összes projekt 14 százaléka tekinthető ilyennek –, e körben leggyakrabban az öntözés feltételeinek megteremtésére (vízgyűjtők és kutak kialakítása) került sor. E körben végzett vizsgálatok arra a következtetésre jutottak, hogy a beavatkozás révén az érintettek 85 százalékának javult a helyzete, 42 százaléka pedig többet nem vett részt a programban, mert már nem volt rászorult, s az érintettek 49 százaléka jelezte, hogy a fejlesztés révén javult hitelképessége, ami új forrásokat nyithat meg a gazdaság fejlesztéséhez (UNDP 2015).

Indiában azonban nem csupán beruházási jellegűek az agrár-közfoglalkoztatási projektek: akárcsak Argentína esetében, itt is megjelenik a direkt mezőgazdasági termelés, csak jóval nagyobb volumenben. A Mahatma Gandhi nemzeti vidéki foglalkoztatási garanciatörvény megvalósításához kapcsolódik a leghátrányosabb helyzetű, kaszton kívüli „érinthatetlenek” helyzetének javítását célzó beavatkozás, amely használaton kívüli közösségi földek mezőgazdasági hasznosítását célozza. A szabad földterületeken (pl. utak és csatornák mentén) a kedvezményezett bevonásával ültetvényeket alakítanak ki, amelyek gondozása, öntözése tartós feladatot jelent a közfoglalkoztatottak számára, segítve őket anyagi és ételmezési helyzetük javításában. India egészére nem állnak rendelkezésre kimutatások, de a helyzetet jól érzékelteti, hogy a 35 millió lakosú Telangana szövetségi államban 2015-ig

- közel 79 ezer hektárnyi területen folyt támogatott kertészeti tevékenység 89 ezer kedvezményezett bevonva;
- 400 ezer közfoglalkoztatottat bevonva 85 millió facsemetét (leginkább mangót és kókusz) ültettek kihasználatlan közterületeken (utak és csatornák mentén);

- a 2014-ben indult Indiramma Pachha Thoranam program keretén belül pedig 1,25 millió palántát ültettek 7000 kaszton kívüli kedvezményezett megélhetésének javítására (Telangana 2015).

A hazai közfoglalkoztatási rendszer

Magyarországon 2011-től alapvetően átalakult a közfoglalkoztatás rendszere, megszűnt a korábbi közmunkaprogram, a közcélú munka és a közhasznú munkavégzés, ezek helyébe az egységes közfoglalkoztatási rendszer lépett. A közfoglalkoztatási rendszer kialakításakor a deklarált cél³ az volt, hogy társadalmilag hasznos, értéket teremtő foglalkoztatási formák révén („segély helyett munka”) biztosítsák a munkaerőpiacról kiszorultak széles köreinek aktivizálását, munkaképességük megőrzését, s hogy munkarutin megszerzésével segítsék elhelyezkedésüket az elsődleges munkaerőpiacon.

A közfoglalkoztatás 2011-es indulását követően mind a ráfordított közpénz összege, mind az érintett személyek száma korábban nem látott jelentőségre tett szert (2. táblázat). 2014-ben 231 milliárd forint ráfordítás révén a magyar lakosság huszada (5,6%) vett részt valamilyen közfoglalkoztatási programban, ami nemzetközi összehasonlításban is rendkívül magasnak ítéltető (Kálmán 2015).

A hazai közfoglalkoztatási rendszer másik jellemzője, hogy a programban részt vevők nem munka-, hanem egy sajátos közfoglalkoztatási jogviszonyba kerülnek, amely sok tekintetben közel áll a határozott idejű munkaszerződésen alapuló foglalkoztatáshoz: így például jogosultságot biztosít a társadalombiztosítási ellátásokra, fizetett szabadságra (egységesen évi 20 nap), de a közfoglalkoztatottak bére nem éri el a garantált bérminimumot. A közfoglalkoztatás így félúton jár a munkanélküliség és az elsődleges munkaerőpiacon való foglalkoztatás közt: több dimenzióban is a foglalkoztatást imitálja, de annál kedvezőtlenebb kondíciókat kínál, annak érdekében, hogy a közfoglalkoztatottakat piaci munkavállalásra ösztönözze.

2. táblázat: A Nemzeti Foglalkoztatási Alap startmunkaprogram kiadási előirányzatának mértéke és a közfoglalkoztatási programokban részt vevők létszámadatai
The assigned costs and employee numbers in Hungarian public works programs (2011-2015)

Év	Előirányzat (milliárd Ft)	A közfoglalkoztatási programokban részt vevők létszámadatai (fő)
2011	64,0	35 033
2012	137,5	271 625
2013	180,0	402 693
2014	231,0	561 214
2015	270,0	n.a.

Forrás: Lőrincz 2015.

Kistérségi, illetve járási startmunka-mintaprogramok

A közfoglalkoztatási programok mezőgazdasági tevékenységekre történő kiterjesztése a 2011-ben induló kistérségi startmunka-mintaprogramokhoz kötődnek. E mintaprogramok több szempontból is újszerűnek bizonyultak. Egyrészt területileg célzottak voltak: területfejlesztési, illetőleg településfejlesztési dimenzióval ruházták fel ezt a foglalkoztatáspolitikai eszközt, hiszen csupán a hátrányos helyzetű kistérségekben,⁴ illetve a hátrányos helyzetű településeken⁵ vehetik igénybe a forrásokat. A jogosult települések, térségek az ország klasszikus fejletlen, válság sújtotta területeit ölelik fel (Pénzes 2014), ahol tartósan magas munkanélküliség és a szociális problémák halmozódása jellemző (1. ábra). Ez az erőteljes területi célzás egyben azt is jelenti, hogy a mintaprogramok alapvetően strukturális, s nem pedig gazdasági ciklushoz kötődő probléma kezelését célozzák. Ezzel függ össze, hogy a mintaprogramok nem rövid idejű, rész munkaidős, hanem hosszabb időtartamú (12 hónapos) és teljes munkaidős foglalkoztatási lehetőséget teremtenek a rászorulóknak számára.

A harmadik, s témánk szempontjából legfontosabb új elem, hogy a mintaprogramokban hangsúlyosan megjelenik a mezőgazdasági tevékenység. A hagyományosnak mondható településüzemeltetési munkák mellett – csatornák karbantartása, útkarbantartás – ugyanis e hátrányos helyzetű települési és térségi körben lehetővé vált mezőgazdasági, illetőleg helyi sajátosságokra építő programok⁶ megvalósítása. Ezen értékteremtő közfoglalkoztatási programok közvetlenül növénytermesztési, illetve állattartási tevékenységet jelentenek, amelyek természetbeni hozzájárulást biztosítanak a helyi közétkeztetés számára. Az értékteremtő közfoglalkoztatási programok másik jellemző, de kisebb jelentőségű vonulata ipari jellegű: e körben jellemzően betonelemeket, drótfonatokat készítenek.

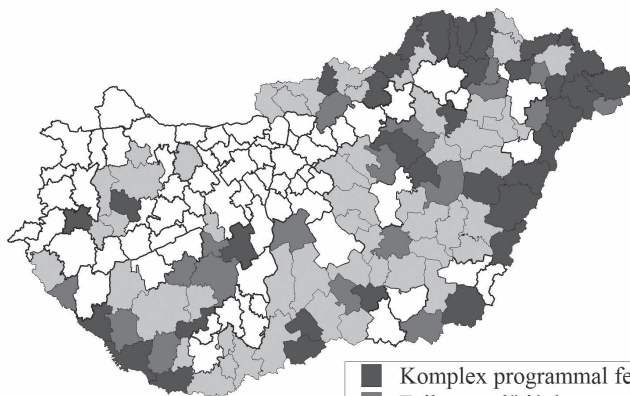
A közfoglalkoztatási program keretében előállított árukat jellemzően nem értékesítik a piacon, hiszen döntő mértékben a közétkeztetésben, illetve a településüzemeltetésben hasznosulnak a megtermelt, illetve előállított áruk. A szezonális szükségessé teszi az áruk tartósítását, feldolgozását, ami egyes településeken már egészen komoly kisüzemek – malom, vágópont, léüzem, tésztaüzem⁷ – létrejöttéhez vezetett. A volumen növekedésével párhuzamosan megfigyelhető, hogy egyre több települési önkormányzat vág bele az előállított áru értékesítésébe. Ez részben szükségszerű, hiszen a megtermelt volumen sok esetben meghaladja a helyi közétkeztetés igényeit s a többletet jellemzően szociális, termelői boltban,⁸ esetleg termelői piacon keresztül értékesítik, de arra is találunk példát, hogy az önkormányzat kiskereskedelmi láncnak⁹ szállít. A helyzet nyilvánvalóan konfliktussal terhelt – egyrészt az állam szeretné elkerülni, hogy támogatásból előállított termék a támogatást nem kapó termelő helyzetét rontsa, másrészt viszont ösztönözni szeretné, hogy a mintaprogramok önfenntartóvá váljanak, s megálljanak a saját lábukon.

A probléma nem csupán Magyarországon jelentkezik, a világ többi agrárvonatkozású közfoglalkoztatási programjában is hasonló dilemma fogalmazódik

1. ábra: A hátrányos helyzetű települések (fent), kistérségek és járások (lent), ahol kistérségi startmunka-mintaprogramok indítására van mód
Disadvantaged Hungarian areas and municipalities where launching exemplary public work programs has been permitted

■ Társadalmi-gazdasági, infrastrukturális szempontból kedvezményezett	(782)
■ Jelentős munkanélküliséggel sújtott	(354)
■ Mindkét szempontból kedvezményezett	(1324)

■ Komplex programmal fejlesztendő járás	(36)
■ Fejlesztendő járás	(19)
■ Kedvezményezett járás	(53)

Forrás: saját szerkesztés a 290/2014. (XI. 26.) kormányrendelet, illetve a 105/2015. (IV. 23.) kormányrendelet alapján.

meg. Jellemzően nagy hangsúlyt helyeznek a piaczavarás elkerülésére, azaz arra, hogy a támogatásból létrehozott mezőgazdasági áruk ne versenyezzenek piaci alapon megtermelt javakkal. Argentínában a Világbank hiteléből megvalósított program esetében ezt sikerült elérni, hiszen a közösségi kertekben megtermelt árakat közkonyhák ellátására fordították, közvetlen piaci értékesítésre nem került sor. Ezt megkönnyítette, hogy rendkívüli kevés embert mozgósított a programelem, s alacsony volt a közösségi kertek száma is. India

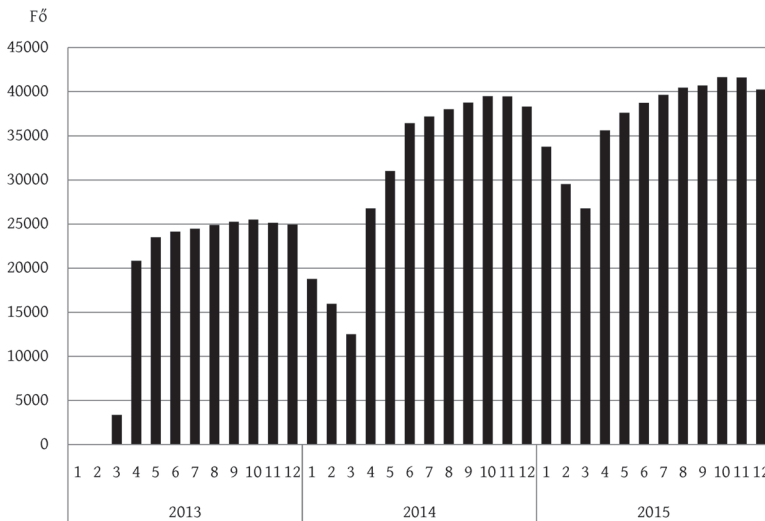
esetében a direkt mezőgazdasági termelés jóval nagyobb jelentőségű: a Mahatma Gandhi nemzeti vidéki foglalkoztatási garanciatörvény keretein belül emberek millióit érinti, de a mezőgazdasági termelés alapvetően szociális célokat, mélyszegénységben élők élelmezésének javítását szolgálja. Ugyanakkor látható, hogy nincs olyan mechanizmus, amely korlátozná, hogy az érintettek értékesítsék a támogatás révén előállított zöldségeket, gyümölcsöket, amivel nyilván zavarhatják a piaci szereplőket. Magyarországon a kérdés mind élesebben jelentkezik, s egyelőre nem látható a megoldás. Kormányzati törekvés tapasztalható ugyan a közfoglalkoztatás irányából a szociális gazdaság felé terelni az érintetteket, de a jelenleg preferált szociális szövetkezeti modell nem igazán vonzó az önkormányzatok számára. Ennek hátterében az alábbiak állnak: az önkormányzati tulajdonban lévő eszközök (munkagép, eszközök) átadása, a szövetkezeti tagok felvétele és kiléptetése, a döntéshozatali mechanizmus, a tagi kockázatviselés és a bizonytalannak ítélt értékesítési lehetőségek.

A piaczavarás nem csupán a termékpiacon értelmezhető, hanem a munkaerőpiacon is – általános elvárás a közfoglalkoztatási programokkal szemben, hogy a támogatás ne zavarja meg a munkaerőpiacot, ne generáljon bérversenyt a támogatott és a piaci munkahelyek közt, illetve ne fenyegetse a piaci munkaerő-kereslet kielégítését. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a közpolitika formálójának a közfoglalkoztatási programok keretfeltételeit úgy próbálja meghatározni, hogy a feltételek ne legyenek túl vonzóak, a résztvevők „ne ragadjanak benn” ezeken a másodlagos munkaerő-piaci helyeken,¹⁰ hanem váljanak alkalmassá és legyenek érdekeltek az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedésre, ugyanakkor ne kínáljanak túl kedvezőtlen feltételeket se, mert akkor a politikai cél elérése nem biztosítható.

Ez a cél a legkedvezőtlenebb helyzetű térségekben, ahol a piaci erők nem képesek megfelelő számú munkahelyet teremteni, korántsem magától értetődő, az érintettek számára ugyanis számos vonzó tulajdonsággal bír a konstrukció. A közfoglalkoztatottak számára fontos vonzerőt jelent a hosszú időtartamú,¹¹ nyolcórás foglalkoztatás, amely valódi, kézzel fogható, a közösség tagjai számára is látható eredményre vezet, „jóval nagyobb becsülete van, mint a szemet-szedésnek”. A közfoglalkoztató¹² számára pedig vonzerőt jelent, hogy nem csupán a közfoglalkoztatottak bérköltségét fedezi a program teljes mértékben, de a tevékenységhez közvetlenül szükséges eszközök, anyagok beszerzésére is bizonyos mértékig (a bevont létszám függvényében a közvetlen költségek 70–100%-áig) fedezetet nyújt.

A „beragadási veszély” korántsem tekinthető megalapozatlannak: a hátrányos helyzetű településeken, térségekben megvalósuló mezőgazdasági programokban részt vevők havi átlagos létszáma tartósan magas, sőt emelkedő tendenciát mutat (2. ábra). Ez egyrészt a konstrukció sikerességének is betudható, másrészt a hátrányos helyzetű településeket sújtó kiúttalanságra is rámutat, ahol piaci munkavállalási lehetőségek hiányában a minimálbért el nem érő fizetésért emberek tízezrei dolgoznak.

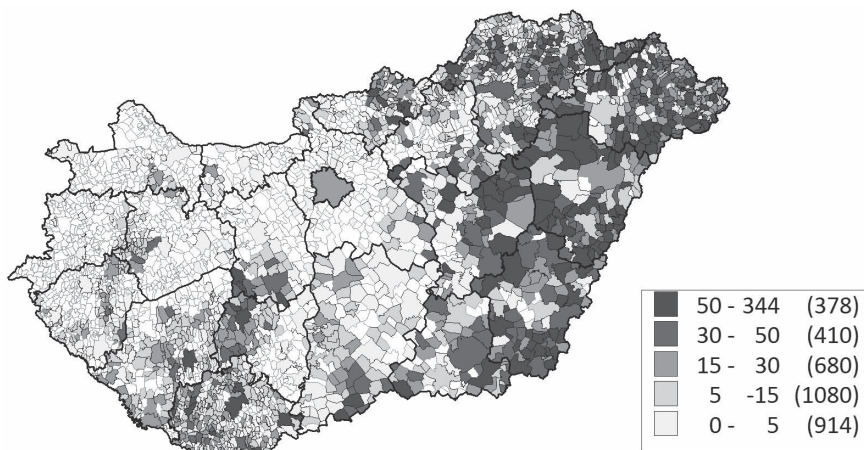
2. ábra: A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban részt vevők havi átlagos létszáma 2013–2015 között
 Monthly average number of agricultural public workers in Hungary (2013–2015)

Forrás: saját szerkesztés a Belügyminisztérium havi közfoglalkoztatási jelentései alapján.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok területileg rendkívül erős koncentrátságot mutatnak (3. ábra): a 2014-es adatok alapján (BM 2015) a programban dolgozók közel fele a tiszántúli megyékben (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés, illetve Jász-Nagykun-Szolnok megye) él. Nagyon fontos

3. ábra: A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban dolgozók átlagos havi létszáma 2015-ben
 Monthly average number of agricultural public workers in 2015

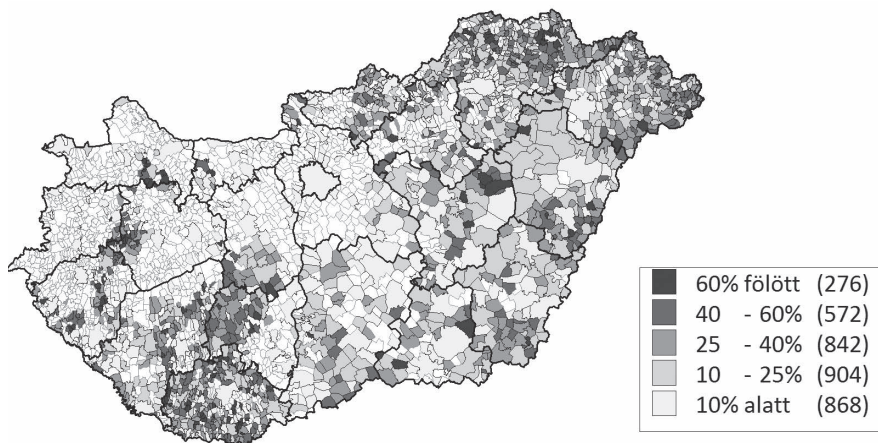
Forrás: saját számítás és szerkesztés a BM adatai alapján.

rámutatni arra, hogy a mezőgazdasági jellegű közfoglalkoztatási programok új elemet jelentenek, de alapvetően kiegészítő jellegűek. A legfrissebb teljes körű adatok alapján (BM 2015) az összes közfoglalkoztatott közel háromnegyede (73%) hátrányos helyzetű településen élt 2014-ben, azaz olyan településen, ahol jogosultak voltak kistérségi, járási startmunka-mintaprogramot indítani, ennek ellenére is a mezőgazdasági programelemben dolgozók aránya országosan csupán 17 százalék volt. Vagyis a mezőgazdasági közfoglalkoztatás fontos, de a közfoglalkoztatás rendszerén belül országosan korántsem meghatározó elem. Ahogyan az a 4. ábrán látható, települési szinten jelentős a differenciáltság, hiszen egyes településeken a mezőgazdasági közfoglalkoztatás meghatározó közfoglalkoztatási elem lehet. Aligha meglepő, ha legnagyobb jelentőségre Baranya, Tolna, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megye aprófalvas területein tett szert a mezőgazdasági közfoglalkoztatás, míg a nagyobb lélekszámú, nagy határú alföldi településeken, ahol számszerűleg a legtöbb közfoglalkoztatott található, jelentősége jóval kisebb, hiszen ott az egyéb közfoglalkoztatási programokban is sokan dolgoznak.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok megvalósításában komoly korlátozó tényezőt jelent, hogy egyrészt a közfoglalkoztatónak elsősorban saját tulajdonban álló földterületen kell megvalósítania a programot, másrészt hogy a programba bevont földterület nagysága meghatározza a maximálisan bevonható közfoglalkoztatottak számát.¹³ Ez egyben azt jelenti, hogy a mezőgazdasági közfoglalkoztatás lehetőségeit behatárolja a közfoglalkoztató – leggyakrabban a települési önkormányzat – tulajdonában álló mezőgazdasági terület nagysága. Így azokon a településeken tehet szert nagy jelentőségre a mezőgazdasági közfoglalkoztatás, ahol a közfoglalkoztatottak száma viszonylag alacsony és az ön-

4. ábra: A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban dolgozók aránya az összes közfoglalkoztatotthoz mérten 2015-ben

The percentage of agricultural public workers in proportion to the total public works employees in 2015

Forrás: saját számítás és szerkesztés a BM adatai alapján.

kormányzat rendelkezik hasznosítható földtulajdonnal, ami az aprófalvas térségek településein gyakrabban előfordul. A földterület növelésével az önkormányzatok elvileg növelhetnék a mezőgazdasági közfoglalkoztatásba bevonható személyek számát, de a mezőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény alapján a települési önkormányzatok földhasználati és hasznosítási jogot nem szerezhetnek,¹⁴ így ez a lehetőség 2014-től nem áll fenn.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatottak szociodemográfiai jellemzői

A mezőgazdasági közfoglalkoztatottak köréről teljes körű adatokat egyetlen nyilvánosan elérhető publikáció, a Belügyminisztérium által kiadott Beszámoló a 2014. évi közfoglalkoztatásról című kiadvány közöl (BM 2015). A továbbiakban építünk a 2011 és 2013 közt felvett közfoglalkoztatotti adatokra is, amelyek a Nemzeti Munkaügyi Hivatal által működtetett Foglalkoztatási és Közfoglalkoztatási Adatbázis (FOKA) egyedi adataiból származnak,¹⁵ és legfontosabb hozzáadott értéküknek az tekinthető, hogy információt szolgáltatnak a közfoglalkoztatottak elhelyezkedési lehetőségeiről.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokba bevont személyek több olyan demográfiai és szociális sajátossággal bírnak, amelyekkel elkülönülnek egyrészt az elsődleges munkaerőpiacon foglalkoztatottak, másrészt pedig a közfoglalkoztatottak teljes csoportjától. Az első fontos eltérés, hogy a mezőgazdasági programokban felülreprezentáltak a nők (53,7%), ami annak fényében feltétlenül kiemelendő, hogy 2014-ben mind a foglalkoztatottak (45,9%), mind a közfoglalkoztatottak (45,8%), mind pedig a mezőgazdaságban foglalkoztatottak¹⁶ (25,9%) körében jóval alacsonyabb volt a részesedésük.

A résztvevők kor szerinti megoszlását megvizsgálva (3. táblázat) látható, hogy a mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok résztvevői egy korcsoportban, a 25 év alatti fiatalok esetében mutatnak markáns eltérést az elsődleges munkaerőpiacon foglalkoztatottakhoz képest. A kistérségi mintaprogramok résztvevőinek tizede a 25 évnél fiatalabbak közül kerül ki, ami messze meghaladja a foglalkoztatottak körében tapasztalható (6,4%) arányt,

3. táblázat: A közfoglalkoztatottak és a teljes foglalkoztatotti kör korcsoportok szerinti megoszlása 2014-ben

The distribution of workers, public workers and agricultural public workers by age groups in Hungary (2014)

Csoport	25 év alatt	25–34 év	35–44 év	45–54 év	55 év és felette
Foglalkoztatottak	6,4	22,9	31,3	24,4	15,0
Közfoglalkoztatottak	14,6	21,2	25,0	25,7	13,6
Mezőgazdasági közfoglalkoztatottak	11,7	20,8	27,0	27,1	13,4

Forrás: BM 2015, 8. és 29. táblázat adatai alapján saját számítás.

mutatva, hogy sok fiatal közfoglalkoztatási programokban szerzi első munkatapasztalatait.

A fiatal korosztály nagyobb arányú közfoglalkoztatási részesedésében feltételezhetően szerepet játszik, hogy éppen a hátrányos helyzetű térségekben alacsonyabbak az iskolai végzettség mutatói, s alacsonyabb a továbbtanulási hajlandóság, így a fiatal korosztályhoz tartozók nagyobb arányban jelennek meg a munkaerőpiacon. A 4. táblázat világosan mutatja azt az elkészítő méretű szakadékot, amely a mezőgazdasági közfoglalkoztatottak és a nyílt munkaerőpiacon foglalkoztatottak iskolai végzettsége közt tátong. A foglalkoztatottak teljes csoportjában alig 11,2% rendelkezett legfeljebb általános iskolai végzettséggel, miközben a közfoglalkoztatottak körében ez az arány meghaladta az 55%-ot is.

A közfoglalkoztatási programok képzési komponense az érintett munkaerő drámaian alacsony képzettségi szintjét kívánta emelni. A TÁMOP 2.1.6 – Újra tanulok! elnevezésű kiemelt projektben 2012 őszén kezdődtek meg a nagy létszámot érintő képzések a Türr István Képző és Kutató Intézet bevonásával. A TÁMOP 2.1.6. program kifizetése után a GINOP 6.1.1. – Alacsony képzettségűek és közfoglalkoztatottak képzése címet viselő kiemelt projekt keretein belül folytatódnak a közfoglalkoztatottakat bevonó képzések. A képzések célja kettős: egyrészt a közfoglalkoztatottakat kívánja betanítani a mezőgazdasági közfoglalkoztatási munkák elvégzésére, másrészt pedig olyan hasznosítható tudást szeretne átadni, amelynek révén az érintettek östermelővé, illetve szociális szövetkezeti dolgozóvá válhatnak a közfoglalkoztatásból való kikerülésük után (ÁSZ 2013). Témánk szempontjából a kistérségi startmunkaprogramok esetében

4. táblázat: A közfoglalkoztatottak száma és megoszlása pillérenként, iskolai végzettség szerint, 2014

The number and distribution of public workers by public works programs types and educational level in 2014

Közfoglalkoztatási pillér	Legfeljebb általános iskola	Szakmun- kás, szak- iskola	Szakkö- zépiskola, gimnázium	Felsőfok	Összesen	Összesen
						fő
Mezőgazdasági program (a kistérségi startmunka-mintaprogramokon belül)	55,2	30,1	13,8	1,0	100	31 050
Kistérségi startmunka-mintaprogramok összesen	56,0	29,8	13,3	1,0	100	59 290
Országos közfoglalkoztatási programok	44,0	30,4	21,2	4,3	100	30 921
Hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás	54,7	26,3	16,9	2,1	100	88 639
Összes közfoglalkoztatási program	53,3	28,1	16,5	2,1	100	178 850
Foglalkoztatottak összesen	11,2	28,3	33,8	26,6	100	-

Forrás: BM 2015, 13. és 30. táblázat adatai alapján saját számítás.

kötelező képzések három csoportja releváns: a háztáji növénytermesztés és tartósítás (18 hónap), a háztáji állattartás (12 hónap), illetve a háztáji növénytermesztés és állattartás (24 hónap). Fontos rámutatni arra, hogy a megvalósított képzések az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedési lehetőségeket nem bővítik érdemben, inkább a ház körüli növénytermesztés beindítását segítik, esetleg javítják a szociális szövetkezetek létrehozásának, működtetésének esélyeit. A mezőgazdaságban is egyre inkább érzékelhető a képzett munkaerő – például mezőgazdasági gépkezelő, nehézgépkézelő – iránti kereslet erősödése, ám a közfoglalkoztatási programok képzési része nem az árutermelő nagyüzemi mezőgazdaság munkaerő-keresletére reflektál, hiszen a közfoglalkoztatásból kikerülők legfeljebb betanított mezőgazdasági szezonmunkák elvégzésére készek. A képzési kínálat egyoldalúsága ugyanakkor a magyar mezőgazdaság strukturális gyengeségére is reflektál, hiszen a fejletlen és mindinkább háttérbe szoruló munkaerő-intenzív tevékenységek (állattartás, zöldségtermesztés) fejlesztését segítik a tudásbázis szélesítésével. Sajátos módon a kistérségi startmunkaprogramok a vidéki életmód fennmaradásához is hozzájárulnak, újraélesztve, fenntartva a háztáji gazdálkodást – ha nem is a teljes lakosság, de a leginkább rászoruló körében.

E ponton érdemes rámutatni arra, hogy a mezőgazdasági közfoglalkoztatás több szállal kapcsolódik a szociális földprogramokhoz. Az 1990-es évek elején a legkedvezőtlenebb helyzetű települések számára létrehozott program nem a reménytelenül kedvezőtlen foglalkoztatási helyzetet, hanem a mélyszegénységet kívánta orvosolni, természetbeni szociális ellátásként vetőmagvakat, háziállatokat (sertés, tyúk) biztosítva a programban résztvevőknek (Bartal, Sziklai 2006; Rácz 2013). Bár a program költségvetése meglehetősen szerény (évi 2-300 millió Ft) mégis több ponton kapcsolódik a kistérségi startmunkaprogramokhoz. Egyrészt mindkét program a legkedvezőtlenebb helyzetű településeket kedvezményezi, másrészt pedig mindkét program a mezőgazdaság – vagy még inkább a háztáji gazdálkodás – felé kívánja terelni az érintetteket, javítva megélhetési lehetőségeiket. Tereptapasztalatok arra mutatnak, hogy a szociális földprogramban részt vevő települések a kistérségi startmunkaprogramokban is aktívabbak, innovatívabban állnak a lehetőségekhez, minden lehetséges támogatási eszközt megragadnak a foglalkoztatási lehetőségek bővítéséhez, az eszközállomány fejlesztéséhez.

Elhelyezkedési lehetőségek

A közfoglalkoztatási program meglehetősen óvatos a célkitűzéseket illetően, mintha a közpolitika formálója is tisztában lenne azzal, hogy az Út a munkához program tapasztalatai (Scharle 2011) alapján a hátrányos helyzetű térségekben az elsődleges munkaerőpiacra való visszatérésnek nem az aktív korúak hozzá-

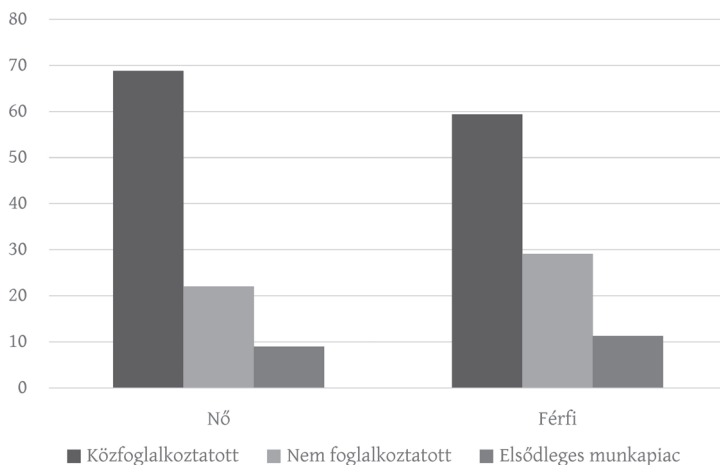
állása, tapasztalatlansága a legfőbb akadály, hanem a munkaerő-piaci lehetőségek hiánya. Mind az Út a munkához (Scharle 2011; Váradi 2010), mind pedig a közfoglalkoztatási programok értékelése (Cseres-Gergely, Molnár 2014; Molnár, Bakó, Cseres-Gergely, Kálmán, Szabó 2014), arra mutatott rá, hogy a programok lebonyolítását követően a résztvevők csekély része tud csak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, nagy a valószínűsége, hogy a résztvevő újból valamilyen közfoglalkoztatási programban tűnik fel. A vizsgált időszak első évében (2011. IV. negyedévtől 2012. III. negyedévig) a közfoglalkoztatási programok lezárultát követő 180. napon a résztvevők 17,2 százaléka, egy évvel később (2012. IV. negyedévtől 2013. III. negyedévig) pedig már csak 12,8 százaléka volt foglalkoztatott az elsődleges munkaerőpiacon (Cseres-Gergely, Molnár 2014), azaz meg lehetőségen szűk körben érvényesült a munka világába való visszavezetés.

Molnár és szerzőtársai (2014) feltárták azt, hogy a közfoglalkoztatásból kikerülő elhelyezkedési esélyei akkor a legrosszabbak, ha az ország hátrányos helyzetű térségeiben élnek, alacsony iskolai végzettségűek, a közfoglalkoztatást az önkormányzatok szervezik hosszabb időtartamra és egyszerű betanított jellegű munkát kell végezni. A felsorolt jellemzők sajnálatosan pontosan illenek a mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokra, így aligha csodálkozhatunk, ha a kistérségi startmunkaprogramok résztvevői körében még alacsonyabb az elsődleges munkaerőpiacon elhelyezkedők aránya. Míg a teljes közfoglalkoztatotti kör esetében Molnár és munkatársai úgy találták, hogy a nyers kilépési ráta 17,2% volt, a mezőgazdasági programokban résztvevők körében ez csupán 9,9%-ot ért el, azaz a közfoglalkoztatottak alig tizede tudott az elsődleges munkaerőpiacon megélhetést találni.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatottak döntő része (65%) a rendszerben maradt és újból valamilyen közfoglalkoztatási programban dolgozott. A nemek szerinti megoszlást vizsgálva (5. ábra) látható, hogy a férfiak körében némileg magasabb azok aránya, akik piaci foglalkoztatást találtak (11,3% a 9%-kal szemben), míg a nők között az újból közfoglalkoztatásba kerültek aránya magasabb (68,8% a 59,4%-kal szemben).

A fenti eredmények tükrében érdekes kérdést jelent, hogy milyen tényezők, egyéni jellemzők segítették a közfoglalkoztatottak elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedését. Probit regressziós modellel (5. táblázat) becsültem, hogy a legegységesebb tényezők, mint a közfoglalkoztatottak neme (nemeKF) életkora (kshkorcsKF) és iskolai végzettsége (iskvegzkKF) milyen hatást gyakorolnak az elsődleges munkaerő-piaci elhelyezkedés esélyére. Azt mondhatjuk, hogy az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedés esélyét csökkenti az életkor emelkedése, növeli viszont az iskolázottság. A közfoglalkoztatott neme is befolyásoló erővel bír, a férfiak esetében nagyobb az elhelyezkedés valószínűsége. Leegyszerűsítve tehát az ország hátrányos helyzetű térségeiben, településeinek megvalósított mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokból kikerülő embereknek annál jobb a munkaerő-piaci helyzete, minél iskolázottabbak, minél fiatalabbak és lehetőség szerint férfiak. Tekintve, hogy a mezőgazdasági közfog-

5. ábra: A közfoglalkoztatási program lezárultát követő 180. napon az érintettek nemek és munkaerő-piaci státusz szerinti megoszlása (%), a 2011–2013. évi NMH FOKA-adatbázis egyedi adatai alapján
Ex public workers by gender and employment status, six months after the end of their participation in the programme (%)

Forrás: saját számítás és szerkesztés.

lalkoztatottak nagyobb része nő és legfeljebb általános iskolát végzett, aligha meglepő a nyílt piaci foglalkoztatásba kerülés alacsony szintje.

Az eredmények rímelnék a foglalkoztatáspolitikai alapvetéseire – a munkaerőpiacon hátrányt szenvednek a nők, idősek és képzetlenek –, e tekintetben újdonság nem fedezhető fel. Rá kell mutatni ugyanakkor arra, hogy a probit regressziós becslés alapján a mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban dolgozók esetében az iskolai végzettség emelkedése önmagában csekély mértékben befolyásolja a piaci elhelyezkedési esélyeket, a hátrányos helyzetű térségekben a képzetlenebb közfoglalkoztatottak is hajlamosak beragadni a hosszabb időtartamú foglalkoztatási lehetőséget nyújtó programokba. Tereptapasztalatok alapján ennek hátterében két tényező húzódhat meg. Egyrészt a mezőgaz-

5. táblázat: A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programban részt vevők munkapiacra való kilépési esélyeire ható tényezők a probit regressziós becslés alapján

Factors affecting agricultural work program participants' chance to enter the primary labor market. Parameter estimation, standard errors and probabilities of probit regression

Mutató	Együttható	Standard hiba	z	P> z	95%-os konfidenciaintervallum
iskvegzkf	0,1238329	0,0077098	16,06	0,000	0,108722 0,1389437
kshkorcskf	-0,0362776	0,0056557	-6,41	0,000	-0,0473627 -0,0251925
nemeKF	0,1008972	0,0255184	3,95	0,000	0,050882 0,1509124
konstans	-1,507864	0,0468459	-32,19	0,000	-1,59968 -1,416047

Megfigyelések száma = 18952; LR $\chi^2(3) = 353,09$; Prob > $\chi^2 = 0,0000$; Log likelihood = -5988,3837; Pszeudo $R^2 = 0,0286$. Forrás: az NMH FOKA 2011–2013. évi egyedi adatai alapján saját számítás.

dasági program a közfoglalkoztatás leginkább megbecsült területe, ahová talán kockázatkerülésből is az önkormányzatok a legmegbízhatóbbnak, legszorgalmasabbnak tartott résztvevőket helyezik el. A közfoglalkoztatási programok szervezői újabb program indulásakor a korábban már bizonyított, kevés problémát jelentő, motivált embereket igyekeznek a rendszerben tartani. Másrészt pedig feltételezhető, hogy a közfoglalkoztató egyes esetekben (tévedésből vagy szándékosan) mezőgazdasági közfoglalkoztatottként jelenít meg ténylegesen más munkát végző alkalmazottat.

Összegzés

A hazai foglalkoztatáspolitikai átalakítása, a workfare jelleg erősítése alapjaiban formálta át a hazai közfoglalkoztatási rendszert. Az eredetileg átmeneti foglalkoztatást biztosító aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökből egy univerzális, majd minden álláskereső számára elérhető, majd hogyanem garantált elhelyezkedési lehetőség vált. A segély helyett munka elvének érvényesítése nagyszámú új, különösebb szakértelmet nem igénylő támogatott munkahely teremtését követelte meg, amire a vidéki térségekben a mezőgazdaság kínáltközt természetes megoldásként.

A közfoglalkoztatás új rendszerében kiemelt szerep jutott az értékteremtő, s ezen belül is a mezőgazdasági programoknak. A mezőgazdasági programban való részvétel az érintettek számára ugyan a minimálbérnél alacsonyabb fizetést, de hosszabb, nemritkán lényegében tartós foglalkoztatást és biztos, rendszeres bevételt jelent, így nem egy esetben az idegymunka és az ingázással járó elhelyezkedés alternatívájává vált. A településvezetők nemcsak azért üdvözltek a programot, mert alapvetően elfogadják a workfare filozófiáját és gyakorlatát, hanem mert a startmunka a helyi fejlesztések jószerivel kizárólagos forrásává vált, sokszor a legfőbb foglalkoztatóvá válva.

A mezőgazdasági tevékenység – vagy kicsit tágabban a közfoglalkoztatás – fizikai termékek előállításával való összekapcsolása nemzetközi szinten ritka, de nem példa nélküli. Argentínában és Indiában, ahol a közfoglalkoztatási programok keretében mezőgazdasági tevékenységek is megjelentek, hivatalosan nem kerülnek piaci forgalomba a megtermelt mezőgazdasági termékek, hanem a rászorulókat étkeztetésére használják fel azokat. A hazai gyakorlat e tekintetben legalábbis kétarcú, hiszen határozott elvárás a piacszavarás elkerülése, ugyanakkor cél a fejlesztési projektek saját lábra állása, önfenntartóvá válása, ami végső soron a valódi piacra való kilépést jelenti. Az önállóvá válás központilag preferált útja a szociális szövetkezetek létrehozása, amelyet az érintett települési önkormányzatok nem tekintenek vonzó lehetőségnek. A tapasztalatok szerint a települési önkormányzatok több megfontolásból ódzkodnak e szociális szövetkezetek létrehozásától. Nem látják biztosítottnak a

piaci megkapaszkodás lehetőségét, nem szívesen adják át a startprogram keretében felhalmozott jelentős eszközállományt a szövetkezet számára, a közfoglalkoztatottakat sem tartják alkalmasnak arra, hogy felelős tagokká váljanak (akik ugyanolyan szavazati joggal rendelkeznének a szövetkezetben, mint a polgármester). Az empirikus kutatási eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy jelentős állami és/vagy uniós források, valamint ösztönzők hiányában nem számolhatunk a közfoglalkoztatásból kisarjadó szociális szövetkezetek látványos bővülésére. Ami ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a startmunkaprogramok fennmaradása, fenntarthatósága alapvetően az állami támogatáson múlik.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészültét az OTKA Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon című, 100675 számú projekt támogatta.

Jegyzetek

- 1 A közfoglalkoztatás, bm.hu adatai alapján.
- 2 A fizetett munkaerő nem tartalmazza a családi munkaerőt, akik nem fizetést kapnak, hanem a tevékenység eredményéből (nyereség) részesülnek.
- 3 A kormányzat ugyan elkészítette a Közfoglalkoztatási koncepció 2012–2014 című dokumentumot, ám ez a nyilvánosság számára nem elérhető (ÁSZ 2013), így csupán a vonatkozó törvényre (2011. évi CVI. törvény) és a kormányzati szereplők kommunikációjára hagyatkozhatunk. A törvény preambuluma alapján „Az Országgyűlés az értékteremtő közfoglalkoztatás jogi kereteinek megteremtése és a munkaképes lakosság munkához juttatása, az álláskeresők foglalkoztatásának elősegítése érdekében az alábbi törvényt alkotja.”
- 4 A hátrányos helyzetű kistérségek körét a 311/2007. (XI. 17.), a kedvezményezett járáások körét a 290/2014. (XI. 26.) kormányrendelet határozza meg, egyedi miniszteri döntés alapján három további (téli, gyulai, pécsi) kistérségben indulhattak programok.
- 5 A hátrányos helyzetű települések körét előbb a 240/2006. (XI. 30.), majd pedig a 105/2015. (IV. 23.) kormányrendelet határozta meg. Azon települések, amelyek a kormányrendelet alapján nem jogosultak mintaprogram indítására, a megyei kormányhivatalok decentralizált kereteiből, egyedi döntések alapján hosszabb időtartamú közfoglalkoztatási programokat indíthatnak.
- 6 2011 és 2014 közt téli és egyéb értékteremtő programelem is működött. 2014-től ez önálló elemként megszűnt s a tevékenység a helyi sajátosságokra épülő program részeként végezhető.
- 7 Garadna településen jött létre térsztaüzem, Jánoshidán malom működik, Gyulajon pedig húsfeldolgozó.
- 8 Szarvas településen 2014-ben termelői boltot alakítottak ki a helyi piacon a felesleg értékesítésére.
- 9 2013-tól Ásotthalom településről édesburgonyát szállítottak a CBA, a G’Roby és az Aldi kiskereskedelmi láncnak.
- 10 A 2011-es Nemzeti társadalmi felzárkóztatási terv a foglalkoztatás három pillérét nevesíti: a nyílt piaci mellett a szociális gazdaságot és a közfoglalkoztatást.

- 11 A hosszabb időtartam 2011-től 2013-ig legfeljebb 12 hónapot, 2014-ben legfeljebb 11 hónapot jelentett, 2015-től ismét 12 hónap lett, de ezt legfeljebb további 6 hónappal lehet meghosszabbítani.
- 12 A 2011. évi CVI. törvény 1. § (3) alapján közfoglalkoztató lehet (egyebek mellett) helyi és nemzeti önkormányzat, költségvetési szerv, egyházi jogi személy, közhasznú jogállású szervezet, civil szervezet.
- 13 Egy hektár földterületen alapesetben hat fő foglalkoztatása tervezhető, bár ettől főlíásátrak, üvegházak s egyéb intenzív rendszerek esetében el lehet térni.
- 14 Kivételt jelentenek a Nemzeti Földalapról szóló 2010. évi LXXXVII. törvény szerint a települési önkormányzatok ingyenes vagyonekezelésébe adott földek, valamint az egy hektárnál nem nagyobb területű tanyák, amelyek a közfoglalkoztatási programok lebonyolítását segíthetik (2–15 év időtartamra) – a 263/2010. (XI. 17.) kormányrendelet alapján.
- 15 Az adatokat a Költségvetési Tanács megbízásából készített munkához (bővebben lásd Molnár, Bakó, Cseres-Gergely, Kálmán, Szabó 2014) bocsátotta rendelkezésre a Nemzeti Munkaügyi Hivatal.
- 16 A KSH lakossági munkaerő-felmérése szerint 2014-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatott körében; a 2_1_7_2. Stadat-tábla alapján saját számítás.

Irodalom

- ÁSZ (2007): *A közmunkaprogramok támogatására fordított pénzeszközök hasznosulásának ellenőrzéséről*. Az Állami Számvevőszék 0732 számú jelentése, Budapest, 2007. szeptember
- ÁSZ (2013): *Jelentés a közfoglalkoztatás és a hozzá kapcsolódó képzési programok támogatási rendszere hatékonyságának, eredményességének ellenőrzéséről*. Az Állami Számvevőszék 13097. jelentése, Budapest, 2013. szeptember
- Bartal A. M., Sziklai I. (2006): A szociális földprogramok kedvezményezettjeinek helyzete két kistérségben. *Területi Statisztika*, 5., 509–520.
- BM (2015): *Beszámoló a 2014. évi közfoglalkoztatásról*. Belügyminisztérium, Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest
- Czifrusz M. (2015): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: Fazekas K., Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2014*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 126–138.
- Cseres-Gergely Zs., Molnár Gy. (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2014*. Társaság, Budapest, 204–225.
- Csoba J. (2010): „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 1., 26–50.
- Gyáni G. (2011): Közmunka a Horthy-korban: Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. *História*, 7., 30–33.
- Hamar A. (2010): Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély*, 1., 65–78.
- Jalal, H. (2007): Promotion nationale: Forty-five years of experience of public works in Morocco. *The Levy Economics Institute Working Paper*, 524. http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_524.pdf (Letöltés: 2016. július 20.)
- Kálmán J. (2015): A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. In: Fazekas K., Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükrök, 2014*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 42–65.
- Keynes, J. M. (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. KJK, Budapest
- Koltai L. (2014): A közfoglalkoztatottak jellemzői. *Munkaügyi Szemle*, 3., 60–69.
- Lieuw-Kie-Song, M., Philip, K., Tsukamoto, M., Van Imschoot, M. (2010): Towards the right to work: Innovations in public employment programmes (IPEP). *ILO Employment Sector Employment Working Paper*, 69.

- Lőrincz L. (2015): *A közfoglalkoztatás főbb prioritásai 2015. évben*. A Vidékfejlesztés mint fenntartható fejlődés konferencián tartott előadás, Kistelek, 2015. április 21.
- Magyarosi Á. (2015): *A kabai népkonyha intézménye a világgazdasági válság időszakában (1933–1935). Új nézőpont*, 3–4, 51–76.
- Molnár Gy., Bakó T., Cseres-Gergely Zs., Kálmán J., Szabó T. (2014): *A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés*. A Költségvetési Tanács (KT) és az MTA KRTK közötti szerződés keretében a KT megrendelésére készült tanulmány. <http://www.parlament.hu/documents/126660/133966/MTA+KRTK+KTI+A+munkaer%C5%91piac+perem%C3%A9n+l%C3%A9v%C5%91k+%C3%A9s+a+k%C3%B6lts%C3%A9gvet%C3%A9s+jav%C3%ADtott.pdf/ba01c982-873e-416c-8b7f-c6684fe55db8> (Letöltés: 2016. július 24.)
- Nathan, R. P. (2000): *Social science in government: The role of policy researchers*. The Rockefeller Institute Press, Albany
- Pénzes J. (2014): *A területfejlesztés kedvezményezett térségei és települései Magyarországon*. Elektronikus oktatási segédanyag földrajz BSc, geográfus és földrajz tanárszakos MSc hallgatók számára. Debreceni Egyetem TTK, Debrecen
- Rácz K. (2013): *Szegénységkezelés aktív eszközökkel? Egy produktív szociálpolitikai program két évtizedes működésének tapasztalatai*. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 135–155.
- Scharle Á. (2011): *A közcéli foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Budapest Intézet, Hétfő Elemző Központ, Budapest
- Subbarao, K., Ninno, C., Andrews, C., Rodríguez-Alas, C. (2013): *Public works as a safety net: Design, evidence, and implementation*. World Bank, Washington
- Telangana (2015): *Government of Telangana Scheduled Castes Sub-plan (SCSP) 2015–16*. Volume VII/2. <http://finance.telangana.gov.in/uploads/budget-2015-16-books/Volume-VII-2.pdf> (Letöltés: 2016. július 20.)
- UNDP (2015): *MGNREGA Sameeksha II United Nations Development Programme. An anthology of research studies (2012–2014)*. New Delhi
- Váradi M. M. (2010): *A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben*, *Esély*, 1., 79–99.
- Váradi M. M. (2015): *Szegénység, projektek, közpolitikák. Tér és Társadalom*, 1., 69–96. <http://doi.org/bm2h>
- World Bank (2007): *Implementation completion and results report (Loan 073578) on a loan in the amount of US\$ 600 million to the Argentine Republic for the Jefes The Hogar Program*. Report No. ICR355. Human Development Sector Management Unit, Argentina, Chile, Uruguay and Paraguay Country Management Unit, Latin America and Caribbean Regional Office

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A német vállalatok terjeszkedésének földrajzi jellemzői – Magyarország mint célterület

The geography of German companies' international expansion – Hungary as a host country

JUHÁSZ KRISZTINA

JUHÁSZ Krisztina: főiskolai tanár, Edutus Főiskola; 1114 Budapest, Villányi út 11–13.; juhasz.krisztina@edutus.hu

KULCSSZAVAK: német vállalatok terjeszkedése, vertikális beruházások, Magyarország mint célsország, lokalizációs előny, képzett munkaerő

ABSZTRAKT: Közismert, hogy Németország évtizedek óta a világgazdaság meghatározó áru- és tőkeexportőr országa, míg Magyarországon a rendszerváltás utáni exportvezérelt gazdaságfejlesztési modell a külföldi működő tőke importjára épül, amelyben Németországnak – mint hazánk első számú befektetőjének – kulcsfontosságú szerep jut.

A cikk a német működőtőke-befektetések felől közelítve elemzi Magyarországot mint telephelyet a német vállalati rendszerben. Választ keres az elmúlt évtizedek dinamikus német vállalati terjeszkedésének okaira, földrajzi jellegzetességeire, Magyarországnak mint célterületnek a megítélésére, kiemelve, hogy Magyarország – mint telephely – milyen előnyökre építhet a jövőben, és melyek azok a kritikus tényezők, amelyek hátráltatják a további német beruházások megjelenését, bővülését.

A cikk megállapítja, hogy a német befektetések motivációjában mind a piacszerzés, mind pedig a költségsökkentés fontos szerepet játszik. Utóbbi jelentőségének újbóli növekedése is a német termelési hálózat nemzetköziesedését jelzi, határokon átívelő termelésoptimalizálási célokat követve.

A német vállalatok terjeszkedésének célterületei jelentősen átalakultak az elmúlt évtizedekben: A világgazdasági erőterek hagyományos képének megfelelően Kelet-Közép-Európa a német vállalatok fontos bázisát jelenti. Főként a 2008-as gazdasági válságot követően azonban erőteljessé vált a német expanzió a BRIC (Brazília, Oroszország, India, Kína) országokban.

Hazánk pozíciója a kelet-közép-európai térségben az ezredfordulót követően meggyengült, majd az utóbbi években kis mértékben javul. Legfontosabb lokalizációs előnyünk a szakképzett munkaerő, amely főként a magasabb hozzáadott értéket jelentő tevékenységeknél (a hagyományosnak számító járműgyártáson kívül a K+F vagy az egyre növekvő számú szolgáltatóközpontok esetében is) kulcskérdés. Éppen ezért problematikus, hogy a megfelelően képzett munkaerő kínálatával egyre kevésbé elégedettek a német befektetők. Szintén figyelmet érdemel az a tény, hogy a német beruházók szá-

mára a kiszámítható gazdaságpolitika rendkívül fontos szempont. Ennek megítélése javul ugyan, de még így is elég kedvezőtlen.

Krisztina JUHÁSZ: college professor, Edutus College; Villányi út 11-13., H-1114 Budapest, Hungary; juhasz.krisztina@edutus.hu

KEYWORDS: expansion of German firms, vertical FDI, Hungary as host country, localization advantages, skilled workforce

ABSTRACT: It is well known, that for decades, Germany has been one of the most important exporter and capital exporter countries of the world. In Hungary, on the other hand, the export-oriented development model is based on foreign direct investment (FDI), within which Germany, as the biggest investor, has a key role. Because one-fourth of the Hungarian FDI's inward stock and more than half of the reinvested profit comes from German companies (according to MNB, the Hungarian Central Bank) the satisfaction of German investors with Hungary as a host country is a key question for Hungarian economic analyses.

The article analyses Hungary as a host country from the German corporate network's perspective. It focuses on German companies' expansion dynamics and geography. One of its most important goals is to answer the following question: How Hungary, as a host country, has been awarded by German investors and how has this changed its position? Which factors can be seen as advantageous, and which as disadvantageous for the Hungarian economy? A further key aim is to clarify those factors which attract investments and those which help to retain them for a longer period.

The article states that among German investors' motivations market-seeking and cost-reduction play important roles. The increasing weight of cost-reduction shows an internationalization of the German production network and the high importance of cross-border production optimization, especially in the automotive sector.

During the last decades, the German production network's host countries have changed. According to a traditional world economy point of view, Central and Eastern Europe has been an important basis of German companies for a long time. After the 2008 crisis, however, the importance of BRIC countries increased. During the '90s, Hungary was one of the most important host countries for German firms. But at the beginning of this century, it has lost its leading position in the CEE region. According to German company managers' opinion, the most critical factor in this was Hungary's economic policy (like the transparency of decision-making, corruption, and unpredictability). Nevertheless, Hungary's valuation got better in the last 2-3 years. One of the most important localization advantages of Hungary is its skilled workforce, a basis for higher value-added activities (not only in the traditional manufacturing sectors, like automobile production but even, for example, in R&D and Shared Services too). This is the reason why it is so important that German investors are less and less satisfied with the skilled workforce availability. It is also important that predictability of economic policy is also one of the most important factors for them, and although the perception of this factor is getting better, it is still unfavorable.

Bevezetés

A nemzetközi integrációs folyamatokban a külföldi működőtőke-befektetések (foreign direct investment, FDI)¹ kulcsfontosságú szerepet játszanak. Világszinten a működőtőke-befektetések növekedési üteme kiemelkedő, az 1980-as évek közepe óta – egy-egy évtől eltekintve – rendszerint felülmúlja mind a GDP,

mind pedig a kereskedelmi forgalom növekedését. Ez arra utal, hogy „a világ-gazdasági integráció elsődleges mechanizmusát már nem a külkereskedelem, hanem a működőtőke-beruházások jelentik.” (Dicken 2011, 20.) E folyamatokhoz az országok egyre bővülő köre kapcsolódik, tőkefogadó és tőkeexportáló országként egyaránt. Közismert, hogy Németország évtizedek óta a világgazdaság meghatározó áru- és tőkeexportőr országa, míg Magyarországon a rendszerváltás utáni exportvezérelt gazdaságfejlesztési modell a külföldi működő tőke importjára épül, amelyben Németországnak – mint hazánk első számú befektetőjének – kulcsfontosságú szerep jut. Ezért a külföldi működőtőke-befektetések, és ezen belül a német beruházások, fontos kutatási területet jelentenek a magyar gazdasági elemzések számára.

A nemzetközi és a hazai szakirodalom több vonatkozásban kutatja a kérdéskört. Ennek egyik forrása a vállalatok nemzetköziesedését, tőke kivitelét elemző, a hazai kutatásokban is gyakran hivatkozott szerzők munkái – például Dunning (1996) eklektikus elmélete, Dicken (2011) gondolatai a transznacionális vállalatok térbeli szerveződéséről, Krugman és Obstfeld (2003) megállapításai a tényező-áramlásokról. Kevésbé ismertek azonban hazánkban azoknak a német kutatásoknak az eredményei, melyek a német tőkeexport kiváltó okainak és az anyaországra gyakorolt hatásainak elemzésével foglalkoznak (pl. Bormann, Jungennickel, Keller 2004; Brutscher, Raschen, Schwartz, Zimmermann 2012; Buch, Kleinert, Toubal 2003; DIHK 2005, 2016; DUISK 2011; Hecht et al. 2013; Jost, Nunnenkamp 2002, 2003; Lieb, Yalcin 2015). Ezzel szemben a hazai kutatásoknak markáns vonala a tőkebefektetéseknek a fogadó ország gazdaságára gyakorolt hatását elemzi (Hamar 2001; Kukely 2008; Szanyi 2004). Mindez számtalan makrogazdasági és/vagy vállalati megközelítéssel egészíthető ki (pl. a tőkeáramlás és a kereskedelem kérdéskörének kapcsolódása, ágazati jellemzők és a vállalatméret bevonása a kutatásokba, versenyképesség-elemzés, a tőkeáramlások szabályozási hátterének vizsgálata), de ezek taglalására e tanulmány keretei között nincs lehetőség.

Jelen cikk, építve a fent említett szakirodalmak megállapításaira is, új aspektusból tárgyalja a kérdéskört: a német működőtőke-befektetések felől közelítve elemzi Magyarországot mint telephelyet a német vállalati rendszerben. A kutatás alapvetően a következő kérdésekre szeretne választ kapni:

- Mi motiválta az elmúlt évtizedekben a dinamikus terjeszkedő német vállalatok külföldi beruházásait? E beruházási motívumok milyen időbeli, térbeli jellegzetességeket mutatnak?
- Az elmúlt évtizedekben a német vállalati terjeszkedésnek melyek voltak a legfontosabb célterületei? Ezen belül hogyan változott Kelet-Közép-Európa és főként Magyarország mint célország megítélése?
- Magyarország mint telephely milyen előnyökre építhet a jövőben? Melyek azok a kritikus tényezők, amelyek hátráltatják a további német beruházások megjelenését/bővülését hazánkban?

Az első kérdés megválaszolásához alapvetően a (főként német) szakirodalom megállapításaira támaszkodom. A második kérdéskört a német vállalatok

külföldi jelenlétét számszerűsítő statisztikák (Deutsche Bundesbank és UNCTAD) adatainak elemzésével vázolom, míg Magyarország mint telephely lokalizációs előnyeinek megítélésénél a Német (DIHK), és a Német–Magyar Kereskedelmi és Iparkamara (DUIHK) vállalati kérdőíves felméréseinek eredményeit veszem alapul.

A német működőtőke-befektetéseket befolyásoló tényezők

A német vállalatok külföldi működőtőke-állománya (FDI outward stock) az 1980-as évek elején elmaradt a brit és az amerikai vállalatokétól. Ezt követően azonban az 1980-as évek közepétől, majd az 1990-es évek elejétől még inkább intenzívvé váló külföldi expanzió eredményeként Németország fokozatosan csökkentette lemaradását a versenytársaihoz képest, és az 1990-es évekre a világ második legnagyobb tőkeexportáló országává vált. A dinamikus terjeszkedésben markáns töréspont figyelhető meg: a 2008-as gazdasági válságot követően érezhetően csökkent a német működőtőke-kivitel növekedésének üteme, de a tőkeállomány továbbra is folyamatos növekedést mutatott. E folyamatok eredményeként Németország külföldi működőtőke-állománya 1980 óta közel 40-szeresére nőtt, 2014-re megközelítve az 1,6 milliárd USD-t. Ezzel az USA-t követően (Nagy-Britanniával holtversenyben) Németország a világ második-harmadik legnagyobb működőtőke-exportőre. A több mint 35 ezer német vállalat világszerte több mint 6,6 millió főt foglalkoztat (az UNCTAD és a Deutsche Bundesbank 2015. évi adatai alapján).

E dinamikus külföldi terjeszkedés okainak elemzése – hasonlóan a vállalati nemzetköziesedést elemző trendekhez – a német kutatásokban (főként az 1990-es évektől az ezredfordulóig jellemző gyors expanzió idején) kiemelkedő hangsúllyal jelenik meg. Jelen tanulmány nem kívánja összegezni a működőtőke-beruházásokat általában vizsgáló kutatások eredményeit (pl. a Vernon-féle életciklusgörbe lokalizációs hatásait, vagy az OLI-paradigmát), hanem elsődlegesen a nemzetközi (főként német) szakirodalomnak azon eredményeire fókuszál, amelyek kifejezetten a német vállalatok beruházásainak okait vizsgálják. Véltetően ugyanis az általános érvényű nemzetközi tendenciák mellett a német gazdaság földrajzi fekvése, gazdasági-politikai irányultsága szerepet játszik a beruházásokat meghatározó tényezők nemzeti sajátosságaiban, így a beruházások földrajzi orientációjában is.

A külföldi működőtőke-befektetések elmélete a beruházásokat alapvetően két okra vezeti vissza: a piacszerzésre vagy a költségcsökkentésre. A vertikális beruházások elsődlegesen költségorientáltak, míg a horizontális beruházásokat alapvetően piacszerzési okok motiválják.²

A Német Iparkamara hosszú távon elemzi a német beruházások motivációját. Ebből kiderül, hogy míg az ezredforduló idején a német iparvállalatok külföldi beruházásaiban mintegy 40%-ban a *költségcsökkentés* játszott szerepet, majd

ennek aránya csökkent, de 2013 óta valamelyest újra növekszik. A Német Iparkamara 2016-os felmérése alapján a külföldön aktív német iparvállalatok középtávú beruházásainak mintegy 24%-a erre az okra vezethető vissza (DIHK 2016). Figyelemre méltó változás továbbá, hogy főként 2008-at követően egyre fontosabb szerepe van az *értékesítésnek és a vevőszolgáltatnak* (Bundesfinanzministerium 2014; DIHK 2016; Vápár 2013). Lieb és Yalcin (2015) kutatásaikban a német FDI és a félkész termékek kereskedelme közötti magas korrelációt állapították meg. Ez azt jelzi, hogy (főként az autógyártásban) „a német tőkeáramlás jelentős mértékben határokon átvívelő termelo optimalizálási célokat szolgál”, vagyis elsődlegesen vertikális beruházásokra, költségcsökkentési motívumra utal, és „a német termelési hálózat növekvő nemzetköziesedését tükrözi” (Lieb, Yalcin 2015, 31–32.).

A beruházások okainak elemzése azonban a gyakorlatban ennél sokkal összetettebb, számos egyéb tényező is szerepet játszik. A telephelyválasztásban az úgynevezett *hagyományos tényezők* (a természeti erőforrások megléte, a piac mérete és növekedési perspektívái, olcsó munkaerő) mellett felértékelődik az *új tényezők* fontossága: az agglomerációs hatás, az infrastruktúra minősége, a szakképzett munkaerő, vagy akár az országhatáron túli tényező (UNCTAD 1998). Ez utóbbinak a legújabb kutatások kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak (Lieb, Yalcin 2015).

Az általános érvényű tendenciákon túl a beruházások okai között regionális, időben változó jellegzetességek is kimutathatók. Kelet-Közép-Európa vonatkozásában az ezredforduló környékén megjelent tanulmányok többsége (pl. Jost, Nunnenkamp 2002, 2003; Toubal 2003) a piaci potenciál, a relatíve alacsony munkaerőköltség, a képzett munkaerő, valamint a kétoldalú kereskedelem és a kereskedelmi tarifák szignifikáns hatását bizonyította.

Tholen és Hemmer (2004) kutatásai alapján a beruházások létrejöttében elsősorban a piacszerzés, valamint a költségcsökkentés játszott meghatározó szerepet, ez utóbbi kiemelt tényező a kis- és középvállalatok beruházásaiban (DIHK 2005). Megállapították, hogy a térség vitathatatlan előnye az alacsony bérszínvonal, azonban már az ezredforduló idején arra figyelmeztettek, hogy hosszú távon erre nem lehet alapozni a tőkevonást. A munkaintenzív termékek gyártására irányuló beruházásokat a jövőben egyre inkább a tőke- és tudásintenzív szektorok, termékek váltják majd fel, és országhatárokon átnyúló termelési és információs láncok alakulnak ki. Ez a változás az utóbbi évek tendenciái alapján egyértelműen igazolható. Megfigyelhető például a back-office funkciók (háttériróidai rutinjellegű tevékenységek) kitelepülése a régió országaiba (pl. a Lufthansa prágai beruházása), míg az egyszerűbb tevékenységek tovább „vonulnak” Keletre (Románia, Oroszország piacaira). Ez kimutatható a magyarországi beruházásokban is. A beruházások „érettebb szakaszában” jellemző ugyanis, hogy az alacsonyabb hozzáadott érték előállításáról elmozdulnak a magasabb hozzáadott értéket jelentő tevékenységek irányába (az ipari delokalizáció során az összeszerelő tevékenység mellett egyre jellemzőbbé válik a K+F-központok megjelenése – lásd az Audi vagy a Bosch példáját).

Vápár (2013, 134.) megállapítja, hogy „A német kelet-közép-európai működőtőke-befektetések elsősorban piacorientáltak, másrésztől költségorientáltak is voltak.” Ez tovább erősíti a képzett munkaerő iránti kereslet fontosságát, főként a szolgáltatóközpontokban és a pénzügyi területeken (pl. IT Services). (Erről a magyarországi jellemzők kapcsán még részletesebben lesz szó.)

A kelet-közép-európai térségre vonatkozó legújabb felmérések (DIHK 2016) szerint a beruházásokban a költségcsökkentés, valamint az értékesítés, a vevőszolgálati motívum vált fontossá.

A német vállalati terjeszkedés regionális jellemzői

A német vállalatok külföldi jelenlétének, tevékenységének megítéléséhez forrásként a Deutsche Bundesbank (Kapitalverflechtungen mit dem Ausland, illetve Bestandserhebung über Direktinvestitionen) 1979-től 2015-ig megjelenő statisztikáit használtam. A statisztika a német vállalatok és magánszemélyek éves jelentésén alapszik. Jelentésadásra kötelezett minden olyan vállalat és magánszemély, aki valamely külföldi vállalatban közvetlenül 10%-os, illetve közvetve vagy közvetlenül legalább 50%-os vagy annál nagyobb tőke-, illetve szavazati részesedéssel rendelkezik. (Ez az értékhatár folyamatosan csökkent: 1985 előtt még 25% volt, majd 20%-ra csökkent.) A jelentésadás másik kritériuma az éves mérlegegyenleg nagyságához kötött, amelynek el kell érnie a 3 millió eurót. Az értékhatár kezdetben 0,5 millió DM volt, melyet 1993-ban módosítottak 1 millió DM-ra, majd újabb emelést követően 2002-től bővült 3 millió euróra.

A statisztika a német vállalatok külföldi tevékenységét négy mutatóval jellemzi: leányvállalatok száma, foglalkoztatottak száma, éves forgalom, a külföldi működőtőke-állomány nagysága. A német statisztika FDI-fogalma a nemzetközi ajánlásoknak megfelelően az alábbi komponenseket tartalmazza:

- A tulajdonosi részesedést (tőkerészesedést), mely a közvetlen és a holdingokon keresztüli részesedést egyaránt magában foglalja.
- Az újrabefektetett tőkéből, illetve profitból való részesedést, hozzáadva a részesedést az éves nyereségből, melyből levonják a vállalat éves veszteségéből való részesedését. A statisztika ez esetben is különbséget tesz a közvetlen és a holdingokon keresztüli profitrészesedés között.
- 1989 óta az adatok tartalmazzák a vállalatban belüli hiteleket is, mely a német tőketulajdonos által közvetlenül nyújtott hitel, valamint a németországi kapcsolt vállalkozások által nyújtott hitelek, továbbá a függő holdingtársaságok hitelezéseinek összege.
- Az IMF által javasolt módszernek megfelelően a német anyavállalat által a leányvállalatnak nyújtott hitel Németország FDI flow értékét növeli, míg a leányvállalat által az anyavállalatnak nyújtott hitel (reverse flow) az FDI flow-t csökkentő tételként szerepel. A vállalkozási hitelezés több

formában jelenhet meg, kiterjed például a német leányvállalat által külföldi pénzpiacon kibocsátott kötvényekre is, melyeket aztán a németországi anyavállalat számára adnak tovább (Deutsche Bundesbank 2004; UNCTAD 2003, 73.).

A német vállalatok külföldi beruházásait és ezek regionális megoszlását leginkább az alábbi világgazdasági és politikai tényezők befolyásolták (Deutsche Bundesbank 1995, 1997b, 1999, 2003; DIHK 2016; Juhász 2006 alapján):

- A regionális integrációk kialakulása (ezek között is az Európai Unió és a NAFTA jelentősége a legnagyobb), melyek egyrészt liberalizálják a piacokat, másrészt pedig protekcionista intézkedéseikkel hozzák hátrányos helyzetbe az integráción kívüli államokat. Vállalati szinten ennek megfelelően elengedhetetlen e nagytérségek mindegyikén belül személyesen, helyben jelen lenni.
- A globalizálódó világpiacra növekvő konkurencia „öngerjesztő” folyamat is, hiszen a versenytársak terjeszkedését mindenkinek követni kell. Mindez a korábban túlzottan is Európa-centrikus német vállalatok térszerveződését a világszintű jelenlét fokozására kényszeríti.
- A német vállalati terjeszkedés regionális irányúságára minden bizonnyal jelentős hatással volt az egykori szocialista országok piacainak megnyitása. Ez az 1990-es évektől új lendületet és irányt adott a tőkeberuházásoknak.
- A helyi tényezők szerepe is felértékelődik, elsősorban az adózás és a helyi szabályozás, valamint a munkaerő jellemzői (képzettsége, ára) révén. Ez fontos befolyásoló tényezőnek bizonyul a magas hazai munkabérekkel és szigorú szabályozási rendszerrel (pl. környezetvédelmi előírások, szakszervezetek) jellemezhető német vállalatok külföldi terjeszkedésében.
- Az általános konjunkturális helyzet ugyancsak befolyásolja a német vállalati expanzió dinamikáját és irányát. Ezzel szoros összefüggésben áll Németország újraegyesítésének külföldi beruházásokra gyakorolt hatása. Egyrészt vitathatatlan, hogy a keletnémet tartományok modernizációja hatalmas összegeket emésztett fel, másrészt azonban új piacokat is jelentett a tőkeerős nyugatnémet vállalatok számára. Mindez tehát összességében csökkentette a német vállalatok külföldi beruházásainak nagyságát. A mindenkori konjunkturális helyzet fontosságát jelzi többek között a BRIC országok gyors gazdasági növekedéséhez is hozzájáruló német tőke kivitel, illetve hogy a jelenlegi kínai gazdasági helyzetre (lassuló növekedés, tőzsdei problémák, felesleges kapacitások kiépítése, környezeti problémák) reagálva a német beruházási tervekben Kína jelentősége csökkent (DIHK 2016). Végül, de nem utolsósorban ki kell emelni az árfolyam alakulásának hatását. A német valuta (DM, illetve euró) árfolyamának csökkenése növeli a német vállalatok külföldi vagyonának nagyságát. Ezt ugyanis a fogadó ország valutájában tartják számon, így a márkában vagy euróban közzétett statisztika alapján mindez a valóságosnál nagyobb német vállalati jelenlétbővülést mutat.

A német vállalatok nemzetközi terjeszkedésének mértéke hasonlít a nemzetközi tendenciákhoz, amelynek következtében a német befektetések aránya a világ összesített tőkeállományában viszonylag stabilnak nevezhető (az 1990-es évtized 11-13%-os csúcsertékeit kivéve 6-9% között ingadozik az utóbbi 34 évben). De vajon ez a terjeszkedés földrajzi jellemzőit tekintve megfelel az általános nemzetközi tőkebefektetési tendenciáknak? Vagy éppen ellenkezőleg: a német vállalatok expanziója sajátos földrajzi jellegzetességeket mutat? E kérdés megválaszolásához az egyes országokban összehasonlítottam a német befektetések arányát a világ összes beruházójának arányával, majd ezt dinamikus elemzéssel kiegészítve, kirajzoltam négy jellegzetes csoportot:

- *Hagyományos célterületek*: azok az országok, ahol a német tőkebefektetések magas kiindulási aránya növekedett.
- *Újonnan felértékelődő célterületek*: ahol a német tőke alacsony kiindulási aránya az utóbbi két évtizedben nőtt a világ többi befektetőjéhez viszonyítva.
- *Csökkenő jelentőségű területek*: ahol a német tőkeberuházások magas aránya a kezdeti időponthoz képest csökkent.
- *Periferikus területek*: ahol a német tőke alacsony kezdeti aránya tovább csökkent.

Az 1. táblázat alapján megállapítható a legjellegzetesebb német tőkekiviteli tendencia, hogy *Kelet-Közép-Európában a német cégek a nemzetközi átlaghoz képest erőteljesebben fokozták a jelenlétüket, így a térség legtöbb országa német szempontból*

1. táblázat: A német befektetések relatív pozíciója
The relative position of German investments

		Induló részesedés	
		Magas	Alacsony
Részesedés 2013-ban	Magas	„Hagyományos célterületek”	
		Ausztria, Dánia, Franciaország, Görögország, Olaszország, Svájc Japán, USA, Törökország, India	„Újonnan felértékelődő célterületek” Nagy-Britannia, Málta, Svédország Bulgária, Csehország, Horvátország, Litvánia, Lengyelország, Magyarország, Oroszország, Románia, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna Dél-Korea, Kína
	Alacsony	„Csökkenő jelentőségű célterületek”	
		Finnország, Írország, Spanyolország Argentína, Brazília, Mexikó, Panama, Venezuela Irán	„Periferikus országok” Ausztrália, Kanada, Portugália Belorusszia, Bosznia-Hercegovina, Észtország, Lettország Bolívia, Chile, Ecuador, Guatemala, Egyiptom, Egyesült Arab Emírségek, Ghána Hong Kong, Fülöp-szigetek, Thaiföld

Dőlt betűvel a 2009-ben még a periferikus célterületek közé tartozó országok. Induló részesedés: az adott ország legkorábban rendelkezésre álló FDI-adata (általában 1980, kivéve a kelet-közép-európai térséget, ahol többségében 1990).

Forrás: az UNCTAD és a Deutsche Bundesbank adatai alapján saját szerkesztés.

„újonnan felértékelődő területnek” nevezhető. Ezzel szemben Latin-Amerika vagy Ázsia legtöbb országában a német jelenlét, legalábbis a tőkeállomány nagysága alapján, elmarad a nemzetközi tendenciáktól.

Ahhoz, hogy a német vállalati terjeszkedés más aspektusáról is képet tudjunk alkotni, figyelembe kellett vennem a működőtőke-állomány mellett a Deutsche Bundesbank statisztikájában közölt többi vállalati mutatót is (értékesítés, leányvállalatok száma, foglalkoztatottak száma). Elméletileg ugyanis a különböző vállalati mutatók alapján eltérő lehet a terjeszkedés regionális irányultsága, attól függően, hogy az adott térség leányvállalatai mikor milyen szerepet töltenek be a vállalati hálózatban, illetve hogy milyen típusú beruházások jutnak vezetők szerephez. Például az olcsó munkaerőt használó összeszerelő üzemek telepítése a foglalkoztatottak számának gyors gyarapodását eredményezheti egy adott régióban, ami nem feltétlenül jár együtt a forgalom vagy akár a beruházások hasonló arányú növekedésével. Míg tehát bizonyos mutatót tekintve elméletileg kimutatható lehet valamely régió „felértékelődése”, addig más vállalati indikátorral nem mérhető feltétlenül a német jelenlét hasonló arányú bővülése. Ezért a terjeszkedés regionális jellemzőinek vázolásához négy jellemző összevonásával a vállalati tevékenységet összetetten mérő komplex mutatót dolgoztam ki, a rangsorlemzés módszerét használva (Juhász 2006).

A vizsgálat során a hangsúly a változáson, tehát annak kimutatásán volt, hogy a vállalati terjeszkedésben hogyan alakult át, hogyan *változott* a célterületek szerepe. Ezért a komplex mutató kidolgozásánál mindig az adott országban az adott jellemző két időpont közötti (1980–1985, 1985–1990, 1990–1995, 1995–2000, 2000–2005, 2005–2010 és a legfrissebb rendelkezésre álló adatokkal kiegészítve 2010–2013) abszolút változása jelentette a rangsor alapját. A 2. táblázat ennek alapján a német vállalati terjeszkedés első 10 célországát mutatja.

2. táblázat: A német vállalatok terjeszkedésének legfontosabb 10 célországa (komplex mutató alapján)

The TOP 10 host countries of German companies (measured by a complex index)

Hely	2010–2013	2005–2010	2000–2005	1995–2000	1990–1995	1985–1990	1980–1985
1.	Kína	Kína	Kína	USA	N.-Britannia	N.-Britannia	USA
2.	USA	Ausztrália	Oroszország	N.-Britannia	USA	Franciao.	Franciao.
3.	Oroszország	Oroszország	Ukrajna	Franciao.	Csehország	Spanyolo.	Hollandia
4.	Ausztria	Svájc	Finnország	Lengyelo.	Franciao.	Olaszország	Svájc
5.	Lengyelo.	Csehország	Dél-Korea	Ausztria	Hollandia	Belgium	Ausztria
6.	Törökország	Lengyelo.	N.-Britannia	Olaszország	Magyaro.	Ausztria	N.-Britannia
7.	Mexikó	Brazília	USA	Csehország	Lengyelo.	Svájc	Japán
8.	Románia	India	Törökország	Magyaro.	Olaszország	Hollandia	Kanada
9.	Szingapúr	Románia	Spanyolo.	Spanyolo.	Ausztria	Kanada	Ausztrália
10.	India	Svédország	Szerbia	Kína	Kína	Japán	Spanyolo.

Jelmagyarázat: A fejlett országok világosszürke háttérrel; a BRIC országok sötétszürke háttérrel; Kelet-Közép-Európa országai fekete háttérrel; a többi ország fehér háttérrel.

Forrás: Deutsche Bundesbank adatai alapján saját szerkesztés.

Ez az elemzés megerősíti a német tőkebefektetések relatív súlyát vizsgáló korábbi következtetéseket: a német vállalatok legfontosabb célterületei alapvetően három csoportba sorolhatók: *a fejlett országok, a kelet-közép-európai országok, valamint a BRIC országok*. Figyelemre méltó ugyanakkor e három térség szerepének átalakulása a német terjeszkedésben.

Az 1980-as évtized egyértelműen a fejlett országok piacain való jelenlét fokozásáról szólt, az évtized elején jellemzően a triád országaiban (Észak-Amerika, Európa, Japán), míg az évtized második felében, az európai integráció bővítésével párhuzamosan főként európai országok piacain fokozták tevékenységüket a német vállalatok. Az 1990-es évek változást hoztak a német vállalati terjeszkedés földrajzi orientációjában. A volt szocialista országok piacainak megnyitásával a német vállalatok új piacokat találtak, és az 1990-es évekre a térség fejlettebb államai (Csehország, Magyarország, Lengyelország) megjelentek a legfontosabb célterületek között. Az ezredfordulót követően megindult e „keleti terjeszkedés” második hulláma. A német vállalatok legfontosabb célterületei közé ekkor léptek be a kevésbé fejlett kelet- és délkelet-európai országok (Ukrajna, Oroszország, Szerbia, vagy tágabb értelmezésben Törökország is ide sorolható). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy már ebben a korszakban Kína válik (a növekedés dinamikája alapján) a német vállalatok legfontosabb célországává. 2005-öt követően jellemzően felértékelődtek a gazdasági válság idején is kimagasló növekedést mutató BRIC, illetve kelet-közép-európai országok (pl. Lengyelország). Említést érdemel, hogy Magyarország az ezredfordulót követően nincs a német vállalatok tíz legfontosabb célországá közé, noha hazánkban a német működőtőke-befektetések vezető szerepe továbbra is töretlen.

Ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy az említett BRIC országokon kívül egy-egy ország kivételével (pl. Dél-Korea, Szingapúr vagy Mexikó) sem ázsiai, sem latin-amerikai országok nem szerepelnek a legfontosabb német célterületek között. Mindez a hagyományos wallersteini centrum-periféria modellnek a működőtőke-befektetések szerinti „továbbélését” látszik megerősíteni, de ennek bizonyítása további kutatásokat igényel.

Magyarország mint célterület

Hazánk gazdaságában a külföldi működőtőke-befektetések szerepe vitathatatlan. Számos kutatás foglalkozik e folyamattal, illetve gazdasági hatásával, de valamennyi egyetért abban, hogy a magyar gazdaság fejlődését alapjaiban meghatározó jelenségről van szó, „a külföldi tőke, a multinacionális vállalatok hatása átszövi nemcsak a legfontosabb gazdasági jelenségeket, hanem a társadalmi, politikai, kulturális viszonyokat is” (Antalóczy 1998). E hatásokat a kutatások sok dimenzióban elemzik: az ipari átalakulástól kezdve a kereskedelmi hatásokig bezárólag (a teljesség igénye nélkül többek kö-

zött Antalóczy 1998, 2012; Antalóczy, Sass 2003; Barta 2001; Hamar 2001; Kukely 2008; Szanyi 2004).

Kifejezetten a német beruházások motivációit és jellemzőit ugyanakkor kevés kutatás elemzi (Juhász 2006; Vápár 2013), annak ellenére, hogy a hazánkban felhalmozott összes külföldi működőtőke-állománynak mintegy negyedét német beruházások teszik ki, 2013-ban megközelítve a 15 milliárd eurót. E beruházásoknak több mint harmada a járműgyártásba érkezett. Az 5 milliárd eurót meghaladó tőkeállományával hazánk a német járműipari beruházásoknak világszinten az ötödik, Kelet-Közép-Európában pedig az első számú célterülete. E nagyberuházásoknak (Győrben az Audi, Kecskeméten a Mercedes) jelentős terület- és gazdaságfejlesztő hatásuk van: az export és foglalkoztatás növelésétől kezdve az infrastruktúra-fejlesztésen át az oktatásig. Agglomerációs hatások révén pedig további beruházásokat ösztönöznek. A járműgyártás mellett az energiaellátás, a kereskedelem (1,7 milliárd euró körüli beruházással), a bankszektor (1 milliárd euró), továbbá az IT-szektor (877 millió euró) emelhető ki (Deutsche Bundesbank 2015).

Ismert jelenség, hogy az ezredfordulót követően hazánk tőkevonzásában a profit újrabefektetésének kiemelkedő szerep jut (ennek összege közel 20 milliárd euróra tehető). E folyamatban a német cégek élen járnak, hiszen tőlük származik a reinvestált profit közel 60%-a (az MNB adatai alapján). Ez a tény már önmagában is arra enged következtetni, hogy *a német cégek hosszú távon gondolkodnak a magyar piacon*. Ezt figyelembe véve kiemelkedően fontos kérdés, hogy a német cégek vajon mennyire elégedettek Magyarországgal mint befektetési célterülettel.

A Német Iparkamara 21 éve méri a német vállalatok megelégedettségét, beruházási aktivitását, az egyes országok telephelyminőségét Kelet-Közép-Európa országaiban. A továbbiakban a Német Iparkamara felméréseire (AHK 2015; DUIHK 2015) támaszkodva mutatom be Magyarország megítélését, annak változását régiós összehasonlításban.

A Német Iparkamara felmérése azt elemzi, hogy mennyire vonzó befektetési célterületnek ítélik meg a vállalatvezetők az egyes országokat (a 20 térségbeli országot). Ez alapján Magyarország pozíciója az elmúlt 10 évben jelentősen változott. Míg 2006-ban a térségben Csehország, Szlovénia, Szlovákia és Észtország mögött az 5. legvonzóbb országnak számított Magyarország, ezt követően megítélése romlott, a mélypontot 2012-ben érte el, amikor is a 13. helyre csúszott vissza. Ebben az évben megelőzte hazánkat az említetteken kívül még Lettország, Litvánia, Horvátország, sőt Oroszország is! Az ezt követő években ugyan *relatív pozíciójuk javulása figyelhető meg, de 2015-ben így is csak a középmezőnybe rangsorolták hazánkat*. Jobb telephelynek ítélik meg hazánknál a német vállalatvezetők nemcsak a többi visegrádi országot (Lengyelország és Csehország vezető a rangsort), de a balti államokat és Horvátországot is.

Ez a jelenség nem egyedi a magyar gazdaság megítélését illetően. Hasonló tendencia rajzolódik ki a gazdaság versenyképességére vagy az üzleti környe-

zet minőségére vonatkozó jelentésekből (pl. World Bank Group 2014; World Economic Forum 2016).

Mindez tehát azt igazolja, hogy noha abszolút értelemben Magyarország az egyik vezető célországa a német beruházásoknak, azonban hazánkkal mint telephellyel kapcsolatban problémák fogalmazhatók meg, pozíciói az egyébként felértékelődő térségben romlanak, ráadásul úgy, hogy Németország a legnagyobb működőtőke-befektetőnk. A továbbiakban a Német Iparkamara felmérései alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon hazánk megítélésben milyen pozitív és milyen negatív tényezők játszanak fontos szerepet, és ez alapján milyen javaslatok fogalmazhatók meg a politikai döntéshozók számára.

A vállalatvezetők véleménye alapján megállapítható, hogy a beruházók leginkább a munkaerőpiaccal összefüggésbe hozható telepítő tényezőkkel elégedettek (teljesítményképesség, munkatermelékenység, a munkaerő képzettsége, bérköltség). E tényezők stabilan vezetnek az elégedettségi rangsорт, megítélésük általában javul. Kiemelendő, hogy kevésbé és csökkenő mértékben elégedettek ugyanakkor a szakmunkások elérhetőségével. Ez hosszú távon kritikus lehet a beruházások szempontjából, főként az építőiparban, de sajnos a kulcsfontosságú feldolgozóiparban is majdnem minden második vállalat elégedetlen a szakemberek munkaerő-piaci kínálatával. Közép- és hosszú távon mindez a nemzetgazdaság növekedési ütemének mérséklődéséhez vezethet. Megoldás a képzés javításán túl a szakemberek külföldre történő kivándorlásának megállítása lehet.

Szintén jó megítélést kapott az infrastruktúra, a beszállítók minősége és elérhetősége, ami mindenképpen fontos szempont a magasabb hozzáadott érték előállításában, illetve a hazai gazdasági fejlődés, a vállalkozások, a technológiatranszfer szempontjából. Ugyanakkor kevésbé öröndetes, hogy noha a kutatás-fejlesztés körülményeinek megítélése nem rossz (3,18 az 5-ös skálán, ahol 1 a legjobb), ugyanakkor a régióban e szempontból a korábbi vezető pozíciónk romlott az elmúlt években.

Legkritikusabban a gazdaságpolitikát értékelték a vállalatvezetők. A gazdaságpolitika kiszámíthatóságának, a korrupció elleni küzdelemnek, a döntéshozatal átláthatóságának mutatói csak 4 körüli értéket kaptak. (Ez ugyancsak egybees a magyar intézményrendszert elemző Global Competitiveness Report megállapításaival.) Egyetlen pozitívum, hogy a 2012-es mélypont után e tényezők megítélése valamelyest javult. Ennek köszönhetően hazánk lemaradása a régió vezető országaihoz képest összességében kissé csökkent az elmúlt években. Kevéssé, ráadásul egyre kevésbé elégedettek a vállalatvezetők a jogbiztonsággal hazánkban. A 10 évvel korábbi 2,8-as értékhez képest 3,74-re romlott ez a mutató 2015-re. Ez azért is rendkívül fontos és kritikus, mert egy korábbi felmérés adatai (DUIHK 2011) szerint a legfontosabb telepítő tényezők között a vállalatok második helyen éppen a jogbiztonságot említették. Szintén elgondolkodtató, hogy 2015-ben a megkérdezettek 29%-a nem választaná újra Magyarországot befektetése színhelyéül. Ez az érték 2005 óta a legrosszabb. Ugyanakkor az utóbbi néhány évhez képest nagyobb arányban (a vállalatok 31%-a) tervezik beruházásaik növelését. Ez az arány az ezredforduló környékén jóval

magasabb volt (45-50% körüli), nyilván ez is magyarázza a reinvesztált profit fent említett magas arányát.

Természetesen a telepítő tényezők fontossága nem azonos, ezek megítélése jelentősen függ a beruházó vállalat méretétől. Általában elmondható, hogy *a kis- és középméretű vállalatok beruházásainál hátrányos tényezők a következők:*

- a fizetési morál: a késedelmes fizetések (körbetartozások stb.) főként a kisebb vállalkozások számára jelentenek nagyobb problémát;
- az adórendszer, mely a kis- és középvállalatokat hátrányosabb helyzetbe hozza a nagyokhoz képest;
- a korrupció: hiszen e vállalati kör sokkal kevésbé képes olyan informális lehetőségeket kiélni, melyekre a nagyobbaknak sokkal jobb esélyük van;
- a szűkös hazai kereslet és a regionális exportlehetőségek szűkössége ugyancsak e vállalati kört érinti súlyosabban, hiszen számukra további kitérési pontot jelenthetne, piacuk bővítésének egyik fontos eszköze lehetne a magyar, illetve általa a regionális piacokhoz való hozzáférés.

A nagyvállalatok számára kedvezőtlen tényezők:

- a munkaerő képzettsége és elérhetősége: mivel gyakran a számukra fontos szakmai ismeretekkel rendelkező munkaerőből van hiány a magyar munkaerőpiacon;
- a jogbiztonság, melyet egyre kritikusabbnak ítélnék meg;
- a bürokrácia, mely hosszadalmas, bonyolult eljárásaival gördít nehézségeket a vállalatok tevékenysége elé. (DUIHK 2011)

Összegzés

A német befektetések motivációjában mind a piacszerzés, mind pedig a költségcsökkentés fontos szerepet játszik. Utóbbi jelentőségének újbóli növekedése, kiegészítve a külkereskedelmi folyamatok elemzéséből nyert következtetésekkel, valamint az értékesítés, a vevőorientáció szerepének felértékelődésével (pl. az SSC-k, vagyis egy vagy több szervezet szolgáltatóközpontjának létrehozásával, a back-office funkciók kitelepítésével) azt jelzik, hogy a német tőkeáramlás jelentős mértékben határokon átívelő termelésoptimalizálási célokat szolgál, és a német termelési hálózat növekvő mértékben nemzetköziesedik.

A német vállalatok terjeszkedésének célterületei jelentősen átalakultak az elmúlt évtizedekben: a keleti terjeszkedés az 1990-es évektől két hullámban értékelte fel a kelet-közép-európai országokat. A világgazdasági erőterek hagyományos képeinek megfelelően Kelet-Közép-Európa azóta a német vállalatok fontos bázisát jelenti. A gazdasági válságot követően pedig az utóbbi években a BRIC országokban vált erőteljessé a német expanzió.

Magyarország a térségben az ezredfordulóig egyértelműen a vezető országok egyikének számított a terjeszkedés dinamikája alapján, de 2005 óta pozíciót

veszített nemcsak világszintű, hanem regionális összehasonlításban is. Az ország megítélésének mélypontja 2012 környékére tehető, azóta kismértékben javuló tendencia figyelhető meg.

A német vállalatvezetők által említett lokalizációs előnyök megerősítik a más – versenyképességet, illetve üzleti környezetet elemző – jelentésekből levonható tanulságokat: hazánk elsődleges lokalizációs előnye továbbra is a munkaerő, melynek nemcsak az ára, sokkal inkább a képzettsége, termelékenysége emelhető ki. Magyarország gazdasági növekedését is fékező tényező ugyanakkor, hogy egyre jelentősebb hátrány a képzett munkaerőhöz való egyre nehezebb hozzáférés. Különösen kritikus ez az építőiparban, illetve a feldolgozóiparban (pl. járműgyártás). E helyzet megoldásában a képzés erősítése és a képzett munkaerő elvándorlásának megállítása lehet a kulcs. A beruházások hosszú távú megtartásában kedvezőnek tekinthető, hogy a hazánkban beruházó cégek viszonylag elégedettek a helyi beszállítók minőségével, elérhetőségével, a felsőoktatás minőségével. Vagyis e tényezőkre építve lehet tovább haladni azon az úton, melynek célja, hogy a külföldi vállalatok egyre jobban integrálódjanak a magyar gazdaságba, annak szerves részévé váljanak. Ez a folyamat megítélésem szerint a magyar gazdaságfejlesztés kulcskérdése, melynek sikeres véghezvitele eredményesen lenne képes oldani a jelenleg fennálló gazdasági dualitást is. Vagyis e külföldi befektetések megtartása, illetve tevékenységük további gyarapítása a külföldi és a hazai vállalkozói kör számára egyaránt érdek, mivel a sikeres külföldi szektor egyben lehetőséget teremthet a magyar vállalati kör (a nagy és a kisebb vállalatok) számára is. A két szektor szerves kapcsolatrendszere nemcsak piacot teremthet a magyar cégek számára, de hozzájárulhat a technológiai, termelékenységi különbségek mérséklődéséhez is. Ehhez azonban elengedhetetlen a megfelelő kormányzati politika, mely speciális programot tud kidolgozni a nagy-, illetve a kis- és középvállalati kör befektetéseinek elősegítésére, valamint képes a jogbiztonságban megrendült bizalmat is helyreállítani.

Jegyzetek

- 1 Az UNCTAD definíciója szerint „A külföldi működőtőke-befektetés olyan beruházás, amelynek révén egy adott gazdaságban rezidens gazdasági szereplő (külföldi befektető vagy anyavállalat) tartós érdekeltséget és ellenőrzést szerez egy, a befektetőtől eltérő országban, rezidens vállalatban. Az FDI magában foglalja, hogy a befektető jelentős befolyást gyakorol a vállalat vezetésére. A beruházások tartalmazzák a két egység között lebonyolódó kezdeti tranzakciókat, valamint minden további, az anya- és leányvállalat, valamint a külföldi leányvállalatok közötti ügyletet.” (UNCTAD 2004, 345.)
- 2 Vertikális beruházásról akkor beszélünk, amikor a vállalat részekre bontja a termelési láncot, és annak egyes elemeit a legalacsonyabb költségszinttel jellemezhető területre helyezi. Horizontális beruházáson ugyanakkor a termelési folyamatnak több térségre való kiterjesztését értjük.

Irodalom

- AHK (2015): *Konjunkturumfrage Mitteleuropa 2015*. Deutsche Auslandhandelskammer, Budapest http://ahkungarn.hu/fileadmin/ahk_ungarn/Dokumente/Bereich_CC/Publikationen/Konjunktur/2015/AHK-Konjunkturumfrage_MOE_2015_final.pdf (Letöltés: 2016. február 9.)
- Antalóczy K. (1998): A multinacionális cégek szerepe a világgazdaságban, Kelet-Közép-Európában és Magyarországon. *Korunk*, 3., 9–22.
- Antalóczy K. (2012): Beágyazódás a globális értékláncokba – két évtized külkereskedelmi folyamatai Magyarországon. *Külgazdaság*, 11–12., 29–61.
- Antalóczy K., Sass M. (2003): Befektetésösztönzés és Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz. *Külgazdaság*, 4., 4–29.
- Barta Gy. (2001): A nagyvállalatok szervezeti-tulajdoni-térbeli változásai. *Tér és Társadalom*, 1., 39–64.
- Bormann, Ch., Jungennickel, R., Keller, D. (2004): Strukturwandel und Dynamik deutscher Direktinvestitionen. *HWWA-Forum Wirtschaftsdienst*, 10., 658–664.
- Brutscher, P., Raschen, M., Schwartz, M., Zimmermann, V. (2012): *Internationalisierung im deutschen Mittelstand – Step by step zum global Player*. KfW Bankengruppe, Frankfurt am Main (KfW Economic Research. Studien und Materialien)
- Buch, K., Kleinert, J., Toubal, F. (2003): Determinants of German FDI: New evidence from micro-data. *Discussion paper 09/03*. Economic Research Centre of the Deutsche Bundesbank, Frankfurt am Main
- Bundesfinanzministerium (2014): *Deutsche Direktinvestitionen im Ausland*. <http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Monatsberichte/2014/09/Inhalte/Kapitel-3-Analysen/3-2-deutsche-direktinvestitionen-im-ausland.html> (Letöltés: 2016. február 21.)
- Deutsche Bundesbank (1987): *Die Kapitalverflechtung mit dem Ausland nach Ländern und Wirtschaftszweigen 1979 bis 1985*. Beilage zu Statistische Beihefte zu den Monatsberichten der Deutschen Bundesbank, Reihe 3, Zahlungsbilanzstatistik, 3., März, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1992): *Die Kapitalverflechtung mit dem Ausland nach Ländern und Wirtschaftszweigen 1984 bis 1990*. Beilage zu Statistische Beihefte zu den Monatsberichten der Deutschen Bundesbank, Reihe 3, Zahlungsbilanzstatistik, 4., April, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1993): *Kapitalverflechtung mit dem Ausland*. Beilage zur Zahlungsbilanzstatistik, Deutsche Bundesbank, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1995): *Die Entwicklung der Kapitalverflechtung der Unternehmen mit dem Ausland von Ende 1991 bis Ende 1993*. Deutsche Bundesbank, Monatsbericht, Mai, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1996): *Kapitalverflechtung mit dem Ausland*. Deutsche Bundesbank, Statistische Sonderveröffentlichung, 10., Mai, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1997a): *Die Entwicklung der Kapitalverflechtung der Unternehmen mit dem Ausland von Ende 1993 bis Ende 1995*. Deutsche Bundesbank, Monatsbericht, Mai, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1997b): *Entwicklung und Bestimmungsgründe grenzüberschreitender Direktinvestitionen*. Deutsche Bundesbank Monatsbericht, August, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1998): *Kapitalverflechtung mit dem Ausland*. Deutsche Bundesbank, Statistische Sonderveröffentlichung, 10., Mai, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (1999): *Die Entwicklung der Kapitalverflechtung der Unternehmen mit dem Ausland von Ende 1995 bis Ende 1997*. Deutsche Bundesbank, Monatsbericht, Juni, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (2000): *Kapitalverflechtung mit dem Ausland*. Deutsche Bundesbank, Statistische Sonderveröffentlichung, 10., Mai, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (2002): *Kapitalverflechtung mit dem Ausland*. Deutsche Bundesbank, Statistische Sonderveröffentlichung, 10., Mai, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (2003): *Die Entwicklung der Kapitalverflechtung der Unternehmen mit dem Ausland von Ende 1998 bis Ende 2001*. Deutsche Bundesbank, Monatsbericht, Juni, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (2004): *Kapitalverflechtung mit dem Ausland*. Deutsche Bundesbank, Statistische Sonderveröffentlichung, 10., Mai, Frankfurt am Main
- Deutsche Bundesbank (2011): *Bestandshebung über Direktinvestitionen*. Deutsche Bundesbank, Statistische Sonderveröffentlichung, 10., April, Frankfurt am Main

- Deutsche Bundesbank (2015): *Bestandserhebung über Direktinvestitionen*. Deutsche Bundesbank, Statistische Sonderveröffentlichung, 10., April, Frankfurt am Main
- Dicken, P. (2011): *Global shift. Mapping the changing contours of the world economy*. The Guilford Press, London, New York
- DIHK (2005): *Investitionen im Ausland. Ergebnisse einer DIHK-Umfrage. Deutscher Industrie und Handelskammertag*, Berlin www.dihk.de/inhalt/download/auslandsinvestitionen_2005.pdf (Letöltés: 2012. október 20.)
- DIHK (2016): *Atempause in China – Europa füllt die Lücke. Auslandsinvestitionen in der Industrie Frühjahr*. <http://www.dihk.de/branchen/industrie/auslandsinvestitionen/auslandsinvestitionen> (Letöltés: 2016. február 22.)
- DUIHK (2011): *Konjunkturbericht Ungarn 2011*. Német–Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara, Budapest
- DUIHK (2015): *Konjunkturbericht 2015*. Német–Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara, Budapest
- Dunning, J. H. (1996): The geographical sources of the competitiveness of firms: some results of a new survey. *Transnational Corporations*, 3., 1–29.
- Hamar J. (2001): A külföldi és a hazai tőkével működő vállalatok szerepe a magyar iparban. *Külgazdaság*, április, 4–33.
- Hecht, V., Hohmeyer, K., Litzel, N., Moritz, M., Müller, J. A., Phan thi Hong, V., Schaffler, J. (2013): Motive, Strukturen und Auswirkungen deutscher Direktinvestitionen in Tschechien. *IAB-Forschungsbericht*. 1/2013. <http://www.iab.de/185/section.aspx/Publikation/k130205301> (Letöltés: 2016. március 21.)
- Jost, T., Nunnenkamp, P. (2002): Bestimmungsgründe deutscher Direktinvestitionen in Entwicklungs- und Reformländern – Hat sich wirklich etwas verändert? *Kieler Arbeitspapiere*, 1124. Institut für Weltwirtschaft, Kiel, 1–74.
- Jost, T., Nunnenkamp, P. (2003): Deutsche Direktinvestitionen in Entwicklungs- und Reformländern: Haben sich die Motive gewandelt?. *Die Weltwirtschaft*, 1., 107–129.
- Juhász K. (2006): *A német nagyvállalatok tevékenységének térbeli szerveződése*. Doktori értekezés. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest
- Krugman, P., Obstfeld, M. (2003): Nemzetközi tényezőmozgások. In: *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Panem, Budapest, 179–209.
- Kukely Gy. (2008): *A külföldi működőtőke beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra*. Doktori értekezés. ELTE TTK Társadalom és Gazdaságföldrajzi Tanszék, MTA RKK
- Lieb, T., Yalcin, E. (2015) Länderrisiken und ausländische Direktinvestitionen. *ifo Schnelldienst*, 68 (11). ifo Institut, München, 22–32.
- MNB (é.n.): *Közvetlentőke-befektetések Magyarországon állományok ország- és ágazati bontása millió euróban (SCV-k nélkül)*. <http://www.mnb.hu/statisztika/statisztikai-adatok-informaciok/adatok-idosorok/viii-fizetesi-merleg-kozvetlen-tokebefektetesek-kulfolddel-szembeni-allomanyok/kozvetlentoke-befektetesek/bpm6-modszertan-szerinti-adatok> (Letöltés: 2016. március 22.)
- Szanyi M. (2004): *Külföldi tőke és ágazati versenyképesség*. Nemzeti Fejlesztési Hivatal, Integrációs és Fejlesztési Munkacsoport. Versenyképesség Munkacsoport. http://www.nfh.gov.hu/doc/doku/IFM_tanulmanyok/IFM%202004/Szanyim2.pdf (Letöltés: 2016. március 22.)
- Tholen, J., Hemmer, E. (2004): Die Auswirkungen von Direktinvestitionen deutscher Unternehmen in Mittel-Osteuropa – Größenordnung, Motive, Strategien, Arbeitsplätze. *IAW und Universität Bremen, Bremen 2004 August*. <http://www.iaw.uni-bremen.de/~jtholen/tagungen/51004AuswirkungDirektinvestitionen.pdf> (Letöltés: 2006. április 15.)
- Toubal, F. (2003): *The location of German multinationals in Eastern European countries*. <http://www.economics.uni-kiel.de> (Letöltés: 2005. május 16.)
- UNCTAD (1998): *World Investment Report 1998. Trends and determinants*. United Nations, New York, Geneva
- UNCTAD (2004): *World Investment Report. FDI Policies for development: National and international perspectives*. United Nations, New York, Geneva
- UNCTAD (2015) *World Investment Report. Reforming international investment governance*, United Nations, New York, Geneva
- Vápár, J. (2013) A német működőtőke-befektetések Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1., 129–144.

- World Bank Group (2014): *Doing business 2015. Going beyond efficiency*. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/20483/DB15-Full-Report.pdf?sequence=1> (Letöltés: 2016. március 23.)
- World Economic Forum (2016): *Global competitiveness report 2015-2016*. http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf (Letöltés: 2016. február 21.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORT

Horvátország térszerkezete

The spatial structure of Croatia

RÁCZ SZILÁRD

RÁCZ Szilárd: tudományos titkár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; szracz@rkk.hu

KULCSSZAVAK: Horvátország, térszerkezet, régió, területi különbségek, városhálózat

ABSZTRAKT: Az önálló Horvátország térszerkezete és területi fejlődése több szempontból is érdekes kutatási téma. Sajátos folyamatok – államosodás, háború, a népesség területi átrendeződése – zajlottak le az ezredfordulótól, melyeknek számottevő regionális hatásuk volt. A történetileg kialakult területi különbségeket az átmenet időszaka, az euroatlanti integrációs folyamat, majd a világgazdasági válság tovább fokozta. A tanulmány a legfontosabb térszerkezet-alakító tényezőket és folyamatokat veszi számba – elsősorban megyei szinten – arra az időszakra koncentrálva, amelynek végén Horvátország az Európai Unió tagjává vált. Miután egy ország területi struktúráját több tényező együttesen alakítja, ezért a tanulmányban a legjellegzetesebb természeti, társadalmi és gazdasági különbségeket vizsgáltuk.

Szilárd RÁCZ: scientific secretary, Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u 22., H-7621 Pécs, Hungary; szracz@rkk.hu

KEYWORDS: Croatia, spatial structure, region, territorial differences, urban network

ABSTRACT: *The spatial structure and territorial development of independent Croatia is an interesting research subject in many aspects. Until the Millennium, the country had gone through a number of profound processes - e.g. state formation, war, the population's territorial reconfiguration - all having their own regional impact. Even more, the historically established territorial differences had been further affected by the post-socialist transition process, the Euro-Atlantic integration, and, later on, the world economic crisis. This paper outlines the most important factors and processes shaping the country's spatial structure, focusing on the end of the period during which Croatia became a member of the European Union.*

Croatia, despite its relatively small territory, is composed of strikingly different areas. This is mainly due to the country's geographic location and its unusual shape. The country integrates a number of, in many aspects different, but partially also overlapping regions. These natural, social, historic, and other factors significantly - however, never deterministically - impact the spatial structure. Consequently, to a certain degree, regional differences within Croatia can be considered normal.

This study takes into account the most important factors differentiating counties and cities which gained an advantage from the last decade's social, economic, and other processes from those which could not. It reviews the most important natural, social, administrative and economic developments and the territorial structures they produced.

It can be stated that on the macro-regional level the Croatian development partially changed orientation: while the coastal areas and the metropolitan region (Central Croatia) went through an expansion, Slavonia, the Eastern part of the country, is clearly a loser of the same transformations. Just like in other post-Yugoslavian and Central European countries, the importance of the capital city's role and development increased.

In spite of the fact that, due to its historical roots, the present Croatia is a very centralized country, it still can be described as rather polycentric as a result of its heterogeneous and uniquely shaped territory.

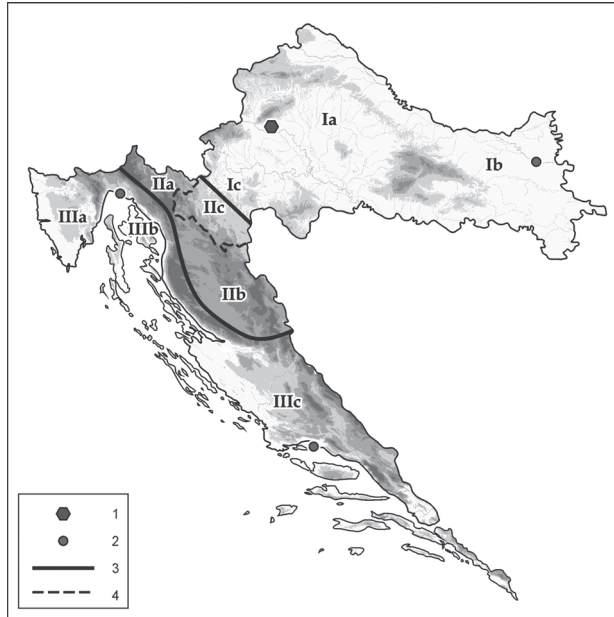
Bevezetés: Horvátország makroregionális sajátosságai

Horvátországot viszonylag kis államterülete ellenére markáns különbségekkel jellemezhető régiók alkotják (Klemenčić 1994). Ez elsősorban az ország sajátos földrajzi elhelyezkedésének, illetve különleges formájú államterületének köszönhető. Az országterület több szempontból is különböző viszonyrendszerű területeket integrál, amelyek részben átfedik egymást (Rácz 2013):

- természetföldrajzilag: Kárpát/Pannon/Duna-medence, Dinári-hegység, Adria;
- domborzatilag: alföldi-dombvidéki, hegyvidéki, tengerparti;
- éghajlatilag: kontinentális, hegyvidéki, mediterrán;
- vízhez való viszony alapján: szárazföldi (folyóközi, kontinentális), tengeri (szigetek, tengerpart);
- társadalmilag, kulturálisan: Közép-Európa, Balkán, Mediterráneum;
- történetileg-hatalmilag: Nyugatrómai Birodalom, Bizánc, Velence, Magyar Királyság, Habsburg Birodalom, Oszmán Birodalom, Szerb-Horvát-Szlóven Királyság, Jugoszlávia;
- vallásilag: római katolikus, ortodox, iszlám;
- etnikailag: horvát, szerb, olasz, magyar, szlovén, bosnyák, albán.

Az egyes – természeti, társadalmi, történeti stb. – tényezőknél erőteljes, de nem determinisztikus jellegű térszerkezet-alakító hatásuk van. A horvát nagytérségek (1. ábra) kialakult, létező és működő területi egységek, így elviekben nincs szükség az államterület szubjektív felosztására. Az egyes (földrajzi-funkcionális) makro- és mezoregiók lehatárolásai azonban óhatatlanul a határok pontos meghúzását kívánják, így ezek esetében a horvát földrajztudomány közmegegyezései határvonalait használjuk. Az 1950-es évektől folyó tájfelosztási és regionalizációs kutatások nem jutottak teljes konszenzussal elfogadott eredményre, de a Josip Roglić (1955) és Veljko Rogić (1962, 1973, 1983) által szintetizált lehatárolások elfogadottsága jelentős volt, beépült mind a kutatásba, mind az oktatásba és így lassan a köztudatba is (Magaš 2003; Pavić 2008;

1. ábra: Horvátország makroregionális egységei
The macro-regions of Croatia

Jelmagyarázat: I - Kontinentális/Pannon-Horvátország; a - Közép-Horvátország; b - Szlavónia; c - Peripannon-Horvátország; II - Hegyvidéki-Horvátország; a - Gorski Kotar, b - Lika; c - Ogulin-Plaški-völgy; III - Adriai-Horvátország; a - Isztria; b - Kvarner; c - Dalmácia; 1 - Zágráb főváros; 2 - Makroregionális központok (Eszék, Rijeka, Split); 3 - Természetföldrajzi régiók határai; 4 - NUTS 2 régiók határa.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Vresk 1995). Az ország három nagy (domborzati) egységre osztható: a pannóniai és az adriai régióra, valamint a kettőt elválasztó dinári részre. Mindhárom nagyrégió tovább tagolható (Magaš 2011). Horvátország alakja meglehetősen sajátos, messze áll a politikai földrajzban kialakult kompakt államalak formáktól. Az ország hosszú tengerparti szakasszal rendelkezik és folyóvizekben is gazdag. Egyfajta belső tengelyként, illetve határfolyóként funkcionál a Száva, fontos határfolyói továbbá a Duna és a Dráva.

A népesség területi szerkezete

Horvátország népességének területi szerkezete igen heterogén a rendkívül változatos államberületnek köszönhetően. A demográfiai különbségek a második világháború óta növekednek, e folyamatot a népességmegtartó feltételek alakulása mellett számos más tényező együttesen eredményezi. Bár a jelentős népességmozgásokat kiváltó folyamatok a 20. században lezárultak, a rurális népesség-

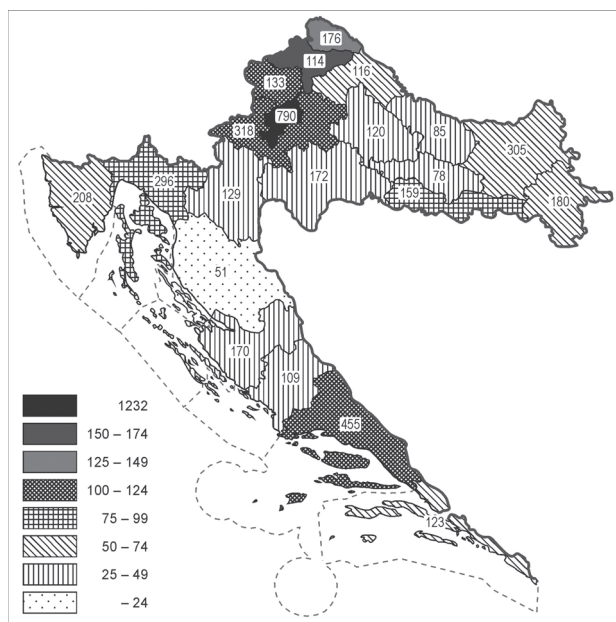
vesztés és a nagyvárosi régiókba migrálás folytatódott. Mindezek ellenére a kistelepülések nagy száma a horvát településhálózat jellegzetessége maradt.

Demográfiai területi különbségek

A népesség területi szerkezetét megyei dimenzióban vizsgáljuk tovább, mert a regionális értékek jelentős belső különbségeket takarnak (2. ábra). A 2011. évi népszámláláskor a nagyvárosi megyék voltak a legnépesebbek (a fővárosi régió 1,1 millió, Split 455 ezer, Eszék és Rijeka megyéje mintegy 300 ezer fős), a többi megyét átlagosan 133 ezren lakták, a legritkábban lakott hegyvidéket 51 ezer fő. A népsűrűség országos átlaga 75,71 fő/km², ez az EU 27 átlagának 65%-a, ennek magyarázata elsősorban a tagolt felszín és a népességmegtartó képességet korlátozó domborzati viszonyok (DZS 2011a, 2013a; Nagy, Romelić 2013).

Horvátország népessége a jugoszláv időszakban folyamatosan növekedett. A háborús évtized alatt azonban megváltoztak a demográfiai trendek, és a jelentős népességmozgások következtében 1991–2001 között már számottevő népességcsökkenés volt tapasztalható. A népességvesztés az új évezredben folytatódott (DZS 2001).

2. ábra: A népsűrűség (fő/km²) és a lakosság szám (ezer fő) a megyékben, 2011
Population density (inh./km²) and population (thousand) in the counties, 2011

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerző szerkesztése.

Az ezredfordulót követően erősödtek a tradicionális – a főváros és a tengerpart felé irányuló – népességáramlási trendek. Az elmúlt négy népszámlálási ciklust áttekintve mindössze három megye (Zágráb város és Zágráb és Isztria megyék) népességváltozása volt mindvégig pozitív, míg hét megye (a főváros körüli Krapina, Kapronca, Belovár, Sziszek, Karlovác, valamint Lika és Verőce) csak negatív értékekkel rendelkezett.

Horvátországban a születéskor várható élettartam a második világháború óta növekszik. Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb az időskorúak aránya a fiatal generációk rovására (az aktív korúak aránya viszonylag állandó). A népesség átlagéletkora emiatt folyamatosan növekszik, európai viszonylatban a magasabbak közé tartozik. Az országos öregedési index 115%, ennek hátrányos társadalmi, gazdasági, államháztartási következményei közismertek. Mindemellett az eltartottság az uniós átlagához képest jelenleg még kedvező képet mutat. Az átlagéletkor és az öregedési megyei sorrendje igen hasonló jellegű, ami trendszerű folyamatokat és hosszú távú következményeket rejt magában.

A születéskor várható élettartam a férfiak esetében az adriai térségben közel két évvel magasabb, mint a kontinentális országrészen, a nőknél valamivel kisebb a különbség. A harmincéves előretekintés alapján a férfiaknál ez a differencia fokozódni fog, az adriai területekhez képest Közép-Horvátország 2 évvel, Szlavónia 3 évvel fog elmaradni, ugyanez a nőknél hasonló sorrendben, de kisebb, egy-két éves lemaradást jelez. A nagyregionális statisztika belső különbségeit tekintve az adriai régióhoz tartozó Lika és a főváros mutat jelentős eltérést. Mindkét nem a leghosszabb – a horvát átlagot 2,5 évvel meghaladó – életre Dubrovnik megyében számíthat. A legrövidebb életkilátással Krapina megyében születnek a fiúk (átlag -3,8 év) és Belovár megyében (átlag -1,93 év) a lányok (DZS 2011b).

A népességváltozást egyrészt a természetes szaporodás, másrészt a migráció befolyásolja. Az élveszületéseket 1998 óta tartósan meghaladja az elhalálások száma, amelyet a születésszám drasztikus visszaesése okoz (ez a trend az 1970-es évek vége óta tart). A következmények: öregedő népesség és természetes fogyás. Mindössze három megye átlaga volt az elmúlt népszámlálási ciklusban pozitív: Splité, Dubrovniké és Muraközé (Zadar és a főváros esetében voltak évek, amelyekben pozitív volt a szaporodási ráta). A migrációs egyenleg a legtöbb esetben a természetes szaporodáshoz hasonló irányban befolyásolta a megyei népesség alakulását.

A nettó migráció szempontjából markánsan elkülöníthető három térség: a bevándorlással jellemezhető tengerparti és fővárosi régió; a tartós elvándorlással sújtott hegyvidék és Szlavónia; illetve az északi megyék – Muraköz, Varasd, Krapina, Kapronca –, amelyek népességváltozásában elenyésző szerepet játszik a migráció. A külföldi bevándorlók hagyományos célpontjai a tengerparti területek (főképp Zadar, Dubrovnik, Split, Isztria megyéi) és a fővárosi agglomeráció. A legtöbb külföldről bevándorló a két nagyvárost (Zágrábot és Splitet) választja. A szlavóniai megyék közül egyedül a Száva menti Bród tett szert pozi-

tív nettó egyenlegre, ami feltehetően a déli szomszéd Boszniából érkező bevándorlóknak köszönhető. A megyék közötti költözések fő célterületei Zágráb megye és a főváros. A belső vándorlás további nyertese az Adria északi térsége. A nemzetközi vándorlási trendekkel szemben Split és Dubrovnik a megyeközi mozgások esetében a nettó kibocsátók közé tartozik. A belső elvándorlás leginkább a pannóniai országrészt érinti, Vukovár és Bród népességmegtartó képessége a leggyengébb (Meznicaric, Stubbs 2012).

A korstruktúra szempontjából makroregionális sajátosságokról alig beszélhetünk. A fiatal korosztály arányát elsősorban a természetes szaporodás relatív értékei határozzák meg, de vannak kivételek is – pl. Isztria és a főváros –, amit elsősorban a munkaképes korúak nagyszámú bevándorlása magyaráz. A korfa alakulását hosszabb távon meghatározza, hogy mindössze két megyében (Muraköz, Zágráb) haladja meg a 15 év alattiak száma a 65 év felettiekét. A fiatal-idős arány országosan 86%, amely egyértelműen a hegyvidéki jellegű területek esetében tolódik el szélsőségesen az idősebbek javára. A foglalkoztatottak és az eltartottak országos aránya 203,7%. A fővárosi régió, a magas egy főre jutó GDP-jű Isztria, a négy északi megye és a három régióközpont foglalkoztatott-eltartotti értékei a 2:1 aránynál kedvezőbbek, ami a munkalehetőségek nagyobb számának tudható be. A szlavóniai és a magasabb várható élettartamú adriai megyékben ennél nagyobb eltartotti hányad jellemző.

Horvátországban az elmúlt évtizedekben relatív és abszolút értékben is csökkent a magukat nem horvát nemzetiségűnek vallók aránya. A háborút követően a horvátok aránya tartósan 90% fölé emelkedett, amit elsősorban a szerb népesség drasztikus csökkenése okozott. Nyolc népesebb nemzetiség él Horvátországban. Többségüket, az őshonos kisebbségeket (szerbeket, olaszokat, magyarokat, szlovéneket, cseheket) egyre inkább a csökkenő népesség jellemzi, a természetes fogyás, az asszimiláció és a kivándorlás következtében. Három nemzetiség mutat ezzel ellentétes trendet: a bosnyákok, albánok és romák száma nemcsak a magas fertilitási ráta, hanem a bevándorlás és a gyenge asszimilációs jellemzők miatt is növekedett. Az egyes nemzetiségek demográfiai jellemzőik alapján markánsan elkülöníthető csoportokba sorolhatók, területi elhelyezkedésük (viszonylag kis arányuk ellenére) megmagyaráznak bizonyos megyei szintű demográfiai sajátosságokat. Az aktív korosztály kimagasló értékei (75,8%, illetve 71,3%) mutatják, hogy a bosnyák és albán népesség jellemzően munkaképes korú tagjai költöztek az országba az elmúlt időszakban.

A megyék közül a regionális identitás – mint népszámlálási nemzetiségi kategória – affiliációját hosszabb ideje előszeretettel választó Isztrián (12,11% 2011-ben is ezt jelölte meg) a legkisebb a horvátok aránya (68,33%), míg Krapina megyében szinte csak horvátok élnek (98,84%). Mindössze 22 község és egy kisváros (Buje, Isztria) van Horvátországban, amelyekben 50% alatti a horvát nemzetiségűek aránya. Többségükben a szerbek, egyben-egyben pedig az olaszok, a magyarok, illetve a csehek képezik a legnagyobb etnikumot. A szerbek (187 ezer fő) központi szállásterülete Vukovár, Lika, Sziszek, Šibenik és Karlovác megye

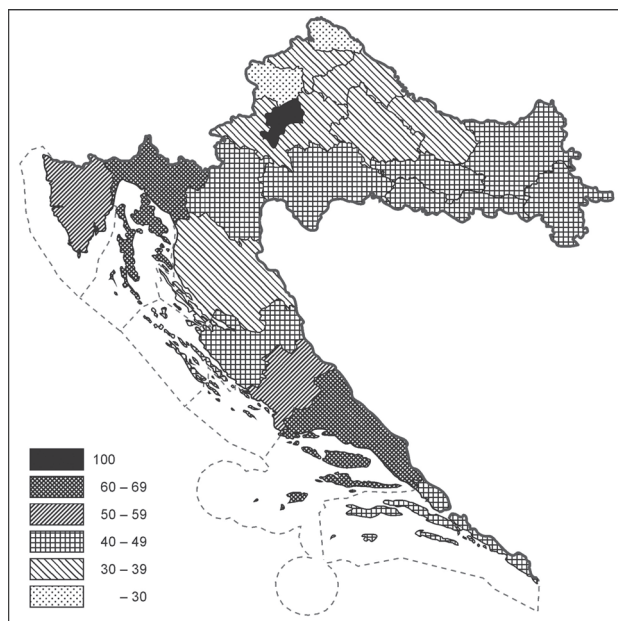
(arányuk itt 10–15,5%). A bosnyák etnikum (31 479 fő) területileg kiegyensúlyozottan helyezkedik el, mindössze három város és a községek negyedét nem lakják. A 17 807 fős olasz nemzetiség 70%-a Isztria megyében él. Az albánok (17 513 fő) területi elhelyezkedése kifejezetten szétszórta, három városban és a községek felében nem található albán lakos. A romák (16 975 fő) fő szállásterülete Muraköz és a főváros. A 14 048 fős magyarság egy eszék-baranyai községben, Hercegszöllősen él relatív többségben, további négy eszéki és egy vukovári községben található magyarok 10% feletti aránnyal. Kivétel nélkül minden megyében és fővárosi kerületben élnek magyarok, a 127 város 89%-ában, a községek több mint felében él legalább egy magát magyarnak valló lakos. A 10 517 fős szlovén népesség ugyanolyan területi diszperzitással jellemezhető, mint a bosnyákok. A cseh nemzetiség lélekszáma az elmúlt években tízezer fő alá csökkent, fő szállásterületük Belovár megye.

Településállomány, urbanizáció

A településhálózat a természeti, demográfiai, történelmi, társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozta mindenkor, miközben a jövőbeli törekvések rövid távon nehezen változtatható bázisát is jelentette. A településhálózat – mint különböző tényezők hatásait szintetizáló rendszer – meglehetősen stabil, elsősorban hosszabb távon formálható, bár egyes elemei (pl. a közigazgatási beosztás) egyetlen aktussal is megváltoztathatók. A horvát településrendszer alakulására három tényezőcsoport volt jelentős, bár korántsem azonos súlyú hatással: a komplex természetföldrajzi környezet, a „birodalomváltó tér jelleg” (államhatárok, hatalmi centrumok gyakori változása, a magterület folyamatos újrendeződései) és az etnikai-kulturális sajátosságok. Horvátország függetlenné válásával 1991-től új, nemzetállami jellegű folyamatok bontakoztak ki a településpolitika és a településfejlesztés tekintetében is. Ezek a változások markánsan először a fővárosban jelentkeztek, majd az új államhatárok mentén fekvő városok, települések is szembesültek az új helyzettel. A Jugoszlávia szétesése utáni folyamatok teljesen más állami-politikai keretek között bontakoztak ki, mint a korábbiak, a térközösségi, gazdasági, politikai, fejlesztési szempontok új módon jelentek meg.

A horvát településhálózat jellegzetessége a népesség szóródása és a kistelepülések magas száma. A lakosság mintegy harmada él 1000 főnél kisebb településen, de szinte ugyanennyien laknak az 50 ezer főnél népesebb településeken. 1997 óta mindössze ötlet gyarapodott a városok száma. A városi népesség aránya 55%-ra tehető (a nemzeti statisztika alacsonyabb, míg az ENSZ magasabb értékeket közöl), tendenciájában lassan növekvő (3. ábra). E tekintetben a nyugat-balkáni országok közül Horvátországot Montenegró és Macedónia előzi meg, de ezek az országok is lényegesen elmaradnak az EU-átlagtól. A településállomány szerkeze-

3. ábra: A városi lakosság aránya, 2011, %
Proportion of urban population, 2011

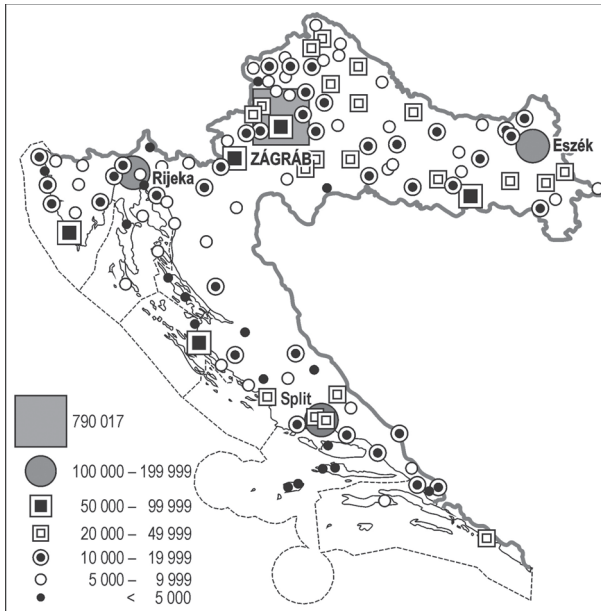
Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerző számítása és szerkesztése.

tét vizsgálva kiindulásképpen megállapítható, hogy az elmúlt két évtizedben a települések száma alig változott. A népesség településnagyság-kategóriánkénti eloszlása a következő trendeket mutatta az 1991-es és 2011-es népszámlálás között. A Balkán-félszigeten jellemző elnéptelenedés (Lukic et al. 2012) Horvátországban is jelentkezett, míg 2001-ben 105, addig 2011-ben már 150 település (az összes település 2,22%-a) lakatlan volt. A 100 főnél kisebb települések aránya és népessége egyre növekvő. Ez az egyik településméret, amely az országos népességfogyással ellentétes trendet képvisel. Ezzel párhuzamos folyamat a 100 és 1000 fő közötti települések arányának csökkenése relatív és abszolút értelemben. A 2653 db 100 fő alatti település meghatározóan az Isztriai-félszigeten, a főváros 30–80 kilométeres térségében, a szlavóniai hegyvidéken, valamint a Kvarner és Közép-Dalmácia (fél)szigetein helyezkedik el (Strategija 1997). A 3424 db 100–1000 fő közötti település a településállomány tulajdonképpeni alapszövetét jelenti azáltal, hogy viszonylag egyenletesen oszlik el az országterületen, a teljes lakosság negyedének otthont adva. Az 1000–10 000 fős települések arányukat tekintve stabil településkategóriának számítanak. Az 1000 és 5000 fő közötti települések népessége az országos trendek szerint csökkent. Az 5–10 ezer fős települések köre szinte nem is változott húsz év alatt.

A 10 ezer főnél népesebb települések száma (39 db) és – egy kivétellel – köre sem változott 1991 és 2011 között. A formális városi kritériumoknak önmagukban

eleget tevő települések (4. ábra) összességében az országos demográfiai jellemzők szerint veszítettek népességükből. A nagyobb településkategóriák (függetlenül attól, hogy 20, 25 vagy 30 ezer főnél húzzunk határt) közötti csekély arányeltolódás mindössze egy vagy két település kategóriaátlépésének volt köszönhető. Zágráb mint település (a fővárosi önkormányzat összesen 70 települést integrál) az országos népesség növekvő hányadának szolgál otthonául. 1991-ben Zágráb 14,77%-ot, húsz évvel később már 16,06%-ot integrált Horvátország népességéből. Ez a természetes fogyás és a szuburbanizáció folyamatai ellenére azt jelenti, hogy „belső” Zágráb abszolút értelemben alig veszített lakosságából.

4. ábra: Horvátország városai, 2011
The cities of Croatia, 2011

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerző szerkesztése.

A közigazgatás területi szerkezete

Az új területi közigazgatási rendszer az 1992-es önkormányzati törvénnyel alakult ki (az önálló államberendezkedés megteremtésekor visszatértek az 1918 előtti történeti megyerendszerhez), ez alapján Horvátország területe megyékre (županija), valamint városokra (grad) és községekre (općina) – ezeken belül pedig településekre – tagolódik. A megyék amellet, hogy az önkormányzati közsépszintet jelentik, az államigazgatás területi képviselőiként is funkcionálnak.

Lehatárolásukban többnyire érvényesültek a történeti, közlekedési és gazdasági térkapcsolatok (a megyehatárok két évtized alatt minimális mértékben módosultak). A helyi önkormányzati szint alapegységei a városok (4. ábra) és a községek. A 2011. évi népszámláláskor a 6756 település 127 városba (a fővárossal együtt) és 429 községbe szerveződött. A megyék száma 21 volt (a megyei jogú Zágrábbal együtt). 2013 áprilisában Popovača község városi státuszt kapott, így jelenleg 128 város és 428 község van Horvátországban (1. táblázat).

Az európai uniós térkategóriák szempontjából NUTS 2 önkormányzati szint nincs Horvátországban, a NUTS 3 szint a megyékkal, a LAU 2 pedig az önkormányzatokkal (városokkal és községekkel) azonos. Az európai uniós források szempontjából legfontosabbnak tekinthető NUTS 2 lehatárolások egészen az EU-csatlakozásig viták alapját képezték. Tucatnyi (öt-, négy-, három-, illetve kétrégiós) elképzelés után 2007-ben három NUTS 2 régió lehatárolására került sor (Adriai-, Pannon- és Közép-Horvátország), amelyeket 2013-tól kettővé von-

1. táblázat: Horvátország megyéinek közigazgatási alapadatai, 2011
The fundamental public administration data of counties of Croatian counties, 2011

Megye	Városok	Községek	Egy önkor- mányzatra eső népesség	Települések	Átlagos település- nagyág	Település- sűrűség
	db	db	fő	db	fő	db/100 km ²
Belovár-Bilogora	5	18	5207	323	371	12,2
Bród-Szávamente	2	26	5663	185	857	9,1
Dubrovnik-Neretva	5	17	5571	230	533	12,9
Eszék-Baranya	7	35	7263	263	1160	6,3
Isztria	10	31	5075	655	318	23,3
Kapronca-Körös	3	22	4623	264	438	15,1
Karlovác	5	17	5859	649	199	17,9
Krapina-Zagorje	7	25	4153	423	314	34,4
Lika-Zengg	4	8	4244	255	200	4,8
Muraköz	3	22	4552	131	869	18,0
Pozsega-Szlavónia	5	5	7803	277	282	15,2
Šibenik-Knin	5	15	5469	199	550	6,7
Split-Dalmácia	16	39	8269	368	1236	8,1
Sziszek-Moslavina	6	13	9076	456	378	10,2
Tengermellék-Hegyvidék	14	22	8228	510	581	14,2
Varasd	6	22	6284	302	583	23,9
Verőce-Drávamente	3	13	5302	188	451	9,3
Vukovár-Szerém	5	26	5791	85	2112	3,5
Zadar	6	28	5001	229	742	6,3
Zágráb	9	25	9341	694	458	22,7
Zágráb város	1	-	790017	70	11286	10,9
Horvátország	127	429	7707	6756	634	11,9

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerző számításai.

tak össze (Adriai-, illetve Kontinentális-Horvátország). Így a fejletlenebb szlavón területeknek „köszönhetően” a fővárosi régió – és egyúttal az egész ország – a 2014–2020 közötti időszakban magasabb uniós támogatásra számíthat. Ez a kettős felosztás földrajzi-funkcionális szempontból is adekvátnak tekinthető (5. ábra).

5. ábra: Horvátország megyéi, megyeszékhelyei és régiói, 2016
Counties, county seats and NUTS2 regions of Croatia, 2016

Forrás: A szerző szerkesztése.

A gazdaság területi szerkezete

A regionális különbségeket szinte természetesnek vehetjük az olyan eltérő területi adottságokkal rendelkező ország esetében, mint Horvátország. Ez a többféle jövedelemszerzési tevékenységre lehetőséget adó sokoldalúság a gazdaság szempontjából inkább előnynek tekinthető. A gazdaság területi szerkezetét alapjaiban befolyásolják a természetföldrajzi adottságok, de a kapcsolat nem determinisztikus. A pannóniai területek meghatározó tevékenysége az erdő- és mezőgazdaság, a városok ipari és szolgáltató centrumként funkcionálnak, a síkvidék kedvez a nagyobb népességtömörüléseknek. Az adriai régióban a szolgáltató szektor dominál, meghatározó ágazat az idegenforgalom, amelynek nemzetgazdasági súlya igen jelentős. A nagy kikötővárosok fontos tevékenysége a hajóépítés, a halfeldolgozás, az energetika. A mezőgazdasági tevékenység ki-

egészítő jellegű. Településhálózati sajátosság, hogy a lakosság (a vállalkozások) a néhány part menti nagyvárosban tömörül, míg a környező vidék és a szigetvilág jellemzően aprófalvas. A Dinári-hegyvidéken az erdőgazdaság, az állattenyésztés és részben az ipari tevékenység jellemző. A hegyvidék ritkán lakott, demográfiailag kedvezőtlen helyzetben van, településhálózata szórványos, a városok mérete nem éri el a tízezer főt.

A történetileg kialakult regionális különbségeket az átmenet időszaka kiélezte, a délszláv háború területileg eltérő mértékű és jellegű károkat okozott. Az ezredfordulót követő folyamatok, az euroatlanti integráció, a fokozódó működőtöke-beáramlás, majd a gazdasági válság szükségszerűen nem az országon belüli, több területi szinten is értelmezhető fejlődési törésvonalak eltűnése irányába hatott (Karaman Aksentijević, Ježić 2011; Koči-Pavlaković, Pejnović 2005; Kordej-De Villa et al. 2005; Lovrinčević, Mikulić 2012; Lőrinczné Bencze 2015; Lux, Mezei 2012; Puljiz, Maleković 2007; Rašić Bakarić 2007; Sić 2003; Škuflić, Botrić 2009; Škuflić, Rabar, Šokčević 2010).

Területi fejlettség, fejlődés és versenyképesség

A térség országaihoz hasonlóan a főváros (és régiójának) gazdaságirányító, hatalmi szerepe kiemelkedő, gazdasági tevékenységeket és népességet vonzó adottságai erőteljesek. Zágráb az ország egyetlen metropolisztérsége, gazdasági, szellemi és közlekedési központ. Horvátország első számú növekedési pólusa, amely a népesség 18, a foglalkoztatottak 19, az ipari termelés 25, a GDP 33, a felsőfokú hallgatók 53 és az új befektetések 67 százalékát koncentrálja. Fővárosi bejegyzésű az összes aktív vállalkozás harmada, a 400 legnagyobb cég fele. A legjelentősebb vállalatok Zágráb központtal működnek. 2000 és 2013 között mindössze három alkalommal tudott vidéki vállalat (a pulai, illetve a spliti hajógyár) a 10 legnagyobb árbevételű cég közé kerülni.

A három sokoldalúan fejlett makroregionális központ – Split, Rijeka és Eszék – képezi a városhálózat második vonalát, elhelyezkedésükből adódóan más-más jellemzőkkel rendelkeznek. Dalmácia fejlődésének egyik meghatározója Split (nemzeti GDP-hozzájárulása 8,8%), agglomerációjában számos kisvárossal. Ipari kapacitásai jelentősek és a turizmus fejlődése is átlagot meghaladó. Hinterlandjában a potenciális kapcsolatot Bosznia-Hercegovina jelenti, míg az Adria túloldalán fekvő Ancona irányába innen indul a horvát kempforgalom túlnyomó része. Rijeka tradicionálisan az ország tengergazdaságának – kikötői ipar, nemzetközi teherárutranszit – központja. Teljesítményét erőteljesen javíthatja a potenciális szerb és bosnyák kapcsolat, azonban közlekedés-földrajzilag kedvezőtlenebb helyzetben van, mint Trieszt vagy Koper. Ez a térség Horvátország vezető idegenforgalmi régiója, adottságai jól kihasználtak, amit az is bizonyít, hogy az egy főre jutó bruttó nemzeti termék a főváros mellett csak Isztria, valamint a Tengeremlék-Hegyvidék megyében haladja meg évtizedek óta az

országos átlagot. A két megye nemzeti össztermékhez való hozzájárulása 8,4 és 6,2%. Míg a két adriai nagyváros a világ számos térsége felé, addig Eszék a Kárpát-medence irányába nyit ablakot. Szlavónia gazdasági és szellemi központja a háború peremén súlyos károkat szenvedett. A geopolitikai orientációváltással a térség perifériájává vált, a fejlődésben pedig egyre jobban leszakad (2010-ben a horvát GDP 5,4%-át állította elő) a turizmusban „magukra talált” tengerparti városokhoz és különösen a fővároshoz képest (Faragó, Rác 2010).

Horvátország területi GDP-adatai az ezredfordulótól érhetőek el. A NUTS 2 szintű statisztika jelentős belső különbségeket takar, különösen a közel hárommillió Kontinentális-Horvátország esetében, amely a fővárost is magában foglalja. A trendeket tekintve Zágráb GDP-termelése országos viszonylatban egyre jelentősebb, az ezredfordulón 29,2%, a válság kitörésekor 31,4%, míg 2010-ben már 33,3% volt. Az adriai NUTS 2 régió a válságig közel 9%-os éves átlagos növekedési ütemmel a 2000. évi 31,3%-ról 2007-re 32,5%-ra növelte országos súlyát, ezt a szintet a visszaesést követően is tartotta a tengerpart. A GDP-termelés bővülésében Zadar, Split, Šibenik és Dubrovnik térsége játszotta a motor szerepét. Rijeka 2001-től a válság kezdetéig az országos átlag körüli növekedést mutatott, ami relatív fejlettségének tudható be, a többi megye lényegesen alacsonyabb bázisról indult. A pannoni megyék a 2000–2008-as ciklusban – Eszéket leszámítva – országos átlag alatti GDP-bővülést mutattak. A válság még jobban felerősítette a növekedési hátrányokat, a visszaesés 2008 és 2010 között (Sziszeket leszámítva) 8–18% közötti volt a kontinentális megyékben. A teljes 2000 és 2010 közötti időszakot áttekintve az állapítható meg, hogy a főváros és öt adriai megye GDP-növekedése volt országos átlagot meghaladó, Dubrovnik, Zadar, Šibenik megyék és Zágráb is megduplázták bruttó összterméküket a válság ellenére. A pannóniai megyék közül a zágrábi teljesített a legjobban, valamivel megelőzve Muraközt (és a Tengermelléket). A többi kontinentális megye (ide értve Likát is) 133,3 és 168,6% közötti nominális bővülést mutatott fel. A főváros nélkül értelmezett Pannónia egy évtized alatt komoly veszteséget szenvedett el, a növekedési üteme elmaradt a horvát átlagtól, a válság pedig súlyosabban érintette, ezért a horvátországi GDP-hez való hozzájárulása folyamatosan csökken (2000-ben 39,5%, 2010-ben 34,1%).

Az egy főre jutó GDP az elmúlt évtized alatt Dubrovnik megyében és a fővárosban több mint a kétszeresére emelkedett. Országos átlagot meghaladó növekedést Zadar, Šibenik és Split megyékben mértek. A nemzeti átlaghoz viszonyítva Zágráb e mutató tekintetében is (a népességnövekedés ellenére) növelte előnyét, 166,5%-ról (2000) 185,4%-ra (2010). Dubrovnik az egyetlen felzárkózó megyének tekinthető, amely a fővárossal lépést tudott tartani, ez elsősorban a gyorsan felvirágzó dél-dalmáciai idegenforgalomnak köszönhető. A legszegényebb megyék hosszú évek óta Bród és Vukovár, amelyek a háborús újjáépítést követően is leszakadóban vannak, alig haladják meg a horvát GDP/fő felét, illetve az EU 27 30%-át. Az európai uniós tagországok átlagos fejlettségét mindössze a főváros éri el. A nagyregionális versenyképességi rangsor hasonló-

an alakul. Az ENSZ horvátországi képviselőjének 2007. és 2010. évi rangsora is a következőképpen nézett ki (Singer, Lenardić 2011): 1. Északnyugat-Horvátország, 2. Adriai-Horvátország, 3. Pannon-Horvátország. A megyei rangsor árnyaltabb képet mutat. A legversenyképesebb megyék mindkét vizsgálatkor a főváros, Zágráb, Varasd, Muraköz és Isztria megyék voltak. Országos viszonylatban versenyképtelen volt a válság előtt és 2010-ben is: Verőce, Pozsega, Bród, Vukovár, Sziszek és Lika. A nettó átlagbért vizsgálva érthető meg Varasd és Muraköz megyék kiemelkedő versenyképességi helyezése, illetve a főváros első helyének elvesztése. Az átlagbér a tengerparti régióban jóval magasabb, mint a kontinentális megyékben. Az országos átlagot Zágráb javítja jelentősen, gyakorlatilag a főváros az egyetlen megye, amely a nemzeti átlagszint feletti átlagjövedelmet mutat fel. Kiemelkedő – 7000 kuna feletti – átlagos ágazati fizetések a bányászati, szénhidrogén-kitermelési és -szolgáltatási ágazatban Sziszek, Kapronca, Tengermellék megyékben és Zágrábban; az energetikai szektorban Varasd, Tengermellék, Isztria, Split megyékben és Zágrábban; a szállítmányozás és raktározás területén Zágráb megyében; az infokommunikáció (Dubrovnik, Zágráb), a pénzügyi szolgáltatások

2. táblázat: Horvátország főbb megyei fejlettségi mutatói
The main development indexes of Croatian counties

Megye	GDP/ fő (PPS), EU 27 =	Versenyképességi rangsor,	Havi nettó átlagbér, 2011,
	100%	2010	kuna
Zágráb város	109	2	6 359
Isztria	76	3	5 348
Tengermellék-Hegyvidék	72	7	5 418
Dubrovnik-Neretva	61	9	5 348
Sziszek-Moslavina	49	19	5 135
Lika-Zengg	48	18	5 090
Varasd	48	1	4 423
Zadar	48	6	5 280
Kapronca-Körös	47	12	4 985
Split-Dalmácia	47	8	5 170
Muraköz	46	4	4 380
Šibenik-Knin	46	10	5 172
Eszék-Baranya	44	13	4 892
Karlovác	43	14	5 249
Zágráb	42	5	4 944
Belovár-Bilogora	39	15	4 538
Krapina-Zagorje	36	11	4 704
Pozsega-Szlavónia	35	21	4 794
Verőce-Drávamente	34	17	4 563
Vukovár-Szerém	32	20	4 748
Bród-Szávamente	31	16	4 761
Horvátország	59	–	5 429

Forrás: Horvát Statisztikai Hivatal; Singer, Lenardić 2011.

(Split, Zágráb), valamint a szakmai, tudományos és műszaki tevékenységi (Zágráb) területen érhető el (DZS 2012a). (2. táblázat)

Munkaerőpiac, képzettség

A jugoszláv munkaerőt a szocialista országok átlagához képest relatíve magasabb szakképzettség jellemezte, ez a fejlettebb tagköztársaságok esetében a lakosság nagyobb hányadát érintette. Horvátországban a közép- és felsőfokú végzettségűek aránya folyamatosan emelkedik. A legalább középfokú végzettségűek aránya 2011-ben 69% volt.

A statisztikák alapján magasabb végzettséggel nagyobb az esély munkához jutni Európában és Horvátországban is (Babić, Matković, Šošić 2006). (A munkaerő átlagos órábérére az uniós átlag mintegy harmada, a minimálbér a visegrádi országokhoz hasonlóan alakul.) Az 50%-ot alig meghaladó foglalkoztatottsági szint jelentősen elmarad a térségi EU-tagállamok értékeitől és jelenleg az EU 28-ban a legalacsonyabb. A foglalkoztatási ráta – az ezredforduló utáni rövid felzárkózási időszakot követően – a válság hatására ismét jelentősen visszaesett. A legfeljebb alapfokú végzettségűek 38,7%-a, a középfokú képzettséggel rendelkezők 59,7%-a, a felsőfokú tanulmányaikat befejezők 76,9%-a volt foglalkoztatva 2012-ben. A 25–39 év közötti korosztály foglalkoztatási rátája a többi európai országhoz hasonlóan minden képzettségi szint esetében meghaladja a 40–64 évesek mutatóit, Horvátországban ez a különbség kétszer nagyobb az európai átlagnál, ez egyfajta kelet-közép-európai sajátosság (DZS 2013a).

A képzettség makroregionális sajátossága jól kirajzolódik, a kontinentális megyék (Likát is ide értve) jellemzően alacsonyabb képzettségűek, mint a tengerparti térség. A főváros ebből a szempontból is külön pozíciót képvisel, a diplomások száma egyedül itt haladja meg a legfeljebb alapfokú képzettségűekét, visszatükrözve Zágráb irányító szerepét és fejlődési potenciálját. A tudományos fokozattal rendelkezők 86%-a a regionális központokban, a négy nagy egyetemi város térségében koncentrálódik. Számottevő még – az összesből hat százalék – a kis egyetemi városok (Zadar, Dubrovnik, Pula) PhD-fokozattal rendelkező lakossága. Az alapfokú végzettséggel nem rendelkezők tízezer főre vetített száma országosan 171 fő, a szlavóniai megyék kivétel nélkül ennél kedvezőtlenebb helyzetben vannak (Vukovár 348 fő), hasonlóan egyes adriai megyékhez (Šibenik 397, Zadar 290, Lika 249, Split 198 fő). A négy északi megye, a fővárosi térség és a fejlettebb adriai megyék jelentik a másik végletet (Zágráb 73, Isztria 72, Tengermellék 67 fő).

A gazdasági válság hatása jól követhető a munkanélküliségi ráta alakulásában. 2008-ig folyamatosan csökkent az álláskereső aránya, Horvátország 2009-re már megközelítette az EU-átlagot. A válság negyedik-ötödik évére azonban ismét közel megduplázódott a munkanélküliség. Az európai átlaghoz viszonyítva a válság munkaerőpiacra gyakorolt hatása Horvátországban tartósabb és erőteljesebb volt. Jelenleg a munkanélküliségi ráta tekintetében csak Spanyolor-

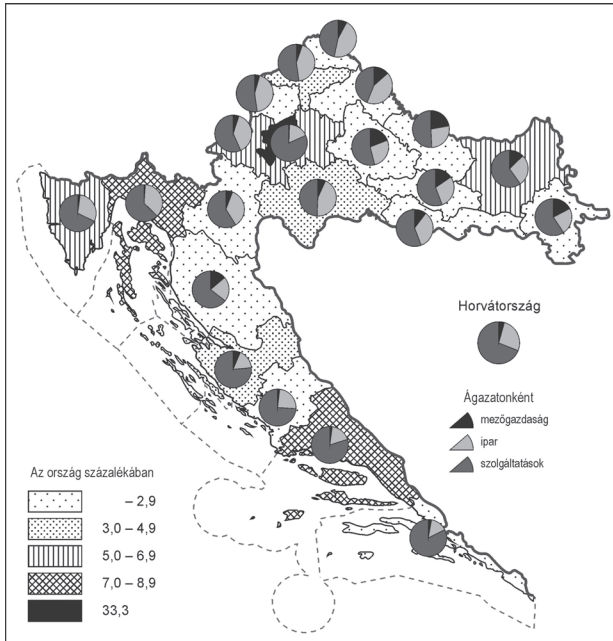
szág és Görögország előzi meg. Ez a sorrend a tartósan munkanélküliek és a 25 év alattiak esetében is így alakult.

A megyei adatok a képzettséghez és a gazdasági fejlettséghez igazodva erőteljes nagyregionális együttmozgást mutatnak (Botrić 2003). A hét szlavóniai megyében a legnagyobb, a horvátországi átlag 130–180%-a között mozog a munkanélküliség. A főváros és Isztria hagyományosan a legfejlettebb területeknek számítanak, itt a munkanélküliségi ráta többnyire az országos átlag felén áll. A négy északi és Zágráb megye (Közép-Horvátország) nemzeti átlag alatti mutatókkal rendelkezik. A tengerparti megyék szóródása erőteljes, Isztria mellett a Tengermellék és az utóbbi években Dubrovnik mutatója alakult kedvezően, míg Lika, Zadar, Šibenik és Split munkanélküliségi rátája tartósan a horvát átlag feletti. A kedvező országos folyamatokhoz képest a szlavóniai megyék mutattak leszakadást. A válság azokat a megyéket érintette erőteljesebben, ahol a világcipőipar nagyobb iparágak (turizmus, exportorientált tevékenységek) aránya magasabb volt, vagyis Zágrábot és szélesebb régióját (Közép-Horvátországot), illetve Isztriát és a Tengermelléket. A válság következtében a munkanélküliség növekedése csak egy-két megye esetében nem volt folyamatos 2008-tól, az EU-csatlakozást követően még nem látszanak mindenhol a tartós fellendülés jelei, a munkanélküliségi ráta csak a legfejlettebb térségekben indult csökkenésnek 2013-tól.

Területi gazdaság szerkezet

A megyei bruttó hozzáadott érték fő szektoronkénti elemzése nagyrészt igazolja, hogy a gazdaság szerkezet erőteljesen igazodik a területi, természetföldrajzi adottságokhoz (6. ábra). A legtöbb szlavóniai megyében meghatározó ágazat az erdő- és mezőgazdaság, aránya az országos átlag (4,4%) több mint kétszerese, egyes megyékben (Pozsega, Vukovár, Belovár, Verőce) ennél is nagyobb a jelentősége (15,5–22,2%). Szlavóniában a városok ipari és szolgáltató központok, az ipar a horvát átlagnak (26,6%) megfelelően alakul (kivéve a tradicionálisan ipari térségnek számító Sziszek 43,9%-kal), a terciér szektor aránya azonban – a mezőgazdaság súlya miatt – elmarad a nemzetgazdasági átlagtól (69%). A közép-horvátországi megyék (Muraköz, Varasd, Krapina, Kapronca és Zágráb) közös sajátossága az erőteljes ipari jelenlét (38,3–45,5%) és emiatt a szolgáltató szektor alacsony mutatója (43,9–56,7%). Ezt a főváros szempontjából úgy is tekinthetjük, hogy amely tevékenység Zágrábban nem folytatható jövedelmezően, azt a környező megyékben végzik. Zágráb bruttó hozzáadott érték mutatója a térségi országok fővárosaihoz hasonlóan alakulnak: mezőgazdaság 0,2%, ipar 18,1%, szolgáltatások 81,7%. A tengerparti régióban egyértelműen a terciér szektor dominál, értéke Šibenik, Split, Dubrovnik és Zadar esetében 74% feletti. A (kikötői) ipari tevékenység miatt Isztria és Tengermellék-Hegyvidék megyében a szolgáltatások szerepe valamivel alacsonyabb (62,6–67,8%), az ipari hoz-

6. ábra: A bruttó hozzáadott érték főbb szektoronkénti aránya Horvátország megyéiben, 2013
The proportion of Gross Value Added in the main economic sectors across Croatian counties, 2013

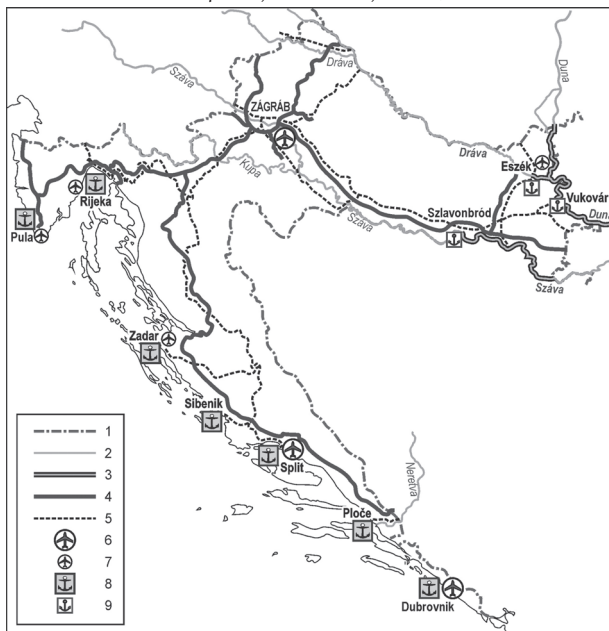
Forrás: A Horvát Statisztikai Hivatal adatai alapján a szerző szerkesztése.

záadott érték (30,1–36,3%) azonban alig marad el a közép-horvátországi átlagtól. A mező-, erdőgazdaság és a halászat Zadar és Lika megyékben jelent fontosabb (6,4–13,8%-os) térségi jövedelemkiegészítő tevékenységet (DZS 2013b, 2016).

A közlekedés területi szerkezete

A térszerkezeti kapcsolatrendszerek kialakulására és fejlődésére a természeti tényezők (Nagy 2013) hatása meghatározó. Míg a hegyvidéki területek korlátozott átjárhatósága (völgyek, szorosok) nagymértékben determinálta a közlekedési folyosók pályavezetését, addig a vizek (a tengerpart és különösen a folyók) természetes tengelyekként funkcionáltak. Az ipari forradalom időszakában a városfejlődést legjobban meghatározó vasútépítések többnyire követték a már kialakult, természetesnek is nevezhető útvonalakat. A domborzat szerepe mellett azonban a nagyhatalmi érdekek (pl. a kereskedelmi és biztonságpolitikai megfontolások) szintén hatással voltak a szárazföldi közlekedési pályák kialakításában. Ez egyértelműen nyomon követhető a 19. századi vasúti fővonalépítések esetében, és a jugoszláviai, majd a délszláv háborút követő autópálya-építésekénél is (7. ábra).

7. ábra: Horvátország közlekedési infrastruktúrája, 2016
The transport infrastructure of Croatia, 2016

Jelmagyarázat: 1 - Országhatár; 2 - Folyóvizek; 3 - Hajózható folyószakaszok; 4 - Autópályák; 5 - Vasúti fővonalak; 6 - Nemzetközi repülőterek; 7 - Regionális repülőterek; 8 - Tengeri kikötők; 9 - Kikötők.
Forrás: A szerző szerkesztése.

Horvátország horizontális értelemben igen tagolt, szárazföldi határainak hossza a folyóvízi határokkal együtt 2374,9 km, melyből 1011,4 km (43%) Bosznia-Hercegovinára esik. Tengerpartjának hossza 6278 km, ebből 4398 km a szigetek határait jelenti. Az államterület 5,8%-án 1185 sziget (és nagyobb szirt, szikla) osztozik, ezek közül mindössze 48 lakott (a frekvenciáltabb szigetek sűrű kompjاراتokkal vagy híddal kapcsolódnak a szárazföldhöz). Az ország alakja a belföldi közlekedés szervezése szempontjából előnytelen. A keleti és a déli országrészek között a térracionális közlekedési tengelyek Bosznia-Hercegovinán keresztül vezetnek. Dubrovnik és Eszék között a légvonalban mért távolság 326 km, a közúti távolság 494 km, míg a horvát autópályán, Bosznia kikerülésével 876 km. Split és Eszék viszonylatában az adatok a következőképpen alakulnak: 288, 451, 687 km (a disween.com és a maps.google.com alapján). A közúti időráfordítás nem mutat ekkora különbséget, azonban az esetleges határátlépést, a forgalmi és útvisszonyokat, illetve az autópályadíjat is érdemes számításba venni.

Horvátország egy évtizeden keresztül kiemelkedő gyorsasággal fejlesztette autópályahálózatát (1998-ban 330 km-t, 2009-ben 1244 km-t építettek) egyrészt turisztikai és tranzitpotenciálja, másrészt a belső kohézió erősítése érdekében (a személyszállítási „modal split” utaskilométerben: 85,4% személyautó, 9% busz/trolis, 5,6% vonat). A hálózat Zágráb-központú, de lehetővé teszi az ország-

részek közötti gyors közlekedést is. Az adriai A1-es autópályának – amely jelenleg Ploče közelében ér véget – már vannak érzékelhető eredményei, nőtt a dalmáciai vendégforgalom és az ingatlanok értéke (Sić 2009). Az autópálya vonalvezetése több periféria (pl. az elvándorlás által évtizedek óta sújtott Lika) feltárázásában segített, és hálózatba kapcsolt olyan jelentős tengerparti városokat is, mint Zadar és Šibenik, melyek országos pozíciói jelentősen javultak az elmúlt évtizedben.

A közlekedési ágak közül az ország adottságai miatt a tengeri és part menti vízi közlekedés viszonylag fontos szerepet tölt be. A belvízi közlekedés kevésbé jelentős, a hajózható folyóvizek hossza kevesebb, mint ezer kilométer. A fő dunai kikötő Vukovár, a Száva Sziszektól hajózható. Az árutonnában mért teherforgalom a következő kikötőkben koncentrálódik: Omišalj, Split, Rijeka, Ploče, Bakar. A legnagyobb utasforgalmú kikötők 2011-ben Split, Dubrovnik és Zadar voltak (DZS 2012b).

A légiutas-forgalom a háborút követő turisztikai konjunktúrájának köszönhetően 2001 és 2008 között megduplázódott, majd rövid visszaesést követően öt-hat millió utas körül stabilizálódott, a járatok ötöde belföldi. A legnagyobb utasforgalmú repülőterek 2011-ben Zágráb (2,2 millió fő), Dubrovnik és Split (1,3 millió fő) voltak. Számottevő még Pula és Zadar negyedmillió utast meghaladó forgalma. A tengerparti városokban meghatározó a fapados járatok aránya (Gašparović, Jakovčić, Vrbanc 2012). A többi regionális központ közül Rijeka légikikötője a válság óta már nem éri el a százazres utasforgalmat, a belföldi viszonylatokat működtető északi repülőteret pedig mindössze húszezer fő használta. A teheráru-forgalom európai szinten elenyésző, az áruk kilenctizede Zágrábból indul (DZS 2012b).

Az idegenforgalom, a külkereskedelem és a határ menti együttműködések regionális jellemzői

A turizmus Horvátország nagy hagyományú és kiemelt jelentőségű nemzetgazdasági ágazata. Az elmúlt évek turisztikai szatellit számlái szerint az ágazat adja a GDP mintegy negyedét, illetve tartja el a foglalkoztatottak 27–29%-át. Bár az adottságok sokszínűek (nemzeti parkok, világörökségi helyszínek, gyógyvizek), a belföldi és külföldi turizmus meghatározó része (a vendégéjszakák 95%-a) tartósan az adriai térségre koncentrálódik. A közép-horvátországi turisztikai régió vendégforgalma a fővároshoz kötődik.

A horvátországi államosodási folyamat nem csak a polgárháborús érintettség mértéke miatt volt bonyolultabb és összetettebb, mint Szlovéniában. A belpolitikai fordulat után csak az ezredfordulót követően indult el Horvátország az euroatlanti integrációs úton. A külföldi tőkebefektetések ezért Szlovéniához és a visegrádi országokhoz képest jelentős lemaradást mutattak. A megnyílt támogatási lehetőségek (EU, EBRD, USAID, IMF, Világbank) segítették a háborús újjá-

építéseket és a versenyképes gazdaság fejlesztését. Horvátország külkereskedelmének kilenczede európai országokkal zajlik. A fő külkereskedelmi partnerek hagyományosan Olaszország, Németország, Szlovénia és Ausztria, továbbá Bosznia-Hercegovina és Magyarország. Az import szempontjából kiemelkedő az orosz és kínai áruforgalom. A horvát külkereskedelem tartós problémája a jelentős deficit, az import értéke kétszerese az exportnak. A kivitel gyengesége a gazdasági fejletlenség és a gazdasági, illetve az exportszerkezet következménye, amelyet akadályoznak az elmaradt, megkésett befektetések, a viszonylagos tőkehiány és a kuna árfolyama is. A külkereskedelmi egyenleg csak két termékcsoportban – az italok és dohánytermékek, illetve a (nem olajipari) nyersanyagok –, valamint a szolgáltatások (főképp az utazás, a szállítás és az üzleti szolgáltatások) tekintetében pozitív. A külkereskedelmi deficit a magas hozzáadott értékű iparágakban a legmagasabb, néhány sikeres ágazattól eltekintve. Zágráb az export 33,2%-át és az import 58,3 %-át bonyolítja, így a főváros forgalmában csapódik le a külkereskedelmi deficit több mint kilenczede. Néhány sikeres iparági központ (Sziszek – petrokémia, Isztria – hajógyártás, turizmus, Varasd és Kapronca – könnyű- és élelmiszeripar) tud csak jelentősebb mértékben javítani a külkereskedelmi mérlegen.

A 2007 és 2013 közötti uniós programozási periódusban a korábbi támogatási programok feladatait az IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance) vette át. A programok lehívott támogatási összege, valamint a projektek és együttműködő partnerek száma alapján is az EU-tagokkal (Szlovéniával és Magyarországgal) történő együttműködés jelenti a kooperáció meghatározó részét, több mint 85%-át. A nem EU-tagokkal – Szerbiával, Montenegróval és Bosznia-Hercegovinával – fennálló bilaterális programok erősödését számos tényező korlátozza (EU-integrációs és intézményi feltételek, társadalmi-gazdasági potenciál, bizalmatlanság). A Horvátországot érintő multilaterális CBC-programok közül az Adria IPA határon átnyúló együttműködési program emelkedik ki. A két EU-taggal megvalósuló projektek átlagosan kétszer nagyobb összegűek, mint a többi viszonylatban, európai összehasonlításban azonban ezek kisebb értékű projekteknek számítanak. Az egyes horvát megyék programban való részvételét tartalmazza a 3. táblázat. A leggazdagabb megyék kiemelkedően versenyképes pályázati kapacitással rendelkeznek, ezt mutatja, hogy négy különböző programban is van nyertes pályázatuk. Két – kifejezetten határ menti problémákkal jellemezhető – megye eddig sikertelenül indult a pályázatokon. A magyar-horvát határ menti megyék pályázati aktivitása jelentős, Eszék és Muraköz részvétele olyan sikeres, hogy az eddig elnyert összes projekt harmadát itt valósítják meg. Horvátország, Szlovénia és Magyarország EU-tagságával a térség kapcsolatai, illetve a településeken élő népesség lehetőségei alapvetően megváltoztak. Ismét a korábbi időszakokhoz hasonló nagytérség alakult ki, ahol a közös fejlesztéseknek nagyobb lehetőségei nyílnak. Horvátország európai uniós tagságával a Dráva menti határ az EU belső, míg a Száva- és a Duna-határ az EU külső határrá vált, annak minden pozitív, illetve részben negatív következményével. A külső határok ellenőrzésének, fejlesztésének kérdésköre jelen-

3. táblázat: Határ menti együttműködési projektek Horvátország megyéiben, 2013
 Cross-border co-operation projects in Croatian counties, 2013

Megnevezés	HU-HR	Adria	SI-HR	SEE	HR-BiH	HR-SR	HR-MO	Mediterrán	Projektek (programok)
Eszék-Baranya	64			4		7			75 (3)
Muraköz	30		6						36 (2)
Isztria		16	9	4			2		31 (4)
Zágráb város		5	3	16			2		26 (4)
Kapronca-Körös	23			3					26 (2)
Tengermellék-Hegyvidék		13	9	3					25 (3)
Dubrovnik-Neretva		11		2			5	1	19 (4)
Verőce-Drávamente	17								17 (1)
Vukovár-Szerém				3	5	4			12 (3)
Split-Dalmácia		9			2				11 (2)
Varasd	3		4				1		8 (3)
Krapina-Zagorje			6						6 (1)
Karlovác			3		2				5 (2)
Zágráb		1	3	1					5 (3)
Sziszek-Moslavina					4				4 (1)
Zadar		2		1	1				4 (3)
Šibenik-Knin		2		1					3 (2)
Belovár-Bilogora	2								2 (1)
Pozsega-Szlavónia	1								1 (1)
Bród-Szávamente									0 (0)
Lika-Zengg									0 (0)
Technikai segítség					3	3	3		9 (3)
Projektek száma	140	59	43	38	17	14	8	6	325 (8)
Partnerek száma	90	58	86	10	n.a.	n.a.	6	n.a.	250
Szerződések értéke, M €	27111	24964	12498	5357	2202	1728	925	335	75121

Megjegyzés: HU - Magyarország, HR - Horvátország, SI - Szlovénia, BiH - Bosznia-Hercegovina, MO - Montenegro, SEE - Délkelet-európai Területi Együttműködés, SR - Szerbia.

Forrás: Sumpor, Đokić, Žalac 2013.

tős részben a közösségi politika keretei közé tartozik. Az EU különböző programokkal támogatja mind a belső, mind pedig a külső határokon átnyúló együttműködést (Bali 2012; Hajdú 2004; Hajdú, Nagy 2006; Lőrinczné Bencze 2013; Sumpor, Đokić, Žalac 2013).

Összegzés

Horvátországot viszonylag kis államterülete ellenére markáns különbségekkel jellemezhető térségek alkotják. Ez elsősorban az ország sajátos földrajzi elhe-

lyezkedésének, illetve különleges formájú államterületének köszönhető. Az ország több szempontból is különböző viszonyrendszerű régiókat integrál, amelyek részben átfedik egymást. Ezek a természeti, társadalmi, történeti stb. tényezők erőteljes térszerkezet-alakító hatásúak, bár egyik tényező esetében sem beszélhetünk determinisztikus térformáló hatásról. Bizonyos regionális különbségeket Horvátország esetében így természetesnek vehetünk.

A történetileg kialakult területi különbségeket az átmenet időszaka kiélezte (államosodás, délszláv háború). Az ezredfordulót követő folyamatok, az euroatlanti integráció, a fokozódó működőtőke-beáramlás, majd a gazdasági válság több területi szinten is elmélyítette az országon belüli fejlődési törésvonalakat.

A tanulmány számba vette a legfontosabb tényezőket, amelyek alapján megállapítható, hogy az elmúlt bő egy évtizedben mely megyék és városok voltak a különböző társadalmi, gazdasági stb. folyamatok nyertesei, illetve vesztesei. Áttekintettük a legfontosabb természeti, társadalmi, közigazgatási és gazdasági folyamatokat és az eredményükkel magyarázható területi struktúrákat.

Nagytérségi szinten megfogalmazható, hogy a horvát fejlődés részleges orientációváltáson ment keresztül, melynek során a tengerparti területek és a fővárosi régió (Közép-Horvátország) előretörése kiemelkedő volt, míg a keleti országrész, Szlavónia alapvetően a regionális folyamatok vesztese lett. A környező – posztjugoszláv, illetve közép-európai – országokhoz hasonlóan a főváros szerepe és fejlődése egyre meghatározóbb.

Összességében Horvátország, annak ellenére, hogy történetileg és napjainkban is centralizáltan működik, térszerkezeti alapjait tekintve még mindig inkább policentrikus országgént írható le, ami heterogén és különleges alakú államterületének köszönhető.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején című, NK 104985 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

Irodalom

- Babić, Z., Matković, T., Šošić, V. (2006): Structural changes in tertiary education and impacts on the labor market. *Croatian Economic Survey*, 9., 125–165.
- Bali L. (2012): *A horvát-magyar határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője*. Underground Kiadó, Budapest, Szepetnek
- Botrić, V. (2003): Regional aspects of unemployment in Croatia. *Croatian Economic Survey*, 6., 77–96.
- DZS (2001): *Census of population, households and dwellings, 2001*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb

- DZS (2003–2012) (különböző évfolyamok): *Statistical Yearbook*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- DZS (2005–2013) (különböző évfolyamok): *Statistical information*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- DZS (2011a): *Census of population, households and dwellings 2011, First results by settlements*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- DZS (2011b): *Population projections of the Republic of Croatia, 2010–2061*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- DZS (2012a): *Gross domestic product for Republic of Croatia, Statistical Regions at level 2 and Counties, 2009. First Releases 12.1.3*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- DZS (2012b): *Transport and communication, 2011*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb (Statistical Reports; 1465/2012.)
- DZS (2013a): *Census of population, households and dwellings 2011. Population by sex and age*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- DZS (2013b): *Gross fixed capital formation (gross investment), 2011*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb (Statistical Reports; 1507/2013.)
- DZS (2016): *Gross domestic product for Republic of Croatia, NUTS 2013 – 2nd level and counties, 2013. First Releases 12.1.3*. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- Faragó, L., Rácz, Sz. (2011): Urban network. In: Horváth, Gy., Hajdú, Z. (eds.): *Regional transformation processes in the Western Balkan countries*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 256–288.
- Gašparović, S., Jakovčić, M., Vrbanc, M. (2012): Croatian airports in the European low-cost carrier network. *Geoadria*, 1., 93–109.
- Hajdú, Z. (2004): Renewal of cross-border cooperation along the Hungarian-Croatian border. In: Pavlakovich-Kochi, V., Morehouse, B. J., Wastl-Walter, D. (eds.): *Challenged borderlands: Transcending political and cultural boundaries*. Ashgate, Aldershot, 109–121.
- Hajdú, Z., Nagy, I. (2006): Changing border situations within the context of Hungarian geopolitics. In: Scott, J. W. (ed.): *EU enlargement, region building and shifting borders of inclusion and exclusion*. Ashgate, Aldershot, 65–80.
- Karaman Aksentijević, N., Ježić, Z. (2011): Tendencies of development inequalities of Croatian counties. *Zbornik radova Ekonomskog Fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu, Rijeka*, 2., 269–290.
- Klemenčić, M. (1994): Croatia – past and present: Location, position, territory, borders, regions. *Lurralde*, 17., 243–258.
- Koči-Pavlačković, V., Pejnović, D. (2005): Polarization of regional economic development in Croatia – Trends and challenges in a new geographic reality. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 2., 5–19.
- Kordej-De Villa, Ž., Rašić-Bakarić, I., Starc, N., Stubbs, P., Sumpor, M., Šišinački, J. (2005): The spatial dimensions of development in Croatia – from theory to policy vacuum. In: Lovrinčević, Ž., Mervar, A., Mihaljek, D., Nušinović, M., Radas, S., Starc, N., Švaljek, S., Teodorović, I. (eds.): *Proceedings of the 65th Anniversary Conference of the Institute of Economics*. Institute of Economics, Zagreb, 611–646.
- Lovrinčević, Ž., Mikulić, D. (2012): *Croatia – Regional development and social indicators in Croatia*. World Bank, Washington
- Lőrinczné Bencze E. (2013): *Az európai unió bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében*. Aposztróf, KJF, Budapest, Székesfehérvár
- Lőrinczné Bencze E. (2015): *Horvátország a függetlenség kikiáltásától az unió csatlakozásig*. Aposztróf, Székesfehérvár
- Lukic, T., Stojavljevic, R., Durdev, B., Nagy, I., Dercan, B. (2012): Depopulation in the Western Balkan countries. *European Journal of Geography*, 2., 6–23.
- Lux G., Mezei C. (2012): A gazdaságfejlődés szerkezeti és területi problémái a Nyugat-Balkánon. *Magyar Tudomány*, 4., 407–416.
- Magaš, D. (2003): Contemporary aspects of the geographical regionalization and administrative-territorial organization of Croatia. *Geoadria*, 1., 127–147.
- Magaš, D. (2011): The concept of territorial organisation of Adriatic Croatia. *Geoadria*, 2., 211–236.
- Mežnarić, S., Stubbs, P. (2012): *Social impact of emigration and rural-urban migration in Central and Eastern Europe. Croatia. Final country report*. European Commission DG Employment Social Affairs and Inclusion, Bruxelles

- Nagy I. (2013): A régió természeti adottságai és erőforrásai. In: Hajdú Z., Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest, 87–123.
- Nagy I., Romelić J. (2013): Dél-Pannónia regionális sajátosságai. In: Hajdú Z., Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest, 475–531.
- Pavić, R. (2008): Contributions for supplement and modification in regionalization of the Republic of Croatia. *Geoadria*, 1., 19–40.
- Puljiz, J., Maleković, S. (2007): Regional income and unemployment disparities in Croatia. In: Fredotović, M., Reić, Z. (eds.): *Proceedings of the 7th International Conference on Enterprise in Transition*. Faculty of Economics, Split-Bol, 1–18.
- Rašić Bakarić, I. (2007): Uncovering regional disparities – the use of factor and cluster analysis. *Croatian Economic Survey*, 9., 11–34.
- Rácz Sz. (2013): Horvátország makroregionális sajátosságai. In: Hajdú Z., Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest, 38–71.
- Rogić, V. (1962): *Fizionomska i funkcionalna regionalizacija Hrvatske*. Zbornik VI. kongresa geografov. FLRJ, Ljubljana
- Rogić, V. (1973): Regionalizacija Jugoslavije. *Geografski Glasnik*, 35., 13–29.
- Rogić, V. (1983): Nacrt uvjetno-homogene regionalizacije SR Hrvatske. *Geografski Glasnik*, 45., 75–89.
- Roglić, J. (1955): Prilog regionalnoj podjeli Jugoslavije. *Geografski Glasnik*, 16–17., 9–20.
- Sić, M. (2003): Regional disparities in Croatia. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 2., 5–28.
- Sić, M. (2009): Utjecaj autoceste Zagreb-Split na regionalni razvoj Like. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 1., 87–101.
- Singer, S., Lenardić, M. (2011): *Regional competitiveness index of Croatia 2010*. National Competitiveness Council, UNDP Croatia, Zagreb
- Škuflić, L., Botrić, V. (2009): Foreign direct investments in Croatia: regional perspective. *Ekonomski istraživanja*, 3., 9–28.
- Škuflić, L., Rabar, D., Šokčević, S. (2010): Assessment of the efficiency of Croatian counties using data envelopment analysis. *Ekonomski istraživanja*, 2., 88–101. <http://doi.org/bm8d>
- Strategija (1997): *Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*. Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb
- Sumpor, M., Đokić, I., Žalac, G. (2013): Prospects of Croatian regions in Western Balkan territorial cooperation. In: Pálné Kovács, I., Scott, J. W., Gál, Z. (eds.): *Territorial cohesion in Europe. For the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute*. Institute for Regional Studies CERS HAS, Pécs, 503–516.
- Vresk, M. (1995): Regionalna struktura Hrvatske. Socioekonomske osnove strukturiranja. *Geografski Glasnik*, 57., 55–70.

HORIZONTÁLIS MŰHELY / HORIZONTAL RESEARCH NETWORK

Előszó

Preface

NAGY ERIKA

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 40–42.; nagy@rkk.hu

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Szabó Dezső u. 40–42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; nagy@rkk.hu

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kezdeményezésére létrejött, társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely többek között azzal a céllal alakult és működik, hogy fórumot teremtsen az egyenlőtlenségek okait, mozgatórugóit boncolgató elméleti viták számára. A műhelytagok többsége a tér és a társadalom kölcsönös meghatározottságát középpontba állító megközelítést fogadja el – ezzel implicit módon elvetve a tér passzív, társadalmi folyamatokat „befogadó” értelmezését –, ami önmagában is felveti az évtizedek óta használt, bevésődött fogalmak, kategóriák újragondolásának, az erről folytatott vitáknak a szükségességét. A műhely tagjai – s az általunk szervezett vitaülések résztvevői – ugyanakkor eltérő diszciplináris háttérükből, elméleti irányultságukból következően eltérő definíciókkal dolgoznak, sok esetben a közösen használt fogalmak alatt is mást-mást értve. Ezért is – s hogy segítsük a további közös munkát – illesztettük be első, nyitott panelkonferenciánk programjába az egyenlőtlen térbeli fejlődés lehetséges értelmezéseinek megvitatását (*A térproblematika a társadalomkutatásban*, Békéscsaba, 2015. november 5.). Az itt olvasható három esszé ennek a kérdéskörnek szentelték a szerzők, Timár Judit, Artner Annamária és Faragó László – akik a panelvita felkért előadói voltak. Az eltérő diszciplináris beágyazottságú, a kritikai társadalomelméletek különböző „leágazásaihoz” köthető írások reményeink szerint további vitát ösztönöznek a *Tér és Társadalom* lapjain.

Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei

Uneven spatial development – The lack and potentials of conceptualisation

TIMÁR JUDIT

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 5600 Békéscsaba, Szabó Dezső u. 40-42.; egyetemi docens, ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; timarj@rkk.hu

Judit TIMÁR: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Szabó Dezső u. 40-42., H-5600 Békéscsaba, Hungary; associate professor, Department of Social and Economic Geography, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; timarj@rkk.hu

A világ számos más részével szemben Magyarországon nem az a probléma, hogy az „egyenlőtlen fejlődés» sok embernek sokféle dolgot jelent” (Smith 1990, 97.), hanem az, hogy nem tudjuk, (kinek) mit jelent. Miközben évi sok tucat publikációban mutatjuk be a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségek (bár inkább csak különbségek) többféle léptékben, helyen és időszakban mért, illetve feltárt térbeli mintázatait, arról általában hallgatunk, hogy valójában hogyan gondolkodunk ezen egyenlőtlenségek okairól, további lehetséges alakulásáról. Pedig az egyenlőtlen térbeli/földrajzi fejlődés eltérő felfogásain nem kevesebb múlik, mint az, hogy

- az egyenlőtlenséget csak átmenetinek tekintjük, amit a gazdasági növekedés, a kapitalizmus fokozatosan konvergencia irányába fordít – lásd a neoklasszikus gazdaságelméletet, s Christophers (2009) szerint az arra alapozó „új földrajzi közgazdaságtant”,
- vagy olyasvalaminek, ami elengedhetetlen a tőkefelhalmozáshoz, azaz „aktívan termelt”.

Ez utóbbi álláspontból, illetve abból a tényből, hogy ennek követői a marxista, esetleg más kritikai politikai gazdaságtanból vezetik le nézeteiket, s kritikai geográfusokként elhatárolódnak a tőke érdekeit szolgáló államot segítő kutatásoktól, egyenesen következik, hogy ők nem a meglévő területfejlesztési

politikák „jobbá tételében” látják a kiutat. Úgy vélik, a kapitalizmus integráns részét képező egyenlőtlen fejlődés nem szüntethető meg a kapitalista gazdaság viszonyai között. A kapitalista államok legfeljebb arra törekedhetnek, hogy egy társadalmilag még elviselhető, gazdaságilag kezelhető határon belül tartsák a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket (Hudson 2015). Az ilyen, a neoklasszikus közgazdaságtani felfogást kritizáló nézeteket Christophers (2009) két csoportra osztja. Az egyikbe azokat a megközelítéseket sorolja, amelyek szerint az egyenlőtlen földrajzi fejlődés a kapitalizmus következménye, míg a másikba azokat, amelyek szerint a motorja. Előzőben olyan nagyszabású, nemzetközi léptékben gondolkodó elméletek tűnnek fel, mint a leggyakrabban Andre Gunder Frank nevéhez kapcsolt függőségelmélet, az Arghiri Emmanuel nevével fémjelzett „egyenlőtlen csere” koncepciója, vagy a Magyarországon talán legtöbbet hivatkozott – Immanuel Wallerstein, Samir Amin, Giovanni Arrighi által kidolgozott-fejlesztett – világrendszer-elmélet. Ezekben szervesen összetartozónak tekintik a (gazdasági) fejlettséget és az elmaradottságot, akkor is, ha pl. a „periféria” függőségét (passzív-aktív szerepét) nem feltétlenül azonosan ítélik meg, ha centrum-periféria dichotómiában, vagy az attól eltérő centrum-periféria-félperiféria viszonyrendszerben gondolkodnak is. Vitatható persze, hogy a tőkefelhalmozás logikájában szükségszerűen benne rejlő, aktívan termelt egyenlőtlenség eme koncepcióira a legtalálób-b-e Christophers osztályozása (véleményem szerint az egyenlőtlenség ebben a felfogásban is több, mint „következmény”, amely egyfajta passzivitást sugall). Számos elemzésben ezeket a koncepciókat nem is sorolják az egyenlőtlen fejlődés szorosan vett társadalom-földrajzi elméletei közé. Az bizonyos, hogy előzményei voltak annak az 1970-es, 1980-as évekbeli radikális (marxista) geográfiai gondolkodásnak, mely az egyenlőtlen térbeli fejlődés megértését is célul tűzte ki, s mely olyan termékeny volt, hogy a megszületett írások egy részét méltánytalanul meg sem említik a mai enciklopédikus összegzésekben (lásd pl. Hadjimichalis 1987; Walker 1978; vagy a más terminológiát használó, de hasonló kérdésekről gondolkodó Massey 1984).

Aki minden kétséget kizáróan a „kapitalizmus motorjának” tekinti az egyenlőtlen térbeli fejlődést, az David Harvey (1982), valamint Neil Smith (2013 [1982], 1990 [1984]), többek szerint is legalaposabban kidolgozott és a földrajzban legnagyobb hatású elméletével. Smith világosan levezeti, hogy a fejlődés termelési feltételeinek és szintjeinek kiegyenlítése/kiegyenlítődése és térbeli differenciálása/differenciálódása irányába ható ellentétes tendenciák hogyan határozzák meg a kapitalista tértermelést többféle földrajzi léptékben. Smith, Harvey és többen mások a klasszikus marxizmus képviselőinél találták meg az egyenlőtlen térbeli fejlődés elméletének gyökereit. Nemcsak a téma maradt mind a mai napig releváns, de az ő gondolataik is tartósan beivódtak a nemzetközi szakmai diskurzusokba.

De miért maradunk távol mi, a magyarországi gértudományok képviselői ezektől a vitáktól? E rövid vitacikk további részében két olyan, általam fontosnak vélt (rész)magyarázatot vázlok fel, melyek egyben kihívást is jelentenek:

végiggondolásuk nemcsak a magyarországi térbeli egyenlőtlenségek jobb megértésének szándékát inspirálhatja, de esetleg az egyenlőtlen fejlődés nemzetközi elméleti vitái számára is új kérdéseket vethet fel.

A marxista földrajzi megközelítés kihívásai: a magyarországi sajátosságok nemzetközi kontextusba helyezhetősége

Az egyenlőtlen fejlődés marxista földrajzi koncepcióinak magyarországi átvételét nézetem szerint nemcsak a meglehetősen elterjedt pozitívizmus hátráltatja – a marxizmus akár újabb változatainak felvállalása negyedszázaddal a rendszerváltás után is sokakat taszít. Az itt forszírozott elméletalkalmazás és -alkotás érdekében például magam sem először emelek szót, közel egy évtizeddel ezelőtt azonban ezt én sem hazai folyóiratban tettem meg (Timár 2007). Azóta lassan felbukkannak az egyenlőtlen fejlődés elméletének rövid interpretációi magyar nyelvű publikációkban is (Boros 2010; Czirfusz 2011; Gyimesi 2013). Smith (2013) egy korábbi írásának magyar fordítása is megjelent, sőt elméletének „kulcsfogalomként”, értelmezési, illetve analitikai keretként történő használatára is van már példa empirikus kutatásokban (Czirfusz 2015; Czirfusz et al. 2015; Nagy 2012; Timár, Nagy 2007; Timár, Váradi 2001). Paradox módon azonban az a viszonylag nagyobb lélegzetű elemzés, amely nemrégiben Gyuris Ferenc (2014, 2015) tollából látott napvilágot magyarul, s elsősorban a Harvey-féle egyenlőtlenfejlődés-koncepcióra hívja fel a figyelmet, többek között épp annak marxista szemléletével szemben kritikus (Gyuris 2015, 115.). A szerző úgy véli, Harvey és Smith koncepciója elfedi azt a tényt, hogy területi egyenlőtlenségek minden társadalomban léteztek. Ezzel szemben Smith csupán azt írja, hogy könyvében ő a kapitalizmusra koncentrált. Leszögezi, hogy a prekapitalista viszonyok közötti térbeli egyenlőség mögött más okok húzódtak meg, mint a kapitalizmusban: „A kapitalizmus geográfiája [térbelisége] sokkal szisztematikusabb módon és a maga teljességében integráns részét képezi a termelési módnak, mint az bármely korábbi termelési módban volt jellemző” (Smith 1990, 98.). Gyuris (2015) az egyenlőtlen fejlődés koncepciójának a „posztoszocialista egyenlőtlenségi viszonyokra” alkalmazásától a szocialista múlt folyamatainak jobb megismerését legalább annyira reméli, mint a jelenlegiekét. Én – nem ezzel vitatkozva – máshová helyezném a hangsúlyt: azon túl, hogy ez az elmélet kiváló lehetőséget ad a „nyugati” társadalmakhoz való hasonlóságaink-különbségeink feltárására, megértésére, azt olyan koncepcionális keretnek tartom, amely része a „kapitalizmuskritika egységes fogalmi rendszerének” (Bodnár 2013), azaz kiváló eszköz a kritikai geográfusok „kezeiben”.

Ráadásul Smith (1990) egyértelművé tette, hogy az egyenlőtlen fejlődés nem csupán sokféle földrajzi léptékben van jelen, hanem szorosan összefonódik a „lépték (akárcsak a tér) termelésével”. Ezen a ponton talán a nemzetközi diskurzusok szintjén is érdeklődésre számot tartó kérdések vethetők fel.

A város-falu hierarchikus megkülönböztetés (egyenlőtlenség) megszűné-
sének előrevetítése már a klasszikus marxizmusban is felmerült. Lefebvre (1968
[1996]) egy újfajta, ideális jövőbeli városról írva fogalmazta újra a gondolatot.
Harvey (2009, 128.) abban a kontextusban (40 évvel későbbi kínai és indiai szituációkban), melyben a profitszerzés céljából előállított terméktöbblet városi
expanzió révén, a falusiak kismizmizése és kiszorítása árán történő felszívását
elemezte, igazolva látta Lefebvre gondolatát. Ezek szerint „a város és vidék kö-
zött valaha létező világos különbségtétel fokozatosan az egyenlőtlen földrajzi
fejlődés porózus tereivé halványul a tőke és az állam hegemonikus uralma
alatt.” Brenner és Schmid (2015) viszont már egyenesen episztemológiai fordulatot követel a városkutatásokban, mivel szerintük az egyenlőtlen fejlődés többé nem ragadható meg olyan területi modellekkel, mint pl. az urbánus-rurális kettősség. Sokkal inkább olyan ellentétes folyamatokkal írható le, mint a kirobbanó urbanizáció, a stagnálás, a zsugorodás, a marginalizáció – gyakran egymás közvetlen közelségében. Az urbanizáció az egész bolygóra kiterjed (planetary urbanization) abban az értelemben, hogy minden területtel interakcióban áll s világszerte átalakítja a rurális zónákat is. Nem állítják, hogy a rurális térségek teljesen eltűnnek, az ellenpéldákat azonban jellemzően a „globális dél” térségeiben találták meg. Az elsikkadni látszik, hogy Európán belül is rendkívül nagy különbségek vannak a rurális zónák átalakulásában. Úgy vélem, a közös nyelv (az egyenlőtlen fejlődés elméletének) használata segítene abban, hogy ne csupán statisztikai elemzésekkel mutassuk be a rendkívül súlyos gazdasági elmaradottsággal küzdő magyarországi falusi térségek helyzetét, hanem elméleti síkra terelve fogalmazzuk meg a „város-vidék” viszony koncepcióival kapcsolatos kételyeinket és ellenérveinket – feltéve, ha vannak ilyenek.

Számomra mindenesetre a gettósodó falusi térségeink helyzete újabb koncepcionális kérdéseket is felvet. Hogyan gondolkodjunk egy olyan területről, amely – mint ahogy ezt Smith (2000, 868.) a szubszaharai Afrikára használta – „a globális gazdaságban virtuálisan feketelistázott [redlined], és az egyenlőtlen fejlődés legsúlyosabban legyengítő hatásait tapasztalja meg”? Mi van, mi lesz azokkal a gettósodó falusi térségekkel, melyek nincsenek az urbanizáció „egész bolygóra” kiterjedő (Brenner, Schmid 2015) hatása alatt (nemcsak a beruházásokból maradnak ki, de ki vannak rekesztve a munkaerőpiacról, a lepusztult infrastruktúra miatt már alig megközelíthetőek, az ottmaradottaknak a városba költözésre sem maradt esélyük), s kiterjeszhető rájuk Szalai Erzsébet (2006) globális léptékben megfogalmazott problémafelvetése? Szerinte az újkapitalizmus válságának egyik eleme az, hogy egyre több a világon a „felesleges”, már a kizsákmányolás tárgyának sem tekintett ember, sőt ország, s a tőke nem „akar” korlátlanul terjeszkedni a perifériák, félperifériák irányába. Az itt felvázolt gondolatmenet viszont megint csak alkalmas lehet arra, hogy az egyenlőtlen fejlődés elméletéről a marxista geográfusok körében zajló egyik vitába becsatornázza a magyarországi viszonyok között szerzett tapasztalatokat. Amíg ugyanis Smith (1990) a kiegyenlítés és differenciálás ellentétes tendenciá-

ját egy „libikókaszerű” mozgásként fogja fel, melyben a tőke a fejlődés és az elmaradottság helyei között oszcillál, mások a kiegyenlítődést és differenciálódást létrehozó erők egyidejű létezése mellett teszik le a voksukat (Dunford 1996; Dunford, Smith 2000). E nézetek közti választás a marginalizált falvaink jövőjéről való elképzeléseinket is befolyásolhatja. Vagy lehetséges, hogy nem választanunk kell?

A térértelmezések jelentősége

Harvey, valamint Smith egyenlőtlenfejlődés-konceptiója a szintén marxista szemléletű „tértermelés”-elméletre (Lefebvre 1991 [1974]) épít. Ez korántsem magától értetődő, hiszen például Christophers (2009) szerint a neoklasszikus közgazdaságtan (sőt az „új földrajzi közgazdaságtan” mai képviselői is) túlzottan leegyszerűsítő térértelmezést alkalmaznak. Smith (1990, xv.) pontosabban fogalmaz, amikor a számára egyébként bizonyos elemeiben elfogadható függőségelméletet, centrum-periféria elméletet kritizálja. Úgy véli, ezek elsősorban azért nem válhattak a kapitalizmus térbeliségének megértésére alkalmas eszközé, mert a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése koncepciójának a „teret és a társadalmi folyamatokat számos szinten integrálnia kell”. Márpedig erre nem alkalmas a tér „abszolút térként”, megtöltendő üres tartályként való értelmezése, hiszen tér és társadalom ilyen elválasztása legfeljebb mechanikus integrálásra ad lehetőséget.

Meggyőződésem szerint az egyenlőtlen fejlődés marxista földrajzi elméleteinek magyarországi alkalmazását jelentős részben szintén az abszolút tér koncepciójának dominanciája akadályozza. Azt hihetnénk, hogy a másutt már-már közhelyszerű állítás, miszerint „a tér társadalmi konstrukció”, napjainkban a magyarországi gértudományokban is terjedő konstruktivista felfogás egy kifejeződése. Egyetértek azonban Faragó Lászlóval (2013), aki szerint inkább csak egyfajta szlogenként jelenik meg a térkonstruálás, és nem világos annak valódi jelentése, különösen nem az elméleti háttere. Úgy vélem, a „tér konstrukciója” beszédmódban a nemzetközi szakirodalomban is nagyon gyakran a tér diszkurzív konstrukciójára leszűkített jelentés fogalmazódik meg (lásd ennek értelmezéséről részletesebben: Varró 2004), a tér ilyen értelemben használt konstrukciója a tértermelés szinonimájaként jelenik meg. Márpedig Lefebvre (1991) koncepciójában ez utóbbi magában foglalja a – materialitása miatt – észlelhető, az elgondolt és a megélt teret is (a tér szemléletének e hármasságáról lásd: Berki 2015).

A két terminológia összemosisásával kapcsolatban itt felvetett kritikát megerősíteni látszik az a szakmai beszélgetés, amelyet Anssi Paasival, a régiók konstrukciójáról írt nézetei miatt (is) nevéssé vált geográfussal 2015 elején Tartuban folytattam a Marie Curie RegPol² projekt rendezvényén. Egyetértettünk abban, hogy erről a kérdéstről valóban fontos lenne tisztázó vitát folytatni. Ké-

sőbb bukkantam nyomára Neil Smith (2005 [1998]) egy, már nem is friss esszéjének, amelyben az egyenlőtlen térbeli fejlődés elméletének integráns részét képező „természet termelése” koncepciója védelmében bírálta a szerinte attól teljesen eltérő „diszkurzív konstrukció” elgondolását, a – többek között Kantra jellemző – szélsőséges, univerzalizmusra törekvő diszkurzív konstrukcionizmust. Ő maga nagyon is megfontoltan használta a „konstruálás” helyett a „termelés” kifejezést, épp olyan komplex módon értelmezve azt, mint Marx nyomán Lefebvre tette. Számukra a termelés azonnal fogyasztás is és fordítva, éppúgy kulturális, mint gazdasági alkotás, vagy manuális, mint képzeletbeli tevékenység.

Hogy végül ezek, a mi tapasztalatainkkal is gazdagítható elméleti viták hogyan befolyásolhatják kutatásainkat itt és most? Úgy érzekelem, a nemzetközi szakmai diskurzusokban egyre erősebbek azok a hangok, amelyek attól óvnak bennünket, hogy – mivel a tudományos szövegeink maguk is szerepet játszanak a valóság létrehozásában – például perifériának nevezünk egy térséget, hiszen ezzel magunk is hozzájárulunk a periferezálódásához. Nem vitatom ennek lehetőségét. Csupán az érem másik oldalára szeretném felhívni a figyelmet: ha az intelmektől tartva feladjuk az egyenlőtlen térbeli fejlődés sötét oldalát megélők problémáinak feltárását, nevéen nevezését, akkor az ezekről tudomást venni nem akaró politikákat erősítjük. Ez a szemléletmód pedig igen messze áll attól, melynek terjedését többek között e vitacikkben a kapitalizmuskritika egyik eszközeként használható egyenlőtlen térbeli fejlődés koncepciójának alkalmazásától remélném.

Köszönetnyilvánítás

Készült a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH K 115870 szerződésszámú kutatás támogatásával.

Irodalom

- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <http://doi.org/bmnd>
- Bodnár J. (2013): A kritikai városkutatás kritikája. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 10–21.
- Boros L. (2010): Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. A globális gazdaság környezeti és társadalmi konfliktusai. In: Mészáros R. és munkaközössége (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 41–56.
- Brenner, N., Schmid, C. (2015): Towards a new epistemology of the urban? *City*, 2–3., 151–182. <http://doi.org/bmnf>
- Christophers, B. (2009): Uneven development. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *The international encyclopedia of human geography*. Elsevier, Oxford, 12–17. <http://doi.org/cphc3h>
- Czirfusz M. (2011): *A foglalkozási átrétegződés mint tudományos gondolat a magyar társadalomföldrajzban*.

- PhD értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Czirfusz M. (2015): Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés és a magyarországi közmunka. In: Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal (szerk.): *Így kutattunk mi! Tudományos cikkgyűjtemény II. A Nemzeti Kiválóság a Konvergencia Régióban Program ösztöndíjasainak tudományos cikkeiből*. Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Budapest, 325–327.
- Czirfusz, M., Horváth, V., Jelinek, Cs., Pósfai, Zs., Szabó, L. (2015): Gentrification and rescaling urban governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 4., 55–77.
- Dunford, M. (1996): Disparities in employment, productivity and output in the EU: The roles of labour market governance and welfare regimes. *Regional Studies*, 4., 339–357. <http://doi.org/bs3zhd>
- Dunford, M., Smith, A. (2000): Catching up or falling behind? Economic performance and regional trajectories in the „New Europe”. *Economic Geography*, 2., 169–195. <http://doi.org/d88j29>
- Faragó L. (2013): Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Gyimesi Z. (2013): Bevezetés: A város politikai gazdaságtana. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 39–54.
- Gyuris F. (2014): Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepciója. *Földrajzi Közlemények*, 4., 293–305.
- Gyuris F. (2015): Harvey és az egyenlőtlen földrajzi fejlődés: kritika és néhány gyakorlati megfontolás. *Földrajzi Közlemények*, 2., 108–117.
- Hadjimichalis, C. (1987): *Uneven development and regionalism: State, territory and class in Southern Europe*. Croom Helm, London, Sydney, Wolfeboro, New Hampshire
- Harvey, D. (1982): *The limits to capital*. Basil Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (2009 [2008]): A városhoz való jog. *Fordulat*, 7., 116–133.
- Hudson, R. (2015): *Uneven development, socio-spatial polarisation, political responses*. Paper presented to the 2nd RegPol² School, “Empirical perspectives on Central and Eastern European polarisation processes and their analysis”. Leibniz Institute for Regional Geography, Leipzig, 2015. október 26–30.
- Lefebvre, H. (1968 [1996]): The right to the city. In: Kofman, E., Lebas, E. (eds.): *Writing on cities*. Blackwell Publishers, Oxford, Malden, 147–159.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The production of space*. Blackwell, Oxford, Cambridge
- Massey, D. (1984): *Spatial divisions of labour*. London, Macmillan
- Nagy, E. (2012): Bargaining, learning and control: Production of consumption spaces in post-socialist context. *Europa Regional*, 1., 42–54.
- Smith, N. (1990 [1984]): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. Second edition. Basil Blackwell, Cambridge
- Smith, N. (2000): Uneven development. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The dictionary of human geography*. Fourth edition. Blackwell, Oxford, 867–869.
- Smith, N. (2005 [1998]): Nature at the millennium: production and re-enchantment. In: Braun, B., Castree, N. (eds.): *Remaking reality. Nature at the millennium*. Routledge, London, New York, 269–282.
- Smith, N. (2013 [1982]): Dzsentrifikáció és egyenlőtlen fejlődés. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 89–114.
- Szalai E. (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Timár, J. (2007): Different scales of uneven development in a (no longer) post-socialist Hungary. *Treballs De La Societat Catalana De Geografia*, 64., 104–126.
- Timár J., Nagy E. (2007): A középvárosi dzsentrifikáció és társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–317.
- Timár, J., Váradi, M. M. (2001): The uneven development of suburbanization during transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, 4., 349–360. <http://doi.org/cv47vf>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91.
- Walker, R. (1978): Two sources of uneven development under advanced capitalism: Spatial differentiation and capital mobility. *The Review of Radical Political Economics*, 3., 28–37. <http://doi.org/dscfjm>

Egyenlőtlen fejlődés és felzárkózás

The problem of uneven development and catching-up

ARTNER ANNAMÁRIA

ARTNER Annamária: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; főiskolai tanár, Zsigmond Király Egyetem; 1039 Budapest, Kelta u. 2.; artner.annamaria@krtk.mta.hu

Annamária ARTNER: senior research fellow, Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; college professor, King Sigismund University; Kelta u 2., H-1039 Budapest, Hungary; artner.annamaria@krtk.mta.hu

Tervszerű gazdálkodás esetén az egyes ágazatok, funkciók, alrendszerek növekedése/fejlődése szükségképpen a vele kapcsolatos ágazatok, funkciók alrendszerek megfelelő fejlődését/változását hozza, ezért az egyenlőtlen fejlődés fogalma tervszerű társadalmi rendszerekkel összefüggésben nem értelmezhető. Az egyenlőtlen fejlődés az anarchikus termelőmódok attribútuma, s mivel minden eddig ismert termelőmód közül a kapitalizmus a leganarchikusabb, ezt jellemzi leginkább.

Az egyenlőtlen fejlődés fogalma Marxtól származik, és legáltalánosabban a fejlődés, átalakulás általános feltételét jelenti: a leszálló ágban lévő termelőmód átadja helyét a nála gyorsabb fejlődésre képes újnak. De egyenlőtlen fejlődésnek nevezte Marx a tőkés gazdaság „rendjét”, nevezetesen a szektorok, régiók eltérő ütemű fejlődését is, valamint a kapitalizmus fő ellentmondását, a gazdagság és tőke halmozódását egyfelől, a (relatív és abszolút) szegénység és kiszolgáltatottság növekedését másfelől. Összességében egyenlőtlen fejlődés jellemzi a világgazdaságot, annak minden regionális és strukturális vonatkozását, minden szinten, a helyitől a globálisig. Ezek az immanens ellenmondások adják a rendszer dinamikáját, hajtják fejlődését, változását.

Az egyenlőtlen fejlődés kérdése különösen hangsúlyosan jelent meg a második világháború utáni évtizedekben a fejlődő országok problémáit vizsgáló tanulmányokban, illetve az ezek tapasztalatait is ötvöző, Immanuel Wallerstein (2010) által egységbe fogott világrendszer-elméletben. A tőkés újratermelési mód neoliberális menedzselésének elterjedését hozó globalizációval az egyenlőtlen fejlődés minden dimenziója kiélezettebbé vált, úgy a jövedelmek, a vagyonok, a tőkeellátottság, mint a versenyképesség, a technológia és az intéz-

mények terén. Az egyenlőtlenségek át- meg átszelik a világgazdaságot földrajzi és strukturális dimenziókban egyaránt: az országokon belüli régiók, a nemzetek és a több országot magukban foglaló régiók viszonylatában éppúgy, mint a tőke és munka között, valamint a tőkén és munkán belül is.

A ma uralkodó neoklasszikus közgazdasági elmélet szerint a piaci szabadság lehetővé teszi bármely egyén, vállalat vagy ország feljebb lépését a fejlettségi létrán. A gyakorlat azonban ezzel ellentétes képet fest. Úgy tűnik, a globális hierarchia a transznacionális vállalatok termelési hálózatainak és értékláncainak köszönhetően mára olyan mértékben megrögzötté vált, hogy az egyenlőtlen fejlődés csak kivételes esetekben eredményez utolérést, felzárkózást. Az alábbiakban ezt a kérdéskört járom körül.

Mindenekelőtt néhány fogalmi definíció. Egyenlőtlenségen mennyiségek nem egyenlő eloszlását értem. A fejlődés minőségi változást jelent. Ugyanakkor a minőség is mennyiségekkel határozható meg. Ebből az következik, hogy a fejlődés leírható mennyiségek változásával – a minőségi javuláshoz kívánatos mennyiségi csökkenés (például a szén-dioxid-kibocsátás esetén) leírható negatív növekedésként.

Az egyenlő fejlődés hierarchikus rendszerben megrögzíti a mennyiségek viszonyát és a növekedési ütem mértékében növeli abszolút különbségüket. Ha „A” ország GDP-je kétszerese „B” ország GDP-jének és mindkét ország GDP-je 5%-kal nő, akkor ugyan nem változik a két GDP viszonya, viszont 5%-kal nő a két GDP közti abszolút különbség, vagyis „B” ország messzebb kerül „A” országtól, mint volt.

Első konklúzióknk tehát az, hogy az egyenlő fejlődés egy hierarchikus rendszerben az egyenlőtlenséget erősíti.

A két mennyiség abszolút különbsége csak akkor csökkenhet, ha a kisebb mennyiség nagyobb ütemben nő, mint a nagyobb. Hogy mennyivel kell nagyobb-nak lennie, azt a két mennyiség eredeti aránya mondja meg. Ha a növekedési ütemek aránya megegyezik a két mennyiség kiinduló arányával, akkor a köztük lévő különbség abszolút értéke változatlan marad. A különbség csak akkor csökken, ha a kisebb mennyiség növekedési üteme nagyobb arányban haladja meg a nagyobb mennyiség növekedési rátáját, mint amennyivel a nagyobb mennyiség meghaladja a kisebb mennyiséget. Az előbbi példánknál maradván: ha „A” ország GDP-je 100, „B”-országé 50 és „A” növekedési üteme 5% „B” országé pedig 10%, akkor „A” ország GDP-je 105 lesz, „B” országé 55, így a köztük lévő különbség 50 marad. A különbség csak akkor és annyival csökken, amikor és amennyivel „B” ország növekedése meghaladja a 2×5, vagyis 10%-ot. A felzárkózás feltétele tehát, hogy a fentiekben meghatározott növekedési ütem tartósan fennálljon, s bár a folyamat természeténél fogva, a felzárkózás előrehaladásával a növekedési ütem csökkenhet, ez hosszú éveken keresztül tartó magas növekedési ütemet jelent, s minél elmaradottabb országról van szó, annál magasabbat.

A magas növekedési ütem fenntartásához azonban belső felhalmozásra van szükség, miközben az elmaradottság jellemzője tipikusan a forráshiány. Ez

utóbbi miatt külső források bevonására, valamint jelentős újraelosztásra van szükség. A külső források bevonásának szükségletéből ered a birodalomépítés (hódítás, rablás, integráció) történelmi törekvése a föld, a nyersanyag és a munkaerő feletti rendelkezés megszerzése végett, továbbá az eladósodásra, illetve a külföldi működő tőke bevonására való hajlam. Mind az eladósodás, mind a működőtőke-import azonban kevésbé oldja meg a forráshiány problémáját, sőt a velük járó forráskivonás (kamatfizetés, profitrepatriálás), illetve a külföldi működő tőke esetében az illékonyosság miatt végső soron maguk is jelentősen súlyosbítják azt. Az újraelosztás pedig erős államot feltételez, amely a fizetőképes kereslet megteremtése és a struktúrapolitika végett képes az erőforrások megfelelő, a felzárkózást szolgáló átcsoportosítására.

Ebből adódik második konklúzióink, miszerint a felzárkózásnak meghatározott feltételei vannak, s ezek alapja a belső felhalmozás.

A belső felhalmozás s így a felzárkózás lehetőségei történelmileg változóak. 1990 előtt, a kapitalizmussal szembeni rendszeralternatíva bukását és a globalizáció kibontakozását megelőzően a nemzetállamok ereje, viszonylagos zártsága, fogyatkozó, de még észlelhető protekcionizmusa lehetővé tette a belső felhalmozást a gyengébb nemzetgazdaságok számára. Példa erre Japán, Délkelet-Ázsia újonnan iparosodó országai (jelentős amerikai segédlettel, különösen Dél-Korea esetében), valamint a kelet-európai „szocialista” országok pályája. Az 1990-es évek óta egyeduralgó neoliberális világrendszerben azonban a nemzeti és nemzetközi folyamatok soha nem látott mértékben fonódnak össze, a felzárkózás megnehezült. A belső felhalmozásra ott van lehetőség, ahol a nemzetállam ereje még megmaradt. Ezt a politikai berendezkedés és/vagy a belső piac mérete biztosíthatja. Példaként Észak-Korea és a BRICS-országok hozhatók. Ezeket az országokat (még) nem tudta teljes egészében integrálni az USA-EU tengely által meghatározott globális tőkerendszer. Ugyanakkor azok az országok, amelyek „sikeresen” integrálódtak a hierarchikus tőkerendszerbe (fél-)perifériaként, a globális tőke-megtérülési ciklusok részeivé váltak, s így a bennük folyó „belső” tőkefelhalmozást a transznacionális tőke vezérli és csapolja le. Például az Európai Unió 11 közép- és kelet-európai tagországából 2002 és 2013 között a GDP 2,8%-ával felérő profitot repatriáltak a multik, az időszak folyamán egyre növekvő mértékben: 2004-ig kevesebb, mint 2%-ot, 2013-ban már 3,3%-ot (lásd Hunya 2011 és 2014 adatait).

A transznacionális vállalatok értékláncaikon keresztül a világkereskedelem 80%-át ellenőrzik. A vállalaton belüli transzferárak révén lehetőségük van „láthatatlanul” is értékeket kivonni a telephelyországokból. 2011-ben a transznacionális vállalatok 1 500 milliárd dollárnyi jövedelemre tettek szert, amely 21 000 milliárd dolláros tőkeállományukra vetítve 7%-os profitrátát jelent. A fejlett országokban 5, a fejlődő országokban azonban 8, az átalakuló gazdaságokban pedig 13%-os volt a profitrátájuk. A nyereség kétharmadát (1 000 milliárd dollárt) kivonták a telephelyországokból (repatriálták vagy harmadik országokban fektették be). A fogadó országban hagyott profitrészt csak részben fektették be újra (UNCTAD 2013, ix-x., xiv-xv.).

A centrum a profitrepatriálás, a transzferárak és a cserearányok révén, valamint az elavult technológiáknak az alacsony bérű perifériákra telepítésével is extra erőforrásokra tesz szert, miközben állandósítja a (fél-)perifériák technológiai lépéshátrányát.

Mindez azt illusztrálja, hogy a félperifériákon és perifériákon a felhalmozás lehetősége növekvő mértékben korlátozott.

A globális kapitalizmusban a felzárkózási kísérletek a rendszerszintű mechanizmusok miatt eleve halálra ítéltettek, mondhatni önmaguk sírásóivá válnak. A „felzárkózási csapda” jelensége a perifériák függő helyzetéből adódik és a következőképpen írható le. A külső forrásbevonás kényszere exportkényszert von maga után, hiszen a külső forrást (árut, hitelt, tőkét) ellentételezni kell, még mielőtt a felzárkózás megtörténne. Az erőltetett export azonban a termelési struktúra konzerválódását eredményezi, ez pedig a versenyképesség romlását, a külső egyensúly felborulását. Hasonló hatással jár az állami újraelosztás és termelésösztönzés, mivel a forráshiány okán ez többnyire költségvetési hiányhoz, majd hitelfelvételhez, vagyis belső és külső egyensúlyromláshoz vezet. Az ilyen „praktikákkal” nem próbálkozó, a globális tőkerendszerbe integrálódó periféria pedig, mint fentebb láttuk, ab ovo forráskivonást szenved el, az utolérés tehát számára is csak illúzió maradhat.

Harmadik konklúzióink, hogy a globalizációban az egyenlőtlen fejlődés a centrum javára fordul – a fejlettek előnyét növeli. A periférián folyó termelésből származó profit a centrum tőkefelhalmozását táplálja. A globális tőkerendszerbe integrált perifériának nincs lehetősége a felhalmozásra/utolérésre.

Kérdés, feloldható-e a felzárkózási csapda. A totális árutermelés alapján, vagyis a globális kapitalizmus keretein belül nyilvánvalóan nem. Az egyedül kínálkozó megoldás a globális tőkerendszerről való leszakadás, az értékelvonási csatornák lezárása, az önellátás és lokalitás előtérbe helyezése, az egyenlőtlen fejlődést tápláló termelési anarchiát kiküszöbölő tervszerűség, valamint az együttműködés a hasonló pályát választó országokkal, legelsősorban a tudományos eredmények megosztásában. Ezek azok a feltételek, amelyek a belső felhalmozás biztosításával megnyitják az utat a fejlődés, illetve a felzárkózás előtt.

A neoliberalizmusnak a gyakorlatban és az elméletben, a tankönyvekben és a médiában az elmúlt évtizedekben megszilárdult hatalma közepette bizonyára furcsán, sőt talán megbotránkoztatón hat az önellátásra törekvésnek ez a pozitív színben való feltüntetése, pedig egyáltalán nem valamiféle légből kapott képtelenségről van szó. A világgazdaság kialakulását végigkíséri a szabad kereskedelem és a protekcionizmus harca, s aligha található ország, amelyik valamikor a történelme során ne alkalmazott volna nyílt vagy bújtatott protekcionista eszközöket. Sőt még a neoliberalizmus mai Grál-lovagjai sem mentesek ezektől, gondoljunk az EU vagy az USA agrárprotekcionizmusára, vagy az USA bevándorláspolitikájára. A helyi termelés sok esetben – így például az élelmiszereket illetően – sokkal egészségesebb és ezért végső soron olcsóbb, mint a messziről jött import. Csak figyelembe kell venni a kényszereréssel járó szállí-

tási időt, a szállítási költségeket és a vele járó környezetszennyezést, a helyi foglalkoztatás növekedéséből származó sokirányú előnyöket, nem utolsósorban a lakosság termelés technikai műveltségének s ezáltal innovációs képességének növekedését, nem beszélve a település vagy ország vonzerejének, népességmegtartó képességének erősödéséről – hogy csak egy pár szempontot említsek. Emlékeztetek rá, hogy a szabad kereskedelem mindenhatóságára épülő elmélet a korai kapitalizmus vezető hatalmának számító Angliában (illetve a vele egyesült Skóciában) született meg Smith, majd – és leginkább – Ricardo jóvoltából, az akkori haladás éllovasának, a feltörekvő ipari burzsoáziának az érdekeit fejezve ki. Sem a klasszikus elmélet, sem az erre épülő marginalista forradalomból születő mai főáramú elmélet nem érinti az egyenlőtlen fejlődés és a fejlesztés kérdéskörét. E problémák elméletbe emelésére és gyakorlati megoldására Keynes tett kísérletet, de újraelosztó gazdaságpolitikája csak az alternatív rendszerrel (a kelet-európai „szocialista” országokkal való) versengés gazdasági válságtól mentes évtizedeiben volt elfogadható a tőke számára.

A szabadjára engedett felhalmozás azonban olyan fokra hajtja az egyenlőtlenségeket a gazdaságokon, társadalmakon belül és országok, régiók között, amely egy kaotikus állapoton keresztül szétfeszíti a rendszert. Napjainkban ennek már számos fenyegető jele látható, sőt érezhető. Az egyenlőtlen fejlődés gyökereiről, hatásairól és lehetséges gyógy módjairól folyó gondolkodás tehát nem ismerhet tabukat.

Irodalom

- Hunya, G. (2011): *Diverging patterns of FDI recovery*. WIIW database on foreign direct investment in Central, East and Southeast Europe. Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, Wien
- Hunya, G. (2014): *Hit by deleveraging*. WIIW database on foreign direct investment in Central, East and Southeast Europe. Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, Wien
- UNCTAD (2013): *World investment report*. UN, New York, Geneva http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.pdf (Letöltés: 2016. július 5.)
- Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világregyszer-elméletbe*. L'Harmattan, Eszmélet Alapítvány, Budapest

Társadalmi-területi egyenlőtlenségek

Sociospatial disparities

FARAGÓ LÁSZLÓ

FARAGÓ László: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Regionális Tudományi és Közpolitikai Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; farago@rkk.hu

László FARAGÓ: senior research fellow, Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; professor, Department of Regional Science and Public Policy, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; farago@rkk.hu

A rendelkezésemre álló szűk terjedelmi (műfaji) keretek között csak arra van mód, hogy tézisszerűen fogalmazzak meg néhány megállapítást, kiemeljek néhány sajátos (pl. társadalomkonstruktivista) aspektust, rávilágítsak néhány ismert jelenség másik oldalára.

A társadalmi-területi egyenlőtlenségek a társadalomtudományok, azon belül elsősorban a tértudományok (térfilozófia, társadalomföldrajz, regionális tudomány, regionális tanulmányok, térszociológia, településszociológia, urbanisztika stb.) vizsgálati területe.

Mindig voltak és lesznek társadalmi-területi különbségek

A téri, a területi különbségek (differenciák) léte (pl. a területi tőkében) és az egyenlőtlen fejlődés axióma. A tértudományok egyik alapállítása, hogy a fizikai különbözőség, a társadalmi egyenlőtlenség, a gazdasági egyensúlytalanság az általános („természetes”) állapot. A fizikailag létező dolgok (pl. a természet tárgyai, a művi környezet) és a szellemi javak (pl. tudás) mindig különböznek legalább a területi-időbeni koordinátaikban és egyenetlen eloszlást mutatnak (pl. a földrajzi térben). Teljes kiegyenlítődéssel sohasem jön létre. Minden az egyenlőtlenségeken keresztül fejlődik, alakul. Az egyenlőtlen területi fejlődés nem egyszerűen a kapitalista termelési mód sajátja, mint azt a marxista politikai gazdaságtan gyakran sejteti, hanem a fejlődés strukturális kérdése és a téri lét

lényegéből ered. (A kapitalista piacorientált gondolkodás és a globalizáció „csak” felerősíti a meglévő társadalmi-területi különbségeket és újakat hoz létre. A szabad piac, a munkaerő, a tőke, az áruk és a szolgáltatások szabad mozgása nem vezet a javak területileg kiegyenlítettőbb eloszlásához, sokkal inkább koncentrációt, ezzel a területi különbségek növekedését eredményezi.)

A földrajzi tér minden pontja vagy téregysége mindig különböző, egyedi (eltérő domborzat, éghajlat, természeti erőforrások stb.). Minden területegység (pl. régió, lokalitás) mint összetett entitás unikális, különbözik az adottságai-ban, a belső működésében és a külső kapcsolatrendszerében. A különböző helyeken más (kultúrájú, tehetségű, szorgalmú, képességű) emberek élnek, akik az adottságokat másként hasznosítják és mások lehetnek a törekvéseik, így a konkrét helyek más és más tartalommal telítődnek.

Az egyenlőtlenség társadalmi jelenség

A természeti és a társadalmi jelenségek megismerése, a megkülönböztetés, a szelekció, az osztályozás, a relációk megállapítása emberi/társadalmi tevékenység, értelemadás. Konkrét hely, terület, vagy társadalmi csoport pozicionálása (meghatározása, lehatárolása, értékelése) társadalmi tevékenység. A társadalmi-területi egyenlőtlenségek megállapításakor kulturálisan kódolt megkülönböztetésről, értéktartalmak megítéléséről van szó.

Szubjektivitás és kontextusfüggőség: Az egyenlőtlenségek nem önmagukban „rosszak”, hanem valamilyen társadalmi szempontból ítélnéljük egy részüket nemkívánatosnak. Adott időben és helyen morális és etikai alapon vagy más indíttatásból (pl. érdek, utilitarista pragmatizmus) ítélnéljük egyenlőtlenségeket rossznak és törekedhetünk a mérséklésükre. A megítélés kor- és helyfüggő. Minden koncepciónak – így bizonyos egyenlőtlenségek negatív megítélésének is – van létrehozója, terjesztője, elfogadója és ellenzője. Például a nyugati maszkulin gondolkodás ellenzői ugyanúgy sajátos nézőpontot képviselő („elfogult”, szubjektív) feminin aktorok, mint azok, akiket kritizálnak.

Relativitás: A társadalmi-területi egyenlőtlenségek viszonylagosak. Nincs objektív, eleve létező összehasonlítási alap. Egy társadalmi csoport pozíciója változhat a külső körülmények, a viszonyítási alap változásával is. A gyakorlatban legtöbbször a társadalmi csoportok vagy egyes területek (régiók, városrészek, települések stb.) egymáshoz képest határozódnak meg (lásd például az EU kedvezményezett régióinak a meghatározását), vagy önreflexió fényében értékelődnek. A nemkívánatos különbségek növekedését általában negatívan értékeljük, míg a csökkenésüket pozitívan. De például területi specializáció, a gazdasági szakosodás erősödésének pozitív (gazdaságilag hatékonyabb, versenyképesebb) és negatív (monocentrikus gazdaság sérülékenysége) hatásai is lehetnek.

A társadalmi és a téri mindenben egyszerre van jelen

Minden téri módon létezik és az általunk ismert (tudott) terek a társadalom működése során konstruálódnak. A területi egyenlőtlenségek egyben társadalmi egyenlőtlenségek is, és fordítva. A társadalmi és a fizikai tér kölcsönösen konstituálják egymást (Pierre Bourdieu, Martina Löw, Doreen Massey stb.). A különbözőségek és hasonlóságok megállapítása, a relációk feltárása (struktúra) egyben a téri megjelenés, a területiség feltárását is jelenti. A tereket alkotó anyagi és társadalmi javak közötti kapcsolatok, relációk megmutatják a társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket is. A tér maga a társadalom (Manuel Castells), a tér a társadalom speciális formája (Martina Löw).

Az egyének, a különféle társadalmi csoportok nemcsak önmagukban, saját attribútumaik, értékeik alapján minősülnek, hanem a külső kapcsolatrendszerük (hálózatokban elfoglalt helyük) alapján is, amit a területi elhelyezkedésük, a lakóhelyük jelenít meg. Ha ugyanaz a képességű, foglalkozású, jövedelmű stb. személy Budapesten a Rózsadombon él, annak más a társadalmi státusza, mint az ugyanazokkal a paraméterekkel rendelkező budapesti VIII. kerületben vagy egy ormánsági faluban élőnek. A magasabb presztízsű helyekhez általában magasabb szintű fizikai környezet és magasabb státuszú szimbolikus javak tartoznak. A valahová tartozás előnyökkel és hátrányokkal jár („klubhatás”).

Centrum-periféria viszony

A társadalmi-gazdasági előnyök és hátrányok *halmozódnak*, így különböző szintű centrumok és perifériák alakulnak ki. A centrum és a periféria kölcsönösen feltelezik egymást, közöttük kölcsönös függés, funkciómegosztás van. A centrumhoz tartozó periféria az egyik forrása a központ további fejlődésének, és a periféria kiszolgáltató a centrumának. A centrum-periféria viszony alapvetően hatalmi különbségekre utal, a centrumrégiók tartósan befolyásuk, ellenőrzésük alatt tartják a periferikusakat (Anthony Giddens). Ennek sajátos esete az urbánus és a rurális terek kapcsolata (Gunnar Myrdal). A centrum-periféria összetartozó egység, önfenntartó rendszer csak igen lassan, történelmi lépésekben és jelentős sokkhatásra változik. Hierarchikus függőségi viszony (kizsákmányolás, kolonizáció) és aszimmetrikus erőforrás-áramlások biztosítják a fennmaradását (Immanuel Wallerstein). A centrum fejlődése autonóm és innovatív, a perifériáé a centrumtól függő és követő jellegű. (Ha jól megy Nyugat-Európa gazdaságának, akkor jobbak Közép-Kelet-Európa esélyei is.) A centrumok nem a perifériáik felzárkóztatásában, új vetélytársak teremtésében érdekeltek, hanem a pozíciójuk megtartásában, a saját versenyképességük javításában (lásd a jelenlegi EU-politikát). A perifériáknak harcolniuk kell a pozíciójuk javítása érdekében.

A társadalmi-gazdasági centrumok és a perifériák földrajzilag is elkülönülnek. A világ két részre szakadt, a globalizált termelésbe és kereskedelembe integrálódott fejlett területek hálózatára és azzal csak egyoldalú kapcsolatban álló vagy érintetlenül hagyott perifériákra. Az EU-ban centrum a „pentagon” térsége és periféria az elmaradott régiókból álló „vörös sarló”, amelynek jelentős részét a poszt szocialista országok alkotják. Az országok, a régiók vagy települések központi vagy periférikus helyzete attól függ, hogy milyen erőforrások felett diszponálnak és ezzel milyen helyet foglalnak el a hatalmi térben, milyen mértékben tudnak a befolyásuk alatt tartani más területeket.

Hierarchia mint egyenlőtlenség

A világ az egymással kapcsolatban lévő, egymásra épülő különböző elemek, részrendszerek kölcsönhatásában működik. A hierarchia, a különböző területi szintek nem a fizikai valóságban léteznek, hanem az emberi gondolkodás különbözőteti meg és rendezi el az egymás mellett létező elemeket és kapcsolataikat (sík ontológia, Manuel Delanda, Bruno Latour). Az emberek a mindenkori megközelítésüknek (elvek, szabályok, fogalmak, szándékok) és eszközeiknek megfelelő rendet visznek a sokféleségbe és annak tudatában cselekszenek. Az elemek, a részek fölött álló nagyobb egységek, más szintek csak különböző relációkat, más típusú kölcsönhatásokat és más folyamatokat jelentenek, más funkciókat látnak el. A hierarchia társadalmi kategória, a társadalom működési módja, struktúrája.

Az ember számára a mindennapi világ, az azt megjelenítő tér nem egyenértékű elemek hálózata, nem neutrális kitöltött helyekből és be nem töltött űrből áll, hanem különböző mennyiségű és minőségű, eltérő jelentésű és funkciójú dolgokból és eseményekből, és ezek között eltérő intenzitású és jellegű kapcsolatok vannak. A különféle megfontolásokból (funkcionalitás, adminisztratív irányítás, hatalomgyakorlás stb.) hierarchikusan elrendezett struktúra jóformán minden ismert komplex rendszer közös vonása. A hálózatok majdnem mindig hierarchikus szintekből állnak, vagy idővel a működésük során azzá válnak. A hierarchia egyenlőtlen eloszlást, vertikális kapcsolatokat, munkamegosztást, funkciómegosztást (struktúrát) takar. A hierarchikus jelzöt legtöbbször negatív összefüggésben használjuk, pedig a hierarchikusan strukturált rendszereket a stabilitás, a gyorsaság és a jó irányíthatóság is jellemzi (Herbert Simon).

A liberális demokrácia fetiszizálásáról elhíresült Francis Fukuyama szerint a társadalomban is létezik „természetes hierarchia”. Magától értetődő mindenki számára, hogy az idegsebész státusza magasabb a társadalmi hierarchiában, mint a portásé, más a rangja a kórházban és más a társadalmi elismertsége is. Más a funkciója, más képességekkel/adottságokkal bír, és el is várjuk tőle, hogy ennek megfelelően teljesítsen, a felhalmozott személyes tőkét hasznosítsa. Az

egyres területeknek, az ott élőknek is más és más az adottságuk, a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepük és a place-based szemléletben elsősorban azt várjuk el tőlük, hogy területi tőkájukat minél jobban hasznosítsák.

A társadalmi esélyegyenlőséget is tükröző településhierarchia sem valami-féle külső tényből, adottságból, hanem a társadalom (az intézmények) működéséből ered. Az értékítéleteket is tükröző besorolások folyamatosan változó társadalmi-politikai konstrukciók. A területi szintek (skála) és rangsorok meghatározása a gyakorlati tapasztalat és az ideológia fúziója, olyan absztrakt konstrukció (metaforikus kép), amely a társadalmi folyamatokat valamilyen területi léptékbe rendezi, és ez politikai-hatalmi erőként is működik.

A nemkívánatos egyenlőtlenségek mérséklése

A társadalmi-területi egyenlőtlenségek a társadalmi cselekvések útján termelődnek újjá, így társadalmi beavatkozásokkal akár meg is változtathatóak. A marxista gyökerű kritikai gondolkodás központi kérdése a kizsákmányolás és az abból eredő társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése. A kapitalista termelési mód megjelenik a különféle területi struktúrákban, a materiális valóságban (pl. munkamegosztás, városi gettók), ami hozzájárul a termelési viszonyok, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez is. A konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok, a konkrét terek megélése egyben forrása is a megváltoztatására irányuló törekvéseknek.

A hátrányos területi egyenlőtlenségek mérséklése a társadalmi-gazdasági integráció előfeltétele, amely elősegíti a kevésbé fejlett területek forrásainak a minél jobb kihasználását (új források), ezáltal minden szinten erősíti a növekedését, és javít a szegényebbek (abszolút) helyzetén, amennyiben a növekedésből eredő magasabb jövedelem „helyben” marad.

Társadalmi-területi szegregáció

Az egyenlőtlenségek felszámolása nem a természeti, a kulturális, az etnikai, a nemi stb. különbözőségekre irányul, hanem az ezekből eredő hátrányok csökkentésére, az egyenlő bánásmód, az esélyegyenlőség és a hozzáférés biztosítására.

A szegregációt szinte mindig negatív fogalomként értelmezzük. Közismert, hogy a fizikai térben megjelenő különbségek, a területi elkülönülés újratermelik a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ugyanakkor az azonos kultúrájú, habitusú, státuszú emberek egymás közelségében érzik jól (otthonosan) magukat, míg a nagyon különböző beállítottságú, kultúrájú emberek között gyakoribbak a

konfliktusok. Ezért a hasonló életvitelű emberek – ha tehetik – egymás közelébe költöznek. Az ilyen, saját akaratból bekövetkező társadalmi-területi szegregációt nem ítélnénk negatívnak még akkor sem, ha ez felgyorsítja bizonyos területek gettószódását. A hasonló életstílusú emberek területi szegregációjának előnyei is lehetnek. Hasonlóak a problémáik és a közös megoldásokban érdekeltek, közös célok érdekében mozgósíthatóak.

A társadalompolitikai, a szociálpolitikai antiszegregációs gyakorlat arra a koncepcióra épül, hogy a hátrányos helyzetű emberek át-, széttelepítése (elköltöztetése), vagy a fizikai környezet megváltoztatása megváltoztatja az emberek habitusát és társadalmi változásokat indukál, ami meg fogja változtatni a térhasználatukat is (körkörös dialektikus folyamat). Az erre épülő támogatási, fejlesztési projektek csak részben jártak sikerrel, illetve gyakran nem voltak fenntarthatóak. Általában nem voltak sikeresek azok az integrációs projektek, amelyek egymástól távol álló habitusú embereket területileg integráltak. A fizikai környezet megváltoztatása a társadalmi integráció nélkül ugyan csak kudarcba fulladt.

A jelenlegi migrációs hullám a szegregáció és integráció kérdéskörét is új megvilágításba helyezi. Az egyre erősödő asszimilációs elvárások ellentétesek a „fejlett nyugati világban” megszokott kisebbségi politikával, a vallási toleranciával, a sokféleség elfogadásával, a multikulturalitás előnyeit hirdető politikával, de ma már az adott helyen élő társadalmak is védelemre szorulhatnak. A status quo nem jogosít fel senkit arra, hogy bizonyos területeket, városokat, városrészeket a jövőben is birtokoljon, de történelmi tapasztalatok önvédelemre készíthetnek őket. Francia, német, holland stb. példák azt mutatják, hogy a bevándorlók éppen úgy meg akarják őrizni a saját kultúrájukat (vallásukat, szokásaikat), mint a befogadó nemzet. Erdély nem Trianonnal vesztett el a magyarok számára, hanem amikor a románok bevándorlása kapcsán a 18. században kisebbségbe kerültek. A székely közösség úgy volt képes fennmaradni, hogy megőrizte zártságát, integritását. (A természetvédelemben általánosan elfogadott alapelv, normatív elvárás, hogyha az újonnan elterjedő vagy korábban meg gondolatlanul betelepített állatok vagy növények veszélyeztetik az őshonos fajtaikat, akkor azok további térnyerését mérsékelni próbálják.) A jövőben fontos társadalmi beavatkozási terület nem a különböző szegregációk felszámolása lesz, hanem a közöttük lévő konfliktusok kezelése.

Köszönetnyilvánítás

Készült a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH K 115870 szerződésszámú kutatás támogatásával.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

**Körösényi A. (szerk.): A magyar politikai rendszer –
negyedszázad után
(Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 428 o.)**

The Hungarian political system – After a quarter century

PACH JÁNOS

PACH János: doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudomány Doktori Program; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; janos.pach@gmail.com

János PACH: PhD candidate, Doctoral Programme of Political Science, Interdisciplinary Doctoral School, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; janos.pach@gmail.com

Műfaját tekintve: hibrid

A *magyar politikai rendszer – negyedszázad után* alapmű a politikatudományi képzésben, mert a kötet a rendszerváltástól 2014-ig terjedően tudományos igényvel elemzi a magyar politikai rendszer folyamatait. A kötet margójára szánt széljegyzetemben arra vállalkozom, hogy a szerkesztő magyar demokrácia karakterváltásáról alkotott nézeteit értelmezzem, illetve az egyes fejezetek átfogó és arányos ismertetése helyett a *Helyi és területi önkormányzatok, helyi politika* fejezet szemszögéből vizsgáljam, vajon a helyi kormányzás tud-e a központi hatalom ellensúlya lenni.

A kötet 2015 végén jelent meg az Osiris Kiadó és az MTA Politikatudományi Intézet közös gondozásában. Az akadémiai könyvbemutató hangos médiavisszhangot váltott ki a szerkesztő magyar demokráciáról alkotott korrajza miatt: a magyar politikai rendszer a kortárs demokráciaelmélet uralkodó irányzataival, a deliberatív és pluralista ideáltípusokkal lényegében összeegyeztethetetlen, így nehéz megállapítani, hogy a hagyományos módszertannal egyáltalán a demokráciák közé sorolható-e. A kötet célja, hogy az egyetemi oktatásban részt vevők és a politikai folyamatok megértése iránt érdeklődők átfogó képet kapja-

nak a magyar politikai rendszer demokratikus átmenettől napjainkig terjedő színváltásáról. A mű felépítésében megtartotta *A magyar politikai rendszer* címmel 1998-ban megjelent, majd 2003-ban bővített és 2007-ben átdolgozott kiadványok hármas tematikus tagolását (a kormányzati rendszer nem intézményi szereplői; az intézményrendszer nem állami szereplői; az intézmények működése és a szűkebb értelemben vett kormányzati rendszer), de emellett sommásan összegzi és nemzetközi kontextusba helyezi a hazai politikai gondolkodás negyedszázados teljesítményét, valamint elemzi Magyarország európaizációját is.

Műfaját tekintve a könyv kevésbé behatárolható, ezért akár hibridnek is nevezhető. A kötetet több szerző által jegyzett tanulmánykötetnek is tekinthetjük, amelyben az egyes fejezetek számos keresztivathatkozással dinamikus egységeket alkotnak, és szemléletükben ugyan összefűzhetőek, viszont önálló fejezetekként is megállják a helyüket. Az egyes szerzők szakmai tudása olyasfajta érzékenységgel párosul, amellyel megpróbálják kiszűrni a demokrácia természetének új jelenségeit, a fontosabb változásokat az elmúlt huszonöt év hazai és nemzetközi viszonyai közül; a magyar politikai rendszer karakterének sajátos, egyedi vonásait kiragadva megkísérlik újraértelmezni a politikáról tanultakat. A kötet főként a trendkötetek jellemzőit viseli magán, ám az elemzések széles spektruma miatt a klasszikus értelemben vett trendkötetektől (Boda, Körösi 2012; Soós 2015) is eltérést mutat.

Az egyes fejezeteket jegyző akadémiai kutatók, egyetemi oktatók és a kormányzati stratégiaalkotásban jártas szerzők jól ismerik és átlátják az elmúlt negyedszázad politikai folyamatait, így a politikai kultúra és a politikai gondolkodás szintéziséen keresztül összehasonlító igényű elemzéseket közölnek a magyar politikai rendszer hazai és nemzetközi összefüggés alatt álló gyakori kérdéseiről. Az egyes fejezetek impulzív műhelyvitákat követően kerültek lezárásra, nem ritkán az eredeti kéziratok módosításával. Az egyes fejezetek végén a megszokott bibliográfia elmaradt és a kulcsfogalmak sem kerültek kiemelésre, helyette a szerzők szakirodalmi utalásai, az előző kötetekből hiányzó esszéirodalom, illetve az online médiafelületeken, blogokban megjelent publicisztikák, interjúk tekinthetők érvényes határozási alapnak. A könyv nyelvezete közérthető, gondolatisága követhető, megfelelő arányban használja a politikatudományi szaknyelvet és napjaink kommunikációs nyelvezetét, nincs teletűzdelve idegen szakkifejezésekkel. A szerzők a politizálás nyelvezetének friss kifejezéseit is használják (pl. illiberális demokrácia, centrális politikai erőter, unortodox közpolitikák stb.). Ezeket Körösi szerint nem valamely közpolitikai paradigmából vezették le, hanem a 2010 utáni szupertöbbség mögött álló stratégiák és kommunikációs tanácsadók barkácsolásai (HVG 2015).

A kormányzati teljesítményértékelés dilemmáiról

A korábbi kötetekhez képest a tartalmi arányokban is súlypontváltás történt, az ezredfordulóra a domináns intézményrendszer helyett (országgyűlés, alkot-

mánybíróság, önkormányzatok, média) a politikai szereplők (államfők, kormányok, politikai vezetők, politikai elit, pártok, helyi politikusok, választók, civilek) viselkedésének és gondolkodásának megértése vált hangsúlyosabbá, éppen úgy, ahogy a politizálás iránya a vezéresedés következtében az intézmények felől a választók felé irányult (Körösiényi, Tóth, Török 2003). A tizenhét fejezet közül a Körösiényi András által jegyzett *A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim* című utolsó fejezet a könyv esszenciális része, amely Körösiényi filozófiai kérdései miatt vitaindítóknak tekinthető. Olyan kérdésekre, hogy megszűnt-e Magyarországon a jogállam és a liberális demokrácia, vagy az Orbán-kormány 2010-es választási győzelme az 1989–90-eshez hasonló rendszerváltást eredményezett-e, több választ is adhatunk attól függően, hogy a kormányzati hatalom mozgásterének milyen mértékét tartjuk elfogadhatónak, milyen a jó és a rossz kormányzásról alkotott képünk, hiszen egyéni attitűdjeink függvénye, hogy mekkora a közvetlen demokrácia iránti igényünk. A politikatudomány konvencionális válasza szerint a jó kormányzás a demokratikus kormányzás, a rossz pedig kívül áll a demokrácia norma- és intézményrendszerén, azt viszont már nehéz meghatározni, mi a demokratikus kormányzás tartalma és mi nem az. A kormányzati teljesítmény értékelése a magyar politikatudomány állandó témaköre, amelyet azonban a demokratikus minőség mérésének problémája, az objektív mércék hiánya újra meg újra ellehetetlenítenek, és egyre inkább úgy tűnik, hogy a politikatudomány empirikus-történeti dimenziójának elhagyása nélkül aligha juthatunk eredményre (G. Fodor 2008). A jó kormányzás paradigmája szerint az állam a jó kormányzás feltételeinek megteremtése mellett annak feladatait is magára vállalja, hogy a jólét, a szolidaritás, a méltányosság és az ezek elérését lehetővé tevő kooperáció valamennyi állampolgár számára elérhetővé váljon, ugyanakkor a közjó és a jó kormányzás nem válhat valósággá aktív, intelligens, erős állam nélkül. E tényezők mentén a teljesítményértékelés és az elszámoltathatóság is lehetővé válik, vagyis pontosan meghatározható, hogy hol van az állam helye az államról szóló diskurzusban (G. Fodor, Stumpf 2008).

Körösiényi a minimalista demokráciafelfogás szemszögéből kísérel meg választ adni a fülkeforradalom utáni hatalomgyakorlás változásainak értelmére – az állam és társadalom közti határvonal átrajzolása, unortodox közpolitikák, a politikai gondolkodás antiliberalis fordulata, radikális elitcsere, a centrális erőter megteremtése, a politikai vezetés autokratikus vonásai stb. –, amelyek mára mélyrehatóan átalakították a magyar politikai rendszer korábbi arculatát. Az új rezsim azonban nem modellezhető a többségi vagy konszenzusos demokráciák tipológiáival,¹ mert ezek alapján egy olyan erősen személyre szabott politikai rendszer, mint Magyarország, már csak a demokráciák és az autokráciák közti veszélyes zónába lenne sorolható. A szerző ezért a döntések és cselekvések szubsztantív értékelése helyett inkább a minimalista demokráciafelfogás kritériumai alapján vonja le következtetéseit. Eszerint az új politikai alakzat az alkotmányos demokrácia keretein belül van, hiszen az Alaptörvény elismeri az

európai társadalomfejlődés és államszervezés (liberális) alapértékeit, a választások valódi hatalmi alternatívát jelentenek és az intézményi feltételek is adottak a többpártrendszer működéséhez. Tehát attól függetlenül, hogy a magyar politikai rendszer nem liberális, még demokrácia, mivel a demokráciák sokfélék. Körösényi szerint a személyfüggő, autoriter vonásokat tartalmazó hatalomgyakorlással ugyan túllendült az inga a nem demokratikus politikai rendszerek irányába, ám a nyugati demokráciákéval formálisan megegyező intézményrendszer működőképes. Amíg az állampolgárok választják a parlament tagjait és közvetett módon a kormányt, a magyar politikai rendszer demokratikus. Ha elfogadjuk Körösényi minimalista nézőpontját, akkor a következtetéseivel is egyetérthetünk: az 1989–90-eshez hasonló rendszerváltás nem történt, de rezsimváltás igen. Viszont kérdéses, hogy ez a rezsim képes-e konszolidációra, vagy ennek hiányában akár ciklusokon átívelően fennmaradva átformálja a politikai rendszer természetét. Körösényi szerint csak konszolidációval emelhető a fülkeforradalom a rendszerváltás rangjára,² ellenkező esetben a rendszer az alapító személyéhez köthető rezsim marad.

A helyi kormányzás mint a központi hatalom ellensúlya?

A recenzió további részében az egyes fejezetek arányos ismertetése helyett a *Helyi és területi önkormányzatok, helyi politika* című fejezet átfogó bemutatására törekszem. A fejezet szerzője, Kákai László több mint két évtizedes kutatómunkája során a governance paradigma perspektíváiból³ vizsgálta a civil szervezetek önkormányzati szerepvállalását, választási részvételét és az önkormányzati döntéshozatalba való bekapcsolódási lehetőségeit (Kákai 2004), továbbá jelentős kutatásokat folytatott a helyi önkormányzatok és civil szervezetek elméleti-empirikus összefüggéseinek feltérképezéséhez (Kákai 2009). Bár az önkormányzati rendszer centralizáltsága-decentralizáltsága alapján nehéz egzakt választ adni arra a kérdésre, hogy a politikai rendszer egésze demokratikusan működik-e vagy sem, Kákai elméletileg megalapozott kontextusba helyezi az elmúlt huszonöt év folyamatait, ezáltal érthetővé teszi a közigazgatási és önkormányzati kormányzás visszavétele mögötti kormányzati filozófiát. Viszont annak eldöntését, hogy ez a folyamat helyzetbe hozza-e a helyi szereplőket vagy csupán eszközül szolgál a politikai elit számára a hatalom megtartásához, az olvasóra bízta. A fejezet négy arányos témakör (a centralizáció és decentralizáció viszonyrendszer alapján létrejövő térbeli tagoltság; a közfeladatok és a finanszírozási rendszer nyomán kialakuló hatalmi aszimmetria; a helyi kormányzás politikai testületeiben bekövetkezett súlypontváltozások; a választási rendszer helyi-területi összefüggései) mentén illeszti be a lokális dimenziót a kötet tematikájába, a makroszintű összefüggések közé. A fejezet friss kutatási eredményekre épül, az összehasonlító igényű statisztikai adatok szemléletesebbé teszik a folyamatok megértését, és lehetőséget kínálnak a további önálló elemzésekhez is.

Kákai szerint bonyolult feladat a hatalom térbeli tagoltságának modellezése, hiszen az adaptációt számos stock jellegű tényező (az államterület nagysága, népességszám, nyelvi-etnikai tagoltság) és erőteljes flow impulzusok (a társadalomszervezés politikai-ideológiai céljai, feltételrendszere, a hatalomgyakorlás módja) is befolyásolják. Különben is az egyes minták alkalmazhatósága a keményebb változók, főleg a társadalmi-történeti beágyazottság hatása miatt kétséges. A rendszerváltás után a közép- és kelet-európai új demokráciákhoz hasonlóan Magyarországon is az unitárius állammodell épült ki, ennek ellenére kérdéses volt, hogy a területi hatalommegosztásban a történeti hagyományokat vagy a felzárkózás jegyében a nyugati mintákat kövessük-e. Végül a döntéshozó a dél-európai modellhez hasonlóan az ország összes településére kiterjesztette az önkormányzás jogát, ráadásul az észak-európai mintának megfelelően a legszélesebb hatás- és felelősségi körökkel ruházta fel a helyi hatalomgyakorlást. E két modellt nem lehetett vegyítisztán átvenni, így természetesen a másolásból kimaradt a déli modellre jellemző differenciált hatásköri megosztottság, és az északi településekhez hasonló erős koncentráció sem valósult meg (Schultz 2011). Az 1990. évi LXV. törvény (Ötv.) a nemzetközi standardokat követte az autonómia és a szabadság intézményeinek kiépítésével, viszont az önkormányzati instrumentumok létrehozása közben a politikai elit megfeledezett a helyi társadalom valóságos helyzetfelméréséről (Pálné Kovács 2010).

Magyar modell: mintakövető, mégis önazonos

Mivel Magyarországon a decentralizációnak nem voltak erős közjogi hagyományai, az államilag szabályozott forráselosztási gyakorlat egyrészt konzerválta a szektor korábbi, központosított jellegét, másrészt a túlságosan szétaprózott alapszint, a szubszidiaritást nélkülöző döntéshozatali mechanizmusok a gazdálkodási önállóság ellenére sem eredményezték az önkormányzatok gazdasági-politikai súlyának megerősödését. A demokratikus intézményrendszer kialakításával, a hatáskörök, források és funkciók szintek közötti megosztásával megszűnt a szocialista társadalmi berendezkedés demokráciadeficitje, de a közszolgáltatások reformjainak megszervezése és a közszféra hatékonyságnövekedése a horizontális és vertikális szintek tagoltsága miatt külön utakat járt. Miközben a piaci viszonyok előretörésével az állam közvetlenül ellátott feladatai és hatáskörei csökkentek, a helyi önkormányzatok növekvő feladatellátásához már a kezdetekkor sem állt rendelkezésre a megfelelő forrásmennyiség (Kákai 2004). Kialakult az a kettőség, amittől „a magyar modell leginkább önmagára hasonlít” (Kákai 2015, 206.): az állam visszaszorulásával ugyan a lokális döntések felértékelődtek, de a bővülő feladatkörhöz egyre csekélyebb mértékű források álltak rendelkezésre, mindez az állami újraelosztás szerepének növekedéséhez vezetett. A középszint a rendszerváltás utáni önkormányzatiság

szinte valamennyi problémájának megtestesítője, amelyben a helyi-területi szintű hatalomgyakorlás diszfunkciói kivétel nélkül megjelennek: a lebegtetett megyei önkormányzati szint; a pártpolitika fogságában vergődő magyar közigazgatás; a közigazgatási középszint kialakulatlansága; a „dekók” túlbujánzása; a megye és a régió közötti szakmai-politikai konfliktusok; az autonómia és a központi irányítás körüli viták; a forráshiányos településektől átvett intézményfenntartói feladatok. A problémák fő forrásaként a szétaprózott alapszint jelölhető meg (nemcsak a falusi önkormányzatok, hanem a városi funkciókat ellátni nem képes kisvárosok), ami nem kedvezett a méretgazdaságossági szempontok kialakulásának (Pálné Kovács 2010). Miközben az állam egyre több feladatot adott át az önkormányzatoknak, a kapcsolódó központi költségvetési kompenzáció elmaradt, vagy csak részben valósult meg, így egy zéró összegű játszma eredményeként az intézményrendszer fenntarthatatlanná vált. A kétezres évek végére mintegy hármezer önkormányzat közel tizennégyezer intézményt üzemeltetett a megfelelő források nélkül, így a kis-települések jelentős része hitelképtelenné vált, a légüres térben lévő megye pedig a maradékul alapján rendelkezett forrásaival (Schultz 2011). Az önkormányzatok gazdasági helyzetét tovább rontotta, hogy az önkormányzatok Magyarország EU-s csatlakozását követően a kohéziós célzatú támogatási rendszerből a támogatáshoz szükséges önrészt többnyire fejlesztési hitelekkel biztosították.

Az önkormányzati rendszer sem hatékonysági, sem hatalmpolitikai szempontból nem vált be, mert az állam centralizált maradt annak ellenére, hogy az önkormányzatok közjogi értelemben autonómiát élveztek (Pálné Kovács 2005), miközben a centralizáció előnyei sem érvényesültek: „a közigazgatási reform és benne az önkormányzatok működése a magyar államigazgatás állatorvosi lova” (Stumpf 2009, 160.). Az állammal kapcsolatos társadalmi elvárások átalakulásának sodrában a jó kormányzás hívei a területi államreformot nem csupán a közjogi, politikai, szervezeti munkamegosztás, illetve a szintek egymásba illeszthetősége mentén képzelték el, hanem olyan paradigmaváltásként, amelynek középpontjában a területi hatalommegosztás újragondolása áll. A 2010 utáni kormányzás mélyreható területi államreform végrehajtása mellett döntött, amelynek részeként az államháztartáson belüli feladatmegosztást és az ellátási felelőségeket (eddig az önkormányzatok által ellátott iskolai oktatás, szociális szakellátások, államigazgatási feladatok) az állami felelősségvállalás erőteljesebb érvényesülésével újraszervezték. Az önkormányzati autonómia védelmében továbbra is sarkalatos törvény⁴ határozza meg a helyi önkormányzatokra vonatkozó legfontosabb szabályokat, amelyek három gondolati egység köré csoportosíthatók: szabályozási, gazdasági és szervezeti autonómia.

A pénzügyi függetlenség mítosza

Az önkormányzatiság valódi alapja a gazdasági autonómia, amelynek átfogó bemutatására a szerző is nagy hangsúlyt fordított. Kákai szerint a helyi önkor-

mányzatok pénzügyi egyensúlya a kétezres évekre fokozatosan megbomlott, de addig alapvetően kiegyensúlyozottan biztosították a közoktatás szinte teljes vertikumát, illetve a szociális és kulturális közszolgáltatások jelentős hányadát. Bár a közfeladat-ellátásban nem mutatkoztak nagyobb fennakadások, a növekvő feladatellátás, a központi újraelosztás kedvezőtlen alakulása, az állami szubvenciók drasztikus reálérték-csökkenése, a közszolgáltatás-szervezés racionalizációjának elmaradása a tartalékok feléléséhez vezetett, miközben az egyes települések adóerő-képessége közti extrém különbségeket sem a területi kiegyenlítés eszközeivel, sem kézi vezérléssel nem sikerült csökkenteni (Vigvári 2010). Az önkormányzati vagyonszelés tetemes kötvénykibocsátásba torkolt, amit a választási ciklikusság, illetve a 2008-tól kiinduló gazdasági válság csak fokozott, s ennek eredményeként a 2002. évi 191,5 milliárd forintból 2010-re 1247,5 milliárd forintra emelkedett az önkormányzatok adósságállománya. A mintegy kétezzer csődközeli helyzetben lévő települést a szektor nyitott devizapozíciója is fenyegette, mivel a teljes adósságállomány több mint 80%-a, mintegy 1026,5 milliárd forint hosszú lejáratú adósságállomány volt, a rövid lejáratú adósságállomány pedig 221 milliárd forintot tett ki. A hosszú lejáratú adósság közel 75%-a devizában, kétharmada svájci frankban, egyharmada euróban denominálva állt fenn (Berczik 2013). Míg korábban az önkormányzatok adóssága lényegében hitelviszonyon alapult, 2010-re közel 50%-a kötvénykibocsátásból (sok esetben pontosan megjelölt cél nélkül) keletkezett. Kákai szerint az önkormányzatok autonómiája csak részlegesen valósult meg, mert a pénzügyi függetlenségnek nem voltak meg a garanciái.

A bürokrácia újrafelfedezése közben „az államigazgatásban megtestesülő normativitás, jogszerűség és racionalitás, valamint a közszolgáltatásis ethosza” is fontos szerephez jutott a jó kormányzás közmenedzsment-torzulásokra adott válaszaiban, természetesen az állam megerősítése mellett (G. Fodor, Stumpf 2008, 18.). Az önkormányzatok körében is legitim igényné vált az adósságállomány állami átvétele, hogy az új feladatellátási rendszerrel összhangban tiszta lappal indulhassanak, adósságaik ne korlátozzák mozgásterüket. Az adósságkonszolidáció a neoweberi állam klasszikus megnyilvánulása volt, amelynek során az állam kezdeményező szerepével hozzájárult a gazdasági növekedés beindításához: a kormányzat 2012–2014 között többlépcsős folyamat során 1369 milliárd forintos adósságállományt vett át 2084 önkormányzattól.⁵ A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló törvény (Mötv.) a működési zavarok kezelése érdekében feladatfinanszírozási rendszerre tért át, valamint szigorúbb feltételekhez kötötte a gazdálkodást és a hitelfelvételt. Az adósságkonszolidáció levegőhöz juttatta az önkormányzatokat, ám a feladatfinanszírozás szűk mozgásteret hagyott a működésükre, a fejlesztésekhez szükséges önrészt a törvényi előírásoknak megfelelően banki hiteltől, vagy nagyobb összeg esetén központi engedélyhez kötötte, illetve az EU Önerő Alapból, állami kontroll mellett tudják megvalósítani. Bár az önkormányzati rendszer sikerrel elkerülte a tömeges csődhelyzetet, az eladósodás lelassult, de a konszolidációt követően sem szűnt meg.⁶ Az önkormányzatok

költségvetésének ellenőrzése mellett egy másik új eszköz az önkormányzatok törvényességi felügyelete, amellyel a kormányzat a fővárosi és megyei kormányhivatalok útján a bíróságnál kezdeményezheti a helyi önkormányzatok rendeletalkotási, határozathozatali kötelezettségének pótlását.

A feladatok újraosztásáról

A területi közigazgatás első jelentős térbeli és hatalmi súlypontváltására 1990-ben került sor, amellyel a megye elveszítette történelmi státuszát, és a helyi szint jutott domináns szerephez. Már az 1990-es évek közepétől folyamatos kísérletezés zajlott a tekintetben, hogy hogyan kellene kialakítani az ország térbeli kormányzását, ám a korrekció igénye mindvégig csak a fejlesztéspolitika oldaláról került megfogalmazásra. Magyarország uniós csatlakozása körüli regionalizálás csak a forráslehívást szolgálta, a dekoncentrált szektor regionalizálása a szervek túlburjánzásához, átláthatatlan viszonyához vezetett, ezért a közigazgatás regionális átalakítása megakadt. A 2010 utáni átszervezések a közigazgatási egységek szerkezetének és nagyságának újraszámolását eredményezték. Elsőként a kormányhivatalok jöttek létre a közigazgatási hivatalok bázisán, a szakigazgatási szervek integrálásával, majd az önkormányzati és hatósági feladatok szétválasztását követően 2013. január 1-jétől országsszerte 198 járási egység kezdte meg működését a megyei kormányhivatalok kirendeltségeként. Bár az önkormányzati hivatalok hátrányára végbemenő államigazgatási szervek expanziója szakmailag indokolt lépésnek tekinthető, a humán erőforrás kapacitás- és eszközrendszer-szűkülése már rövid távon érezte hatását az önkormányzatoknál.

Miután a kétezres évek derekára nem sikerült középszinten megduplázni a történetileg egyszintű önkormányzati rendszert, 2010 után végérvényesen eldőlt, hogy Magyarországon a regionalizmus nem szervezheti tovább a megye feletti új közjogi szintet: a középszintű közigazgatás új kihívásaira a megyei önkormányzati rendszer továbbfejlesztése volt a kormányzat válasza. A megyei önkormányzatok feladat- és hatásköre jelentős változásokon ment keresztül: az állam szinte valamennyi vagyonelemüket és adósságállományukat átvette, intézményfenntartói státuszukat és területi közszolgáltatás-szervezési feladataikat pedig megszüntette. A megyék szerepének megítélése azonban továbbra is felemás maradt, mert míg közjogi funkcióiban erős maradt a megválasztásuk miatt, területi funkcióiban kihasználatlan. A „túlállamosított és demokráciahiányos” régiós intézmények (fejlesztési ügynökségek, térségi fejlesztési tanácsok) feladatainak megyei átvételét⁷ követően egyelőre kevés idő telt el ahhoz, hogy megállapítsuk, sikerült-e revitalizálni a lebegtetett megyerendszert, alkalmas-e a térségi tervező, fejlesztő, szolgáltató funkciók betöltésére (Stumpf 2009). Az is eldőlt, hogy a megyei önkormányzat alatt sincs szükség a kistérségekben önálló önkormányzati szintre (Verebélyi 2000, idézi Stumpf 2009, 164.),

helyettük a települési önkormányzatok társulásai alkothatnak méretgazdasági szempontból működőképes egységeket annak ellenére, hogy a többcélú kistérségi társulások a forráshiány miatt kényszerű, de mégis hatékony együttműködések hoztak létre, amivel átmenetileg a 2010 utáni térszervezésben is szerepet játszottak a kistérségi közfeladat-ellátás ösztönzésében (Schultz 2009, 433.).

A MÖtv. a közszolgálati struktúra feladatellátásában jelentős változásokat eredményezett: mára az állami szerepvállalás hegemoniája érvényesül valamennyi területen (pl. energia-, víz- és közműellátás, hulladék- és településgazdálkodás, helyi tömegközlekedés, alap- és középfokú oktatás, egészségügyi intézmények, integrált járóbeteg-ellátás stb.), a feladatátvétel az önkormányzatok GDP-arányos kiadáscsökkenését eredményezte. Az átalakításokat követően a kistelepülések továbbra is súlytalanok maradtak, a nagyobb önkormányzatok – amelyek több feladatot tudnak ellátni – gazdasági és politikai súlya jelentősebb, míg a rendszer domináns szereplői változatlanul a megyei jogú városok és a fővárosi kerületek. A kormányzat a horizontális megosztottságot a régiók és kistérségek megszüntetésével mérsékelte, a vertikális széttagoltságot pedig a kétezer fő alatti települések esetében a kötelező társulás bevezetésével próbálta csökkenteni.⁸ Jóllehet ezen intézkedések hatására a térszervezési integráció, a települések közötti együttműködések az önkormányzatok döntései mentén erősödnek, viszont az állam szerepe a közszolgáltatási típusok méretbeli és szervezeti szabályozásával, a járáshatárok kijelölésével dominánssá válik (Pálné Kovács 2014a, 2–3.).

A szervezeti autonómia változásai

A települési önkormányzatok legfontosabb szerveit az Alaptörvény (képviselő-testület, polgármester) és a MÖtv. (jegyző, önkormányzati hivatal, társulás) is nevesíti. Politikai szempontból a képviselő-testület és a közvetlenül választott polgármester az intézményi struktúra csúcshelye. Kákai a képviselő-testület többségi támogatását élvező, országos politikában is befolyásos polgármesterek településvezetési gyakorlatát a parlamentet irányító kormányfőhöz hasonlítja, míg a képviselő-testületek funkcióját a parlamenthez, sőt, érdemi döntési funkciók tekintetében a helyi szervet talán még erősebbnek is tartja. A döntési kompetencia nélküli, előkészítő-végrehajtó szerepet játszó bizottságok tagoltsága a hatalmi struktúra mintáit követik: míg a nagyobb városokban a hatalmon lévő pártok, koalíciók domináns szerepe, addig a kistelepüléseken a polgármester és környezetének döntési monopóliuma gátolja a bizottságok befolyásának növekedését. A frakciók – vagyis a helyi hatóságok politikai döntéshozó szervei – mára egyre nagyobb mértékben folytatják tevékenységüket a nyilvánosság előtt, ezáltal véleményformáló szerepük is nagyobb. Ebből kifolyólag a képviselők individuális és lelkiismereti szavazását egyre inkább a frakciófegyelem, vagyis a párton belüli egységes szavazás váltotta fel. Mind a

korábbi, mind a jelenlegi törvény az erős polgármester modelljét valósítja meg (közvetlen választás, képviselő-testületi döntések vétője, költségvetési kontroll, rendeletkezdemenyvezési jog), sőt, Kákai szerint a Möt. tovább erősíti a polgármester státuszát a „testület-polgármester-hivatal szervezeti-hatalmi hármában” (Kákai 2015, 213.).⁹ Fontos változás még a polgármesteri tisztség és a parlamenti mandátum összeférhetetlensége, amellyel az irányítási szintek korábbi mandátumkumuláló összekapcsolódása megszűnt, ezt a döntést főként a megyei jogú városok és fővárosi kerületek polgármesterei érezhették meg befolyásvesztésükkel.¹⁰ Jogszabály által dedikált feladatok híján továbbra is heterogén az alpolgármesterek szabadon lebegő köztes funkciója a súlytalan titultól egészen a politikai alkuk tárgyát képező kulcspozíciókig. A hivatal feladata az átszervezések után is a helyi önkormányzat működtetése, a polgármester és a jegyző feladat- és hatáskörébe tartozó ügyek döntés-előkészítése, végrehajtása, közreműködés a helyi önkormányzatok egymás közti, valamint az állami szervekkel történő együttműködéseinek összehangolásában. Bár a hivatal jogi értelemben nem önálló személy, politikai értelemben mégsem súlytalan. Az önkormányzati és államigazgatási feladatok szétválasztásával a hivatalok mérete és szerkezete átalakult,¹¹ illetve a közös hivatalok megszervezésével egyfajta racionalizációs folyamat vette kezdetét a többcélú társulások felbomlása utáni űr betöltésére.¹²

A helyi politika és a nagypolitika viszonya a választások tükrében

A rendszerváltáskor az 1990-es önkormányzati választások lehetővé tették a helyi hatalmi viszonyok demokratikus átrendezését egy erősen központosított pártállami rendszerből egy önálló döntési szabadsággal rendelkező decentralizált struktúrába. Az első szabad helyhatósági választásokon a kistéleplések többségében az új elitet a korábbi nómenklatúrából választották meg, a városi önkormányzásban pedig a parlamentbe be nem jutó jelöltek játszottak meghatározó szerepet. Az 1994-ben elfogadott törvény¹³ – amely bevezette a közvetlen polgármester-választást – két évtized alatt kettősen tagolt önkormányzati választási rendszert hozott létre, amely településtípusonként, választandó intézményenként, illetve önkormányzati szintenként is osztott struktúrát eredményezett. Mivel az önkormányzati választások és az országgyűlési választások 2014-ig egy választási évben zajlottak, a két választás összeolvadt, és az összeférhetetlenség megszüntetésével – az 55/1994. (XII. 10.) AB-határozat alapján – gyakorlatilag egyesült a helyi elit az országos politikai elittel. A jelenség egyfelől pozitívumként is értelmezhető, mert a helyi politikusoknak lehetőségük nyílt részt venni az országos politikai folyamatokban, országos politikusokká válhattak, másfelől viszont kétségeket támasztott, hogy azok a polgármesterek, akik egyúttal országgyűlési képviselők is, milyen minőségben

tudják ellátni a helyi feladataikat, gyakori távollétük nem hátrányos-e településük számára (Pálné Kovács 2008). A hazai gyakorlatot a nemzetközi kutatások tapasztalatai is igazolják: az országos és helyi pozíciók egyidejű betöltése, vagyis a mandátumhalmaz nemcsak Magyarországon, hanem számos európai országban gyakorlattá vált. A politikai elit helyi kötődése nem csak a politikai életpálya kezdeti szakaszára jellemző, többségük igyekszik megtartani helyi bázisát (Várnagy 2012). Míg az 1994-es választásokon 68 mandátumhalmazról tudunk, a jelenség 2006 után 216 pozíció összenövésével mára túljutott a zeniten. A kettős képviselőlet megszűnése új érdekképviseleti rendszer kialakításának lehetőségét hordozza magában, amely az önkormányzatok együttműködésére építhető (Zongor 2015, 45–46.). A pozícióhalmaz kiszűrése érdekében kétféle módon járt el a döntéshozó: a törvényhozói munka függetlenségére hivatkozva az összeférhetetlenség szabályainak megalkotásával, illetve a négyéves önkormányzati ciklus öt évre emelésével. Kákai az önkormányzati választások 2010 utáni jogszabályváltozásait¹⁴ az 1994-es közvetlen polgármester-választás jelentségéhez hasonlítja, ám előbbi az önkormányzatok szemszögéből a demográfiai korrekciónál nagyobb horderejű változásokat eredményezett: a helyi politikai elit főként a megyei jogú városokban a választható képviselői létszám drasztikus csökkenésével jelentős presztízsvesztést szenvedett, de átalakult még a fővárosi közgyűlés képviselő-választási metódusa is, változtak a jelöltállítás szabályai, illetve az egyéni és listás mandátumeloszlás is.

A lakosság és az önkormányzat közötti kapcsolat a választási részvétel arányával is mérhető, amely 1990-től 2006-ig folyamatosan növekedett, majd 2014-ben visszaesett az 1994-es szintre, miközben egyik választási évben sem haladta meg az országgyűlési választások részvételi arányát. A részvételi hajlandóság összefügg a településmérettel, illetve a lakónépesség gazdasági-szociális jellemzőivel. Ez alapján minél kisebb egy település, annál aktívabbak a lakói a választásokon, mert a lakók közelebb vannak az önkormányzatukhoz, jobban ismerik a helyi ügyeket, a jelöltek és ezáltal határozottabban nyilvánítanak véleményt. A korábbi gyakorlat azt mutatta, hogy a tavaszi országgyűlési és az őszi önkormányzati választások túl közel voltak egymáshoz, és a permanens kampányolás következtében túlterhelte a közélet, ez pedig távol tartotta a lakosságot az urnáktól (Kákai 2013, 166.). Az ötéves önkormányzati ciklus bevezetése kedvezően befolyásolhatja a választási részvételt, és a pártok közti erőviszonyok is kiegyenlítettebbé válhatnak. A politikai intézményrendszer iránti bizalom 2012-ben ismét mélypontra süllyedt, ami a bizalmi tőke alakulásának ciklikusságával magyarázható: míg a ciklusok kezdetén a győzteshez húzás jelensége figyelhető meg, a ciklusok közepére számos kedvezőtlen közpolitikai döntés hatására mélypontra kerül a (kormányzó) pártok támogatottsága és a politikai elköteleződés, majd a választási év a kedvező intézkedésekkel ismét növekvő bizalmat és támogatottságot eredményeznek. Az intézményrendszerrel szemben tanúsított bizalmi válság ellenére az állampolgárok továbbra is megbíznak az önkormányzatokban.¹⁵ A választási részvétel csökkenésének má-

sik ésszerű magyarázata a 2006-os őszi beszéd nyilvánosságra kerülése utáni bizalmi deficit, amellyel „a demokrácia konszolidált korszaka véget ért” (Körösényi 2015, 407.). Ekkor a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom az 1989–90-es válság tüneteit idézte, a kialakult kritikus helyzetben a 2008-as gazdasági válság mélyítette. A 2006-os eseményekre reflektáló jobboldali válságnarratíva és a gazdasági válságra épülő szuverenitásdiskurzus a választópolgárok pártpreferenciájának jelentős jobbra tolódásához, végső soron a Fidesz–KDNP földcsuszamlásszerű választási győzelméhez vezetett, amely eredményt a kormányzó pártok „kvázi-rendszerváltó, forradalmi felhatalmazásként” aposztrofálnak (Körösényi 2015, 408.).

Kákai szerint nehezen vonhatók le általános érvényű következtetések a heterogén eljárási modellben (Kákai 2015, 221.), ám a rendszerváltás óta lezajlott választási eredmények elemzésével egyértelmű összefüggések figyelhetők meg: a tízezer fő alatti települések zömmel meg tudták őrizni pártsemlegességüket a polgármester- és képviselő-választásokon. Ez egyrészt a helyi pártszervezetek hiányosságaival, másrészt a településtípus politikai szempontból marginális helyzetével magyarázható. A tízezer fő feletti városoknál megfordul a trend: tízből egy polgármester független. E településkategória a vonatkozó jogi szabályozás szerint a képviselők esetében ambivalens: a pártlisták megszűnése és a kompenzációs listán megszerezhető mandátumszám-csökkenés arányosabb választási rendszert eredményezett, ami az egyéni választókerületi rendszer erősödéséhez vezetett annak ellenére, hogy a mandátumeloszlásban 1990 óta a pártok befolyása töretlenül nő. A képviselő-testületek összetétele alapján 1998-ig szocialista-liberális koalíciók vezették a városok többségét, 1998–2002 között pedig a jobboldal vált meghatározóvá, majd 2002-től ismét baloldali, 2006-tól napjainkig pedig jobboldali többségről beszélhetünk a tízezernél nagyobb nem megyei jogú városok körében. Mind a megyei jogú városok közgyűlésében, mind a megyei közgyűlésekben domináns a pártok szerepe, ugyanakkor 2014-re jelentősen visszaesett a pártok önálló mandátumszerzése a képviselő- és polgármester-választásokon. Míg 2006-ra már csak a Fidesz–KDNP és az MSZP tudott önállóan polgármesteri pozíciót szerezni a megyei jogú városokban, addig 2014-re (egy független és két baloldali-civil megyei jogú polgármester kivételével) a kormánypártoknak sikerült ugyanez a megyei jogú városokban és a megyei közgyűlésekben. A fővárosi közgyűlésben 2010-re az SZDSZ helyét a baloldalon fokozatosan átvette az MSZP, míg a jobboldalon választásról választásra növelte pozícióit a Fidesz–KDNP, majd 2014-ben abszolút többséget (61%) szerzett a fragmentált baloldallal szemben (28%).

A szerző konklúziójában a választási eredmények idősoros vizsgálata alapján arra következtet, hogy a helyi politikában a rendszerváltás korszakának stabil hárompólusú rendszere már az ezredfordulóra kétpólusúvá szűkült. A 2010-es önkormányzati választások után már csak a domináns egypárt képe mutatkozott erős ideológiai polarizációval (Kákai 2015, 224.). A tömblogikát követő pártok koalíciókötéseiben megszűnt a blokkok közti átjárás, emiatt a 2014-es

önkormányzati választásokon felértékelődött a társadalmi szervezetek szerepe, amelyek a pártokkal együttműködve befolyásos pozíciókhoz jutottak a megyei és a fővárosi közgyűlésekben. Míg a tízezer lakosnál kisebb településeken továbbra is elhanyagolható a pártok befolyása, addig a lakosságszám növekedésével növekvő pártosodás tapasztalható: a tízezer főnél nagyobb települések választási eredményei a parlamenti választások eredményei felé gravitálnak, választott testületeik pedig a parlament tagoltságát tükrözik.

Záró gondolatok

Az önkormányzatiság összefonódik az autonómia fogalmával, ami egy adott államon belüli közösségnek a központi hatalomtól való bizonyos fokú önállóságát és az elkülönüléshez való jogát jelenti. Éppen ezért saját intézményekkel rendelkezik és meghatározott kérdésekben intézményei útján önállóan szabályoz és dönt. Azonban a szervezetalakítás, a saját ügyekben való önálló döntés, az önszabályozás és a döntések önálló végrehajtása csak a gazdasági autonómia biztosításával töltheti be eredeti szerepét. A helyi-területi kormányzás rendszerében a rendszerváltástól fogva állandó intézményépítés zajlott a nyugati minták átvételével, a közjogi hatalommegosztás térbeli formáival való kísérletezésével, miközben a hatalmi szerkezet a történeti hagyományoknak megfelelően mindvégig erősen centralizált maradt, vagyis „a sokszereplős, szétforgácsolt területi szektor nem volt képes a központi irányítási szinttel szemben jelentős pozíciót szerezni” (Pálné Kovács 2008, 287.). Ahogy a politikai rendszer egészét tekintve sem volt elégséges az intézményes hatalommegosztás bevezetése, a többpólusú pártrendszer létrejötté, a fékek és ellensúlyok rendszerének kiépítése a lijhparti konszenzusorientált demokrácia stabil működéséhez, úgy az önkormányzati rendszer is szerkezetileg-ideológiailag rendkívül megosztottá vált, amitől mára „a magyar modell leginkább önmagára hasonlít” (Kákai 2015, 206.).

Az önkormányzati rendszer centralizáltsága vagy decentralizáltsága alapján nem adhatunk helyes diagnózist a politikai rendszer egészének demokratikus minőségéről, hiszen sem a jó kormányzásnak, sem a decentralizációnak nincsenek bevált receptjei. Sokkal fontosabb, hogy az adott állam az aktuális társadalmi-gazdasági kontextushoz mérten megfelelő arányban ötvözze a szükséges intézkedéseket (Pálné Kovács 2014b, 53.). A magyar közigazgatási reform és benne az önkormányzatok működése ugyan az elemek egymásba illeszthetősége mentén zajlott, viszont az állam szerepváltozása (és ezen belül a területi hatalommegosztás újragondolása) top-down jelleggel szivárgott le a helyhatóságok szintjéig. Hosszú távon a bevonó modell alkalmazása szükséges ahhoz, hogy ne csak gyors lépések sorozataként azonosítsuk a jó kormányzást, hanem átfogó társadalmi megállapodás keretében kiérlelt, az érdekeltek elkötelezettségén és támogatásán nyugvó valódi szemléletváltozás eredményeként.

Jegyzetek

- 1 Szándékosan nem a rendszer kifejezését használja, nyomatékositva, hogy a rezsim erősen személyfüggő rendszerre utal, amelyről egyelőre nem tudható, hogy ideiglenes vagy tartós jelenség-e.
- 2 A kormányzati narratíva szerint a Fidesz–KDNP 2014-es országgyűlési választási győzelmével lezárta a rendszerváltás folyamatát. Tölgyessy Péter szintén elismeri a rendszerváltást, mivel minden tekintetben új rendszer jött létre. Miután az 1989-es rendszerváltás sikertelen volt, a nyugati minták másolása nem vezetett eredményre, sőt, a politikai váltógazdaság romboló volt. Ennek következménye, hogy a 2010 utáni korszak mintatagadó politikai szótárában a nemzeti öncélúság, a nemzeti érdekek képviselője és hatalmi őrségváltás szerepelnek (Inforádió 2016).
- 3 Ezalatt Gajduschek György (2009) governance fogalommeghatározását értem: a döntéseket a szereplők együttesen, politikai hálózatok keretében hozzák meg.
- 4 Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (a továbbiakban Mötv.)
- 5 A BM Önkormányzati Államtitkárságának adatai alapján (2016. május 4.)
- 6 A BM tájékoztatás szerint 2015-ben 105 milliárd forintnyi hiány, a 2016. évi költségvetési törvényjavaslatban 205 milliárd forintos adósságállomány szerepel, illetve az önkormányzati vállalatok adóssága kívül maradt a konszolidáción, ami mintegy 1000 milliárd forintos nagyságrendű.
- 7 A területfejlesztéssel és a területrendezéssel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXCVIII. törvényben határozták meg a megyék területfejlesztési, területrendezési, vidékfejlesztési és koordinációs szerepkörét, amely 2012. január 1-jétől a megyei önkormányzatok kötelező feladatává vált.
- 8 A járásszékhely város kategóriájának beillesztése is további lehetőségeket rejt magában az önkormányzati közszolgáltatások járási szintű szervezésére.
- 9 A társadalmi megbízatású polgármester státuszával viszont gyengültek a kistéleplések polgármesteri pozíciói: a polgármester foglalkoztatási jogviszonya háromezer fő alatti településen – a magyar települések több mint háromnegyedében – főállású vagy társadalmi megbízatású, háromezer fő feletti településen csak főállású lehet. A kezdeményezés célja az volt, hogy bővüljön azon településkör, amely nagyobb szabadságot nyerhet a helyi ügyek intézésében a polgármester díjazásának csökkentésével. Ezzel szemben a kistéleplési vezetők a „gazdátlaná váló települések” gazdasági-politikai befolyásolásaként értelmezték a döntést.
- 10 2014-től Magyarországon az összeférhetetlenség rendkívül szigorú, példa nélküli szabályrendszere jött létre, amelynek célja „az Országgyűlés mint hatalmi centrum szerepének növelése” (Századvég 2013, 39).
- 11 Az önkormányzati érdekszövetségek a két-háromezer fős összlakosságú közös hivatalok esetében többletlétszámra tettek javaslatot, álláspontjuk szerint a lakosságszámnál nagyobb súllyal kell figyelembe venni a közös hivatalban részt vevő önkormányzatok számát, a fenntartott intézményeket és az esélyegyenlőségi szempontokat.
- 12 A köztisztviselői hivatali létszám módosításával 2012. év végére megtorpant a közös hivatalok szervezése, a létszám-megállapítás indokolatlan különbségeket eredményezett a megyei jogú városok, a városok és a községek között az utóbbiak rovására. Míg a kistéleplések adminisztratív feladatellátása sűrűsödött, a járásszékhely városok esetében magasabb lett az elismert létszám, mint amit a feladatellátásuk megkövetelt. A probléma főleg azokon a településeken vált tapinthatóvá, amelyek hatásköre és ellátási felelőssége bizonyos területeken megegyezett a kisebb járásszékhelyekkel, míg a finanszírozásban jelentős különbségek mutatkoztak. A társulások a kétezer fő alatti településeket, vagyis a magyar települések 70-75%-át érintették.
- 13 A helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szóló 1990. évi LXIV. törvény módosításáról szóló 1994. évi LXII. törvény.
- 14 Az Alaptörvény csak az önkormányzati képviselők és a polgármesterek választására vonatkozó legalapvetőbb szabályokat határozza meg, a választásra vonatkozó egyéb rendelkezéseket sarkalatos törvény tartalmazza.
- 15 A Civil Kollégium Alapítvány, a Közösségfejlesztők Egyesülete, a Szövetség a Közösségi Résztétel Fejlesztéséért, és a netPUBLICA Alapítvány több mint tíz éve méri a közbizalom hazai

állapotát. E szerint az önkormányzatok iránti magasabb bizalmi index oka, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek a tradicionálisabb intézményekben (rendőrség, önkormányzatok, közigazgatási intézmények) jobban megbíznak; a kevésbé iskolázottak jobban szeretik, ha a hatalom működik.

Irodalom

- Berczik Á. (2013): Összefoglaló a helyi önkormányzatok adósságkonszolidációjáról. *Nemzeti Érdek*, 3., 112–118.
- Boda Zs., Körösenyi A. (szerk.) (2012): Van irány?: *Trendek a magyar politikában*. MTA TK PTI, Új Mandátum, Budapest
- Gajduscheck Gy. (2009): Governance, policy networks – informális politikai szereplők a döntéshozatalban. *Politikatudományi Szemle*, 2., 58–80.
- G. Fodor G. (2008): Jó és rossz kormányzás Magyarországon, avagy a demokratikus minőség méréseinek problémája. *Politikatudományi Szemle*, 1., 131–144.
- G. Fodor G., Stumpf I. (2008): Neoweberi állam és jó kormányzás. *Nemzeti Érdek*, 7., 5–26.
- HVG (2015): Az Orbán rezsimre egyfajta barkácsolás jellemző. Interjú Körösenyi Andrásal. *HVG*, november 24. http://hvg.hu/itthon/20151124_Orban_rezim_Korosenyi_Andras_konferencia (Letöltés: 2016. május 19.)
- Inforádió (2016): Új rendszerváltás indult el hat éve. Interjú Tölgyessy Péterrel. *Inforádió*, május 3. http://inforadio.hu/belfold/2016/05/03/tolgyessy_peter_uj_rendszervaltas_indult_el/ (Letöltés: 2016. május 20.)
- Kákai L. (2004): *Önkormányzunk értetek, de nélkületek! Pártok és civil szervezetek a helyi társadalmakban*. Századvég Kiadó, Budapest
- Kákai L. (2009): *Kik is vagyunk mi? Civil szervezetek Magyarországon*. Publikon Kiadó, Pécs
- Kákai L. (2013): Önkormányzat és lakosság viszonya, avagy bizalom vagy bizalmatlanság? In: Csefkó F. (szerk.): *A közigazgatás és az emberek. A Jövő Közigazgatásáért Alapítvány*, Pécs, 153–170.
- Kákai L. (2015): Helyi és területi önkormányzatok, helyi politika. In: Körösenyi A. (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris Kiadó, Budapest, 203–229.
- Körösenyi A. (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: Körösenyi A. (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris Kiadó, Budapest, 401–422.
- Körösenyi A., Tóth Cs., Török G. (2003): *A magyar politikai rendszer*. Osiris Kiadó, Budapest
- Pálné Kovács I. (2005): A középszintről középtávon. *Comitatus*, 8–9., 25–36.
- Pálné Kovács I. (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Pálné Kovács I. (2010): Reformra érett az önkormányzati rendszer. In: Kákai L. (szerk.): *20 évesek az önkormányzatok. Születésnap, vagy halotti tor?* Publikon Kiadó, Pécs, 73–85.
- Pálné Kovács I. (2014a): Az önkormányzati rendszer és a területi közigazgatás átalakulása 2010–2013. *MTA Law Working Papers*, 2., 2–3.
- Pálné Kovács I. (2014b): *Jó kormányzás és decentralizáció*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest (Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián)
- Schultz G. (2009): Önkormányzatiság és területi közigazgatás – válságos idők. In: G. Fodor G., Stumpf I. (szerk.): *(V)álságkormányzás. A 2. Gyurcsány-kormány harmadik éve*. Századvég Kiadó, Budapest, 413–433.
- Schultz G. (2011): Új mércék az önkormányzati rendszerben. *Nemzeti Érdek*, 17., 69–80.
- Soós G. (szerk.) (2015): *Ígéret, felhatalmazás, teljesítés. Választási programok és kormányzati megvalósításuk, 1998–2010*. MTA TK PTI, Budapest
- Stumpf I. (2009): Állam és kormányzás. *Jog–Állam–Politika*, 3., 150–173.
- Századvég (2013): *Az új magyar választási rendszer*. Századvég Alapítvány, Budapest. http://szadveg.hu/ld/w0w1i5r5l9k1k8j9f8i7_az-uj-magyar-valasztasi-rendszerSzadveg-tanulmany130802.pdf (Letöltés: 2016. április 11.)

- Várnagy R. (2012): *Polgármester vagy képviselő? A mandátumhalmazás jelensége a Magyar Országgyűlésben*. Ph.D. értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Verebélyi I. (szerk.) (2000): *Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai*. BM Nyomda, Budapest
- Vigvári A. (2010): A recentralizáció (rejtett) pénzügyi eszközei. In: Kákai L. (szerk.): *Születésnap vagy halotti tor? 20 évesek az önkormányzatok*. Publikon Kiadó, Pécs 103–116.
- Zongor G. (2015): *Negyedszázad – 1990–2015*. Comitatus, 219., 45–46.

Bódi, F., Fábián, G., Fónai, M., Kurkinen, J., Lawson, T. R., Pietiläinen, H. (eds.): Access to services in rural areas: A comparison of Finland and Hungary (Europäischer Hochschulverlag, Bremen, 2014. 315 o.)

LENNERT JÓZSEF

LENNERT József: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; lennert@rkk.hu

József LENNERT: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary; lennert@rkk.hu

A komplex területi kutatások között kiemelt figyelmet érdemelnek azok, amelyek két (vagy több) téregység párhuzamos feltárását és összehasonlító elemzését vállalják fel, elősegítve ezzel az eredmények tágabb keretbe helyezését, az általános térfolyamatok és az egyedi vonások elkülönítését.

Megvannak az előnyei annak is, ha szomszédos és hasonló környezeti-társadalmi-gazdasági adottságokkal rendelkező régiók összehasonlító elemzését végezzük el, és annak is, ha földrajzilag távol eső, számos szempontból eltérő mintaterületekre esik a választásunk. Utóbbi esetben, eltérő társadalmi-gazdasági környezetben különösen érdekes lehet egy-egy markáns hasonlóság megnyilvánulásának vizsgálata. Jelen könyv is erre tesz kísérletet Finnország és Magyarország két jelentős kiterjedésű vidéki és periferikus területeket tartalmazó régiójának (Észak-Pohjanmaa és Észak-Alföld) összehasonlításával. A szerkesztők közül 3 magyarországi (Bódi Ferenc, Fábián Gergely, Fónai Mihály), két finn (Jorma Kurkinen és Hannu Pietiläinen) valamint egy egyesült államokbeli (Thomas R. Lawson) és az ehhez hasonlóan több országból verbuválódó szerzőgárda garancia a téma – a helyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés – sokoldalú feltárására. A kötetben egymást követik a finn, illetve magyar fókuszú fejezetek, amelyek öt nagyobb tematikus egységbe rendeződnek. Az elméleti bevezető és a módszertani keretek lefektetése után a magyarországi és finnországi helyi szociális ellátórendszerek bemutatása következik. Ezt követi a két mintarégió általánosabb földrajzi sajátosságait bemutató egység, végül a kötet a két mintarégió helyi szociális ellátórendszerének és a helyi lakosság alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáféréseinek részletes bemutatásával zárul.

A helyi szociális ellátórendszerek elméleti bemutatására az első fejezet (Bódi F.) kerít sort. A helyi társadalom jóllétének biztosításához hozzájáruló ellátórendszerek három területre bonthatók: oktatás, egészségügy és szociális támogatások. A formális ellátásokat biztosíthatja a központi kormányzat, regionális/megyei/tartományi kormányzatok, a helyi önkormányzatok, az NGO-k/civil szervezetek és az egyházak is. De a helyi szociális ellátások jelentős része nem formalizált intézményi struktúrában történik, amelynek alapelemét az egyes családok adják, de részét képez(het)ik a szomszédsági, rokonsági, barátsági és munkahelyi kapcsolatok is. A helyi szociális ellátórendszerek vizsgálatát a – részben – törvényileg szabályozott kínálati oldalon kívül meg lehet közelíteni keresleti oldalról is, ami sok tényezőtől (társadalmi, gazdasági) függve minden közösségben egyedi lesz. Míg a korábbi modellek (pl. Trento-modell) a helyi szociális ellátórendszerek szilárd jóléti államban működő, szimmetrikus modelljét vázolták fel, a 2008-as jelzálogpiaci válság után előtérbe kerültek a dinamikus modellek, amelyeket a keresleti és kínálati oldal aszimmetriája jellemez. A szociális ellátórendszerek az aszimmetria feloldására, egyensúlyi állapotra törekuszenek, és az átrendeződési folyamatok gyakran paradigmaváltásokhoz kapcsolódva ciklikus jelleget öltenek. Ezalól Magyarország sem kivétel, ahol 2010-től ismét napirendre került a helyi szociális ellátórendszerek gyökeres átszabása, Finnországban pedig 2005-től vette kezdetét a helyi önkormányzatok és szolgáltatások fokozatosan végrehajtott újraszervezése.

Magyarországon a decentralizációnak nincsenek erős történeti hagyományai (Csűrös, Krizsai). A rendszerváltás után létrehozott helyi önkormányzati rendszer széles körű autonómiát biztosított, feladatkörei alapján leginkább a skandináv önkormányzati modellre, elaprózottsága alapján leginkább a mediterrán önkormányzati modellre hajazott. Ez a forráshiányban szenvedő hibrid modell számos tekintetben diszfunkcionális volt, és a rendszerváltás óta több reformkísérletnek is célpontja volt (pl. a finanszírozást és az egyes területi szintek feladatait érintve). A 2010 után elkezdődött reformfolyamat azonban a korábbiaktól eltérően alapjaiban kérdőjelezte meg a rendszerváltás óta kialakított decentralizációt, az erősebb állami szerepvállalásra és a centralizációra helyezve a hangsúlyt. A szemléletbeli váltáson túl a gyakorlatban ismételten a területi szintek átszabásában (járások), feladatkörük újradefiniálásában, valamint pénzügyi reformokban (feladatközpontú finanszírozás előtérbe helyezése) öltött testet. A fejezet írója, Csűrös Gabriella véleménye szerint azonban az átalakítások több szempontból is problematikusak, például a helyi önkormányzatok politikai és pénzügyi autonómiájának csökkentése ellentmond a Helyi önkormányzatok európai chartájában rögzített alapelveknek, valamint nem ért egyet az egyes feladatok kiszervezésének ellehetetlenítésével sem. A szerző meggyőződése, hogy bizonyos feladatok kiszervezése növelheti a hatékonyságot, és a korábbi negatív tapasztalatokért (pl. a PPP-beruházásokkal kapcsolatban) elsősorban a szabályozási környezet hiányosságai tehetők felelőssé.

Finnország késői csatlakozóként a jóléti államok szociáldemokrata modelljét adaptálta, így a jóléti rendszerére jellemző a juttatások egységes, széles körű törvényi szabályozása, lakóhelyhez kötése és koordinálása, az egyén középpontba helyezése és a társadalmi segítségnyújtást igénylő helyzetek széles skálájának lefedése (Nyilas). Magyarországgal ellentétben Finnországban összhang van a szociális szolgáltatások modellje és az önkormányzati rendszer között: a kiterjedt és széles körű jóléti szolgáltatásokat kevés, viszonylag nagy népességű önkormányzat biztosítja (skandináv típusú önkormányzati rendszer). Ennek megfelelően a központi szakpolitikák támogatják a kisebb önkormányzatok összeolvadását, és Magyarországgal ellentétben az önkormányzatok száma csökken (1990: 460; 2013: 320) (Kilpeläinen). A finn és magyar szociális ellátórendszer között jelentős eltérés mutatkozik az NGO-k szerepe szempontjából is. Míg Magyarországon a civil szervezetek nem töltnek be jelentős szerepet a szociális ellátórendszerben, Finnországban komoly hagyománya van a nem kormányzati szervezetek feladatvállalásának. Szerepük különösen a kis falvakban és a félreeső vidéki területeken jelentős (Kilpeläinen).

A Botteni-öböltől az orosz határig terjedő, északról a Lappfölddel határos Észak-Pohjanmaa Finnország második legnagyobb NUTS 3-as régiója. 37 000 km²-nyi területén 380 000 ezer ember talál otthonra, ebből azonban 240 000 ember a régióközpont, Oulu városrégiójában él. A népesség nagyobb részét tömörítő városi központ és a régió területének oroszlnárészét alkotó, ritkán lakott önkormányzatok között jelentős a kontraszt, ami kihívást jelent a szociális szolgáltatások szervezésében és a kérdőíves felmérés eredményeiben is megmutatkozik. Míg a gyarapodó népességű Oulu jelentős vándorlási célpont, addig a régió többi része előregedéssel és elnéptelenedéssel néz szembe. Oulu és a félreeső vidékek közti különbségek a lakosság képzettségének az eltéréseiben is megnyilvánulnak. Finnország többi részéhez képest Észak-Pohjanmaaban magasabb a gyermekes családok aránya, és a finn átlaghoz képest magasabb a szegénységi küszöb alatt élő családok aránya. A munkanélküliségi statisztikák rosszabbak a finn átlagnál. Különösen igaz ez a fiatal álláskeresőkre: minden ötödik fiatal munkanélküli. Mind a munkanélküliség, mind a különböző szociális és lakástámogatások szempontjából nagyok a területi különbségek. A morbiditási index, a rokkantnyugdíjak magasabb száma és a hamarabb bekövetkező nyugdíjba vonulás mind a lakosság átlagosnál rosszabb egészségi állapotáról tanúskodik. Ez, a fokozatos előregedéssel és elnéptelenedéssel társulva, komoly kihívást jelent a félreeső vidéki önkormányzatok számára. Az egészségügyi és jóléti szolgáltatások biztosítása és finanszírozása az önkormányzatokat terheli, és a kis népességű önkormányzatoknak egyre nehezebb előteremteni a szükséges forrásokat. Ez pedig gyakran kényszerű, rövidlátó döntésekhez vezet, mint pl. a preventív szociális ellátás visszafejlesztése (Kurkinen).

Magyarországról ehhez hasonlóan egy, az országosnál rosszabb társadalmi és gazdasági helyzettel rendelkező periferikus régióra, az Észak-Alföldre esett a

választás. A rövid statisztikai helyzetértékelésben a munkanélküliségi ráta és a jövedelemszint a teljes régió elmaradásáról tanúskodik, míg a szociális segélyekben részesülők aránya a régión belüli kiugró különbségekre világít rá. A megyeszékhely excentrikus fekvésének is köszönhetően Szatmár és Bereg mind országos, mind regionális léptékben külső perifériának tekinthetők, ahol a szociális segélyben részesülők száma a települések többségében meghaladja az adófizetők 80%-át (Bódi M.).

A régió országoshoz képesti társadalmi leszakadásának bemutatásához a szerzők a fenti statisztikai alapmutatókon túl a társadalmi anomia elméleti koncepcióját is segítségül hívják (Bódi, Farkas, Horváth). Durkheim anomiakonceptiója az 1929-es nagy gazdasági világválsággal kapcsolatban merült fel először. Célja, hogy az egyén (mentális) egészségi állapotát összekapcsolja a társadalmi dinamikával, példaként a társadalmi anomia egyik szélső megnyilvánulását, az öngyilkosságot elemezve. Merton, a koncepció továbbfejlesztője a társadalmi anomianak négy alaptípusát különíti el (innovatív, ritualizáló, visszavonuló, lázadó). A nagy gazdasági világválságot megelőző társadalmi hangulat (a lehetőségek és társadalmi realitások, valamint az egymásnak is elmentmondó értékrendszerek kontrasztja) megágyazott a válságot követően a társadalmi érvényesülés korábbi intézményesült kereteitől való elfordulásnak. A korábban kulturálisan beágyazódott célok eléréséhez innovatív, új utakat kereső, gengszter attitűd társul. A szerzők meglátása szerint ez a helyzet nagyban hasonlít a Kelet-Közép-Európában a rendszerváltás után végbement folyamatokra. De a többi anomia-alaptípus esetében is elmondható, hogy megvannak a térségbeli megfelelői. Az anomia egyik mérőszámaként a társadalmi kapacitás szolgál. Ahol alacsony a társadalmi kapacitás, ott számolni kell az anomia tüneteinek megjelenésével. Bódi Ferenc, Farkas Jenő és Horváth Zsuzsanna – egy korábbi, Juhász Attila és kollégái (Juhász et al. 2010) által kidolgozott deprivációs indexet alapul véve – a társadalmi kapacitás mérésére a jelenség sokdimenziósságának megfelelően komplex mutatót alakítottak ki, és végezték el a vizsgálatot Magyarország területére. A komplex mutató a következő mutatókból tevődött össze:

- A jogerősen elítélt bűnelkövetők aránya.
- A járadékosok aránya az adófizetőkhez képest.
- Az egy adófizetőre jutó jövedelem.
- Az adófizetők aránya a 18–59 éves lakossághoz képest.
- A lakónépesség változása.
- A terhességmegszakítások száma a szülőképes korú nőkhoz viszonyítva.
- A korai halálozás kockázata.

A társadalmi kapacitás értékei is országunk jól ismert térszerkezeti vonásait rajzolják ki: a társadalmi kapacitás magas az ország északnyugati együtödében és a nagyvárosi agglomerációkban, és alacsony a délnyugati és északkeleti külső perifériák településein. Ami a mintaterületet, az Észak-Alföld régiót illeti, a társadalmi kapacitás indexében is megmutatkozik a megyeszékhelyek és a

félreeső kistelepülések társadalmi helyzete között tátongó szakadék: joggal feltelezhető, hogy ezeket a településeket a gazdasági nehézségek mellett – vagy éppen ezek miatt – társadalmi anómia jellemzi, konzerválva leszakadt, sodródó állapotukat.

A kötet empirikus részei Észak-Pohjanmaa és Észak-Alföld szociális ellátórendszerét fölmérő, egymással összevethető kérdőívezéseken alapulnak. A finnországi kérdőíves felméréseket a Poske – Northern Finland Centre of Excellence on Social Welfare készítette 2003 és 2011 között. A kérdőíves vizsgálatokból 6 lakossági felmérés volt, összesen mintegy 10 000 fős mintával, 3 pedig a szociális ellátórendszer szolgáltatóit vonta be a vizsgálatba. Az adatgyűjtés módja változó volt, a kérdőívek egy részét interneten, de volt, amit postai úton vagy kérdezőbiztossal juttattak el a kérdezethez (Kurkinen). A magyar félrel való együttműködés ötlete és a komparatív vizsgálat végrehajtása 2010-ben merült fel; ennek az együttműködésnek a gyümölcse ez a kötet. Épp ezért az észak-alföldi kérdőívezés kialakításakor fokozottan figyeltek arra, hogy az eredmények a finnországgal összevethetők legyenek. A magyarországi kérdőíves adatfelvétel háztartások szerint történt, de a kérdőívezés alanyai a háztartásokban élő személyek voltak. A minta nagysága mintegy ezer fő volt, és a minta nemre, korra és településtípusra reprezentatívnek tekinthető. A lekérdezés személyesen történt, a kérdezőbiztosok tapasztalataikról terepnaplót vezettek (Fónai, Patyán).

A kérdések egy része a lakosság szubjektív jóllétére vonatkozott. Észak-Pohjanmaa esetében elmondható, hogy a lakosok nagy része általánosságban elégedett az életével (Kurkinen). Magyarországra ez sajnos nem áll meg, az Észak-Alföldön a kép inkább vegyesnek mondható (Fónai, Fábián). A jóllét különböző dimenzióinak szubjektív megítélése között mindkét régióban nagy eltérések vannak. Az Észak-Pohjanmaaban végzett kérdőívezések a lakhatással, lakókörnyezettel és biztonsággal, valamint a szellemi egészséggel és az emberi kapcsolatokkal való nagyfokú elégedettséget mutatták ki, azonban a gazdasági helyzetükre, foglalkoztatási helyzetükre, szolgáltatásokhoz való hozzáférésükre és különösen az oktatási, képzési lehetőségekhez való hozzáférésükre jóval gyakrabban adtak alacsonyabb értéket az ötfokozatú Likert-skálán (1 – rossz, 5 – jó). Ugyanezt az értékelést a szolgáltatásellátók is elvégezték. A kapott értékek a legtöbb dimenzióban nagyjából összhangban vannak a lakossági kérdőívezés eredményeivel, de például a régió lakóinak mentálhigiénés állapotát a kérdezetteknel szignifikánsan rosszabbnak értékelték (Kurkinen). Az Észak-Alföldön a kérdezettek kifejezetten rossznak értékelték a pénzügyi helyzetüket, emellett jelzésértékű, hogy – az emberi kapcsolataik mellett – az önellátásra való képességüket is jónak ítélték. Ez arra utalhat, hogy kevésbé számíthatnak az állami, önkormányzati szociális juttatásokra, emiatt válsághelyzetekben felértékelődnek az önerőből és a kapcsolati háló segítségével boldogulás fortélyai. A roma és nem roma lakosság szubjektív jóllétében számottevő különbségek mutatkoznak. A roma megkérdezettek a jóllét minden kialakított dimenziójában alacso-

nyabb értékeket adtak, ám a legkirívóbb különbség a foglalkoztatási helyzetre rákérdezve jelentkezett. Egyes dimenziók megítélésében nagy differenciák vannak a kérdezettek lakóhelye szerint is, de míg például a szabadidős lehetőségek értékelése folyamatosan csökken a megyeszékhelyektől a városokon át a községekig, a foglalkoztatási lehetőségek esetében a megyeszékhelyen élők megítélése ugyan jobb, de a városok és községek kérdezettjeinek értékelése között már nincs különbség (Fónai, Fábián). A periférikus helyzet negatív hatása még a fejlett szociális ellátórendszerrel rendelkező Finnországban is megjelenik. Míg a szélesebb csoportoknak szóló ellátásokkal (bölcsőde, iskola, gyermekorvos) a kérdezettek elégedettek, a speciális egészségügyi szolgáltatásokkal, valamint a munkába állást segítő szolgáltatásokkal szemben már nagyobb elégedetlenség mutatkozik.

Érdekes azt is összehasonlítani, hogy a két régióban mekkora jelentőséget tulajdonítanak a szociális ellátórendszer intézményesült, illetve nem intézményesült szereplőinek. A szűkebb családi kör mindkét országban az élre került, azonban Észak-Pohjanmaa esetében a válaszok tanúsága szerint nagy jelentőséget tulajdonítanak az önkormányzati egészségügyi és társadalombiztosítási szolgáltatásoknak, míg Észak-Alföld esetében a tágabb rokonság és a barátok kerülnek előtérbe (Husztli). Ez ismét arra utal, hogy Finnországgal szemben Magyarországon nagyobb a jelentősége a szociális ellátórendszer formális struktúrákon kívüli, kapcsolati hálókön nyugvó részének.

A kötetről összességében elmondható, hogy a lehetőségekhez képest kevésbé aknázza ki a két régió összehasonlításában rejlő potenciált. Az egy-egy területegységre koncentrált fejezetek jórészt párhuzamba állíthatók, bár egy-egy téma kapcsán gyakran eltérő a szerzők fókusza, és nagy hiányát érzem egy, a párhuzamos kérdőívészékek tapasztalatait összevető szintetizáló fejezetnek. A kötet rámutatott arra, hogy bizonyos területi sajátosságok (pl. perifirikusság, településszerkezet) egymástól térben távol eső, eltérő társadalmi-gazdasági helyzetű régiókban is felvetnek hasonló kihívásokat, ám erre az eltérő társadalmi, gazdasági környezetben már eltérő megoldási kísérletek szülehetnek, és emiatt a lakosság saját helyzetének megítélése, helyi szociális ellátórendszerekkel kapcsolatos percepciója is eltérően alakulhat. Épp ezért a kötet hiányosságai ellenére nyugodt szívvel ajánlható a téma iránt érdeklődő kutatóknak.

Irodalom

- Juhász A., Nagy Cs., Páldy A., Beale, L. (2010): Development of deprivation index and its relation to premature mortality due to diseases of the circulatory system in Hungary, 1998–2004. *Social Science & Medicine*, 9., 1342–1349. <http://doi.org/cwbq6n>

**Fábián A., Pogátsa Z. (szerk.):
Az európai kohéziós politika gazdaságtana
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016. 272 o.)**

Economics of the European Cohesion Policy

GÁL ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT

GÁL Zoltán: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; egyetemi tanár, Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Regionális Tudományok és Statisztikai Tanszék; 7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40.; galz@rkk.hu

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; skovacs@rkk.hu

Zoltán GÁL: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; professor, Kaposvár University, Faculty of Economic Science, Department of Regional Studies and Statistics; Guba Sándor u. 40., H-7400 Kaposvár, Hungary; galz@rkk.hu

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; skovacs@rkk.hu

Az Európai Unió fejlődéstörténetének egyik meghatározó momentuma a társadalmi, gazdasági és területi kohézió, mely a szolidaritás, a méltányosság és az igazságosság elvén alapul (Horváth 2004; Rechnitzer 2007). A kohéziós politika kialakításának szükségességét az Európai Közösség területi expanziója, az újabb bővítések és a gazdasági-társadalmi heterogenitás növekedése hozta magával már az 1980-as években. A kohéziós és a strukturális politika nemzetközi és hazai szakirodalma jelentős – mint arra ez a könyv is több ponton utal. A Fábián Attila és Pogátsa Zoltán által szerkesztett kötet az elméleti és empirikus elemzések és összegzések mellett a 2014 és 2020 közötti uniós tervezési ciklus kihívásait, intézményi kereteit is bemutatja, kiemelve az új elemeket és a fennálló hiányosságokat. A kötet hiánypótló, mivel a csatlakozás óta eltelt programozási időszakok értékeléséről magyar nyelven nem készült a válság hatásait is figyelembe vevő szintézis. Ugyanakkor a munka arra is vállalkozott, hogy a 2014 és 2020 közötti tervidőszak céljait, a területi irányítás új elemeit, valamint a kohéziós politikát is meghatározó (környezeti, fenntarthatósági és társadalmi) fo-

lyamatokat is bemutassa. Az Akadémiai Kiadó Modern Regionális Tudományi Szakkönyvtár sorozat legújabb kötetének szerzőgárdája szisztematikusan elemzi a kohéziós politikát közgazdaságtani elméleti modellek, európai szakpolitikai elemzések és összehasonlító esettanulmányok segítségével.

A Pogátsa Zoltán által jegyzett első fejezet az európai kohéziós politika evolúcióját újszerű módon – a nemzetközi (politikai) gazdaságtan és a fejlődés-gazdaságtan elméleti keretrendszerébe illesztve – tárgyalja. Az európai integráció gondolatának megszületésével egyidős az együttműködés „mikéntjének” kérdésköre. A föderalista, funkcionalista és intergovernmentalista nézetek folyamatosan és párhuzamosan vannak jelen, azonban a történelmi helyzetek, gazdasági események, a tagállami érdekek mindig valamelyik nézet felemelkedéséhez vezettek. A szerző ezekbe az elméleti keretekbe helyezve tekinti át a közösségi együttműködés elmélyülésének mérföldköveit. Elsőként az Európai Szén- és Acélközösség ágazati együttműködés segítette a föderalista eszméket, majd 1955-től inkább a funkcionalista elvek érvényesültek. A maastrichti szerződés (1992) valamelyest ismét visszahozta a föderalista lehetőségeket. A teljes politikai unió az egységes szimbólumok és a közös valuta megjelenésével nem jött létre, főként a nemzeti kormányok érdekei, a kezükben maradt döntési kompetenciák, ezáltal a gyenge közösségi érdekérvényesítés miatt. Pogátsa ezek közül kiemeli a közös kisebbségvédelem, az egységes szociális háló hiányát, illetve azt, hogy a közösségi szervezeteknek nincs beleszólásuk a tagállamok demokratikus berendezkedési és alkotmányossági modelljeibe.

A kohézió erősödése, azaz a regionális különbségek csökkenése felfogható a térségek fejlődésének és gazdasági növekedésének eredményeként, ezért a szerző fontosnak tartja a területi politika makrogazdasági kereteinek kijelölését, illetve az interdiszciplináris megközelítést. A diszciplínák közötti hídépítést a politikai, intézményi, társadalmi és környezeti szempontokat komplexebben integráló (internalizáló) nemzetközi politikai gazdaságtani és fejlődés-gazdaságtani elméletek bemutatásával kezdi. Ennek nem titkolt célja volt, hogy a regionális tudományok számára lehetőséget teremtsen az új elméleti diskurzusok felé való nyitásra. Ugyanakkor a fejezetből hiányzik a regionális tudomány, illetve a regionális gazdaságtan új irányzataira (pl. új gazdaságföldrajz, evolúciós közgazdaságtan és gazdaságföldrajz, területi innovációs vagy tudásgazdaságtan) való utalás. Az interdiszciplináris hídépítés kétirányú folyamatának bemutatását csak ezen elméletek tárgyalása tette volna teljessé, mivel az Európai Unió kohéziós politikájának reformjában és paradigmaváltásában az új regionális tudományi irányzatok alapvetései meghatározó szerepet játszottak. Ugyanakkor a 4. fejezetben e regionális tudományi elméletek egy részével – eltérő kontextusban – foglalkozik egy másik szerző, de fontos lett volna a fejlődés-gazdaságtani elméletekkel való együttes bemutatás is.

Pogátsa – egyfajta evolúciós keretbe helyezve – értékeli a közgazdaságtan növekedés- és fejlődéselméleti modelljeit, a legáltalánosabb neoklasszikus Solow-modelltől a függőségi és egyenlőségi (egyenlőtlenségi!) elméletekig. Jól

látható, hogy a korábbi elméleti modellek mindig leegyszerűsített gazdaságfogalommal dolgoztak, externalizálták a gazdasági növekedés és a fejlődés számos meghatározó tényezőjét. Ez volt velük szemben az endogén növekedésemelletek és fejlődésgazdaságtan legjelentősebb kritikája is. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a térgazdaságtani elméletek még gyorsabban reagáltak a neoklasszikus kihívásra, mint a fejlődésgazdaságtan, pontosabban a fejlődésgazdaságtan elméleteibe integrálták a területi szempontokat. Ezeket részletesebben elemzi a 4. fejezet.

A neoklasszikus modellek a növekedést és a fejlődést általában szinonimaként használják, azonban a 20. század második felében világossá vált, hogy a növekedés csak bizonyos pontig fejlődéstámogató, mivel ökológiai és biológiai korlátai vannak (Meadows et al. 2005), így e szint felett már jelentős szociálpszichológiai és környezeti károkkal jár. Másfelől közelítve, a gazdasági növekedés jóléti állami beavatkozások nélkül társadalmi polarizációhoz, jövedelmi és területi egyenlőtlenségekhez vezet, elsősorban a tőketulajdonosoknak kedvez. A szerző idézi az egyenlőtlenségekkel foglalkozó két közgazdászguru (Milanovic 2016; Piketty 2014) gondolatait. Kiemelhetjük, hogy Milanovic (2016) legújabb könyvében nemcsak az országokon belüli, hanem a globális szintű egyenlőtlenségeket és jövedelmi viszonyokat is vizsgálja. Ebből a szempontból a fejlett világban (így Európában és az USA-ban is) az egyenlőtlenségek további növekedése várható. Ennek súlyos következményei prognosztizálhatók nemcsak a középosztályokra, hanem a fejlett világhoz legszorosabban integrálódó, közepes jövedelemszintű félperifériákra, így Kelet-Közép-Európára vonatkozóan is. Vagyis a közösségi kohéziós politika akkor hathat a társadalmi és gazdasági kiegyenlítődesre, ha a piaci mechanizmusok mellett a redisztribúció is megjelenik. Ezt prognosztizálta az ESPON Territorial Scenarios and Visions for Europe – 2050 projekt is, amely a 2050-es időhorizontra¹ készítette el a területi fejlődés forgatókönyveit az európai térség számára. Az előrejelzések alapján az országok közötti különbségek alig csökkennek, lényegében stagnálást prognosztizálnak a modellek, ugyanakkor az országokon belüli területi különbségek erősen növekednek. Ha e folyamatokat befolyásolni képes szakpolitikák nem változnak, akkor Európán belül a mainál erősebb törésvonalakkal, illetve a déli és a kelet-európai régiók végleges leszakadásával számolhatunk (Gál, Lux 2014).

A Fábián Attila által jegyzett fejezet az EU kohéziós politikájának fejlődését, intézményrendszerét és céljait mutatja be. Az európai kohézió hiányosságai elsősorban a területi különbségekből fakadnak. E különbségek egyrészt a tagállamok közötti fejlettségbeli különbségekből erednek, s a centrum-periféria (nyugat-keleti) keretrendszerében manifesztálódnak, másrészt az egyes tagállamokon belül is jelentős területi különbségek vannak, amelyek csökkentése a kohéziós politika minden erőfeszítése ellenére sem sikerült. Ez még inkább igaz a korábban is nagy kiterjedésű hátrányos helyzetű térségekkel rendelkező országokra (Dél-Európa), de legfőképpen a kohéziós politika erőforrásait csak egy évtizede használó kelet-közép-európai új tagállamokra. Ez utóbbiak esetében

főképp a fővárosi régiók kiemelkedő – éppen ezért erősen polarizáló – szerepe nyilvánvaló. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a kohéziós politika programjainak cél- és eszközrendszere korántsem egységes, tervezési ciklusról ciklusra változik. A 2000–2006-os ciklus így kiemelt célként kezelte az elmaradott régiók strukturális alkalmazkodásának ösztönzését, a gazdasági szerkezetváltás támogatását és az oktatási, szakképzési és foglalkoztatási rendszerek korszerűsítését. A 2007–2013 időszak a konvergencia, a regionális versenyképesség és a területi együttműködés prioritásait a közlekedésfejlesztés (elérhetőség javítása és bekapcsolódás) és a környezetvédelem (fenntarthatóság) célkitűzéseivel egészítette ki. E fejezet korrekt áttekintést nyújt a szakpolitikáról, de a kohéziós politika eredményeinek értékelésére nem vállalkozott a szerző.

Tóth Balázs István a tagállamokon belüli területi egyenlőtlenségek problematikájával foglalkozó fejezete a térségi és helyi potenciálok nyugvó endogén fejlődés és a területi egyenlőtlenségek összefüggésrendszerének kitűnő összefoglalását adja. A fejezet áttekinti az endogén fókuszú, illetve a kohéziós politika szempontjából jelentősebb növekedésméletek egy részét. Tárgyalja az új gazdaságföldrajz, az evolúciós gazdaságtani, területi versenyképességi és a tudásgazdaságtani megközelítéseket is, ugyanakkor a klasszikus európai strukturális és kohéziós politikát részben megalapozó polarizációs modellek rendszerbe foglalása elmaradt. A polarizációs modellek – a neoklasszikus növekedési elméletekkel és az exportbázis-elmélettel ellentétben – a fejlődési különbségek növekedésében látják a regionális fejlődés természetét. Myrdal kumulatív oksági (1957) modellje, vagy Hirschmann (1958) szektorális és területi szempontokat integráló „előre- és hátramatató kapcsolatokat” (forward-backward linkages) bemutató elmélete is a térségek (régiók) közötti egyensúlytalanság alapfeltevéséből indul ki, amely a területi egyensúlyt megzavaró komplex folyamatok halmaza. A térgazdaságtani szempontú szakpolitikai válaszok is hamar megszülettek: a növekedési (Perroux 1956, 1982; Richardson 1973) és fejlesztési pólusok (Boudeville 1966; Lasuén 1969) modelljében. Ez utóbbiak meghatározó területi kiegyenlítő (intézményi) mechanizmusként épültek be a fejlesztő állam makromegközelítésű koncepciójába.

A fejezet áttekinti a területi felzárkózás problematikáját, s értékeli a területi divergencia és konvergencia európai és hazai trendjeit. Ugyanakkor a téma szakirodalmának áttekintése korántsem teljes. Szükség lett volna utalni a területi egyenlőtlenségeket leíró empirikus konvergenciavizsgálatokra (Barro, Sala-i-Martin 1992; Gardiner, Martin, Tyler 2004). E tanulmányokból egyértelműen kitűnik, hogy a térségek közötti polarizáció – különösen a válság időszakaiban – tovább erősödött. A szerző részletesen áttekinti a kohéziós politika hatékonyságát vizsgáló modelleket. A kohéziós politikai célok érdekében elköltött pénzek hatásának vizsgálatára számos ökonometriai-statisztikai modell, szimulációs módszer létezik, melyek közül több mikroszintű, illetve makroszintű elemzés. Az első – az EU által is támogatott keretmodell – a HERMIN volt, mely a periférikus régióknak nyújtott támogatások hatásainak kimutatására szolgált, azonban a használható-

sága korlátozott volt a strukturális változások nem megfelelő kezelése és az ipari szektor túlzott hangsúlyozása miatt. Ezt követően számos új modell jelent meg (QUEST, TEQUILA, MASST-modellcsalád, RHOMOLO, vagy a magyar tudományos közösség által leginkább ismert GMR megközelítésű modellek). E módszertan alkalmazásának eredményeként elmondható, hogy a regionális hatásvizsgálatok összetettek, változatosak, végeredményüket tekintve azonban lényegi eltéréseket nem mutatnak. Heterogenitásuk az egységes közösségi módszertan hiányára utal.

Czegléd Tamás a kötet 5. fejezetében az Európai Unión belül kialakult reálisán érzékelhető centrum-(fél)periféria viszonyrendszert járja körül a nemzetközi munkamegosztásban, illetve a külkereskedelemben elfoglalt pozíciók alapján. A jelenség nem új keletű, már az ipari forradalom időszakában elkezdődött az élenjáró országok és az iparosításban lemaradó államok közötti fejlődési olló nyílása, amely aztán a világháborúk és Európa keleti felében kialakult szocialista berendezkedés miatt tovább erősödött. A szerző statisztikai adatokkal bizonyítja a kettészakadt uniót, a jövedelmi és bérvizonyok, a külföldi munkődöntőke-beáramlás, az emberi fejlettségi index, a start-up vállalkozások és innovációs mutatók segítségével. Minden elemzett adatsor egyfajta nyugat-kelet lejtőt mutat, például az Európai Bizottság kategorizálásában a kelet-közép-európai térségben nincsenek vezető innovátorok, a követők csoportjába is csak Szlovénia sorolható, míg a térség többi állama az innovációk területén mérsékelt teljesítményt produkál.

A természeti környezet a gazdasági növekedésnek határt szab, amelyet a Római Klub jelentéseiből az Európai Közösség már korán felismert, és elkötelezte magát a fenntarthatóság, illetve a természeti környezet megóvása mellett. A kötet 6. fejezetében Pappné Vancsó Judit és Jankó Ferenc a fenntartható fejlődés eszmerendszerének kialakulását és annak európai uniós dokumentumokba való integrálását mutatja be. 2001-ben elkészült az EU Fenntartható fejlődés stratégiája, amelyet azóta több ízben is felülvizsgáltak (2006, 2009). E dokumentumok megállapítják, hogy megvan ugyan az uniós politikai akarat, a megvalósítás területén azonban mutatkoznak hiányosságok. Az Európa 2020 stratégia a korábbi lisszaboni stratégiát a szegénység elleni küzdelem felvállalásával és a fenntarthatóság erőteljesebb hangsúlyozásával újította meg. E fejezetben a szerzőpáros a fenntarthatóság és a területi politika összefüggéseit elemzi, a magyarországi vonatkozásokat pedig külön fejezet tárgyalja. Foglalkoznak a fenntarthatóság mérésének problematikájával, felsorolják a nemzetközi szervezetek által kidolgozott indikátorokat, mindemellett az olvasónak hiányérzete támadhat, mivel a fejezetben nem térnek ki e mutatók tagországonkénti összehasonlítására.

Pogátsa Zoltán a 7. fejezetben az EU kohéziós politikai paradigmaváltásának és reformjának alapjául szolgáló Barca-jelentést² vette górcső alá. Az Európai Bizottság Fabricio Barca olasz pénzügyi és gazdasági szakembert kérte fel 2009-ben egy gazdasági elemzés elkészítésére. Pogátsa Zoltán kritikája a politi-

kai anomáliákat és a társadalmi kohézió hiányosságait emeli ki a Barca-jelentés kapcsán. A jelentés nem tagadja, hogy a korábbi kohéziós források megszerzésében a politikai befolyás és a lobbierő meghatározó volt, következésképpen a helyi elitcsoportok szerezték meg a források jelentősebb részét. Ugyanakkor a jelentés hangsúlyozza, hogy ez az allokációs anomália a méltányosság és hatékonyság célkitűzésének segítségével megszűnik, és így nem kell számolni ezen allokációs anomáliák tartós fennmaradásával. Szintén aggályos, hogy a jelentés bár elismeri a szociálpolitika közösségi szintű létjogosultságát, azonban nem veszi figyelembe, hogy e szakpolitika közösségi szintű érvényesítése a tagállamok érdekkülönbségei és eltérő berendezkedése miatt sem lehetséges, ráadásul a tagországok között abban sincs összhang, hogy egyáltalán szükség van-e redistribúcióra. Pogátsa hangsúlyozza, hogy ezek az anomáliák nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a források konvergenciahatása elmaradt a várakozásoktól. Mindezen kritikai megjegyzések ellenére a Barca-jelentésnek szerepe volt abban, hogy napjainkra jelentősen átalakult a kohéziós és strukturális politika. A fejlesztési források transzfere ma már a Bizottság és a tagországok között létrejött partnerségi szerződéseken keresztül valósul meg. A 2014–2020-as programozási időszakban – a korábbiaktól eltérően – már a több alapból (multi-fund) történő finanszírozás és a forráskoncentráció jellemző. A helyi alapú (place-based) fejlesztés új eszközökkel (CLLD, ITI, SUD) gazdagodott, s továbbra is jelentős források állnak rendelkezésre a transznacionális, határ menti nemzetközi együttműködések támogatására.

A Barca-jelentés reformjavaslatait, illetve a kohéziós reform vitájának eredményeként kialakult konszenzust mutatja be Heil Péter a 8. fejezetben. Az új kohéziós politika sokkal inkább az unió egészének versenyképességére fókuszáló fejlesztéspolitika, mintsem a szolidaritás politikája. Ez azonban rövid távon még nem okoz jelentős forrásvesztéseket a kevésbé fejlett országoknak, de egyes esetekben (pl. Magyarországon) reálértéken mintegy 20%-kal kevesebb forrás érkezik az unióból, mint az előző periódusban. A szerző Magyarország vonatkozásában a célok teljesülésének intézményi kockázatait hangsúlyozza, így többek között a regionális fejlesztési tanácsok felszámolását bírálja, megkérdőjelezi a megyei szint fejlesztéspolitikai alkalmasságát, és összességében aggályosnak tekinti az intézményrendszer teljes átalakítását.

A kötet utolsó fejezete (Setényi János, Janky Béla, Vargha Márton és Ámon Ada a fejezet szerzői) Magyarországra fókuszál, a humán erőforrások fejlesztése (oktatáspolitikai), a társadalmi kirekesztés, valamint a környezeti és energiapolitikai fenntarthatóság területi vonatkozásait elemezve. A magyar példa e területeken korántsem pozitív. Az, hogy az uniós place-based szemlélettel, a többszintű kormányzás lehetőségeivel szembehaladva a kormányzat 2010 után egy jelentősen centralizált struktúrát hozott létre a fejlesztéspolitikában, önmagában nem negatívum. A megvalósításnak mindenféle társadalmi konszenzust és előzetes hatásvizsgálatot nélkülöző módja már annál inkább bírálható. A szerzők szerint a humán erőforrás-politika kudarcai az oktatási rendszer minden

szintjének leépülésében és torzulásokkal tarkított átalakulásában öltenek testet. A szakképzési rendszer teljes átalakítása, a közoktatás és a felsőoktatás reformjai a humánerőforrás-ellátási rendszer leépülését jelzik. Emellett az unió fenntarthatósági céljaival is szembe megy az ország, mind a külső függőség, mind pedig az energia-előállítás és -felhasználás tekintetében. Magyarország orosz energetikai függőségét fokozza, hogy a megújuló energiaforrások ösztönzése helyett a prioritás a Paksi Atomerőmű bővítését célzó megaberuházás. A megújuló energiaforrásokkal összefüggésben azonban a szerzők nem hangsúlyozzák a hatékonysági és helyettesíthetőségi szempontokat, pedig az energiapolitika tervezésében a közepesen fejlett országok – így Magyarország – számára ezek a szempontok fontosabbak, mint a legfejlettebb európai uniós országok esetében.

Összegzésként elmondható, hogy Az európai kohéziós politika gazdaságtana tizenegy szerzője kiemelkedő munkát végzett a könyv megírásával. Az Európai Unió egyik legjelentősebb közösségi szakpolitikáját – annak születésétől napjainkig – tekintették át széles körű módszertani bázisra és empiriára támaszkodva. A szerzők a kelet-közép-európai, illetve a magyar vizsgálati szempontokat is beemelték a kötetbe. Úgy véljük, a kötet méltó része az Akadémiai Kiadó Modern Regionális Tudomány sorozatának, s hasznossága megkérdőjelezhetetlen a regionális tudományi kutatásokban és a felsőoktatásban egyaránt.

Jegyzetek

- 1 Részletesebben lásd: https://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/ET2050.html (Letöltés: 2016. május 10.)
- 2 Részletesebben lásd: http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/barca-en.htm (Letöltés: 2016. május 2.)

Irodalom

- Barro, R. J., Sala-i-Martin, X. (1991): Convergence across states and regions. *Brookings Papers on Economic Activity*, 22., 107–182. <http://doi.org/cbkmf6>
- Boudeville, J-R. (1966): *Problems of regional economic planning*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- Gál, Z., Lux, G. (2014): *ET 2050 - Territorial scenarios and visions for Europe*. Territorial Scenarios and Visions for Central and Eastern Europe Vol. 8. ESPON (European Spatial Planning Observation Network), Luxembourg
- Gardiner, B., Martin, R., Tyler, P. (2004): Competitiveness, productivity and economic growth across the European regions. *Regional Studies*, 9., 1045–1067. <http://doi.org/cb9bvww>
- Hirschmann, O. (1958): *Strategy of economic development*. Yale University Press, New Haven
- Horváth Gy. (2004): A strukturális politika és a kelet-közép-európai régiók. *Területi Statisztika*, 3., 236–251.
- Lasuén, J. R. (1969): On growth poles. *Urban Studies*, 2., 137–161. <http://doi.org/dzxdjs>

- Meadows, D., Randers, J. Meadows, D. (2005): *A növekedés határai*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Milanovic, B. (2016): *Global inequality: A new approach for the age of globalization*. Harvard University Press, Cambridge <http://doi.org/bmjz>
- Myrdal, G. (1957): *Economic theory and underdeveloped regions*. Duckworth&Co., London
- Perroux, F. (1955): Note sur la notion de pôle de croissance. *Économie appliquée*, 8., 307–320.
- Perroux, F. (1982): *Dialogue des monopoles et des nations: équilibre ou dynamique des unités actives?* Presses universitaires de Grenoble, Grenoble
- Piketty, T. (2014): *Capital in the twenty-first century*. Harvard University Press, Cambridge <http://doi.org/bmj2>
- Rechnitzer J. (2007): Az európai regionális politika és városfejlődés. *Magyar Tudomány*, 6., 692–703.
- Richardson, H. W. (1973): *Regional growth theory*. Macmillan, London <http://doi.org/bmj3>

Fábián A., Bertalan L. (szerk.): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015 (Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 2015. 528 o.)

HEGEDŰS JUDIT

HEGEDŰS Judit: PhD-hallgató, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtan Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; hege.judit@gmail.com

Judit HEGEDŰS: PhD student; Institute of International and Regional Economics, Faculty of Economics, University of West Hungary; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; hege.judit@gmail.com

Évszázadok óta otthonként tekintünk a Kárpát-medencére, függetlenül a történelmi eseményektől. Az etnikai, nyelvi, politikai, demográfiai, gazdasági különbözőségek ellenére a múltban többször volt példa a nemzetek közötti együttműködésre, de a széthúzásra is. Jelenleg ismét a kezdeményezések, az országok közötti együttműködések, az átjárhatóság, a felsőoktatási és a gazdasági együttműködések időszakát éljük. A történelem során jellemzően hasonló társadalmi-gazdasági folyamatok zajlottak le a szomszédos területeken, ennek ellenére a népek, nemzetek sokszor nem egymástól vártak segítséget, hanem külföldi tőkebefektetőktől vagy az Európai Uniótól. Összességében ma mégis állíthatjuk: a Kárpát-medence területei különbözőségük ellenére is egységet alkotnak.

A Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán 10 éven keresztül megrendezett Területfejlesztési Szabadegyetem jubileuma alkalmából konferenciát szerveztek. A rendezvény pódiumbeszélgetéseinek résztvevői és további neves felkért szerzők írásaiból tanulmánykötet jelent meg. Ezt a könyvet mutatom be a recenzióban, amelynek kapcsán egy alapvető kérdésünk lehet: mennyire ad koherens, egybehangzó képet a Kárpát-medencéről.

Az Otthon a Kárpát-medencében kötet szerzői a Kárpát-medence mint sajátos európai makrorégió különböző kérdéseit dolgozták fel. Hogyan változott geopolitikai helyzete? Milyen vándorlási, etnikai folyamatok zajlottak le a régióban? Milyen szerepet tölt be az identitás a területi átrendeződés során? Milyen társadalmi viszonyok jellemzik a térséget? Hogyan alakul át a felsőoktatás regionális szerepe? Milyen gazdaságfejlesztési eszközöket alkalmaztak, és ezáltal milyen eredményeket értek el? Hogyan változik a határok szerepe, mennyi-

re fontosak az együttműködések, a határ menti kapcsolatok a makrorégióban?

A tanulmánykötet öt tematikus fejezetben járja körül a fenti kérdéseket. Az első fejezet három tanulmánya a Kárpát-medence változó geopolitikai helyzetét tárgyalja (Tóth Imre; Gulyás László, Szávai Ferenc; Hajdú Zoltán), ezek közül utóbbi tanulmánya az, amely szintetizáló választ igyekszik adni a felvetett kérdésre, a tanulmány fókuszába helyezve a Kárpát-medencében az elmúlt évszázadban végbement és jelenleg is zajló demográfiai, etnikai, geológiai, gazdasági, politikai, térszerkezeti és közigazgatási folyamatokat. „Az Alpok, a Kárpátok és a Dinári-hegység hegykoszorúja körbezár egy geomorfológiai értelemben vett medencét (amelynek léte egyetemlegesen elfogadott), amelyet a szakirodalomban korszakonként, országokként, tudományterületekenként, nyelvenként stb. eltérően Kárpát-, Pannon-, Magyar-, Közép-Duna-, Kárpát-medence névvel illettek, illetve ma is megneveznek.” (Hajdú 2015, 45.). Ezt a medencét a folyamatos változás és alkalmazkodás jellemezte az elmúlt évszázadokban, és ez ma is igaz. Ennek megfelelően a hatalmi átrendeződések, politikai és gazdasági változások erősen meghatározták az itt élő népek, nemzetiségek sorsát, arculatát és egymáshoz való viszonyát.

A könyv második blokkjának – identitás, vándorlási és etnikai folyamatok – több tanulmánya is érinti a 20. század viharos történéseit, és annak hatásait vizsgálja a medence országaiban, városaiban, egyes kisebbségi közösségeiben egészen a jelenig. A Kárpát-medencében különböző nemzetiségek, etnikumok élnek egymással szoros kölcsönhatásban. Összetételük, térszerkezeti elfoglalt egységük a történelem során folyamatosan változott, változik a mai napig. Ugyanakkor a közös múlt, hagyományok, politika miatt az egymásra hatásuk – mind negatív, mind pozitív értelemben – erős és meghatározó, és erre a tanulmányok kitűnő példákat hoznak fel (Kocsis Károly, Tátrai Patrik; Szirmai Viktória; Lados Gábor, Hegedűs Gábor, Kovács Zoltán, Boros Lajos; Sik Endre, Szeitl Blanka; Gábrity Molnár Irén; Kincses Áron; Jankó Ferenc, Bertalan Laura). Hogyan változott a népesség összetétele és száma az elmúlt időszakban? A határok folyamatos eltűnését követően milyen demográfiai folyamatok figyelhetők meg? Ezekre a kérdésre például Kocsis Károly és Tátrai Patrik összefoglaló tanulmánya igyekszik átfogó választ adni. De a nagy közfigyelemben lévő témák közül a magyarországi kivándorlás is elemzés tárgyát képezi Lados Gábor és munkatársainak írásában.

A társadalmi viszonyokra, illetve a gazdasági folyamatokra vonatkoztatva a történelmi szemlélet elmondható a harmadik és a negyedik fejezetről is, ahol a társadalmi viszonyok, illetve a gazdaságfejlesztés, gazdasági együttműködések tanulmánycsoportra szerteágazó témákat felölelve a Kárpát-medencét mint gazdasági teret elemzi és mutatja be (Pogátsa Zoltán; Takács Zoltán; Gál Zoltán; illetve Péti Márton, Szabó Balázs; Kiss Éva; Lengyel Imre, Mozsár Ferenc; G. Fekete Éva; Ricz András, Nagy Imre, Juhász Bálint; Nagy Benedek; Kerekes Sándor). Milyen hatást fejtenek ki a nemzetállamok egymásra egy adott földrajzi területen belül úgy, hogy kultúrájuk, gazdaságuk, hagyományaik a történelem során szo-

rosan kapcsolódtak egymáshoz? Kire milyen hatást gyakorolt a piacgazdaságra történő átállás, a neoliberais nézetek? Pogátsa Zoltán megállapítja, hogy a rendszerváltást követően Magyarországon a jóléti állami funkciók csak névleges szerepet tölthettek be. A gazdasági felzárkózást és a társadalmi mobilitást az állam elsősorban külföldi befektetőktől várta. A jóléti redistribúció hiánya volt az egyik oka a társadalmi polarizációnak, egy nagyon széles szegény réteg súlyos leszakadásának.

Gál Zoltán írásával a felsőoktatás is fókuszba került. A szerző megállapítja, hogy az 1990-es évektől egyre intenzívebbé vált a tanulmányi célú mobilitás/migráció, ami a Kárpát-medencei felsőoktatás nemzetköziesedését lendítette fel. A folyamatot kicsit mérsékelte a határon túli kisebbségi intézményfejlesztések és kihelyezett képzések megvalósítása, ami hozzájárult a kisebbségi elitközösségek megtartásához. Magyarországon a felsőoktatás regionális szerepe átalakul, tovább mélyül a szakadék a főváros és a vidék között. A fővárosi felsőoktatás intézményi és hallgatói koncentrációja erősödik, míg a vidéki központok gyengülnek. A magyar fejlesztéspolitika felsőoktatásra vonatkozó középtávú céljai helyesen jelölik ki a beavatkozási pontokat, azonban a területi anomáliákra nem fektetnek kellő hangsúlyt.

Jól reflektál egymásra Szirmai Viktória, illetve Péti Márton és Szabó Balázs tanulmánya. Írásaikból kiviláglik, hogy a gazdasági fejlettségben jelentős különbségek vannak a Kárpát-medencében az egyes külhoni nemzetrészek között. A külhoni magyarság képzettsége elmarad a magyarországi és az adott ország többségi társadalmának körében mért szinttől. A hagyományos makroszemponturné elemzések sorát gazdagítja Kiss Éva tanulmánya is, amely szerint a külföldi tőkebefektetések kismértékben járultak hozzá a szomszédos országok közötti gazdasági kapcsolatok elmélyüléséhez. Lengyel Imre és mások írásai egyetértettek abban, hogy a területi különbségek mérséklésére az uniós kohéziós politika lehetőséget nyújt, a területfejlesztésre szükség van. A véleménykülönbségek a fejlesztési célok kijelölésében, a tervezésben, a térbeli keretek, valamint az intézményrendszer meghatározásában voltak. Az elmúlt évek regionális politikája nem tudta megállítani a területi különbségek növekedését, ezért új, innovatív kezdeményezésekre van szükség, amelyek kulcsszereplői az egyetemi, szakmai kutatási műhelyek lesznek.

Az elmúlt évtizedben a határon átvivő együttműködéseknek – e témához a könyv ötödik tematikus blokkjában három tanulmány kapcsolódik – új típusú intézményesült keretei (EGTC, ETT) jöttek létre, amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források felhasználását, a határ menti perifériák felzárkózását, a széttöredezett térszerkezeti egységek „újjászerveződését”, erősítve a Kárpát-medence gazdasági, társadalmi kohézióját (Baranyi Béla; Kuttor Dániel; Ocskay Gyula).

A könyvet végigolvasva – bár a kötet inkább csak lazábban egymáshoz kapcsolódó tanulmányokból épül fel – sokszínű kép alakul ki a fókuszba helyezett Kárpát-medencéről, s a kötet helyenként igen hasznos információkat tar-

talmaz a területfejlesztési szakemberek számára is. A konferencia és a kötet nem a Területfejlesztési Szabadegyetem befejezését jelentette, jóllehet az egy új szakmai műhellyé alakult „Glokál szeminárium” néven. A szervezők törekvése ezzel a tematikai nyitás volt a Közgazdaságtudományi Kar oktatásában szintén megjelenő nemzetközi gazdálkodás szak irányába.

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Orosz–magyar nemzetközi szeminárium az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében (Pécs, 2016. március 4.)

Russian–Hungarian International Seminar at the Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences (Pécs, 4 March 2016)

VASZARI TAMÁS

VASZARI Tamás: PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; vaszari@mail.ru

Tamás VASZARI: PhD student, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; vaszari@mail.ru

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében orosz és magyar kutatók részvételével tartottak nemzetközi szemináriumot Pécsen, 2016. március 4-én. Az eseményen együttműködési megállapodást írt alá az Orosz Tudományos Akadémia Szibériai Tagozatának Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézete és az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete igazgatója. A megállapodás szövege az intézet honlapján, a www.rkk.hu oldalon olvasható, a konferencia szakmai-tartalmi részéről pedig jelen beszámolót közöljük. (A szerk.)

Valerij Vlagyimirovics Kulesov professzor, az Oroszországi Tudományos Akadémia tagja, előadásában Oroszország és Szibéria gazdaságának utolsó 70-75 évről beszélt, a múlttól, jelenről és a jövőről. Véleménye szerint a vizsgált időszak két szakaszra osztható: az olajárrobbanás előttré és az azt követőre. Az 1950-es és 1960-as években az olajexportból származó bevételek még nem gyakoroltak érdemi hatást a gazdaságra, az 1970-es évektől viszont ugrásszerűen megnőtt az olajexportból származó jövedelem, ami torzítani kezdte a fejlődés irányát: 2000-ben az olajbevételek aránya az állami költségvetésben 8-9% volt,

ez 2012–2014-re 52-53%-ra emelkedett, az ideális arány 20-22% volna. Napjainkban az orosz gazdaság erősen olajexportfüggő: ahhoz, hogy az ország gazdasága évente 3,5-4,5% növekedést produkáljon, 75 és 85 dollár körüli hordónkénti olajjára van szükség. Az olajár a rubel árfolyamára is hatással van: minél magasabb az olaj ára, a rubel annál erősebb a dollárhoz képest.

Az olajbevételek azonban nemcsak a szövetségi költségvetést, hanem az alacsonyabb szintű közigazgatási egységek (városok) büdzsáját is torzítják. A Moszkvában és Szentpéterváron székelő olaj- és bányaiipari vállalatok 18, illetve 5-6%-kal járulnak hozzá a városok bevételeihez. Szibériában az elmúlt 100 évben öt óriásprojekt valósult meg, négy a rendszerváltás előtt, egy pedig utána. A projektek közül három a közlekedésfejlesztéshez kapcsolódott, kettő pedig az energiaszektorhoz. Infrastrukturális projektek voltak a transzszibériai vasútvonal, a Bajkál–Amur-vasútvonal, amely 1932 óta folyamatosan épül és 4324 km hosszú, valamint az északi tengeri hajóút, amely a Kara-tengertől a Csendes-óceánig köti össze Szibéria északi városait. Az energetikai projektekhez tartozott a transzszibériai csővezetékrendszer, valamint a Jenyiszej folyón épült vízierőművek.

Az óriásprojektek mellett – a 20. században, különösen a 2. világháború idején – hadiüzemeket és ásványkincseket feldolgozó gyárakat telepítettek a térségbe. Szibéria gazdasága jelenleg főként a vegyiparra, az úriparra és az elektrotechnikára épül. Az olajexportból és a bányászatból származó exportbevételek kis hányada kerül vissza, a profit nagyobb része a központi költségvetésben (a fővárosban) realizálódik. A működő gyárak többségét még a szovjet időkben alapították, katonai megrendelések teljesítésére. A jelenlegi fejlesztési projektek között kevés a tudásintenzív befektetés, a tőke most is főleg a hadiiparba áramlik. Így a termelés szinte teljes mértékben állami megrendelésektől függ, az állam vásárlóereje pedig az olajexportból származó bevételektől. A csökkenő olajbevételek az állami beruházások visszaeséséhez vezettek. A szibériai diákok vagy az ország európai részére mennek tanulni (főleg Moszkvába), vagy a helyi egyetemekre. Ahhoz, hogy a helyi oktatási intézményrendszer is versenyképes alternatívát nyújthasson, az egyetemek Tomszkban, Krasznojarszkban és Novoszibirszkben stratégiai szövetséget kötöttek egymással.

Annak érdekében, hogy az Orosz Föderációban Szibéria megőrizhesse versenyképességét, átgondolt fejlesztési és kommunikációs stratégiára van szükség, vagyis Szibériát újra kell pozicionálni. A Szovjetunió megszűnése és a hadiipar válsága után Szibéria – földrajzi adottságait kihasználva – logisztikai központ lett, de az ehhez kötődő szolgáltatások nem tudják lekötni a helyben rendelkezésre álló és a gépgyártáshoz képzett munkaerőt. A megoldás az újraiparosítás lehet, amelynek révén nagy tömegben létesítenének munkahelyeket.

Vjacseszlav Jevgenyjevics Szeliversztov a közgazdaságtudományok doktora és a Régió, Gazdaság és Szociológia folyóirat főszerkesztője. Előadásának címe *A tudomány szerepe a novoszibirszki terület 2025-ig tervezett újraiparosítási programjának megvalósításában* volt. A novoszibirszki régió iparosítása az 1960-as években kezdődött és a rendszerváltásig tartott. Az 1990-es években az

ipar válságba jutott. Az utóbbi 10-15 évben a gazdaság számára a logisztika, valamint a szolgáltató szektor fejlődése jelentett némi kiutat, azonban ezek az ágazatok nem tudtak jelentős számú új munkahelyet létrehozni. Szibéria újraiparosítási programja egyrészt lehetővé tenné a térség erőforrásainak jobb kiaknázását, másrészt lekötne a helyben rendelkezésre álló, speciálisan képzett munkaerőt.

Az újraiparosítás során elsősorban a tudásintenzív tevékenységek fejlesztését és a regionális tudásközpontokkal való együttműködést támogatják állami forrásból. A partnerséghez azonban a kutatóközpontoknak is fejlődniük kell, jelenlegi kutatási eredményeik nem elégségesek a korszerű ipar fejlesztéséhez. Az egyetemek mellett működő kisebb spin-off cégek létrehozása megoldást jelenthet a kutatási eredmények bevezetésére a gyártási folyamatokba.

A tudomány és az ipar együttműködését az állam más eszközökkel is támogatja. Ezek közé tartozik a jogszabályi környezet alakítása, a projektszerű támogatás és az állami megrendelések juttatása. A célok egyértelműek: az importfüggőség csökkentése helyettesítő termékek gyártásával, a regionális és a későbbiekben akár nemzetközi szinten is versenyképes termékek kifejlesztése és előállítás. A kiemelt gazdasági ágazatok közé tartozik a nanotechnológia, a biológia, a gyógyszeripar, a hadiipar, az alumíniumgyártás és az infrastruktúra fejlesztése. Az állami támogatások rendszerével zászlóshajóprojekteket kívánnak megerősíteni, amelyek képesek rá, hogy az országos vagy nemzetközi piacra jutva pótlólagos jövedelmet vonzzanak a térségbe, s megrendeléseikkel iparági klasztereket, beszállítói hálózatokat fejlesszenek maguk körül. Ennek során várhatóan kialakulnak majd olyan kisebb cégek, amelyek további munkahelyeket teremtenek.

A moszkvai szkolkovoi innovációs központhoz hasonlóan Novoszibirszkben is megépült a Kolcovói Biotechnológiai Park. A 3000 m² alapterületű üzleti inkubátort 2007-ben kezdték építeni, és 2011-ben költöztek be az első használók. A tudományos parkban olyan cégek dolgozhatnak, amelyek egyrészt a kijelölt ágazatokban működnek (orvosbiológia, gyógyszeralapanyag-gyártás, biotechnológia, orvosi műszergyártás), másrészt van esélyük arra, hogy a régió fejlődésének motorjaivá váljanak.

Az újraiparosítás kísérleti jellegű, siker esetén modellként szolgálhat a távol-keleti területek fejlesztéséhez. Az innovatív technológiák alkalmazásának már most is vannak kézzel fogható eredményei: 2012 és 2014 között a novoszibirszki terület által előállított GDP 23%-kal bővült, 2020–22-ig további 30%-os emelkedés prognosztizálható. Valerij Kulesov kutatásai alapján a húzóágazatok közé sorolható az atomtechnológia, az alapkutatások és az innovációk, az egészségvédelem, az oktatás és a kommunikációs infrastruktúra fejlesztése.

Vagyim Manavirovics Gilmundinov, a Novoszibirszki Állami Egyetem docensének előadása az orosz gazdaság strukturális problémáival és fejlődési perspektíváival foglalkozott. 2012 előtt Oroszország teljesen a külső bevételi forrásoktól függött, a belső finanszírozás elégtelen volt. Az olajbevételeknek

köszönhetően az exportfüggőség folyamatosan erősödött, a reálbérek emelkedését nem követte a termelékenység javulása. A GDP növekedése szinte kizárólag az olajáraktól függött. Az ország jelenleg is függ a külföldi befektetőktől, de „nem eléggé” – elsősorban a nemzetközi korlátozó szabályozások miatt. Így az ország gazdaságában rejlő fejlődési potenciált nem lehet kiaknázni. A hazai tulajdonosok a magas kockázati szint miatt nem feketetik be tőkéjüket a gazdaság fejlesztésébe. A külső adósság aránya jelenleg a GDP 40%-a körül mozog, amely nemzetközi mércével nem nevezhető túl magas aránynak.

A gazdasági fejlődés azonban nemcsak az olajárak visszaesése és a nyugati szankciók bevezetése miatt torpant meg. A növekedés üteme – az elmúlt hosszabb időszakot is tekintve – csökkenő mértékű, ami azt jelzi, hogy a gazdasági struktúra nem megfelelő, az ezredforduló után kezdődő konjunktúra kifuladóban van. A belső fogyasztás ugyan emelkedik, de a magas importarány miatt a vásárlások nem ösztönzik eléggé a hazai ipart. Hozzá kell tenni, hogy a csökkenő exportbevételek miatt egyre kevesebb jut importra is. A csökkenő vásárlóerő összefügg a stagnáló, alacsony reálbérekkel, a reálbérek emelkedéséhez tőkebefektetésre lenne szükség a gazdaságban. A termelés ugyan nem esik drasztikusan, de az ipar strukturális problémákkal küzd, mivel az olajbevételekből az elmúlt években szociális kiadásokat fedeztek, tartalékalapot hoztak létre, és csak részben költöttek iparfejlesztésre. A megvalósult fejlesztési programok többsége az energiaszektorban történt, s nem ment végbe modernizáció a gazdaságban. Tehát sem az innovatív, sem a tudásintenzív gazdasági ágazatokat nem fejlesztették. Összefoglalva, 2012 és 2015 között az orosz gazdaságot az alábbi tulajdonságok jellemezték:

- nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági növekedéshez jelentős szerkezetváltásra lenne szükség;
- az energiahordozók magas exportaránya nem tartható fenn hosszú távon;
- a külföldi és hazai tőkebefektetéseket a jelenleginél jobban kellene ösztönözni;
- a monetáris politika nem a húzóágazatokat és a növekedési központokat támogatta;
- az országban kevés a kvalifikált munkaerő;
- egyre emelkedik az országgkockázat;
- magas az infláció, ami a gazdasági növekedést is korlátozza, az ebből eredő GDP-arányos veszteség 2013-ban 1%, 2014-ben 2,3%, 2015-ben 4% volt.

A strukturális problémák mellett kérdés, hogy az alacsony olajárak vagy a nyugati szankciók okoznak-e nagyobb károkat Oroszországnak. 2014-ben a szankciók 129, a tervezettnél alacsonyabb olajárak 157 milliárd dollár veszteséget okoztak Oroszországnak. 2015-ben ugyanez 275, illetve 416 milliárd dollár volt (60 dolláros átlagos olajáron számolva). A szankciók miatt kieső tőkebefektetések azonban hosszabb távon éreztetik hatásukat, mint az olajbevétel-kieséseké, hiszen így nem indulnak új projektek, amelyek felgyorsíthatnák a gazdasági szerkezetváltást. A nyugati szankciókra válaszul bevezetett exportkorlátozó intézkedéseknek vannak nyertesei is, például a mezőgazdaság és az

élelmiszeripar. Regionális szinten a nyertesek közé tartozik az ország mezőgazdasági művelésre alkalmas európai része, valamint az Altaj Köztársaság. A vesztesek közé sorolhatjuk az autóiipari körzeteket, Togliattit, Kalugát, illetve Krasznnojarszkot.

Lux Gábor, az MTA KRTK tudományos munkatársa előadásában az újraiparosítás lehetőségeivel és kihívásaival foglalkozott Közép- és Kelet-Európában. Újraiparosításra Közép- és Kelet-Európában azért van szükség, mert az ipar a szolgáltató szektornál több munkahelyet teremt, illetve a gyártótevékenység több addicionális, kívülről érkező jövedelmet hoz a térségbe. Problematikus, hogy a nagy hozzáadott értéket előállító tevékenységek továbbra is Európa magtérsegeiben folynak, s az EU perifériájára csak a kevésbé jövedelmező tevékenységeket szervezik ki. Mindemellett a közép- és kelet-európai térség függővé vált a külföldi működő tőkéttől, gazdasági növekedést csak új projektek képesek generálni, amelyek a 2008-as gazdasági válság óta egyre ritkábbak. A közép- és kelet-európai munkaerő drágább a kínainál, ami határt szab a külföldi tőkebefektetéseknek. Ugyanakkor az európai viszonylatban alacsony magyar bérek miatt a versenyképes hazai munkaerő az európai magtérsegebe áramlik. Hiányzik a nemzeti tőke is, amely nélkül nem jöhet létre nemzeti ipar. Nemzeti ipar nélkül pedig nem alakulnak ki hazai ipari központok sem, a klaszteresedés üteme szintén elégtelen. Kiutat jelenthet a helyi erőforrások jobb kiaknázása és a humán tőke fejlesztése.

Varjú Viktor, az MTA KRTK tudományos munkatársa a zöld gazdaság munkahelyteremtő képességéről, illetve a zöld gazdaság hiányáról tartott előadást. Pécs, miután önmagát az életminőség városaként definiálta, jelentős környezetvédelmi és energiahatékonysági beruházásokat valósított meg. Annak ellenére, hogy európai uniós támogatások révén e beruházások jelentős összegeket vonzottak a térségbe, hozzájárultak a környezetterhelés csökkentéséhez, a roszdazónák felszámolásához, illetve az életminőség javításához, mégsem tudtak hosszú távon is fenntartható, jelentős számú új munkahelyet létrehozni. A zöld gazdaság hatása tehát kettős: bár hozzájárul az életminőség javításához, arra nem alkalmas, hogy a régió traded szektorát erősítse.

A Magyar Regionális Tudományi Társaság programja a 2016–2019 közötti időszakra

Programme of the Hungarian Regional Science Association between 2016–2019

RECHNITZER JÁNOS, RÁCZ SZILÁRD

RECHNITZER János: elnök, Magyar Regionális Tudományi Társaság; tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt F. u. 10.; egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Regionális-Tudományi és Közpolitikai Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; rechnj@sze.hu

RÁCZ Szilárd: titkár, Magyar Regionális Tudományi Társaság; tudományos titkár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; szracz@rkk.hu

János RECHNITZER: president, Hungarian Regional Science Association; scientific advisor, Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Liszt F. u. 10., H-9022 Győr, Hungary; professor, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; rechnj@sze.hu

Szilárd RÁCZ: secretary, Hungarian Regional Science Association; scientific secretary, Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u 22., H-7621 Pécs, Hungary; szracz@rkk.hu

Eredmények a 2012–2015 közötti időszakban

A Magyar Regionális Tudományi Társaság 2012 és 2015 közötti tevékenységét értékelve megállapítható, hogy az előző középtávú programban kitűzött célok többségének elérése sikerült.

Alapelvünkhöz híven a társaság egy független civil szervezetként működik, amely ténylegesen képes összefogni, befogadni a területi kutatással, fejlesztéssel foglalkozó szakembereket.

Három kiemelt célunk közül kifejezetten sikeres volt a szakmai kapcsolatok erősítése (fórumok, konferenciák, tanácskozások szervezése, nemzetközi szervezetekben való aktív részvétel) és a szakmai ismeretek megosztása, bővítése (tájé-

koztatás, képzés, információk biztosítása). Sajnos a legfontosabb területi folyamatokat érintő politikai, gazdasági és társadalmi kérdésekben a *társasági véleménynyilvánítás* nem volt megfelelő, elegendő.

A *tíz stratégiai cél* tekintetében jelentős eredményeket sikerült elérni a tagsági kör szélesítése, a fiatalok (hallgatók, szakemberek) minél nagyobb körének bevonása terén, az ehhez kapcsolódó fórumok működtetésében. A tagozatok, különösen a tagozatvezetők munkájának alapvető jelentősége volt ebben, köszönetünket fejezzük ki ezért a tagozatok vezetőinek és tevékeny önkénteseinek. Az eltelt négy év során mind a hét hazai tagozatot és hétből öt határon túli tagozatot rendezvényekkel egybekötve meglátogattunk. A tagozatok működése változatosan alakult 2011 és 2015 között, rendszeresen működött Nyugat-Dunántúl (Sopron, Győr), Közép-Magyarország (Budapest, Gödöllő), Vajdaság (Szabadka), Dél-Alföld (Szeged). Működött, illetve alkalmanként működött Székelyföld (Csíkszereda, Székelyudvarhely), Közép-Erdély (Kolozsvár), Észak-Alföld (Debrecen), Dél-Dunántúl (Pécs), Észak-Magyarország (Miskolc), Közép-Dunántúl (Veszprém). Újjászervezendő a tagozat Nyugat-Szlovákia, Kelet-Szlovákia és Kárpátalja esetében. 2016 tavaszán megalakult az MRTT partiumi tagozata (Nagyvárad – Partiumi Területi Kutatások Intézete) és intézményesült a székelyföldi tagozat (megalakult a Székelyföldi Regionális Tudományi Társaság, fiatal regionalisták kezdeményezéseképpen).

A társaság önálló szakmai arcának, imázsának kialakítása jól sikerült. Részben ennek tudható be a számos új hazai és határon túli tag jelentkezése, aminek következtében stabilizálódott az aktív tagság 160-180 fő hazai és 90-95 fő határon túli taggal. 2015-ben rekordszámú hazai tagdíjfizetője volt az MRTT-nek: 197 fő.

A társaság hatékony működtetése szintén jelentős eredmény, sikeres pályázataink révén támogatásokat szereztünk, találtunk eseti szponzorokat, számottevő száma 1%-os felajánlást kaptunk – ezekért köszönettel tartozunk támogatóinknak. Részben pályázatok során bekapcsolódtunk az EU új tervezési időszakára való felkészülésbe és tervezésbe, figyelemmel kísértük a nemzeti tervekben a területi összefüggések és azok intézményi, finanszírozási kereteinek alakulását és szakmai rendezvényeken hangot adtunk ezzel kapcsolatos féllelmeinknek, a területi szemlélet háttérbe szorításának. Sajnos a határozottabb és eredményesebb szakmai véleménynyilvánítás hiátusként fogalmazható meg, illetve eseti ügyekre korlátozódott.

Eredményes volt a területi témában érintett szervezetekkel a kooperáció. Több országos társegyesülettel az évek óta megvalósult eredményes együttműködést az eddiginél szervezettebb, intézményesítettebb formában kívántuk folytatni, új tartalmi elemekkel kibővíve gyarapítani. Ennek érdekében három együttműködési megállapodást kötöttünk: 2012-ben a Magyar Statisztikai Társasággal, 2013-ban a Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesülettel és 2015-ben a Magyar Urbanisztikai Társasággal. Közös rendezvények, közös elnökségi ülés, együttgondolkodás, pályázatok valósultak meg.

A területi folyamatokban érintett szakemberek összefogása összességében pozitívnak tekinthető, a területiség szélesebb, árnyaltabb értelmezése következtében sikerült rendezvények keretében többször is megszólítani a területi folyamatokban érintett szakembereket, új témák és szakmai irányok felé nyitottunk (vidék-, település-, környezetfejlesztés). Hasonlóképp pozitívan értékelhető a térszemlélet társadalmisításának célkitűzése (a társadalom térszemléletének alakítása, erősítése, ennek tudományos és szakmai fejlesztésének – tervezés, menedzment – támogatása, fórumok biztosítása az ezzel kapcsolatos vitáknak, véleményeknek, eredményeknek).

A regionális tudományhoz kapcsolódó felsőoktatási, doktori képzések támogatása, azok együttműködési tereinek szélesítése, új képzési formák támogatása (nyári egyetem, szakkollégium, szakképzés, oktatói fórumok) terén nem sikerült számottevő eredményt elérni, mert a pozíciók megtartása rengeteg energiát vett el. A Kárpát-medencében kiépült magyar regionális tudományi műhelyek és területfejlesztési szakemberek bázisának további erősítése és erre építve a kelet-közép-európai együttműködésének ösztönzése, alakítása sem valósult meg, ennek eléréséhez még sok munkára lesz szükség, a vándorgyűléseken szokásos angol nyelvű szekcióülést is ennek megfelelően kell pozicionálni.

Eddigi eredményeink elérésében sokak támogattak minket, ezért köszönettel tartozunk az elnökség tagjainak, a tagozatok vezetőinek, társaságunk aktív tagjainak, a Regionális Kutatások Intézetének, rendezvényeink társszervezőinek, szakmai partnereinknek, támogatóinknak.

Célok a 2016–2019 közötti időszakra

A társaságnak *több kihívásra választ kell adni:*

- A területiség a hazai közpolitikában és közéletben elveszítette korábbi elismert pozícióját, így a szakmai körökben és a közfigyelemben visszafogottság (feledés) figyelhető meg.
- Generációváltás indult meg a regionális szakemberek körében, aminek részben a feldolgozását, részben pedig a fiatalításból következő szükség-szerű átrendeződését segíteni vagy éppen ösztönözni kell.
- A nemzetköziesedés kedvező tendenciáját minél szélesebb körben szükséges érvényesíteni a hazai és a nemzetközi szakmai körök folyamatos kommunikációjának megteremtésével.
- Nem dughatjuk a fejünket a homokba! A szakmai körök, valamint a területiséggel érintkező más közösségek is elvárják, hogy határozottabban megjelenítsük a regionális tudomány művelőinek véleményét, észrevételeit a hazai valóság változásaira.

A társaság alapelve változatlanul a független civil szervezetként való működés mint a magyar regionális tudomány szakmai fóruma.

Kiemelt céljaink:

- Elődeink és alapítóink (Enyedi György, Horváth Gyula, Buday-Sántha Attila) munkájának és szellemiségének továbbvitele, annak ápolása.
- Olyan témák feldolgozása (éves konferencia, tematikus munkamegbeszélések, tagozati ülések, társtársaságokkal közös tanácskozások), amelyek a hazai területi folyamatokat rövid és középtávon meghatározzák, annak alakulására meghatározóan hatnak.
- Nemzetközi kapcsolatok további erősítése, bekapcsolódás a kelet-közép-európai regionális szakmai közösségek munkájába, helyet adni a tanácskozásoknak, s ezeken a tagság aktívabb részvételének támogatása.
- Folytatni kívánjuk a határon túli regionális szakemberek összefogását, bekapcsolódásuk segítségét a hazai és nemzetközi tudományterületi szakmai programokba.
- Támogatjuk a tudományos ismeretterjesztés legfontosabb fórumait (könyvek, folyóiratok).
- Véleményt nyilvánítani a területi politikát érintő legsúlyosabb kérdésekben és azt eljuttatni az illetékes fórumokra.

Tevékenységek, akciók:

- *Tagozatok programszerű működése.* A 14 tagozat és tagozatvezető munkájának értékelése, éves beszámolók megjelenítése a honlapon. Középtávú tervek összeállítása és megvalósításának anyagi, szakmai támogatása. Évente legalább kettő tudományos rendezvény megszervezése, elnökségi látogatással egybekötött konferenciák két évente.
- *Kiemelt rendezvények* (vándorgyűlés, fiatal regionalisták konferenciája, regionális tudományi esték) rendszeres megszervezése, új rendezvények (pl. vitaestek) indítása (szabadegyetem folytatása új tematikával, Globál szeminárium elnevezéssel).
- *Stratégiai partneri viszonyunkat* fejleszteni a regionális tudomány legfontosabb szervezeteivel (MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, MTA Regionális Tudományi Bizottság), valamint a regionális tudományt oktató/kutató egyetemi tanszékekkel, doktori iskolákkal, továbbá igényes üzleti, piaci vállalkozásokkal.
- *A Tér és Társadalom* folyóiratot változatlanul illetménylapnak tekintjük, kiadását támogatjuk.
- *A Dialóg Campus* Kiadónál az újraindítandó *Studia Regionum* könyvsorozat támogatása (könyvbemutatók szervezése, könyvek vásárlása, előjegyzés toborzása).
- *A Detuope* online folyóirattal partneri viszonyra törekszünk, konferenciáink sikeres előadásait angol nyelvű tematikus számokban publikáljuk.
- *A fiatalok* (doktoranduszok, fiatal oktatók/kutatók/elemezők) és új kollégák bevonása a társaság működtetésébe, vezetésébe, a generációváltás folyamatosságának biztosítása.

- Az együttműködés elmélyítése a hazai társszervezetekkel (középtávú együttműködési tervek a Magyar Statisztikai Társaság, a Magyar Urbanisztikai Társaság és a Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület elnökségével), kapcsolatfelvétel más országos szakmai szervezetekkel (Magyar Földrajzi Társaság, Magyar Közgazdasági Társaság, Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület, Magyar Szociológiai Társaság).
- A nemzetközi kapcsolatok (ERSA/RSAI, RSA) rendezettek, a következő években a közép-európai szervezeti együttműködések erősítése a cél: osztrák, lengyel, cseh, szlovák, román, szerb, horvát, szlovén viszonylatban. A vándorgyűléseken megtartjuk a nemzetközi plenáris blokkot, ahol a regionális tudomány vezető európai szakemberei mutatkoznak be. Törekszünk a kelet-közép-európai meghívottak arányának emelésére mind a plenáris, mind az angol nyelvű szekció esetében.
- Szakmai állásfoglalások kidolgozása a hazai területi folyamatokat érintő legfontosabb kérdésekben, szakmai társszervezetek bevonásával.
- Az aktív tagok megtartása, tagtoborzás, lemorzsolódás csökkentése. Adatfrissítés, határon túli tagság erősítése, megújítása. Tudományos díjak, támogatások odaítélése. Tagjaink köszöntése a kerek évfordulójukon (70, 80 év). Rendszeres hírszolgáltatás.
- A működés és a rendezvények pénzügyi, szervezeti hátterének biztosítása: szponzorkeresés, pályázatok, 1%-os felajánlás, források megfelelő befektetése. A honlap folyamatos frissítése.

A programot a társaság elnöksége 2016. június 8-án jóváhagyta.

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az *Irodalom* követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a *könyv címe* (dőltbetűvel, utána pont), *alcíme* (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában.*

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a *folyóirat címe* (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérségi rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezet be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

4. Az internetes források rendezése újrakezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtd.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigyovabb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezető) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovat szerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasó szerkesztő veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasó szerkesztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

Articles

Viktória Gerdesics	
The appearance of Europeanness-Balkanness in Croatia's self-image during the EU-accession	3
László Fodor, Attila Barta, Mihály Fónai, Orsolya Bányai	
Local environmental protection in Hungary: A research hypothesis	19
Bálint Koós	
Agricultural public works programmes in Hungary	40

Outlook

Krisztina Juhász	
The geography of German companies' international expansion – Hungary as a host country	63

Report

Szilárd Rácz	
The spatial structure of Croatia	81

Horizontal research network

Erika Nagy	
Preface	105
Judit Timár	
Uneven spatial development – The lack and potentials of conceptualisation	106
Annamária Artner	
The problem of uneven development and catching-up	113
László Faragó	
Sociospatial disparities	118

Book reviews

János Pach	
The Hungarian political system – After a quarter century	125
József Lennert	
Bódi, F., Fábíán, G., Fónai, M., Kurkinen, J., Lawson, T. R., Pietiläinen, H. (eds.): Access to services in rural areas: A comparison of Finland and Hungary	141
Zoltán Gál, Sándor Zsolt Kovács	
Economics of the European Cohesion Policy	147
Judit Hegedüs	
Fábíán A., Bertalan L. (szerk.): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015	155

Scientific life

Tamás Vaszari	
Russian–Hungarian International Seminar at the Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences	159
János Rechnitzer, Szilárd Rácz	
Programme of the Hungarian Regional Science Association between 2016–2019	164

Information for contributors	169
------------------------------	-----

Tanulmányok

Gerdesics Viktória	
Az európaiság-balkániság megjelenése Horvátország belső imázsában az EU-csatlakozáskor	3
Fodor László, Barta Attila, Fónai Mihály, Bányai Orsolya	
Települési környezetvédelem Magyarországon: Egy kutatás előfeltevései	19
Koós Bálint	
Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban	40

Kitekintés

Juhász Krisztina	
A német vállalatok terjeszkedésének földrajzi jellemzői – Magyarország mint célterület	63

Ténykép

Rácz Szilárd	
Horvátország térszerkezete	81

Horizontális műhely

Nagy Erika	
Előszó	105
Timár Judit	
Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei	106
Artner Annamária	
Egyenlőtlen fejlődés és felzárkózás	113
Faragó László	
Társadalmi-területi egyenlőtlenségek	118

Könyvszemle

Pach János	
Körösényi A. (szerk.): A magyar politikai rendszer – negyedszázad után	125
Lennert József	
Bódi, F., Fábián, G., Fónai, M., Kurkinen, J., Lawson, T. R., Pietiläinen, H. (eds.): Access to services in rural areas: A comparison of Finland and Hungary	141
Gál Zoltán, Kovács Sándor Zsolt	
Fábián A., Pogátsa Z. (szerk.): Az európai kohéziós politika gazdaságtana	147
Hegedüs Judit	
Fábián A., Bertalan L. (szerk.): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015	155

Tudományos élet

Vaszari Tamás	
Orosz–magyar nemzetközi szeminárium az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében	159
Rechnitzer János, Rácz Szilárd	
A Magyar Regionális Tudományi Társaság programja a 2016–2019 közötti időszakra	164
Szerzőink figyelmébe	169

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2016/4

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc

festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by

Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek

3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi

Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

30. évfolyam, 4. szám
Volume 30, Number 4
2016

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Előszó

Preface

Horváth Gyula kollégái, barátai elhatározták, hogy a Tér és Társadalom egyik számát szeretett és nagyra becsült munkatársuk emlékének szánják. Olyan számot terveztünk összeállítani, amely kapcsolódik Horváth Gyula munkásságához.

Európa modern egységesülésével és tagozódásával (Nemes Nagy József és Szabó Pál) foglalkozik az első tanulmány. Horváth Gyula tudományos munkásságában kiemelt szerepű az európai területi folyamatok és a regionális politika kutatása, legtöbbet hivatkozott munkái is ebben a témakörben születtek. Kötdve e munkákhoz a tanulmány az 1970–1980-as évektől napjainkig tartó időszakban mutatja be Európa fejlettségi tagozódásának és térszerkezetének változását, az Európai Unió politikájának jellegzetes folyamatait, kiemelve a „régiók Európája” vezérlő ideát, és annak ütközését Kelet-Közép-Európában.

Szorosan ehhez a témakörhöz kötddik Rechnitzer János tanulmánya, melynek címe: *Elmozdulások és törésvonalak Kelet-Közép-Európa térszerkezetében*. Az előző tanulmányhoz hasonlóan a szerző jelzi a térszerkezet lassú elmozdulásait. Elemzésében új szempont a térség versenyképességének bemutatása: a térségben fokozódik a verseny, elsősorban a fővárosok agglomerációiban koncentrálnak egyre erőteljesebben az erőforrások, a regionális központok kapcsolatai hiányosak maradtak. Hangsúlyozza, hogy a magrégiókban a járműipar vált meghatározó gazdasági szektorrá, ami növeli e térségek gazdasági kitettségét. Kelet-Közép-Európa összességében nem vált és várhatóan nem is válik új fejlődési övezetté Európában.

Pálné Kovács Ilona és Mezei Cecília tanulmánya (*Regionális politikai és területi kormányzási ciklusok Kelet-Közép-Európában*) azt a kérdést igyekszik körbejárni, vajon milyen tényezők okozták a közép- és kelet-európai országok regionális reformjainak kudarcát vagy elmaradását. A szerzők rámutatnak arra, hogy a sikeres regionális reformokhoz rendkívül összetett feltételrendszer szükséges, pusztán az intézményi változások nem elegendők a regionális decentralizációhoz, viszont az intézményi változások elmaradása önmagában nem ad magyarázatot a regionális felzárkózás elmaradására.

Lengyel Imre cikke *A kutatás-fejlesztés és a versenyképesség térbeli összefüggései a visegrádi országokban* címmel a versenyképességet konceptualizáló piramismodellt fogalmazza újra. Regionális szinten végzett többváltozós statisztikai elemzése négy versenyképességi térségtípust különít el.

A kutatás-fejlesztési témakört folytatja a következő tanulmány, amely az egyetemekről kipörgő cégekkel (spin-offok) foglalkozik. Az egyetemek jelenléte Nyugat-Európában jelentősen hozzájárult a helyi gazdaság fellendítéséhez, a

kelet-közép-európai országok eltérő intézményi formái, egyetemtörténeti hagyományai miatt viszont az egyetemek regionális fejlesztési hozzájárulása e téren elmaradt a várakozásoktól. Erdős Katalin és Varga Attila *Egyetemi spin-offok a regionális fejlődés szolgálatában* c. tanulmánya a releváns fejlődésbeli különbségek mellett áttekinti a legfontosabb szabályozási tényezőket, amelyek befolyásolhatják a magyarországi spin-off-folyamatokat, illetve összegzi a biotechnológia területén végzett empirikus kutatásaik eredményeit is.

A *Posztoszocialista jóllét és területi egyenlőtlenség a Kárpát-medencében* (Szirmai Viktória, Schuchmann Júlia, Halász Levente) című tanulmány a Kárpát-medence térségeinek a társadalmi jólléttel összefüggő problémáit és területi egyenlőtlenségeit elemzi társadalomstatistikai módszerekkel és a kapcsolódó szakirodalom segítségével, országos és regionális léptékben. A megalapozó kutatás a társadalmi jóllét stiglitz dimenzióiból kiindulva néhány lényeges társadalmi jellegű mutatót vizsgál: a személyi jövedelmet, az anyagi deprivációs szinteket, a szegénységi kockázatokat, az iskolázottságot, a munkanélküliséget, az egészségi állapotot, emellett a GDP és néhány társadalmi mutató kapcsolatát, valamint a térségek közötti társadalmi egyenlőtlenségeket.

A regionális kapacitásfejlesztés – az endogén jellegű területi fejlődéshez kapcsolódóan – a térségi erőforrások összhangjának megteremtésén alapszik, állapítják meg a szerzők – Fábíán Attila, Tóth Balázs István és Fazekas Nikolett – a *Regionális kapacitásfejlesztés a Kárpát-medencében* c. cikkükben. A Kárpát-medence térségeinek fejlődését befolyásoló főbb regionális kapacitásfejlesztési tendenciákkal kapcsolatban néhány negatív körülményre hívják fel a figyelmet, így a regionális funkciók eltűnésére, a centrumtársaságok súlyának konzerválódására, valamint a társadalomirányítási hiányosságokra. Új kutatási irányt javasolnak: vizsgálni kellene a regionális kapacitásfejlesztés és a regionális rugalmasság, azaz a térségek gyors megújuló képességének ismérveit.

A hét tanulmányt Páger Balázs vezeti be Horváth Gyula szakmai életútjának bemutatásával. Beluszky Pál és Barta Györgyi Horváth Gyula két legutóbb megjelent könyvét ismertetik. A lapszámot Póla Péter beszámolója zárja az MTA KRTHK Regionális Kutatások Intézete tavaszi, az új regionalista generációt megszólító konferenciájáról.

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Horváth Gyula szakmai életútja

Scientific career of Gyula Horváth

PÁGER BALÁZS

PÁGER Balázs: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; pagerb@rkk.hu

KULCSSZAVAK: regionális tudomány; regionális politika; regionális fejlődés; Kelet-Közép-Európa

ABSZTRAKT: A regionális tudomány mind globális tekintetben, mind Magyarországon fiatal tudományág, amelynek fogalmai, rendszere, módszertana, intézményei és kutatási irányai a 20. század során, annak is inkább a második felében alakultak ki. Magyarországon ez a folyamat az 1980-as években indult el, a regionális tudomány hazai bázisainak (kutatóintézet, folyóirat, egyetemi tanszékek, képzések) létrejöttével, és tart egészen napjainkig. Horváth Gyula a magyar regionális tudomány egyik alapítója volt. Személye, munkássága, kapcsolatai és szerepe nagyon nagy jelentőségű volt a tudományág kialakulása és megerősödése szempontjából. Horváth Gyula munkásságát nemcsak a hazai tudományos életben, hanem külföldön is számos helyen elismerték. Fontos szerepe volt a magyar regionális tudomány külföldi kapcsolatainak kialakításában, valamint a határon túli szakmai műhelyekben kutató és oktató szakemberek munkájának támogatásában. A kutatói munkák mellett az oktatásban játszott szerepe is nagymértékben segítette a regionális tudomány elterjedését, valamint a szakmai és tudományos utánpótlás (kutatók, szakemberek) létrehozását. Horváth Gyula ennek a tudományágnak szentelte munkáját. Sokoldalú szakmai életútjának legjelentősebb mérföldköveit mutatom be a tudományos publikációk, kutatási projektek és betöltött pozíciók alapján. Az áttekintés során, a bevezető gondolatokat követően, időrendben haladok, ezért először az 1970–80-as éveket, majd az 1990-es évek eseményeit, végül a 2000 utáni időszakot foglalom össze.

Balázs PÁGER: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; pagerb@rkk.hu

KEYWORDS: regional science; regional policy; regional development; Central and Eastern Europe

ABSTRACT: Regional science is a relatively young field not just in Hungary but also in a global sense. Its definition, classification, methods, institutions and main research topics evolved in the

second part of the 20th century. In Hungary, this process started in the 1980s with the foundation of regional science research institutes, studies, university departments, and a journal. The contribution and network of Gyula Horváth, one of the first researchers of the topic in the country, substantially impacted the discipline's birth in Hungary, the creation and development to which he devoted his whole professional career. His work was acknowledged not only by the Hungarian but also by foreign research institutes, organizations, and communities. He played an important role in developing relationships between international (especially European and Russian) and Hungarian regional science researchers and institutes. He was a regular participant in regional science conferences in the Carpathian Basin and supported Ph.D. students and researchers from the Hungarian minorities in Romania, Serbia, Croatia, Slovakia and Ukraine. Besides his scientific contribution, he also played an important role in the creation and dissemination of regional science courses, and in the development of bachelor and master programs at universities. Several Ph.D. dissertations were written and defended under his supervision.

In this paper, I describe his multi-dimensional scientific career, its most significant milestones, publications, research projects and roles by dividing them into three periods. After a short introduction, I start with the summary of the 1970s and the 1980s, I follow with the review of the 1990s and, finally, I finish by outlining the years after 2000.

Bevezetés

Mint minden tudományágnak, így a regionális tudománynak is voltak, illetve vannak meghatározó egyéniségei, akik személyes építőmunkája hozzájárul ahhoz, hogy az adott tudományág megerősödjön. A regionális tudomány fiatal tudományág, amelynek bár messzire nyúlnak a gyökerei, azonban kialakulása és fejlődése az utóbbi néhány évtizedben történt meg. Horváth Gyula szakmai munkássága és tudományszervező tevékenysége nagy hatású, és elengedhetetlenül fontos volt a magyar regionális tudomány kialakulása és elterjedése szempontjából. Ahogy 2010-ben írt erről az Enyedi György professzor 80. születésnapjára szerkesztett kötetben: „A regionális tudomány a 20. század diszciplínája. Ebben a században alakult ki fogalmi rendszere, intézményesültek kutatási programjai, alakultak ki oktatási bázisai, és épültek be eredményei a közpolitikai döntésekbe” (Horváth 2010, 9.). Horváth Gyulának mind kutatóként, mind pedig különböző szervezetek tagjaként, illetve vezetőjeként elvülhetetlen szerepe volt abban, hogy ez a fiatal tudományág Magyarországon is meghonosodjon és fejlődhessen. Enyedi professzor tudományalapozó munkáját továbbépítve irányította az MTA Regionális Kutatások Központját (MTA RKK), és közben igyekezett minél szélesebb körben terjeszteni a regionális tudomány hazai és nemzetközi eredményeit. Amennyiben csak a címetek és témákat tekintjük végig terjedelmes publikációs listáján, azt vehetjük észre, hogy szakmai pályafutása elejétől, az 1970-es évek közepétől kezdve tudatosan építette kutatói pályáját, amelynek főbb témakörei a területi (később regionális) politika, valamint a területi különbségek és folyamatok vizsgálata voltak. Az MTMT adattárában 611 bejegyzés fűződik a nevéhez, ezek között többnyire tudományos közlemények vannak, de megtalálhatóak napilapokban készült interjúk és

ismeretterjesztő cikkek is. Szakmai életútjában több mérföldkő volt, amelyek tájékozási pontként szolgálnak azzal kapcsolatban, hogy az adott időszakban a regionális tudományon belül mely szűkebb területeken végzett kutatásokat. Így az első szakaszban az 1970-es és 1980-as évtizedekben végzett munkásságát tekintem át, majd ezt követően külön-külön szakaszban az 1990-es évtized, valamint a 2000 és 2015 közötti időszak következik.

Az alapok – az 1970-es és 1980-as évtized munkássága

Horváth Gyula az első, vidéken képzett közgazdász évfolyammal együtt 1974-ben végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem pécsi kihelyezett karán. (A kar 1975-ben vette fel a Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar nevet.) Későbbi visszaemlékezései alapján mondta, hogy már hallgatói pályája során lehetősége volt megfigyelni és felmérni a dél-dunántúli térség (elsősorban Baranya megye, másodsorban a tágabb régió) gazdasági szervezeteinek, üzemeinek működését. Ez későbbi tudományos pályájának indulása szempontjából is fontos alapot nyújthatott számára. Az egyetemi diploma megszerzését követően tudományos segédmunkatársként az MTA Dunántúli Tudományos Intézetéhez (MTA DTI) került. Ebben az időszakban a Dunántúli Tudományos Intézetet multidiszciplináris milió jellemezte, ugyanis a közgazdászok mellett jogászok, szociológusok, történészek és geográfusok kutattak az intézet keretein belül. Érdeklődése viszonylag hamar a magyar térségek („tervezési-gazdasági körzetek”) társadalmi-gazdasági folyamatai felé fordult, kiemelt figyelemmel a Dél-Dunántúlra. Abban, hogy tudományos kutatásai ebbe az irányba induljanak el, említésre méltó Bihari Ottó akadémikus, az MTA DTI akkori igazgatójának szerepe. 1977-ben megírt egyetemi doktori értekezésében a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzet fogyasztási és értékesítési szövetkezeteit vizsgálta (Horváth 1977), ezt követően 1978-tól a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársává lépett elő. Szintén ebben az évben nyerte első Akadémiai Ifjúsági Díját (a másodikkal 1982-ben jutalmazták).

Az 1980-as évek elejére Horváth Gyula munkásságában ez a kutatási téma egyre inkább kiteljesedett. Magyar nyelvű publikációiban a hazai tervezési-gazdasági körzetek jellemzése, a magyar területi politika és a területi irányítás kérdései mellett elkezdett foglalkozni más szocialista országok (elsősorban a Szovjetunió) területi folyamataival is. 1981 és 1985 között minden évben publikált új tanulmányt vagy recenziót a Területi Statisztikában. Az intézeti kiadásban megjelenő MTA DTI Közlemények keretében szintén minden évben jelent meg új publikációja. Ennek a közleménysorozatnak 1982-től ő lett a szerkesztője. A területi gazdasági fejlődésben, valamint a területi irányítás és politika kutatásában az első jelentősebb mérföldkővet, addigi szakmai munkájának összegzését és következtetéseit A regionális gazdaságszervezés alapjai címmel

1986-ban benyújtott és 1987-ben megvédett kandidátusi értekezése jelentette (Horváth 1986). Ennek összefoglaló változata 1989-ben jelent meg az MTA RKK gondozásában, a Területi és települési kutatások kiadványsorozat részeként (Horváth 1989).

Ebben az időszakban a hazai tudományos közegbe való beágyazódása mellett nemzetközi kapcsolatainak fokozatos kiépülése is jelentős lépés volt a pályafutásában. 1982 óta tagja volt a European Regional Science Associationnek (Európai Regionális Tudományi Társaság – ERSA). Ekkor jelentek meg első idegen nyelvű tanulmányai konferenciakötetekben, valamint a Szovjetunióban kiadott *Ekonomika Oblasti* című területi gazdasági témájú folyóiratban. A nemzetközi vonatkozással kapcsolatban megemlítendő az 1982-ben általa publikált Magyar-orosz területfejlesztési szó- és kifejezésgyűjtemény (Horváth 1982), majd egy évvel később az orosz-magyar változat, amelyek az MTA DTI Közlemények sorozatban jelentek meg (Horváth 1983).

Az MTA RKK által 1986-ban elindított angol nyelvű Discussion Papers sorozatban az elsők között publikált (1987), amelyben a kandidátusi értekezését foglalta össze angol nyelven. A Discussion Papers fontos szerepet játszott az intézet szakmai munkájában, mivel a kutatók a folyóirat-publikációk mellett ezen keresztül tudták bemutatni a hazai regionális tudományi kutatásokat a külföldi kollégáknak. Horváth Gyula szakmai pályafutása során összesen 17 Discussion Papers publikációnak volt szerzője.¹

1988-tól az akkori JPTE Közgazdaságtudományi Karán a Buday-Sántha Attila professzor által alapított Agrár-, Környezet- és Regionális Gazdaságtan Tanszék meghívott előadója volt. Az alapítás előtti, majd az azt követő években több alkalommal értekezett a területfejlesztés oktatásának jelentőségéről, több oktatási anyagot készített a terület- és településfejlesztés továbbképző szak hallgatói számára különböző tárgyakból (terület- és településfejlesztési politika, regionális politika). Nem túlzás állítani, hogy az egyetemi oktatás a később kiteljesedő szakmai pályáját nagymértékben befolyásolta.

A tudományos kiteljesedés időszaka – az 1990-es évtized

A kandidátusi értekezés megvédését követően tudományos osztályvezetővé lépett elő, majd 1992-től az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének igazgatója lett. Az 1980-as évek második felében a tudományos publikációi mellett egyre gyakrabban fedezhetők fel közéleti témákban nyújtott interjúk, nyilatkozatok különböző napi- és hetilapokban. Ezekben egyrészt Pécs és a dél-dunántúli régió gazdaságát érintő kérdéseket tárgyalta, másrészt pedig a régiók szerepére igyekezett ráirányítani a figyelmet. Ebben az időszakban több, a Dél-dunántúli régió fejlesztési irányjaival és gazdasági lehetőségeivel foglalkozó tudományos közleményt is megjelentetett.

Az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek elején megtett nyugat-európai tanulmányutak megalapozták az európai regionális politika terén végzett tudományos tevékenységét. Ez addigi kutatásainak nyugat-európai vonatkozású kibővítését jelentette, érdeklődése fokozatosan az Európai Közösségek (később Európai Unió) regionális politikájának, valamint az egyes tagországok regionális politikai rendszerének vizsgálata felé fordult. Többek között kiemelendő a Roskilde Egyetemen (1989), az olaszországi Torinói Egyetemen (1991), valamint a glasgow-i Strathclyde Egyetemen (1992) folytatott kutatásokat. Tanulmányútjai során a kutatómunka mellett olyan szakmai kapcsolatokra tett szert, amelyek közül több még a mai napig is meghatározó szereppel bír mind a Regionális Kutatások Intézete, mind a magyar regionális tudomány számára. Az egyetemeken töltött tanulmányutak mellett kutatóintézeteket és tudományos-technikai ágazatokban tevékenykedő közvetítő szervezeteket is felkeresett. Továbbá részt vett az Alpok-Adria munkaközösség munkájában is, amely szintén jó lehetőséget biztosított a külföldi (elsősorban olasz, osztrák és szlovén) szakemberekkel való kapcsolatépítésre, valamint Baranya megye és tágabban véve a Dél-dunántúli régió külföldi relációinak erősítésére.

Az 1990-es évek eleje munkásságának kiemelkedően termékeny időszaka volt. Számos ebben az időszakban írt tanulmányában a külföldi tanulmányutakon az európai regionális politikával, valamint a nyugat-európai országok területfejlesztési politikájával kapcsolatban szerzett tapasztalatait publikálta. Ezek mellett továbbra is aktívan foglalkozott a magyar regionális berendezkedés lehetőségeivel, a hazai területfejlesztési politikával, valamint Pécs és a Dél-dunántúli régió fejlődési pályáival. A nyugat-európai regionális politikai példák tanulmányozása lehetőséget nyújtott neki arra, hogy javaslatokat tegyen azok bizonyos szintű adaptálására a magyar régiókban.

Az 1987-ben alapított Tér és Társadalom első számában is jelent már meg könyvismertetője, az első tudományos cikkét pedig 1989-ben publikálta a folyóiratban. Az 1990-es évtized során szinte minden évben publikált tanulmányt a folyóiratban. Teljes szakmai pályáját figyelembe véve összesen 23 különböző közleményt (tudományos cikk, vitairat, bevezető, könyvismertető) publikált itt. Az 1990-es években írt tanulmányai közül az idézettség alapján hármat érdemes kiemelni: a Dél-dunántúli régió technológiai megújulásáról szóló tanulmányát (Horváth 1994; 19 hivatkozás az MTMT adatbázisa alapján – 2016. szeptember 30-i állapot), a keleti bővítéssel és a magyar regionális politikával foglalkozó cikkét (Horváth 1997a; 33 hivatkozás), valamint az európai regionális fejlődésről szóló munkáját (Horváth 1998b; 20 hivatkozás).

1993-ban jelent meg első nagyobb, egy nyugat-európai ország regionális politikáját bemutató, annak kérdéseit, problémáit és megoldási lehetőségeit feltáró műve. A Régiók és városok az olasz modernizációban (Horváth 1993) a Régiók Európája könyvsorozat első része lett. Az első kötethez és magához a könyvsorozathoz Ormos Mária akadémikus írta előszavában, hogy „az ország modernizálása csakis a helyi-területi közösségek részvételével, adottságainak,

hagyományainak, kulturális örökségeinek tiszteletben tartásával s nem utolsósorban az európai területi munkamegosztásban való sokszereplős részvétellel képzelhető el”. Ezzel mintegy aláhúzva azt, hogy mennyire fontos kérdés a régiók szerepének, a sikeres vagy éppen kudarcos fejlesztések eredményeinek vizsgálata, illetve más országok tapasztalatainak áttekintése. A kötetben számos olasz kutató munkája is megjelent, amelyek különböző aspektusokból járták körbe az olasz regionalizáció problémakörét és az ország sajátos helyzetét (így például az észak–dél ellentétet, vagy a regionális fejlődési pályákat).

Ugyanebben az évben az MTA RKK DTI fennállásának 50. évfordulóján nagyszabású konferenciát szerveztek, amelynek témái az európai és a magyar regionális politika kérdései, feladatai és kihívásai voltak. A konferencián elhangzott tanulmányokból szerkesztett kötet, amely Horváth Gyula és Hajdú Zoltán közös munkájaként jelent meg 1994-ben (Hajdú, Horváth 1994), a hivatkozások alapján mai napig az egyik legjelentősebb MTA RKK DTI-s konferenciakötetnek minősül.

Buday-Sántha Attilával karöltve a magyar regionális tudományi képzés úttörője volt. 1996-ban részt vett a PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola alapításában. Az általuk létrehozott pécsi regionális tudományi képzési struktúrát később sikeresen adaptálta más felsőoktatási intézmény is (így többek között Győr, Szeged, Gödöllő és Debrecen).

A Régiók Európája sorozatban 1997-ben megjelent második kötet a Brit-szigetek országainak (az Egyesült Királyság, valamint Írország) regionális átalakulását és politikáját tárgyalta. Az olasz regionális fejlődést és politikát bemutató könyvhöz hasonlóan itt is a külföldi kutatók szakmai hozzájárulásai tették teljessé azt a képet, amelyet szerkesztőként a kötet első részében a két ország regionális politikájának történetéről és fejlődéséről felvázolt (Horváth 1997).

Az első két Régiók Európája kötet eredményei, valamint az addig a kelet-közép-európai országokról és a magyar területi politikáról, területi fejlődésről és regionális politikáról végzett kutatásainak összefoglalása szakmai életútjának legjelentősebb művében egyesültek. A Dialóg Campus Kiadó Studia Regionum sorozatában 1998-ban megjelent Európai regionális politika című könyv két évtizednyi kutatómunka összegzése volt (Horváth 1998c). A mintegy 500 oldalas mű addigi kutatásainak főbb irányaira alapozva, több nagyobb részre bontva tárgyalta a magyar és az európai regionális fejlődést és politikát, valamint a területfejlesztés múltját, akkori jelenét, intézményrendszerét, struktúráját és lehetséges jövőbeli forgatókönyveit. A kötetben Nagy-Britannia, Írország és Olaszország regionális politikáját mutatta be európai esettanulmányként, de mellettük helyet kapott az orosz területi fejlődés is. A regionális fejlődéssel kapcsolatban a posztindusztriális, a tömegtermelő tradicionális ipari ágazatok helyett az innovációra és a technológiai fejlődésre építő regionális gazdasági struktúra tényezőit vizsgálta fel. Az állam és régiók közötti hatalommegosztáson belül tárgyalta a regionális politika helyét a központi államigazgatásban, a közép-szintű közigazgatás szerepét, valamint a regionalizmus és a regionális ér-

dekképviselőt különböző formáit. Az európai integráció kohéziós politikájának bemutatása során szisztematikusan vázolta fel az EU regionális politikájának kialakulását, történetét, legfontosabb mérőföldköveit, valamint az akkor várható bővítések (így a keleti bővítés) hatásait. A magyar regionális politikára vonatkozóan a decentralizált fejlődés fontossága mellett érvelt, a hazai területfejlesztési politika erre vonatkozó eszközeit bemutatva. Összesen több mint 370 hivatkozással (a kötet három kiadásának hivatkozásait összeadva) ez a mű életpályája legtöbbször hivatkozott alkotása, amely a magyar regionális politika egyik legjelentősebb művének számít, és egyben szakmai pályafutása második mérőföldköve a kandidátusi értekezést követően.

Az 1990-es évek második felében egyre több nemzetközi tudományos és szakértői projektben vett részt az MTA RKK DTI, többek között Horváth Gyula vezetésével. Az első projekteket a PHARE és a Tempus programokból finanszírozták, témájuk pedig alapvetően a magyar regionális politika kialakítását (szakemberek képzését, a magyar területi politika reformját, a magyar regionális fejlődés ösztönzőrendszerének kialakítását) célozta meg. A nemzetközi kutatási és fejlesztési projekteknél szintén fontos szerep jutott az addigra kialakult nemzetközi kapcsolatrendszerének, amely tovább bővült.

Az 1990-es évek során a tudományos kutatás mellett az MTA RKK-nak jelentős szerepe volt a szakértői munkákban, a különböző stratégiák létrehozásában. Horváth Gyula elsősorban a Dél-dunántúli régióhoz kötődő munkákban vett részt, így például Szekszárd fejlesztési stratégiájának (1993), Pécs városfejlesztési koncepciójának (1995), a Dél-Dunántúl területfejlesztési koncepciójának (1994) és Baranya megye területfejlesztési koncepciójának (1996) kialakításában. Ezek mellett még mindenképpen megemlítendő az 1995-ben publikált, a magyar nemzeti területfejlesztési koncepció irányelveiről szóló munka is.

Szakmai pályafutásában ezt az időszakot számos szakmai elismerés és szervezeti előrelépés jellemezte. 1998 és 2001 között Széchenyi professzori ösztöndíjban részesült. Szintén 1998-ban az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága (MTA PAB) kutatómunkájáért az MTA PAB Tudományos Díját adományozta neki, valamint ebben az évben a Pro Régió díjjal is jutalmazták munkáját. 1993-tól kezdve az MTA Regionális Tudományi Bizottságának tagja, amelynek 2011-től 2015-ig elnöke is volt. 1997-től pedig az MTA RKK DTI igazgatójából az MTA RKK főigazgatójává lépett elő, amely tisztséget 15 éven át töltötte be. (2010-től az MTA RKK vezetői pozíciója főigazgató helyett igazgató lett.)

A regionális kutatások kiterjesztése – a 2000 és 2015 közötti időszak

A 2000-es években szakmai munkájának és tudományos szervezési tevékenységének köszönhetően a hazai társadalomtudományi körökben a jelentősebb kutatók közé tartozott, mint a magyar regionális tudomány egyik vezető kutatója és

hazai képviselője. 1999-ben ítelték oda neki az akadémiai doktori címet, 2000-ben habilitált a PTE KTK-n, ahol 2001-től a kar egyetemi tanára lett. Addig elért munkáját számos díjjal jutalmazták (2001-ben Akadémiai Díjat, 2005-ben Széchenyi-díjat kapott), és több szervezet is tagjává választotta, amelyek közül kiemelkedő a londoni székhelyű Academia Europaea, amelynek 2002-től volt tagja.

Az oktatásnak jelentős szerepe volt szakmai pályafutása során. Ez két vonalon valósult meg: egyrészt a PTE KTK alap-, mester-² és PhD-képzésein végzett oktatási tevékenységei, másrészt pedig a PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolájában folytatott doktori témavezetések révén. A kezei alatt végzett hallgatók később egyetemi oktatókként, tudományos kutatókként, vagy amennyiben nem tudományos karriert folytattak, úgy az élet számos területén, például minisztériumokban vagy nagykövetségeken vitték tovább a doktori iskola hírnevét és az ő regionalista szellemiségét. A 2000-es évek elejétől a Debreceni Egyetemen is oktatott, először óraadó tanárként, majd 2010-től féléllású egyetemi tanárként.

Publikációiban az addig is meghatározó témák mellett egyre inkább a közzelgő európai uniós csatlakozással, a magyar régiók területi versenyképességével és a magyar régiók európai pozíciójával foglalkozott. Ehhez a vonalhoz kapcsolódott az európai uniós regionális támogatásokról 2001-ben írt munkája (Horváth 2001a). A magyar régiók és települések versenyképességének vizsgálatával kapcsolatban kiemelendő a 2000-es évek elején általa vezetett stratégiai jelentőségű kutatási projekt, amelyben számos hazai regionális tudományi műhely vett részt. A projekthez kapcsolódóan több jelentős publikáció jelent meg, így az általa jegyzett A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben (Horváth 2001b), valamint a kutatás eredményeit összefoglaló Régiók és települések versenyképessége című kötet (Horváth 2006).

A publikációk, illetve a tudományos, ismeretterjesztő és egyéb közlemények száma szempontjából ezek az évek jelentették a csúcsidezőszakot munkásságában, különböző közleményeinek száma két évben is (1999 és 2001) meghaladta a harmincat, igaz ezekben beletartoznak a vele készült napilapinterjúk és újságcikkek is. Az MTA nagyszabású, Magyar Tudománytár című, Magyarországot bemutató könyvsorozatának második kötetét (Táj, település, régió) Enyedi Györggyel együtt szerkesztette 2002-ben. A kötet tárgyalta az ország tájainak földrajzi jellemzőit, a települések karakterisztikáját és fejlődését, valamint a regionalizmust, a régiók szerepét, a területi politika irányítását, továbbá bemutatta Magyarország régióinak társadalmi-gazdasági viszonyait (Enyedi, Horváth 2002).

A 2000-es évek közepén indította el egyik legnagyobb szabású vállalkozását, a Kárpát-medence régiói könyvsorozatát. A könyvsorozat elsődleges célja az volt, hogy megvizsgálja a Kárpát-medence mint makrorégió lehetőségeit az Európai Unión belül, bemutassa az ide tartozó régiók adottságait, földrajzi környezetét, társadalmi-gazdasági viszonyait és regionális fejlesztési lehetőségeit. Ezen kívül pedig a könyvsorozat lehetőséget nyújtott arra, hogy a határon túli magyarok körében segítse a regionális tudomány eredményeinek megismerését

és módszereinek alkalmazását, illetve publikálási lehetőséget biztosított a fiatal, határon túli, regionális tudománnyal foglalkozó kutatók és doktoranduszok számára (Horváth 2003). Ugyanis a kötetek nagymértékben támaszkodtak az adott régióban élő, illetve az adott régiót vizsgáló kutatók ismereteire és tapasztalataira. Az első rész 2003-ban jelent meg Székelyföld címmel, amelynek szerkesztője is volt. Ezt követően szerkesztőként szerepelt a Dél-Szlovákiát (2004), az Északnyugat-Erdélyt (2006), valamint a Dél-Erdélyt és a Bánságot (2009) bemutató köteteknél. Az ő sorozatszerkesztői munkája mellett több MTA RKK-s kolléga is részt vett a kötetek szerkesztésében: Hajdú Zoltán (Dél-Dunántúl, Dél-Pannónia), Rechnitzer János (Nyugat-Dunántúl), Beluszky Pál (Közép-Magyarország), Nagy Imre (Vajdaság, Dél-Pannónia), Baranyi Béla (Észak-Alföld, Kárpátalja), Nagy Gábor (Dél-Alföld) és Szirmai Viktória (Közép-Dunántúl).

A regionális tudomány szervezése és terjesztése szempontjából kiemelt szerepét jól jellemzi, hogy a 2002-ben alakult Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) alapítói között volt, és ő lett a szervezet első elnöke. Ezt a tisztséget 2011-ig töltötte be. Elnöksége alatt a regionális tudományi vándorgyűlések eljutottak az ország különböző pontjaira, ezzel is segítve a tudományág kutatói bázisának szélesítését. Ahogy a Kárpát-medence régiói könyvsorozatnak, úgy az MRTT rendezvényeinek is kiemelt célja volt, hogy a határon túli magyarok számára előadói és publikációs fórumot nyújtson. A szervezetnek a hazai és határon túli megjelenések mellett fontos szerepe, hogy az Európai Regionális Tudományi Társaság (ERSA) magyar szekciójaként képviselteti magát a regionális tudomány nemzetközi vérkeringésében.

A 2000-es évtized második felében ismét felerősödött szakmai munkájában az orosz regionális átalakulás és fejlődés iránti érdeklődés. A Régiók Európája könyvsorozatban az olasz és a brit regionális politika bemutatását követően a sorozat 2008-ban megjelent következő kötete az oroszországi regionális fejlődéssel és politikával foglalkozott. A kötet struktúrája az előzőekhez hasonló módon épült fel, azaz egy hosszabb bevezető fejezetet követően orosz kutatók vázolták fel a helyi társadalmi-gazdasági viszonyokat, valamint a regionális politika és fejlődés lehetőségeit különböző aspektusokból (Horváth 2008). A kötet szerzői közül több kutatóval is hosszú ideje folyamatos szakmai kapcsolatot tartott fenn, így például a 2014-ben elhunyt Szergej Artobolevszkijjal, akiről halálát követően több folyóiratban is megemlékezett, valamint az Orosz Tudományos Akadémia novoszibirszki kutatóintézetében napjainkban is kutató és a regionális kutatások terén magyarországi kapcsolatokat tartó Vjacseszlav Szelivjorsztovval.

Az orosz kapcsolatok mindig is jelentős szerepet tölthettek be Horváth Gyula munkásságában. Ez részben nyelvtudásának, részben pedig a térség iránti kutatói érdeklődésének és az így kialakított kapcsolatoknak volt köszönhető. Az orosz regionális politikáról és fejlődésről szóló magyar nyelvű kötet mellett érdemes kiemelni a 2011-ben orosz nyelven megjelent, a kelet-közép-európai regionális fejlődésről szóló könyvet, mint a témában kiadott jelentősebb pub-

likációt (Horváth, Artobolevszkij 2011). Több orosz folyóirat szerkesztőbizottságának is tagja volt. 2013-ban az orosz SOPS (Termelőerők Kutatási Tanácsa) szervezethez tartozó Nemzetközi Regionális Fejlesztés és Együttműködés Akadémiájában az elnökség tagjává választották, 2014-ben pedig Magyarország Moszkvai Nagykövetségével együtt az EU–Oroszország Tudomány Éve rendezvénysorozat keretein belül szervezett konferenciát a közép-európai országok és Oroszország területi egyenlőtlenségeinek és regionális politikájának témájában.

2010-ben a Regional Studies Association (RSA) Pécsen rendezte meg éves konferenciáját, amely az MTA RKK fennállásának eddigi csúcspontja volt. A konferencia pécsi megrendezésének előkészítésében komoly szerepe volt, mint a szervező intézmény vezetőjének. A 2010-ben a Régiók Európája sorozatban megjelent, Hajdú Zoltánnal közösen szerkesztett Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban című kötet bemutatója köré szintén jelentős nemzetközi eseményt szerveztek, amely a nyugat-balkáni országok regionális folyamatainak és politikájának kutatását igyekezett megalapozni (Horváth, Hajdú 2010).

Utolsó nagy kutatása a 2012 augusztusában indult OTKA-kutatás volt, amely a kelet- és közép-európai régiók 21. század eleji fejlődési pályáira fókuszált. A regionális politika és területi versenyképesség mellett a kelet-közép-európai régiók innovációs potenciálját és kutatás-fejlesztési lehetőségeit is vizsgálta. Továbbá a projekt keretében górcső alá vette a kelet- és közép-európai regionális tudományi műhelyeket, azt, hogy ebben a térségben milyen formában (kutatás, oktatás, szervezetek, folyóiratok, konferenciák) van jelen a tudományág (Horváth 2013). 2015-ben jelent meg a nemzetközi szinten nívós Routledge kiadónál a *Spaces and places in Central and Eastern Europe: Historical trends and perspectives* című kötete, amelyben a kelet-közép-európai régiók elmúlt két évtizedben lejátszott társadalmi-gazdasági folyamatait, valamint azok trendjeit mutatta be (Horváth 2015a). Ugyanebben az évben készült el utolsó szerkesztett kötete, amely szintén ennek a kutatási projektnek a része volt. A Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi című kötet egyfajta áttekintést nyújt a kelet-közép-európai térség kilenc országa és Oroszország régióinak földrajzi, társadalmi és gazdasági folyamatairól (Horváth 2015b).³ A projektet lezáró, várhatóan 2017-ben megjelenő kötet befejezése és a kutatás utómunkái már kollegáira maradtak.

Összefoglalás

Horváth Gyula 40 éves kutatói pályáját nem egyszerű pár szóban összefoglalni. Ha mégis vállalkozni kellene rá, akkor talán a sokoldalúság és a rendszerszemlélet lennének a legjobb jelzők erre. A szakmai életút kezdetétől meglévő szisztematikus építkezés és a szakmai ranglétrán való előrejutás tisztán kirajzolódik

az életpályájában. Ahogy az egyes mérőföldköveket elérte és továbbhaladt, úgy vált fokozatosan a magyar regionális tudomány meghatározó alakjává, ennek a fiatal tudományágnak az egyik hazai vezető kutatójává. Kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszere mind munkahelye, az MTA RKK (2012 óta MTA KRTK RKI), mind a magyar regionális tudomány számára komoly lehetőségeket rejtett és rejt magában a mai napig. Tudományos tevékenységét a kutatás mellett az oktatás tette teljessé. Buday-Sántha Attilával közös iskolaépítő munkája adta meg az alapot a regionális tudományi utánpótlás kinevelésének, a területfejlesztéssel foglalkozó, a regionális fejlesztéseket kezelő és koordináló szakemberek képzésének. Ezek mellett nagy figyelmet fordított a regionális tudomány eredményeinek minél szélesebb körű megismertetésére. 2012-ben a Magyar Tudományban az Enyedi professzorral szóló megemlékezésben így fogalmazott: „A regionális tudomány Enyedi professzor által elindított tudatos építkezése révén ma Magyarországon megvannak az intézményi és szellemi feltételei annak, hogy a (...) regionális tudomány önálló diszciplínaként fejlődjön a 21. században, és hozzájáruljon a magyar tudományosság európai versenyképességének erősítéséhez” (Horváth 2012). Majd zárógondolatként hozzátette: „Mi, az Enyedi-iskola tagjai tudjuk kötelességünket: új eredményekkel gazdagítani a regionális tudományt, kutatásokra inspirálni fiatal kutatótársainkat, alkalmazásra buzdítani a gyakorlati szakembereket, vitára és együttműködésre serkenteni a regionális fejlődésben érdekelt szereplőket.” (Horváth 2012). Horváth Gyula szakmai életútja alapján megállapítható, hogy az általa megfogalmazottaknak eleget téve mind kutatói és oktatói, mind tudmányszervező és ismeretterjesztő tevékenységével a regionális tudományt szolgálta. A lefektetett alapokra történő továbbépítés pedig az utókor kötelessége, kiemelten gondolva itt azokra, akik Horváth Gyula korábbi kollégáiként, pályatársaiként, valamint korábbi és jelenlegi tanítványaiként hozzájárultak és hozzájárulnak a magyar regionális tudomány fejlődéséhez.

Horváth Gyula emlékére az Európai Regionális Tudományi Társaság (ERSA) 2016. évi bécsi konferenciáján szekciót szerveztek, ahol a meghívott külföldi pályatársak egy-egy előadást tartva emlékeztek meg róla. A szekció megnyitóját Jouke van Dijk, az ERSA elnöke tartotta. A szekció vezetői Varga Attila és Lados Mihály voltak, a szekció szervezésében pedig Pálné Kovács Ilona nyújtott segítséget.

Jegyzetek

- 1 Egyik legtöbb hivatkozással bíró idegen nyelvű tanulmánya szintén ebben a sorozatban jelent meg (Horváth 1998a).
- 2 A mesterképzésen végzett oktatási tevékenységei alatt 2010 előtt az EU és Magyarország regionális politikája specializáció keretében tartott előadásait és szakdolgozati témavezetéseit is értem.
- 3 E két, tavaly megjelent kötetről lapszámunkban recenziót is közlünk. – A szerk.

Irodalom

- Enyedi Gy., Horváth Gy. (szerk.) (2002): *Táj, település, régió*. MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Budapest (Magyar Tudománytár; 2.)
- Hajdú, Z., Horváth, Gy. (eds.) (1994): *European challenges and Hungarian responses in regional policy*. Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Pécs
- Horváth Gy. (1977): *A korszerű vállalati jelleg erősítésének szervezési súlypontjai a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzet általános fogyasztási és értékesítő szövetkezeteiben*. Egyetemi doktori értekezés
- Horváth Gy. (1986): *A regionális gazdaságszervezés alapjai*. Kandidátusi értekezés
- Horváth Gy. (1982): *Magyar-ország területfejlesztési szó- és kifejezésgyűjtemény*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs (MTA DTI Közlemények; 29/1.)
- Horváth Gy. (1983): *Orosz-magyar területfejlesztési szó- és kifejezésgyűjtemény*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs (MTA DTI Közlemények; 29/2.)
- Horváth Gy. (1989): *A regionális gazdaságszervezés fejlődése és intézményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Területi és Települési Kutatások; 4.)
- Horváth Gy. (szerk.) (1993): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs (Régiók Európája; 1.)
- Horváth Gy. (1994): *A Dél-Dunántúl nemzetközi versenyképességének előfeltétele: a technológiai megújulás. Tér és Társadalom, 1–2., 37–58.*
- Horváth Gy. (1997a): *Európai integráció, keleti bővítés és a magyar regionális politika. Tér és Társadalom, 3., 17–56.*
- Horváth Gy. (szerk.) (1997): *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális fejlődés és politika a Brit-szigeteken*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs (Régiók Európája; 2.)
- Horváth, Gy. (1998a): *Regional and cohesion policy in Hungary*. Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Pécs (Discussion Papers; 23.)
- Horváth Gy. (1998b): *Az európai regionális fejlődés és politika távlatai. Tér és Társadalom, 3., 1–26.*
- Horváth Gy. (1998c): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Horváth Gy. (2001a): *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Osiris Kiadó, Budapest
- Horváth Gy. (2001b): *A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben. Tér és Társadalom, 2., 203–231.*
- Horváth Gy. (szerk.) (2003): *Székelőföld*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, Pécs (A Kárpát-medence régiói; 1.)
- Horváth Gy. (szerk.) (2006): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Horváth Gy. (szerk.) (2008): *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs (Régiók Európája; 3.)
- Horváth Gy. (2010): *A magyar regionális tudományi iskola alapítója*. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 9–13.
- Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Horváth, Gy., Artobolevszkij, Sz. Sz. (szerk.) (2011): *Regionalnoe razvitie i regionalnaja politika i Centralno-Vosztocnoj Evropi v perehodnij period*. Izdatelstvo MGTU im N. E. Baumana, Moszkva
- Horváth Gy. (2012): *Enyedi György 1930–2012. Magyar Tudomány, 10., 1270–1273.*
- Horváth Gy. (2013): *A területi kutatásoktól a regionális tudományig*. Kelet- és közép-európai tudománytörténeti vázlat. *Tér és Társadalom, 4., 30–51.*
- Horváth, Gy. (2015a): *Spaces and places in Central and Eastern Europe: Historical trends and perspectives*. Routledge, London (Regions and Cities; 77.)
- Horváth Gy. (szerk.) (2015b): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Kossuth Kiadó, Budapest

Európa modern egységesülése és tagozódása

Cohesion and diversification in modern Europe

NEMES NAGY JÓZSEF, SZABÓ PÁL

NEMES NAGY József: egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; nemesnagy@t-online.hu

SZABÓ Pál: egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; szabopalpeter@t-online.hu

KULCSSZAVAK: Horváth Gyula; Európa; térszerkezet; területi egyenlőtlenségek; regionális politika

ABSZTRAKT: Horváth Gyula kutatói életpályáján a kezdetektől központi szerepet játszott az európai térfolyamatok és regionális politika kutatása. A szerzők e tanulmánnyal tisztelgnek emléke előtt.

A tanulmány különböző térbeli léptékekben mutatja be az európai térszerkezeti tagozódás stabil és változó elemeit, a területi fejlettségi különbségek alakulásának tendenciáit. Ezen belül részletesen foglalkozik a makroregionális tagozódás meghatározó földrajzi dimenzióival, az égtájak szerinti sokelemű különbségeket és a centrum-periféria megosztottságot létrehozó tényezőkkel és folyamatokkal. Az írás felidézi a területi egyenlőtlenségek térszerkezeti sajátosságait generalizáltan bemutató, sok esetben az eltérő konfigurációkat kiemelő, a tudományos és publicisztikai forrásokban egyaránt gyakran felbukkanó grafikus modelleket.

A tanulmány áttekinti az országokon belüli térségi szintek és térfelosztások kérdéskörét, a regionális egységek szerepében meglévő különbségeket, a térfelosztások változásait. Az Európai Unió regionális politikai cél- és eszközrendszerének, a regionális politika főbb szakaszainak bemutatása mellett – a 2004-2014 időszakra vonatkozóan – a közösségen belüli pénzügyi transzfereket külön is elemzi. A szerzők szerint ez utóbbi témakör társadalmi és politikai megítélése, az egyes országok esetében meglehetősen egyoldalú. Az országokon belüli területi fejlettségi különbségeket tekintve Európában mindmáig kimutatható az országos gazdasági fejlettségi szint és a belső differenciáltság közötti negatív korreláció.

A tanulmány egyrészt állást foglal az európai és hazai regionális politikában újabban tapasztalható egyoldalú városközpontú fordulattal szemben, elsősorban azért, mert e megközelítés veszélyezteti a területi konvergenciacélok elérését. Másrészt rámutat a kontinens globális beágyazottságának jelentőségére, az országos szintű szabályozás még ma is meghatározó súlyára a területi irányításban. Kiemelt jelentőségű problémakörként jelöli meg a határok változó szerepét a kontinens modern történetében és napjaink aktuális történéseiben.

József NEMES NAGY: professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; nemesnagy@t-online.hu

Pál SZABÓ: associate professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; szabopalpeter@t-online.hu

KEYWORDS: Gyula Horváth; Europe; spatial structure; regional inequalities; regional policy

ABSTRACT: *Even from the beginning of Gyula Horváth's research career, European regional processes and policies played a central role for him. With this study, the authors salute his memory.*

This paper studies the continent's most important geographic, economic, social and political dimensions, and its changing territorial structure after World War II. It describes the social-spatial structure's permanent and variable elements and the changes in regional development inequalities on different territorial levels. Furthermore, it analyzes in detail the geographic dimensions determining macro-regional divisions and the factors producing differentiations along the cardinal directions and center-periphery relations. The paper cites generalized graphical spatial structure models of the continent which are often used in scientific and political papers to illustrate and highlight spatial differences.

The paper looks through the in-country territorial levels and spatial subdivisions, the differences between the roles of the regional units, and the changes of spatial differentiation. Besides presenting the main periods, objectives and tools of EU regional policy, it also analyzes the financial transfers within the Community during the 2004–2014 period. We think that in some countries the social and political evaluation of this theme is too much one-sided. Furthermore, in many cases, other important parts of social management (e.g. the idea and the institutions of territorial decentralization) or the evaluation of the market's determining role and territorial effects took a back seat. As these mechanisms' combined effects, there is a negative correlation between the countries' development level and their degree of inter-regional development inequality. In the more developed central countries the regional inequalities are lower than in the peripheral ones, and in most of the latter countries, the dominant trend is an increase of territorial (and social) differentiations.

This paper disputes the newly modified European and Hungarian regional policies' one-sided focus on cities because it threatens its another often cited objective of territorial cohesion. The study highlights the importance of the continent's global and the national legislation's still dominant role in territorial governance. According to the paper, the changing role of the borders is a significant problem area in the continent's modern history and actual situation.

Bevezetés

Horváth Gyula tudományos munkásságában a hazai folyamatok vizsgálatának keretéként, sok tekintetben mintaadó háttereként, kiemelt szerepű az európai területi fejlődés és a regionális politika kutatása. Számos, nagy visszhangot kiváltó munkája is ebben a témakörben született. A kutatói életpálya kezdetén – amikor elsősorban a szocialista országok területi folyamatait kutatta, a maitól alapjaiban eltérő politikai és tudományos viszonyok között – önmagában a területi, területfejlesztési szempont megjelenítése is újdonságnak számított. A keleti blokkban ez a szemlélet ugyanis nem volt privilegizált helyzetben, sőt a maga „veszélyes”, decentralizáló, demokratizáló tartalma miatt még a gazdaságpolitika is óvatosan kezelte, nem beszélve a finomabb struktúrákat érintő társadalmi dimenziókról. A tudományos kutatás műhelyeiben azonban már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a kontinens szerencsésebb felén folyamatosan erősödő súllyal, tényszerű alátámasztottsággal, strukturált intézményrendszerrel, célzott finanszírozási eszközökkel jelenik meg új részpolitikaként a regionális politika, a területfejlesztés. Ez a hatás aztán feltartóztathatatlanul tört

előre (és nemcsak az olajválság, de a regionális politikai gondolat sem állt meg a határokon, amelyek akkor még alig voltak átjárhatók), és a regionális politika a rendszerváltozás után belépett az elfogadott társadalomirányítási dimenziók közé. Horváth Gyulának, a formálódó hazai regionalista közösség tagjaként, majd hamarosan vezető szereplőjeként kiemelkedő szerepe volt ebben a folyamatban, amely alkalmazható mintaként, a társadalmi modernizáció fontos eszközeként mutatta be a nyugat-európai regionalista gondolatot (benne a centralizált irányítás ellensúlyaként elgondolt és formálódó új entitásokat, a régiókat). Tőle olvashattunk először átfogó elemzést az „észak-dél probléma” európai mintaországáról, Olaszországról (Horváth 1993), majd a sajátos államszervezetű Nagy-Britanniáról (Horváth 1997), és összegző munkájában az európai regionális politikáról (Horváth 1998). Az ezt követő években már a hazai adaptáció tudományos teendői kerültek munkásságának középpontjába. A tragikus és váratlanul megtört életpálya utolsó szakaszában sajátos módon tér vissza a kezdetekhez, de már teljesen új helyzetképről tudósítva. Angol nyelven megjelent monográfiája (Horváth 2015) azt mutatja be, hova jutott a kelet-közép-európai (benne a hazai) regionális tudomány intézményesülése, miként lett e makrorégióban (az EU-n belül és azon kívül is) a regionális fejlesztési gondolat elfogadottá, tudományos és gyakorlati munkák alapjává.

Horváth Gyula tudományos munkásságának hatásai már ma is túlnyúlnak a saját publikációkon, és megjelennek egy széles, a regionális tudomány, a területfejlesztés és a „régioügy” iránt elkötelezett, aktív, tehetséges tanítványi kör munkáiban. Tanulmányunkban a kontinens térszerveződésének és területfejlesztési, irányítási tapasztalatainak néhány, általunk is kutatott témakörének felidézésével, a hagyományosabb geográfiai közelítések és a regionalista problémakörök átgondolásával tisztelgünk szeretett kollégánk, barátunk emléke előtt.

Európa makroregionális tagozódása és térszerkezete

Európa minden természeti meghatározottságával, vitatható határaival együtt sem pusztán a természetföldrajzi nomenklatúrákba sorolható kategória, hanem azonosítható *társadalmi és politikai téregység*, egységesülésének és tagozódásának tartalma és mozgatórugói is elsődlegesen társadalmiak és politikaiak.

Valamely nagyobb téregységen belül az egységesülés és tagozódás jellemzői és folyamatai mind térbeli, mind időbeli szempontból erősen léptékfüggők. A különböző térségi szinteken, eltérő belső térfelosztás mellett eltérő jegyek lehetnek meghatározók, a két irányzat egyidejűleg más tendenciákat mutathat, különbözhetnek a rövid, közép- és hosszú távú jellemzők. Mindez azzal jár, hogy – kiragadva egyik vagy másik térbeli vagy történeti méretet – a következtetések is eltérhetnek. Az is igaz, hogy a különböző léptékekben megfigyelhető sajátosságok nem függetlenek egymástól, hanem át is szövik egymást. A lokális

folyamatok a globális léptékűekkel is kapcsolatban vannak és viszont, a márkás rövid távú hatások (válságok) nagy távlatban is éreztethetik hatásukat. Ezeket a nagyon általános összefüggéseket a területi kutatások során is érdemes szem előtt tartani, mert beszorulva egy szűkebb térméretbe (például a régiók szintjére) lényeges mozgatórugók hatása esik ki a magyarázatokból.

Terry G. Jordan amerikai geográfus szerint Európa egyszerre egységes és sokszínű (Jordan 1996). Ha különböző hangsúlyokkal, tartalmakkal is, de ugyanaz az általános megállapítás van jelen a kontinens térfolyamatait elemző hazai szakirodalomban is (Cséfalvay 1999; Horváth 1998, 2006; Probáld 2000; Probáld, Szabó 2005; Rechnitzer 1999).

Amikor a különböző társadalmi, gazdasági jelenségeket (nyelv, vallás, urbanizáció szintje, mezőgazdasági termelés, infrastrukturális ellátottság, gazdasági fejlettség stb.) vizsgáljuk, többféle területi mintázat tárható fel, ugyanakkor Európa társadalmi, gazdasági megosztottságában évtizedek óta jellegzetes, bár sokat vitatott tagoló dimenziók az *észak-dél*, *kelet-nyugat*, valamint a *centrum-periféria* relációk.

A makrorégiók közötti társadalmi, gazdasági különbségekre tekintve Braudel (2003) szerint az európai kontinensen két európai világ, *Észak és Dél* osztozott és osztozik, történelmük legalább annyira megkülönbözteti őket, mint az éghajlatuk, ellentéteik pedig elemi erővel vonzzák egymást. Az észak-dél reláció a szocialista rendszerek bukása előtti időkben volt igazán a nyugati regionalisták nézőpontjának fókuszában (Kunzmann 1992) és vált a geodesign kedvelt térvizonylatává, ám a kontinens „újraegyesítésével” ez a megközelítés vesztett súlyából, a politikai, gazdasági változásokkal felértékelődött a kelet-nyugati kapcsolatok jelentősége (Rechnitzer 1998).

Az észak-dél reláció látványos háttere az éghajlati zonalitás, erre épülve bemutatható az ellentét egyrészt a mezőgazdasági termelés eltérő lehetőségeiben, a növénytermesztés és az állattenyésztés eltérő arányaiban, a népesség területi elhelyezkedésében (északi területek ritka népsűrűsége), sőt a táplálkozási, italfogyasztási szokásokban is (Gottmann 1954; Grigg 1998; Jordan 1996; Sárfalvi 1968). E különbségeken alapulva aktív kereskedelem jöhetett létre: Pounds (1997) szerint régen a kereskedelem inkább működött észak és dél, mint nyugat és kelet között. Ennek következményeként rajzolódott ki az európai közlekedés nagyszerkezetében az észak-dél irányú kapcsolatok fölénye, mely az 1980–1990-es évekig tartott (Erdősi 2004). Más okokból, de az észak-dél reláció több kultúrföldrajzi tényezőnél is felbukkan: például Jordan (1996) az egykori Római Birodalom határaival hozza összefüggésbe a jelenlegi kulturális, vallási és nyelvi különbségeket – megfigyelhető a protestáns Észak és a katolikus Dél ugyan nem vonalszerű, de érzékletes kettéválása, valamint északon a germán, délen a latin nyelvcsoporthoz tartozó dominanciája. Emellett a történelmi időkben dél felől érkező iszlám hódítás társadalmi, kulturális nyomait, az iszlám vallás szórványos elterjedtségét Dél-Európában találjuk, bár ezeket az arányokat az utóbbi időben módosította a jelentős számú arab bevándorló közép- és

nyugat-európai letelepedése. Az észak-dél viszonylat a politika színterén is megjelent, Soós (1996) szerint – még az Európai Unió kibővítése előtti időszakban – a Régiók Bizottságán belül is jelentkezett ez a reláció, az erős és gyenge régiók közötti érdekmegosztottsággal, az alkotmányos és törvényhozói hatáskörök különbözőségével, a politikai és adminisztratív kultúra eltérő jellegével magyarázhatóan.

A fejlett Észak és az elmaradottabb Dél párosa nemcsak a fejlettségi térképeken, hanem sok elemzésben is kiemelten megjelölt makroregionális összetevője a kontinensnek (Landesmann 2013; Terrasi 2003). E szembenállásban érdekes történelmi inverz is megjelenik: Pounds (1997) szerint Dél és Észak, Attika és Skandinávia között az európai történelem egyetlen szakaszában sem volt olyan óriási a kulturális szintkülönbség a Dél javára, mint az i. e. 5. század közepén (délen késő vaskor és északon késő őskőkor). A középkorra azonban fordult a helyzet: a korábban virágzó Dél-Európa elvesztette vezető szerepét. Egyedül Észak-Olaszország tudott lépést tartani valamelyest az Észak fejlődésével, míg az egykor virágzó spanyol és portugál területek kiterjedt gyarmatbirodalmaik ellenére sem tudtak érdemi gazdasági fejlődést produkálni. A fejlett Észak, elmaradott Dél reláció fokozatosan erősödött. Ebben Max Weber szerint fontos elem, hogy a római katolikus – és még nagyobb mértékben a görögkeleti – egyház kevésbé tudott megbirkózni a valláserkölc és az egyre nagyobb teret hódító általános polgári (protestáns) erkölcs kettősségével. Az ipari forradalom, a fordista gazdaság alapjai is inkább északon voltak meg, az ellentét így tovább fokozódott az elmúlt évszázadokban. Az észak-dél szembenállás a 20. század vége felé viszont oldódni látszott, mivel posztfordi gazdaság révén, amerikai mintára, egy fejlődő déli – sunbelt (napfény) – övezet alakult ki a nyugati mediterráneumban, modern iparral, kutatás-fejlesztési központokkal, dinamikus turizmussal, vonzó élettel. Mindez azonban nem tudott billenteni az alapreláción, sőt, a 2000-es évek végi gazdasági válság a déli területek jelentős részének „mélyrepülését” okozta. (Ekkor jelent meg a nagyobb dél-európai országok és Írország neveinek kezdőbetűiből a PIIGS mint negatív töltetű betűszó.)

Az észak-déli relációnál, többek szerint, már régóta markánsabb a *nyugat-kelet* ellentét a kontinensen: Európa jelenlegi területi társadalmi-gazdasági differenciáltsága esetében több szempontból a legfontosabb választóvonal – a korábbi évtizedek politikai-gazdasági jellemzői miatt – az Európai Unió korábbi (EU 15-ök) keleti határán húzódik (Probáld 2000). Az ipari forradalom ugyan csak polarizálta a kontinenst a nyugat-kelet pozíció mentén: Sárfalvi (1968) szerint a második világháború előtt – több-kevesebb általánosítással – két, nagyjából homogén részt lehetett elkülöníteni, az ipari Nyugat-Európát és a parasztok Kelet- (és Dél-) Európáját. Ehhez a 2. világháború utáni korszakban éles politikai megosztottság is párosult: meghatározóvá vált a tőkés „Nyugat” és a kommunista „Kelet” szembenállása. A vasfüggöny oly egyértelműen osztotta ketté Európát (parlamentáris demokrácia, piacgazdaság, NATO, EGK stb., illetve pártállami diktatúra, tervgazdaság, Varsói Szerződés, KGST stb.), hogy ehhez

képest minden más makroregionális különbség elhalványult, és ahogy a gazdasági különbségnek az észak-dél, úgy a politikai szembenállásnak a nyugat-kelet reláció vált a metaforájává Európában. A rendszerváltozások után több szempontból megindult a közeledés a két kontinensrész között, ám a múlt hagyatéka még mindig erős, és az Európai Unió 2004. évi bővítésével az integráció legkomolyabb területi problémájává vált ez a reláció (ami aztán a belső forrásallokációs vitákban, a támogatásokért folyó versengésben is kulcskérdéssé vált).

A nyugat-kelet ellentét is nyomonozható természeti tényezőkben, legmarkánsabban az Atlanti-óceánhoz való viszonyban, a „tengeri” és a „szárazföldi” Európa megnevezésével (Gottmann 1954; Pap 1997). Lassan halványuló észak-déli futású, az egykori szocialista tömb nyugati peremén húzódó demográfiai választóvonal is kimutatható a kontinensen (Probáld 2000), amelytől nyugatra például a várható élettartam, az idős népesség aránya magasabb, a csecsemőhalandóság alacsonyabb (bár a demográfiai feszültségek ma szinte egyetemleges problémának tekinthetők a kontinensen). A mezőgazdaság tekintetében – bár az éghajlat is meghatározó nyugat-kelet viszonylatban, óceáni és kontinentális kontrasztban – fő jellemző, hogy az intenzív művelés Nyugatot jellemzi, míg az extenzív Keletet, és a foglalkoztatás tekintetében a mezőgazdaság szerepe még mindig nagyobb a keleti részen. A fő ipari, gazdasági centrumok, a nagyvállalatok központjai Nyugaton vannak, Kelet inkább csak gazdasági holdudvarként (leányvállalatok, olcsó munkaerő stb.) funkcionál. A szolgáltató szektor érték- és foglalkoztatotti túlsúlya is Nyugaton markáns. Heidenreich (2003) településföldrajzi különbözőséget is számba vesz: míg Nyugaton számos világváros és policentrikus városeyüttes van, addig Keleten egyközpontú agglomerációk fejlődtek ki, leszámítva egy lengyel várostömörülést. Erdősi (2004) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a politikai változások nyomán a közlekedési igények által kényszerítetten előtérbe kerültek a nyugat-kelet irányú közlekedési fejlesztések.

Mindezen tényezőket mintegy összegező megkülönböztető jegy a fejlettségbeli differencia, a jövedelemben, az életszínvonalban megjelenő különbség. Heidenreich (2003) szerint Kelet-Európa a 15. századig csak csekély hátrányban volt Nyugat-Euróához képest, majd az olló nyíltni kezdett. Ez utóbbit Sárfalvi (1994) is megállapítja, rámutat viszont arra is, hogy később, a 18. századtól a 20. század elejéig fokozatos közeledés mutatkozott Európa nyugati és keleti fele között. A két világháború között a fejlődés ismét a dezintegráció irányába tartott, a 2. világháború utáni elkülönülés pedig konzerválta a fejlettségi különbségeket (Sárfalvi 1994), miközben a két rész külön-külön az integrálódás útjára lépett (még ha e két folyamat alaptartalma, mechanizmusa, intézményrendszerre teljesen el is tért), ami Kelet-Közép-Európa számára megrekedt fejlődést, a dél-európai országok számára viszont felzárkózást hozott. Sárfalvi véleménye szerint – a keleti tömb felbomlása után megindult sokelemű összekapcsolódás ellenére – a szakadék mélyebb volt Nyugat és Kelet között az 1990-es évek közepén, mint a 20. század elején vagy akár a két világháború között. Manapság sincs olyan fejlettséghez köthető, elterjedt mérőszám, amely a Nyugat és Kelet

közötti ellentétet ki ne mutatná, annak ellenére, hogy a nyugati és keleti országok közötti fejlettségbeli „lépcső” mára lejtővé simult, azáltal, hogy a „keleti éltanulók” (Szlovénia, Csehország) – legalábbis a közismert gazdasági fejlettségi mutatókban – beérték a „nyugati lemaradókat” (Portugália, Görögország).

A harmadik kiemelt térreláció a *centrum-periféria* viszony. E fogalompár legalább három, egymással összekapcsolódó, de egymástól el is váló jelentést hordoz: helyzeti (földrajzi), fejlettségi (gazdasági), hatalmi (társadalmi) viszonyt (Nemes Nagy 2009). Európa esetében lényeges, hogy a kontinens gazdasági és társadalmi centruma – ha az európaiságát tekintve megkérdőjelezhetetlenül a kontinenshez tartozó Oroszországot leválasztjuk – jelenleg a földrajzi értelemben vett centrumtérseggben lelhető fel, amelyet körülölel az elmaradottabb periféria.

A különböző társadalomföldrajzi jegyek közül a centrum-periféria relációt igazolják a magterületet jellemző nagy népességi és gazdasági súly, a magas népsűrűség, a magas urbanizáltság, valamint az átlagnál magasabb egy főre jutó jövedelem és (időben, a konjunkturális hatások következtében változó mértékben) az alacsonyabb munkanélküliség. Az európai centrumban található a nagy ipari koncentrációk, magas a szolgáltatások értéktermelési és foglalkoztatási aránya, sűrű a távközlési és közlekedési hálózat, itt lelhető fel a legnagyobb cégek központjainak helyi koncentrációi, nagy a kulturális és oktatási potenciál, bőséges a globálisan vonzó idegenforgalmi attrakció stb., de a túlzásfoltosság, a környezetszennyezés magas foka is itt figyelhető meg (Hospers 2002; Lever 1995; Probáld 2000). Jordan (1996) szerint – bizonytalanabb értéktartalmi miatt ugyan inkább csak vitára felhívó megállapításként – e viszonyrendszer még a kultúrföldrajzban is tetten érhető. A centrumból a periféria felé haladva csökken az „európaiság” – kulturális értelemben. A centrum-periféria kettősségen túl az e reláció szerinti többszörös tagozódást, koncentrikus körökben modellezhető zonalitást is többen felfedezni vélik. Ilyen például a szolgáltatói alapú magterület, az ipari karakterű – a magterületet körülölelő – átmeneti területek és a perifériális helyzetű mezőgazdasági területek (Hospers 2002) hármasa (aminek történeti előzménye Delaisi modellje 1929-ből: ipari magterület és agrárjellegű periféria), vagy például az általános gazdasági fejlettség (GDP/fővel mérve) alapján kimutatható belső és külső magterület, illetve belső és külső peremvidék (Nagle, Spencer 1999).

Összességében ma Európát egy összetett makroregionális fejlettségi kép jellemzi, amelyben kisebbrészt az észak-dél, nagyjából a centrum-periféria és nyugat-kelet relációk szerepelnek. A kontinens – csak égtájak szerinti – tagolása ennél összetettebben is értelmezhető: például összegző ábráján Probáld (2000) hét területi egységet (Észak-, Nyugat-, Dél-, Kelet-, Nyugat-Közép-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa) különít el, és nyolc makrorégiót mutat Jordan (1996) kultúrföldrajzi Európa-modellje is, amelyben a három kiemelt – eddig ismertett – reláció metszetei révén állnak elő az eltérő makrorégiók.

Mindezen térségi relációk látványos vizuális formái jelentek meg a térszerkezeti modellekben (pontosabban térszerkezeti ábrákban). A hazai szerzők

körében is hamar ismertté vált a földrajzi és gazdasági centrumtérséget szimbolizáló Brunet „Kék banánja” (Horváth 1998; Probáld 2000), majd a szakirodalomban is megjelentek és a területpolitika központi műhelyeit is ellepték a további kívánatos zöldségek, gyümölcsök és egyéb grafikus szimbólumok. Ilyen például a fejlődési kisugárzást mutató „Kék csillag” (Horváth 1998), a zónák és csomópontok kombinációját felmutató „Vörös polip” (Kozma 2003), vagy a szűkebb tereket modellező „Európai napfényövezet” (Sunbelt) és a „Közép-európai bumeráng” (Rechnitzer 1998). E modellek számszerű adatokkal történő tesztelése a hazai kutatói körökben is megindult (Kincses, Nagy, Tóth 2013; Probáld, Szabó 2005; Szabó 2009). A számítások valójában csak a gyengülő „Banán-modell” relevanciáját tudták kimutatni, valamint azt, hogy egyre inkább erősödik ezzel szemben Kunzmann-nak az 1990-es években bevezetett, a nagyvárosok térszerkezeti vázzerepét tükröző úgynevezett „Szőlő-modellje”, amely szerint a nagyvárosok – a centrumban és a perifériákon egyaránt – egyre jelentősebb társadalmi, gazdasági koncentrációt alakítanak ki, amivel elszakadnak vidékies környezetüktől (Szabó 2015). E – sok elemükben erősen vitatható – modellek és fejlődéstörténetük vitathatatlanul lényeges térszerkezeti átalakulást is tükröz: a jelenlegi társadalmi és gazdasági folyamatok a városi és a vidéki Európára való megosztottsághoz vezethetnek, amely a jövőben akár a kontinens legmarkánsabb területi relációjává válhat (ESPON 2004, 2014).

Felmerül a kérdés, hogy e röviden jellemzett tagozódási dimenziók miként jelentek/jelennek meg az Európai Unió szakpolitikai gondolkodásában és akcióiban. Az Európai Unió hivatalos dokumentumaiban is találkozhatunk különböző térfelosztásokkal. Például a Europe 2000+-ban (EC 1994) az alábbi térségeket különítették el: Központi helyzetű nagyvárosok térsége, Alpi ív, Atlanti ív, Északi-tengeri régiók, Kontinentális átló, Új területek [volt NDK], Mediterrán régiók, Ultraperifériák, Északi országok, Közép- és Kelet-Európa, Dél- és Kelet-Mediterráneum. Egy későbbi uniós dokumentumban (EC 2001) pedig a központi régiók, közbenső régiók, perifériális régiók kategóriákat találjuk. Az elmúlt időszakból az EU szakminiszterei által aláírt új Területi Agenda és annak háttéranyaga (2012) tartalmaz makrorégiókat. A magyarországi elnökség idejére esett e dokumentum megújítása, ekkor négy – a fent említett 2000+ felosztáshoz képest nem túl szofisztikáltan megnevezett – makrorégiót különítettek el a kontinensen: Nyugat, Észak, Dél és Kelet (Sütő, Salamin, Szabó 2010).

Az Európai Unióban nyilvánvaló a különböző „térégi lobbik” működése is, amelyek nem pusztán országhatárokkal lehatárolt térségeket érintenek. Már maga a Lisszaboni szerződés is megfogalmazta, hogy az elmaradott régiókon túl a hegyvidéki, tengerparti területek, szigetek, ritkán lakott (északi) térségek is kiemelt figyelmet érdemelnek. (Bár a mi felfogásunkban ugyanilyen figyelmet érdemelnének sajátos problémáik miatt a síkvidéki vagy éppen a tengertől elzárt térségek is.) Az első hivatalos formációk a Balti-tengeri régió, majd a Duna régió voltak, később még létrejött a Jón-Adriai és külön az Alpi régió. (Utóbbi az Alpok-Adria korábbi formáció egyfajta kettéválásaként is értelmezhető.) E tér-

ségekre elkészültek a makroregionális stratégiák is. Ezek ugyan szakmailag érdekes kezdeményezésnek tűntek, ám megkapták az EU regionális politikájától a „három nemet”: a stratégiák megvalósításához nem hoznak létre sem új intézményeket, sem új jogszabályokat és új uniós források sincsenek céljaikra, legfeljebb a meglévő forrásokat irányíthatják e térségekbe. Hangsúlyozták viszont,

1. táblázat: Pénzügyi transzferek egyenlege az Európai Unió költségvetésében, 2004–2014
Operating budgetary balance in the EU (2004–2014)

Ország	Támogatási / befizetési többlet												míó €
	a GNI %-ában												
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014	
<i>Nettó támogatott országok</i>													
Magyarország	0,24	0,69	1,29	1,70	1,11	3,05	2,95	4,62	3,47	5,08	5,64	5 681	
Bulgária	1,13	1,92	1,77	2,50	1,88	3,32	3,80	4,45	1 824	
Litvánia	2,06	2,30	2,48	2,84	2,67	5,44	4,94	4,55	4,69	4,45	4,38	1 543	
Lengyelország	0,72	0,77	1,12	1,70	1,25	2,09	2,43	3,03	3,24	3,22	3,47	13 748	
Lettország	1,72	1,94	1,52	2,23	1,69	2,49	3,70	3,62	4,33	3,46	3,35	799	
Románia	0,49	1,14	1,42	0,99	1,10	1,55	2,94	3,09	4 519	
Görögország	2,16	1,98	2,39	2,40	2,68	1,35	1,62	2,29	2,33	2,93	2,89	5 162	
Észtország	1,57	1,43	1,38	1,50	1,46	4,18	4,82	2,25	4,64	4,22	2,49	473	
Málta	0,93	1,82	1,95	0,50	0,50	0,15	0,84	1,00	1,03	1,21	2,35	179	
Szlovénia	0,40	0,35	0,46	0,26	0,31	0,68	1,18	1,34	1,60	1,20	2,17	794	
Csehország	0,30	0,17	0,33	0,51	0,78	1,23	1,44	0,96	2,02	2,33	2,08	3 004	
Portugália	2,08	1,52	1,42	1,46	1,57	1,27	1,51	1,73	3,06	2,63	1,88	3 211	
Szlovákia	0,51	0,71	0,73	1,13	1,13	0,85	2,06	1,69	2,26	1,78	1,37	1 010	
Ciprus*	0,49	0,64	0,67	-0,06	-0,10	-0,01	0,06	0,03	-0,13	0,23	0,69	114	
Horvátország	0,07	0,12	0,26	0,18	0,29	0,24	0,20	0,26	0,24	0,12	0,42	173	
Spanyolo	1,00	0,66	0,38	0,35	0,26	0,11	0,38	0,28	0,38	0,29	0,10	1 090	
Írország*	1,19	0,77	0,67	0,39	0,35	-0,03	0,58	0,27	0,47	0,19	0,02	38	
<i>Nettó befizető országok</i>													
Hollandia*	0,38	0,49	0,44	0,47	0,43	-0,02	0,29	0,34	0,36	0,42	0,71	4 711	
Svédország	0,34	0,27	0,25	0,27	0,40	0,03	0,32	0,32	0,44	0,49	0,52	2 312	
Németország	0,31	0,26	0,26	0,29	0,34	0,25	0,35	0,33	0,42	0,48	0,52	15 501	
Finnország	0,04	0,05	0,14	0,09	0,16	0,30	0,16	0,33	0,33	0,30	0,40	809	
Ausztria	0,15	0,11	0,11	0,20	0,12	0,14	0,23	0,26	0,34	0,39	0,38	1 240	
Belgium	0,18	0,19	0,21	0,25	0,20	0,48	0,39	0,36	0,38	0,39	0,37	1 478	
Franciaország	0,18	0,16	0,16	0,15	0,19	0,30	0,27	0,30	0,39	0,39	0,33	7 164	
Dánia	0,11	0,12	0,22	0,26	0,22	0,42	0,25	0,33	0,44	0,49	0,32	836	
Olaszország	0,20	0,15	0,11	0,12	0,25	0,32	0,28	0,36	0,31	0,24	0,28	4 467	
N.-Britannia	0,15	0,08	0,10	0,19	0,04	0,11	0,31	0,30	0,36	0,43	0,23	4 929	
Luxemburg*	0,42	0,33	0,25	0,48	0,07	0,42	0,16	0,27	0,28	0,24	-0,27	-80	

* Írország 2009-ben, Ciprus 2007–2009-ben és 2012-ben befizetési többletű volt. Hollandia 2009-ben, Luxemburg 2014-ben támogatási többletű volt.

Adatok forrása: http://ec.europa.eu/budget/figures/interactive/index_en.cfm

hogy bíznak a közösen megfogalmazott célokban és a koordinált megközelítésben, így a szinergikus hatásokban és a meglévő uniós alapok és más pénzügyi eszközök hatékonyabb felhasználásában. Azaz a makrorégiók integrált területi keretet jelenthetnek a közös jellemzőkből származó közös kihívások kezelésére, erősítve a társadalmi, gazdasági kohézió túl a területi kohéziót is.

Az alapvető tagoló dimenziók – a mára 28 tagúvá bővült Európai Unióban – a „legszárazabb” s egyben talán a legérzékenyebb számadatokban, a költségvetési befizetések és támogatások egyenlegében is látványosan jelen vannak (1. táblázat). A centrumországok és a perifériák, Kelet és Nyugat, Észak és Dél egyértelműen elkülönülnek.

A tág kelet-közép-európai periféria – amelynek országai már a csatlakozás előtt is részesültek uniós támogatásokban, előcsatlakozási eszközökben – egyöntetűen támogatási többletű (a relatív mértéket tekintve 2014-ben éppen Magyarország vezette ez sort). E körbe tartoznak még a korábbi időszak perifériáinak képviselői is (Spanyolország, Portugália), egyedül a regionális tagoltságáról is közismert Olaszország vált „centrumpozíciójúvá”. A legnagyobb nettó befizető Németország és a legnagyobb összeggel támogatott Lengyelország egyenlege azonos nagyságrendű. Ezek az adatok a befizetési többletű centrumországok tekintetében relatíve (a GNI százalékában kifejezve) még vállalható szolidaritási terhet jeleznek. A végső befizetési-támogatási egyenlegekben – a nem túl nagy szélsőségek kialakulása mögött – a nagy súlyú agrártámogatások állnak, amelyekből minden tagország szabályozottan normatív módon részesül, illetve a kutatás-fejlesztési programokban elsődleges haszonélvezőnek számító fejlett nyugati országok kedvező pozíciója is kitűnik. A pénzügyi redisztribúciós mechanizmus egyben az EU működésének „szimbolikus” eleme is, ha hatása nem is hasonlítható a spontán piaci tőkeáramlások erejéhez. Ez a pénzügyi mechanizmus az újonnan csatlakozott vagy épp csatlakozni szándékozó országok számára egyértelműen kiemelt vonzerő, a tagország esetében sajátos térfelosztási „trükkök” hordozója is (a legújabb példát a magyar „lyukasrégió”-kezdeményezés adja, a főváros és Pest megye kettéválasztásával). De mindez már átvezet egy más térségi szint, a régiók problematikájához.

Régiók a regionális politikában

A kontinens makroregionális tagozódása mellett a belső tagolás és tagozódás is hasonlóan sokszínű. A tagolás egyrészt a politikai és közigazgatási beosztás (települések, régiók, országok) mentén halad. Másrészt Európát többfelé darabolják az országokat más-más csoportosítású nemzetközi vagy európai politikai, gazdasági, katonai szervezetek, társadalmi, politikai együttműködések (pl. EU, EFTA, FÁK, OECD, NATO, visegrádi országok). Ezek közül a kontinens egységesége felé való törekvést képviselő Európai Unió emelkedik ki, amelyet nemcsak

országok, hanem nevesített szereplőként számos régió is alkot. Az EU erre a mezoszintre kiemelt figyelmet fordít: a régiókat az 1980-as évek végén a közössiégi regionális politika felfutása, majd az 1990-es évek elején a Maastrichti szerződés állította reflektorfénybe, és ezzel együtt megjelent a „régiók Európája” gondolat, a mezoszintek szerepe az Európai Unióban felértékelődött (Horváth 2000). Az egyes országok régiói, regionális szintjei ugyanakkor – közigazgatási és egyéb funkcióik, kompetenciáik szempontjából – rendkívül sokszínűek.

A regionális politikában a támogatási elvek változása (a regionális alapú támogatások megjelenése) miatt szükség volt egy egységes rendszerre, ennek érdekében dolgozták ki a hierarchikus térségi szintrendszert és téregységi nómenklatúrát, az úgynevezett NUTS rendszert (Nomenclature des unités territoriales statistiques). A NUTS a tagállamok javaslatai és jóváhagyása alapján születt meg az EU statisztikai hivatalában (Decand 1997), és már az 1970-es évek elejétől használatban volt statisztikai adatgyűjtéshez (Eurostat REGIO-adatbázis). 1988-tól – amikor a regionális politika (Strukturális Alapok – EC 1988) kijelölte a régiók szerepét az elosztási rendszerben – használják rendszeresen a közössiégi politikában (EC 1999). A rendelet akkor két regionális szintet jelölt ki a regionális támogatás célterületének, amelyek a fejlesztési politika alanyai lettek (Horváth 2003), később már csak egy szint, a NUTS 2 maradt meg a regionális politika használatában, de ennek szerepe még a 2014–2020-as ciklusban is kiemelt jelentőségű. Magára a NUTS-jegyzékre vonatkozó előírás, s így a rendszer és szabályozása 2003-ben kifinomult jogi formulát kapott (EC 2003 –1059/2003/EK rendelet). Az ebben a jegyzékben szereplő területi szintek egységeire általánosságban a régió (illetve a NUTS-régió) fogalmát használják, de a régió hivatalos definícióját nem adták meg (Szabó 2015). A NUTS-jegyzék a kezdeti formációhoz képest jelentősen kibővült, és 2016-ban már 28 tagállam regionális beosztásait tartalmazza. A NUTS az idők során több változáson ment át, egyes országokban – esetenként többször is – módosultak a regionális beosztások.

Nyugat-Európában a régiók fogalma, szerepe már akkor tudományos kutatások tárgya is volt, amikor hazánkban még inkább a körzet (rajon) fogalma volt használatban. A rendszerváltozás után azonban a körzet lassan kikopott a szakmai szótárakból, mivel a szocializmusban sajátos – a fennálló politikai rendszer jellegzetességeihez kötődő – tartalommal töltődött fel, és az egykor használatos fogalmakat nem kis ellenérzés kísérte (Horváth 2002). Hazánkban a régió fogalma hamar elterjedt és többféle értelmezést kapott (Szabó 2015), majd idővel hivatalos területi formációt is öltött a hét tervezési-statisztikai régió megszületésével, amelyek NUTS 2 szinten illeszkednek az EU területi jegyzékéhez.

A NUTS-rendszer ma stabil alapja az Európai Unió területi beosztási, statisztikai, regionális elemzési és regionális politikai rendszerének. Az Eurostat többszintű regionális adatgyűjtése egyre alaposabb, egyre szélesebb körű, információi szabadon hozzáférhetők, használhatók. A statisztikákban ma már a tagjelöltek és (az európai) nem tagállamok hasonló jellegű térfelosztásai is felbukkannak. A területi információk megjelennek mind a hivatalos helyzetérté-

kelésekben, dokumentumokban (kohéziós jelentések, országok, régiók területfejlesztési anyagai), mind a tudományos kutatásokban, így például a kifejezetten az európai területi jellemzőket feltáró és előrejelzési kérdéseket is magában foglaló, közösségi szinten szerveződő ESPON-kutatásokban is.

A területi tervezéshez a regionális adatokból kibontakozó területi helyzetképek adják az egyik alapot az Európai Unió regionális politikája számára, sőt, évtizedek óta a regionális politikai támogatáselosztás kiemelt alapja is a régió. (Mindezt a támogatáspolitikától elválaszthatatlan politikai alkufolyamatok jelentőségéről nem elfelejtkezve emeljük ki.) Az Európai Unióban kezdetektől figyelembe vett cél a fejlettségi különbségek mérséklése (Horváth 1998), a 2014–2020-as ciklusban regionális politikai célokra már mintegy 350 milliárd euró áll rendelkezésére, amely az integráció költségvetésének harmadát teszi ki. Bár az évek folyamán némileg gyengült a felzárkóztatás célja, azaz a koncentráció alapelve, ugyanakkor ebben a ciklusban is a legtöbb támogatást (182 milliárd €) azon NUTS 2 régiók kapják, ahol az egy főre jutó GDP nem érte el az EU átlagának 75%-át. Így EU támogatásban részesül az EU lakosságának 27%-a. (35 milliárd eurót a köztes régiók [75–90%], 54 milliárdot a fejlett régiók [90%] kapnak; utóbbi régiókban él az integráció lakóinak mintegy 60%-a). Az EU 2020 célkitűzései 11 témakörben – többnyire ágazati szemléletben – jelennek meg a szakpolitikákban, amelyek régi (foglalkoztatás, kis- és középvállalatok, oktatás stb.) és új kihívásokra (infokommunikáció, éghajlatváltozás stb.) próbálnak választ adni. Bár a kezdetekhez képest többször változtak a regionális politika célrendszerének területi vagy ágazati szempontú alanyai, ugyanakkor egy cél tartós maradt – amelyet legutóbb a Lisszaboni szerződés deklarált –, miszerint kiemelt feladat az elmaradott NUTS 2 régiók támogatása.

Ugyanakkor, ha végigtekintünk az elmúlt több mint negyedszázad területi alapú céljain (Fragó 2016), megállapíthatjuk, hogy – az elmaradottság enyhítésének prioritása mellett (első számú célkitűzés) – különböző szakaszokban különböző térségtípusok voltak előtérben. Az 1989–1993-as ciklusban az ipari válság sújtotta térségek és a vidéki területek fejlődésének előmozdítása két külön célkitűzés volt (2., 5b.), amelyekhez az 1994–1999-es időszakban hozzáadódott – Svédország és Finnország csatlakozása révén – a rendkívül alacsony (<8 fő/km²) népsűrűségű térségek fejlesztése is (6. célkitűzés). A 2000–2006-os periódusban az 1. célkitűzésben a legelmaradottabb NUTS 2 régiók mellé kerültek a ritkán lakott és tengeren túli régiók is, a 2. célkitűzésben jelent meg a strukturális nehézségekkel küzdő, gazdasági, társadalmi átalakulás sújtotta térségek támogatása (területi alapon). E kategóriában többféle térségtípus volt jelen: válságba jutott ipari térségek, válságba jutott halászati térségek, elmaradott rurális területek, problémákkal küzdő városi térségek (különböző kritériumok alapján). Ez a korszak magával hozta a támogatási arányok radikális megváltozását, mivel a 2004-es bővítés révén számos elmaradott és támogatásra jogosult ország és régió került az integráción belülre. Ez a helyzet többek között háttérbe szorította a speciális adottságú földrajzi térségeket, és a legutóbbi,

2007–2013-as ciklus fő regionális politikai célkitűzései között már nem lelünk ilyen térségtípusokra, ahogy a jelenlegiben sem. Ugyanakkor ciklusról ciklusra egyre inkább felértékelődött két támogatandó térségtípus: egyrészt a határ menti zónák, másrészt a városi térségek.

A globalizálódó világban igény van a régió-, illetve az országhatárokat átívelő területi tervezésre és fejlesztésekre. Ennek felismerése már régen, még az EU-tól függetlenül megtörtént európai szinten. Különböző kezdeményezések születtek korábban, amelyek közül hazánkat is elérte egyik-másik: klasszikus példája volt az Alpok–Adria Munkaközösség, amely 1978-ban jött létre olasz, osztrák és német régiók, illetve Szlovénia és Horvátország kezdeményezésére, majd egy svájci kanton és magyar megyék is csatlakoztak a szervezéshez (Horváth 1998). A közösségi politikán belül kezdetben a határ menti fejlesztésekre létrejövő, ún. közössiégi kezdeményezésű Interreg program térségei jeleltették meg a határmentiség összetett problémáit. Később a határokon átnyúló európai területi együttműködés szerepének növekedésével és a közösségi kezdeményezésű programok megszűnésével (2007-től) újabb területi formációk alakultak ki: létrejttek az Európai Területi Társulások (EGTC). Az Európai Unió 2006-ban teremtett lehetőséget arra, hogy az uniós források hatékony felhasználása, a már meglévő vagy jövőbeni együttműködések sikeressége érdekében két vagy több tagállam önkormányzatai, helyi, regionális szereplői jogi személyiséggel rendelkező csoportosulást, Európai Területi Társulást hozzanak létre. Számuk már meghaladja az ötvenet, és köztük számos magyar részvétellel jött létre.

A másik felívelés a nagyvárosokhoz kötődik, amelyek korábban a közösségi kezdeményezésű URBAN célterületei voltak. E program 2007-es lezárulása után a legújabb programozási időszakban a szakpolitika a közösségi eszközökből megvalósuló fejlesztések felét a városi területeken megvalósítandó beruházások támogatására kívánja fordítani. Ennek hátterében az áll, hogy a vidéki terek a közös agrárpolitika és a vidékfejlesztés keretében is támogatásokhoz jutottak, míg a nagyvárosok, főként a fejlett régiókban, csak csekély forrásokat tudtak megszerezni (hozzá kell tenni, hazai példák is mutatják, hogy sok vidéki támogatás nagyvárosi, fővárosi cégek kasszáiban landolt). Az európai nagyvárosok ugyanakkor a társadalom és gazdaság fő koncentrációivá váltak a globalizálódó és terciarizálódó világban, ami sajátos problémákat okozott ezekben a terekben. Ennek felismeréseként nőtt meg a nagyvárosi támogatás súlya a regionális politikában (még az EU regionális politikai igazgatóságának neve is megváltozott: Directorate-General for Regional and Urban Policy), és 2016 tavaszán az Európai Unió tagországainak illetékes miniszterei aláírásával megszületett az Amszterdami paktum, amely az EU új városi ágendájának fő alapelveit rögzíti. Ez (is) egy új korszakot nyithat az EU fejlesztési politikájában (Farágó 2016).

Megítélésünk szerint ez a fordulat (amit érzékeltethetnénk akár a város és a régió fogalmi kettősségével, szembeállításával is) – noha már széles körben támogatókra lelt hazánkban és külföldön – nem magától értetődő és egyáltalán nem pozitív töltetű hangsúlyváltozás, legalábbis a regionális politika lényegi

tartalmát illetően. Ha a regionális politika a spontán piaci folyamatokon keresztül egyébként is kiemelt vonzerővel és haszonkoncentrációval rendelkező városi tereket preferálja, akkor azt is kockáztatja, hogy a teljes esélytelenség homályába űzi a ma is sokat emlegetett konvergenciacélokat (Fábián, Pogátsa 2016), amelyek kulcskérdése a leszakadó, elmaradott, kevésbé városias terek (társadalmának) felzárkóztatása.

Összegzés: az egységesülés és tagozódás tartalma és tényezői

Európa az emberiség történetében évezredes léptékben iránymutató *globális szereplő*. Ez a jegy a különböző történeti korokban eltérő tartalmú és súlyú (a gyarmatosítás századaira visszatekintő értékelésekben például erősen vitatott), a 2. világháborút követő időszakban, a modern globalizáció kibontakozásakor is meghatározó. A mai nyitott kontinens belső térfolyamatainak értelmezésekor megkerülhetetlenül jelen vannak a globális hatások és kihívások. Egyértelműen kimutatható, hogy a regionális politika változása mögött ott vannak a mindezekre választ adni szándékozó irányváltások, így például a dinamikus városi terek fejlesztésének előtérbe kerülése – mint a globális versenyképességi lemaradás egyik lehetséges korrekciós eszköze.

Bizonyos elemeiben háttérbe szoruló, más nézőpontból és időszakokban ellenben elsőrendű tagoló tényező a kontinensen a *makroregionális* (a nemzeti szintek feletti térméreteken értelmezhető) megosztottság. A kontinens mérete, elhelyezkedése okán a természeti feltételeket, adottságokat illetően más földrészekhez képest kevésbé tagolt, még akkor is, ha a geográfusok többségének szemléletét sokáig a sokszínűséget hangsúlyozó vélekedés dominálta (Hajdú-Moharos 1988; Nemerényi 2000). Ezzel szemben – s ez kifejezetten igaz a 20. század második felének évtizedeire – a politikai, katonai, hatalmi tagozódás mentén évtizedekig nagy blokkokba szervezeten (kényszerítetten) Európa a legmegosztottabb kontinens példája volt. Ezt a tagoltságot a szocialista rendszerek összeomlása, a rendszerváltozások alapjaiban változtatták meg. Mindezt kiteljesítő integráló hatása volt az Európai Unió keleti bővítésének. A területfejlesztés, a regionális politika oldaláról vizsgálva az EU – a fejlesztéspolitikai mechanizmust kifinomult eszközrendszerrel érvényesítő – az egyetlen kiteljesedett integráció példája ma is.

A természetföldrajzi és távolabbi történeti gyökerű társadalmi, kulturális különbségekhez kötődő tagoltság lassan oldódik (a terciarizálódó gazdaság- és társadalomszerkezet, a teljesen új eszközrendszerű kommunikációs-információs tér egyre nyilvánvalóbban új tényezőket, adottságokat tol előtérbe), ugyanakkor a környezeti szempont – globális problémákra visszavezethetően is – újra előtérbe állítja a természet-társadalom relációt. A fekvési, természet- és társadalomföldrajzi alapon kijelölt makrorégiók – ezzel együtt is ez idáig – mint el-

méletileg szóba jöhető, egymástól elkülöníthető téregységek léptek színre, az ezekre kidolgozott fejlesztéspolitikai programok súlya és hatása csekély. A makroszintű összekapcsoltság erősítésének leghatványosabb eszközei a modern közlekedési hálózatok, tengelyek megteremtésére irányuló infrastrukturális fejlesztések. A Szovjetunió negyedszázaddal ezelőtti összeomlása után ma újra-éledőben van egy korábbi politikai, hatalmi, katonai megosztottság, Oroszország geopolitikai törekvéseinek újjáéledésével.

Bár a térfolyamatokat irányító területi entitások befolyását – a globális trendeknek megfelelően – a gazdasági folyamatokban Európában is felváltotta a legnagyobb gazdasági szereplők aktivitása, a *nemzeti, országos* szint mindmáig megmaradt a legösszetettebb eszközrendszert birtokló irányítási szereplőnek. A térségi szintek viszonyát tekintve sem az Európai Unió létrejötté „felülről” (a nemzeti hatáskörök átvételével, szűkítésével), sem a decentralizáló, demokratizáló „régiónk Európája” gondolat „alulról” nem hozott az országos szint meghatározó szerepében vitathatatlan, megfordíthatatlan változást. Napjainkban éppen azt az időszakot éljük, amikor a közösség, a tagállamok, és a „régiónk” közötti hatalommegosztás problémája újra a viták előterébe kerül. Az országokon belüli tagolódásra, egyenlőtlenségekre koncentrált vizsgálatok általános tanulsága, hogy – akár az erősen központosított, centralizált, akár a „piacosabb”, liberálisabb irányítási körülmények közepette is – a területi egyenlőtlenségek alakulásában elsődlegesen az országosan érvényes általános szabályozás hatásai a meghatározók és nem a speciális területi szabályozásé.

Az országokon belüli regionális fejlettségi tagoltság a mai Európában is fejlettségfüggő. A keresztmetszeti összehasonlítások jól ismert elméleti és módszertani korlátait, a térfelosztásban, a téregységek számában meglévő különbségeket figyelembe véve, a különböző indikátorok használatával végzett minden területi fejlettségelemzés azt igazolja, hogy a legfejlettebb országok térségileg kiegyensúlyozottabbak, mint a gyenge-közepes fejlettségűek (a kontinens visszazigazolva a klasszikus Williamson-hipotézis egyik sztochasztikus alapösszefüggését) (2. táblázat).

Az EU-hoz újonnan csatlakozott posztszocialista országok többségében a korábbi időkben jellemző, „lefelé nivellált” társadalmi és térszerkezet helyébe egy jóval differenciáltabb séma lépett. Ez jellemző még akkor is, ha kontinentális léptékben az egységesülést legmarkánsabban hordozó integrációs szervezet kiemelt kohéziós célkitűzése és a hozzá rendelt támogatási eszközök szinte mindenütt hordoznak kiegyenlítő hatásokat. A tapasztalat azt mutatja, hogy e támogatási eszközök nem képesek ellensúlyozni a piaci erők erős, térben is differenciáló hatásait.

A regionalisták szakmai érdeklődésének középpontjában álló *mezoterek* (Nemes Nagy 2016) szerepe a modern Európában összességében kétségkívül erősödött, bár súlyukban, eszközrendszerükben máig jelentős különbségek vannak a kontinens országaiban. Európa több országa korábban több kisebb önálló entitás egyesülésével vált egyetlen egységgé, ezekben a legmélyebbek a

2. táblázat: Az egy főre jutó GDP regionális (territorial level 3) különbségei az Európai Unió egyes tagállamaiban
Regional (territorial level 3) inequalities of GDP per capita in some EU member states

Ország	Gini-index (2000)	Gini-index (2013)
Szlovákia	0,217	0,261
Lettország	0,269	0,239*
Írország	0,167	0,233*
Magyarország	0,177	0,199*
Észtország	0,206	0,192*
Lengyelország	0,176	0,191*
Nagy-Britannia	0,191	0,187
Litvánia	nincs adat	0,171
Olaszország	0,162	0,158*
Dánia	nincs adat	0,152
Ausztria	0,157	0,146*
Franciaország	0,114	0,136*
Csehország	0,119	0,135
Németország (NUTS2)	0,135	0,127*
Portugália	0,159	0,124
Szlovénia	0,098	0,119
Spanyolország	0,127	0,112*
Finnország	0,116	0,086*
Belgium (NUTS2)	0,082	0,073
Svédország	0,063	0,071*
Hollandia (NUTS2)	0,052	0,042**
Görögország (NUTS2)	0,018	0,019

* 2012, ** 2010. Dőlttel kiemelve a megnövekedett területi egyenlőtlenséget mutató országok. A territorial level 3 az OECD egyik régiókatóriája, az európai országok esetében ez döntően az EU NUTS3 szintjét jelenti.

Forrás: <http://www.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-regions-at-a-glance-2016/>

regionalitás történeti és társadalmi gyökerei (Olaszország, Németország). Van példa arra is, ahol országrésnyi méretű régiók szerepe a devolúciós átalakulások nyomán erősödött fel újra (Nagy-Britannia). Több országban éppen a legközvetlenebb múltban léptek erősödő regionális hatáskörök a centralizált irányítási séma helyébe. Ennek legújabb, talán legradikálisabb példája a 2015-ös francia decentralizációs fordulat, amely az egész kontinens egyik legrégebbi, központi területfejlesztési intézményét, a DATAR-t is megszüntetve feladta a felülről irányított „ellenpólusképző” területpolitika, sokáig virulens, de kevés eredményt hozó sémáját. A poszt szocialista államoknak (amelyek közül több korábbi nagyobb országkeretből vált ki, önállósult a 20. század folyamán) egyik jellemző sajátos vonása, hogy a régiók szerepében – a külső forrásszerzési célon túl – csak halványan érzékelhető az eredeti „európai régió gondolatának” demokratizáló, decentralizáló, valóságos irányítási kompetenciákat feltételező tartalma, itt még mindig a nemzeti szintű összetartozás, a belső tagozódástól

való tartózkodás a megkérdőjelezhetetlen prioritás. A decentralizációt fékező faktorok közül vitathatatlanul komoly (belső) dezintegrációs kockázatok hordozója számos országban (a kontinens nyugati felén éppúgy, mint a keletin) ma is az etnikai és az ezzel sok helyütt összekapcsolódó fejlettségi megosztottság.

Ide illeszthető az eddigi gondolatmenethez csak közvetetten kapcsolódó, bizonyos értelemben leginkább kutatómódszertaninak tekinthető megjegyzésünk. A kontinens sokszínűsége és az egységesülés nagyon eltérő dimenziói arra is figyelmeztetnek, hogy ha – az elérhető gazdag információs bázis csábításának engedve – a területi folyamatok elemzése szolgáiban leszűkül a hivatalosnak minősülő NUTS-rendszer téregységeire (azaz lényegében a közigazgatás térbeli kereteibe szorítjuk a teljes gazdasági és társadalmi kapcsolati hálót), akkor figyelmen kívül marad az a tény, hogy a rendszer és a „valóságos” térszerveződés között az inkonzisztencia rendkívül gyakori. Ez a társadalmi térelemzés eszközrendszerének gazdagítását, fejlesztését igényli (Jakobi 2015), anélkül, hogy a fejlesztéspolitikában kiemelt szerepű téregységek irányítási szerepét megkérdőjeleznénk.

Az egységesülés és tagozódás mozzanatrugói, bonyolult hatótényezői közül egy társadalmi térelem mindenképp kiemelendő: a *határok*. Ezekre fókuszálva Európa elmúlt 60 évében az 1990 körüli kelet-közép-európai rendszer-változások hozták a legalapvetőbb fordulatot. Azok többsége, akik mindkét időszakot átérték, biztonnyal megerősíti, hogy a volt szocialista országok társadalmában éppen a határok durva gátjellegének oldódása, majd sok helyütt teljes eltűnése (amelynek emblemikus történelmi példája a berlini fal leomlása volt) a várt „szabadságélmény” egyik meghatározó erejű hordozója. Míg a gazdasági fejlettség, a jólét, az életkörülmények tekintetében az ugyancsak sokak által remélt gyors felzárkózás, kontinentális léptékű közeledés még várat magára, a határok funkcióinak változása, ha nem is tüntette el, de sok tekintetben kompenzálta a gyors felzárkózási illúzió beteljesületlenségét az egyének szabadabb mozgása, az anyagi és szellemi javak kevésbé fékezett áramlásának előnyei révén.

A kézirat leadásának napjaiban, a Brexit és a menekültválság okán épp az egységesülés és a tagozódás újabb kritikus időszakába léptünk. E két megkérdőjelezhetetlenül nagy hatású esemény, a maga bonyolult társadalmi és politikai összefüggéseivel ma még inkább csak a politikai és a publicisztikai diskurzusnak ad témát, kiváltó okainak és kimenetének tudományos mélységű megítélése még idő előttinek tűnik. Az azonban aligha vitatható, hogy mindkettő szorosan összefügg nemcsak a kontinens általános jövőjével, hanem tanulmányunk alaptémájával is. Csak egyetlen lehetséges következményt kiemelve: napjaink menekülthulláma – a valós kockázatok mentén vagy esetenként belpolitikai hivatkozási ürügyként – a kontinens nyílt áramlási terében a határok gátszerepét újraépítő folyamatokat indíthat el. Ha ezek valóban beindulnak, Európa visszazuhanhat az elzárkózás és a megosztottság korábbi állapotába, amelynek elsődleges kárvallottjai a periféria országainak polgárai lesznek.

Irodalom

- Braudel, F. (2003): *Franciaország identitása*. 1. kötet. A tér és a történelem. Helikon Kiadó, Budapest
- Cséfalvay Z. (1999): *Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában*. Kairosz Kiadó, Budapest
- Decand, G. (1997): The Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS). In: Eurostat: *Proceedings of the seminar on regional statistics - Baden 1996*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- ESPON (2004): *Potentials for polycentric development in Europe*. ESPON, Nordregio <https://www.espon.eu> (Letöltés: 2016. szeptember 10.)
- ESPON (2014): *Making Europe open and polycentric. The territorial vision for Europe - ET 2050*. ESPON, MCRIT Ltd. <http://www.eurometrex.org> (Letöltés: 2016. szeptember 10.)
- European Communities (1988): *Regulation (EEC) No 2052/88 of 24 June 1988 on the tasks of the Structural Funds and their effectiveness and on coordination of their activities between themselves and with the operations of the European Investment Bank and the other existing financial instruments*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- European Communities (1994): *Europe 2000+. Cooperation for European territorial development*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- European Communities (1999): *Regions - Nomenclature of territorial units for statistics (NUTS)*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- European Communities (2001): *Second report on economic and social cohesion*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- European Communities (2003): *Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS)*.
- European Communities (2012): *Területi Agenda 2020*. <http://regionalispolitika.kormany.hu/teruleti-agenda-2020-es-hatteranyagai> (Letöltés: 2016. szeptember 4.)
- European Communities (2016): *EU expenditure and revenue*. http://ec.europa.eu/budget/figures/interactive/index_en_cfm (Letöltés: 2016. július 25.)
- Erdősi F. (2004): *Európa közlekedése és a regionális fejlődés*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Faragó L. (2016): Az EU területi politikájának változásai közép-kelet-európai nézőpontból. *Tér és Társadalom*, 2., 3–22. <http://doi.org/bsnm>
- Fábián A., Pogácsa Z. (szerk.) (2016): *Az európai kohéziós politika gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gottmann, J. (1954): *A geography of Europe*. Henry Holt and Company, New York
- Grigg, H. (1998): The consumption of alcoholic beverages in Europe and the former USSR. *Geography*, 3., 283–287.
- Hajdú-Moharos J. (1988): *Történeti-gazdasági területegységek Európa országaiban*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Heidenreich, M. (2003): *Regional inequalities in the enlarged Europe*. <http://www.uni-bamberg.de> (Letöltés: 2016. szeptember 4.)
- Horváth Gy. (szerk.) (1993): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Horváth Gy. (szerk.) (1997): *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális fejlődés és politika a Brit-szigeteken*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Horváth Gy. (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Horváth Gy. (2000): Partnerség az Európai Unió regionális politikájában. *Tér és Társadalom*, 1., 11–26.
- Horváth Gy. (2002): Régiók Magyarországa. In: Enyedi Gy., Horváth Gy. (szerk.): *Táj, település, régió*. MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Budapest, 393–459. (Magyar tudománytár; 2.)
- Horváth Gy. (2003): *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Osiris Kiadó, Budapest
- Horváth Gy. (2006): Regionális versenyképesség Európában. In: Horváth Gy. (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 84–105.
- Horváth Gy. (2015): *Spaces and places in Central and Eastern Europe: Historical trends and perspectives*. Routledge, London

- Hospers, J. (2002): Beyond the blue banana? Structural change in Europe's geo-economy. *Paper for 42nd European Congress of the Regional Science Association*. Young Scientist Session, Dortmund
- Jakobi Á. (2015): A grid: aggregált és dezaggregált rácsmodellek a területi egyenlőtlenségek vizsgálatában. *Területi Statisztika*, 4., 322–338.
- Jordan, T. G. (1996): *The European culture area. A systematic geography*. Harper Collins, New York
- Kincses Á., Nagy Z., Tóth G. (2013): Európa térszerkezete különböző matematikai modellek tükrében, I. rész. *Területi Statisztika*, 2., 148–156.
- Kozma G. (2003): *Regionális gazdaságtan: geográfus és földrajz tanár szakos hallgatók számára*. Egyetemi jegyzet. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Kunzmann, K. R. (1992): Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 134., 25–50.
- Landesmann, M. (2013): The new North-South divide in Europe – can the European convergence model be resuscitated? *The Vienna Institute for International Economic Studies, Monthly Report*, 1/2013.
- Lever, W. (1995): The European regional dimension. In: Lever, W., Bailly, A. (eds.): *The spatial impact of economic changes in Europe*. Ashgate, Vermont, Avebury, 178–203.
- Nagle, G., Spencer, K. (1999): *Az Európai Unió földrajza. Regionális és gazdasági megközelítésben*. Holnap Kiadó, Budapest
- Nemerkényi A. (2000): Európai természeti viszonyai. Európai nagytájak. In: Probáld F. (szerk.): *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 7–84.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (2016): Mezőterek a társadalomban és a gazdaságban. In: Lengyel I., Nagy B. (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása*, JATEPress, Szeged, 105–124.
- OECD (2016): *Regions at a glance*. <http://www.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-regions-at-a-glance-2016> (Letöltés: 2016. szeptember 25.)
- Pap N. (1997): Európai korridorok. In: Pap N., Tóth J. (szerk.): *Európa politikai földrajza*. JPTE TTK, Pécs, 49–64.
- Pounds, N. (1997): *Európa történeti földrajza*. Osiris Kiadó, Budapest
- Probáld F. (2000): Európa társadalomföldrajzi vázlat. In: Probáld F. (szerk.): *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 99–124.
- Probáld F., Szabó P. (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–170.
- Rechnitzer J. (1998): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Rechnitzer J. (1999): Az állami vagyon magánosításának területi dimenziói. *Tér és Társadalom*, 3., 101–120.
- Sárfalvi B. (1968): Európa népessége és gazdasága. In: Marosi S., Sárfalvi B. (szerk.): *Európa*. Gondolat Kiadó, Budapest, 53–86.
- Sárfalvi B. (1994): Korunk világgazdasága. In: Probáld F. (szerk.): *Európa regionális földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 25–47.
- Soós E. (1996): Feszültségek az Európai Unió regionális bizottságában. *Comitatus*, 7–8., 107–117.
- Sütő, A., Salamin, G., Szabó, P. (2010): Issues of territoriality and territorial cohesion in the revision of the TSP and the territorial agenda – a sort of connection between geography and regional policy. *Forum Geographic*, 9., 145–154.
- Szabó P. (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 2., 121–134.
- Szabó P. (2015): *Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Terrasi, M. (2003): *The macrospatial dimension of European integration on the threshold of the new enlargement*. Paper for Conference of RSA, 2003.04.12–15., Pisa

Elmozdulások és törésvonalak Kelet-Közép-Európa térszerkezetében

Dislocations and ruptures in the spatial structure of Central and Eastern Europe

RECHNITZER JÁNOS

RECHNITZER János: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc utca 10.; egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; rechnitzer.janos@sze.hu

KULCSSZAVAK: Kelet-Közép-Európa; térszerkezet; területi versenyképesség

ABSZTRAKT: Horváth Gyula munkásságából e tanulmány szerzője azokat a műveket emelte ki, amelyek a kelet-közép-európai országok térszerkezetével foglalkoznak. Ezek a publikációk inspirálták a szerzőt, hogy végiggondolja az elmúlt 10-15 év magyarországi kutatásából az erre a nagyrégióra vonatkozó elemzéseket. E tanulmányban értelmezi a térszerkezet fogalmát, lehatárolja a nagyrégiót, és két szinten végez értékelést. A térszerkezet vonatkozásában jelzi a lassú elmozdulásokat, a versenyképesség esetében a számottevő különbségekre hívja fel a figyelmet. A nagyrégió területi sajátosságából kiemeli a versenytér fokozatos kialakulását, a fővárosok egyre erőteljesebb erőforrás-koncentrációját. Kitér a regionális központok kapcsolatainak hiányosságára, a területi tervezésben pedig az együttműködések sürgeti. Hangsúlyozza, hogy a nagyrégiókban a járműipar vált a meghatározó gazdasági szektorrá, ami növelheti e térségek kitettségét. Megállapítja, hogy Kelet-Közép-Európa összességében nem válik új fejlődési övezetté Európában, ám a fővárosok, s néhány regionális központ és környéke sikeres felzárkózást folytathat, miközben a nagyrégióban a területi különbségek látványosan növekednek.

János RECHNITZER: scientific advisor; Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Liszt Ferenc utca 10., H-9022 Győr, Hungary; professor, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; rechnitzer.janos@sze.hu

KEYWORDS: Central and Eastern Europe; spatial structure; regional competitiveness

ABSTRACT: Gyula Horváth's works about Central and Eastern European countries and their spatial structure inspired the author to review those Hungarian studies of the past 10-15 years which take this big region as their main focus. The study interprets the concept of spatial structure, delimits the boundaries of the region and carries out a two-level evaluation. It also indicates the slow changes occurring in the spatial structure and highlights the considerable differences between its different parts in terms of their competitiveness. Finally, it underlines the emergence of the competitive space and increasing resource concentration in the country capitals as the region's major spatial characteristics. The study also discusses the communication deficiencies between the regional centers and, thereby, urges for an increased

cooperation in spatial planning. It highlights how the automotive industry's dominance in the core regions can increase the area's risk of exposure. The paper's main conclusion is that Central and Eastern Europe will not become a new development zone of the continent and, while the country capitals and certain regional centers with their surroundings might catch up successfully, intra-regional disparities increase with an enormous pace.

Bevezetés

A téma feldolgozását az inspirálta, hogy emléket kívánunk állítani Horváth Gyula professzornak, aki a regionális kutatásokban kiemelkedő aktivitással irányította a figyelmet a címben jelzett nagyrégióra.

A gazdag Horváth-életműben külön fejezetet kell szánni a Kelet-Közép-Európát érintő kutatásoknak. Munkássága korai szakaszának összefoglaló monográfiájában, Az európai regionális politika (1998) című művében még nem fogalmazza meg a nagytérségre vonatkozó kutatásainak eredményeit, ellenben megjelennek a regionális politika főbb alkotóelemei, alkalmazásuk módszerei, kiemelten a decentralizáció, s annak intézményi keretei. Ebben a szemléletben született az első, általunk kiemelkedőnek ítélt tanulmány a nagyrégió országainak területi szerkezetéről, s az egyes országokban a regionális szint kompetenciájának értékeléséről (Horváth 2000a, 2000b), valamint az átmenet területi hatásainak bemutatásáról (Horváth 2002, 2004).

Az ezredfordulón indította el Horváth Gyula a Kárpát-medence régiói című sorozatát, amely nemcsak kiemelkedő tudományszervezési feladatot jelentett, hanem mérföldkőnek számít e makrorégiók történeti, gazdasági, társadalmi, s egyben regionális tudományi feldolgozásában. A 15 kötetre tervezett sorozat (ebből 13 régiómonográfia már megjelent) egységes tematikával készült, bemutatva mindazon ismérveket és tényezőrendszereket, amelyek e makrorégiót – alkotóegységein, a régióin keresztül – jellemzik (Horváth 2005, 2010).

E nagy ívű munkálatok vezették el tisztelt barátunkat ahhoz a ponthoz, hogy kitekintsen a kelet-közép-európai országegyüttes egészére, s sorban születtek meg az irányt adó tanulmányai a nagytérségről. A témakörök felsorolásával csupán jelezni kívánjuk a kutatási irányok sokszínűségét, egyben a további elemzésekre irányuló inspirációt. Így többek között a régióközpont funkcióinak értelmezését (Horváth 2007a), a regionális intézményrendszer kialakítását (Horváth 2007b, 2012a), a regionális egyenlőtlenségek bemutatását (Horváth 2009), a területfejlesztés működési rendszereinek és keretfeltételeinek vázolását (Horváth 2012b), a kutatás-fejlesztés és a területi fejlődés kapcsolatát (Horváth 2013b, 2014) tekintette át munkássága során Horváth Gyula. S nem feledkezett meg a nagytérség egyes országaiban a regionális tudomány kutatási irányainak és szervezeti kereteinek bemutatásáról sem (Horváth 2013a). Nem élvezhette tisztelt barátunk az angol nyelvű összefoglaló munkájának sikerét, amelyet Kelet-Közép-Európa helyeiről és tereiről írt, s neves külföldi kiadónál

jelentetett meg (Horváth 2015a). Poszthumusz műként került kiadásra a kelet-közép-európai 8 uniós tagország 65 régióját egységes szempontok alapján feldolgozó kötete, amely a Horváth-életmű utolsó kiemelkedő publikációja, egyben a nagyrégió hazai és külföldi kutatói, elemzői számára hosszú évekre eligazítást nyújtó összefoglalás (Horváth 2015b).

Igényes és következetes életmű tárul tehát elénk, amelyben az ország-együttes sokoldalú feldolgozására került sor, olyan kiapadhatatlan szellemi forrás, amely nemcsak a kutatók, elemzők újabb generációinak adhat eligazítást, hanem a regionális tudomány megújításához is irányokat mutat. S talán e nagyrégió politikai döntéshozói számára szintén segítséget nyújt az együttműködési szférák meghatározásában, a közös fejlesztési célok kijelölésében.

Tanulmányunkban kiindulásként Kelet-Közép-Európa lehatárolását kíséreljük meg és foglalkozunk a térszerkezet fogalmával. Felvázoljuk a nagytérség térstruktúrájára irányuló fontosabb hazai kutatások eredményeit, majd általunk végzett elemzés segítségével a versenyképesség leírását adjuk meg NUTS 2 szinten. S végül összefoglaljuk azokat a területi sajátosságokat, amelyek az eddigi hazai kutatások alapján – s egyben a Horváth-életmű e részének áttanulmányozása után – Kelet-Közép-Európa területi folyamatairól, térszerkezetéről, annak jövőbeli alakulásáról állapíthatók meg.

A vizsgált térség

Mit is tekintünk Kelet-Közép-Európának? Ennek az európai nagytérnek a meghatározására számos elméletet fogalmaztak meg (Szűcs, Hanák 1986), igényes feldolgozások születtek az országegyüttes korábbi területi sajátosságainak feltárására. Értékes elemzéseket olvashatunk a rendszerváltozás utáni társadalmi és gazdasági szerkezetének alakulásáról (Ehrlich, Révész, Tamási 1994). Az elemzések a területi sajátosságainak bemutatásával (Horváth 2000b; Illés 2002), a településhálózat rendszerével, meghatározó centrumainak sajátosságaival szintén foglalkoztak (Csapó, Balogh 2012; Csomós 2011; Enyedi 2010; Horváth 2007a; Tagai 2010). Olvashatunk publikációkat a strukturális politikák alakulásáról (Fábián 2011), egyes országok területi politikájáról, eszközeiről (Mezei 2006; Rechnitzer, Smahó 2011), a gazdasági és ipari szerkezet átalakításáról, modellezéséről (Kuttor 2012; Lux 2009; Molnár 2012), régiói versenyképességének meghatározásáról (Lengyel 2012). Az utóbbi években ugrásszerűen megnőtt a nagytérrel foglalkozó hazai vizsgálatok és tanulmányok száma, ami egyértelműen arra utal, hogy ez az országegyüttes a szakmai érdeklődés fókuszába került.

A tanulmányok jelzik azt is, hogy a nagytérség lehatárolásában jelentős különbségek, eltérések vannak. A kutatások egyik csoportja az 1991-ben alakult Visegrádi Együttműködés (V4) országaira (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) fókuszál, ezt többen kiegészítik Ausztriával, s így jelenítik

meg Közép-Európát. Más elemzések még hozzákapcsolják a nagytérseghhez Németország keleti tartományait, esetleg Bajorországot, a Nyugat-Balkánhoz köthető (Horváth 2010) Szlovéniát, valamint Romániát, így már egy szélesebb Kelet-Közép-Európáról beszélnek.

Számunkra ez a tágabb felfogás volt szimpatikusabb. Egyrészt az országok többsége lényegében közel egy időben csatlakozott az Európai Unióhoz, vagy hamarosan csatlakozni fog. Másrészt magyar kitekintésből szemlélve ezen országegyüttes történelmi alapjaiban számos azonosságot fedezhetünk fel, és a 20. században az egyes országokat, s ezzel az egész nagytérseget a gazdasági, a kereskedelmi és a történelmi-kulturális kapcsolatok millióinak szövődéke fonja egybe. Továbbá, korábban azonos politikai berendezkedés jellemezte Európa e részét, s annak közel egy időben történő felszámolásában szintén azonosságokat tapasztalunk. S végül, de nem utolsósorban, sajátos geopolitikai helyzet jellemzi ezeket az országokat, hiszen Nyugat és Kelet között található, s a változó nagypolitikai hangsúlyokban ezt a pozíciójukat korábban és a jövőben is sajátos módon érvényesíthetik.

Vizsgálatunkban tehát egy nagyobb, intenzívebben összetartozó, fejlődésében és azok mozdatóelemeiben megegyező országegyüttesre fókuszálunk, s így Kelet-Közép-Európának tekintjük Németország keleti és déli tartományait, Ausztriát, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Szlovéniát, Romániát. Bulgáriát. Ebben az országcsoportban¹ – mint európai nagytérseghen – teszünk kísérletet a térszerkezet felvázolására, változásainak regisztrálására.

A térszerkezetről

Szabó Pál kiváló tanulmányában (2009), majd habilitációs értekezésében (2015) foglalja össze a térszerkezettel kapcsolatos hazai értelmezéseket. Három megközelítést ad a fogalom használatához. Az első esetben az elemek (alkotótényezők) és azok térbeli elrendeződése tekinthető a meghatározás alapjának, míg a másik értelmezési körben a tér alkotóelemei alapján történik a kategorizálás. S végül a harmadik csoportba azokat a vizsgálatokat sorolja, ahol a térelemek egymáshoz való viszonyítása, azaz a szerkezetek eltéréseiként, azok eloszlásai-ként értelmezett térbeli formációk elemzése, leírása kerül a fókuszba.

A viszonyításhoz, azaz a térbeli fejlődés eltéréseinek illusztrálásához köthetjük a szerző által említett másik csoportosítást is, amely földrajzi és regionalista (területfejlesztési) szemléletben készülhet. Földrajzi szemléletnek tekinti Szabó a régió és a térszerkezet összekapcsolását, vagyis a hálózati elemek (közlekedés, településhálózat, infrastruktúra-rendszerek) általa szabdaltnak, alakított földrajzi tereinek leírását. A regionalista szemléletűekhez azokat sorolja, akik a lehatárolásokat a térszerkezeti egységek közötti mennyiségi és minőségi differenciálódás alapján végzik el, majd ennek alapján határolják le az egyes térbeli

fejlődési irányokat. Az egy országra vonatkozó elemzések az adminisztratív egységekre (település, kistérség, megye, tervezési-statisztikai régió) is irányulhatnak, amelyek aztán különféle típusú, jellegű térbeli formációkban jelenhetnek meg. Ezeket közös jellemzőik szerint különíthetjük el, más – éppen az adott elemzések által kimutatott – egyedi térbeli alakzatoktól. Az elkülönítés egyben összevetést is jelent, egy vélt vagy valós fejlettségi szinthez képest, amely a térbeli szerkezetekre vonatkozó megállapításoknak képezheti az alapját.

Véleményünk szerint a regionális szemlélet arra irányul, hogy a térbeli fejlődési irányokat határozzuk meg. Kijelöljük azokat az folyamatokat, tényező-rendszereket, amelyek alapján leírható egy országrész, ország vagy éppen országegyüttes, sőt, akár egy kontinens fejlődési sajátossága. Megjeleníthetők – tanulmányozandó ismérvek alapján – a térbeli megoszlások, differenciák, s ezzel irányokat szabhatunk a fejlesztési beavatkozásokhoz, a térbeli szerkezetben kívánatosnak tekintett politikai, ideológiai célok kijelöléséhez, majd az azokhoz rendelhető eszközök és intézmények meghatározásához.

Térszerkezeten országok, országegyüttesek (csoportok) területi beosztásától független, döntően gazdasági, társadalmi, településhálózati tényezők vagy azok valamilyen kombinációja alapján jól lehatárolható, más és más fejlődési pályán lévő, egymástól is elkülöníthető területi egységek kijelölése, meghatározása értendő (Rechnitzer, Smahó 2011). Az azonos karakterek – mint adott térben elkülönült szerkezeti, szervezeti, intézményi egységek – egyedi, sajátos kombinációkat alkotnak, amelyek valamilyen ismérvszisztéma szerint jól jellemezhetők, egyben minősíthetők is. Ezeket – egy vagy több időszakban – többségében azonos gazdasági, társadalmi és településhálózati tényezők jellemeznek és határoznak meg. A térszerkezet egységei tehát – mint az adott fejlődési pálya állapota – körülírhatók, valamilyen elvárások alapján (pl. fejlődés, elkülönülés, koncentráció) minősíthetők, s azok megváltoztatására területpolitikai célok – a jövőben kívánt fejlődési irányok, a helyzetük és állapotuk átalakítása, a beavatkozások jellege, módja – határozhatók meg.

Térszerkezeti egység az azonos vagy több ismérven azonosnak tekinthető (egymáshoz kapcsolható), egyben determináló gazdasági, társadalmi, településhálózati tényező koncentrált megjelenése. A térnek több rétege, mezője van, amelyek egymásra rakódnak, egymást erősítik vagy éppen gyengítik (Rechnitzer, Smahó 2011). A térszerkezet sajátosságai, eltérései a különböző területek földrajzi adottságaitól, az egyes mezők általános gazdasági, társadalmi és politikai megítélésétől vagy éppen támogatottságától függenek. Így a térszerkezet alakításában játszott szerepük más és más lehet. A területi politika egyik célja éppen az, hogy ezeket a térszerkezetet befolyásolja, azok alakításához hozzájáruljon.

A különféle jellegű mezők a térben egymásra rakódnak, de hatásuk, erősségük az egyes térpontokban (pl. településekben, összetartozó térségekben) eltérőek lehetnek. Egyesek sűrűsödnek, koncentrálnak, mások kevésbé vannak jelen. Közben a mezők egymásra hatnak, egymást építik, vagy éppen rombolják, gyengítik a többieket. A relációk és viszonylatok a mezők között időben változ-

nak. Egy adott időmetszetben egyesek felértékelődnek, továbbiak szunnyadnak vagy korábbi szerepüket elveszítik, aztán egy következő időmetszetben – más fejlődési viszonyok között – újra előjönnek, már újabb megvilágításban, összefüggésben, vélhetően egy másik mezővel alkotnak kapcsolatot, azokra hatva szinergiákat teremtenek. A térszerkezet egészének változása a mezők átrendeződéséből következik, vagy abból, hogy az egyes mezők értékelésében új szempontok, összefüggések jelennek meg.

A térszerkezet-elemzések célja tehát annak megállapítása, hogy a vizsgált nagyobb területi egység – lehet ország vagy országok együttese – milyen közös jellemzőkkel rendelkező egységekből, összetartozó ismérveket mutató, térben is – valamilyen szempont szerint – lehatárolható alkotókból áll, s ezek a jövőben milyen irányban fejlődhetnek, változhatnak. A cél a fejlesztés orientálása, annak szemléltetése, hogy milyen lehetséges beavatkozások szükségesek a felrajzolt állapotok megváltoztatására vagy módosítására.

Ennek megfelelően a térszerkezeti elemzés lehet a jelen állapotának regisztrálása vagy a jövőbeli kívánt helyzet, fejlődési szint kijelölése, előrevetítése. Az elemzések a területi politika eszközeiként értelmezhetők, a beavatkozások irányainak kijelölésére, meghatározására, ennek következtében a térszerkezet-vizsgálatok a horizontális fejlesztéspolitikának az egyik elemzési eszközeként használhatók. Így a térszerkezeti típusok mint fejlődési szintek vagy térbeli, elkülöníthető sajátosságok válnak alakíthatóvá. A fejlettnek tekintett állapottól haladhatunk a fejletlen vagy az adott viszonyok között elmaradott, periferikus minősítés felé. Ennek fokozatai, a kijelölt területi egységeknek a minősítés létráján való elhelyezése az elemzések, az értékelések és a területi politikai célok függvényében változhatnak.

S végül alapvető kérdés az egyes térszerkezeti egységek, azaz fejlődési típusok kijelölési módja, annak módszertani bázisa. Számítalan elemzési módszer ismert vagy éppen kidolgozás alatt áll a területi szintek minősítésére, azok állapotának regisztrálására, egymáshoz viszonyításukra. Leegyszerűsítve két úton indulhatunk el.

Az egyik a fejlettséget kifejező mutatók alapján történő besorolás, ekkor egy vagy több közismert tényezővel dolgozva (ezek döntően a területi gazdasági potenciál mérőszámai, pl. az egy lakosra jutó GDP) lehatároljuk a területi egységeket, majd további ismereteink alapján a kialakult képet finomítjuk, pontosítjuk. A másik megoldás a területi egységeket jellemző különféle gazdasági, társadalmi, településhálózati mutatóknak – lényegében a mezők jellemzőinek – összegyűjtése, s azok elemzése összetett értékelési módszerek alapján (pl. többváltozós elemzések, előrevetítési eljárások, szimulációs technikák stb.).

Mindkét irány sikerrel alkalmazható, sőt a kettő kombinációja is megoldást kínálhat. Nem feledhetjük, hogy a térszerkezet-elemzés célja a fejlesztés orientálása, a lehetséges irányainak kijelölése, így a területi analízis kellő összegzési tapasztalatot, kreatív problémafeldolgozást és az adott területi egységek ismeretét kívánja meg. A megjelenítés módja a térképi ábrázolás, de ez csak ahhoz

segít, hogy térben is el tudjuk „helyezni” a megállapításokat, amelyeket – mint térszerkezeti elemeket – kellő pontossággal és a fejlesztést támogató összefüggések alapján írunk le.

Kelet-Közép-Európa az európai térszerkezetben

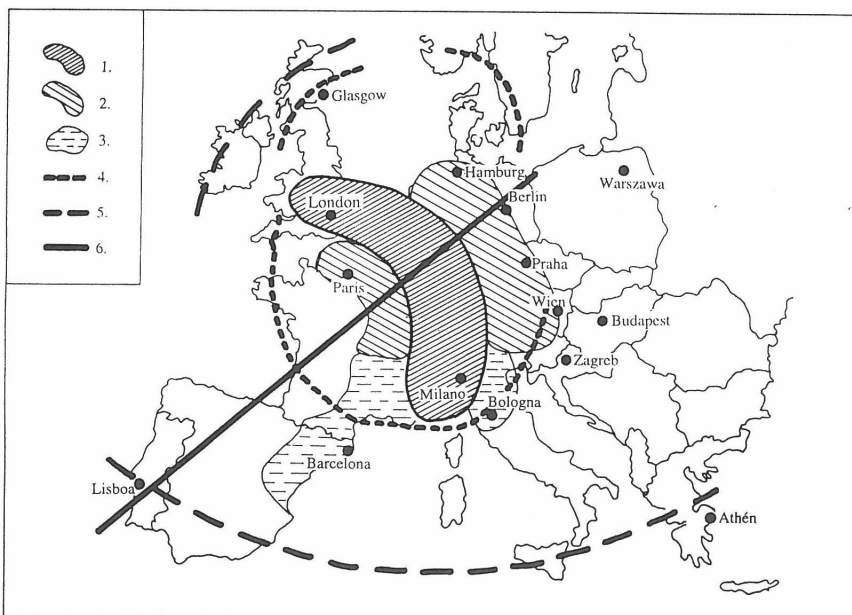
Európára vonatkozó térszerkezeti modellek a múlt század nyolcvanas, kilencvenes éveiben jelentek meg, azzal a céllal, hogy illusztrálják az európai tér fejlődési irányait. Az ábrázolások és a nagy ívű térségi lehatárolások a centrum-periféria modell klasszikus elvein nyugodtak. A centrumtérségek – melyeknek csomópontjai a nyugat-európai nagyközpontok voltak – a gazdasági erőforrásokat és a politikai döntéshozás minden intézményét is koncentrálták, s ebben a jól lehatárolt térben történt a gazdaság megújítása, az innovációk tömörülése. Így jött létre a Kék banán² mint az európai nagycentrumok – történetileg is értelmezhető – gazdasági övezete, amely megjelenítette Nyugat-Európa domináns centrumait s azok vonzástérségeit (Brunet 1989). Ennek az övezetnek a kiterjesztése történt meg a modellek átgondolása során, hiszen részben a megacentrumok agglomerációs területeivel, új központok beépítésével formálódó fejlődési zóna már Londontól és Párizstól kezdve a Ruhr-vidéken át egészen Milánóig fogta át Európa meghatározó központjait és azok befolyásolási tereit (Kunzmann 1992).

A fejlődési övezetek felvázolása folytatódik a kilencvenes években. Megjelenik Dél-Európa fejlődési zónája, amely Barcelona, Lyon, Marseille, Genova, Milánó, Velence, Róma nagyközpontokat és agglomerációs térségeiket foglalja magában. Ezt a sajátos funkciókkal rendelkező (szolgáltatásorientáció, turizmus, erősödő lokális gazdaságok, új típusú termelési rendszerek és térségi kapcsolatok) fejlődési tengelyt nevezték a Dél Északjának, Európai napfényövezetnek (Sunbelt) vagy Második banánnak (Lever 1995).

Mindezek mellett felrajzolható volt az európai high-tech körgyűrű is, amely Glasgow-ból indulva Barcelonán át Milánót érintve Bécsset belefoglalva – megszakadva Közép-Európában – Malmónél kerül vissza a kiinduló helyzetéhez. Itt jelenik meg elsőként Bécs mint az akkori Európa utolsó állomása, amelyen túl már a periférikus térségek, így Kelet-Közép-Európa található, a maga ismeretlenségével, feltáratlanságával (1. ábra).

A kilencvenes évek elején a regionális folyamatok egyértelműen jelezték, hogy a kelet-közép-európai országok gazdasági integrációja óhatatlanul regionális integrációs formát ölthet (Enyedi 1996). A létrejött Visegrádi Együttműködés országainak gazdasága és intézményei elvben alkalmassá válhattak gazdasági integrációra, ezek a hatások egyidejűleg területi integrációs folyamatokat is megindíthattak, nemcsak a szomszédos akkori Európai Közösség országaival, hanem keleti, poszt-socialista országokkal is. Ennek az integrációs folyamatnak bizonyos jegyei felismerhetők voltak a kelet-közép-európai orszá-

1. ábra: Európa térszerkezeti modellje a kilencvenes években
Spatial model of Europe in the 1990s

Jelmagyarázat: 1. Kék banán. 2. A Kék banán kiterjedése, az indukált övezetek. 3. Dél Északja (sunbeltövezet). 4. High-tech környűri. 5. A fejletlen régiók környűrije. 6. Problémaregió.

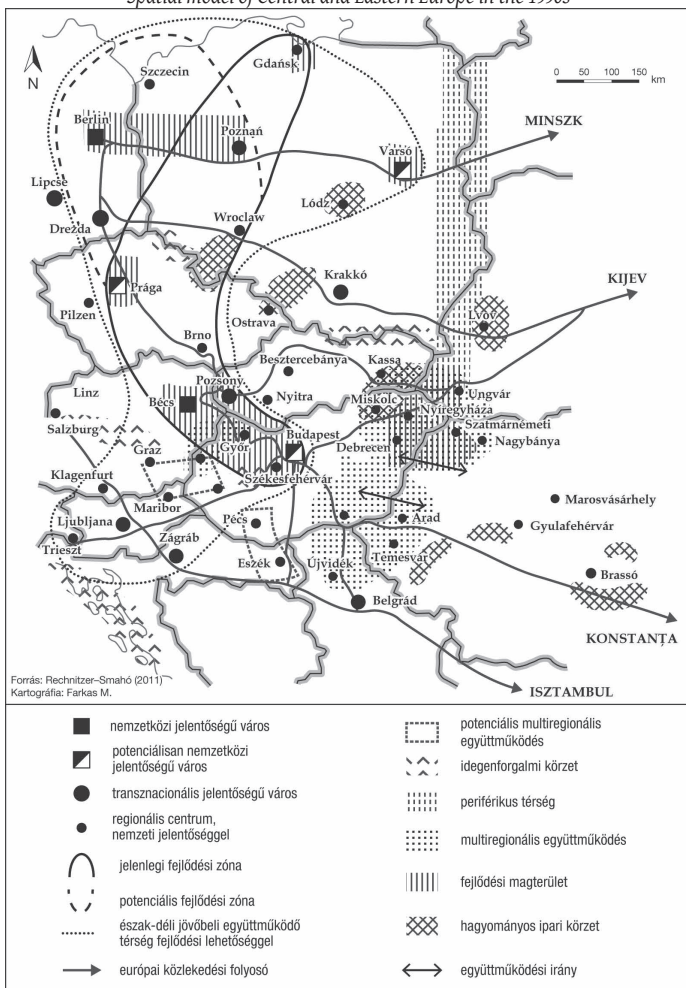
Forrás: Rechnitzer 1998, 67.

gokban³ kirajzolódó makroregionális struktúrákban (Gorzalak 1996; Rechnitzer 1998; Rechnitzer, Smahó 2011), amelyek számos sajátosságot, egyben bizonyos fejlődési irányokat is mutattak (2. ábra).

A makroregionális szerkezetben a városrégiók a kapcsolatok megtestesítői. Magyarországon a budapesti agglomeráció, Csehországban Prága és Brno agglomerációja, Lengyelországban Varsó, Poznan, Wrocław, Gdańsk, Krakkó, Szlovákiában Pozsony és térsége, valamint Kassa régiója. A nyugat-kelet fejlettségi lejtő az országokban már akkor érvényesült, azonban a keleti határokhoz közelítve megtört és lépcsőként egy másik, már az előzőnél jóval kedvezőtlenebb fejlettségi szintben folytatódott. Így lényegében a kelet-közép-európai térség országainak nyugati határövezeteit tekintették a tanulmányok a kibontakozóban lévő makroregionális, határon átnyúló együttműködések megalapozóinak, míg a keleti régiókat az igazi perifériának, a felzárkózás gyenge esélyével.

Az elemzések Kelet-Közép-Európa nyugati fejlődési zónáját mint a „Kelet-közép-európai banánt (bumerángot)”, a Gdańsk–Poznań–Wrocław–Prága–Brno–Pozsony–Bécs–Budapest nagyvárosok övezetében látták. Itt a fővárosok és a jelentős ipari, igazgatási központok koncentráltak, s azok szervezetei közvetlen kapcsolatban álltak az osztrák és német gazdasággal, nagy és közepes befektetők ezekben a térségekben telepedtek meg, továbbá a Nyugatról ide irányuló szolgáltatási és be-

2. ábra: Kelet-Közép-Európa térszerkezeti modellje a kilencvenes években
Spatial model of Central and Eastern Europe in the 1990s

Forrás: Rechnitzer, Smahó 2011, 55. nyomán Szabó, Farkas 2014, 74.

vásárlóturizmus fogadására is ezek a központok voltak alkalmasak a kilencvenes évek közepén. A másik sajátosság, hogy ebben a zónában találtak elsőként a relatívan fejlett, döntően ipari potenciállal és kedvezőbb infrastruktúrával rendelkező kelet-közép-európai térségek a viszonylagosan fejletlennek tekinthető osztrák és német régiókkal. Ennek következtében természetes versenyhelyzet alakul ki a térségek között, ami nemcsak az osztrák, német relációra volt érvényes, de az egyes országok intraregionális viszonyaira is hatott. Ezen azt értjük, hogy a külföldi tőkebeáramlás következtében ezekben a nyugati vagy a fővárosra épülő régiókban a gazdaság gyorsabb – s mondhatni sikeresebb – átalakuláson

ment át, így az egyes országokon belüli nyugat-keleti vagy főváros-vidék megosztottság nem csökkent, hanem fokozódott.

A „Kelet-közép-európai banán” (más megnevezésekben bumeráng) két potenciális fejlődési övezetet, kiterjesztést indíthat vagy indított el. Az egyik zóna fókuszba Prágát és a volt kelet-német ipari nagyvárosokat (Berlin, Lipcse) – kapcsolódva Berlinnel – foglalja magába, majd Poznańnal kanyarodik vissza a cseh főváros térségéhez. Jelezve azt, hogy látványosabban formálódik a Berlin–Varsó-tengely, amely nemcsak új közlekedési és kommunikációs folyosóként (II. közlekedési korridor) szolgálhat a jövőben – Minszk és Moszkva irányában –, hanem innovációs tengelyként is számba vehető. Ez egyben súlyponteltolódást eredményezhet majd a kelet-közép-európai térszerkezetben, hiszen jelentős árumozgásokat „csábíthat át”, valamint új gazdasági irányokat jelölhet ki, ami a korábbi térkapcsolatok leértékelését, azok eltolódását eredményezheti, s egyben a térszerkezet átrendeződését is kiválthatja.⁴

A „Kelet-közép-európai banánnak” egy további potenciális kiterjesztése már észak-déli együttműködési irány, amelyben összekapcsolódhat az Adriai-tengerpart az Északi-tengerrel. Ebben a feltételezett bővülésben már határozottabban érvényesülhet a Berlin–Varsó-tengely, de egyben aktívabbá válhatnak Szlovénia, Horvátország, illetve Ausztria keleti és déli tartományai is. A térszerkezet sajátosságai miatt feltételezhető, hogy Kelet-Közép-Európa északi és délnyugati jövőbeli fejlődési térségeinek egybefűződése a Prága–Brno–Bécs–Pozsony–Győr–Budapest-tengely mentén jöhet létre. Itt formálódhat ki az a gazdasági és térszerkezeti fordítókorong (Kelet-közép-európai gomba), amely Kelet-Közép-Európa jövőbeli megújítási övezeteit az elkövetkező évtizedekben akár Kelet-Európa (döntően Kelet-Szlovákia, illetve Ukrajna) és a Balkán (többségében Románia, Szerbia, Bulgária) irányába egybefűzheti, közvetítve a tőkét, a tudást és az innovációkat azok régiói és nagyközpontjai felé.

A jelenlegi és a jövőbeli fejlődési zónákon kívül különböző sajátosságokkal rendelkező átmeneti térségek is jelen voltak Kelet-Közép-Európában a kilencvenes években. Ezek egy része a tradicionális ipari körzetek, az átalakuló mezőgazdaság térségei vagy a hegyvidékeken az idegenforgalom által megújításra érdemes terek, a határ menti együttműködések alkalmazni szándékozó nagyvárosok, továbbá a tradicionális perifériák. Kirajzolható volt a „keleti fal”, amely megtörte a fejlettségi lejtőt, és az országegyüttesnek a keleti – Fehéroroszországgal és Ukrajnával érintkező – periferikus határtérségeit foglalja magában. Ezekben a többségében mezőgazdaságra alapozott vidéki térségekben a falusi és a kisvárosi településhálózat, kedvezőtlen – az adott országok átlaga alatti – infrastrukturális ellátottság volt a jellemző. A többi vidéki régióban a megújítást szolgáló belső erőforrások még szegényesek voltak, a külföldi tőke érdeklődése elenyésző, a foglalkoztatási és társadalmi feszültségek éleződtek. A periferikus helyzet számtalan hátránya mellett előny az, hogy a posztsovjet térségek kvázi fejlett „nyugati” régiókkal érintkeznek, így lehetőség kínálkozott az erőforrások egyes elemeinek aktivizálására, a kapcsolatok újabb tereinek létrehozására. A „keleti fal” lebontását azonban tartó-

san akadályozta a korszerűtlen és szűk keresztmetszetű közlekedési (és határkapcsolati) infrastruktúra, a posztszovjet államok lassan formálódó intézményrendszere, az Európai Unió keleti határainak fokozódó védelme, a feketegazdaság elburjánzása, a kimondottan rossz közbiztonság.

Kelet-Közép-Európa régióinak versenyképessége

Az általunk értelmezett Kelet-Közép-Európa nagytérség régióinak (NUTS 2) versenyképességét kutattuk. Célunk az volt, hogy megadjuk egyrészt azokat a tényezőket, gazdasági, társadalmi, intézményi faktorokat, amelyek determinálják a vizsgált nagytérség egészét, régióinak egymáshoz viszonyított szerkezetét. Másrészt a magyar régiók pozicionálásával ajánlásokat kívántunk megfogalmazni helyzetünk javítására, egyben a versenyképességünk megítélésére, majd erősítésére.

A versenyképesség elméleti modelljeinek értékeléséhez, valamint az ezekkel kapcsolatos kutatásokhoz annyiban járultak hozzá elemzéseink, hogy sikerült a meglévő modellbe új elemeket is beépíteni (Lengyel 2000, 2012). A munkatermelékenység és foglalkoztatás klasszikus alapkategóriáit finomítottuk, s ennek következtében a kutatás-fejlesztési, a humán tőkét megjelenítő, a működő tőkét megragadó alaptényezők mellett beépültek a modellbe a társadalmi tőkeelemek, valamint a traded szektorra (exportra termelő ágazatok) vonatkozó paraméterek.

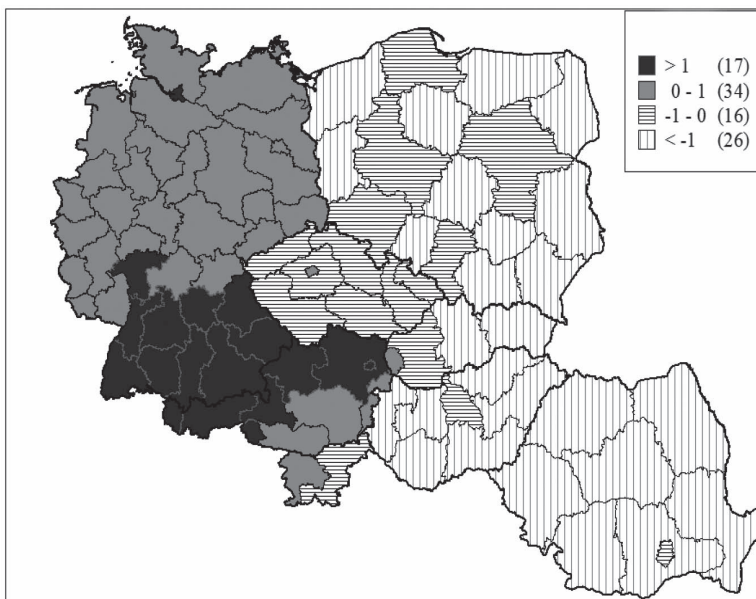
Nyolc ország NUTS 2 egységeit hasonlítottuk össze, ami 93 régiót jelent, az elemzésekhez 25 változót⁵ vettünk alapul, amelyeket különféle matematikai-statisztikai módszerekkel értékeltünk.

A versenyképesség tényezőit, így a munkatermelékenységet és a foglalkoztatást elemezve megállapítható, hogy a nagytérség erősen differenciált, abban jól elhatárolható törésvonal rajzolódik ki. Az elkülönülés általában azzal jellemezhető, hogy a fejlett nyugat-európai piacgazdaságok (Németország, Ausztria) és a felzárkózó kelet-közép-európai térség régiói határozottan és egyértelműen elválnak egymástól. Az előbbieknél a magas szintű foglalkoztatás nagy termelékenységgel párosul, míg a másik csoportban pontosan fordítva, az alacsony szintű foglalkoztatás kisebb termelékenységgel jár együtt.

A nagytérség erősen megosztott, a vizsgálatok megerősítik az ismert nyugat-keleti különbségeket, a volt szocialista országok esetében a fővárosok erőforrás-konzentrálását, a régiók közötti nagy különbségeket, így viszonylag kis számban ismerhetünk fel fejlődési zónákat (egybefüggő, azonos fejlettségű régiók vonulatát), szemben a gyengén fejlett, döntően periferikus régiók nagyobb tömbökben való megjelenését (3. ábra).

A magyar régiók a nagytérségben a volt szocialista országok régióihoz képest nincsenek kedvező helyzetben. Csak a fővárost magába fogadó Közép-Magyarország és a Nyugat-Dunántúl esetében jelezhetünk értékelhető versenyképességet, a többi régió erősen leszakadt, a gyenge versenyképességű kategó-

3. ábra: Kelet-Közép-Európa régióinak versenyképessége
Competitiveness of the Central and Eastern European regions

Forrás: Lengyel, Rechnittzer 2013, 113.

riába sorolódott. Ezt támasztja alá azon vizsgálat is, amikor a versenyképességi főkomponenst – mint az elemzett tényezők koncentrált kifejezőjét – összehasonlítjuk az egy lakosra jutó GDP-vel, s a kapcsolatokat kétdimenziós ábrába rendezzük (4. ábra).

A nagytárság megosztottsága még látványosabb, még egyértelműbb, hogy Kelet-Közép-Európában jelentős fejlődésbeli különbségek alakultak ki. A törésvonalat (a versenyképesség átlagos értékét) a fentebb jelzett német és osztrák régiókon túl csak a prágai és a pozsonyi régió tudta átlépni a volt szocialista országok területi egységei közül.⁶ A magyar főváros csak átbillen az európai régiók átlagos értékei felett az országos szinten kiemelkedő versenyképességével és kedvezőbb fajlagos GDP-jével. A Nyugat-Dunántúl és a Közép-Dunántúl régió átlaghoz közelítő egy főre jutó GDP-ellátottsága ugyan még érzékelhető, de alacsony a versenyképessége, mindez súlyozottabban érvényes a többi magyar régiónál, amelyek az erősen leszakadó tömb alján, azok sűrűjében helyezkednek el.

A további vizsgálatok – a versenyképességre ható tényezők belső elemzése – megállapították, hogy két faktor határozza meg a régiók helyzetét a versenyképességben. Az egyiket nevezük humán tőkének – ez a tényező a munkaerő fejlettségét, a munkaerővonzás képességét és a szabadalmak meglétét foglalja magában –, amely erősen megosztja a nagytárséget, annak differenciálásában árnyaltabb képet nyújtva. A magyar régiók közül Nyugat- és Közép-Dunántúl közelebb állnak a határmezsgyéhez közelítő cseh és lengyel régiókhöz. A

Az első megállapításunk az, hogy a nagyrégió országai és térségei egyre keményebb *versenyterbe* kerülnek, közöttük élesebbé válik a küzdelem, főleg a külföldi befektetések fogadásában, azok letelepítésében, a fővárosok és nagyobb regionális központok nyújtotta attraktivitásokban (szolgáltató intézmények, kutatás-fejlesztés, egyetemi képzési kínálat, nemzetközi szervezetek fogadása, turisztikai kínálat, vonzó környezet stb.). Ez a versenyter folyamatosan átrendeződik, újabb és újabb elemekkel gyarapszik, vannak újonnan feltörekvő országok és központok, mások kedvezőbb helyzetből indulva évek alatt versenyhátrányba kerültek, míg többeknél az elmozdulás csak lassabb, nem látványos.

A verseny tehát kieleződött az országok között, mindez még jobban felismerhető a fővárosok esetében (Csomós 2011; Horváth 2007a). Megerősítést nyer az az európai tendencia, hogy a *fővárosok* egyre nagyobb mértékben koncentrálják a jövedelmeket, hiszen mindegyik kelet-közép-európai fővárosban s annak régióiban a legmagasabb az egy főre jutó GDP az országon belül, s ennek koncentrációja az időben előrehaladva egyenletesen emelkedik. Elmondható, hogy három főváros az európai versenyben is kiemelkedik. Hiszen évek óta – változó helyezéssel – Pozsony, Prága és Bécs megtalálható Európa húsz legmagasabb jövedelmet termelő régiói között, de a feltörekvők között láthatjuk még Varsót, Budapestet, sőt Ljubljanát, valamint Zágráb és Belgrád is megjelenik ebben a sorban. Az európai metropoliszok versenyébe még nem szálltak be ezeknek az országoknak központjai (hogy ezek a fővárosok a nemzetközi szervezetek fogadásában, azok megtelepítésében akár nagytérségi, több országra kiterjedő, akár európai szerepet vívjának ki maguknak), de nagyvárosi funkcióik, illetve az életminőséget illusztráló tényezők kínálata egyre szélesebb, sokszínűbb (Csomós 2011).

Jellemzőnek tekinthető térszerkezeti sajátosság a fővárosi jövedelem és funkció, de a népesség koncentrációja mellett a *szuburbanizációs folyamatok* is felgyorsultak az ország központjai körül, sőt már a regionális centrumok övezetében is kimutathatók a népességtömörülési tendenciák. A fővárosok és néhány nagycentrum, regionális központ kínálja ugyanis a kedvező munkalehetőségeket, biztosítja az elérhető szolgáltatásokat, és egyben az életminőség alakításában is jobb feltételeket nyújt, így ezek a városok a belső migráció egyre határozottabb célpontjaivá válnak. Ennek ellentéte a *kiürülő térségek* egyre távoluló földrajzi tere, az ottani népesség elöregedése, a csökkenő települési szintű szolgáltatások, a kedvezőtlen munkakörülmények, a hátrányos rétegek és csoportok megjelenése, majd egyes (nagy)terekben való koncentrációja. Mindezek az európai trendeket követik, de Kelet-Közép-Európa esetében ezek a trendek látványosabbak, sőt a leszakadó térségek egyre nagyobb tömbösödését még az országhatárok sem képesek megszakítani. A perifériák perifériái kirajzolódnak a nagyrégióban, s ezeknek a területi „fekete lyukaknak” a felszámolása vagy további terjedésének mérséklése jelentős forrásokat emészt fel, amit az országok többsége nem mindig képes vagy éppen nem akar előteremtteni.

Az országok *területi feltártsága*, azaz például a főváros és a regionális központok összekapcsolása, gyors elérhetőségük biztosítása nem egyenletes, más

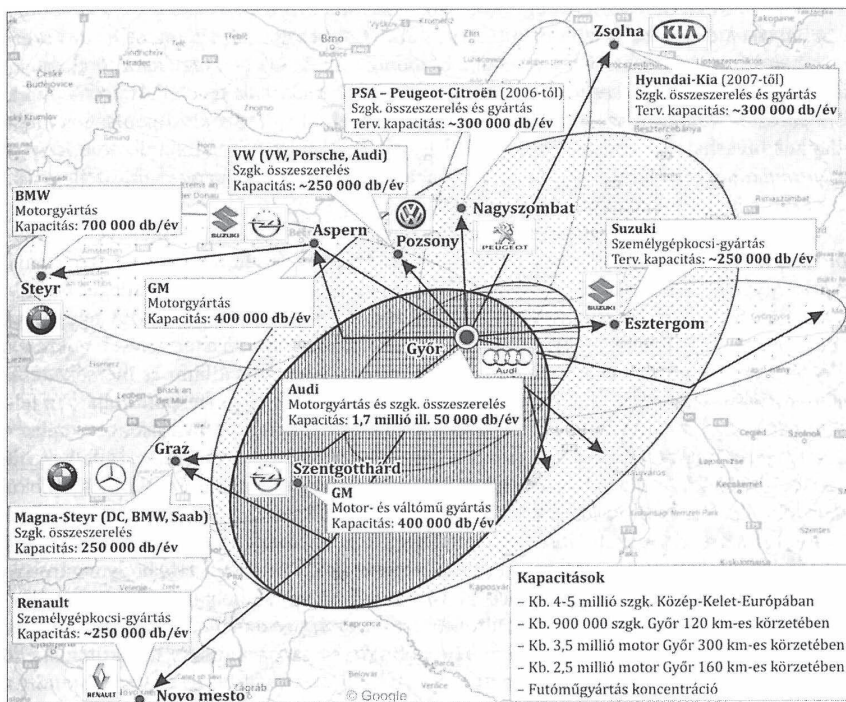
és más hálózatfejlesztési filozófiát, majd gyakorlatot követtek az országok, így magának a nagyrégióknak a belső kapcsolatai is esetlegesek. Hiába léteznek európai távlati közlekedéshálózat-fejlesztési célkitűzések, csak lassan épülnek ki az úthálózatok, nem mindig a legkedvezőbbnek tartott irányokat vagy nem a centrumok elérhetőségét követve. Élénkülnek viszont az *országhatár menti kapcsolatok*, az átjárhatóság a határokon fokozatosan létrejön – gyengébben a periferikus térségekben. De ebben a térmetszetben is jelen van az élénkülő verseny, így nem ritkák a közeli regionális központok párhuzamos fejlesztései, a kapcsolatok elhanyagolása, az országon belüli igények megfeleléséhez rendelt projektek (pl. repülőterek, egyetemek, kutatás-fejlesztési bázisok, ipari-tudományos parkok stb.).

Sajátossága a nagyrégióknak, hogy az országok – s azok területi tervezői – még nem ismerték fel a *fejlesztési koncepciók*, tervek egymáshoz illesztésének, összehangolásának fontosságát. Így az egyes országok területfejlesztési koncepcióiban szigethatások érvényesülnek, nincs még Kelet-Közép-Európa dimenzióban – vagy akár a szomszédos, érintkező területek esetében sem – a térszerkezetre vonatkozó közös gondolkodás, de még annak az illúziója, kvázi intézményes keretei sem ismerhetők fel.

S végül, de nem utolsósorban szólni kell arról, hogy döntően a közép-európai (mag)régióban a *járműipar* egyre jelentősebb szektorrá válik (Rechnitzer, Smahó 2012) (5. ábra). Nemcsak azáltal, hogy számos nagyvárosban megjelentek a járműipari, döntően személygépkocsi-összeszerelő üzemek, hanem, hogy velük párhuzamosan más európai gyártóközpontokat is ellátva megtelepültek a különböző szintű beszállítók, akár egy-egy nagyvárosban koncentráltan, akár kisebb-nagyobb településekben szétszóródva. A járműipari koncentrációk kedvező hatása több központban már érvényesül (oktatási-képzési kínálat, magasabb jövedelmek, beszállítók megjelenése, a szolgáltatások körének bővülése, szélesebb fogyasztási kínálat, növekvő bevándorlás, városi infrastruktúra fejlesztése stb.), de egyben e centrumok kitettsége (útfüggő helyi fejlődés) is fokozódik, amelynek oldására nem mindenütt figyelnek a fejlesztési elképzelésekben (Fekete 2015; Molnár 2012).

Tekinthető-e Kelet-Közép-Európa egésze új európai fejlődési övezetnek? Az egész térség vélhetően nem lesz növekedési zóna, hiszen nem egységes, erősen megosztott, térszerkezetében elkülöníthető elemek, más és más jellegű növekedési központok, esetenként kisebb-nagyobb sajátos övezetek, zónák, magterületek ismerhetők fel, amelyek mellett ott vannak a mélyperifériák vagy a tartósan pangó, mozdulatlan terek, településhalmazok. A központok, elsősorban a fővárosok szívóhatása jól felismerhető, mindez fokozza a területi különbségeket, az ellenpontok rendszerét. A verseny éles a fejlődési dinamikát mutató fővárosok és zónák között, ugyanakkor kezelni kellene az országokon belül kialakuló egyre látványosabb területi differenciálódást. Az országok gazdaság- és területpolitikája (már ahol van), még ha európai uniós elveket is követ, alapvetően eltér egymástól. Így aztán megvan az esélye, hogy egyes fővárosok és né-

5. ábra: Járműipari központok Győr nagytérségében
Centers of automotive industry in the greater region of Győr

Forrás: Rechnitzer, 2016, 87.

hány regionális központ Európa izgalmas, jövőt hordozó erőközpontjává válják, s másoknak meg arra van kilátásuk – talán éppen a politikai aktorok állhatatos törekvése ellenére is –, hogy a kontinens szegényházában maradjanak vagy oda sorolódjanak.

Jegyzetek

- 1 Horvátország és Szerbia vizsgálatba történő bevonásán is gondolkodtunk, hiszen e nyugat-balkáni országokkal a vizsgált országcsoporthoz a történelmi, gazdasági, infrastrukturális és kulturális kapcsolatai erőteljesebbek és egymásra épülnek. A gondot az adatok és az információk elérhetősége jelentette, Horvátország esetében az európai uniós tagsággal (2013) jelentősen csökkent ez a probléma, míg Szerbia esetében a jövőbeli tagjelöltséggel szintén mérséklődhet.
- 2 Szabó Pál (2009) nagyszerűen végigveszi az európai térszerkezeti modelleket, azok különböző változatait (sokszögek, alakzatok), illetve a megnevezéseiket, azok változását, variációs lehetőségeit.
- 3 Ennél a modellnél még nem beszélhetünk Kelet-Közép-Európáról, hiszen a fentebb jelzett országok nem vagy csak nagyon érintőlegesen vannak jelen, de egyértelműen megjelenik a térszerkezeti elemzésekben a kiterjesztés igénye és szükségzerűsége.

- 4 Ennek az új iránynak a realitását az adja, hogy Lengyelország erősen törekszik az orosz vasúti szállítások fogadására, s ezzel a távolabbi ázsiai kapcsolat közvetítésére az Európai Unió mag-területei felé.
- 5 A 25 változót hat csoportba rendeztük, így az általános jövedelmi helyzet (4 változó) mellett vizsgáltuk a kutatás-fejlesztés sajátosságait (5 változó), a humán tőke összetételét (5 változó), a működő tőke jellemzőit (1 változó), a traded szektorokat (2 változó), s a társadalmi tőkét és intézményeit (8 változó).
- 6 A frissebb regionális szintű GDP-adatok (2012) ezt az eredményt csak megerősítik, hiszen az Európai Unió 20 legfejlettebb régiói között hatodik a Pozsony régió (Bratislavský kraj), az uniós átlag 179%-ával, s kilencedik a Prága régió (Praha), itt 172 %-os eredményt mutattak ki. Bécs a 12. a sorrendben, s a 162%-át hozta az EU-átlagnak. Budapestet is magában foglaló Közép-Magyarország tartósan a 96-98. helyen található, folyamatosan átlépeve az EU-átlagértéket.

Irodalom

- Brunet, R. (1989): *Les villes „européennes”*. Reclut/Datar, Paris
- Csapó, T., Balogh, A. (eds.) (2012): *Development of the settlement network in Central European countries. Past, present, future*. Springer, Berlin, Heidelberg
- Csomós Gy. (2011): A közép-európai nagyvárosok gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom*, 3., 129-140.
- Ehrlich É., Révész G., Tamási P. (1994): *Kelet-Közép-Európa honnan-hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociál-politikai Egyesület, Budapest (Ember, település, régió)
- Enyedi Gy. (2010): Városok a közép-európai átmenetben. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 223-244.
- Fábián A. (szerk.) (2011): *Alkalmazott strukturális politikák Közép-Európában*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron
- Fekete D. (szerk.) (2015): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari térségek működési modellje*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr
- Gorzselak, G. (1996): *The regional dimension of transformation in Central Europe*. Regional Studies Association, London
- Horváth Gy. (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Horváth, Gy. (2000a): Regional policy effects of the transition in East-Central Europe. *Informationen zur Raumentwicklung*, 7-8., 427-434.
- Horváth Gy. (2000b): Decentralizáció és a régió – kelet-közép-európai nézőpontok. In: Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 60-73.
- Horváth, Gy. (2002): Regional policy and development in East-Central Europe. In: Domański, R. (ed.): *Regions and cities in an enlarging European Union*. Polish Academy of Sciences, Warsaw, 107-128.
- Horváth Gy. (2004): A strukturális politika és a kelet-közép-európai régiók. *Területi Statisztika*, 3., 236-251.
- Horváth Gy. (2005): A Kárpát-medence, mint az Európai Unió jövőbeli transznacionális makrorégiója: A közös kohéziós politika céljai. *Közgazdász Fórum / Economists Forum*, 9., 35-44.
- Horváth Gy. (2007a): Régióközponok Európában. *Magyar Tudomány*, 6., 704-720.
- Horváth, Gy. (2007b): The dilemmas of creating regions in Eastern and Central Europe. In: Hajdú, Z., Illés, I., Raffay, Z. (eds.): *Southeast-Europe: State borders, cross-border relations, spatial structures*. Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 72-98.
- Horváth Gy. (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. *Magyar Tudomány*, 12., 1499-1512.

- Horváth Gy. (2010): *Territorial cohesion in the Carpathian basin: Trends and tasks*. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs (Discussion Papers; 81.)
- Horváth, Gy. (2012a): Regionalization in Eastern and Central Europe: obstacles and perspectives. *Geography, Environment, Sustainability*, 2., 4–17.
- Horváth Gy. (2012b): Szempontok a kelet-közép-európai területfejlesztés megújításához az uniós változások tükrében. In: Bottlik Zs., Czirfusz M., Gyapay B., Kószegi M., Pfening V. (szerk.): *Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 85–100.
- Horváth Gy. (2013a): A területi kutatásoktól a regionális tudományig. Kelet- és közép-európai tudománytörténeti vázlat. *Tér és Társadalom*, 4., 30–51.
- Horváth Gy. (2013b): A kelet-közép-európai területi fejlődés két komponenséről. *Közép-Európai Közlemények* 1–2., 200–209.
- Horváth Gy. (2014): Az új regionális fejlődési paradigma két eleme Kelet-Közép-Európában: intézményi decentralizáció és kutatás-fejlesztés. *Erdélyi Múzeum*, 4., 21–35.
- Horváth, Gy. (2015a): *Spaces and places in Central and Eastern Europe: Historical trends and perspectives*. Routledge, London
- Horváth Gy. (szerk.) (2015b): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Illés I. (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Kunzmann, K. R. (1992): Zu Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. *Mitteilungen der Österreichischen Geografischen Gesellschaft*, 134., 25–50.
- Kuttor D. (2012): *Kelet-Közép-Európa változó gazdasági térszerkezetének modellezése*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12., 962–987.
- Lengyel I. (2012): Kelet-közép-európai térség régióinak versenyképessége. In: Rechnitzer J., Smahó M. (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség*. Széchenyi University Press, Győr, 126–158.
- Lengyel, I., Rechnitzer, J. (2013): The competitiveness of regions in the Central European transition countries. *The Macrotheme Review: A Multidisciplinary Journal of Global Macro Trends*, 4., 106–121.
- Lever, W. (1995): The European regional dimension. In: Lever, W., Bailly, A. (eds.): *The spatial impact of economic changes Europe*. Ashgate, Vermont, 178–203.
- Lux G. (2009): Reindusztrializáció Közép-Európában. In: Fodor I. (szerk.): *A régiók újjraiparosítása. A Dél-Dunántúl esélyei*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 20–34.
- Mezei C. (2006): Helyi gazdaságfejlesztés Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 3., 95–108.
- Molnár E. (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipar nemzetközi munkamegosztásában. *Tér és Társadalom*, 1., 123–137.
- Rechnitzer J. (1998): *A területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rechnitzer J., Smahó M. (2012): A jármű- és autóipar hatása a kelet-közép-európai térség versenyképességére. *Magyar Tudomány*, 7. (melléklet), 38–48.
- Szabó P. (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 2., 121–134.
- Szabó P., Farkas M. (2014): Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. *Tér és Társadalom*, 2., 67–86.
- Szabó P. (2015): *Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Szűcs J., Hanák P. (1986): *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest (Előadások a Történettudományi Intézetben; 3.)
- Tagai G. (2010): A városok szerepe a kelet-közép-európai országok térszerkezetének formálódásában. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csoportjai*. MTA RKK, Pécs, 261–282.

Regionális politikai és területi kormányzási ciklusok Közép- és Kelet-Európában

Cycles of regional policy and territorial governance in Central and Eastern Europe

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA, MEZEI CECÍLIA

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: kutatóprofesszor, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem; 7622 Pécs, Ifjúság útja 6.; palne@rkk.hu

MEZEI Cecília: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; egyetemi docens, Kaposvári Egyetem; 7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40.; mezeic@rkk.hu

KULCSSZAVAK: regionális fejlesztéspolitika; decentralizáció; regionalizmus; uniós támogatások menedzsmentje

ABSZTRAKT: Horváth Gyula meggyőződése volt, hogy a regionalizált kormányzati rendszerű országok sikeresebbek a gazdasági versenyben és hatékonyabbak a társadalmi, területi felzárkóztatásban is. A mintegy három évtizede Nyugat-Európában végrehajtott regionalizációs reformok alátámasztották ezt a véleményt. Nem volt véletlen tehát, hogy a közép- és kelet-európai csatlakozó országok számára is mintául szolgáltak a sikeres példák az uniós kohéziós politikához való alkalmazkodási stratégiák formálása során.

A tanulmány azt a kérdést igyekszik körbejárni, vajon milyen tényezők okozták a közép- és kelet-európai országok regionális reformjainak kudarcát vagy elmaradását. A szerzők a helyi és középszintű önkormányzati rendszerek és a kohéziós alapok menedzsmentjének kronológiájába rendezett összehasonlító elemzésével rámutatnak arra, hogy a sikeres regionális reformokhoz rendkívül összetett feltételrendszer szükséges, pusztán az intézményi változások nem elegendők a regionális decentralizációhoz, viszont az intézményi változások elmaradása önmagában nem ad magyarázatot a regionális felzárkózás elmaradására.

Ilona PÁLNÉ KOVÁCS: research professor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; professor, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7622 Pécs, Hungary; palne@rkk.hu

Cecília MEZEI: research fellow, head of department, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; associate professor, University of Kaposvár; Guba Sándor u. 40., H-7400, Kaposvár, Hungary; mezeic@rkk.hu

KEYWORDS: regional development; decentralization; regionalism; management of EU cohesion and structural funds

ABSTRACT: The paper is a tribute to Gyula Horváth's work. Gyula Horváth was convinced that countries with regionalized government systems are more effective in terms of economic competitiveness and more successful in their social and territorial convergence. The regionalization reforms implemented in Western Europe about three decades ago also support this view.

It was no coincidence, then, that these successful examples served as models for the acceding Central and Eastern European countries in their adjustment to EU cohesion policy. This study tries to describe the causes behind these latter reforms' failures and fall-backs. The authors, by conducting a chronologically ordered comparative analysis of territorial governments and Cohesion Funds management, show that the success of regional reforms required an extremely complex system of conditions. The institutional changes were not sufficient for regional decentralization, but neither the lack of institutional changes alone explains the failure of regional convergence. Gyula Horváth was right to argue that the effectiveness of regional development and cohesion policy considerably depends on institutional and governance adaptability. Unfortunately, he was wrong in assuming that the new democracies of Central and Eastern Europe will be able to achieve this in a short time. The governmental and political culture of the countries successful in their territorial governance favors modernization and consciously prepares its institutional system for continuous change. Other countries, on the other hand, which are unprepared for government modernization tend to track an external sample and, therefore, produce hectic and often unsustainable changes in their territorial reforms.

Bevezetés

„Governance matters” – fogalmaztak a Világbank szakértői, amikor közreadták azokat a 150 ország adataira épülő, hat tényezőcsoportba sűrített, mintegy 300 indikátort alkalmazó elemzéseket, amelyek közvetlen összefüggést kerestek a kormányzás minősége és a fejlődés között (Kaufmann, Kraay, Zoido-Lobaton 1999). Az elemzések szerint a jobban kormányzott országok gazdasági fejlettsége, a népesség jövedelme, egészségi és műveltségi jellemzői is jobbak, bár természetesen nem adnak kizárólagos magyarázatot a fejlődésre. A módszertan folyamatos továbbfejlesztésével (Kaufmann, Kraay, Mastruzzi 2009, 2010) időről időre közreadott jelentések, a világszintű kormányzási indikátorok (WGI) ezt az összefüggést alátámasztják, jelenleg már több mint 200 országra vonatkoztatva.

A jó kormányzással szembeni „elvárások”, indikátorok között a decentralizáció csak közvetve jelent meg, az egyéb demokratikus kormányzási alapértékekhez képest (részvétel, átláthatóság, elszámoltathatóság stb.) változó erősséggel és tartalommal, lényegében azt felismerve, hogy szinte lehetetlen valamiféle decentralizációs standardot megállapítani (Pálné Kovács 2014). A nemzetközi szervezetek a decentralizációt alapos mérlegelés nélkül ajánlották számtalan ország számára (Hutchcroft 2001), s a nyolcvanas évek közepétől a világ mintegy hatvan országában zajlottak decentralizációs reformok (Crook, Manor 2000). Az „alkalmassá tétel” kulcskérdése a decentralizációnak, miután a kudarcok, a várt eredmények elmaradása legtöbbször azzal magyarázható, hogy a decentralizáció kedvezményezettjei oldalán hiányzik az adminisztratív, szervezeti, pénzügyi kapacitás az újabb feladatok fogadásához (Litvack, Ahmad, Bird 1998; Manor 1999; Stead, Nadin 2011).

A jó kormányzás hatékonysági dimenzióinak elemzésénél is felmerül a kérdés, vajon a kormányzási teljesítményben mennyire játszik szerepet a decentralizáció. A gazdaságfejlesztés, a regionális különbségek kezelése vajon összefügg-e a kormányzás térbeli szerkezetével? Az ezzel kapcsolatos kutatási eredmények ambivalensek annak ellenére, hogy a decentralizáció mértékének és hatásának mérése a tudományos és szakpolitikai elemzésekben egyre gyakoribb. Az egyik leggyakrabban citált és használt megközelítést Treisman dolgozta ki (2002). Hooghe és társai más módszertant alkalmazva, az 1950–2006 közötti adatokra támaszkodva szintén arra jutottak, hogy a decentralizáltabb országok általában jobban kormányzottak, s egyben jobb gazdasági, jóléti teljesítményt nyújtanak. Felhívták azonban a figyelmet arra, hogy a decentralizáció sokszínű jelenség, számtalan típusa van, a valóságban nagyon eltérő következményekkel (Hooghe, Marks, Schakel 2008). A kormányzási rendszerek közveteti átalakításának tartós trendje a decentralizáció volt ugyan, de azt feltételezték, hogy a turbulens szerkezeti reformok kora lassan lejár, különösen a fejlett demokráciákban (Hooghe, Marks, Schakel 2008, 178.). Ez a prognózis nem számolt a gazdasági válsággal. Az Európai Települések és Régiók Tanácsa a válság utáni reformokat áttekintve azt állapította meg, hogy szinte minden európai állam jelentős reformokat hajtott végre, gyakran centralizáció következett be. A decentralizáció kétségtelenül válaszüton van (CEMR 2013), annak ellenére, hogy természetesen a válságkezelés nem feltétlenül tesz szükségessé centralizációt, sőt, van példa arra, hogy a decentralizációt vetették be a fiskális problémák megoldására.

A decentralizáció lényegében normatív igénye évtizedeken keresztül megjelent a kormányzással foglalkozó nemzetközi dokumentumokban is. Az Európa Tanács égisze alatt 1985-ben megszületett helyi önkormányzati charta még általános érvénnyel szimbolizálta az önkormányzatiság demokratikus előnyeit. A 2001-ben született európai kormányzásról szóló fehér könyvben kívánatosnak tartották a városok, régiók bevonását a döntéshozásba a részvétel, a nyitottság, a nagyobb rugalmasság, a demokrácia és a policykoherencia érdekében. A 2008-ban megjelent, a Világbank égisze alatt készült első világméretű értékelésben, az ún. Gold-jelentésben úgy fogalmaznak, hogy a kétségtelen konvergencia a decentralizáció terén a globalizáció következménye, amely hozzájárult a demokrácia megerősödéséhez (Marcou 2008).

Az Európai Unió dokumentumai az integráció szemszögéből közelítenek a decentralizációhoz. Még hangsúlyosabbá válik a decentralizáció és a regionalizmus értéke a szubszidiaritás elvének az európai integrációs szerződésekbe foglalása nyomán, majd a többszintű kormányzásról szóló fehér könyv megfogalmazásával. Bár az EU hivatalos narratívájában és dokumentumaiban a többszintű kormányzás bázisát jelentő szubszidiaritás elve megkérdőjelezhetetlen, mégis érzékelhető az elvvel, s ha úgy tetszik, a régiók szerepével kapcsolatban az elbizonytalanodás. A Régiók Bizottsága kezdeményezte fehér könyv nem jutott magasabb döntési fórumok elé (CoR 2009; Delamartino 2009; Piattoni 2009), mint ahogy a regionális önkormányzatok európai chartáját sem sikerült az Európa Tanács tagállamaival elfogadtatni.

Az európai szintű politikai dokumentumokban megfogalmazott általános elvek érvényesülése eltérő közpolitikaként és országonként is. Általánosan elfogadott, hogy különösen a kohéziós politika járult hozzá a regionális reformokhoz s ezzel a decentralizációhoz Európában (Bache 1998; Bache, Andreou, Atanasova, Tomsic 2011). A regionalizmus és a regionális fejlődés között pozitív összefüggést feltételezve a régiók gazdaságfejlesztésben betöltött szerepe, versenyképességhez való hozzájárulása egyértelmű prioritás volt a korábbi évtizedekben (Horváth 2006; Lengyel 2003). A régiók felértékelődő szerepének meghatározó pillérei voltak a partnerség és a többszintű kormányzás elvei, amelyek egyrészt arra a dilemmára válaszoltak, hogyan lehet a korlátos közösségi források mellé a gazdasági és civil szereplők forrásait, támogatását hozzárendelni, másrészt, hogyan lehet az egyes kormányzási szintek által birtokolt erőforrásokat szinergiába rendezni (Armstrong, Giordani, Macleod 2015). Természetesen a két elvnek a neoliberais „governance” paradigma, s az európai integráció mélyítésének szándéka is hátszelet biztosított, mégis azt gondoljuk, hogy a mögöttes, inkább gazdasági, hatékonysági természetű motivációk szerepe volt a döntő Nyugat-Európában, ezek mozgatták az intézményi, kormányzási átalakulást. Ugyanakkor Európa más régióiban a regionális reformok eltérő közegeben zajlottak, más és más motivációk mentén.

A regionalizmus és partnerség elvei különböző mintázatokban jelennek meg az egyes regionális, de különösen nemzeti szereplők érdekei, értékei mentén. A semleges döntéshozási technikának látszó partnerség politikai eszközként is funkcionált, erőteljesen differenciálódva a konkrét politikai környezet hatására. Nem véletlen, hogy a közép- és kelet-európai országokban a partnerségnek inkább a vertikális, szintek közötti dimenziója érvényesült, s az is első sorban külső nyomásra (Bache 2010; Piattoni 2009). A jelenség ellentmondása, hogy a regionális partnerséghez szükséges erős régiók mégsem jöttek létre, mert a felfokozott reformaktivitás csak látszólagos volt (Bouckaert 2009). Éppen arra szeretnénk rámutatni, hogy a regionalizáció nem az adott országok regionális fejlesztési lehetőségei és szükségletei mentén, hanem külsődleges elvárások hatására, mintakövetés formájában zajlott.

Mára egyértelmű, hogy a regionális decentralizáció a közép- és kelet-európai országok nagyobb részében csak rövid epizód volt. Mint ahogy kifejtjük a későbbiekben, a régiók zömmel elveszítették a szerepüket a strukturális alapok menedzselésében is. Egyre nagyobb általában is az elbizonytalanodás, hogy a regionális reformok eredményezték-e decentralizációt, elősegítették-e a regionális kohéziót, hozzájárultak-e a régiók versenyképességéhez. Így az a kérdés is felmerül, hogy a versenyképesség az intézményi, közigazgatási térszerkezeti változásokkal mennyiben befolyásolható.

Az újabb uniós közpolitikai dokumentumokban a kormányzás jelentősége felértékelődik, ugyanakkor a regionalizmus szerepe már kevésbé hangsúlyos. Az EU2020 stratégia rögzíti, hogy a közigazgatás minősége és a versenyképesség szorosan összefügg, a tizenegy célkitűzés egyike a kormányzás minőségének ja-

vítása. Az Európai Unió hatodik kohéziós jelentése a régiók kormányzási teljesítményére is kitér, abból kiindulva, hogy a kormányzási teljesítmény és az abszorpció kapacitás szorosan összefügg. A jelentés megállapítja, hogy sok tagállamban nőtt a régiók önállósága (ezt a tényezőcsoportot nevezik „self-rule” indikátoroknak – Hooghe, Marks, Schakel 2008), de hangsúlyozza, hogy a válság hatására sok országban drasztikusan romlott az önkormányzatok pénzügyi helyzete és költségvetési részesedése, visszatükrözve az önkormányzatok kormányzásban elszenvedett pozícióvesztését. Az Európai Bizottság által megrendelt kutatás a régiók szintjén is mérte a kormányzási teljesítményt. Az eredmények rámutattak arra, hogy az egyes országok kormányzása regionálisan nagyon jelentős eltéréseket mutat, a régiók kormányzásának minőségi fejlesztése kihasználatlan tartalék („regional governance matters” – Charron, Lapuente, Dijkstra 2012).

Ma már tehát nagyobb az óvatosság annak megítélésében, hogy a regionalizáció képes-e a gazdaság fejlődéséhez és a területi felzárkózáshoz közvetlenül hozzájárulni. Egyrészt azért, mert sokkal árnyaltabb tudásunk van a decentralizáció állapotáról, feltételeiről és következményeiről, mint néhány évtizeddel ezelőtt, másrészt a regionalizáció trendje maga is változik, a területi decentralizáció külső körülményei átalakulnak. Hogy megértsük, vajon a hazai és általában a közép- és kelet-európai országok miért nem voltak sikeresek a regionális decentralizációban, célszerű az elmúlt évtizedek folyamataira visszatekinteni.

Kohéziós politikai ciklusok és a regionalizáció

A regionális egyenlőtlenségek kezelése különböző közpolitikai cél- és eszközrendszerrel követett az elmúlt évtizedekben, más és más kormányzási kihívásokat támasztva.

Az első, felülről vezérelt (Horváth 2006), centralizált, forrás-újraelosztással operáló korszak a 2. világháború után a jóléti állam megjelenésével kezdődött. A stratégiai célokat a központi kormányzat fogalmazta meg, a helyi szervekre csupán végrehajtási funkció hárult. Tényleges fejlődés csak a centrumtérsegekben zajlott le (Horváth 1998), a hatalmi szerkezet a fejlesztési pólusoknak, illetve a gazdaságilag preferált iparvidékeknek kedvezett. A helyi önkormányzatok és a kormányzat között paternalista viszony volt jellemző, a régiók önálló döntéshozási szintként nem vettek részt a fejlesztéspolitika formálásában.

A második, neoliberális, regionalizált korszak Nyugat-Európában a hetvenes-nyolcvanas évtized fordulóján következett be. A modellváltást kikényszerítette a jóléti állam erőtartálékainak kimerülése és elősegítette a gazdaságpolitikában bekövetkezett neoliberális fordulat is, amely lebontotta a központi támogatások rendszerét, versenykörülmények közé helyezve a regionális és helyi gazdaságot. Melléjük csatlakozik az EU strukturális alapjaira épülő kohéziós

politika. A helyi gazdasági erőforrásokat is mozgósító vertikális és horizontális partnerség helyzetbe hozta a régiókat, sok országban regionális reformokat motiválva. Felértékelődik regionális és helyi szinten a politikai képviselet és az erős kormányzási (adminisztratív) kapacitás szükségessége (Roberts 1997). A regionális kormányzatok feladata a fejlesztéspolitikai képességek katalizálása, a különböző források és szereplők integrálása, a hálózatok kiépítésének segítése lett. A kilencvenes évtizedben virágzó „új regionalizmus” (Keating 2004) túlment a közgazdasági vagy kohéziós politikai hatékonyságon, új kormányzási paradigma megnyilvánulásaként fogalmazódott meg, amelyik átlépi a köz- és magánszektor szervezeti határait és a közigazgatás-földrajzi határokat (Scott 2009). Az erős regionális identitással rendelkező régiók uniós érdekérvényesítési és saját államukon belüli autonómiatörekvései kedvező fogadtatásra találtak, a régiók javára billentve el a hatalmi viszonyokat, és hozzájárulva az uniós integráció mélyüléséhez.

A harmadik, a versenyképességre és városokra koncentráló korszak a gazdaságpolitikai orientációban bekövetkezett fordulat a lisszaboni célok nyomán bontakozik ki. A versenyképesség célja maga alá rendeli a területi, társadalmi kohéziót (Mendez 2011), s ezzel párhuzamosan a középszintű kormányzatok mellett (helyett) egyre fokozódó figyelem irányul a nagyvárosi térségekre. 2007-től a kohéziós politikai célok közé hivatalosan is bekerült a versenyképesség, ami a szegényebb régiók és országok szempontjából hátrányos következményekkel járt. Az EU kohéziós politikájának irányításában is fordulat következett be. Az ún. osztott felelősség elve alapján a 2000-ben induló programozási periódustól a tagállami kormányok erősebb kompetenciát kaptak a strukturális alapok menedzselésében az Európai Bizottság és a régiók rovására. A közép- és kelet-európai országok csatlakozása szintén a decentralizált kohéziós politikai modellről való távolodást támogatta (Bachtler, McMaster 2008). A csatlakozó kohéziós országok régiói, a lengyel kivételtől eltekintve, nem kerültek döntéshozó pozícióba.

A jelenlegi válságkezelő, újracentralizáló korszakban a pénzügyi-gazdasági válság miatti gazdasági, társadalmi feszültségek nyomán új törekvések és szükségletek jelentek meg. Az Európai Unió 2014-ben induló új programozási periódusában megmaradt a területi különbségek kiegyenlítésének hivatalos célja, már csak azért is, mert a korábbi időszakban a területi egyenlőtlenségek, különösen az új tagállamokon belül jelentősen nőttek (1. táblázat). A gazdasági krízis elsősorban a déli és keleti perifériákat sújtotta, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a regionális polarizáció ezekben az országokban mélyült (Capello, Caragliu, Fratesi 2016; Horváth 2015).

Sok országban tovább erősödött a nemzetállami kormányzatok szerepválalása, a helyi önkormányzatokat is sújtó költségvetési megszorításokat vezettek be, jellemzővé vált a régiók pozícióvesztése, a centralizáció. Az EU hivatalos politikája és a kohéziós politika azonban a ciklus elején még a korábbi decentralizációt támogató narratívát követte. Az EU2020 céljainak megvalósulását is

1. táblázat: Regionális különbségek néhány kelet-európai országban az egy főre eső GDP alapján (2000, 2013)

Regional disparities of Central and Eastern European countries (measures based on the GDP per capita), 2000, 2013

Ország	Legszegényebb régió*	Leggazdagabb régió	Az egy főre eső GDP aránya	
			2000	2013
Bulgária	Severozapaden (Yuzhen tsentralen)	Yugozapaden	1,79	2,40
Csehország	Severozápad (Moravskoslezsko)	Praha	2,55	2,79
Horvátország	Jadranska Hrvatska	Kontinentalna Hrvatska	1,10	2,16
Magyarország	Észak-Magyarország	Közép-Magyarország	2,42	2,72
Lengyelország	Lubelskie	Mazowieckie	2,14	2,26
Románia	Nord-Est	București-Ilfov	3,21	3,88
Szlovákia	Východné Slovensko	Bratislavský kraj	2,88	3,55
Szlovénia	Vzhodna Slovenija	Nahodna Slovenija	1,41	1,43

* 2013-ban, zárójelben a 2000-ben érintett régiók.

Forrás: Eurostat 2015 adatai alapján saját számítás.

szolgáltató, ugyanakkor térben differenciált szemléletű regionális politikát speciális fejlesztési sémák szolgálják (ITI, CLLD). A tervezés során még érzékelhető „place-based” lendület (pl. S3 stratégiák) után azonban mára látszik, hogy a kohéziós források számára kialakított menedzsmentstruktúrák sok országban nem élnek a decentralizáltabb kormányzású fejlesztéspolitika lehetőségével.

Kétsebességes regionális reformok a fejlett és az új európai demokráciákban

Noha az EU kormányzási filozófiájában évtizedek óta erős hangsúlyt kapott a decentralizáció, mégis jelentős mozgástér maradt a nemzeti sajátosságok érvényesítésére. A fejlett európai demokráciákban az önkormányzatok már hagyományosan stabil gyökerekkel rendelkező részei a kormányzati rendszereknek. Ennek ellenére jelentős változások zajlottak le mind a központi-helyi hatalmi viszonyrendszerben, mind pedig a területi léptékben és szerkezetben annak érdekében, hogy a területi, helyi kormányzatok alkalmassá váljanak a növekvő feladatok befogadására. A két reformtematikát (decentralizáció és „rescaling”) a neoliberális/neokonzervatív gazdaság- és társadalomfilozófiai paradigma determinálta.

Az európai decentralizációs reformok folyamata több szakaszra tagolható (Gaulé 2010; Loughlin 2007), amelyek szoros kapcsolatban vannak a fent tárgyalt fejlesztéspolitikai ciklusokkal. Eleinte adminisztratív feladatmegosztás következik be, a központi kormányzat megőrzi a pozícióit. Majd szerkezeti, te-

rületi reformok zajlanak, hatalmi átrendeződést eredményezve a helyi és különösen a területi/regionális önkormányzatok javára. A kormányzási reformok trendje a hierarchiától a szintek egyenlősége és a szektorok együttműködése irányába mutatott, az uniformizált modellektől az aszimmetrikus megoldásokig évtizedeken keresztül. A neoweberi fordulatot jellemző bürokratikus és államközpontú centralizáció nem pusztán a korábbi kormányzási modellben való csalódás, hanem a gazdasági válság teremtette körülmények és az új közfeladatok terméke is (Göymen, Szak 2014).

A területi („rescaling” – Gualini 2006) reformok Nyugat-Európában sem voltak mindig sikeresek, céljaik, következményeik is különbözőek. Bebizonyosodott, hogy a történelmi gyökereknek nagy szerepe van, és a konkrét politikai, gazdasági stb. körülmények is rendkívül változatosak, és messze nem pusztán gazdaság-, illetve fejlesztéspolitikai megfontolások mozgatják a területi kormányzatok formálását. A reformok folyamatának alaposabb elemzése rámutatott arra, hogy a konkrét hatalmi környezet nem hanyagolható el: milyen a reformokat elindító politikai vállalkozók csoportja és tudása, az intézményi környezet lehetőséget nyújt-e a részvételre és az alkudozásra (Baldersheim, Rose 2010). Különösen fontosnak bizonyult az, hogy az önkormányzatok milyen helyet foglalnak el a politikai, kormányzati rendszeren belül, ami egyébként összefüggésben van az adott ország konszenzusos vagy többségi demokrácia-modelljével. Ezen a ponton érzékelhető a legjelentősebb különbség a régi és új demokráciák között: ahol az önkormányzatok hatalmi pozíciója gyengébb, ott ugyan könnyebb a drasztikus reformok végrehajtása, ugyanakkor nagyobb a tévedés veszélye, a megcélzott hatások elmaradása és a visszarendeződés is. Fontos sajátosság, hogy a régebbi demokráciákban a reformok többsége hosszabb ideig zajlott, inkább a lépésről lépésre építkezés volt jellemző. Nyugat-Európában az európai integrációs folyamat, a többszintű kormányzás modellje is hozzájárult egyes országok régióinak megerősödéséhez, viszont csak a dél-európai, majd a kelet-európai kohéziós államokban bizonyult közvetlen motivációnak az EU strukturális alapjaihoz való hozzáférés.

Összességében az állítható, hogy a fejlett demokráciák területi reformjai nem feltétlenül érintették a területi kormányzás modelljének lényegét, inkább modernizációs, korrekciós, gazdaságfejlesztési indíttatásúak voltak, kiegészülve az etnikai regionalizmus jelenségével. A területi léptékek átrendezése elsősorban belső felismerések és belső politikai motivációk mentén történt, amelyekhez képest járulékos szerepet játszott az európai integráció és különösen a kohéziós politika.

A közép- és kelet-európai országokban a területi reformok dimenziói és motivációi is eltérőek. Kétségtelen, hogy a pártállami időszakban is voltak területi reformok, kísérletek a léptékek, földrajzi határok optimalizálására, mégpedig hasonló modellek szerint, mint a fejlett nyugat-európai piacgazdaságokban. A területi reformok azonban a tanácsmodell keretei között nem járhattak valószínűségi decentralizációval. Az önkormányzatiságot megcélzó reformok a rend-

szerváltással kezdődtek, külső mintát követtek a (keleti) múlttal való szakítás és a nyugathoz való felzárkózás szándékával. Közép- és Kelet-Európában a modell formálása és az optimális területi lépték kialakításának feladata időben szinte összeesésű volt. A rendszerváltás – mint felfűtött politikai ambíciókkal és politikai bizalmatlansággal átítatott időszak – nem kedvezett a szakmai, racionális, hatékonysági szempontokat követő törvényalkotásnak. A túl gyors és véglegesnek szánt reformok, ahogy akkortájt az aggodalom megfogalmazódott (Bennett 1994), nem kezelték külön a rendszerváltó (átmeneti) periódust, s ezzel a későbbi alkalmazkodás, a hosszú távon is alkalmas modell bevezetésének akadályává váltak.

A rendszerváltáson évtizedekkel túljutva látszik, hogy a közép- és kelet-európai országok nem alkotnak homogén csoportot a területi kormányzás szempontjából sem. Az okokat a szovjet birodalmi időszakot megelőző történelemben, kulturális sajátosságokban, eltérő geopolitikai kontextusban is keresik (Henderson, Pettai, Wenninger 2012; Hendriks, Loughlin, Lidström 2011; Jordan 2011), de magyarázatul szolgál a rendszerváltás utáni reformfolyamatok elemzése is.

Kétségtelen, hogy minden új közép- és kelet-európai uniós tagállam számára alapvető kihívás volt az EU strukturális és kohéziós alapjaihoz való hozzáférés, s ennek keretében a NUTS 2 régiók lehatárolása, amiben ráadásul sokkal kisebb volt a mozgástér a régi tagállamokhoz képest (Hughes, Sasse, Gordon 2004). A forrásabszorpció érdekében indított regionalizáció folyamata rámutatott arra, hogy a régióépítés nemcsak a decentralizáció és versenyképesség növelésének, hanem a centralizációnak is eszköze lehet.

A közép- és kelet-európai regionalizáció, ha úgy tetszik, megkésett és kedvezőtlen kontextusban zajlott abban az időszakban, amikor Nyugat-Európában az új regionalizmus iránti lelkesedés már jelentősen csökkent (Elias 2008). A rendszerváltás több országban a nemzetépítés folyamatával kötődött össze, ami nyilvánvalóan nehezítette a szintek közötti hatalommegosztást és az új földrajzi határok kialakítását. A rendszerváltás következtében a korábbi regionális kötődések, hálózatok is széttöredeztek, ezért a régiók kialakítása eleve nem támaszkodhatott regionális identitásra (Scott 2009). A középszintű kormányzatokkal szembeni bizalmatlanságot táplálta a kormányzat hatalomhoz való ragaszkodása és a feltételezés, miszerint a középszintek a korábbi kommunista párt fellegvárai (O'Dwyer 2006). Az új politikai elit az önkormányzatiságot a helyi szintekre korlátozta, míg riválisként kezelte a fővárosokat, nagyvárosokat és a középszintű kormányzatokat. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás idején a helyi önállóság (vagy éppen a nemzeti identitás) védelmében nem jöttek létre erős, új középszintek. A kivételnek számító Lengyelország példája inkább erősíti a szabályt. A lengyel regionalizáció, bármennyire támaszkodott történelmi előzményekre, jellegében mégis felülről kezdeményezett volt, és inkább modernizációs, illetve fejlesztéspolitikai motivációk táplálták, semmint a regionális politikai elit törekvései (Gorzalak 2009). Lengyelországban azonban tényleges politikai akarat volt a regionalizációra, amit a történelmi tradíciók is

támogattak, és a civil társadalom, valamint a regionális politikai elit képes volt a folyamat végigvitelére. A lengyel reformfolyamat egy idő után más közép- és kelet-európai országokhoz képest nagyobb helyi támogatottságot kapott a gyorsan kiépült regionális politikai és civil hálózatokkal, mintegy megakadályozva a visszarendeződést (Tatur 2004).

A NUTS 2-es régiók lehatárolása sem vezetett politikai, önkormányzati régiók létrehozásához Közép- és Kelet-Európában, amihez hozzájárult az Európai Unió ambivalens magatartása is, nem bízva az új régiók „adminisztratív kapacitásaiban”. Az uniós forrásokhoz való hozzáférés, az uniós elvárásrendszer teljesítésének szükségessége tehát messze nem volt elég a sikeres regionális decentralizációhoz. A középszintű kormányzatokra vonatkozó reformok az uniós csatlakozáshoz közeledve sok tekintetben „zöldmezős beruházásnak” minősültek, és nemcsak a határok megvonása, hanem a hatalom megosztásának kérdése is erős politikai konfliktusokat, ellenállást váltott (volna) ki. A felülről vezérelt régióépítés tehát lényegében a strukturális alapok fogadására szolgáló intézményrendszer kiépítésére korlátozódott.

A kohéziós források fogadása a közép- és kelet-európai térségben

A strukturális alapokból származó potenciális fejlesztési források ígérete már azelőtt elkezdte átalakítani a nemzeti tervezési és fejlesztési intézmény- és eszközrendszert Közép- és Kelet-Európában, mielőtt az előcsatlakozási, majd a strukturális és kohéziós alapok ténylegesen megnyíltak volna. Az európaizációs nyomás hatása e területen volt a legkiemelkedőbb, hiszen a strukturális és/vagy kohéziós források lehívásához szükséges nemzeti források biztosítása a kohéziós országokban lényegében ki is meríti a nemzeti fejlesztési kereteket. Ezekben az országokban gyakorlatilag nincs más jelentős fejlesztés, csak ami az uniós támogatási szisztémába beilleszthető (Mezei 2013), vagyis minden, ami megvalósul, az „európaizált” egyben. A közép- és kelet-európai térség egységes, ámde kétsebességes beemelése a tagországok közé azt is eredményezte, hogy az EU10 és EU12 fogalma bekerült a brüsszeli szakzsargonba, csoportképző eszközzé vált még olyan esetekben is, amikor az nehezen volt indokolható. Közép- és Kelet-Európa gyakorta egységes folt a strukturális politikát elemző térképeken, a területi kormányzás helyzetét vizsgáló elemzésekben vagy éppen a kedvezményezett tércategóriákat lehatároló támogatási célterületek kijelölésekor. Az EU nem volt érdekelt a belső különbségek feltárásában, hiszen az a „keleti problémát” még tovább mélyíthette volna. A place-based szemlélet tehát, amelynek érvényesülését az országok sajátosságai és a területi különbségek specialitásai egyaránt indokolták volna, nem tudott megjelenni a régió fejlesztéspolitikájában.

Hiába rendelkezett minden ország speciális területi problémákkal, adottságokkal és feltételekkel, a kezelésükre hivatott európai strukturális politika egységes térségként kezelte a régiót és uniformizált eszközökkel próbálta eliminálni a területi különbségeket. Mindez nem gond, ha a nemzeti területi politikák egyfajta „hozzáadott értéként” néztek volna az európai uniós regionális politikára. Az európaizáció azonban dominálja a nemzeti területi politikákat, csak az uniós strukturális politikához akartak illeszkedni, csak olyan eszközöket ismertek, amelyek a strukturális alapok keretrendszerébe simulnak. Elvéve akadtak olyan nemzeti vagy regionális fejlesztési tervek, amelyek nem a strukturális források lehívására születtek. Ez az erőteljes alkalmazkodási folyamat a következő főbb csomópontok mentén zajlott le:

- Minden közép- és kelet-európai ország létrehozta a saját EU-konform területfejlesztési intézmény- és eszközrendszerét. 2001-re valamennyi ország rendelkezett területfejlesztési törvénnyel (elsőként Magyarország fogadta el 1996-ban), 2006-ra pedig nemzeti regionális fejlesztési stratégiával (Horvátország későbbi csatlakozása okán 2010-re teljesítette ezeket).
- A közép- és kelet-európai országokban a területfejlesztési intézményrendszer kiépítése párhuzamosan zajlott a közigazgatási reformokkal. Akadtak országok, ahol a területfejlesztési intézmények be tudtak illeszkedni az átalakuló, megreformált közigazgatási intézményrendszerbe, máshol csak imitált közigazgatási reformok zajlottak és párhuzamos területfejlesztési intézmények épültek ki (Mezei 2016).
- A helyi, területi problémák sok esetben különleges kezeléssé, kiemelten támogatott térségek lehatárolását eredményezték. Ilyen volt például a Lengyelországban 1994-től kialakított különleges gazdasági övezetek köre a strukturális válsággal küzdő ipari térségek megsegítésére (Baranyai, Lux 2014). Szlovéniában hasonló okok miatt 2009 óta külön szabályozzák az ország legelmaradottabb NUTS 3 régióját, a Muravidéket, míg Horvátországban közvetlenül a délszláv válság után hozták létre az ún. különleges kezeléssé térségeket (háború sújtotta és strukturális gondokkal küzdő területek) a kiemelt állami támogatások érdekében (Mezei, Pámer 2013). Ugyanilyen különleges problémamegoldási eszközként határolták le 2007 óta Magyarországon a leghátrányosabb helyzetű 33 kistérséget, ahol speciális pályázatokat, ösztönzőket és támogatási formákat alakítottak ki. Hasonló elvek mentén lett lehatárolva 2007-től a Kelet-Lengyelország nagyrégió, amely részben európai uniós ösztönzésre az ország legfejletlenebb öt vajdaságának (Lubelskie, Podlaskie, Podkarpackie, Świętokrzyskie, Warmińsko-mazurskie) egységes kezelését célozza az európai alapok forrásainak felhasználása során.
- További speciális eszközök alkalmazására is sor került a közép- és kelet-európai országok területi problémáinak megoldása érdekében, amelyek között ott találjuk az elmaradott, speciális térségek fejlesztésére kidolgozott vagy az egész ország kiegyenlített fejlődését célzó országos regio-

nális fejlesztési koncepciókat. Kelet-európai viszonylatban különleges a 2001 óta – francia mintára – bevezetett lengyel tervszerződések rendszere, amely keretében az állam a vajdaságokkal köt szerződéseket az állami és az európai uniós támogatások felhasználására. Elkülönült, területfejlesztési, kiegyenlítési célokra szolgáló pénzügyi alap működése rövidebb-hosszabb ideig megjelent például Horvátországban és Magyarországon is. Speciális területfejlesztési eszközként, elsődlegesen a külföldi működő tőke vonzása érdekében egyedi helyi adókedvezmények, vállalkozói díjkedvezmények vagy infrastruktúra-biztosítás is előfordult több országban (pl. Szlovákia, Lengyelország, Magyarország), amelynek az EU-konform kereteit is ki kellett dolgozniuk az érintett országoknak a csatlakozás után. Sokszor ezek a kedvezmények speciális zónákhoz, ipari parkokhoz, vállalkozói vagy gazdasági övezetekhez kötődtek, amelyek kialakítása, szabályozása és támogatása szintén speciális területfejlesztési eszköznek tekinthető.

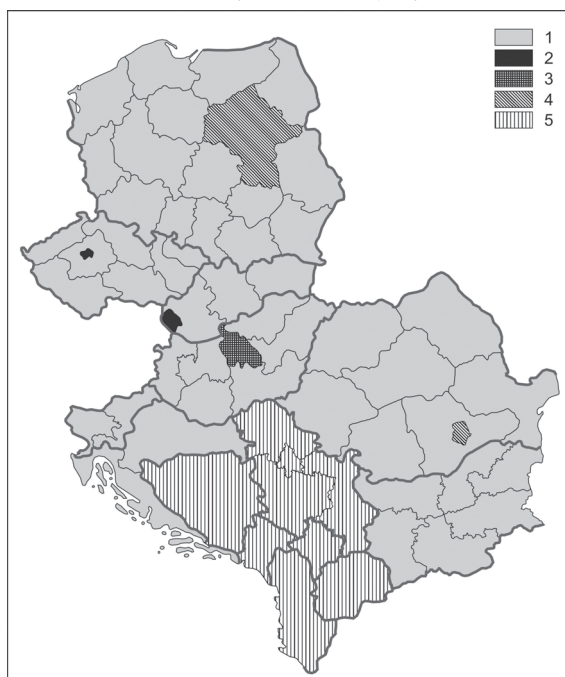
- A területfejlesztés helyzetét jól tükrözi a központi területfejlesztési irányítási rendszer kiépülése és működése. Azokban az országokban, ahol a területfejlesztésért felelős stabil minisztérium jött létre (Lengyelország, Csehország) erőteljesebb ágazatközi koordináció és a területi érdekek jobb érvényesülése a jellemző. Szlovéniában önálló, tárca nélküli miniszter felügyeli a területet és Horvátország is önálló ágazati minisztérium felállításával döntött. Szlovákiában 1999–2010 között működött a regionális politikáért felelős ágazati minisztérium, míg Magyarországon utoljára 2008–2010 között volt önálló, tárca nélküli minisztere a területfejlesztésnek (Mezei 2013).
- A regionális operatív programok (ROP) elkészítése és menedzselésének módja szintén mutatja, hogy a területi szempontok, az alulról építkezés mennyire nem tudott meghonosodni az egyes országok gyakorlatában. Míg a 2004–2006-os időszakban gyakorlatilag az EU nem preferálta az elkülönült ROP-ok elkészítését (holott a régebbi tagállamokban ez volt a jellemző), a következő hét évben Szlovéniát, a periódus végén csatlakozó Horvátországot, valamint Romániát leszámítva mindenütt a NUTS 2-es régiókra is készültek önálló fejlesztési tervek. A ROP-ok megléte azonban még nem minden, hiszen Magyarországon például egységes sablonok mentén, központi, felülről vezérelt tervezéssel és az ágazati programokból kimaradó prioritásokra fókuszálva készültek el a térségi programok, amelyek menedzselése is centrális módon zajlott (Mezei 2016). Ezzel szemben Lengyelországban ténylegesen megvalósult az alulról építkezés és a ROP-ok decentralizált (vajdasági) menedzselése; nem véletlen, hogy éppen a lengyel területfejlesztési gyakorlatban, és csak ott tudott 2014-et követően is továbbélni a régiókra szabott önálló ROP-ok rendszere.

A nemzeti regionális politikai intézmény- és eszközrendszer kiépítésénél kettős nyomás alatt voltak a közép- és kelet-európai országok. Egyrészt a

csatlakozási tárgyalások fontos eleme volt az intézményrendszer EU-konformitása, vagyis az európaizáció egyfajta generális elvárásként épült be, másrészt a forrásszerzési kényszer miatt az aktuális uniós támogatáspolitikát is figyelni kellett, és a nemzeti eszköz- és intézményrendszernek készen kellett állnia annak fogadására. A két elvárásrendszer gyakran került konfliktusba egymással, és az idők során erős változáson ment át maga az európai uniós strukturális politika is (éppen a kelet-európai bővítés volt ennek a legfőbb indoka), vagyis folyamatos alkalmazkodásra (és egyre rosszabb támogatottsági pozícióba) kényszerültek a térségbeli országok.

A térségbeli növekvő polarizációra utal és a speciális kelet-európai főváros-vidék megosztottság kezelésének sikertelenségét jelzi, hogy a nagyrégiókkal működő kis országok és Bulgária kivételével valamennyi fővárosi régió a fejlettebb térségkategóriába került a 2014-től induló programozási periódusban (1. ábra). A fokozódó térbeli differenciálódás tehát egyértelműen érzékelhető, azonban a fejletlen perifériák felzárkóztatása messze meghaladja az uniós kohéziós politika mozgásterét, ezért nem is lehet egyszerűen uniós közpolitikai kudarcként elkönyvelni a regionális különbségek mélyülését.

1. ábra: A kohéziós politika célterületei Közép- és Kelet-Európa országaiban
CEE areas eligible for cohesion policy

Jelmagyarázat: 1 - a csatlakozás óta konvergenciaregió; 2 - a csatlakozás óta (fejlett) versenyképességi régió; 3 - 2007-től phasing-in, 2014-től versenyképességi régió; 4 - 2014-től versenyképességi régió, 5 - IPA terület.
Forrás: Faragó, Mezei megjelenés alatt.

Összegzés

Horváth Gyulának igaza volt abban, hogy az intézményi, kormányzási alkalmazkodás minőségétől jelentősen függ a regionális fejlesztés és a kohéziós politika hatékonysága, nem véletlenül törekszenek a világon mindenütt a kormányzás hatékonyságának javítására. Sajnos abban tévedett, hogy a közép- és kelet-európai új demokráciák rövid idő alatt képesek lesznek „jól” kormányozni, s azt még ma sem lehet megválaszolni, hogy a jó kormányzás és a decentralizáció mennyiben függenek össze (Pálné Kovács 2014).

Azok az országok tudnak a leginkább a területi kormányzásban is jobb teljesítményt elérni, amelyeknek az állami, politikai kultúrája értéknek tartja a modernizációt, s a folyamatos változásokra tudatosan felkészíti az intézményrendszerét. A kormányzási modernizációra felkészületlen országokban erősebb a külsődleges mintakövetés, így a területi reformok hektikus és gyakran fenntarthatatlan változásokat produkálnak. Kétségtelenül relevanciája van annak is, hogy az adott ország politikai értékrendjében hol helyezkednek el az önkormányzatok (Baldersheim, Rose 2010).

Az uniós csatlakozás előtt nagyobb volt az alkalmazkodási kedv, illetve kényszer, ennek megszűnésével vált igazán világossá, hogy csak valóságos politikai szándék esetén folytatódnak a reformok (Bouckaert, Nakrošis, Nemes 2011). A közép- és kelet-európai területi önkormányzati reformok kudarcának története visszaigazolja azt is, hogy az uniformizált, külsődleges modellek átültetéséként lezajló decentralizáció többnyire nem sikeres.

Ma már egyre több hasonlóság fedezhető fel a dél-európai kormányzási rendszerek formálódásával (Pálné Kovács 2016). Európa fejletlen perifériáin elhelyezkedő, különböző időszakokban végrehajtott rendszerváltásokon átmenő mediterrán és közép- és kelet-európai posztkommunista országok állami fejlődése több megszakítotttságot mutat, jelentős regionális különbségekkel küzdve. Közös kulturális sajátosságokként ismerhető fel a paternalizmus, a korrupció, az állami centralizációs hagyományok. Markánsabban tetten érhető a területi reformcélokban az általános európai (uniós) elvárások, minták követésének a szándéka vagy kényszere, miközben saját állami, politikai, regionális sajátosságaik többnyire nem kompatibilisek ezekkel.

Horváth Gyula legutolsó könyvében (2015) továbbra is hitet tett a decentralizált fejlesztéspolitika mellett, amely az EU kohéziós politikájával egyetlen kompatibilis modell. Kérdés, hogy lesz-e és milyen uniós kohéziós politika a jövőben, s annak milyen régiókkal lehet megfelelni.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány megjelenését az NKFIH NK 104985 számú támogatási szerződése („Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején”) támogatta.

Irodalom

- Armstrong, H., Giordani, B., Macleod, C. (2015): The durability of European Regional Development Fund partnership and governance structures: a case study of the Scottish Highlands and Islands. *Environment and Planning C*, 6., 1566–1584. <http://doi.org/br55>
- Bache, I. (1998): *The politics of European Union regional policy*. Sheffield Academic Press, Sheffield
- Bache, I. (2010): Partnership as an EU policy instrument: A political history. *West European Politics*, 1., 58–74. <http://doi.org/dk2djg>
- Bache, J., Andreou, G., Atanasova, G., Tomsic, D. (2011): Europeanization and multi-level governance in south-east Europe: the domestic impact of EU cohesion policy and pre-accession aid. *Journal of European Public Policy*, 1., 122–141. <http://doi.org/ffvtvk>
- Bachtler, J., McMaster, I. (2008): EU cohesion policy and the role of the regions: investigating the influence of Structural Funds in the new member states. *Government and Policy*, 2., 398–427. <http://doi.org/fr8bk3>
- Baldersheim, H., Rose, E. L. (eds.) (2010): *Territorial choice. The politics of boundaries and borders*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Baranyai, N., Lux, G. (2014): Upper Silesia: The revival of a traditional industrial region in Poland. *Regional Statistics*, 2., 126–144. <http://doi.org/br56>
- Bennett, R. (ed.) (1994): *Local government and market decentralization*. UN University Press, Tokyo, New York, Paris
- Bouckaert, G. (2009): Public sector reform in Central and Eastern Europe. *Halduskultuur*, 10., 94–104.
- Bouckaert, G., Nakrošis, V., Nemeč, J. (2011): Public administration and management reform in CEE: Main trajectories and results. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, 1., 9–29. <http://doi.org/bxjsnx>
- Capello, R., Caragliu, A., Fratesi, U. (2016): The costs of the economic crisis: which scenario for the European regions? *Environment and Planning C*, 1., 13–130. <http://doi.org/br57>
- CEMR (2013): *Decentralisation at a crossroads. Territorial reforms in Europe in times of crisis*. Council of European Municipalities and Regions.
- Charron, N., Lapuente, V., Dijkstra, L. (2012): *Regional governance matters. A study on regional variation in quality of government within the EU*. DG Regional Policy, Brussels (Working Papers; 1.)
- CoR, Committee of the Regions (2009): *White paper on multilevel governance*. Brussels
- Crook, R., Manor, J. (2000): *Democratic decentralisation*. The World Bank, Washington (OED Working Paper Series; 11.)
- Delamartino, F. (2009): *The paradigm of multilevel governance*. <http://cor.europa.eu/en/activities/governance/documents/277bf7de-86ea-48ce-82c1-d4310d0e2bc4.pdf> (Letöltés: 2016. október 22.)
- Elias, A. (2008): Introduction. Whatever happened to the Europe of Regions? Revisiting the regional dimension of European politics. *Regional and Federal Studies*, 5., 483–493. <http://doi.org/bkwcw9>
- Eurostat (2015): *Gross domestic product (GDP) at current market prices by NUTS 2 regions. [nama_10r_2gdp]* <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do> (Letöltés: 2015. november 26.)
- Faragó, L., Mezei, C. (megjelenés alatt): Managing regional disparities. In: Lux, G., Horváth, Gy. (eds.): *The handbook to regional development in Central and Eastern Europe*. Routledge, Abingdon, New York
- Gaulé, E. (2010): Public governance decentralisation modelling in the context of reforms. *Public Policy and Administration*, 32., 47–60.
- Gorzelač, G. (2009): Regional development and ‘new’ regionalism in Poland. In: Scott, J. W. (ed.): *De-coding new regionalism*. Ashgate, Aldershot, 177–198.
- Göymen, K., Sazak, O. (2014): *Centralization decentralization debate revisited*. Istanbul Policy Center, Istanbul
- Gualini, E. (2006): The rescaling of governance in Europe: New spatial and institutional rationales. Guest editorial. *European Planning Studies*, 7., 881–904. <http://doi.org/dpvz7b>
- Henderson, K., Pettai, V., Wenninger, A. (eds.) (2012): *Central and Eastern Europe beyond transition: Convergence and divergence in Europe*. ESF, Strasbourg

- Hendriks, F., Loughlin, J., Lidström, A. (2011): Comparative reflections and conclusions. In: Loughlin, J., Hendriks, F., Lidström, A. (eds.): *The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe*. Oxford University Press, Oxford, 715–742.
- Hooghe, L., Marks, G., Schakel, A. (eds.) (2008): Regional authority in 42 countries, 1950–2006: A measure and five hypotheses. *Regional and Federal Studies Special*, 2–3.
- Horváth Gy. (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Horváth Gy. (2006) (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs
- Horváth, Gy. (2015): *Spaces and places in Central and Eastern Europe. Historical trends and perspectives*. Routledge, Abingdon, New York
- Hughes, J., Sasse, G., Gordon, C. (2004): *Europeanization and regionalization in the EU's enlargement to Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Hutchcroft, P. D. (2001): Centralization and decentralization in administration and politics: Assessing territorial dimensions of authority and power. *Governance. An International Journal of Policy and Administration*, 1., 23–53. <http://doi.org/bcd64m>
- Jordan, P. (2011): Progress in administrative decentralisation in transformation countries – a comparative survey. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 1., 71–85.
- Kaufmann, D., Kraay, A., Mastruzzi, M. (2009): *Governance matters VIII*. World Bank Institute, Washington (Policy Research Working Paper; 4978.)
- Kaufmann, D., Kraay, A., Mastruzzi, M. (2010): *The worldwide governance indicators: Methodology and analytical issues*. World Bank Institute, Washington (Policy Research Working Paper; 5430.)
- Kaufmann, D., Kraay, A., Zoido-Lobaton, P. (1999): *Governance matters*. World Bank, Washington (Policy Research Working Paper; 2196.)
- Keating, M. (ed.) (2004): *Regions and regionalism in Europe*. An Elgar Reference Collection, Cheltenham
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged
- Litvack, J., Ahmad, J., Bird, R. (1998): *Rethinking decentralization in developing countries*. World Bank, Washington (Sector Studies Series) <http://doi.org/cmsgh5>
- Loughlin, J. (2007): Reconfiguring the state: Trends in territorial governance in European states. *Regional and Federal Studies*, 4., 385–403. (Special Issue: Contemporary Trends in Territorial Governance) <http://doi.org/cj25qh>
- Manor, J. (1999): *The political economy of democratic decentralization*. World Bank, Washington <http://doi.org/fc85rx>
- Marcou, G. (2008): Postface. Essay on the clarification of some key concepts and methodological problems. In: *Decentralisation and local democracy in the world*. First UCLG Global Report. The World Bank, Barcelona, 305–313.
- Mendez, C. (2011): The Lisbonization of EU cohesion policy: A successful case of experimentalist governance? *European Planning Studies*, 3., 519–537. <http://doi.org/c22gbn>
- Mezei, C. (2013): Case study report. Building Structural Fund management systems: Learning by doing or imitating? In: *ESPON TANGO – Territorial Approaches for New Governance: Annex A: Case Studies*. ESPON, Luxemburg, Final version. 91–110. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/TANGO/ESPON_TANGO_Case_Study_Annex_A_final.pdf (Letöltés: 2016. február 25.)
- Mezei, C. (2016): Limited involvement: the role of local and regional actors in the Hungarian Structural Fund management. In: Schmitt P., Well, L. V. (eds.): *Territorial governance across Europe: Pathways, practices and prospects*. Routledge, London, New York, 157–170.
- Mezei C., Pámer Z. (2013): Területfejlesztés és intézményrendszere. In: Hajdú Z., Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest, 430–455.
- O'Dwyer, C. (2006): Reforming regional governance in East Central Europe. Europeanization or domestic politics as usual? *East European Politics and Societies*, 2., 219–253. <http://doi.org/dd9x3x>
- Pálné Kovács I. (2014): *Jó kormányzás és decentralizáció*. MTA, Budapest
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016): *A decentralizáció magyar kudarcá nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Piattoni, S. (2009): *Multi-level governance in the EU. Does it work?* Globalisation and Politics. MIT. <http://www.princeton.edu>

- Roberts, P. (1997): Sustainability and spatial competence: an examination of the evolution, ephemeral nature, and possible future development planning in Britain. In: Danson, M. (ed.): *Regional governance and economic development. European research in regional science*. Pion, London, 7–26.
- Scott, J. W. (ed.) (2009): *De-coding new regionalism*. Ashgate, Aldershot
- Stead, D., Nadin, V. (2011): Shifts in territorial governance and the Europeanisation of spatial planning in Central and Eastern Europe. In: Adams, N., Nunes, R. (eds.): *Territorial development, cohesion and spatial planning*. Routledge, London, New York, 154–178.
- Tatur, M. (ed.) (2004): *The making of regions in post-socialist Europe - the impact of culture, economic structure and institutions*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- Treisman, D. (2002): *Defining and measuring of decentralisation. A global perspective*. University of California, Los Angeles

A kutatás-fejlesztés és a versenyképesség térbeli összefüggései a visegrádi országokban

The spatial interrelations of research and technological development and competitiveness in the Visegrad countries

LENGYEL IMRE

LENGYEL Imre: egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; ilengyel@eco.u-szeged.hu

KULCSSZAVAK: megvalósult versenyképesség; kutatás-fejlesztés; endogén fejlődés

ABSZTRAKT: A regionális tudományban előtérbe került a térségek versenyképességének vizsgálata során a helyalapú, endogén területi fejlődés, amelyben kulcsszerep jut a kutatás-fejlesztésből származó eredmények helyi alkalmazásának. A megújult EU-s kohéziós politikának is egyik legfontosabb eszköze a kutatás-fejlesztést végző intézmények decentralizációja és a tudományos tevékenységek kiemelt támogatása, amely szempontok a regionális intelligens szakosodási (RIS3) stratégiákban is a figyelem középpontjában állnak. Tanulmányunkban a négy visegrádi ország (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) 93 NUTS 3-as szintű területi egységének (megyéjének) versenyképességét vizsgáljuk, egy empirikus adatbázist elemezve többváltozós statisztikai módszerek segítségével. Az elemzéshez az endogén növekedési és fejlődési elméletek alapján megújított piramismoddelt alkalmaztuk, a vizsgálatok eredményeként a megyék 4 típusát különítettük el. Horváth Gyula a témakörben jelentős kutatásokat végzett, az ő eredményeit is felhasználjuk Kelet-Közép-Európa térségei versenyképességi típusainak lehatárolásakor.

Imre LENGYEL: professor, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; ilengyel@eco.u-szeged.hu

KEYWORDS: revealed competitiveness; research and development; endogenous development

ABSTRACT: In regional studies, place-based and endogenous regional development and regional competitiveness became a major focus accompanied by an emphasis on the local application of research and development. On a similar note, one of the most important means of the renewed EU cohesion policy is the institutional decentralization of research and development and the strengthened support of scientific activities, also acting as the central focus, for instance, for the regional innovation strategies for smart specialization (RIS3). In our study, first, we look at the definition of regional competitiveness and the related interpretation frames. Next, we focus on models of competitiveness and propose a renewed pyramid model of regional competitiveness as a synthesis

of the endogenous regional growth approach and development theories. Afterward, we proceed to the competitiveness analysis of 93 NUTS 3 level regions of 4 East-Central European countries (Czech Republic, Hungary, Poland, Slovakia) conducted by principal component analysis methods based on statistical data tables. We studied the spatial connection between research and development and county competitiveness along our renewed pyramid model. In all the four countries, we handled capital cities together with their neighboring counties as common standalone entities, and we also combined seven metropolitan counties in Poland. Echoing the widespread, relative definition of regional competitiveness, we mostly compared counties with each other. Based on our results, we differentiated four county competitiveness types. In determining the main competitiveness types of the Central and Eastern European regions we extensively drew upon the findings of Gyula Horváth, who carried out significant work in this field.

Bevezetés

Napjainkban a globalizációs folyamatok egyik következményeként a versenyképesség széles körben használt népszerű fogalommá vált, a versengésre való hajlamot, készséget fejezi ki, a versenyben való pozíciószerezés és tartós helytállás képességét, amit elsősorban a (valamilyen módon mért) sikeresség és az arra való képesség mutat. A versenyképesség értelmezése a vállalatok, iparágak közötti versenytől a várostérségek, régiók és országok közötti rivalizálásáig terjed (Chikán, Czako 2009; Horváth 2009; Szerb 2010; Szirmai 2009; Török 2007). Szerteágazó elméleti és gazdaságpolitikai háttere miatt a versenyképesség fogalmára, értelmezésére a regionális tudományban is sokféle felfogás alakult ki (Barkley 2008; Bristow 2010; Camagni 2002; Gardiner, Martin, Tyler 2004; Huggins, Izushi, Thompson 2013).

Széles körben elfogadottá vált Storper (1997, 20.) javaslata, aki szerint a regionális, városi versenyképesség: „egy (város)gazdaság képessége odavonzani és megtartani bizonyos tevékenységekben stabil vagy növekvő piaci részesedéssű cégeket, miközben fennmarad vagy növekszik azok életszínvonala, akik részt vesznek bennük”. Közismert a *versenyképesség egységes fogalma* (EC 1999, 75.; Lengyel 2000, 974.): „a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve”. Ezen felfogás szerint a megtermelt tényezőjövödelmek (tőke- és munkajövödelmek) mellett, amelyek a gazdasági növekedéssel állnak kapcsolatban, a foglalkoztatás is fontos mércéje a térségek versenyképességének. Ez a szemlélet jelent meg az *EU második kohéziós jelentésében* (EC 2001, 37.), ahol a régiók versenyképessége „magas és növekvő életszínvonalat és magas foglalkoztatási rátát jelent egy fenntartható bázison”. Az *Európai versenyképességi jelentések* is átveszik ezt a megközelítést (EC 2008, 15.): versenyképesség „egy nemzet vagy régió életszínvonalának fenntartható növekedését jelenti a nem önkéntes munkanélküliség lehető legalacsonyabb szintjén”.

A versenyképességről és méréséről folyó vita új színezetet nyert a 2008-as válságot követően, amikor a gazdasági növekedés egyoldalú felfogását, a GDP túl-

hangsúlyozását bírálva a társadalmi haladás, illetve jólét (welfare) és jóllét (well-being) fogalma került előtérbe (Aiginger, Firgo 2015; Siglitz, Sen, Fitoussi 2010). Már az ezredfordulót követően megjelentek a szemléletváltozás jelei, Meyer-Stamer (2008) bevezette a „rendszer szemléletű versenyképesség” (systemic competitiveness) fogalmát, a gazdaságban és társadalomban négy szintet megkülönböztetve, amelyek komplex rendszert alkotnak: mikroszint, mezoszint (regionális), makroszint és metaszint. Szerinte „egy térség (rendszer szemléletű) versenyképességét úgy definiálhatjuk, mint egy területi egység vagy régió képességét magas és növekvő jövedelem létrehozására és az ott élő emberek megélhetésének (livelihoods) javítására” (Meyer-Stamer 2008, 8.). Aiginger (2006) a versenyképességet úgy határozza meg, mint „egy ország vagy térség képességét a jólét létrehozására”. Az európai regionális versenyképességi index kidolgozása során Annoni és Dijkstra (2013, 4.) javaslata is ezt a komplex felfogást tükrözi: „az a képesség, amely vonzó és fenntartható környezetet nyújt a vállalatoknak és a helybeli lakosoknak ott élni és dolgozni”. Az IMD versenyképességi jelentésében megújult a versenyképesség fogalma (IMD 2016, 2.): „amely meghatározza, hogy hogyan képesek kezelni az országok, régiók és a vállalatok képességeikre alapozva a hosszú távú növekedést, munkahelyek létrehozását és a jólét javítását”.

A gazdasági növekedés és fejlődés magyarázataiban egyre inkább az endogén jellegű értelmezések kerülnek előtérbe, a tudásbázis, a kutatás-fejlesztés, az innovációs miliő, a klaszterek és hálózatok, a humán tőke, a bizalom stb. (Capello 2015; Fischer, Nijkamp 2014; Lengyel B. 2012; Lux 2013; Varga 2009). A városok és kistérségek versenyképességével, fejlődésével foglalkozó hazai vizsgálatok is felvetik az egyedi tényezők jelentőségét, több esetben összhangban a területi tőke szemléletével (Fábián, Tóth 2013; Jóna 2013; Koltai 2014; Kovács, Bodnár 2016; Papp 2012; Péntes 2014; Rechnitzer 2016; Szirmai 2009; Vida 2016). A regionális versenyképesség elemzésében is e jelenlegi és jövőbeli endogén tényezők értékelődnek fel, különösen a kutatás-fejlesztés és decentralizációja, amely Kelet-Közép-Európában az egyik legfontosabb területfejlesztési eszköz lehetne (Horváth 2013).

Az endogén tényezők, más összefüggésben a területi tőke jellemzői régiótípusonként nagyon eltérőek (Camagni 2002; G. Fekete 2008; Káposzta, Nagy 2008; Rechnitzer 2016; Tóth 2013). Porter (1990) a *kompetitív előnyök* alapján az országok (és régiók) fejlődésének három egymást követő típusát különíti el: tényezővezérelt gazdaság (factor-driven, kevésbé fejlett régiók), beruházás (másképpen hatékonyság) -vezérelt gazdaság (investment- or efficiency-driven, közepes fejlettségű régiók) és innovációvezérelt gazdaság (innovation-driven, fejlett régiók). A regionális specializációval foglalkozó szakirodalomban néhány éve megjelent az evolúciós gazdaságföldrajz eredményein alapuló *intelligens szakosodás* (smart specialisation) koncepciója, amely az EU 2014 és 2020 közötti regionális politikájának alapja (EC 2012; Foray 2015; McCann 2015; OECD 2013; Thissen, Van Oort, Diodato, Ruijs 2013). E gondolatkör alapján elkülöníthető a régiók három ideáltípusa (EC 2012, 47.): tudásrégiók (knowledge region), ipari

termelési zónák (industrial production zone) és nem a tudomány vagy a technológia által vezérelt régiók (non S&T-driven region). A kutatás-fejlesztés főleg a tudásrégiókban tud hozzájárulni a versenyképesség javulásához, emiatt a tudományos intézményekért, kutatási forrásokért folyó verseny igen erőteljes e térségek körében (Török, Borsi, Telcs 2005).

A szakirodalmi áttekintésből leszűrhető, hogy napjainkban a versenyképesség fogalma meghaladja a gazdasági növekedés szokásos értelmezését, és beépült a társadalmi haladás és a fenntartható fejlődés néhány fontosabb endogén jellemzője. De továbbra is közgazdasági szempontú maradt, mivel a teljesítményalapú globális versenyben való tartós helytállásról van szó. A *regionális versenyképesség újabb értelmezése*: olyan helyalapú gazdasági növekedés, amely egyaránt származik a munkatermelékenység javulásából és a foglalkoztatás magas szintjéből, és amely növekedés hozzájárul a régió lakosai jólétének, életszínvonalának javulásához.

A regionális versenyképesség olyan *duális koncepció*, amely „magyarázza a régiók közötti gazdasági fejlettségben megfigyelhető relatív különbségeket, illetve próbálja megérteni a régiók jövőbeli gazdasági növekedési lehetőségeit” (Huggins, Izushi, Prokop, Thompson 2014, 28.). Az eddig elért eredmények (ex post szemlélet) mellett a további sikerekre való „képesség” is fontos (ex ante megközelítés). A relatív különbségek elemzésekor a térségeket lehet önmaguk korábbi helyzetéhez, de lehet a többi térséghez is viszonyítani.

A tanulmányban először bemutatjuk a vizsgálatunk során alkalmazott, endogén alapokon álló, megújult piramismodellt és regionális versenyképességi függvényt. Ezt követően a visegrádi országok megyéinek versenyképessége és kutatás-fejlesztése közötti kapcsolatot vizsgáljuk, többváltozós statisztikai módszereket alkalmazva, a 2012–2013-as évek adatai alapján.

Megújult piramismodell

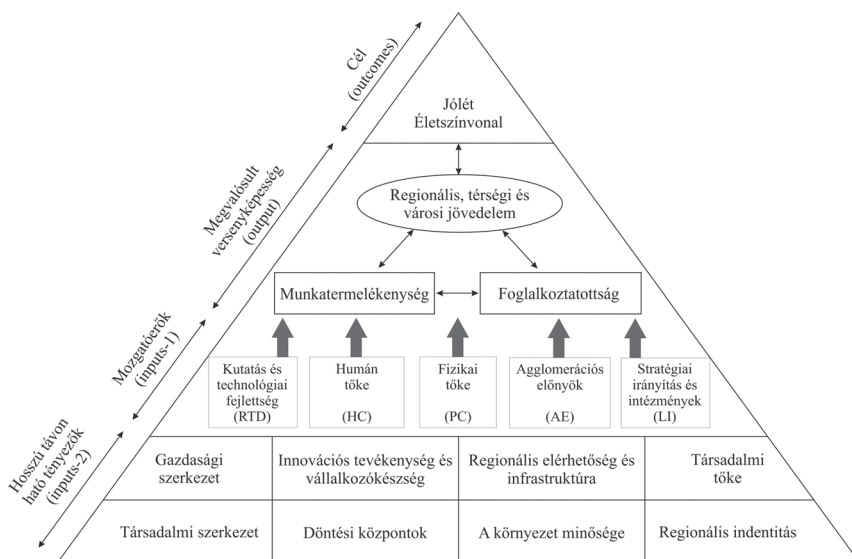
A régiók versenyképességének vizsgálatára több modellt dolgoztak ki, amelyek egyike a piramismodell (Gardiner, Martin, Tyler 2004; Komlósi, Fujii 2012; Lengyel 2000, 2010; Lukovics 2008; Lukovics, Kovács 2008; Thissen et al. 2013). Ez az egymásra épülő logikai keret az input → output → eredmény (outcomes) felépítésnek felel meg (Huggins, Thompson 2013), lényegében megegyezik az alap → eszköz → cél Porter-féle (Competitiveness & economic development, é.n.) gazdaságfejlesztési logikával is (Porter 2007). A korábbi piramismodell az egységes versenyképesség fogalmán alapult, amelynek a *relatív magas jövedelem* (amit az egy főre jutó GDP-vel mérünk) és a *relatív magas foglalkoztatottsági szint* (amit a foglalkoztatottsági ráta mutat) a két fő tényezője. A gazdasági kibocsátás mérését (GDP/lakos) visszavezetjük a három közgazdaságtani kategória – a munkatermelékenység, a foglalkoztatási ráta és a munkaképes korúak – arányának szorzatára (Nemes Nagy 2006).

Az újrafogalmazott piramismodell egyaránt épít az endogén regionális növekedés és fejlődés újabb irányzataira. A regionális növekedésemeléseknél alapul vett szokásos termelési tényezők az eredeti modellben is megjelentek (Lengyel 2000, 979.): a *tőke* (a modellben a külföldi befektetések), a *munka* (a modellben infrastruktúra és humán tőke), a *technológia* (a modellben a kutatás-fejlesztés). De az endogén fejlődésemelésekben megfogalmazódó *stratégiai irányítás és intézmények*, illetve az aktualizált gazdasági bázismodellben fontos *agglomerációs előnyök* (traded szektor és klaszterek) is bekerültek a piramismodellben szereplő új alaptényezők (mozgatóerők, inputs-1) közé (1. ábra).

Egy régió, térség versenyképessége mérésének és javításának négy egymásra épülő szintje az endogén növekedési és fejlődési elméletek alapján megújult piramismodellben a következő.

- *Cél* (outcomes): a régióban élők jólétének (welfare), életszínvonalának javulása.
- *Megvalósult versenyképesség* (output, a korábbi alapkategóriák): a versenyképesség mérését lehetővé tevő (jövedelem, munkatermelékenység és foglalkoztatottság) mutatók.
- *Mozgatóerők* (inputs-1, a korábbi alaptényezők): a megvalósult versenyképességet közvetlenül meghatározó gazdasági tényezők, amelyekre *regionális gazdaságfejlesztési programok* dolgozhatnak ki, ezáltal javulhat a régió versenyképessége és felgyorsítható fejlődése.

1. ábra: A regionális versenyképesség megújult piramismodellje
The renewed pyramid model of regional competitiveness

Forrás: a szerző saját szerkesztése.

- *Hosszú távon ható tényezők* (inputs-2, korábban sikerességi faktorok): a megvalósult versenyképességet és mozgatóerőket közvetve, áttételesen befolyásoló, elsősorban gazdaságon kívüli tényezők, amelyek hosszabb időszakon keresztül módosulnak és főleg a *területfejlesztési politika* képes befolyást gyakorolni rájuk.

A piramismodell eredeti változatához képest nemcsak a szintek és a korábbi alaptényezők elnevezése és összetétele változott, hanem a hosszú távon ható tényezők, a „sikerességi faktorok” köre is. Az eredeti modellben szereplő „kis- és középvállalkozások” – mint vállalkozókészség – átkerültek a hosszú távú tényezők közé, összevonva az innovációs tevékenységekkel. Szintén idekerült az infrastruktúra, a regionális elérhetőség kiegészítéseként, továbbá a társadalmi tőke is hosszú távon ható tényezővé vált stb. A modell teljes körű átdolgozására jelen tanulmányban nem térünk ki.

A regionális növekedési elméletekhez hasonlóan a jólét (és életszínvonal) vagy a megvalósult versenyképesség és a mozgatóerők (inputs-1) közötti összefüggések vizsgálatára felírható a *regionális versenyképességi függvény* (RCF: Regional Competitiveness Function):

$$RCF = f(RTD, HC, PC, AE, LI), \text{ ahol}$$

RTD = kutatási és technológiai fejlettség; HC = humán tőke; PC = fizikai tőke; AE = agglomerációs előnyök; LI = stratégiai irányítás és intézmények.

Az RCF lényegében a jólét (életszínvonal) vagy a megvalósult versenyképesség (output) és a rá ható mozgatóerők (inputs-1) közötti kapcsolatokat fejezi ki, a hagyományos regionális gazdasági növekedés gondolatait kiegészítve az endogén fejlődés újabb meglátásaival (Lengyel 2012, 2017; Lengyel, Rechnitzer 2013a, 2013b; Lengyel, Szakálné Kanó 2012). A viseigrádi országok megyéire vonatkozó empirikus vizsgálatunkban a megújult piramismodellt alkalmazzuk, amelyben a kutatás-fejlesztés mint kutatás és technológiai fejlettség fontos szerepet tölt be.

Empirikus eredmények

Az Európai Unióban a térségek versenyképességének összehasonlító vizsgálatakor célszerű a NUTS-rendszerből kiindulni, mivel ezen alapuló, összevethető, ellenőrzött adatbázisok is rendelkezésre állnak (Annoni, Dijkstra 2013; Filep 2007; Lengyel, Rechnitzer 2013b; Rechnitzer, Smahó 2011; Thissen, Van Oort, Diodato, Ruijs 2013). A piramismodell egyik fontos mutatója az egy lakosra jutó GDP, amelyet NUTS 3-as (megyei) szintnél kisebb területi egységekre nem érdemes megbecsülni, ezért tanulmányunkban a négy viseigrádi ország megyéinek versenyképességét elemezzük.

Mind a négy országban a fővárosok formailag különálló megyét alkotnak, amelyeket ebben a vizsgálatban együtt kezelünk az agglomerációjukat alkotó

megyékkel, mivel gazdasági szempontból nagyjából összefüggő térséget alkotnak. Pl. Budapesten és vonzáskörzetében, a településeggyüttesben él a Közép-magyarországi régió lakosságának 86%-a (Tóth 2014). Lengyelországban a fővároson kívül további 7 nagyvárost vontunk össze a vonzáskörzetüket alkotó szomszédos megyékkel (Nowicki 2012). A négy országban összesen 11 nagyvárosi térséget alakítottunk ki, amelyek közül tíznek a lakónépessége legalább 1 millió fő (egyedül a Szczecin központú térségé kisebb). A négy országban összesen 93 területi egységet vizsgáltunk, amelyek átlagos lakosságszáma 690 ezer fő, a legkisebb megye 200 ezer fős, míg a legnagyobb 3280 ezer fős. A vizsgált területi egységek:

- Csehországban 13 megye (együtt: Praha+Středočeský),
- Lengyelországban 54 megye (együtt: Miasto Warszawa+Warszawski-wschodni+Warszawski-zachodni; Miasto Łódź+Łódzki; Miasto Kraków+Krakowski; Katowicki+Bytomski+Gliwicki+Sosnowiecki+Tyski; Miasto Poznań+Poznański; Miasto Szczecin+Szczeniński; Miasto Wrocław+Wrocławski; Trójmiejski+Gdański)
- Magyarországon 19 megye (együtt: Budapest+Pest),
- Szlovákiában 7 megye (együtt: Bratislavský+Trnavský).

A piramismodell mindegyik elemét több indikátorral mérjük, jelen vizsgálatban a jólét, a megvalósult versenyképesség és a mozgatóerők (inputs-1) kapcsolatát elemezzük (1. táblázat). A mozgatóerőknél mindegyik országra meg egyező tartalmú mutatókat csak 4 elemnél tudunk felhasználni, ezért a stratégiai irányítás és intézmények (LI) elemmel nem foglalkozunk jelen módszertani kísérletünkben. A megyék versenyképességét egymáshoz viszonyítjuk a 2012–2013-as évek keresztmetszeti adatai alapján.

A piramismodell mindegyik elemére egy-egy közös mutatót, sorrendet szeretnénk felhasználni, ezért az összetartozó indikátorokat valamilyen módon össze kell vonnunk. Többféle módszerrel valósítható meg a mutatókban lévő információk sűrítése egyetlen mutatóba: kompozitmódszerrel (Huggins, Izushi, Prokop, Thompson 2014), rangsormódszerekkel, mint az IMD (2016) országok versenyképességére kidolgozott módszerében, vagy eltérő súlyozásokkal (Annoni, Dijkstra 2013) stb. Mi a *főkomponens-elemzést* választottuk, amely a különböző indikátorok információtartalmát új látens változóba, faktorokba sűríti (Dusek, Kotosz 2016; Lengyel, Szakálné Kanó 2012). Ennek a módszernek egyik hátránya, hogy több faktor is létrejöhethet, nem csak egyetlen.

Az 1. táblázat összes mutatócsoportjára főkomponens-analízist alkalmaztunk, amelynek eredményeként a piramismodell mindegyik vizsgált elemére egy-egy faktort kaptunk (a fizikai tőkét egyetlen mutató alkotja), amelyek elfogadható szinten sűrítették az információkat (2. táblázat).

A *jólétet* három mutatóval fejeztük ki (1. táblázat), a számítások alapján adódó faktor komponenseinél az egy lakosra jutó rendelkezésre álló jövedelem (DI 0,83) és a vásárlóerő-paritáson számolt egy lakosra jutó GDP (GP 0,94) a faktorial együtt mozog, míg a munkanélküliségi ráta (UR -0,67) fordított irányban, ami nem meglepő. A *megvalósult versenyképességet* (output) szintén három mutatóval mértük, a kommunalitások mindegyike egy irányba mutat (LP 0,85; ER 0,75; GA 0,98).

1. táblázat: Az empirikus vizsgálat mutatói
Indicators of empirical analysis

<i>Megnevezés</i>	<i>Indikátorok és az adatok forrásai</i>
<i>Jólét</i>	
Egy lakosra jutó rendelkezésre álló jövedelem (DI)	Real adjusted gross disposable income of households per capita (recalculated by wages of counties), PPS, 2013
Munkanélküliségi ráta (UR)	Registered unemployment rate of age group 15-64, %, 2013
Egy lakosra jutó GDP vásárlóerő-paritáson (GP)	GDP at current market prices by NUTS 3 regions [nama_10r_3gdp], recalculated by PPS, 2012, and population on 1 January by broad age group, sex and NUTS 3 region [demo_r_pjanaggr3], 2012
<i>Megvalósult versenyképesség</i>	
Munkatermelékenység (LP)	Gross domestic product (GDP) at current market prices by NUTS 3 regions [nama_10r_3gdp], millio euro, 2012, and employed persons, 2012
Foglalkoztatási ráta (ER)	Employment rate of age group 15-64, %, 2013
Egy lakosra jutó bruttó hozzáadott érték folyóáron (GA)	Gross value added at basic prices by NUTS 3 regions [nama_10r_3gva], 2012, millio euro, and population on 1 January by broad age group, sex and NUTS 3 region [demo_r_pjanaggr3], 2012
<i>Mozgatóerők (inputs-1)</i>	
<i>Kutatás és technológiai fejlettség, RTD</i>	
Szabadalmak	Patent applications to the EPO by priority year by NUTS 3 regions [pat_ep_rtot], 2010+ 2011+ 2012 per 100 thousands persons
Kutatók	Percentage of employed persons, %, 2013
<i>Humán tőke, HC</i>	
Hallgatók a felsőoktatásban	Students of higher education institutes, full-time, per thousand population, 2013
Felsőoktatási végzettségűek	Population by educational attainment (according to the LFSS), 15+ years, %, 2013
<i>Fizikai tőke, PC</i>	
Bruttó állóeszköz	Gross fixed capital formation (GFCF, formerly gross domestic fixed investment), 2010+ 2011 +2012 in percent of GDP, %
<i>Agglomerációs előnyök, AE</i>	
Népsűrűség	Population density, persons/km ² , 2013
Városi lakosság aránya	Share of town population, %, 2013
Egy lakosra jutó bruttó hozzáadott érték vásárlóerő-paritáson	Gross value added at basic prices by NUTS 3 regions [nama_10r_3gva], 2012, recalculated by PPS, and population on 1 January by broad age group, sex and NUTS 3 region [demo_r_pjanaggr3], 2012

Forrás: Eurostat és a vizsgált országok statisztikai hivatalainak adatbázisai.

2. táblázat: A főkomponens-elemzésből származó faktorok
Factors of principal component analysis

A faktor megnevezése	A faktor információtartalma	KMO-teszt
Cél (outcomes)	67,6	0,49
Megvalósult versenyképesség (output)	75,0	0,43
Kutatás és technológiai fejlettség (RTD)	79,0	0,51
Humán tőke (HC)	85,0	0,51
Agglomerációs előnyök (AE)	64,2	0,66

Forrás: saját számítás.

A jóléti mutatók alapján számolt főkomponens statisztikai magyarázó erejénél az output alapján számolt *megvalósult versenyképességi főkomponens* erősebb, ezért ezt vettük alapul a további vizsgálatokhoz. A főkomponens (nulla várható értékű és 1 szórású) értékei alapján felállítható a megyékhez rendelt *megvalósult versenyképességi index (RC)*. Megjegyezzük, hogy a jólét és a megvalósult versenyképesség főkomponensei között szoros a kapcsolat (a lineáris korrelációs együttható: 0,912).

A *megvalósult versenyképességi index* alapján az első 12 régióból 8 nagyvárosi régió (2. ábra). A három fővárosi régió (Pozsony, Prága, Varsó) és Budapest térsége közé befért két lengyel megye (Legnicko-Głogowski, Poznań). A megvalósult versenyképesség és a térségek lakónépességének nagysága közötti kapcsolat szorossága csak közepes erősségű: $R^2=0,367$ (a lineáris korrelációs együttható +0,61).

A megvalósult versenyképességi index alapján a 93 megye között az első harmadban szerepel 6 magyar megye, ahogy említettük 6. Budapest (+Pest), 16. Győr-Moson-Sopron, 25. Komárom-Esztergom, 31. Vas és 32. Fejér megye. A lista vége felé 77. Borsod-Abaúj-Zemplén, 78. Békés, 84. Szabolcs-Szatmár-Bereg és 92. Nógrád megye.

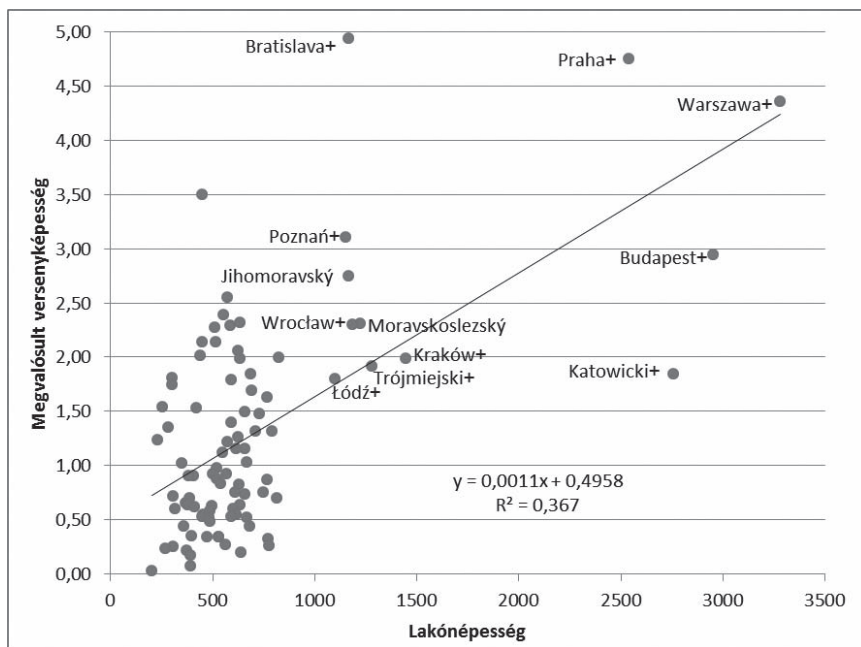
A regionális versenyképességi függvény (RCF) a megvalósult versenyképesség (RC) mint függő változó és a mozgatóerők (inputs-1) mint magyarázó változók közötti kapcsolatokat fejezi ki. Többváltozós lineáris regressziót alkalmazva az alábbi összefüggés adódott (a heteroszkedaszticitási sztenderd hibák a második sorban zárójelben találhatóak, a reziduális változók normális eloszlásúak, nem lép fel multikollinearitás):

$$RC_i = + 0,279 RTD_i - 0,091 HC_i + 0,193 PC_i + 0,618 AE_i + e_i.$$

$$(0,086) \quad (0,085) \quad (0,012) \quad (0,059)$$

A többváltozós lineáris regressziós modell alapján a négy vizsgált ország megyéiben a megvalósult versenyképességet (RC) két input befolyásolja érdemben: az agglomerációs előnyök (AE) és a kutatási és technológiai fejlettség (RTD). A regressziószámítás azt mutatta, hogy az RC-t az agglomerációs előnyök (AE) aktívan befolyásolják ($R^2=0,583$ és a lineáris korrelációs együttható 0,76), a népsűrűség és a városi lakosság aránya fontos tényezők (2. ábra).

2. ábra: A megyék megvalósult versenyképességi indexe (RC) és lakónépességük nagysága (ezer fő)
The revealed competitiveness index and population of counties (thousand persons)

Megjegyzés: az ábrán a nagyvárosi térségeket nevesítettük, a megvalósult versenyképességi indexet átszámoltuk 0-5 intervallumra.

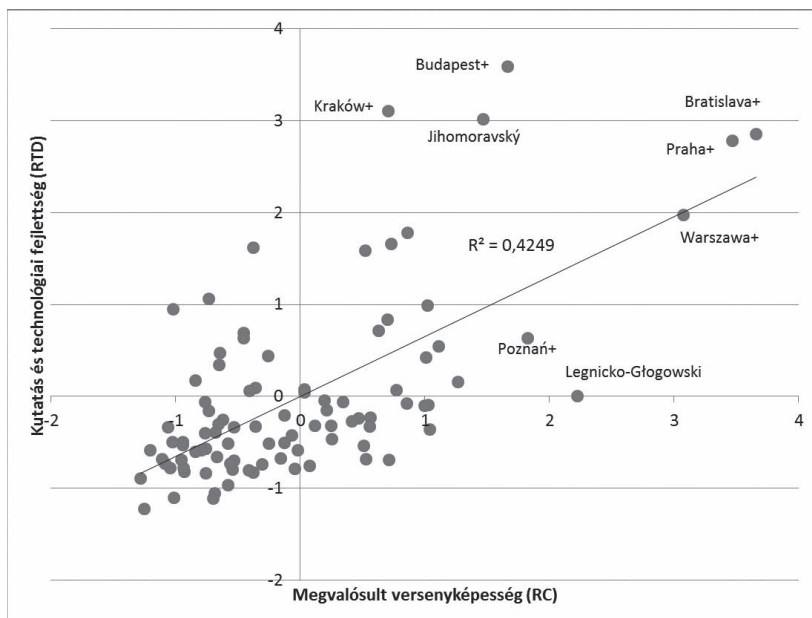
Forrás: a szerző saját számítása.

A regressziószámítás során a másik releváns magyarázó változó a *kutatási és technológiai fejlettség (RTD)* volt (3. ábra). Ebben az esetben kevésbé erős a megvalósult versenyképességi indexszel való kapcsolat ($R^2=0,4249$ és a lineáris korrelációs együttható is közepes erősségű 0,65), mivel a gyengébb versenyképességű megyékben is előfordulnak szabadalmak és a kutatás-fejlesztésben is több foglalkoztatott található, valószínűleg a felsőoktatásban oktatók, kutatók miatt. De az is látható, hogy a versenyképesebb megyékben mindenütt erősebb a kutatási és technológiai fejlettség is.

A vizsgált 93 megye között a kutatás és technológiai fejlettségi index alapján 1. Budapest (+Pest), 9. Csongrád, 16. Hajdú-Bihar, 20. Baranya, 21. Veszprém, 24. Borsod-Abaúj-Zemplén és 29. Bács-Kiskun megye. De az utolsó 5 megyéből 4 magyar: 89. Jász-Nagykun-Szolnok, 90. Somogy, 91. Szabolcs-Szatmár-Bereg és 93. Nógrád megye. A kutatási és technológiai fejlettségi index szerinti területi különbségek Magyarországon a legnagyobbak a visegrádi országokon belül, ami abból is érzékelhető, hogy az első és utolsó területi egység is tőlünk került ki.

3. ábra: A megvalósult versenyképési index (RC) és a kutatási és technológiai fejlettségi főkomponens (RTD)

Revealed competitiveness (RC) and principal component of RTD

Forrás: a szerző saját számítása.

A megyék típusai versenyképességük szerint

A megvalósult versenyképési index (RC) értékei szerint négy egyenlő osztályközt alakítottunk ki, amelyek alapján a megyéket négy csoportba, típusba soroltuk. A típusok értelmezéséhez felhasználjuk a kompetitív fejlődési fázisok fő jellemzőit és az intelligens szakosodás régiótípusait (3. táblázat):

- a) **Erős versenyképességű megyék:** 14 ilyen megye különül el, a 8 cseh megye mellett a másik 3 fővárosi megye (köztük Budapest és térsége) és még két lengyel nagyvárosi térség. Ezek a térségek *potenciális innovációvezérelt tudásrégiók*: a jövedelmek jóval magasabbak a 4 ország átlagánál, az egy főre jutó GDP közel másfélszeres, a foglalkoztatási ráta és a munkatermelékenység, a diplomások és kutatók aránya is magas, sokan tanulnak az egyetemeken. Ezekben a régiókban alacsony a munkanélküliség, magas és növekvő a lakosság száma, magas a szolgáltatásokban és az iparban foglalkoztatottak aránya.
- b) **Közepes versenyképességű megyék (24 megye, köztük 5 cseh, 4 szlovák, 10 lengyel és 5 magyar megye:** Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas, Fejér és Zala). A nagyvárosi térségekhez kapcsolódó, a német

3. táblázat: A megyék versenyképességi típusainak főbb jellemzői
 Main indicators of counties by competitiveness types

Mutatók	Mértékegység	Erős	Közepes	Gyenge	Versenyképtelen	Együtt
Egy lakosra jutó rendelkezésre álló jövedelem	ezer PPS, 2013	9,5	8,8	8,4	7,7	8,5
Egy lakosra jutó GDP	ezer PPS, 2012	24,4	17,6	13,5	11,1	15,6
Munkanélküliségi ráta	%, 2013	8,2	11,0	13,9	18,1	13,4
Foglalkoztatási ráta	%, 2013	68,8	60,8	54,0	50,0	57,0
Munkatermelékenység	ezer PPS, 2012	53,5	43,7	38,4	34,9	41,1
Lakónépesség	ezer lakos, 2013	1285,0	744,3	527,3	487,4	687,1
Lakónépesség változása	%, 2011/2001	102,9	99,8	97,2	96,0	98,4
Szabadalmak, EPO, 100 ezer lakosra	db	4,3	2,9	1,6	1,4	2,3
Kutatók a foglalkoztatottakon belül	%, 2013	0,7	0,4	0,3	0,3	0,4
Felsőoktatási végzettségűek a lakosságon belül	%, 2013	19,9	17,8	16,6	15,5	17,1
Hallgatók a felsőoktatásban	fő, ezer lakosra	45,9	33,9	20,5	8,5	24,7
Mezőgazdasági foglalkoztatottak	%, 2013	4,1	6,9	15,7	25,9	14,3
Iparban foglalkoztatottak	%, 2013	33,8	34,3	30,0	25,3	30,5
Szolgáltatásokban foglalkoztatottak	%, 2013	62,0	58,7	54,4	48,9	55,2

Forrás: a szerző saját számítása.

és osztrák piacokhoz közeli megyék *hatékonyságvezérelt, főleg ipari térségek*: a jövedelmek, a fajlagos GDP, a munkatermelékenység és a foglalkoztatási ráta, a szabadalmak száma, a diplomások és kutatók aránya csak kissé haladják meg a négy ország átlagát. A munkanélküliségi ráta magas, a megyék népessége átlagos és kissé fogy, igen magas az iparban foglalkoztatottak aránya.

c) *Gyenge versenyképességű megyék* (31 megye, köztük 2 szlovák, 20 lengyel és 9 magyar: Tolna, Veszprém, Csongrád, Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Baranya és Somogy). Ezek a térségek a *tényezővezéreltből hatékonyságvezéreltbe váltó átmeneti térségek*: a jövedelmek, a fajlagos GDP, a munkatermelékenység és a foglalkoztatási ráta, a szabadalmak száma, a diplomások és kutatók aránya kissé elmarad a négy ország átlagától. A munkanélküliségi ráta igen magas, a megyék népessége átlagos és nagy ütemben fogy, magas a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak aránya

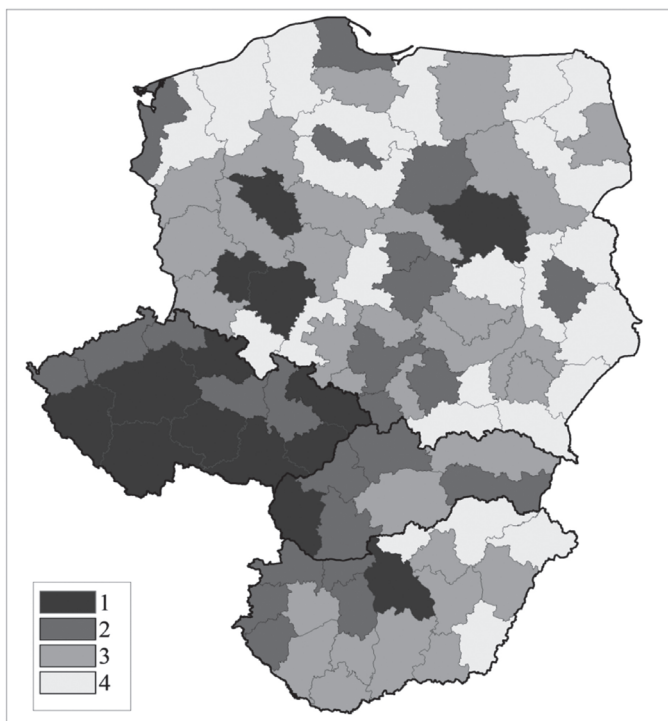
d) *Versenyképtelen megyék* (24 megye, köztük 20 lengyel és 4 magyar: Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád). *Tényezővezérelt és nem a tudomány vagy a technológia által vezérelt (főleg rurális) térségek*: a jövedelmek, a fajlagos GDP, a munkatermelékenység és a foglalkoztatási ráta, a szabadalmak száma, a diplomások és kutatók aránya jelentősen elmarad a 4 ország átlagától. A munkanélküliségi ráta igen magas, a megyék népessége átlagos és rohamosan fogy, magas a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak aránya.

A kutatás-fejlesztés alapvető mutatói az erős versenyképességű megyékben kiemelkedők, mind a szabadalmak, mind a kutatók aránya magas. A gyenge és versenyképtelen térségekben a szabadalmak száma elenyésző, a kutatók aránya is jóval kisebb. Azaz továbbra is nagy területi egyenlőtlenségek figyelhetők meg Kelet-Közép-Európában, amit Horváth Gyula (2009) is részletesen kifejtett. Mindez összhangban van a kompetitív fejlődéstudomány megállapításaival is, az innovációvezérelt térségekben lévő élenjáró vállalatoknak létigényük a K+F, míg a hatékonyságvezérelt térségekben lévő korai követő cégek, avagy a tényezővezérelt megyékben működő kései követők megveszik a piacon elérhető technológiákat, de önállóan nem fejlesztenek (Lengyel 2010).

A megyék versenyképesség szerinti szóródását tekintve a legnagyobb területi különbségek Magyarországon és Lengyelországban találhatók, ebben a két országban mind a négy típus fellelhető. Csehországban csak kétféle (erős és közepes), Szlovákiában pedig háromféle (nincs versenyképtelen) típusú megye létezik.

A megyék versenyképességi típusai térben is rendeződnek nyugat-keleti lejtő mentén (4. ábra). Megfigyelhető Csehországban egy összefüggő erős ver-

4. ábra: A megyék típusai a megvalósult versenyképességi index (RC) szerint
Types of counties by revealed competitiveness index (RC)

Jelmagyarázat: 1: erős; 2: közepes; 3: gyenge; 4: versenyképtelen.

senyképességű térség, amelynek szomszédságában közepes versenyképességűek találhatók (pl. Szlovákiában), azaz erős szomszédsági hatás érvényesül. Lengyelországban inkább mozaikszerűen találhatók a versenyképesebb megyék, amelyek elsősorban a nagyvárosi térségek és vonzáskörzetük. Valószínűleg a gyorsan bővülő lengyel gazdaságban először a nagyvárosi növekedési pólusokban jelent meg versenyképes gazdaság, természetesen itt figyelembe kell venni az ország nagyságát, a jelentős távolságokat is. A versenyképtelen megyék az országok keleti határán, illetve Lengyelország északi részén helyezkednek el. A lengyel határ kivételével a másik három ország határán hasonló versenyképességű megyék találhatók.

Összegzés

A tanulmányban a regionális versenyképesség megújult piramismodellje alapján vizsgáltuk a négy visegrádi ország 93 NUTS 3-as területi szintű egységeinek, megyéinek egymáshoz viszonyított versenyképességét. A modell megújításakor kísérletet tettünk a regionális endogén növekedésméletek újabb eredményeinek beépítésére.

Az empirikus vizsgálat során a modell elemeinek többségére sikerült releváns adatokat gyűjtenünk. A modell tesztelésekor az összetartozó mutatókból főkomponens-analízis segítségével képeztünk indexeket, amelyek közül az outputot kifejező megvalósult versenyképességi (RC) index eleget tesz a statisztikai elvárásoknak. Az RC-index és az inputok közötti kapcsolatot regionális versenyképességi függvénnyel fejeztük ki. Ezt a függvényt többváltozós regresszioelemzéssel teszteltük, így kimutatható vált, hogy a megvalósult versenyképességre az agglomerációs előnyök, valamint a kutatás és technológiai fejlettség fejt ki statisztikailag igazolható hatást.

A megvalósult versenyképesség alapján a megyék négy típusát különítettük el versenyképességük szerint: erős, közepes, gyenge és versenyképtelen megyék. A négy országot tekintve kirajzolódik a cseh megyékből és a közvetlen szomszédságukból álló versenyképes tömb, míg a lengyel és magyar térségek nagyon szóródnak. A kutatás-fejlesztés a visegrádi országokban is az erős versenyképességű megyékben tömörül, a nagyvárosi tudásrégiókban, főleg a fővárosokban, tovább növelve a területi egyenlőtlenségeket.

Irodalom

Aiginger, K. (2006): Competitiveness: From a dangerous obsession to a welfare creating ability with positive externalities. *Journal of Industry, Competition and Trade*, 2., 161–177. <http://doi.org/cs64pp>

- Aiginger, K., Firgo, M. (2015): *Regional competitiveness under new perspectives*. Austrian Institute of Economic Research, Vienna (Policy Paper; 26.)
- Annoni, P., Dijkstra, L. (2013): *European regional competitiveness index*. Joint Research Centre, European Commission, Luxembourg
- Barkley, D. L. (2008): Evaluations of regional competitiveness: Making a case for case studies. *The Review of Regional Studies*, 2., 212–243.
- Bristow, G. (2010): *Critical reflections on regional competitiveness*. Routledge, London, New York
- Camagni, R. (2002): On the concept of territorial competitiveness: Sound or misleading? *Urban Studies*, 13., 2395–2411. <http://doi.org/c4kmcg>
- Capello, R. (2015): *Regional economics*. 2nd ed. Routledge, London, New York
- Chikán A., Czakó E. (szerk.) (2009): *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Competitiveness & economic development* (é.n.) <http://www.isc.hbs.edu/competitiveness-economic-development/Pages/default.aspx> (Letöltés: 2016. november 8.)
- Dusek T., Kotosz B. (2016): *Területi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- EC (1999): *Sixth periodic report on the social and economic situation and development of regions in the European Union*. European Commission, Luxembourg
- EC (2001): *Second report on economic and social cohesion*. European Commission, Brussels
- EC (2008): *European competitiveness report 2008*. European Commission, Brussels
- EC (2012): *Guide to research and innovation strategies for smart specialisations (RIS 3)*. European Commission, Luxembourg
- Fábián A., Tóth B. I. (2013): A kultúra területi mérhetősége és a kistérségek közművelődési jellemzői. *Tér és Társadalom*, 1., 97–113.
- Filep B. (2007): Competitiveness of Euroregions. In: Chodyrski, A. (ed.): *Spoleczne i ekologiczne aspekty zarzadzania*. Krakowska Szkoła Wyzsza im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Krakow, 25–32.
- Fischer, M., Nijkamp, P. (eds) (2014): *Handbook of regional science*. Springer, Heidelberg
- Foray, D. (2015): *Smart specialization: Opportunities and challenges for regional innovation policy*. Routledge, London, New York
- Gardiner, B., Martin, R., Tyler, P. (2004): Competitiveness, productivity and economic growth across the European regions. *Regional Studies*, 9., 1045–1068. <http://doi.org/cb9bvv>
- G. Fekete É. 2008: A fejlődés és versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. In: Lengyel I., Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 130–152.
- Horváth Gy. (2009): Regionális versenyképesség Európában. In: Horváth Gy. (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 84–105.
- Horváth Gy. (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. *Magyar Tudomány*, 12., 1499–1512.
- Horváth, Gy. (2013): The regional structure and decentralisation of science in Central and Eastern Europe. In: Pálné Kovács, I., Scott, J, Gál, Z. (eds): *Territorial cohesion. For the 70th anniversary of the Transdanubian Research Institute*. Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 196–207.
- Huggins, R., Izushi, H., Prokop, D., Thompson, P. (2014): *The global competitiveness of regions*. Routledge, Abingdon, New York
- Huggins, R., Izushi, H., Thompson, P. (2013): Regional competitiveness: Theories and methodologies for empirical analysis. *Journal of CENTRUM Cathedra*, 2., 155–172. <http://doi.org/bssv>
- Huggins, R., Thompson, P. (2013): *UK Competitiveness Index 2013*. Centre for International Competitiveness, Cardiff
- IMD (2016): *The World Competitiveness Yearbook*. IMD, Lausanne
- Jóna Gy. (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1., 30–51.
- Káposzta, J., Nagy, H. (2008): Gross domestic product as an indicator of regions' competitiveness for plant-soil interrelations. *Cereal Research Communications*, Supplement 5., 2039–2042.
- Koltai Z. (2014): *Sikeres és versenyképes városok. Piackutatás a magyar települések körében*. PTE Felntt-képzési és Emberi erőforrás Kar, Pécs

- Komlósi, É., Fujii, T. (2012): Competitiveness of Japanese functional urban areas, (JFUAs): empirical testing of the pyramid model. *Japanese Journal of Human Geography*, 5., 54–71.
- Kovács P., Bodnár G. (2016): Az endogén fejlődés értelmezése vidéki térségekben PLS-útelemzés segítségével. *Statistikai Szemle*, 2., 143–161. <http://doi.org/bssw>
- Lengyel B. (2012): *Tudásalapú regionális fejlődés*. L'Harmattan, Budapest
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12., 962–987.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I. (2012): A kelet-közép-európai országok régióinak versenyképessége. In: Rechnitzer J., Smahó M. (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség*. Széchenyi István Egyetem Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 191–229.
- Lengyel, I. (2017): Competitive and uncompetitive regions in transition economies: the case of the Visegrad post-socialist countries. In: Huggins, R., Thompson, R. (eds.): *Handbook of regions and competitiveness*. Edward Elgar, Cheltenham (forthcoming)
- Lengyel, I., Rechnitzer, J. (2013a): The competitiveness of regions in the Central European transition countries. *The MacrotHEME Review*, 2., 106–121.
- Lengyel, I., Rechnitzer, J. (2013b): Drivers of regional competitiveness in the Central European countries. *Transition Studies Review*, 3., 421–435. <http://doi.org/bssx>
- Lengyel, I., Szakálné Kanó, I. (2012): Competitiveness of Hungarian urban microregions: Localization agglomeration economies and regional competitiveness function. *Regional Statistics*, 2., 27–44. <http://doi.org/bssz>
- Lukovics M. (2008): *Térségek versenyképességének mérése*. JATEPress, Szeged
- Lukovics M., Kovács P. (2008): Eljárás a területi versenyképesség mérésére. *Területi Statisztika*, 3., 245–263.
- Lux G. 2013: Az ipari parkok a területi versenyképességben: telephelyek vagy fejlesztési csomópontok? In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 294–309.
- McCann, P. (2015): *The regional and urban policy of the European Union. Cohesion, results-orientation and smart specialisation*. Edward Elgar, Cheltenham <http://doi.org/bss2>
- Meyer-Stamer, J. (2008): *Systemic competitiveness and local economic development*. Mesopartner, Duisburg
- Nemes Nagy J. (2006): A területi versenyképesség elemzési módszerei. In: Horváth Gy. (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 69–83.
- Nowicki, M. (ed.) (2012): *The investment attractiveness of the regions and sub-regions of Poland*. The Gdansk Institute for Market Economics, Gdansk
- OECD (2013): *Innovation-driven growth in regions: The role of smart specialisation (preliminary version)*. OECD, Paris
- Papp Zs. (2012): A turisztikai desztinációk versenyképessége – hogyan mérjük? Modellek és módszerek áttekintése. In: Bajmócy Z., Lengyel I., Málóvics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 225–238.
- Pénzes, J. (2014): Competitiveness of Hungarian towns after the change of regime. *Central European Regional Policy and Human Geography*, 1., 49–61.
- Porter, M. E. (1990): *The competitive advantage of nations*. The Free Press, New York <http://doi.org/bss3>
- Porter, M. E. (2007): *Competitiveness: implications for Central Europe and the Czech Republic*. Paper presented in Prague, 22 October.
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben – A Győr-kód*. Dialóg Campus, Pécs
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Stiglitz, J. E., Sen, A., Fitoussi, J. P. (szerk.) (2010): A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről. *Statistikai Szemle*, 3., 305–320.
- Storper, M. (1997): *The regional world*. The Guilford Press, New York
- Szerb L. (2010): A magyar mikro-, kis- és középvállalatok versenyképességének mérése és vizsgálata. *Vezetéstudomány*, 12., 20–35.
- Szirmai V. (szerk.) (2009): *A városréségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs

- Thissen, M., Van Oort, F., Diodato, D., Ruijs, A. (2013): *Regional competitiveness and smart specialization in Europe: Place-based development in international economic networks*. Edward Elgar, Cheltenham <http://doi.org/bss4>
- Tóth B. I. (2013): A hazai kistérségek vonzerejének és területi tőkájének néhány összefüggése. *Területi Statisztika*, 1., 3–18.
- Tóth G. (2014): Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*, 3., 289–300.
- Török Á. (2007): Verseny és szabályozás. A versenyképesség egyes jogi és szabályozási feltételei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 12., 1066–1084.
- Török, Á., Borsi, B., Telcs, A. (2005): *Competitiveness in research and development: Comparisons and performance*. Edward Elgar, Cheltenham <http://doi.org/bss5>
- Varga A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vida Gy. (2016): A vidéki agglomerációk, agglomerálódó térségek és nagyvárosi településegységek versenyképességének sajátosságai. In: Lengyel I., Nagy B. (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraparosodása*. JATEPress, Szeged, 204–222.

Egyetemi vállalkozás – Lehetőség az egyetemi karrier előmozdítására Közép-Európában?

Academic entrepreneurship – An academic career advancement opportunity in Central Europe?

ERDŐS KATALIN, VARGA ATTILA

ERDŐS Katalin: tudományos munkatárs, MTA-PTE Innováció és Gazdasági Növekedés Kutatócsoport; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtan és Ökonometria Intézet; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; erdosk@ktk.pte.hu

VARGA Attila: kutatócsoport-vezető, MTA-PTE Innováció és Gazdasági Növekedés Kutatócsoport; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtan és Ökonometria Intézet; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; vargaa@ktk.pte.hu

KULCSSZAVAK: egyetemi vállalkozás; spin-off; biotechnológia

ABSZTRAKT: Az USA erősen versengő, relatíve bőkezűen és változatosan finanszírozott kutatási rendszerében, ahol a tudósok nagyfokú mobilitása jellemző, szinte teljesen természetes, hogy egy kutató az egyetemi kutatási eredményeinek hasznosításából származó tudományos és üzleti előnyöket spin-off cég létrehozásával aknázza ki. A rendszer sajátosságaiból fakadóan az ehhez szükséges képességek zömének már birtokában vannak a kutatók, hiszen laboratóriumuk működtetése is gyakran cégszerű jelleggel történik. A vállalkozás és az egyetem között létrejövő szinergiák nemcsak üzleti szempontból jelentősek, legalább ennyire fontos az akadémiai motivációk jelenléte, mint például pótlólagos finanszírozási források biztosítása az egyetemi labor számára, a tehetséges hallgatók egyetem közelében tartása, a találmány gyakorlati hasznának demonstrációja, amelyek a kutató egyetemi karrierjét is előmozdíthatják. Tanulmányunk célja annak vizsgálata, hogy az akadémiai motivációk által vezérelt, Etzkowitz által leírt egyetemi vállalkozók csak az USA kutatási rendszerében lelhetők-e fel, vagy a cégalapítás által történő egyetemi előrelépés más intézményi környezetekben is reális lehetőség-e. A vizsgálat alapjául a kontinentális európai és szovjet tudományszervezési gyökerekkel rendelkező magyar egyetemi rendszert választottuk, amely történeti fejlődéséből fakadóan látszólag igen kedvezőtlen körülményeket biztosít a „klasszikus” egyetemi vállalkozó kibontakozásához. Úgy találtuk, hogy a „klasszikus” egyetemi vállalkozó még ezen intézményi közegben is előfordul, azonban egyes tényezők hatására eltérő fejlődési pályák is kialakulhatnak.

Katalin ERDŐS: research fellow, MTA-PTE Innovation and Economic Growth Research Group; Rákóczi út 80., H-7622 Pécs, Hungary; assistant professor, Department of Economics and Econometrics, Faculty of Business and Economics, University of Pécs; Rákóczi út 80., H-7622 Pécs, Hungary; erdosk@ktk.pte.hu

Attila VARGA: head of research group, MTA-PTE Innovation and Economic Growth Research Group; Rákóczi út 80., H-7622 Pécs, Hungary; professor, Department of Economics and Econometrics, Faculty of Business and Economics, University of Pécs; Rákóczi út 80., H-7622 Pécs, Hungary; var-gaa@ktk.pte.hu

KEYWORDS: academic entrepreneurship; spin-off; biotechnology

ABSTRACT: In the strongly competitive and diversely funded research system of the US it is almost entirely natural that scientists exploit business opportunities stemming from their university research. The synergies between the enterprise and the university are significant not only from the business but also from the academic perspective: ensuring additional funds for the university laboratory, keeping talented students close to the university and demonstrating the inventions' practical usability can all enhance the researcher's academic career. In this study, we investigate whether becoming an academic entrepreneur led by the motivations Etzkowitz described is a real opportunity in other institutional settings beyond the US as well. Accordingly, the focus of our investigation was the Hungarian university system. We assumed that its dual (i.e. continental European and Soviet) scientific organizational roots provide an unfavorable environment for 'classical' academic entrepreneurship. As part of the research, we made interviews with the founders of companies spun off from large Hungarian research universities and originating from multiple locations including the capital and three university cities. We found that the 'classical' academic entrepreneur appears even within this environment, but specific factors induce alternative development paths as well. 'Classical' academic entrepreneurs are usually well-established and internationally recognized scientists with a broad professional network that also includes academic entrepreneurial role models. Firm formation is also supported by academic and business contacts and favorable departmental norms. On the other hand, the lack of supporting institutional environment or of adequate business knowledge, together with the scarcity of financial resources, results in the appearance of 'impeded' academic entrepreneurs whose business activity does not enrich the university's scientific life. On the other hand, product-related specificities and the lack of academic entrepreneurial role models result in the evolution of 'unbalanced' academic entrepreneurs and firms with limited integration into the university research framework. Furthermore, business-academia synergies can also become limited when university policies enforce scientists to become business founders who then rather turn into so-called 'externally motivated' than 'classical' academic entrepreneurs.

Bevezetés

Az egyetemek és a helyi gazdaság közötti tudásáramlás számos formájára mutat rá a szakirodalom (Varga 2004, 2009). Az egyetemi spin-off cégek¹ alapítása nagy érdeklődést kiváltó vállalkozói tevékenység, amely kedvezően hathat a regionális gazdaság fejlődésére munkahelyek létrehozásán, valamint a kutatási eredmények piacosítása általi technológiai változáson keresztül (Lawton Smith, Glasson 2005). Becslések szerint 1930 óta az MIT 4000 cég otthona, anyaintézménye vagy szülőhelye volt, amelyek több mint egymillió főt alkalmaznak. A „cambridge-i jelenség” egy európai sikertörténet: minden csúcstechnológiai cég a cambridge-i térségben közvetett módon a Cambridge-i Egyetemről eredeztethető (Wicksteed 1985). Lawton Smith és Glasson (2005) 114 csúcstechnológiai céget vizsgált, amelyek az Oxfordshire-i régió egyetemeiről és kutató-

laboratóriumaiból származtak. Úgy találták, hogy a cégek közel 9000 főt alkalmaztak 2002-ben és a teljes forgalmuk megközelítette az egymilliárd fontot.

Az egyetemek regionális innovációs szerepvállalása azonban nem korlátozódik a fent említett, világszinten is versenyképes régiókra. Amint arra Horváth Gyula (2001, 193.) is rámutatott, „mivel a kevésbé fejlett régiókban a termelés szervezeti rendszerében a kis- és közepes méretű vállalkozások dominálnak, a gazdaságban túlsúlyban vannak a hagyományos ágazatok, az üzleti szolgáltatások is fejletlenek, az innovációk transzformációjában és elterjesztésében az egyetemnek kiemelkedő szerepük van.”

Az elsőként Etzkowitz (1983) által leírt „egyetemi vállalkozó” az egyetemi spin-off-alapítás legfőbb mozgatórugója (Erdős 2012). A cégalapítás motivációi változatosak: gyakran nemcsak üzleti, hanem tudományos indíték által is (vagy főként azáltal) vezérelt tevékenységről van szó, amelynek sikerét számos tényező befolyásolhatja (Becsky-Nagy, Erdős 2012; Erdős 2011). Különleges „akadémiai” motivációt jelent e cégek létrehozása mögött, hogy (a megszokott profitelvárás mellett) legfőbb céljuk az alapító kutató egyetemi karrierjének előmozdítása. A kutatási eredmények spin-off cégek által történő értékesítése ugyanis a pótlólagos források segítségével támogathatja a kutatólaborban végzett munkát. Emellett szinergikus kapcsolat fedezhető fel az egyetemen végzett alap- és a cégben végzett alkalmazott kutatási tevékenységek között. További előny, hogy a spin-off cégek segítségével a tehetséges hallgatók az egyetem vonzáskörzetében tarthatók.

Az „egyetemi vállalkozó” koncepciója mélyen az amerikai kutatószervezési rendszerben gyökerezik (Etzkowitz 2003; Franzoni, Lissoni 2009). Az USA-ban a kutatók hagyományosan a vállalkozókhöz hasonlóan viselkednek. A kutatás mellett számos olyan tevékenységben vesznek részt, amelyek inkább a vállalkozó menedzserekre jellemzőek. Etzkowitz (1983, 2003) úgy is jellemzi e kutatólaboratóriumokat, mint kvázicégeket, mivel létezésük erősen függ attól, hogy képesek-e biztosítani a működésükhöz szükséges pénzügyi forrásokat, illetve magukhoz vonzani a tehetséges munkavállalókat. A kutatók feladata a laboratórium létrehozásához és fenntartásához szükséges pénzügyi alapok előteremtése, asszisztensek alkalmazása, hálózati kapcsolatok kiépítése, amelyek által további forrásokhoz férhetnek hozzá. Konferenciákon és folyóiratokban „értékesítik” terméküket, hogy ezáltal kivívják kutatótársaik elismerését. A vezető kutatóknak számos olyan tulajdonsággal kell rendelkezniük, amelyek nagyon hasonlatosak a vállalkozásukat vezető sikeres üzletemberkéhez. Ennek fényében a spin-off cég létrehozása már csak egy lépés a „szokásos” egyetemi vállalkozói feladatokhoz képest.

Európa kontinentális része kevésbé sikeres az egyetemi laboratóriumokban keletkezett tudás spin-off cégeken keresztüli transzferében. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy az európai kutatási rendszert meghatározó intézményi tényezők történelmi fejlődése (Franzoni, Lissoni 2009; Geuna, Mowery 2007; Lissoni, Llerena, McKelvey, Sanditov 2008) néhány sikerpélda (Wright,

Clarysse, Mustar, Lockett 2007) ellenére is hátráltatja az (etzkowitzi értelemben vett) „klasszikus” egyetemi vállalkozók létrejöttét. Alapvető különbségek figyelhetők meg az USA és a kontinentális európai országok² között a kutatók státuszában, a verseny és a mobilitás szerepében, valamint a kutatásfinanszírozás rendszerében. Ezek mind erőteljes befolyással bírhatnak a „klasszikus” egyetemi vállalkozói spin-off vállalatok létrejöttére.

A posztzocialista közép-európai országok tudományos rendszerei a kontinentális hagyományokban gyökereznek, azonban számos tulajdonságot vettek át a szovjet modellből is. Az így létrejött rendszer fontos jellemzői között említhető például a diszciplínák szerinti széttagoltság, az USA-val összehasonlítva az egyetemek relatíve alacsony súlya a tudományos kutatás területén az akadémiai vagy egyéb közfinanszírozású kutatóhelyekhez viszonyítva (Buenstorf 2009; Gaponenko 1995; Koschatzky, Hemer 2009), valamint az akadémiai és az üzleti világ interakcióinak kormányzat általi erős befolyásoltsága (Etzkowitz, Leydesdorff 2000). Ennek eredményeként a közép-európai rendszer látszólag sokkal kevésbé ösztönzi az egyetemi vállalkozást, ami azt sugallja, hogy az egyetemi vállalkozó nem feltétlenül szerves része a közép-európai egyetemi világnak.

Vizsgálatunkban arra keressük a választ, hogy az Etzkowitz által leírt klasszikus egyetemi vállalkozó fellelhető-e a közép-európai viszonyok között és amennyiben igen, mennyire tud kiteljesedni, mennyire tudja elérni a cégalapítás mögötti egyetemi motivációkat.³ Elemzésünkben a kutatók számára elérhető vállalkozói tevékenységek közül a spin-offokra fókuszálunk, azon belül is a biotechnológia területére. Utóbbi azért is fontos, mert az egyes tudományterületek művelői eltérő esélyekkel vehetnek részt tudományértékesítési, így cégalapítási tevékenységekben, illetve az ezekkel kapcsolatos normáik és kollektív értékeik is különbözőek lehetnek (Goldstein 2010). A szabadalmi és licenciatevékenység például néhány szűkebb kutatási területre, elsősorban az orvosi biológiai kutatásokra koncentrálódik, így az ott bevált támogatási és szabályozási gyakorlatok nem biztos, hogy máshol sikerrel alkalmazhatók (Mowery, Nelson, Sampat, Ziedonis 2004). Ez arra enged következtetni, hogy a spin-offok létrejötte sem szükségszerűen valószínűsíthető vagy elvárható minden tudományterületen, és nem is feltétlenül erőltetendő. Nemzetközi szinten élénk spin-off-területként említhető a biotechnológia, az orvosi műszergyártás, az IT szektor, az elektronika, az anyag-tudományok és a zöld technológiák. A közép-európai országokra eddig viszonylag kevés empirikus eredmény született, azok is általában inkább negatív képet festenek. Az irodalom kevesebb figyelmet fordít a különös „egyetemi” motivációknak a Közép-Európában létrehozott spin-offok esetében (Erdős, Varga 2012).

Tanulmányunk alapját spin-off-alapításban aktívan részt vevő magyar egyetemi kutatókkal végzett interjúk képezik. Magyarország kiváló közép-európai példa, mivel egyetemi rendszere német (kontinentális) és szovjet (szocialista) tulajdonságokat egyaránt magán hordoz. A cikk felépítése a következő. A következő fejezet az amerikai és a kontinentális európai kutatási rendszerek összehasonlítását célozza, utóbbi tekintetében kiemelt figyelmet fordítva Né-

metországra, mint e rendszer egyik legjobb reprezentánsára. Ezt követi a szövetmodell bemutatása, amelyet korábban számos közép-európai országban bevezettek. Ezután az empirikus kutatási eredményeket ismertetjük. Összegzés zárja a tanulmányt.

Intézményi különbségek az USA és a kontinentális európai országok között

Az USA és a kontinentális európai országok között a kutatók státuszának, a verseny és a mobilitás szerepének, valamint a kutatás finanszírozásának különbségei⁴ döntően meghatározhatják, hogy történik-e „klasszikus” egyetemi vállalkozók általi spin-off-alapítás.

Alapvető különbségek figyelhetők meg a kutatók státuszában az USA és a kontinentális európai országok között. Az USA-ban a kutatók általában egyetemi alkalmazottak, míg a kontinentális európai országokban közszolgák vagy állami alkalmazottak (Franzoni, Lissoni 2009). Ez természetesen a jövedelmükre is hatással van; az USA-ban a javadalmazás decentralizált módon határozódik meg, míg a központosítottabb európai rendszerben a bérek nem tükrözik közvetlenül a termelékenységbeli különbségeket (Bonaccorsi 2007).

A kutatók státuszához kapcsolódóan *éles verseny* figyelhető meg az egyetemek között a legtehetségesebb kutatókért az USA-ban (Bonaccorsi 2007), mivel ők képesek további finanszírozási forrásokat vonzani az egyetemre. Következésképpen az USA-ban a kutatók nagyfokú *mobilitása* figyelhető meg, továbbá lehetséges az akadémiai és a nem akadémiai szférák közti rövid távú átjárás. Ezzel szemben a kontinentális európai országok rendszerei alacsonyabb fokú mobilitást és korlátozott versenyt tesznek lehetővé, ami akadályozza az intézményi határok közti szisztematikus együttműködést, ezáltal pedig hátráltatja a technológiatranszferet (Franzoni, Lissoni 2009).

A *kutatási finanszírozás* tekintetében az USA többszintű, decentralizált rendszerrel jellemezhető, amelyben a pénzügyi források számos politikai szintről (szövetségi, állami, helyi stb.) és többféle irányítással bíró ügynökségtől (köz-, magán-, harmadik szektor, alapítványok) érkeznek, valamint különböző (rövid és hosszú) időtávval bírnak. Ezzel szemben a központosítottabb kontinentális európai országok rendszereiben a finanszírozási források elosztása néhány szinten történik és erősen korlátozott azok forrása is, a donációnak nagyon kis szerep jut. Ezen felül a K+F-források elosztása bizonyítékokon alapuló döntéshozatali mechanizmust követ az USA-ban, míg a kontinentális európai országokban gyakran egymással versengő célok közti politikai kompromisszum eredménye. Az előbbi rendszer támogatja a források koncentrációját és a nagyléptékű finanszírozás kiépítését, míg utóbbi inkább a források egyenletes elosztását, rövid távú és korlátozott finanszírozást eredményez (Bonaccorsi 2007).

Az USA-ban az egyetemek közti tudástranszfert a *doktori képzés* lényeges jellemzői is segítik, amelyek nem teszik lehetővé a frissen fokozatot szerzettek számára, hogy rögtön a fokozatukat adományozó intézményben vállaljanak pozíciót, más egyetemi intézményben kell helyet találniuk. Ez a végzős munkaerőpiac jelentősen hozzájárul az új tudás egyetemi rendszeren belüli áramlásához (Bonaccorsi 2007). Ezzel szemben a kontinentális európai országok rendszerei alacsonyabb fokú mobilitással és versennyel jellemezhetők, aminek eredményeként az intézményi határokon belüli és azok közötti szisztematikus együttműködés alacsonyabb intenzitású és végső soron kevésbé segíti elő a tudástranszfert (Franzoni, Lissoni 2009).

A közép-európai tudományos modell legjobban azon rendszerek tanulmányozásával érthető meg, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolták annak fejlődésére. Ezen országok többsége a német egyetemi rendszer alapjait vette át, azonban később a szovjet modell is jelentős hatást gyakorolt rájuk. Németország mint a kontinentális európai tudományszervezési rendszerek egyik legjobb reprezentánsa kiváló alapot jelent az USA-val történő összehasonításhoz. A német egyetemek ideológiai szellemisége a 19. század eleji humboldti modellben gyökerezik. Ennek egyik legfőbb gondolata a „Bildung”, vagyis a képzés, tehát az ember, a személyiség formálása volt. Az oktatás és a kutatás integrációja, valamint a professzorok akadémiai szabadsága megkerülhetetlen elvei voltak ennek a rendszernek (Goldstein 2007).

Németországban alapvetően kiegyensúlyozottabb a közfinanszírozású kutatás megoszlása az egyetemek és az egyéb közfinanszírozású kutatóhelyek között, mint az USA-ban (Buenstorf 2009). Ennek számos következménye van az egyetemeken történő vállalkozói aktivitásra, mivel a közfinanszírozású kutatóhelyek alapvetően nagyobb autonómiával rendelkeznek, mint az egyetemek (Franzoni, Lissoni 2009). Utóbbiakat tipikusan a szövetségi államok irányítják, míg az előbbieket változatos jogi státusszal és finanszírozási sémával rendelkeznek (Koschatzky, Hemer 2009).

További sajátossága volt a német rendszernek az ún. Hochschullehrerprivileg, vagyis a professzori kiváltság, amely szerint az egyetemi kutatók megtarthatták a tulajdonjogot a kutatásukból származó találmányok felett (Buenstorf 2009). Ez hozzájárult ahhoz, hogy a szabadalmaztatásban a közfinanszírozású kutatóhelyek nagyobb aktivitást mutattak (Bacchiocchi, Montobbio 2009). Jóllehet a professzori kiváltságot 2002-ben eltörölték és ma már az egyetemek birtokolják az alkalmazottaik által fejlesztett találmányok szabadalmi jogát (Geuna, Rossi 2011), az alacsony fokú autonómia és a szabadalmaztatási tapasztalat hiánya hátrálthatja az egyetemi szabadalmaztatás gyors terjedését (Franzoni, Lissoni 2009). Továbbá nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a korábban kialakult informális technológiatranszfer-mechanizmusok a jövőben is jelentősek maradnak (Grimpe, Fier 2010).⁵

Bonaccorsi (2007), valamint Franzoni és Lissoni (2009) rávilágítottak arra is, hogy a kutatók számos európai országban jellemző közszolgá- vagy állami-

kalmazott-státusza hátrányos lehet a spin-off-folyamat szempontjából, mivel megakadályozza a vállalkozói tevékenységek akadémiai javadalmazási struktúrába integrálását. A német tudósok bérét hivatalos bértábla rögzíti (Musselin 2004). Annak ellenére, hogy a pénzügyi korlátok hatására a kutatók jogi státusza és a finanszírozási rendszer is változott (Geuna, Nesta 2006), a vállalkozói tevékenységek előléptetési folyamatba történő integrációja inkább kivételként, semmint szabályként fordul elő. Grimpe és Fier (2010) a német és amerikai kutatók munkaszerződésében lévő különbségeket hangsúlyozta. Míg a német akadémikusok teljes naptári évre kapják a fizetésüket, addig az amerikai tudósokat jellemzően kilenc hónapra fizetik, ami arra sarkallhatja őket, hogy jövedelmüket vállalkozói bevétellel egészítsék ki.

Bonaccorsi (2007) kiemelte az egyetemek között a legtehetségesebb kutatókért és ezzel párhuzamosan a hozzájuk kapcsolódó közfinanszírozásért folyó erős verseny szerepét. Az európai rendszerben a kutatók mobilitását hátráltatják az akadémiai munkaerőpiac nemzeti sajátosságai, amelyek például az alkalmazási folyamatokban, az előléptetési szabályokban, karrierutakban és a kutatók javadalmazásában, státuszában egyaránt különbségeket eredményeznek (Musselin 2005).

A magyar egyetemi rendszer, számos más közép-európai országhoz hasonlóan, német befolyás alatt fejlődött, később pedig a szovjet kutatási rendszer gyakorolt rá jelentős hatást. Etzkowitz és Leydesdorff (2000) szerint a szocialista országok triple helix modelljében a nemzetállam átfogta az akadémiai és az ipari szférát, valamint irányította azok kapcsolatait. Gaponenko (1995) részletes leírást nyújt az 1920–1930-as években kialakult, majd a szovjet blokk országaiba is exportált szovjet tudományos modellről. Ez alapján a kutatási rendszert bürokratikus és pártérdeknek rendelték alá, ami korlátozta a belső demokráciát és a kreatív szabadságot. Az USA rendszerétől eltérően, ahol a katonai találmányokat igyekeztek minél előbb a jólétet növelő civil alkalmazásokba átültetni, amennyiben az nem veszélyeztette a biztonságot (Bush 1945), a szovjet modell túlzott titoktartása a katonai találmányok korlátozott vagy zérus polgári alkalmazását eredményezte (Gaponenko 1995). Emellett a magyar felsőoktatás tradicionális szerkezete ugyancsak nehezíti az egyetemek és az ipar együttműködését, „az elkülönült, diszciplinák szerint tagolódnó intézményrendszer integrálása felesleges energiákat emészt fel” (Horváth 2001, 204.)

A kontinentális európai tapasztalatokhoz hasonlóan a szovjet modellben is létezett a munkamegosztás az egyetemek és a specializált kutatóintézetek között. A tudományos akadémianak volt a legnagyobb presztízse, és a rendszer ballasztjai ellenére az akadémia rendelkezett a legbőségebb forrásokkal, míg az egyetemek csak másodlagosan végeztek K+F-tevékenységet, inadekvát finanszírozással és eszközökkel (Gaponenko 1995). A modell alapvető jellemzői az 1990-es évekig változatlanok maradtak. A rendszernek számos hiányossága volt, mint például a kutatásértékelés hatékonyságában megmutatkozó gyengeségek (Balazs, Faulkner, Schimank 1995).

Bizonyos tekintetben a rendszerváltás sem jelentett áttörést ezen a területen, hiszen amint arra Gál és Ptaček (2011) rámutatott, az állam ebben az idő-

szakban elsősorban oktatási szerepük fokozását várta el az egyetemektől, és a diákok növekvő száma következtében a finanszírozás sem készítette az egyetemeket szorosabb ipari együttműködési lehetőségek keresésére. A helyzet az ezredfordulót követően lassan változott, az egyetemek fokozatosan elindultak a piacosodás és a vállalkozóiság útján, gazdasági jelentőségük az állam és a magáncégek szemében is fokozódott, ennek megfelelően a szabályozási és a stratégiai környezet átalakult, az EU-csatlakozást követően pedig az innovációs infrastruktúra kiépítésére szánt források elérhetősége további ösztönzöt jelentett az egyetemek innovációs aktivitásának fokozására (Gál, Ptaček 2011).

A közép-európai egyetemi spin-off folyamatok empirikus kutatása még viszonylag korlátozott. A szocialista politikai rendszer összeomlását követő komoly gazdasági problémák jelentős csökkenéssel jártak a K+F finanszírozásában, ami számos kiváló kutatót kényszerített távozásra, a rendszer mélyülő válságát eredményezve. Balazs (1995) részletes leírását adja az 1990-es évek második felében előforduló problémáknak. A K+F-tevékenységek számára ellenséges környezetet tovább rontotta a tudomány- és technológiapolitika hiánya.

A spin-off-alapítás a kutatószervezetek által követett aktív alkalmazkodási stratégiák egyikévé vált. A spin-off cég létrehozásának lehetősége szimbiotikus kapcsolatot teremtett a cégek és az egyetemi intézet között. Számos ilyen új vállalkozás az egyetem közelében történő letelepedést preferálta és nem irányzott elő gyors növekedést (Balazs 1995). Inzelt (2002) megkérdőjelezte a magyar tudományos „háztáji gazdaságok” gazdaságfejlesztési hatását. Tchalakov, Mitev és Petrov (2010) az útfüggőség fontosságát hangsúlyozták a kelet-európai spin-off-tevékenység kapcsán és rámutattak a szerződéses kutatásban részt vevő és részt nem vevő kutatók közt kialakult különbségekre és aszimmetriákra.

A szerződéses kutatás fontosságát Balazs (1995) is kiemelte. Véleménye szerint a vállalkozáshoz szükséges készségek és képességek a szerződéses kutatási munkák által már a korábbi rendszerben kifejlődtek a kutatókban. A kutatók fontosságára is rávilágítva hangsúlyozza, hogy a kutatóknak a K+F iránti szakmai érdeklődése ösztönzést adott a tudás gyakorlati alkalmazására. Sajnálatos módon a vállalatok korlátozott érdeklődése jelentős akadályt képviselt, amit Inzelt (2004) kutatásai is alátámasztottak, aki úgy találta, hogy az innovatív társaságok hiánya hátráltatja az egyetem-ipar együttműködést.

A „klasszikus” egyetemi vállalkozó Közép-Európában: Egy empirikus kutatás eredményei

Jelen van-e az Etzkowitz által leírt egyetemi vállalkozó Közép-Európában? Az intézményi környezet lehetővé teszi-e a tudományos és üzleti célok összehangolását, a potenciális szinergiák kiaknázását? Válaszainkat a magyarországi

biotechnológiai szektorban végzett kutatásaink során nyert tapasztalatok bázisán fogalmazzuk meg (Erdős, Varga 2010, 2011, 2012, 2013a, 2013b). A biotechnológiai szektor kiválasztását részben az motiválja, hogy nemzetközi szinten ezen a területen az egyik legélénkebb a spin-off-tevékenység (így nagy valószínűséggel találhatunk vállalkozó kutatókat). További motiváció, hogy Magyarországon a biotechnológia kiemelten kezelt ágazat, hiszen az ország jelentős gyógyszeripari hagyományokkal rendelkezik. Az első biotechnológiai kormányzati támogatási programok már az 1980-as években megindultak, aminek eredményeként 1986 és 1990 között összességében mintegy 4,5 milliárd forint támogatás jutott az ágazatnak (PCA 2004). Az első biotechnológiai cégeket az 1980-as évek második felében hozták létre (Ernst&Young 2006) és a rendszerváltás idején már nagyjából 800 kutató volt járatos a legújabb biotechnológiai technikákban (PCA 2004). Sajnálatos, hogy a rendszerváltást követő K+F-kiadás-csökkenések, az éles nemzetközi verseny és a privatizáció erősen sújtotta a biotechnológiai szektort is (PCA 2004).

A korábbi fejezetben ismertetett, a közép-európai országokra jellemző tudományszervezési ismérvek Magyarországon is jelen voltak. A rendszerváltás előtt az egyetem-ipar interakciókat döntően az állam irányította, az egyetemek az ipar igényeire reagálva általában hibaelhárító, problémamegoldó feladatot láttak el (Balázs 1996). Az egyetem-akadémia munkamegosztás eredményeként a szegedi biotechnológiai klaszter fejlődése is inkább az MTA Biológiai Kutató Központjának és a Bay Zoltán Biotechnológiai Intézetnek tudható be, semmint az egyetemi intézeteknek (Lengyel 2009). Az egyetemi találmányok gyakorlati hasznosulása a rendszerváltás előtt meglehetősen ritka volt (PCA 2004). A magyar régiók jelenleg is a Trippel és Tödtling (2007) által leírt, a biotechnológiai klaszterek fejlesztése szempontjából alacsony potenciállal bíró regionális innovációs rendszerekkel jellemezhetők, amelyek esetében azonban az egyetemi vállalkozók fontos hajtóerőt jelenthetnek.

Eredményeink a magyar biotechnológiai spin-off-alapítókka 2008-ban folytatott interjúkon alapulnak. Egyetemi technológiatranszfer-irodák és olyan szervezetek weboldalainak információira támaszkodva, mint a Magyar Biotechnológiai Szövetség, a Magyar Spin-off és Start-Up Egyesület 22 nevet tartalmazó listát állítottunk össze, amelyből a kutatási időszakban 18 tudóssal tudtunk interjút készíteni. A megkérdezettek mindegyike részt vett az alapításban és CEO, CSO vagy azokkal egyenértékű pozíciót tölt be a cégben. A megkérdezettek változatos korcsoportokat képviseltek: egyharmaduk 40 évnél fiatalabb volt, nyolcan 41 és 60 év között voltak, négy megkérdezett pedig 60 évnél idősebb volt. A cégek nagy valószínűséggel lefedik a magyar biotechnológiai spin-offok többségét. Öt-öt cég a Közép-magyarországi régióban, Pécsen, illetve Debrecenben, míg három Szegeden működött.

A mintába került cégek az úgynevezett piros biotechnológia⁶ és az orvosi műszergyártás területén működnek, ami jól tükrözi a szektor egészére jellemző eloszlást, hiszen a magyar biotech cégek több mint 90%-a a piros biotech terü-

letén működik (Convincive Consulting, HBA 2008). A mintába került cégek változatos szakosodási mintát mutatnak: hárman orvosi (sebészeti, gasztrotonometriai és allergológiai) műszereket fejlesztenek és értékesítenek, egy az orvosi biológia, biotechnológiai kutatás és bioinformatikai szoftverfejlesztés területén, egy pedig a genomikában aktív, három diagnosztikai eszközöket, molekulákat fejleszt, egy toxikológiával foglalkozik, kettő az élelmiszeriparban, hat a gyógyszeripar és a rákgyógyítás területén működik, egy pedig gaméta- és embriómnipulációval foglalkozik. A cégeket 1992 és 2008 között hozták létre, a pécsi spin-offok többségét még az 1990-es évek első felében, míg a debreceni cégek legfeljebb 3 évesek voltak, egy pedig a kutatás évében jött létre. Ez megerősíteni látszik az USA-ban és Európában is kialakult nézetet, miszerint a jogszabályi változások csak legitimálták azokat az egyetemi vállalkozói folyamatokat, amelyek már jelen voltak, javarészt a biotechnológia felemelkedésének köszönhetően (Geuna, Nesta 2006; Mowery, Ziedonis 2002). A cégek csaknem felének háromnál kevesebb alkalmazottja van, de ötven tíznél több főt foglalkoztatnak.

Az interjúk segítségével azonosítani tudtunk 8 olyan vállalkozót, akik leképezik az Etzkowitz által leírt egyetemi vállalkozót, ezért az ide tartozókat a *klasszikus egyetemi vállalkozóknak* nevezzük. Az ő esetükben a vállalkozói tevékenység kedvezően hat az egyetemi előmenetelre és a kutatók nem ütköznek a tradicionális tudományos normákba. Tevékenységük során összehangolják az akadémiai és az üzleti életet és megpróbálják erősíteni a területek kölcsönösen előnyös jellegét. Az ebbe a csoportba tartozó tudósok közös pályázati tevékenységet folytatnak az egyetemmel és PhD-hallgatókat alkalmaznak a tehetséges hallgatók régióban tartása érdekében. Belső motivációjuk a találmányok terméké alakítása felett érzett örömben gyökerezik. A cég, vagy ahogyan egyikőjük nevezte, egy „élő organizmus” létrehozását néha kihívásként élik meg. Egyes esetekben azért döntöttek a cégalapítás mellett, mert nem találtak olyan céget, amely hajlandó vagy képes lett volna a találmány hasznosítására.

Céljaik elérését a nemzetközi tapasztalatok is segítik, közülük többen találkoztak sikeres egyetemi vállalkozóval külföldön. Nemzetközi hírű kiválósági központokban fordultak meg (mint például a Karonlinska Intézet Svédországban, a madisoni Wisconsin Egyetem vagy a Kaliforniai Egyetem San Franciscóban, illetve az egyik legismertebb biotechnológiai vállalkozás, a Genentech), és ottani tartózkodásuk alatt a terület vezető kutatóival alakítottak ki kapcsolatot, amelyet hazatérésük után is ápoltak. A nemzetközi tudományos hálózatokba történő mély beágyazódás később, a vállalkozás idején is segítséget jelentett számukra.

Egyes esetekben nemzetközi hálózatuk a vállalkozással párhuzamosan fejlődött, a konferenciákon és publikációkon keresztül létrejött kapcsolatok később közös kutatásban öltöttek testet. Az itthoni egyetemi kollégák támogatók, nem egyszer közülük kerülnek ki a társalapítók. E csoport egyik reprezentánsa példakép saját egyetemén. Két kutató az egyetemi technológiatranszfer-irodában is magas pozíciót tölt be, ami jól tükrözi az egyetemi vállalkozói fordulatba vetett hitüket és elköteleződésüket. Ez az attitűd azért is lényeges, mivel szá-

mos egyetem nem rendelkezik tapasztalatokkal az egyetem-ipar közötti technológiatranszfer területén, így egy mindkét szférában otthonosan mozgó kutató segítheti a szereplők céljainak összehangolását.

Az ebbe a csoportba tartozó kutatók cégei stabilan önfenntartók vagy akár nyereségesek. Néha elképesztő piaci potenciállal rendelkező szegmensekre készülnék belépni. A pénzügyi eredmény természetesen nem lényegtelen, de leginkább az üzleti siker mércéjeként fontos, hasonlóan a tudományos siker mérésében a publikációkhoz. A cég árbevétele azért is lényeges, mert bizonyítja, hogy egy kutató az elefántcsonttorony falain kívül is elérhet kiváló teljesítményt. A tudósok egyetemen belüli sikerességéhez nem férhet kétség, mivel többen közülük az egyetemi hierarchia legmagasabb fokán állnak és kutatótársaik elismerését élvezik.

Az akadémiai siker azonban nem mindig elég meggyőző az üzleti szféra számára, gyakran tapasztalható bizalmatlanság a tudós mint vállalkozó irányába. Ez a szkepticizmus valamelyest mérsékelhető, ha a kutató valamilyen üzleti tapasztalattal vagy képzettséggel bír. A mintánkban előforduló sikeres egyetemi vállalkozók közül többen rendelkeznek a tudományos finanszírozási rendszer keretében szerzett projektmenedzsment-tapasztalattal. Mindazonáltal a cég fejlődésének egy szakaszát követően e kutatók egy része is úgy döntött, hogy professzionális menedzsmentet alkalmaz a cég vezetésére. Ennek hátterében az áll, hogy úgy érezték, máskülönben a cég vezetése túlságosan sok időt venne igénybe, ami tudományos teljesítményük rovására menne. Ez egyértelműen tükrözi, hogy a klasszikus egyetemi vállalkozók elkötelezettséget éreznek mindkét terület irányába, de akadémiai karrierjük elsőbbséget élvez. A kutatótársak elismerése és az egyetemi hierarchiában történő előmenetel, mint külső motivációk, alapvető ösztönzést jelentenek a vállalkozói részvétel szempontjából. Mindazonáltal a biotechnológiai szektor egészének fejlődését szem előtt tartják, néhányan közülük az ennek előmozdítását célzó Magyar Biotechnológiai Szövetségben is töltöttek vagy töltenek be pozíciót.

Vizsgálatunk fontos eredménye, hogy kimutattuk a klasszikus egyetemi vállalkozó mellett a közép-európai fejlődés három másik egyetemi vállalkozói típusának megjelenését. Az ide tartozó vállalkozók több szempontból eltérnek az etzkowitzi meghatározástól. A három típust *kiegyensúlyozatlan, környezeti tényezők által hátráltatott és külső tényezők által motivált* egyetemi vállalkozókként határoztuk meg.

A „*kiegyensúlyozatlan*” egyetemi vállalkozók a klasszikus egyetemi vállalkozóktól némiképp eltérő motivációkkal bírnak. A vállalkozókat kiegyensúlyozatlannak tekintjük, mert nem tapasztaltuk náluk az egyetemi és a vállalkozói létnek a klasszikus esetben megfigyelt szinergiáját. Mind az egyetemi, mind a vállalkozói tevékenység fontos számukra, de a két terület összekapcsolódása nem tapasztalható. Többségük a cégben már a kezdetektől elsősorban a termék fejlesztésére (annak különösen a kutatási és tesztelési részére) koncentrálnak, és számukra annak van jelentősége, hogy az ötletet fejlesszék és piacra vigyék az

abból származó terméket. Mindez akár azzal is összefügghet, hogy ezek a kutatók nem említettek semmilyen egyetemi vállalkozói példaképet, így nem feltétlenül tudatosult bennük a lehetőségben rejlő tudományos és üzleti potenciál. Mindazonáltal az is lehetséges, hogy attitűdjük a tevékenység típusával függ össze. Ezek a cégek az orvosi műszergyártás területén működnek, itt az egyetemi vállalkozó legfőbb célja a páciensek gyógyulását vagy legalább életminőségének javítását célzó eszköz fejlesztése. A kategória egyik tagja sem egyedül vállalkozik, egyikük egy környékbeli vállalkozóval dolgozik együtt, másikuk a kollégájával hozta létre a vállalkozást, míg a harmadik egy a már térségben működő vállalattal történő munka mellett döntött. Nem vesznek részt aktívan a cég mindennapi menedzsmentjében. Egyikük természetesnek véli, hogy a fejlődés egy fokát követően elveszíti a találmány feletti kontrollt, hiszen az ipar feladata a piacra vihető termék fejlesztése. Úgy tűnik, hogy a kutatók helyi laboratóriumi kapcsolathálója nagyobb szerepet játszik, mint a nemzetközi. Az egyetemi kollégák a termékről a klinikai tesztek során szerzett tapasztalatok megosztásával segítenek, és néha társszerzőként is megjelennek, ami azt jelezheti, hogy az egyetem presztízsének növekedése a kutatók vállalkozói részvételére kedvezően hat.

A „környezeti tényezők által hátráltatott” egyetemi vállalkozók bizonyos szervezeti, szabályozási vagy pénzügyi okok miatt nem tudják megvalósítani a klasszikus esetben tapasztalt összhangot a vállalkozás és a laboratóriumi munka között. Az ide tartozó három tudós közül kettő rendelkezik nemzetközi tapasztalattal, mely lehetővé tette számukra, hogy találkozzanak sikeres egyetemi vállalkozókkal. Nemcsak hogy megértik az egyetemi vállalkozói lét előnyeit, de erőteljesen motiváltak is, hogy sikeres egyetemi vállalkozókká váljanak. Annak ellenére, hogy ez motivációik, képességeik és kapcsolatrendszerük alapján elvileg lehetséges, az egyetemi vagy az üzleti környezetben fennálló valamely kedvezőtlen tényező megakadályozza mindezt. Két kutató nagyon elismert, nemzetközi tapasztalattal és átütő ötlettel rendelkezik, az egyik esetben azonban a finanszírozás, míg a másikban a szellemi tulajdonnal kapcsolatos problémák akadályozzák a fejlesztési folyamatot. A harmadik eset mélyebb vizsgálatot érdemel. A kutatónak kiemelkedő publikációs teljesítménye van, annak ellenére, hogy nem rendelkezik nemzetközi tapasztalattal. Nem találkozott egyetemi vállalkozói példaképpel, ennek ellenére megvan a motivációja, hogy sikeres egyetemi vállalkozóvá váljon. Az előléptetések során viszont negatív megkülönböztetésben részesült, melynek egyik legvalószínűbb magyarázata az intézeti vezető saját sikertelen vállalkozása kapcsán érzett csalódottsága és beosztottja sikeres vállalkozása miatti irigysége lehet. Ezen állandó látens feszültség végül az egyetemi vállalkozó távozásához vezetett. A kategória másik két tudósa az egyetemen maradt, de ők is úgy érzik, hogy a magasabb beosztást lehetővé tevő tudományos teljesítményük ellenére megrekedtek az egyetemi hierarchia alsó-középső szintjén.

A „külső tényezők által motivált” egyetemi vállalkozókat nem saját motivációk, hanem az egyetem ambíciói terelték a vállalkozói tevékenység felé. A három

kutató egyike sem találkozott sikeres egyetemi vállalkozóval korábban, az egyetlen külföldi tapasztalattal rendelkező kutató is olyan állami egyetemen volt, ahol nem volt jellemző a vállalkozói tevékenység. Úgy tűnik, hogy vállalkozói szándékuk mögött az egyetemi menedzsment húzódik meg. Fiatal tudósokként akadémiai karrierjük előmozdítása érdekében egyértelműen megpróbálták megfelelni az intézmény elvárásainak. A helyi egyetemi kapcsolatháló nagyon fontos szerepet játszik, hiszen az egyetemi kollégák társalapítókként vagy munkatársként jelennek meg a cégben. Egyes esetekben a két világ közti határ elmosódni látszik. Ennek ellenére, mivel általában kevés nemzetközi tapasztalattal rendelkeznek, nemzetközi kapcsolathálójuk nem igazán jut szerephez, a cégek nemzetközi beágyazottsága nagyon alacsony vagy nem létező. Ez hátráltathatja a cégek fejlődését, mivel növekedési potenciáljuk és az ezzel együtt járó jólétkeremtési lehetőségek korlátozott. Nagyon fontos lecke e cégek kapcsán, hogy az egyetemeknek nem kellene túlzott nyomást gyakorolni a kutatókra, de elegendő segítséget célszerű nyújtania, hogy a vállalkozói sikerhez szükséges képességeket megszerezhessék a kutatók, aminek egyik eszköze lehet a tudósok és az üzletemberek közti kapcsolatépítés előmozdítása. Ellenkező esetben a kezdeti kudarc általános csalódottsághoz vezethet és a negatív példa az intézet többi kutatóját is visszatarthatja a vállalkozási tevékenységetől.

Összegzés

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy a „klasszikus” egyetemi vállalkozó kizárólag az USA kutatási rendszerében gyökerező jelenség-e vagy előfordulhat más, látszólag kedvezőtlenebb intézményi közegben, mint amilyen a közép-európai országok tudományszervezési rendszere; képes-e ott is elérni a cégalapítás mögötti akadémiai célokat. Magyar biotechnológiai spin-off-kutatók vizsgálata alapján úgy találtuk, hogy a „klasszikus” egyetemi vállalkozó megjelenik a közép-európai intézményrendszeren belül is. Rámutattunk arra, hogy a közép-európai fejlődés három másik egyetemi vállalkozói típus megjelenését is eredményezi.

A mintánkba került kutatók majdnem fele egyértelműen az Etzkowitz által leírt klasszikus egyetemi vállalkozó jegyeit hordozza. Ennek megfelelően legfőbb cégalapítási motivációjuk tudományos karrierjük előmozdítása az egyetemi laboratórium és a spin-off cég közötti szinergiák kiaknázásával. A klasszikus egyetemi vállalkozói cégeket tapasztalt, nemzetközileg elismert, széles körű kapcsolatrendszerrel bíró kutatók hozták létre. E cégek esetében kritikus fontosságúnak tűnik az egyetemi vállalkozói példakép ismerete. Az is bebizonyosodott, hogy az akadémiai és üzleti kapcsolatok segíthetik a sikeres cégalapítást.

Míg az egyetemek vállalkozói stratégiái látszólag nem játszanak nagy szerepet a klasszikus egyetemi vállalkozói cégek létrejöttében, a támogató intézeti normák döntő fontosságúak. Támogató intézeti környezet vagy megfelelő üzleti ismeretek hiányában az egyetemi vállalkozókat a környezeti tényezők hátráltathatják abban az értelemben, hogy a sikeres cég nem gazdagítja az egyetemi labor tevékenységét. Más oldalról viszont a termék sajátosságai vagy az egyetemi vállalkozói példakép hiánya kiegyensúlyozatlan egyetemi vállalkozókat eredményezhet, ahol a tudományos kutatásba történő integráció korlátozott marad, a cég amolyan mellékágon létezik az akadémiai tevékenységek mellett. Meglepő módon úgy találtuk, hogy az agresszív egyetemi spin-off-stratégiák inkább korlátozott egyetem-ipar szinergiákhoz vezetnek, nem pedig klasszikus egyetemi vállalkozók születéséhez.

Összességében arra jutottunk, hogy meghatározott körülmények esetén léteznek sikeres klasszikus egyetemi vállalkozók a látszólag nem kellőképpen támogató közép-európai kutatási intézményekben is. A cégalakítással kapcsolatos akadémiai motivációk ereje egyértelműen kirajzolódott az empirikus elemzés során. Az eredményeknek fontos szakpolitikai következményei is vannak, ugyanis az európai kutatási rendszerben végrehajtott intézményi változások növelnék az egyetemi kutatók részvételét a spin-off cégeken keresztüli technológiatranszferben. Az egyetemek pénzügyi autonómiájának erősítése, az intézmények közötti tehetséges kutatókért folytatott valódi verseny előmozdítása, valamint egy többszintű kutatásfinanszírozási rendszer jelentősen növelhetné a létező egyetemi vállalkozók sikerét, további ösztönzést jelenthetne az erős akadémiai célok által motivált spin-off cégek számára.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy eredményeink kiterjeszthetők-e a többi posztszocialista közép-európai országra. A szovjet blokk országait a triple helix I formáció jellemezte, ahol a nemzetállam irányította az egyetemi és az üzleti szférát, valamint azok interakcióit (Etzkowitz, Leydesdorff 2000). Ennek eredményeként az átalakuló gazdaságok egyetemi rendszerei közös gyökerekkel bírnak, így következtéseink valószínűleg a többi közép-európai országban is helytállóak. Mindemellett fontosnak tartjuk a további vizsgálatokat, mivel az EU-bővítés különböző hullámaihoz tartozó országok kutatási rendszereinek átalakulása különböző ütemben zajlott le (Tchalakov, Mitev, Petrov 2010), aminek hatása lehet a spin-off-képződésre is, ahogyan arra Gál és Ptaček (2011) összehasonlító vizsgálata is rámutat. A biotechnológia-szektorban tapasztalható egyetemi vállalkozói aktivitás sajátosságai miatt a kutatási eredmények más szektorokra történő kiterjesztése megkérdőjelezhető. Bármilyen ilyen irányú kísérlet további vizsgálatokat igényel (Franzoni, Lissoni 2009; Geuna, Nesta 2006; Lissoni, Llerena, Mckelvey, Sanditov 2008; Mowery, Nelson, Sampat, Ziedonis 2004; Nerkar, Shane 2003).

Jegyzetek

- 1 A spin-off cégek egy anyavállalatból vagy intézményből származó, onnan „kipörgetett” vállalatok.
- 2 Jóllehet nem létezik egységes európai modell (Etzkowitz, Webster, Gebhardt, Terra 2000), van néhány közös tulajdonsága a kontinentális európai egyetemeknek, amelyek megalapozottá teszik az angolszász (USA) rendszer összehasonlítását a kontinentális európaival. Ezen összehasonlítás fontosságát alátámasztja az is, hogy számos közép-európai ország kutatási rendszere erősen támaszkodik a kontinentális hagyományokra.
- 3 A tanulmány alapvetően a vállalkozóiség előnyös oldalait mutatja be, azonban az egyetemi vállalkozók és általában az egyetemek vállalkozói fordulata kérdőjeleket is felvethet úgy az intézmény, mint az egyéni kutató szintjén. Ezzel kapcsolatos szempontokat is bemutat például Bok (2003), Goldstein (2009), valamint Slaughter és Leslie (1997).
- 4 A fejezetben az egyetemi rendszerek történeti fejlődésében megfigyelhető alapvető különbségekre helyezük a hangsúlyt, fontos azonban megjegyezni, hogy a modellek átalakulóban vannak, bizonyos tekintetben azok konvergenciája érhető tetten például a német modell intenzívebbé váló versenyében vagy a kutatók ottani mobilitásának fokozódásában.
- 5 Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy az USA-ban a Bayh-Dole-törvény már 1980-ban tiszta helyzetet teremtett a szellemi tulajdonjog terén (Henderson, Jaffe, Trajtenberg 1998).
- 6 A piros biotechnológia az orvosi alkalmazásokat és egészségügyet takarja. Kutatásunkban a magyar biotechnológiai stratégiával összhangban tágan értelmeztük a szektort, és orvosi eszközöket (medtech) gyártó cégeket is vizsgáltunk.

Köszönetnyilvánítás

A jelen tudományos közleményt a szerzők a Pécsi Tudományegyetem alapításának 650. évfordulója emlékének szentelik.

Az eredmények alapjául szolgáló kutatást a 216813. számú szerződés alapján az Európai Unió hetedik keretprogramja (FP 2007–2013) támogatta. A cikk korábbi változatait előadtuk az Európai Regionális Tudományi Társaság 49. Kongresszusán (49th Congress of the European Regional Science Association, Łódź, 2009), a 3. Közép-európai Regionális Tudományi Konferencián (3rd Central European Conference in Regional Science, Kassa, 2009), Az Üzlet Kultúrája – A Kultúra Fővárosa Konferencián (Culture of Business – Capital of Culture conference, Pécs, 2009), a Cooperation and Participation in Technoscience in the Socialist and Post-Socialist Space elnevezésű workshopon (Graz, 2009) és a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete Szemináriumán (Pécs, 2009). A fenti rendezvények résztvevőinek hozzászólásait nagyra értékeljük. Külön köszönetet mondunk hasznos tanácsaiért és megjegyzéseiért Bajmócy Zoltánnak, Barancsuk Jánosnak, Buday-Sántha Attilának, Edward Bergmannak, Pablo D'Estének, Javier Revilla-Dieznak, Harvey Goldsteinnek, Simona Iammarinónak, Inzelt Annamáriának, Jan-Philipp Kramernek, Gunther Maiernek, Gerd Schienstocknak, Sabine Sedlaceknek, Helen Lawton-Smithnek, Szabó Zoltánnak, Szerb Lászlónak, Franz Tödtingnek, Michaela Tripplnek, Nick von Tunzelmann-nak, a tanulmány anonim lektorainak és mindazon szakértőknek és tanácsadóknak, akik segítséget nyújtottak az interjúalanyok kiválasztásában és a velük történő kapcsolatfelvétélben: Buzás Norbertnek, Dobay Katának, Fehér Arnoldnak, Homolay Kingának, Makra Zsoltnak, Rónaszegi Lenkének, Veider Marcellnek, és természetesen minden kutatónak, aki hozzájárult, hogy interjút készítsünk vele.

Irodalom

- Bacchiocchi, E., Montobbio, F. (2009): Knowledge diffusion from university and public research. A comparison between US, Japan and Europe using patent citations. *The Journal of Technology Transfer*, 2., 169–181. <http://doi.org/fh5vdt>
- Balazs, K. (1995): Innovation potential embodied in research organizations in Central and Eastern Europe. *Social Studies of Science*, 4., 655–683. <http://doi.org/bjt24q>
- Balázs K. (1996): Academic entrepreneurs and their role in 'knowledge' transfer. *STEEP Discussion Paper*, 37.
- Balazs, K., Faulkner, W., Schimank, U. (1995): Transformation of the research systems of post-communist Central and Eastern Europe: An introduction. *Social Studies of Science*, 4., 613–632. <http://doi.org/fgcfmj>
- Becsky-Nagy P., Erdős K. (2012): Az egyetemi spin-off cégek magyar valósága. In: Makra Zs. (szerk.): *Spin-off cégek, vállalkozók és technológia transzfer a legjelentősebb hazai egyetemeken*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 207–234.
- Bok, D. C. (2003): *Universities in the marketplace. The commercialization of higher education*, Princeton University Press, Princeton, Oxford
- Bonaccorsi, A. (2007): Explaining poor performance of European science: institutions versus policies. *Science and Public Policy*, 5., 303–316. <http://doi.org/d6z5ps>
- Buenstorf, G. (2009): Is commercialization good or bad for science? Individual-level evidence from the Max Planck Society. *Research Policy*, 2., 281–292. <http://doi.org/dgh477>
- Bush, V. (1945): *Science: The endless frontier*. <http://www.nsf.gov/od/lpa/nsf50/vbush1945.htm> (Letöltés: 2012. március 31.)
- Convincive Consulting, HBA (Hungarian Biotechnology Association) (2008): *A biotechnológia ágazati stratégia kialakítását megalapozó szakmai, átvilágító tanulmány*. Budapest
- Erdős K. (2011): Motivational and institutional factors influencing academic spin-offs. Theoretical framework and preliminary results from the Hungarian biotechnology sector. *Research in Social Change*, 1., 75–94.
- Erdős K. (2012): A vállalkozó egyetem kulcsszereplője: az egyetemi vállalkozó. In: Makra Zs. (szerk.): *Spin-off cégek, vállalkozók és technológia transzfer a legjelentősebb hazai egyetemeken*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 59–85.
- Erdős K., Varga A. (2010): Az egyetemi vállalkozó – legenda vagy valóság az európai regionális fejlődés elősegítésére? *Közgazdasági Szemle*, 5., 457–472.
- Erdős K., Varga A. (2011): Egyetemi vállalkozók a magyarországi biotechnológiai szektorban: egy kutatás eredményei. In: Mezei C., Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 435–451.
- Erdős K., Varga A. (2012): The academic entrepreneur: Myth or reality for increased regional growth in Europe? In: Geenhuizen, M., Nijkamp, P. (eds.): *Creative knowledge cities: Myths, visions and realities*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 157–181. <http://doi.org/bsp6>
- Erdős K., Varga A. (2013a): Academic entrepreneurs in post-socialist Central European countries: evidence from the Hungarian biotechnology sector. In: Capello, R., Olechnicka, A., Gorzelak, G. (eds.): *Universities, cities and regions: Loci for knowledge and innovation creation*. Routledge, London, New York, 229–245.
- Erdős K., Varga A. (2013b): The role of academic spin-off founders' motivation in the Hungarian biotechnology sector. In: Ferreira, J. J. M., Raposo, M., Rutten, R., Varga, A. (eds.): *Cooperation, Clusters and knowledge transfer: Universities and firms towards regional competitiveness*. Springer, New York, 207–224.
- Ernst&Young (2006): *Beyond borders. Global biotechnology report 2006*.
- Etzkowitz, H. (1983): Entrepreneurial scientists and entrepreneurial universities in academic science. *Minerva*, 2–3., 198–233.
- Etzkowitz, H. (2003): Research groups as 'quasi-firms': the invention of the entrepreneurial university. *Research Policy*, 1., 109–121. <http://doi.org/b74gwd>

- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000): The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university-industry-government relations. *Research Policy*, 2., 109–123. <http://doi.org/ckvg76>
- Etzkowitz, H., Webster, A., Gebhardt, C., Terra, B. R. C. (2000): The future of the university and the university of the future: evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm. *Research Policy*, 2., 313–330. <http://doi.org/dtqqxj>
- Franzoni, Ch., Lissoni, F. (2009): Academic entrepreneurs: critical issues and lessons for Europe. In: Varga, A. (ed.) *Universities, knowledge transfer and regional development: Geography, entrepreneurship and policy*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 163–190.
- Gál, Z., Ptaček, P. (2011): The role of mid-range universities in knowledge transfer in non-metropolitan regions in Central Eastern Europe. *European Planning Studies*, 9, 1669–1690. <http://doi.org/dnnk33>
- Gaponenko, N. (1995): Transformation of the research system in a transitional society: The case of Russia. *Social Studies of Science*. 4., 685–703. <http://doi.org/fdt357>
- Geuna, A., Mowery, D. (2007): Publishing and patenting in US and European universities. *Economics of Innovation & New Technology*, 2., 67–70. <http://doi.org/dd5v5p>
- Geuna, A., Nesta, L. J. J. (2006): University patenting and its effects on academic research: The emerging European evidence. *Research Policy*, 6., 790–807. <http://doi.org/cmfz6p>
- Geuna, A., Rossi, F. (2011): Changes to university IPR regulations in Europe and the impact on academic patenting. *Research Policy*, 8., 1068–1076. <http://doi.org/fbtddq>
- Goldstein, H. A. (2007): Institutions for knowledge generation and knowledge flows – Building innovative capabilities for regions. *Paper for the 10th Uddevalla Symposium*, Uddevalla, 2007. június 14–16.
- Goldstein, H. A. (2009): What we know and what we don’t know about the regional economic impacts of universities. In: Varga, A. (ed.): *Universities, knowledge transfer and regional development: Geography, entrepreneurship and policy*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 11–35.
- Goldstein, H. A. (2010): The ‘entrepreneurial turn’ and regional economic development mission of universities. *Annals of Regional Science*, 1., 83–109. <http://doi.org/ddr82t>
- Grimpe, C., Fier, H. (2010): Informal university technology transfer: a comparison between the United States and Germany. *Journal of Technology Transfer*, 6., 637–650. <http://doi.org/fds2jb>
- Henderson, R., Jaffe, A., Trajtenberg, M. (1998): Universities as a source of commercial technology: a detailed analysis of university patenting 1965–1988. *Review of Economics and Statistics*, 1., 119–127. <http://doi.org/c832n9>
- Horváth Gy. (2001): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Inzelt, A. (2002): Restructuring and financing R&D: New partnerships. In: Varga, A., Szerb, L. (eds.): *Innovation, entrepreneurship, regions and economic development*. University of Pécs, Pécs, 27–50.
- Inzelt, A. (2004): The evolution of university-industry-government relationships during transition. *Research Policy*, 6–7., 975–995. <http://doi.org/dn96m6>
- Koschatzky, K., Hemer, J. (2009): Firm formation and economic development – What drives academic spin-offs to success or failure? In: Varga A. (ed.): *Universities, knowledge transfer and regional development: Geography, entrepreneurship and policy*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 191–218.
- Lawton Smith, H., Glasson, J. (2005): *High-tech spin-offs: Measuring performance and growth in Oxfordshire*. Oxfordshire Economic Observatory, England
- Lengyel, I. (2009): Knowledge-based local economic development for enhancing competitiveness in lagging areas of Europe: the case of the University of Szeged. In: Varga, A. (ed.) *Universities, knowledge transfer and regional development: Geography, entrepreneurship and policy*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 321–349.
- Lissoni, F., Llerena, P., McKelvey, M., Sanditov, B. (2008): Academic patenting in Europe: new evidence from the KEINS database. *Research Evaluation*, 2., 87–102. <http://doi.org/cb4zvc>
- Mowery, D. C., Nelson, R. R., Sampat, B. N., Ziedonis, A. A. (2004): *Ivory tower and industrial innovation: University-industry technology transfer before and after Bayh-Dole Act in the United States*. Stanford Business Books, Stanford

- Mowery, D. C., Ziedonis, A. A. (2002): Academic patent quality and quantity before and after Bayh-Dole act in the United States. *Research Policy*, 3., 399–418. <http://doi.org/b2ks92>
- Musselin, C. (2004): Towards a European academic labour market? Some lessons drawn from empirical studies on academic mobility. *Higher Education*, 1., 55–78. <http://doi.org/b7w4d3>
- Musselin, C. (2005): European labor markets in transition. *Higher Education*, 1–2., 135–154. <http://doi.org/fk8tm6>
- Nerkar, A., Shane, S. (2003): When do start-ups that exploit patented academic knowledge survive? *International Journal of Industrial Organization*, 9., 1391–1410. <http://doi.org/fjpjmg>
- PCA (Proventa Capital Advisors) (2004): *Human biotechnology in Hungary*.
- Slaughter, S., Leslie, L. L. (1997): *Academic capitalism: politics, policies, and the entrepreneurial university*. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Tchalakov, I., Mitev, T., Petrov, V. (2010): The academic spin-offs as an engine of economic transition in Eastern Europe. A path-dependent approach. *Minerva*, 2., 189–217. <http://doi.org/cg93d9>
- Trippel, M., Tödtling, F. (2007): Developing biotechnology clusters in non-high technology regions – The case of Austria. *Industry&Innovation*, 1., 47–67. <http://doi.org/fr46vf>
- Varga A. (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 259–275.
- Varga, A. (ed.) (2009): *Universities, knowledge transfer and regional development: Geography, entrepreneurship and policy*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton
- Wicksteed, S. (1985): *The Cambridge phenomenon. The growth of high technology industry in a university town*. Wicksteed, Cambridge
- Wright, M., Clarysse, B., Mustar, P., Lockett, A. (2007): *Academic entrepreneurship in Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton <http://doi.org/bsp7>

A Kárpát-medence gazdasági és társadalmi szerkezete és kezelési lehetőségei – Egy személyes hangvételű bevezetés

Economic and social structure of the Carpathian basin and the possibilities of their management – A personal introduction

SZIRMAI VIKTÓRIA

SZIRMAI Viktória: kutatóprofesszor, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, 1014 Budapest, Úri utca 49.; tanszékvezető egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola, Európai Város és Regionális Tanulmányok Intézeti Tanszék, 1139 Budapest, Frangepán u. 50–56.; szirmai.viktoria@tk.mta.hu

Viktória SZIRMAI: research professor, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Úri utca 49., H-1014 Budapest, Hungary; head of department, Institutional Department of European Urban and Regional Studies, Kodolányi János University of Applied Sciences; Frangepán u. 50–56., H-1139 Budapest; szirmai.viktoria@tk.mta.hu

Horváth Gyula professzor hatására és tanácsára kezdtem el foglalkozni a Kárpát-medence problematikájával. 2015 nyarán Horváth Gyula és Fábíán Attila közösen arra kértek, hogy tartsak előadást a Kárpát-medence egy számomra fontos társadalmi kérdésköréről, a soproni Területfejlesztési Szabadegyetem tízéves évfordulója alkalmából rendezett konferencián, illetve készítsék egy tanulmányt a zárókötet számára (Fábíán, Bertalan 2015). Ebben az időben fejeztem be a magyar nagyvárostérségi területi egyenlőtlenségek és a társadalmi jól-lét kapcsolatainak az elemzését (Szirmai 2015). Ezért úgy gondoltam, érdekes lenne megvizsgálni a társadalmi jól-lét problematikáját a Kárpát-medence térségeiben is. Emiatt is elfogadtam a felkéréseket, az előadás megtartását és a tanulmány elkészítését.

A számomra szokásos szociológiai ismeretek, különböző kutatási eredmények hiánya miatt a térségi kutatások egyik megszokott módszeréhez nyúltam: országos szintű összehasonlító statisztikai elemzéseket csináltam. Az előadásból készült tanulmány is társadalomstatisztikai alapú volt (Szirmai 2015). Mindehhez segítségül hívtam Gyula számos kötetét: így az Ő főszerkesztői munkája alatt készült nagy ívű, átfogó munkákat, a Kárpát-medence régiói sorozat eredményeit

(főszerkesztő: Horváth Gyula). A professzor egyéb munkáira is támaszkodtam, több elemzését átküldte egy ekkor még kidolgozás alatt álló kötetéből, a Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi című könyv kéziratából (Horváth 2015a).

Sajnos arra már nem volt módja, hogy megérje a Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi című kötet megjelenését, mint ahogy arra sem, hogy részt vegyen a soproni konferencián.¹ Ezt már nélküle tartottuk meg.

Ez az esemény mélyen megérintett, egyrészt azért, mert a soproni egyetem nagy előadóterme, az ott összegyűltek egyszerre búcsúztak Gyulától, de azért is, mert itt értettem meg, hogy mi mozgatta Horváth professzor akár Erdély, akár a Vajdaság, akár a többi Kárpát-medencei régió iránti tudományos kíváncsiságát. Közvetlenül láttam azt a mély tiszteletet és szeretetet, amely akkor már sajnos csak Gyula emlékének és munkásságának szólt. Sokan érkeztek a Kárpát-medence különböző régióiból és tartottak előadást, elevenítették fel hosszú ideje tartó munkakapcsolataik emlékeit, a közös projekteket. A fiatal résztvevők elmondták, hogyan segítette őket akár a doktori értekezésük téma-választásában, akár a kidolgozás során.

A másik szintén nekem szóló, nem is tanulság, inkább a városszociológusnak releváns megerősítés volt, hogy túl kell lépni a társadalomstatisztikai adatokból kitarulkozó képen és mélyebb, empirikus alapú összefüggéseket kell keresni, helyi szinten kell gondolkodni, elemezni. A Kárpát-medence térségeiből, közte a határ menti országokból érkező előadók szavai mutattak rá a nagy számok mögött rejtőzködő eltérő igazságokra, belső eltérésekre, társadalmi igazságtalanságokra, területi egyenlőtlenségekre.

A konferencia légkörének a hatására is úgy éreztem, folytatnom kell azt a témát, amit Gyula sokak mellett rám is bízott, ezért a soproni konferenciát egy másik, a Magyar Regionális Tudományi Társaság által rendezett egri konferencia követte. Ott már a fiatal csapattal jelentünk meg, és tartottunk előadást Poszt-szocialista jól-lét és területi egyenlőtlenségek a Kárpát-medencében címmel.²

Horváth Gyula elkötelezetten kutatta a Kárpát-medence országainak belső területi egyenlőtlenségeit. Mégpedig azért, mert úgy vélte, hogy „a területi egyenlőtlenségek politikai feszültségeket keltenek, kedvezőtlen népesedési folyamatokat indítanak el, és tartanak fenn hosszú ideig. Az egyenlőtlenségek mérséklése kiemelten fontos s jelentősen finanszírozott cél nemcsak az Európai Unióban, hanem a világ államainak többségében is. Ám a beavatkozások akkor lehetnek eredményesek, ha hatásaik hosszú távon érvényesülnek, s nem a tüneteket, hanem a hosszú távú folyamatokat próbálják befolyásolni. A folyamatok és az azokra ható tényezők rendkívül sokrétűek, gazdasági, települési, környezeti, társadalmi elemek vannak. Ezek feltárása, leírása, vizsgálata, a területpolitikai beavatkozások előkészítése a regionális tudomány feladata” (Horváth 2015b, 893.).

Horváth Gyula köztudottan közgazdász indíttatású geográfus volt, ezért a területi egyenlőtlenségek kutatásakor különösképpen érdekelt a gazdasági térszerkezet átalakulása, a történeti egyenlőtlenségek újraéledése, többnyire erősödése, ritkábban a gyengülése. Elemezte a meghatározó okokat: a kialakuló

piaci társadalom, a demokratikus rendszerek és intézmények, az önkormányzatiság új folyamatainak hatásait, de fontosnak tartotta az európai uniós források érkezésének egyenlőtlenségeket enyhítő szerepét is. Ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonított a piaci erőknél, a külföldi működő tőke térségválasztási stratégiáinak, amelyek az EU-s forrásoknál nagyobb mértékben formálják a területi folyamatokat. Ezt számokkal is bizonyította: a kelet- és közép-európai tagállamokhoz az Európai Unió különböző alapjaiból 2000 és 2014 között 200 milliárd euró támogatás érkezett, miközben ugyanebben az időszakban a külföldi működőtőke-befektetések 660 milliárd eurót hoztak a térségnek (Horváth 2015b, 7.). Közgazdászként sem volt elfogult a piaci erővel. Sőt, erőteljesen bírálta a piaci mechanizmusok területi társadalmi hatásait: mivel tudta és tapasztalta, hogy a piaci hatások nem járnak a területi különbségek csökkenésével, hiszen „a piaci befektetések a centrumtérségek fejlődését támogatták, a területi különbségek növelését eredményezték” (uo. 7.). A piaci folyamatok területi következményeit azért is bírálta, mert azok sokszor szembemennek az Európai Unió pénzügyi tranzakciónak a hatásaival és erősítik a területi egyenlőtlenségek rendszereit.

Talán az már kevésbé volt köztudott, hogy közgazdász indíttatású, a társadalom, a társadalmi problémák iránt mélyen elkötelezett geográfus is volt. Ezt nemcsak a konkrét elemzéseit mutatták: az összes művében, közte a Kárpát-medence sorozatban számos társadalmi dimenziót is a vizsgálat tárgyává tett: például a jövedelmi viszonyokat, a munkanélküliséget, az iskolázottságot, a tudásalapú gazdaság, az oktatás, a tudomány térformáló következményeit (például erre: Horváth 2015a, 81–101.). Az igazi mutató azonban egy másik jellemző, mégpedig egyéni beállítottságát, kulturális háttérét, de szakmai felfogását is tükröző egyéni arculat volt: őt nem egyszerűen a szegénység, a kirekesztettség vagy az egyenlőtlenség érdekelte, hanem az, hogy miként lehet abból kikerülni, hogyan lehet egy térség, egy társadalmi csoport viszonyait fejleszteni, a hátrányos helyzetekből kitörni.

Vélhetőleg ebből is adódott, hogy nyitott volt a közgazdaságtan legújabb, a társadalmi összefüggésekre is figyelő irányai felé. Mégpedig azért, mert tudta, hogy a „korábban bevált vizsgálati s alkalmazási eljárások nem egyszerűen azért eredménytelenek, mert rosszul alkalmazzuk azokat, hanem azért is, mert nem napjaink jellemző területi-társadalmi folyamatait igyekszünk befolyásolni, az eszközök ugyanis a korábbi fejlődési adottságokhoz alkalmazkodtak. Fontos alapkutatói feladat a gazdaság és a társadalom térbeli fejlődése új modelljeinek felvázolása” (Horváth 2015b, 7. 893.). Ez az új modell pedig „a GDP-t kiegészítő társadalmi és környezeti mutatók kidolgozására, illetve alkalmazására épül” (uo.). Valószínűleg ezért is fogadta őszinte érdeklődéssel és elismeréssel a mi kísérletünket: hogyan lehet megvizsgálni empirikus módon a stiglitzi jól-lét-mutatókat a magyar nagyvárosi, illetve vidéki térségi terepeken, hogyan kapcsolható össze a területi és a társadalmi jól-lét-egyenlőtlenségi problematika. Az elismerő mondatokat a Területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-létig

című könyv (Szirmai 2015) bemutatóján mondta el, majd később publikálta is (Horváth 2015b, 7.). Úgy éreztem, ezzel is bátorított arra, hogy a soproni előadást és a tanulmányt, de most az ő emlékére készített írást is a társadalmi jólét és a területi egyenlőtlenségek tematikájának szenteljem. Mint ahogy az sem véletlen, hogy fiatal szerzőtársaim mellett Fábián Attilát is kértem, vegyen részt munkatársaival a Horváth Gyula tiszteletére készült, itt közreadott Tér és Társadalom lapszám egyik témakörének a kidolgozásában.

A Kárpát-medence társadalmi és gazdasági szerkezete című téma két tanulmányt foglal magában. Az egyik tanulmány a Kárpát-medence poszt-szocialista országaiban és annak régióiban vizsgálja a társadalmi jólét néhány stigmatizációs dimenzióját, illetve néhány egyéb társadalmi indikátort is, továbbá a térségi egyenlőtlenségeket, országos és a regionális léptékű adatok segítségével. A másik tanulmány a társadalmi és gazdasági problémák egyfajta kezelési módját adja meg, a kapacitásfejlesztés, az innováció térségfejlesztő lehetőségeire koncentrálna. Kiderülnek a regionális kapacitásfejlesztés egyes elméleti vonatkozásai is, egyben a kapcsolódási pontok Horváth Gyula munkásságához, elsősorban a regionális és a városi fejlődés hajtóerői, illetve a Kárpát-medence régióinak alakulását befolyásoló térformáló funkciók.

Jegyzetek

- 1 Területfejlesztési Szabadegyetem, Otthon a Kárpát-medencében című konferencia (Sopron, 2015. október 8–9.)
- 2 A Magyar Regionális Tudományi Társaság XIII. Vándorgyűlése, Eger, 2015. november 19–20. Az Egerben elhangzott előadás kidolgozásában részt vettek: Szirmai Viktória, Berki Márton, Halász Levente és Schuchmann Júlia.

Irodalom

- Fábián A., Bertalan L. (szerk.) (2015): *Otthon a Kárpát-medencében: Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron
- Horváth Gy. (2015a): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Horváth Gy. (2015b): *Életkörülmények eltérő adottságú kistérségekben (könyvszemle)*. *Magyar Tudomány*, 7., 893–896.
- Szirmai V. (szerk.) (2015): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé*. KJF, Székesfehérvár

Posztszocialista jóllét és területi egyenlőtlenség a Kárpát-medencében

Post-socialist well-being and spatial inequalities in the Carpathian Basin

SZIRMAI VIKTÓRIA, SCHUCHMANN JÚLIA, HALÁSZ LEVENTE

SZIRMAI Viktória: kutatóprofesszor, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet; 1014 Budapest, Úri utca 49.; tanszékvezető egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola, Európai Város és Regionális Tanulmányok Intézeti Tanszék, 1139 Budapest, Frangepán u. 50–56.; szirmai.viktoria@tk.mta.hu

SCHUCHMANN Júlia: főiskolai adjunktus, Kodolányi János Főiskola, Kulturális, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, 1139 Budapest, Frangepán u. 50–56.; tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc utca 10.; s.juliet82@gmail.com

HALÁSZ Levente: tudományos munkatárs, Kodolányi János Főiskola, Európai Város- és Regionális Tudományi Intézeti Tanszék; 1139 Budapest, Frangepán u. 50–56.; doktorjelölt, ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; halaszlevente@hotmail.com

KULCSSZAVAK: egyenlőtlenségek; társadalmi jóllét; posztszocialista fejlődés, stiglitzi dimenziók

ABSZTRAKT: A tanulmány a Kárpát-medence térségeinek a társadalmi jólléttel összefüggő problémáit és területi egyenlőtlenségeit elemzi, részben társadalomstatisztikai módszerekkel, részben a kapcsolódó szakirodalom segítségével: országos és regionális léptékben, mégpedig hét magyar, négy szlovák, három román, egy szerb, egy ukrán, valamint a nyugati modellekkel való összehasonlítás szempontjának a biztosítása miatt egy osztrák NUTS 2 szintű régió eseteiben. A megalapozó kutatás a társadalmi jóllét stiglitzi dimenzióiból kiindulva néhány lényeges társadalmi jellegű mutatót vizsgál: a jövedelmet, az anyagi deprivációs szinteket, a szegénységi kockázatokat, az iskolázottságot, a munkanélküliséget, az egészséget, emellett a GDP és néhány társadalmi mutató kapcsolatát, valamint a térbeli társadalmi egyenlőtlenségeket. Az eredményeket rangsorolja, tipizálja, egyzersmind keresi a különböző régiók közötti hasonlóságokat és a különbségeket is.

Viktória SZIRMAI: research professor, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Úri utca 49., H-1014 Budapest, Hungary; head of department, Institutional Department of European Urban and Regional Studies, Kodolányi János University of Applied Sciences; Frangepán u. 50–56., H-1139 Budapest; szirmai.viktoria@tk.mta.hu

Júlia SCHUCHMANN: college senior lecturer, Institute of Cultural, Communication and Media Studies, Kodolányi János University of Applied Sciences; Frangepán u. 50–56., H-1139 Budapest, Hungary; research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies,

Hungarian Academy of Sciences; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; s.juliet82@gmail.com
Levente HALÁSZ: research fellow, Institutional Department of European Urban and Regional Studies, Kodolányi János University of Applied Sciences; Frangepán u. 50–56., H-1139 Budapest, Hungary; PhD candidate, Doctoral School of Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; halaszlevente@hotmail.com

KEYWORDS: inequalities; social well-being; Stiglitz dimensions; post-socialist development

ABSTRACT: This study analyzes the spatial inequality patterns of the Carpathian Basin in light of social well-being and based on social statistical methods conducted on the findings of relevant scientific literature. The investigation was carried on within national and regional contexts, examining seven Hungarian, four Slovakian, three Romanian, one Serbian, one Ukrainian, and, lastly, one Austrian NUTS 2 regions (the last one also allowing the comparison with Western European social, economic and spatial models). The empirical research aims are comprised of the so-called Stiglitz dimensions of social well-being: income, deprivation, risk of poverty, educational attainment, unemployment, health and, furthermore, some important dimensions of socio-spatial inequality. Within the confines of the study, we expressed each dimension by its most characteristic indicator and used the results to rank and typify the Carpathian Basin regions to look for similarities and differences between them.

The results back the well-known Western/Eastern or, even more, Western/Southeastern development slope concerning all the examined indicators. Burgenland, Western Slovakia, Western Hungary and the Budapest Agglomeration emerge out as the most developed areas of the Carpathian Basin, thanks to their localization (i.e. closeness to the European Union's 'centers'), their economic strength, and the diversity of their R+D+I facilities. The Eastern regions – and in particular the Serbian and Ukrainian areas – on the other hand, are lagging behind in terms of social and economic progress. Shedding light on both inter- and intraregional disparities, our study highlights dichotomies between urban-rural, Western-Eastern, and advantageous and disadvantageous (i.e. pertaining to their accessibility, e.g. distance from motorway, from the capital, from the nearest regional hub, etc.) dimensions. Moreover, there are particular regions (e.g. deindustrialized crises areas, regions characterized by a high proportion of low-income strata and Roma minority, or territories with vast agricultural lands), where any development attempts aiming to improve social well-being so far has been futile. We also verified our diverse empirical investigations by spatial autocorrelation: while the socio-economic attributes of the most developed regions unambiguously show convergence and decreasing inequality, within and between the underdeveloped regions the same indicators present a backward convergence with slow and hindered socio-economic progress. This finding demonstrates that apart from the different region-types' convergent processes, inequality increases throughout the Carpathian Basin also in an absolute term.

Bevezetés

A társadalomtudományi gondolkodás egy új paradigmája szerint a mai folyamatok megértéséhez már nem elegendők a kizárólag gazdasági szemléletű elemzések. A gazdaság, a gazdasági folyamatok mechanizmusai mellett a társadalmi tényezőket, az emberek mindennapi életviszonyait, közte a jóllétét is vizsgálni kell. Ezekre is figyelemmel kell lenni, akár a világban zajló jelenségek értelmezésekor, akár a legkülönbözőbb típusú fejlesztési célok kijelölésekor, akár a társadalmi és gazdasági, politikai problémák, feszültségek kiküszöbölésé-

re törekedve (Dogan 2004; Horváth 2015c; Kolossov, Loughlin 2004). Ezt állítja a Stiglitz-jelentés is, amely a Columbia Egyetem professzora, a Nobel-díjas Joseph E. Stiglitz vezetésével, nemzetközileg ismert és elismert közgazdászok, társadalomkutatók részvételével készült 2009-ben (Stiglitz, Sen, Fitoussi 2009). A Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (A gazdasági teljesítményt és a társadalmi fejlődést mérő bizottság jelentése) című tanulmánynak központi gondolata, hogy a termelési- és a gazdaságiorientált mérésekről a mai és a jövőbeni generációk társadalmi jólétére, annak vizsgálatára kell a hangsúlyokat helyezni. Főként azért, mert a világban hatalmas méretű, közte kiemelten jövedelmi egyenlőtlenségek, jóléti differenciáltságok jöttek létre, amelyek az országok versenyképességét, a gazdaság dinamizmusát rontják, a társadalmak mindennapi életviszonyait pedig kedvezőtlenül befolyásolják. Joseph E. Stiglitz 2012-ben megjelent *The price of inequality: How today's divided society endangers our future* (Az egyenlőtlenség ára: A mai megosztott társadalom miként veszélyezteti a jövőnket?) című munkájában egyértelműen leszögezi, hogy a „túlzott egyenlőtlenség árt a termelékenységnek és lassítja a fejlődést” (Stiglitz 2012). Az amerikai közgazdász erőteljesen bírálja az amerikai jövedelmi és egyéb gazdasági tényezőkből álló egyenlőtlenségi rendszert, ahol az amerikaiak egy százaléka kontrollálja a nemzeti vagyon 40 százalékát, ahol ez a felső egy százalék élvezi a legjobb egészségügyi ellátást, a legjobb oktatást és a vagyon előnyeit, miközben a többi 99 százalék mindebből kimarad. A vagyoni koncentrációt nem csupán az amerikai folyamatok mutatják: az adatok szerint a világ népességének fél százaléka birtokolja a gazdagság (a nettó vagyon) több mint harmadát (Credit Suisse 2014; inequality.org 2015). Egy másik adat szerint a leggazdagabbak egy százalékának tulajdonában áll a világ vagyonának közel fele (Credit Suisse 2014).

Ennek alapján jogos kérdés: mi történik a hasonló politikai, társadalmi, gazdasági berendezkedésű és jellegű kelet- és közép-európai térségekben, közte a Kárpát-medencei régiókban? Mi jellemző a vizsgált térség népességének jóléti mutatóira, illetve a térségek társadalmi egyenlőtlenségei regionális szintű alakulására? Megfigyelhetők-e hasonló koncentrációs folyamatok itt is, mint a fejlett nyugati modellek esetében? Tapasztalható-e felzárkózás, illetve közeledés a vizsgált különböző országok és régiók adatai között? Vagy éppen a diverzifikálódás, részben a közeledés, részben pedig a távolodás, a leszakadás a fő trend?

A tanulmány a válaszokat társadalomstatisztikai módszerek segítségével keresi: a Kárpát-medence poszt-socialista országait és azok régióit (hét magyar, négy szlovák, három román, egy szerb, egy ukrán, valamint a nyugati modellekkel való összehasonlítás biztosítása miatt egy osztrák NUTS 2 szintű régiót¹) elemzi. A Kárpát-medence – mint az elemzések földrajzi kerete – koherens gazdasági egységként létezett évszázadokon keresztül, amelynek országai történelmét, társadalmi és gazdasági folyamatait tekintve számos párhuzamosságot mutatnak. A tanulmány célja, hogy mind a hasonlóságokat, mind a főbb különbségeket bemutassa, azok ok-okozati összefüggéseit feltárja. A társadalmi jólét stiglitz-i dimenzióiból kiindulva néhány lényeges társadalmi jellegű muta-

tót vizsgál: a jövedelmet, az anyagi deprivációs szinteket, a szegénységi kockázatokat, az iskolázottságot, a munkanélküliséget, az egészséget országos és regionális léptékekben, sőt rangsorolja, egyben tipizálja azokat.²

A társadalmi térbeli különbségek történeti meghatározottságai

A kelet-közép-európai rendszereket a szocializmusban a központosított, egypártrendszerre alapozott hatalmi berendezkedés, a redisztributív – vagyis a pénzügyi erőforrások újraelosztására épülő – társadalomirányítás mechanizmusai jellemezték. Ezek mellett a helyi (vállalati, területi) önállóság hiánya, a kizárólagos állami tulajdon, a negligált piaci viszonyok, a társadalmi részvétel, a civil szerveződések, mozgalmak kialakulatlansága, de nem utolsósorban a „puha” és a „kemény” diktatúra jellegzetességei között lavírozó, az egyének mindennapi életére rátelepedő, félelmet keltő pártállami jelenlét, a szólásszabadság hiánya is. A létező szocialista rendszerek hosszú ideig eltakarták, eltitkolták a különböző társadalmi problémákat és az egyenlőtlenségeket. A munkanélküliséget „kapun belül” tartották, a térbeli társadalmi polarizáció, a lakóhelyi szegregáció tényét vitatták, azt az új lakótelep-fejlesztésekkel, az egyformán kis lakások építésével akarták megoldani. A társadalmi egyenlőtlenségek eltussolását (közte az állampárt politikai, hatalmi céljainak pénzügyi bázisát) szolgálták a homogén munkabérek, a homogénnek mondott és vélt új ipari városfejlesztések, a sajtó és a média által közölt egy típusú ideológiák is. Természetesen a történelmi hasonlóságok mellett számos, a jóllétet befolyásoló különbség is megjelent. Elég csak a különutas jugoszláv szocializmusra gondolni, ahol már az 1950-es évektől Európa több országai felé nyitottak, majd mind a KGST-vel, mind Nyugat-Európa kapitalista országaival kereskedtek. A '70-es évektől engedélyezték a külföldi (főként németországi, ausztriai) munkavállalást, így a hazautalások nagymértékben javították a lakosság jóllétének szintjét, biztosították megélhetését. Szintén megemlítendő a magyarországi ún. második gazdaság konjunktúrája és az ebből származó többletbevételek, amelyek nagyban hozzájárultak a „gulyáskommunizmus” kialakulásához, tehát a szocialista berendezkedés ellenére viszonylagos jóllét jellemezte az életszínvonalat. Úgy szintén különbözik Románia esete, ahol az 1980-as évekig egyértelműen növekedett a lakosság megelégedettségének szintje, nőttek a háztartások fogyasztásai, csökkent a város-vidék ellentét, azonban a Ceaușescu regnálásának utolsó tíz évét jellemző autarkiaira törekvés, a külföldi kölcsönök visszafizetésének preferenciája aláasta a gazdasági fejlesztések és a társadalmi jóllét megerősítése irányába tett törekvéseket.

Az államszocialista rendszerek az európai típusú területi fejlődési folyamatokat is akadályozták, az erőltetett szocialista iparosítás koncepciója, az

iparfejlesztések kiemelt előnyei, az infrastrukturális fejlesztések hátrányai a történelmi múlt, a korábbi időszakok területi egyenlőtlenségeit növelték: a városok és a vidéki térségek közötti társadalmi, gazdasági és infrastrukturális polarizáció szinte minden országban jellemző volt.

Az 1989-ben, 1990-ben kibontakozó társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozás, a globalizáció, a külföldi működő tőke területválasztási stratégiái tovább élesítették a történetileg szerveződött területi szakadékokat. A külföldi működő tőkét, a multinacionális nagyvállalatokat a fejlett centrumtérsegek, a regionálisan fejlettebb térségek nagyobb városai vonzották (Kiss 2015). Ezek máig is érvényes következményei: a gazdasági potenciál, valamint a különböző intézmények, szolgáltatások nagyvárosi koncentrációi, de a városcentrumok és a városi környékek, a különböző várostípusok közötti fejlettségbeli egyenlőtlenségek, a nagy és a kisebb városok, az ipari térségek, de főként a nagyvárosi térségek és a vidéki területek közötti polarizációs folyamatok, sőt a területi szegregációs hatások is. Jellemző a szakképzett, magas jövedelmű társadalmi csoportok fejlettebb, a szakképzetlenebb, alacsony jövedelmű rétegek kedvezőtlenebb adottságú területi elhelyezkedése, a területi és a társadalmi hátrányok halmozódása.

A különböző kutatások szerint a kelet-közép-európai országok mindegyikében – közte a vizsgált Kárpát-medencei országokban is – a magas társadalmi státuszú, képzettebb, magasabb jövedelmű társadalmi csoportok inkább a városokban, nagyvárosokban (azok előkelőbb belvárosi negyedeiben), az alacsonyabb társadalmi státuszúak főként az ipari válságtérsegekben, de elsősorban a hátrányos helyzetű vidéki falusi térségekben helyezkednek el (Gajdos 2008; Szirmai 2009, 2015; Timár, Kovács, Várad 2015). A területi társadalmi elhelyezkedés folyamatai komoly hatással vannak (lehetnek) a társadalmi jóllét alakulására: a magyar nagyvárostérségi, illetve hátrányos helyzetű vidéki térségek kutatása szerint a területi és társadalmi jóllét-egyenlőtlenségi rendszerek között szignifikáns a kapcsolat. A társadalmi jóllét mért dimenziói követik a térbeli centrum-periféria modell hierarchikus fejlettségi szintjeit, a jóllét a legmagasabb a nagyobb városokban (azok belvárosaiban) és legkedvezőtlenebb a vidéki térségekben (lásd részletesen Szirmai 2015).

A társadalmi jóllét differenciáltságai a Kárpát-medence régióiban

A jövedelmi egyenlőtlenségek

A kelet- és kelet-közép-európai országokban az 1989-es évben, illetve az 1990-es évek elején kezdődött társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozás, a pi-

acgazdaság kialakulása, az európai uniós csatlakozás és az annak előkészítésével is összefüggő támogatási rendszerek (Szerbia és Ukrajna kivételt képez) megerősítették a gazdasági és jövedelmi felzárkózás lehetőségeit. A reálfolyamatok azonban csupán részleges eredményeket hoztak: a felzárkózás a várakozásokhoz képest lényegesen lassabban és igen nagy különbségekkel játszódott le. A legfrissebb kutatások szerint például Szlovákia, de Lengyelország is sokkal sikeresebben valósította meg a jövedelmi felzárkózást, mint Magyarország vagy Románia. Többek között ezt bizonyítja, hogy a háztartási jövedelmek 2005 és 2013 között a leggyorsabban Szlovákiában és a legkevésbé Magyarországon nőttek (Szivós 2014).

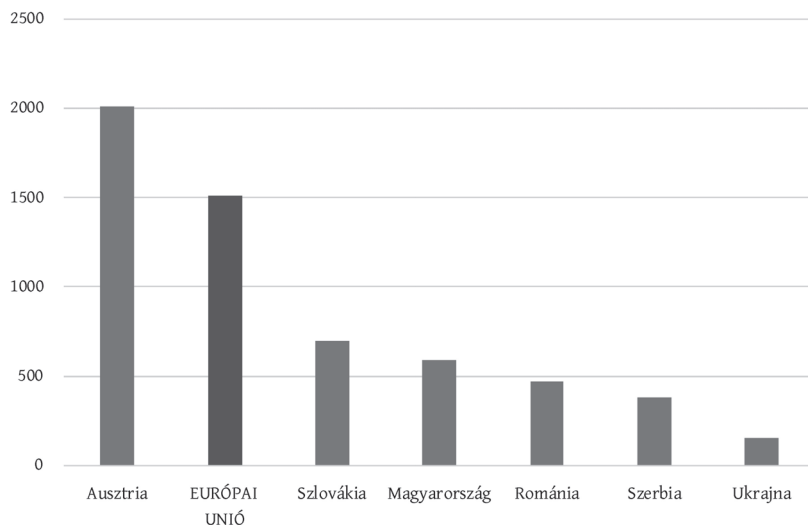
Ezeket a különbségeket a történeti és gazdasági adottságok (közte a GDP) eltérései, az urbanizációs jellegzetességek, a globalizációs folyamatok hatásai, az azokhoz való adaptációs sajátosságok, a termelékenység, valamint foglalkoztatottsági tényezők, az Európai Unióhoz tartozás, illetve a csatlakozás időpontjai (az azzal összefüggő várakozások), végül, de nem utolsósorban az európai kohéziós politikák működési zavarai okozzák. Jóllehet az Európai Unió számos olyan stratégiai döntést hozott, amelyek a területi egyenlőtlenségek enyhítését célozták, ezek azonban többnyire sikertelenek voltak (Horváth 2004, 2015c). Az Európai Bizottság kohéziós jelentései (például az 1996-os és 2004-es) több ízben is megállapítják, hogy a strukturális politikai intézkedések ellenére a régiók közötti különbségek lényegében változatlanok maradtak (Horváth 2004).

1990 után a piacgazdasági átmenet, majd a globális gazdasági hatások erősödése a vizsgált posztszocialista országokban (és Ausztriában is) felerősítették a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Éleződtek a különbségek a globális gazdaságból, a modernizációból profitálók és az abból kimaradók között (Medgyesi, Tóth 2012).

Az 1. ábra tanúsága szerint az átlagos nettó jövedelmek színvonala jól tükrözi a vizsgált országok közötti fejlettségbeli differenciákat és a lemaradás mértékeit.³ A vizsgált országokban az átlagos nettó jövedelmek különböző mértékben bár, de elmaradnak mind az uniós átlagtól, mind pedig a fejlett Ausztria jövedelemszintjétől. Románia és Szerbia nettó jövedelemszintje csupán töredéke az uniós átlagnak, de még a szlovák vagy a magyar helyzet sem mutat lényegesen kedvezőbb képet.

2009 és 2012 között Magyarországon is jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Az egy főre jutó jövedelmek legfelső és legalsó jövedelmi deciliseinek aránya 7,2-ről 9,0-ra emelkedett. Eközben a legalsó tized részesedése az összes jövedelemből 3,1%-ról 2,5%-ra csökkent, a legfelső decilis részesedése – jóllehet nem nagy mértékben, de – növekedett. A jövedelemeloszlást jellemző valamennyi mutató (közte a Gini-együttható) növekedést jelzett. A magyar társadalomban több szempontból is polarizációs folyamat zajlik. Az utóbbi években a felsőbb társadalmi szegmensbe tartozók száma, aránya jelentősen csökkent, a középosztály leszakadása pedig erősödött, mind a mai napig nem alakult ki a modernizáció

1. ábra: Az átlagos nettó jövedelmek az Európai Unióban és a vizsgált országokban (2014, euró)
Average net income in the EU and in the analyzed countries (2014; euro)

Adatok forrása: Eurostat.

szempontjából létfontosságú széles középosztály, miközben a szegények aránya növekedett (Kolosi 2000; Osztálylétszám 2014).

Fontos megemlíteni a vizsgált összes posztszocialista állam (kivéve Ausztria) esetében a külföldi munkavállalás jelentőségének növekedését, amely enyhít(het)i az adott ország kedvezőtlen jövedelmi, megélhetési helyzetét. Legnagyobb arányban Romániából költöztek nyugatabbi országokba magasabb jövedelmek, jobb társadalmi presztízs reményében, ezzel egy időben súlyosbodó demográfiai krízist okozva a román ellátórendszereknek. Jelenleg a románok 12%-a (azaz 3 millió fő) dolgozik az ország határain kívül, ez az érték az Európai Unió tagállamai közül Bulgáriával egyetemben listavezető (Dewsbury 2012). A magyar, szlovákiai és szerbiai eset hasonló, évről évre növekvő számban hagyják el munkavállalás céljából ideiglenesen vagy örökre az országokat. Magyarországról 1989 óta 450 000 fő (a lakosság 4,5%-a), Szlovákiából 250 000 fő (a lakosság 4,6%-a), míg Szerbiából 313 000 fő (a szerbiai lakosság 4,2%-a) költözött el hazájából (InSerbia Network Foundation 2015; Minarechová 2015; Zsuppán 2013). (Az ukránok külföldi munkavállalásának számszerűsítése az országot sújtó háborús konfliktus, a nagyszámú országon belüli és országot elhagyni kényszerülő menekült miatt lehetetlen feladat.)

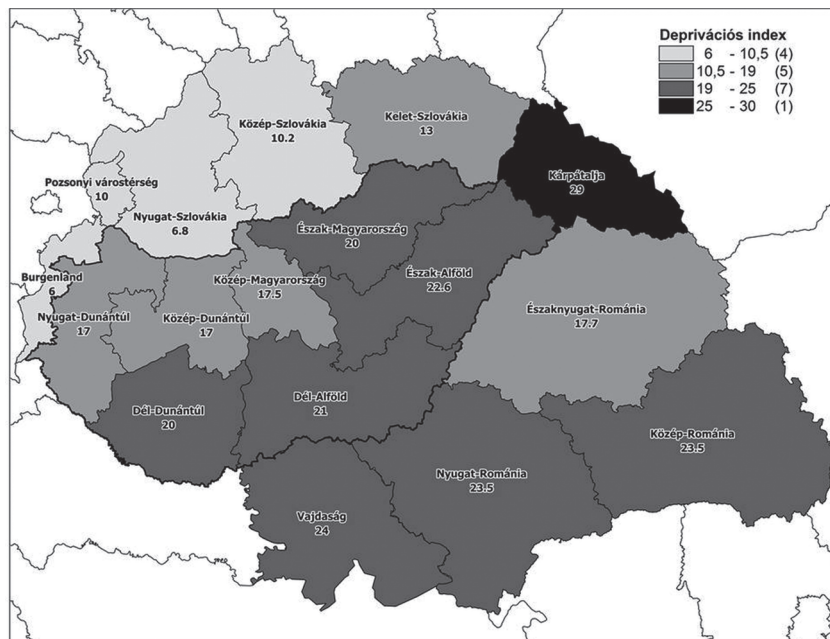
Kutatások bizonyítják, hogy a kivándorlás elsősorban a fiatalokat, a diplomásokat érinti, ők azok, akik a legnagyobb arányban vesznek részt a nyugatra irányuló migrációban, ez egyértelműen az anyaország vesztesége, amely gyengíti ezeknek az országoknak a gazdasági versenyképességét (Blaskó, Gödri 2016; Hárs 2012; Sik, Szeitl 2016). Habár országos szinten negatív folyamattal állunk

szemben, egyéni, családi szinten változatos képet kapunk, ha a hazautalások GDP-hez viszonyított arányát vizsgáljuk. Legnagyobb összeget a külföldi szerb és ukrán munkavállalók utalnak haza (a szerbiai GDP 9,2%-a, az ukrán 6,5%-a). Magyarországon (3,3%), Szlovákiában (2,5%) és Romániában (1,8%) is jelentős bevételi forrást jelentenek ezen összegek, így kisebb-nagyobb mértékben javítják a kedvezőtlen országos, illetve regionális statisztikák alapján vázolt képet.

Az anyagi depriváció problémái

A deprivációs index⁴ eredményei szerint jelentős különbségek feszülnek az Európai Unió fejlett centrumtertségei és a (fél)perifériák között. A 2014-es adatok alapján a depriváltak arányaiban négy csoport különíthető el. Az első Ausztria 3,6%-os aránnyal. A második csoport (az Európai Unió teljes lakosságának körében mért 9,1%-os arányt meghaladó) Szlovákia, ahol a vizsgált érték 9,9%. A harmadik csoportba került Magyarország, Románia és Szerbia (ez utóbbi esetben a deprivációs index az Európai Unió értékének 2,5-szerese). Ukrajna negyedikként a legrosszabb mutatóval bíró ország, itt a teljes lakosság 35,5%-a él anyagi nélkülözések közepette.

2. ábra: A deprivációs index értékei a Kárpát-medence régióiban (2014, %)
 Regions of the Carpathian Basin according to their deprivation index (2014; %)

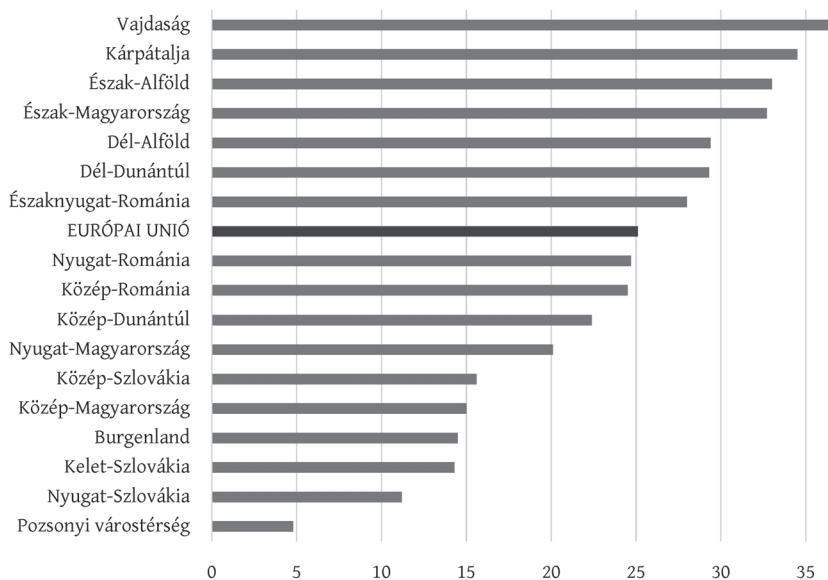
Készítette: Szélpál Melinda Eurostat- és Világbank-adatok alapján.

A depriváltak arányának regionális különbségei kissé más képet mutatnak: a vizsgált régiók öt csoportja különíthető el. Az első csoportban a depriváltak aránya az európai uniós átlag alatt marad: ide tartozik az osztrák Burgenland (6%) és Nyugat-Szlovákia (6,8%). A második csoport deprivációs indexeinek értéke az uniós átlaggal közel megegyezik, mint például a Pozsonyi várostérség (10%) és Közép-Szlovákia (10,2%). A harmadik csoport négy régiójának indexértéke már meghaladja az előbbieket és alacsonyabb 17%-nál. Ebben található a gazdaságilag kevésbé fejlett és társadalmi problémákkal érintett Kelet-Szlovákia és három magyar régió: Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és Közép-Magyarország. A negyedik csoportban a depriváltak aránya már az uniós átlag duplája (17 és 20% közötti). Ebben a csoportban egy román régió (Északnyugat-Románia) mellett három kelet-magyarországi régió is megtalálható. Az utolsó, ötödik régiócsoportban a nagyon magas, 20% feletti deprivációs értékkel rendelkező régiók vannak: az Észak-alföldi régió, valamint két román (Nyugat- és Közép-Románia), a szerb Vajdaság és Kárpátalja (2. ábra).

A szegénység jellemzői

A Kárpát-medence régióiban a szegénység területi mintázata nagyjából, de nem egyértelműen korrelál a gazdasági fejlettséggel. Leginkább a rurális térségekben, a belső perifériákon, az ipari válságövezetekben, a magas arányban deprivált lakossággal és kisebbségi csoporthoz tartozóval (pl. románok) jellemezhető térségekben idült probléma. A nyugat-keleti lejtő, valamint a centrum-periféria reláció érvényesül, ennek értelmében az elhanyagolható társadalmi-gazdasági különbségekkel rendelkező Ausztriában, valamint Szlovákia és Magyarország nyugati térségeiben legkedvezőbb a helyzet, azaz uniós átlag alatti a szegénységi kockázatban élők, a depriváltak, a relatív és/vagy abszolút szegények aránya. Kelet, délkelet felé haladva egyre súlyosabb gondot okoz a szegénység, Nyugat-Románia lakosságának csaknem negyede, míg az elmaradott kelet- és északkelet-magyarországi társadalmak 26–29%-a él szegénységi kockázatban. A vajdasági helyzet az uniós átlag alatti szerb állapotokhoz képest kedvezőbb, viszont a kárpátaljai lakosság gyorsan romló tendenciájú és tartósan fennálló elszegényedése példa nélküli a vizsgált makrotérségben. A témakör mélyebb feltárása érdekében az emberi szegénységi mutatót⁵ elemeztük (3. ábra). A komplex indikátor alapján az Európai Unió átlagához, illetve egymáshoz viszonyítva négy régiócsoport különíthető el. Az európai uniós érték alatti, legalacsonyabb humán szegénységi mutatókkal a pozsonyi és nyugat-szlovákiai régiók, majd Burgenland és Közép-Magyarország, illetve Közép- és Kelet-Szlovákia jellemezhetőek. Ez is bizonyítja, hogy a szlovák felzárkóztatási programok sikerrel végződtek, ugyanis látványos különbségek a lakosság elszegényedése, a szegények aránya terén nem érzékelhetők. Az uniós átlaggal megegyező vagy ahhoz közelítő második csoportba került a két ro-

3. ábra: Az emberi szegénységi mutató a vizsgált Kárpát-medencei régiókban (2011, %)
 Human Poverty Index in the analyzed regions (2011; %)

Adatok forrása: Eurostat, Knoema.

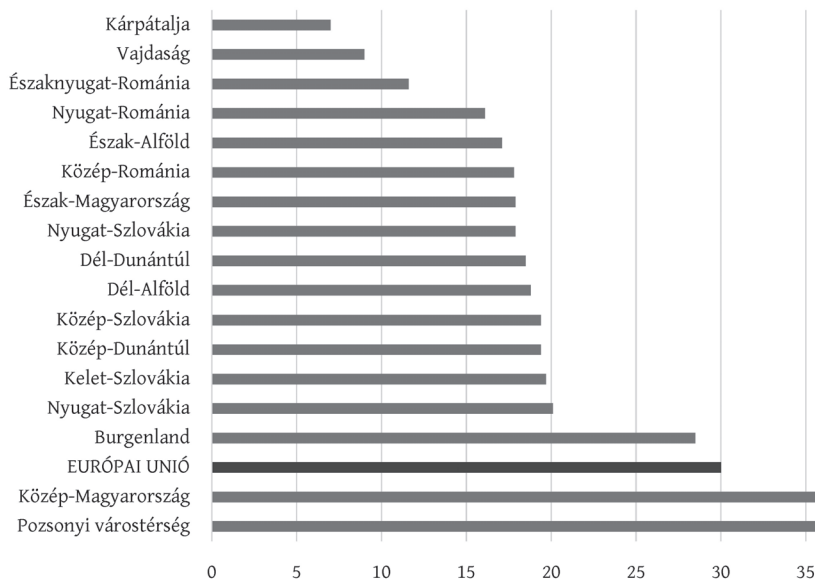
mániai régió (Nyugat- és Közép-Románia), Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl. A többi vizsgált Kárpát-medencei régióban (egy román és a többi magyar régió eseteiben) a mutató értékei az uniós átlagot meghaladják. Ez az érték a legmagasabb az Észak-alföldi és az Észak-magyarországi régiókban, a Vajdaságban és Kárpátalján.

Az iskolázottság egyenlőtlenségei

A társadalmi haladásnak, egy ország fejlettségének, társadalmi versenyképességének lényeges feltétele a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. 2015-ben az EU 28 tagállamában a 30–34 éves korosztály 38,7%-a rendelkezett diplomával. Ausztria értékei megegyeznek az EU-s átlaggal, ezt követi Magyarország (34,3%), majd Szlovákia (28,4%). Az EU-s átlagtól jelentősen elmaradnak a román (25,6%) és a csatlakozásra váró szerb (23%), valamint az ukrán (22%) adatok. Ha regionális összehasonlításban nézzük, akkor az európai uniós átlagot csak két metropolisztérség (a pozsonyi és a közép-magyarországi) értékei haladják meg.

A diplomások arányának regionális differenciáltságaiban szintén négy nagy csoport különíthető el (4. ábra): az első az EU-átlagnál is jobb diplomás arányú térségek (Pozsony, Közép-Magyarország), ahol az adott ország felsőoktatási intézményeinek több mint fele található. A második csoportban az EU át-

4. ábra: A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25–64 éves korosztályban (2015, %)
 Proportion of 25–64 year-olds having a diploma or other equivalent HEI certificate (2015; %)

Adatok forrása: Eurostat, Knoema.

lagával megegyező értékkel Burgenland található. A harmadik csoport a Nyugat-Dunántúltól az Észak-Alföldig terjed. A negyedik csoportot a Kárpát-medence leginkább leszakadó térségei alkotják.

A középmezőny kiegyenlítettége akár meglepő is lehet, hiszen a térségek gazdasági adottságai igen eltérőek, számos esetben kifejezetten fejletlen térségekkel. A magarázatot a magas szintű kutatás-fejlesztési potenciál, az oktatási és kutatási intézmények jelenléte adja. Példa lehet erre a gazdasági és társadalmi problémákkal, közte magas munkanélküliséggel is sújtott Kelet-Szlovákia, ahol számos kutatóintézet működik: közte a Szlovák Tudományos Akadémia nyolc intézete, továbbá itt található a Kassai Egyetem, amely a szlovák felsőoktatás egyik központja 29,3 ezer hallgatójával (Horváth 2015b). Hasonló okokra vezethető vissza a diplomások „közepes” aránya a szintén súlyos gazdasági problémákkal küzdő és egyre inkább leszakadó Dél-alföldi régióban, ahol a Szegedi Tudományegyetem és a hozzá kapcsolódó kutatóhelyek adnak munkahelyet és megélhetést a diplomás, képzetesebb társadalmi csoportoknak, de a nyugat-romániai régiók hasonló adatai mögött is a nagyvárosok (Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár, Szatmárnémeti rangos felsőoktatási intézményei és K+F+I-egységei állnak.

A szerbiai Vajdaságban és Kárpátalján legalacsonyabb a diplomások aránya: az érték meg sem közelíti az európai uniós átlagot, noha Vajdaságban koncentrálódik a legtöbb diplomás a belgrádi régió után (Horváth 2015b).

A munkanélküliség problémái

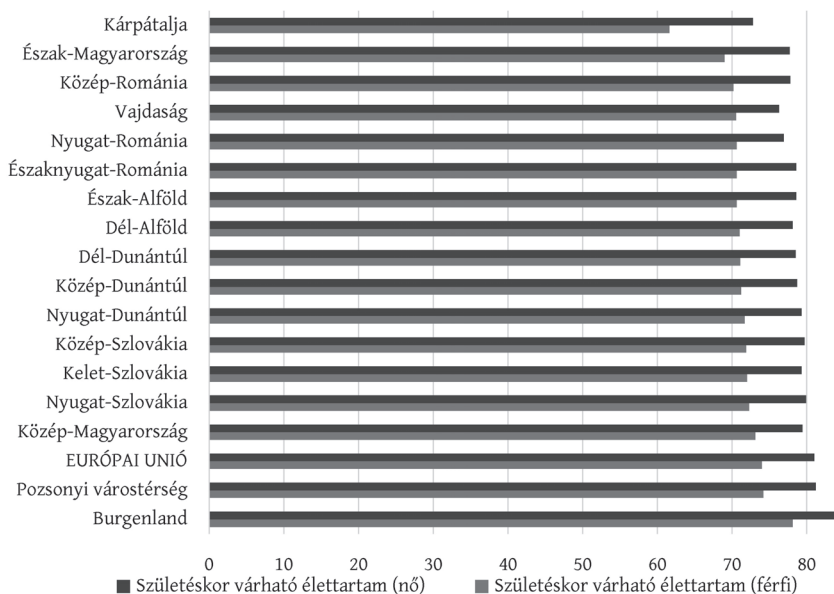
A munkanélküliség országok szerinti sorrendje eltér a korábbi mutatók sorrendjétől. 2014-ben az Európai Unió munkanélküliségi rátája 10,2% volt. Ennél alacsonyabb az érték Ausztriában: 5%. Ez az osztrák gazdaság stabil működését mutatja. A szintén alacsonyabb román érték (6,8%) magyarázata nem az ország fejlettsége, hanem éppen a fejletlensége, pontosabban a román állampolgárok növekvő arányú külföldi munkavállalása. Az uniós átlag alatti magyar munkanélküliségi ráta mögött szintén nem a gazdaság dinamizmusa, hanem a 2011-ben bevezetett közmunkaprogram⁶ található. A szlovák adat akár meglepő is lehet, kiváltképp, ha a korábbiakban leírt kedvező pozíciókra gondolunk. Szlovákia munkanélküliségi rátája az uniós átlag feletti, 13,2%, ami a történeti okokon túl főként az ország eurózónához való csatlakozását követő gazdasági visszaeséssel magyarázható. A két, unión kívüli országban az uniós átlag duplája, azaz 20% feletti a munkanélküliségi ráta: Szerbiában 20% és Ukrajnában 23%.

A munkanélküliségi ráta regionális jellemzői alapján négy régiócsoporthat el. Az első csoportban azok a régiók találhatóak, amelyekben a munkanélküliségi ráta különböző mértékben bár, de meghaladja az uniós átlagot. Ide három szlovák (Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákia), egy szerb (Vajdaság), egy ukrán (Kárpátalja) és egy magyar régió (Észak-Alföld) tartozik. A második csoportba az uniós átlagnál csak néhány százalékkal alacsonyabb munkanélküliségi rátájú régiók kerültek (az Észak-magyarországi, a Dél-dunántúli, a Dél-alföldi régiók), valamint Nyugat- és Közép-Románia. A harmadik csoportban találni a két fővárosi régiót (a budapestit és a pozsonyit) valamint a Közép-dunántúli régiót. A negyedik csoportban a legalacsonyabb munkanélküliségű rátával jellemezhető régiók, Nyugat-Dunántúl és Északnyugat-Románia találhatók.

Az egészségi állapot egyenlőtlenségei

A vizsgált NUTS 2-es régiókban az egészségügyenlőtlenségek indikátorai (születéskor várható élettartam, nyers születési és halálozási arányszám, gyermekhalandóság, daganatos megbetegedések száma, alkohollal, droggal, dohányzással kapcsolatba hozható halálesetek száma, diabéteszben szenvedők száma stb.) alapján (5. ábra) egyértelműen kirajzolódik a nyugat-keleti lejtő, a centrum-periféria dichotómia, a városi és rurális terek közötti különbség (Berki, Halász 2015; Uzzoli 2006). A vizsgált térségek közül Burgenland szerepel a legelölkelőbb helyen. A régióban fejlett az egészségügyi ellátórendszer, az állam erős szociális hálójá, számos jólléti beavatkozása következtében a gyermekhalandóság elhanyagolható, alacsony a nyers halálozási ráta értéke, azonban a születések száma a gyors ütemben elöregedő, alacsony gyermekvállalási kedvű európai lakosságra jellemző trendeket mutatja. Szlovákiában is egyértelműen látszik a nyugat-keleti ellentét. A főváros környéki régió lakosságának születéskor várható élet-

5. ábra: A születéskor várható élettartam a Kárpát-medence NUTS 2-es régióiban (2013, év)
Life expectancy at birth in all NUTS 2 regions in the Carpathian Basin (2013; in year)

Adatok forrása: Világbank, Eurostat, Knoema.

tartama kiemelkedő (Rosicova et al. 2011), kedvező a mortalitási és morbiditási helyzet, amely az EU átlagánál is jobb. Ezzel szemben a többi szlovák régió lakosságának egészségi állapota kedvezőtlenebb, bár az országon belüli egészség-egyenlőtlenségek nem kirívóak. A magyar régiók egészség-egyenlőtlenségei terén egyértelmű a nyugat-kelet differencia – természetesen a Közép-magyarországi régió kivételt képez. A vizsgált térségek lakosságának születéskor várható élettartalma nagyjából azonos, csupán az észak-magyarországi térség marad el ettől látványosan. Itt az átlagos várható életkor egyrészt a legalacsonyabb, másrészt a férfiak és nők közötti különbség is növekszik. Ennek hátterében az elégtelen szociális helyzet, a dezindusztrializáció miatti megnövekedett munkanélküliség és kilátástalanság, a roma lakosság magas aránya, a számos település szegregátumaiban elégtelen higiéniai állapotok, a társadalmi devianciák egyre gyakoribb megjelenése, valamint az egészségkárosító életforma áll. Románia a várható élettartam tükrében az unióban a sereghajtók közé tartozik. Közel 10 év a különbség az EU leghosszabb születéskor várható élettartamával rendelkező svéd (81,6 év) és ír (81 év), valamint a román (73,8 év) lakosság adatai között. Még aggasztóbb a kép, ha a regionális szinten vizsgálódunk; az ország fejlett és alulfejlett térségei között 2,1 év a különbség. Kárpát-medencei összehasonlításban így a román helyzet kifejezetten szomorú képet nyújt, ugyanis az ország gazdaságilag viszonylag fejlett nyugati régiói is az egészségügyi ranglétra legvégén helyezkednek el. Szerbiában a születéskor vár-

ható élettartam 75 év, és itt a legkiélezettebbek az országon belüli egészség-egyenlőtlenségek. A belgrádi városkörnyék mellett Vajdaság lakossága jellemezhető a legpozitívabb egészségi állapottal, és ez az egyetlen régió, ahol a népességszám természetes növekedéséhez megfelelő az egyensúly a születési és halálozási arányszámok között. A kedvező érték azonban elfedi az intraregionális szélsőségeket: ezt alátámasztja, hogy a nagyarányú roma népességgel rendelkező, rossz szociális körülmények között élő lakosság átlagosan csak 45 évig él. A kárpátaljai térségben a legrosszabb a helyzet, 67,2 év a születéskor várható élettartam, ezen felül itt a leglátványosabb a nők és férfiak közötti különbség. A helyzetet nagyban súlyosbítja a begyűrűző és súlyosbodó gazdasági válság, az ukrán-orosz háború miatti kilátástalanság, a lakosság emigrációja, a férfiak (családfenntartók) sorozása, az elégtelen (köz)egészségügyi helyzet, a szociális háló megnyirbálása, az orvoshiány, a gyógyszerhiány, az alultápláltság és a rossz egészségmagatartás.

A társadalmi jóllét regionális egyenlőtlenségrendszerei

A társadalmi jóllét különböző dimenzióinak a vizsgálatából jól láthatóak a térbeli egyenlőtlenségek rendszerei: egyrészt az országos szintű, másrészt a belső regionális polarizáltság, főként a fejlettebb nyugati és a fejletlenebb keleti, délkeleti országrészek között, valamint a centrum és a periféria megosztottsága. A tanulmány által elemzett szlovák adatok, de a kapcsolódó szakirodalmak szerint is 1989 után éles területi társadalmi polarizáció jött létre az unió centrumtérségéhez legközelebbi, legnagyobb gazdasági súllyal bíró nyugati országrészei és a szegényebb délkeleti térségei között. Az északi, illetve nyugati urbanizáltabb, magasabb gazdasági, társadalmi és kulturális potenciállal bíró térségekhez képest jelentős mértékben marginalizálódtak (többek között a társadalmi kirekesztés hatásaira is) a déli és a keleti országrészek kevésbé urbanizáltabb részei, a kisebb falvak (Gajdos 2008).

A román adatok és a szakirodalmi elemzések hasonló trendekre mutatnak rá: az egalitáriánus szocializmus homogén, egyben szegény társadalmat hozott létre (Precupetu, Precupetu 2013). A rendszerváltás, a dezindusztrializáció, a piaci társadalomra és gazdaságra való átállás, a reálbérek drasztikus csökkenése (ez 1996-ban az 1990-es bérszínvonal 56,2%-a volt) tovább élezte az egyenlőtlenségeket: a mai Románia az Európai Unió legszegényebb országai között található (Precupetu, Preoteasa, Vlase 2015). A privatizáció, a korrupció nagy egyéni vagyont hozott egy kis létszámú elit számára. A mezőgazdasági privatizáció, a fragmentált kisbirtokok, az ipari átalakulás, a nagyvállalatok tönkremenetele miatt tömegek (különösképpen a fiatalok és az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők) váltak munkanélkülivé. (A munkanélküliségi ráta 1995-ben 9,5% volt, 2011-ben 7,5%.) A romániai vidéki szegénység mindig jóval magasabb volt,

mint a városi szegénység, ezért is a vidéki népességből igen sokan indultak a nagyobb városok felé (legújában külföldre). A város és a vidék közötti különbség folyamatosan mélyül (Precupetu, Precupetu 2013).

A szerb elemzésekből még súlyosabb egyenlőtlenségekre derült fény: a késleltetett rendszerváltás, a piaci viszonyok kiépülésének az elmaradottsága felerősítették a korábbi térbeli polarizáltságot, főként az ország északi és déli térségei, a városok és falvak között. A különbségek különösképpen 2001 és 2010 között erősödtek (Winkler 2012). A kedvezőtlen folyamatok (közte az alacsony GDP) főként a keleti országrészek periferikus térségeit sújtják (Mijačić, Paunović 2011).

Érdekes egyenlőtlenségi mintázatot sejtet Ukrajna. Itt nem mutatható ki a nyugat-keleti fejlettségi lejtő, ugyanis a többségében oroszok által lakott kelet-ukrajnai térség – főként a nagyvárosi agglomerációi – jellemezhetőek a legkedvezőbb társadalmi és gazdasági mutatókkal (Karácsonyi, Mezentsev, Pidgrusnyi, Dövényi 2014). A globális pénzügyi válság azonban kiegyenlítő hatással bírt, mivel kifejezetten ezeken a térségeket érintette. Kárpátalja a közepesen fejlett ukrán rajonok csoportját gazdagítja, ahol a jelentősebb városok kiemelkedő gazdasági súllyal és viszonylag magas jólléttel, míg a (hegy)vidéki terek látványosabb elmaradottsággal jellemezhetőek. Az orosz-ukrán konfliktus általánosságban elszegényedést, kilátástalanságot és a legalsóbb jövedelmi decilisbe tartozók helyzetének egyértelmű romlását hozta.

A társadalmi jóllét különböző dimenzióinak a vizsgálatából a területi koncentráció trendjei is kiderülnek: a fejlett térségek fejlődésének dinamizálódása, a leszakadók növekvő hátrányai. A fejlett térségek között kiemelkedő a fővárosi terek előnyeinek fokozatos növekedése. A szlovák eseteket elemző munkákból jól látható Pozsony előnyös pozíciója az ország többi régiójához képest. Gajdos (2005, 2008) szerint ez a multinacionális cégeknek, Pozsony esetében például a Volkswagen fővárosi jelenlétének, gazdasági potenciált is növelő szerepének köszönhető. A román fővárosi térség, Bukarest gazdasági helyzete szintén jóval kedvezőbb, mint a keleti, az északkeleti, illetve a délkeleti régióké (Precupetu, Precupetu 2013). A magyar fővárosi térség hasonlóan kiemelkedő pozíciót foglal el: az országban megtermelt GDP közel 40%-át itt állítják elő, az ország felsőoktatási hallgatóinak 60%-a itt tanul. A magyar nagyvárosi térségeket elemző összehasonlító kutatások szerint 2005 és 2014 között erőteljesen növekedett a társadalmi és a gazdasági polarizáció a budapesti és a vidéki nagyvárostérségek között (Schuchmann, Váradi 2015). A fővároshoz képest a vidéki nagyvárosoknak nagyobb a népességvesztése, erőteljesebb az elvándorlás, részben a gazdaság korábbihoz képest is jelentősebb budapesti koncentrációja, részben a vidéki nagyvárosi szuburbanizációs folyamatok miatt (Schuchmann 2015). A budapesti térség munkanélküliségi rátája is kisebb, mint a vidéki nagyvárosoké. Horváth Gyula (2015a) véleménye szerint a nagyvárosok esetében regisztrált visszaesés rontja a globális versenyben való részvétel esélyeit.

Összegzés

Ez a tanulmány a Kárpát-medence posztszocialista országainak, illetve az árnyaltabb eredmények végett NUTS 2-es térségeinek a jólléttel összefüggő problémáit és területi egyenlőtlenségeit elemezte. A cél annak a feltárása volt, hogy a kelet-közép-európai térség e sajátos gazdasági egységének népessége milyen jóléti viszonyok között él, illetve hogy a medence térségeit milyen egyenlőtlenségek szabdalják, és azokat hogyan befolyásolják a történeti örökségek, a szocialista rezsimek örökségei, a társadalmi és politikai rendszerváltás, a piacgazdaságra való áttérés.

A szakirodalmi elemzések alapján nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medencében található államok számos jellemzője közös: hasonlóak fejlődéstörténeti sajátosságai és hasonlóak a fejlett nyugat-európai országokhoz képest leértékeltebb társadalmi, gazdasági, urbanizációs fejlődési modell következményei is (Enyedi 2011). Továbbá a szocialista viszonyok közötti lét (az erős állami jelenlét, a piaci viszonyok hiánya) és annak máig tartó konzekvenciái, majd az 1989-ben, 1990-ben kibontakozott társadalmi, gazdasági és politikai rendszerváltások és azok hatásai is közösek. Hasonlóak az európai uniós csatlakozás, illetve annak az előkészületeivel kapcsolatos következmények, a globális gazdaságba történő integrációt követő mechanizmusok szintén. A megnövekedett társadalmi feszültségek, a jóléti problémák, az erős társadalmi, jövedelmi, képzettségi polarizáció, az elszegényedés, valamint a regionális egyenlőtlenségek is közös jellegzetességek.

Eközben nyilvánvalóak a különbségek: az egyes országok fejlődéstörténeti sajátosságai, a szocialista modellek szerveződésének, illetve érvényesülésének a specifikumai, az európai uniós csatlakozás időpontbeli különbségei (vagy az integráció várható időpontja Szerbia esetében), a globális tőke megjelenésének országos és regionális differenciái. A nemzetgazdaságok adottságai, a civil társadalmi jellemzők és a kulturális adottságok pedig sajátos fejlődési utakat, jellegzetes jóléti problémákat és területi egyenlőtlenségeket okoznak. A társadalomstatistikai elemzésekből a következő jelentősebb trendek láthatóak:

1. Kiderültek az országok közötti hierarchikus különbségek: a fejlett, nyugati fejlődési modell szerinti osztrák régió szinte minden vizsgált dimenzió esetében érvényesülő általános fejlettségbeli előnyei, a többiek hátrányosabb pozíciói. Az osztrák régió adatait a szlovák, a magyar, a román, a szerb és végül az ukrán régiók követték.
2. Megnyilvánultak az egyes országok belső regionális sajátosságai, a történeti adottságok, a fejlődéstörténeti körülmények, a mai strukturális és egyéb mechanizmusok hatásai. Ezen belül világossá váltak a különböző országok azonos fejlettségi szintekkel rendelkező régiói esetében a közeledés jelei. Egyrészt a különböző országok fejlettebb régiói között hasonlóság tapasztalható: a vizsgált jóléti dimenziókban a különböző országok fejlettebb centrumtárségei (fővárosa és régióközpontjai), illetve az egyes országok fejlettebb (az EU-átlaghoz közeledő vagy azt meghaladó) nyugati térségei-

nek az értékei (az általunk vizsgált időpontokban) hasonlítanak egymásra. Másrészt az országok fejletlenebb régióinak az összevetésekor ugyanez a trend látszik: a vizsgált jóléti dimenziók esetében az egyes országok fejletlenebb periferikus térségeinek értékei szintén hasonlítanak egymásra.

A hasonlóság, vagy másképpen az egy időrendben lezajló közeledés mértékét a fejlettebb és a fejletlenebb régiók között csak további, differenciáltabb elemzésekkel, átfogó, empirikus kutatással lehet tisztázni.

Jegyzetek

- 1 A vizsgált régiók a következők: Ausztria: Burgenland; Magyarország: Nyugati-dunántúli, Közép-dunántúli, Dél-dunántúli, Közép-magyarországi, Dél-alföldi, Észak-alföldi, Észak-magyarországi régiók; Románia: Nord Vest (Északnyugat-Románia), Vest (Nyugat-Románia), Centru (Közép-Románia); Szerbia: Vojvodina (Vajdaság); Szlovákia: Bratislavský kraj (Pozsonyi várostérség), Západné Slovensko (Nyugat-Szlovákia), Stredné Slovensko (Közép-Szlovákia), Východné Slovensko (Kelet-Szlovákia); Ukrajna: Zakarpattia Oblast (Kárpátalja).
- 2 A társadalmi jólét stiglitz fogalma nyolc tényezőt foglal magába: az anyagi életkörülményeket (ennek keretében a jövedelem, a fogyasztás és a vagyon mutatóit), az egészség, az oktatás, az egyéni aktivitások szempontjait (a munkát is beleértve), a politikai képviselet és a kormányzás, vagyis a politikai érdekvédelem mutatóit, a társadalmi és a személyes jellegű kapcsolatrendszerek összefüggéseit, a mai és a jövőbeni környezeti viszonyok és végül a gazdasági és a fizikai jellegű bizonytalanságok dimenzióit. Ezek közül ebben a tanulmányban a terjedelmi korlát miatt csak néhány, az adott tényezőt leginkább reprezentáló indikátort vizsgálunk (pl. iskolázottság: felsőfokú végzettségűek aránya; egészség: nők és férfiak születéskor várható élettartama).
- 3 Azoknál az ábránál, ahol a trend hasonló az itt megadotthoz, csak hivatkozni fogunk erre az ábrára.
- 4 A deprivációs index kilenc mutatóból álló komplex jelzőszám. Azon társadalmi csoportoknak az arányát mutatja, akiknek anyagi problémáik vannak a következő területeken. 1. havi számlák kifizetése, 2. a lakás kifizetése, 3. váratlan kiadások, 4. rendszeres hús-, hal-, gyümölcs-, zöldségfogyasztás, 5. egy hét nyaralás távol az otthontól, 6. személygépkocsi fenntartása, 7. mosógép nincs a lakásban, 8. színes tévé nincs a lakásban, 9. nem rendelkezik telefonnal.
- 5 Az emberi szegénységi mutatót (human poverty index) a HDI analógiájára dolgozta ki az ENSZ. Az index a szegénységet három indikátorból (születéskor várható élettartam, írástudatlanság és tiszta ivóvízhez való hozzáfutás, valamint a korukhoz képest alacsony súlyú gyermekek száma) képzett komplex mutatóval ábrázolja.
- 6 A közmunkaprogram 2011 előtt is létezett Magyarországon, de más rendszerben, és a létszámadatok is erőteljesen növekedtek az elmúlt években. A jelenlegi rendszer sok kritikát kap, elsősorban azért, mert nem kínál valós alternatívát azoknak, akik tartósan kiestek a munkaerőpiacról, és ahelyett, hogy segítené őket visszatérni oda, konzerválja a szegénységet és a hátrányos helyzetűek kiszolgáltatottságát (Timár, Kovács, Váradi 2015).

Irodalom

- Berki, M., Halász, L. (2015): Social well-being in the Hungarian metropolitan regions: An empirical application of the Stiglitz Report. *DEUROPE: Central European Journal of Tourism and Regional Development*, 2., 233–257.
- Blaskó Zs., Gödri I. (2016): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA KRTK KTI, Budapest, 59–68.
- Credit Suisse (2014): *Global wealth report 2014*. Credit Suisse, Zurich <http://www.nbr.co.nz/sites/default/files/credit-suisse-global-wealth-report-2014.pdf> (Letöltés: 2016. május 19.)
- Dewsbury, R. (2012): Romania's population falls by 12% as 3 million flock to richer European countries including Britain. *Mail Online*, április 11.
- Dogan, M. (2004): Introduction. Four hundred giant cities atop the world. *International Social Science Journal, Mega-cities*. 181., 347–361. <http://doi.org/cm2njz>
- Gajdos, P. (2005): Regional development in Slovakia – developmental trends and social-spatial impact. *Agricultural Economics*, 6., 257–263.
- Gajdos, P. (2008): Current state and development of regional disparities in Slovakia (with emphasis on underdeveloped regions). In: Gajdos, P. (2008): *Regional disparities in Central Europe*. Sociológický ústav Slovenská Akadémia Vied, Bratislava, 98–116.
- Enyedi, Gy. (2011): The stages of urban growth. In: Szirmai, V. (ed.): *Urban sprawl in Europe: Similarities or differences?* Aula, Budapest, 45–62.
- Hárs Á. (2012): Munkapiaci válságok, változások. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, Budapest, 159–190.
- Horváth Gy. (2004): Regionális egyenlőtlenségek Európában. *Magyar Tudomány*, 9., 962–978.
- Horváth, Gy. (2015a): *Spaces and places in Central and Eastern Europe*. Routledge, Oxford
- Horváth Gy. (2015b): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Horváth Gy. (2015c): Életkörülmények eltérő adottságú kistérségekben (könyvszemle). *Magyar Tudomány*, 7., 893–896.
- <http://inequality.org/inequalityrelated-reports/> (Letöltés: 2016. május 11.)
- InSerbia Network Foundation (2015): *2011 census of population: At least 313,411 Serbian citizens working abroad*. április 24.
- Karácsonyi, D., Mezentsev, K., Pidgrusnyi, G., Dövényi, Z. (2014): From global economic crisis to armed crisis: Changing regional inequalities in Ukraine. *Regional Statistics*, 2., 18–39. <http://doi.org/brv9>
- Kiss É. (2015): Közvetlen külföldi tőkebefektetések a Kárpát-medencében. In: Fábíán A. (szerk.): *Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 315–331.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Osiris, Budapest
- Kolossov, V., Loughlin, J. O. (2004): How Moscow is becoming a capitalist mega-city. *International Social Science Journal*, 181., 413–429. <http://doi.org/ctvhnx>
- Medgyesi M., Tóth I. Gy. (2012): A jövedelmi egyenlőtlenségek hosszú távú meghatározói Magyarországon. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, Budapest, 19–39.
- Mijačić, D., Paunović, B. (2011): Regional disparities in Serbia. *Economica Preduzeća*, 379–389.
- Minarechová, R. (2015): Many Slovaks still migrate for work. *The Slovak Spectator*, május 18.
- Osztálylétszám 2014 (2014): *A magyar társadalom szerkezete*. GfK, MTA TK, Budapest
- Precupetu, I., Precupetu, M. (2013): *Growing inequalities and their impacts in Romania*. GINI Country Report, Romania. <http://gini-research.org/system/uploads/441/original/Romania.pdf> (Letöltés: 2016. július 2.)
- Precupetu, I., Preoteasa, M., Vlase, I. (2015): Beyond poverty in Romania: An analysis of household. *Sociológia*, 3., 253–271.
- Rosicova, K. et al. (2011): Regional socioeconomic indicators and ethnicity as predictors of regional infant mortality rate in Slovakia. *International Journal of Public Health*, 5., 523–531. <http://doi.org/crdmxb>
- Schuchmann J., Váradí Zs. (2015): A magyar nagyváros-térségek társadalmi-demográfiai szerkezete. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé*. KJF, Székesfehérvár, 111–131.

- Schuchmann J. (2015): Nagyváros-térségi szuburbanizációs folyamatok és költözési trendek. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. KJF, Székesfehérvár, 131–147.
- Sik E., Szeitl B. (2016): Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA KRTK KTI, Budapest, 54–59.
- Stiglitz, J. E., Sen, A. Fitoussi, J. P. (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, Paris
- Stiglitz, J. E. (2012): *The price of inequality: How today's divided society endangers our future*. W.W. Norton, New York, London
- Szirmai V. (szerk.) (2009): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest
- Szirmai V. (szerk.) (2015): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. KJF, Székesfehérvár
- Szivós P. (2014): A magyar háztartások jövedelme és fogyasztása nemzetközi összehasonlításban: felzárkózás vagy leszakadás? In: Kolosi, T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. TÁRKI, Budapest, 51–63.
- Timár J., Kovács K., Váradi M. M. (2015): Jól-lét deficit a hátrányos helyzetű kistérségekben. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. KJF, Székesfehérvár, 269–285.
- Uzzoli A. (2006): A hazai egészségi állapot változásai 1990 után. In: *A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Winkler, A. (2012): Measuring regional inequality: an index of socio-economic pressure for Serbia. *Collection of Papers - Faculty of Geography at University of Belgrade*, 60., 81–102.
- Zsuppán, A. (2013): Why are so many Hungarians working in London? *Budapest Telegraph*, március 28.

Regionális kapacitásfejlesztés a Kárpát-medencében: A kutatási téma aktualitásáról és megjelenéséről Horváth Gyula munkásságában

Regional capacity building in the Carpathian Basin: Its actuality and relationship with the works of Gyula Horváth

FÁBIÁN ATTILA, TÓTH BALÁZS ISTVÁN,
FAZEKAS NIKOLETT

FÁBIÁN Attila: egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; dr.attila.fabian@gmail.com

TÓTH Balázs István: adjunktus, Nyugat-magyarországi Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; tothbalazsistvan@gmail.com

FAZEKAS Nikolett: PhD-hallgató, Nyugat-magyarországi Egyetem, Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; niki.fazekas@gmail.com

KULCSSZAVAK: regionális kapacitásépítés; kapacitásmérés; regionális rugalmasság; Kárpát-medence; Horváth Gyula

ABSZTRAKT: Jelen tanulmányban a regionális kapacitásfejlesztés néhány fontosabb vonatkozását mutatjuk be, valamint kiemeljük Horváth Gyula professzor néhány, a témakörhöz kapcsolódó megállapítását. A tanulmányban a regionális kapacitásokat a térségi fejlődés hajtóerőiként és térformáló funkcióként értelmezzük. Olvasatunkban a regionális kapacitásfejlesztés – az endogén jellegű területi fejlődéshez kapcsolódóan – a térségi erőforrások összhangjának megteremtésén alapszik. A Kárpát-medence térségeinek fejlődését befolyásoló főbb regionális kapacitásfejlesztési tendenciák közül elsősorban néhány negatív körülményre reflektálunk, így a regionális funkciók eltűnésére, a centrumtérségek súlyának konzerválódására, valamint a társadalom-irányítási hiányosságokra. A kapacitásméréssel összefüggésben külön részben foglalkozunk a témakör elméleti vonatkozásaiból adódó módszertani dilemmákkal és lehetőségekkel. A mérési korlátok feloldására néhány javaslatot fogalmazzunk meg, így a kapacitásépítést befolyásoló minőségi elemek akkurátusabb feltárását szorgalmazzuk. Végül, a témakör jövőbeni kutatási irányai kapcsán, a regionális kapacitásfejlesztés és a regionális rugalmasság – avagy a térségek gyors megújuló képességének ismérveivel foglalkozó témakör – néhány fontosabb összefüggését tárjuk az olvasó elé.

Attila FÁBIÁN: associate professor, Department of International and Regional Economics, Sándor Lámfalussy Faculty of Economics, University of West Hungary; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; dr.attila.fabian@gmail.com

Balázs István TÓTH: assistant professor, Department of International and Regional Economics, Sándor Lámfalussy Faculty of Economics, University of West Hungary; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; tothbalazsistvan@gmail.com

Nikolett FAZEKAS: PhD student, István Széchenyi Management and Organisation Sciences Doctoral School, University of West Hungary; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; niki.fazekas@gmail.com

KEYWORDS: regional capacity building; measuring regional capacities; regional resilience; Carpathian Basin; Gyula Horváth

ABSTRACT: Various aspects of 'regional capacity development' and 'regional capacity building' have gained considerable attention in recent years among scholars in regional science. The approach became popular due to regional adaptation of endogenous growth theory and the emergence of concepts related to social well-being. In the past few decades, in-depth analyses explored and analyzed the features and elements of regional capacity building, such as social capital, knowledge infrastructure, effective territorial leadership, self-governance and self-management, collaborative advantage and regional resilience.

Our aim with this work is to throw light on some of the underlying aspects of regional capacity building, to demonstrate the topic's actuality, and to discuss its relationship with the views and works of Gyula Horváth. We present the most significant features and processes that determine the regional development in the Carpathian Basin and we also highlight some negative tendencies related to capacity building, e.g. the loss of regional functions, the conservation of territorial structure and the shortcomings concerning the regional institutional background.

In a further section, we discuss the main dilemmas and opportunities of capacity building methodology. Both in a general sense and in terms of the regional development in the Carpathian Basin, we argue for an increased focus on the nature of capacity building elements. For instance, we stress that scientist should stop relying on the quantification of social capital because its essence is not defined by unevenness but by the unique and incomparable attributes available in each territory.

Finally, we provide a few 'regional capacity building' suggestions for future research agendas by highlighting its relation to regional resilience. The article concludes with an emphasis on the global financial crisis in order to explore the features of capacity development to re-engineer regions.

Bevezetés

Az elmúlt két évtizedben – a társadalmi jólléttel összefüggésben – az ENSZ, az OECD és a Világbank munkacsoportjai (pl. OECD 2006; The World Bank 2009; UNDP 2008), valamint több külföldi kutató (pl. Bolger 2000; Eade 2005 [1997]; Kaplan 2000; Linnell 2003) foglalkozott a kapacitásfejlesztés témakörének mélyrehatóbb feltárásával, elemzésével. A kutatási irányzat napjainkban egyre markánsabban jelenik meg a területi tudományok nemzetközi szakirodalmában és a nemzetközi szervezetek kiadványaiban is, méghozzá a regionális kapacitásépítés címszó alatt (pl. Cole 2006; Stimson, Stough, Roberts 2006; UNDP 2007).

Jelen tanulmányban a regionális kapacitásfejlesztés főbb elméleti vonatkozásait tárgyaljuk, továbbá feltárjuk a témakör kapcsolódási pontjait Horváth

Gyula néhány ideillő megállapításával, különös tekintettel a regionális és a városi fejlődés hajtóerőire, valamint a Kárpát-medence régióinak fejlődését befolyásoló térformáló funkciókra. Önálló részben foglalkozunk a témakör elméleti vonatkozásaiból adódó módszertani dilemmákkal és lehetőségekkel. Összegzőként a témakör jövőbeni kutatási irányai közül a regionális rugalmasság (alkalmazkodóképesség) megközelítését emeljük ki; e téren is hivatkozva Horváth professzor néhány meglátására.

Regionális kapacitások – regionális kapacitásfejlesztés – térformáló funkciók

Stimson és munkatársai (2006) regionális gazdaságfejlesztésről írt impozáns munkájukban önálló fejezetben tárgyalták a régiók kapacitásának fejlesztésével összefüggő kérdéseket. A hangsúlyt – az endogén jellegű területi fejlődéssel összhangban – a következő tényezők alaposabb tanulmányozására helyezték: társadalmi tőke, infrastruktúra (különös tekintettel a tudásinfrastruktúrára), hatékony területi intézményrendszer, önálló területi igazgatás és menedzsment, a kollaboratív előnyöket¹ hasznosító kooperációs stratégiák, valamint a térségek gyors megújuló képessége, avagy újabb kifejezéssel élve rugalmassága. Cole (2006) a kapacitásépítés lényegét a térségi erőforrások összhangjának megteremtésében látta, és annak négy fontos pillérét emelte ki: hatékony intézményrendszer, bizalom, összeköttetés és kapcsolatok, területi identitás, valamint az üzleti környezetből fakadó sajátosságok (kötöttségek és lehetőségek).²

Horváth Gyula munkássága látszólag távol áll a regionális kapacitásfejlesztés, illetőleg a társadalmi jóllét témaköreinek mélyreható kutatásától. A figyelmes olvasó ugyanakkor több utalást is felfedezhet írásaiban a kutatási területéről. Munkáiban többnyire a területi egyenlőtlenségek tanulmányozására és a regionális politikai megközelítésre helyeződött a hangsúly, azonban foglalkozott a területi fejlődést befolyásoló és a posztindusztriális érára jellemző tényezőkkel, amelyek újabban a regionális kapacitásfejlesztés címszó alatt összegezhetők. Ezen kívül Horváth professzor szinte minden publikációjában fellelhető az a megközelítés, miszerint a kelet- és közép-európai tagállamok az uniós követelményeknek csak *decentralizált intézményekkel* képesek megfelelni, ami nemcsak közigazgatási kérdés, hanem a versenyképesség javítását szolgáló regionális kapacitásfejlesztési szükséglet is.³

Horváth (2006a, 2006b, 2013, 2014a, 2014b) több írásában mutatta be a decentralizációs reményeket és félelmeket, továbbá azt, hogy mely téren történt előrehaladás a regionalizált fejlesztéspolitikában. A kutató véleménye szerint a hatalommegosztás, a többszintű kormányzás intézményei és azok működésének minősége, valamint színvonala fokozzák a gazdasági teljesítőképeséget és a társadalmi jóllétet az egyes régiókban.

A posztindusztriális kor tényezői közül Horváth (2001) kezdetben az innováció szerepét, a humán erőforrások minőségét, valamint a K+F és a kulturális funkciók körét emelte ki, később a versenyképesség fokozására lehetőséget adó összetevők szélesebb spektrumát tanulmányozta. Horváth (2001) sorra vette azokat a feltételeket is, amelyeknek teljesülnie kell ahhoz, hogy a felsőoktatás képes legyen az innovatív rendszer elemeiként integráló feladatok ellátására.⁴ A helyi szintű beavatkozás közvetlen formái közül kiemelte az innovációk iránti nyitottságot és a régió szerkezetére jelentős hatást gyakorló vállalatok támogatását a hálózatok megszervezésében és a klaszterek kialakításában (Horváth 2006a), továbbá úgy vélte, hogy a decentralizáció mozgatórugói hatásosnak tűnnek a regionális specializációban (Horváth 2006b).

A nagyvárosok fejlődésének hajtóerői kapcsán külön kiemelte, hogy a gazdasági növekedés determinánsai közül lényeges a települések kulturális, tudományos és technikai miliője, elérhetősége és megközelíthetősége, továbbá azon városok szerepe értékelődik fel, amelyek komplex kínálattal jelentkeznek, és azt menedzselni is képesek (Horváth 2006c). Hozzátette, hogy a városok településhierarchiában elfoglalt helyét olyan új telepítési követelmények határozzák meg, amelyek szakítanak a mennyiségi fejlődéssel és az ezt kizárólagosan külső (városon vagy régióon kívüli) erőforrásokból fedező megközelítéssel, előnyben részesítve a belső erőforrásokat, valamint a kapcsolatépítés és kooperáció erősítésére alapozó fejlesztési irányokat (1. táblázat).

Horváth (2010, 2015) későbbi munkáiban, a tényezők (újra)tárgyalásakor a környezeti elemeket, az együttműködés tudatos és célirányos fejlesztését (pl. szakember-találkozók szervezése, a természettudományos és műszaki kutatások ipari kapcsolatainak erősítése), továbbá a népesség életminőségének gazdasági reálfolyamatokon kívüli szempontjait – köztük a társadalmi tőkét – is

1. táblázat: A városhierarchiában elfoglalt pozíciót befolyásoló tényezők
Factors determining the positions in the urban hierarchy

-
1. Nagyipari csoportok irányító központjainak jelenléte
 2. A termelési szerkezet diverzifikáltsága
 3. Felsőoktatási-kutatási bázisok
 4. Kísérleti fejlesztő helyek
 5. A népesség és az információk gyors mozgását biztosító infrastruktúra jelenléte (légi közlekedés, autópálya, telekommunikációs hálózatok)
 6. Az információk és az eszmék áramlását biztosító kapcsolati rendszerek (konferenciák, rendezvények, kiállítások) kiépültsége
 7. A termelő szolgáltatási hálózatok (üzleti tanácsadás, marketing, reklám, számítástechnika) jelenléte
 8. Pénzügyi erőforrások, támogatási rendszerek
 9. Innovációorientált fejlesztési stratégia, rendezési elvek
 10. Az oktatási, kulturális, pihenési és sportlétesítmények könnyű megközelíthetősége
 11. Magas színvonalú lakófunkciókat kielégíteni képes városrészek, negyedek
-

kiemelte, továbbá a térbeli fejlődés elemzése során a vázolt összetevők alaposabb feltárását fontos alapkutatói feladatként jelölte meg. Hozzátette, hogy a jóllét regionális különbségeit magyarázó okok feltárása elősegítheti a közpolitikai tervezését is (Horváth 2015).

A modern térformáló funkciók területi szerkezete rendkívül egyenlőtlen a Kárpát-medence régióiban. Mivel általánosságban, tágabb térségünkben jelentősebb kapacitásfejlesztés nem zajlott le az elmúlt pár évben, Horváth Gyula korábbi gondolatait ismétli meg hét-nyolc évvel később; eszerint térségünk regionális központjaiban továbbra is gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőterek, konferenciaközpontok és tudományos-technológiai parkok, valamint nemzetközi funkciók is elvétve találhatók. Rámutatott arra is, hogy Budapest és az európai fővárosok között sokkal kisebb a különbség, mint a vidéki nagyvárosok és a nyugat-európai regionális központok viszonylatában (Horváth 2006c, 2007, 2013, 2014a, 2014b). Az elmúlt időszakban lezajlott átszervezések nyomán az is megfigyelhető, hogy a korábbi, sokszor több évtizedes fejlődés nyomán kialakult regionális funkciók eltűnőben vannak (Horváth 2014a, 2014b). Ez egyértelműen megmutatkozik a hazai fejlesztéspolitikai intézményrendszer átalakulásában és a területi szereplők pozícióvesztésében. Megállapítható továbbá, hogy a határon túli magyarlakta területek gazdasági és kulturális fejlődését segítő tevékenységek nem veszik figyelembe a területi munkamegosztás szempontjait, és ezek a tevékenységek nem alkotnak egységes rendszert sem (Horváth 2010).

Horváth (2013, 2014a, 2014b) a társadalomirányítási hiányosságokat a közép- és kelet-európai K+F-intézmények területi szerkezetének konzerválódásában látta, és kiemelte, hogy a kutatási szervezetek ágazati átalakulását nem kísérte a regionális szerkezet kedvező változása. Annak ellenére, hogy a centrumtérségek súlya a térség több országában csökkent, a kutatóhelyek területi szerkezetére továbbra is az erőteljes fővárosi koncentráció jellemző. Véleménye szerint „a paradigmaváltás lényege az, hogy a spontán módon létrejött, viszonylag jelentős kutatási kapacitások további fejlődéséhez jól definiált célokat, az ezek megvalósulásához szolgáló eszközöket fogalmazzunk meg, vezető intézményeket jelöljünk ki, és koordinációs fórumokat hozunk létre” (Horváth 2010, 156.).

Sajnos az egyes régiók szoft adottságairól és az ezekkel összefüggő fejlesztések lehetséges irányáról nem tudjuk, hogy mely intézményektől várjuk a megoldást. Horváth (2014a, 2014b) olvasatában ha a tudásalapú gazdaságot tekintjük Magyarország (és a Kárpát-medence összes régiója – egészítjük ki a gondolatot) modernizációjában kiindulópontnak, akkor a tudás regionális termelése és megoszlása a jelenleginél sokkal arányosabb kell, hogy legyen, valamint elmondható az is, hogy pusztán támogatásokból nem lehet versenyképes társadalmat építeni (Horváth 2010). Horváth Gyula óva intett a provincialista gondolkodásmódtól, amely nem nyújt megfelelő keretet a modernizációhoz, hiszen a versenyképesség fokozása a helyi és a regionális tényezők összekapcsoló-

dásától, továbbá az extern hatások nagyságától függ (Horváth 2014a, 2014b). A jövőre nézve kiemelte, hogy a gazdasági növekedés kedvező hatásait a Kárpát-medencében élő valamennyi nemzetiségnek azonos módon kell éreznie (Horváth 2010).

Kapacitásmérés: módszertani dilemmák és javaslatok

Ha világos képet szeretnénk kapni a regionális kapacitások mint térformáló funkciók mértékéről, akkor olyan modellre van szükségünk, amely figyelembe veszi a területi (regionális) egyenlőtlenségek posztmodern korszaknak megfelelő lehető legtöbb háttérfaktorát. Természetesen vita tárgya lehet a kapacitásfejlesztés elemeinek meghatározása és az azok jellemzésére alkalmazandó indikátorok megválasztása. Továbbá korlátot jelent az empirikus kutatás során, hogy a kapacitásfejlesztéssel összefüggő fogalmakat és jelenségeket (pl. társadalmi tőke, tudásinfrastruktúra, hatékony intézményrendszer, kapcsolati tőke, bizalom, területi identitás) a nyilvánosan elérhető adatbázisok segítségével nem vagy nehezen lehet területi metszetben megragadni, vagyis az összetevők egy jelentős része rejtve marad.

Horváth (2006c) a városhierarchiában elfoglalt pozíciót befolyásoló, teoretikusan tárgyalt tényezőcsoportok mellett (1. táblázat) a városokra alkalmazott teljesítmény- és versenyképességi háttérmutatók közül a következőket javasolta:

- Munkaerőpiaci mutatók (munkanélküliségi ráta, aktivitási ráta, az ipari foglalkoztatottak aránya, a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya, a pénzügyi és üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya, a tudományos-kutatási parkokban foglalkoztatottak száma, az egy vállalkozásra jutó foglalkoztatottak száma).
- Az infrastruktúra jelenlétére vonatkozó mutatók (légi megközelíthetőség, közúti megközelíthetőség, vasúti megközelíthetőség, ezer lakosra jutó személygépkocsi, repülőtéri utasforgalom).
- A gazdasági kapcsolatrendszer kiépültségével kapcsolatos mutatók (állandó vásár- és kiállítási terület, kongresszusi központ befogadóképessége, külföldi képviseltek száma).
- A közművelődési intézmények kiépültségével kapcsolatos mutatók (színházak száma, múzeumok száma).
- A felsőoktatással kapcsolatos mutatók (egyetemek száma, felsőfokú hallgatók száma, a felsőfokú végzettségűek aránya az össznépeességből).
- Néhány további, a fenti kategóriákba be nem sorolható mutató (a külföldi népesség aránya, a tőzsdén jegyzett nagyvállalati központok száma, egy főre jutó CO₂-kibocsátás).

A Kárpát-medence régiói című sorozat köteteinek sorozatszerkesztőjeként nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a regionális fejlődést befolyásoló

tényezők több témakör mentén való bemutatásával (pl. oktatás, kultúra, közművelődés, gazdasági kapcsolatrendszerek, innovációs potenciál/kínálat, szociális ellátás) a lehető legteljesebb képet tárja a regionális fejlődés lehetőségeiről az olvasók elé. Megjegyzendő, hogy a leírások mögötti statisztikai vizsgálatok többnyire néhány alapindikátorra szorítkoztak, így rendszerint elmaradt a regionális kapacitásfejlesztés kapcsán lényeges belső tartalmak megragadása, valamint az ehhez kapcsolódó lehetséges fejlődési pályák értékelése.

A minőségi elemek mélyrehatóbb analízisével és az egyedi mérési technikák kidolgozásával kapcsolatosan a következő lényeges feladatok adódnak véleményünk szerint:

1. El kellene szakadni a jól bevált módszertani receptektől, így például a makroszintű mutatók helyi szintű transzformációtól. A regionális és városfejlődés szoft elemeire szükséges fordítani a figyelmet, amelyek releváns, helyi szinten értelmezhető mutatók kialakítását teszik lehetővé, függetlenül attól, hogy aggregálhatók-e magasabb területi (megyei, regionális, országos) szintre.
2. A vizsgálatok fókuszába nem az egyes tényezők (mutatók, indikátorok) egymásmellettségét, egyesével való elemzését kellene helyezni, hanem azt kellene vizsgálni, hogy a különböző tényezők összetartozása milyen erősségű (erre léteznek kifinomult többváltozós statisztikai módszerek), és ez alapján kellene nyilatkozni a területi egyenlőtlenségek mértékéről.
3. A vizsgált esettanulmányokban szereplő városokról, régiókról stb. csomóponti szemléletben, illetőleg hálózatként kellene gondolkodni. Megjegyzendő, hogy a KSH az elmúlt bő tíz évben folyamatosan gyűjtött adatokat az ország területén található településegységekre, amelyek viszonylag jó közelítést adják a csomóponti régióknak, funkcionális térségeknek és vonzáskörzeteknek.
4. Választ kell találni arra, hogy térségi-területi olvasatban miként lehet minősíteni a társadalmi tőkét, a kapcsolati tőkét és a hatékony intézményrendszert. Ezek elsősorban minőségi és nem mennyiségi kategóriák, szemben azzal, ahogy a kutatók többsége jelenleg értelmezi. Sok felesleges energia fordítódik e komponensek metrikus skálán való mérési szempontjainak kidolgozására, holott a társadalmi és a kapcsolati tőke eltérése nem a mennyiségben mérhető, mi több, valójában nem is a különbség értelmezésén van a hangsúly, hanem a jelenségek egyes térségekben megnyilvánuló sajátos, sokszor össze nem egyeztethető attribútumain.
5. Régióink és városaink adottságait és lehetőségeit tágabb környezetünkben (Kárpát-medence, Kelet-Közép-Európa stb.) is be kell mutatni, így a jövőben egységes empirikus adatbankra lenne szükség. Jelenleg komoly erőfeszítést igényel az adatok összegyűjtése a Kárpát-medence régióira, mivel hét-nyolc ország statisztikai adatbázisát szükséges egyesével átnézni.

Összegzés: a regionális kapacitásfejlesztés és a regionális rugalmasság néhány összefüggése

A területi fejlődés strukturális és funkcionális komponenseinek nyomon követése elengedhetetlen feladat a területi tudományokban. Kétségtelen, hogy a regionális kapacitások, a területi egyenlőtlenségek és bizonyos szakpolitikai megfontolások szorosan összefonódnak, miközben nemcsak a tudomány, hanem a politika is keresi azokat a tényezőket, melyek a városok és régiók pozíciójának javítását szolgálhatják. A területi fejlődést és fejlesztést szolgáló területi tényezők és adottságok, valamint a területpolitikai ügyek tárgyalásánál (legalább) két markánsabb irány figyelhető meg. Míg a kutatók egy csoportja a területi adottságok tanulmányozásából vezet le szakpolitikai ajánlásokat, addig más kutatók – köztük Horváth Gyula – munkái a szakpolitikai vonatkozásokat – a professzor esetében szinte mindenütt a decentralizációt – alapul véve világítanak rá a területi fejlődést meghatározó tényezőkre és kapacitásokra.⁵ Mindkettő járható út, az egyik vagy a másik melletti elköteleződés elsősorban kutatói beállítottság kérdése.

A témakör jövőbeni kutatási irányjaival összefüggésben élénk diskurzus bontakozott ki a területi vagy regionális rugalmasság megközelítése körül. A témakör gyökerei ugyan az 1970-es évekre vezetnek vissza (Holling 1973), azonban ma is helytálló az a megállapítás, miszerint a természeti katasztrófáknak, a társadalmi megrázkódtatásoknak komoly gazdasági következményei vannak, továbbá a kedvezőtlen helyzet nem feltétlenül hat teljes országokra, inkább az egyes államok bizonyos térségeire (régióira), városaira. Az utóbbi években számos példa illusztrálta ezt (pl. a Katrina hurrikán, az indonéziai szökőár, a fukusimai atombaleset, avagy a 2008-ban kezdődött pénzügyi válság térségenként eltérő hatásai). A fenti megállapítások elméleti kutatások és empirikus elemzések sorozatát indította útjára a nemzetközi tudományos életben (pl. Christopherson, Michie, Tyler 2010; ESPON 2014; Martin 2012; Müller 2011; Simmie, Martin 2010).⁶ Számos kérdés a térségek önszervező erejének megerősítésével és megújuló képességével kapcsolatos, amely a térségi kapacitások függvénye.

Horváth (2006c) a városok önirányító modelljének egyik fő motíváló tényezőjét a strukturális változások megtervezésében látta, amely a globális szerkezeti változások kedvező és kedvezőtlen adottságainak mérlegelését, továbbá az átalakulás várható hatásainak előrejelzését teszi szükségessé. A 2008-ban kezdődött pénzügyi válság kapcsán kiemelte, hogy a versenyképesség és a fenntarthatóság követelményei még markánsabb hangsúlyt kaptak, és a válságból való kilábalás fontos összetevőiként a helyi és a regionális közösségek hozzájárulását, a megvalósítás kulcskérdéseként pedig a döntési hatalom újraosztásának szükségességét, vagyis a különböző stratégiai szintű döntések fontosságát emelte ki (Horváth 2014b).

Kétségtelen, hogy a világgazdaság komoly gazdasági megrázkódtatáson ment keresztül a 2008-ban kezdődött pénzügyi válság után. A recesszió területi-

társzerkezeti hatásai és következményei egyelőre feltáratlanok. Szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a régiók nem egyformán érintettek a pénzügyi válságban, hiszen országonként különbözik a makrogazdasági környezet, továbbá eltér az egyes térségek fejlettségi szintje, különböznek endogén erőforrásai és kapacitásai. A témakörrel összefüggő legfontosabb közös tudományos és szakpolitikai feladat az, hogy az alsóbb területi szinteken megjelenő veszélyek és kockázatok természetét alaposabban tanulmányozni kell, valamint szükséges feltárni, hogy egyes térségek és régiók miért képesek gyorsabban kilábalni a válságból, mitől ellenállóbbak, alkalmazkodóbbak, mint mások.

Jegyzetek

- 1 A Michael E. Porter nevéhez köthető komparatív előnyök mellett újabban nagyobb hangsúly helyeződött az együttműködésből és stratégiai szövetségekből fakadó ún. kollaboratív előnyökre. A kifejezés fő kimunkálója, Chris Huxham olvasatában a kollaboratív előnyök az üzleti szervezetek közötti szinergiára és partnerségre, a kollektív döntésekre és a közös jövőképre utalnak (Huxham 1993). A fogalom területi tudományokban (elsősorban a regionális gazdaságtanban és a helyi gazdaságfejlesztésben) való megjelenése és érvényesülése a klaszteralapú stratégiákhoz köthető.
- 2 Stimson, Stough és Roberts (2006) a témakör tárgyalásakor a technológiai fejlődés romeri megközelítését, a Winter és Nelson által tárgyalt evolúciós irányzatot, valamint Krugman új gazdaságföldrajzát tekintették kiindulópontnak. Cole (2006) a kutatási terület háttérével összefüggésben a lokális szint felértékelődését, az alulról szerveződő gazdaságfejlesztést, a regionális specializációt és az ezzel összefüggő területi stratégiai kérdéseket, valamint a regionális identitás (kulturális regionalizmus) előtérbe kerülését hangsúlyozta.
- 3 Hasonló megközelítés nyomozható Cole (2006) munkájában és az UNDP (2007) által publikált jelentésben, amelyekben mélyrehatóan foglalkoztak a regionális kapacitásfejlesztés és a decentralizáció összefüggéseivel.
- 4 Ezek a feltételek összefoglalva a következők: 1. A kutatást a felsőoktatás egyik alapfunkciójának kell minősíteni. 2. A nemzeti és a regionális szervezeteknek megfelelő ösztönzőkkel kell támogatniuk a felsőoktatás és a gazdaság szervezett együttműködését. 3. A felsőoktatás szervezetének alkalmasnak kell lennie a technológiai és a gazdasági funkciók generálására. 4. A felsőoktatásnak területileg decentralizálnak kell lennie, intézményi méreteiben el kell érnie azt a kritikus tömeget, amely a funkciók gyakorlásához szükséges.
- 5 Ebben a megközelítésben Horváth Gyula munkássága többnyire a regional studies szemléletéhez, mint a regional science beállítódásához áll közelebb. Bár a két megközelítés egyre inkább „egymásba mosódik”, így megkülönböztetésük napjainkban már nem olyan egyértelmű, mint korábban, Horváth Gyula (intézmény)vezetői és kutatási aktivitása, habitusa jobban tapad a Sir Peter G. Hall angol urbanista-településtervező által képviselt regional studies irányzatához, mint a Walter Isard amerikai közgazdász által képviselt regional science-hez. Ezen kívül Horváth Gyula írásai többnyire a regional studies-ra jellemző normatív, eklektikus és kvalitatív módszertanra épültek, amelyek eleve közelebb állnak a politikai diskurzushoz, mint a pozitív, formális modelleken és empirikus-matematikai megközelítéseken nyugvó regional science (vö. McCann 2007).
- 6 Magyarországon a témakör feldolgozása és a megállapítások szerény adaptálása már elkezdődött (pl. Tóth 2012).

Irodalom

- Bolger, J. (2000): Capacity development: why, what and how. *Capacity Development Occasional Series*, 1., 1–8.
- Christopherson, S., Michie, J., Tyler, P. (2010): Regional resilience: theoretical and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1., 3–10. <http://doi.org/ff6pdd>
- Cole, A. (2006): *Beyond devolution and decentralisation. Building regional capacity in Wales and Brittany*. Manchester University Press, Manchester, New York <http://doi.org/bscd>
- Eade, D. (2005 [1997]): *Capacity-building. An approach to people-centred development*. Oxfam GB, Oxford
- ESPON (2014): *Economic crisis: resilience of regions*. Final report. Applied research 2013/124/2012. ESPON, Cardiff University
- Holling, C. S. (1973): Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4., 1–23. <http://doi.org/bctp75>
- Horváth Gy. (2001): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Horváth Gy. (2006a): Bevezetés. A gazdasági tér versenyképességének elemei. In: Horváth Gy. (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs, 9–34.
- Horváth Gy. (2006b): Regionális versenyképesség Európában. In: Horváth Gy. (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs, 84–105.
- Horváth Gy. (2006c): Régióközpontok Európában. In: Györi R., Hajdú Z. (szerk.): *Kárpát-medence: Települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*. MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest, 171–191.
- Horváth Gy. (2007): Régióközpontok Európában. *Magyar Tudomány*, 6., 704–720.
- Horváth Gy. (2010): Gondolatok a Kárpát-medencei magyar közösségek regionális együttműködésének fejlesztéséhez. In: Fábíán A. (szerk.): *Párbeszéd és együttműködés. Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010*. Nyugat-magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron, 147–159.
- Horváth Gy. (2013): A kelet-közép-európai területi fejlődés két komponenséről. *Közép-Európai Közlemények*, 1–2., 201–210.
- Horváth Gy. (2014a): A decentralizáció hasznáról. In: Berki M., Halász L. (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. Art Weber Studio, Budapest, 25–39.
- Horváth Gy. (2014b): Az új regionális fejlődési paradigma két eleme Kelet-Közép-Európában: intézményi decentralizáció és kutatás-fejlesztés. *Erdélyi Múzeum*, 4., 21–35.
- Horváth Gy. (2015): Életkörülmények eltérő adottságú térségekben. *Magyar Tudomány*, 7., 893–895.
- Huxham, C. (1993): Pursuing collaborative advantage. *Journal of the Operational Research Society*, 6., 599–611. <http://doi.org/fqxgrg>
- Kaplan, A. (2000): Capacity building: shifting the paradigms of practice. *Development in Practice*, 3–4., 517–526. <http://doi.org/bddkc3>
- Linnell, D. (2003): *Evaluation of capacity building. Lessons from the field*. Alliance for Nonprofit Management, Washington
- Martin, R. (2012): Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, 1., 1–32. <http://doi.org/bcb6pd>
- McCann, P. (2007): Observational equivalence? Regional studies and regional science. *Regional Studies*, 9., 1209–1221. <http://doi.org/bhmdg5>
- Müller, B. (2011): *Urban regional resilience: how do cities and regions deal with change?* Springer, Dordrecht, Heidelberg, New York, London
- OECD (2006): *The challenge of capacity development. Working towards good practice*. OECD, Paris
- Simmie, J., Martin, R. (2010): The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1., 27–43. <http://doi.org/bzjfg3>
- Stimson, R. J., Stough, R. R., Roberts, B. H. (2006): *Regional economic development. Analysis and planning strategy*. Springer, Berlin, Heidelberg
- The World Bank (2009): *The capacity development results framework. A strategic and results-oriented approach to learning for capacity development*. The World Bank, Washington
- Tóth B. I. (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 2., 3–21.
- UNDP (2007): *Supporting capacities for integrated local development*. UNDP, New York
- UNDP (2008): *Support capacity development: the UNDP approach*. UNDP, New York

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Horváth Gy. (szerk.): Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi (Kossuth Kiadó, Budapest, 2015. 408 o.)

BELUSZKY PÁL

BELUSZKY Pál: kutató professzor emeritus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; beluszky@rkk.hu

Pál BELUSZKY: research professor emeritus, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; beluszky@rkk.hu

A vastkos, A/4-es alakú kötetet kézbe véve örömmel tapasztalja az olvasó, hogy végre Kelet- és Közép-Európa így neveztetik, s nem Kelet-Közép-Európának, mint ahogy az a magyar tudományos irodalomban sajnálatosan elterjedt. (Mert Kelet-Közép-Európa Közép-Európa keleti zónáját jelenti, tehát netán Romániát [?], Moldáviát [?], esetleg a balti államokat, de nem Európa középső és keleti felében egzisztáló államait, régióit.) A kötet a nevezett térség 10 államának 64 régióját mutatja be (NUTS 2-es régiók), s a könyv szerkesztője és írói annak a reményében adták ki e művet, „hogyan hasznos információs forrás lesz a külföldi tőkebefektetésekben és gazdasági kapcsolatokban érdekelt magyar üzletembereknek és fejlesztéspolitikai szakembereknek, politikai döntés-előkészítőknek, kereskedelmi és iparkamaráknak, az e térségek iránt érdeklődő államigazgatási szereplőknek, egyetemi hallgatóknak és szakértelmiségi csoportoknak.” A választott térség (országos) bemutatása – újszerű módon – valóban a régiók leírására szorítkozik, sem Közép- és Kelet-Európa, sem a kötetbe került országok akár vázlatos bemutatására nem kerül sor, ami némiképp megnehezíti maguknak a régióknak az „értékelését”, elhelyezkedésüket a nagyobb térségek viszonylatai között. Ez a szigorúan a hivatalos régiók (a NUTS 2-es régiók) szintjére szorítkozó szerkesztési elv a kötet tematikájának – a kötetbe bekerült országok kiválasztásának – néhány furcsaságára is magyarázatot ad: mivel a balti államokat nem osztották fel régiókra, illetve egy-egy balti állam önmagában képez egy régiót, ezek az országok nem szerepelnek a kötetben (egy régió nem régió?). Vitatható Kelet-Európa értelmezése – vagy legalábbis szerepeltetése a kötetben: ezt a térséget egyedül Oroszország képviseli; ám ha Oroszország felvételét,

miért nem került tárgyalásra Ukrajna, Fehéroroszország vagy Moldávia? (Azt a valóban nehezen eldönthető kérdést nem is említve, hogy a Kaukázus államai mely kontinens részei? Esetleg ezek is Kelet-Európa részei?) Viszont Oroszország teljes területében helyet kapott a könyvben, így az tartalmazza a Távol-keleti vagy a Szibériai szövetségi körzet leírását is.

Az egyes régiókat feldolgozó fiatal kutatók – Egyed Ildikó, Horeczki Réka, Kovács Sándor Zsolt, Páger Balázs, Póla Péter, Szügyi Éva, Rácz Szilárd és Hajdú Zoltán (aki remélhetőleg ezt a besorolást nem veszi rossz néven) – szükségszerűen az érintett országok s a nemzetközi szervezetek statisztikai kiadványaira támaszkodtak munkájuk során, a régiók leírásakor. Ennek eredményeként az egyes régiókról adatokban, információkban gazdag ismertetéseket kap az olvasó a természeti erőforrásokról és a környezet állapotáról, a közigazgatási és településszerkezetről, a népesedési folyamatokról és a foglalkoztatási helyzetről, a gazdaságról és az infrastruktúráról, a régiók szellemi potenciáljáról. Az egyes régiókról adott ismertetés szerkezete, tematikája azonos felépítésű, jórészt azonosak a közölt táblázatok és a mellékelt ábrák is, ami megkönnyíti az egyes régiók egybevetését. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a gazdag statisztikai adatforrások kezelése, „számszakilag” korrekt felhasználása már kívánivalókat vet fel (a pénzben kifejezhető adatok értékei különböző pénznemekben vannak megadva, a táblázatokban a fajlagos adatokat – pl. a 100 vagy 1000 főre jutó értékek – nem nevezik meg pontosan, a születésszám nem azonos a természetes szaporodással stb.). A majd kizárólagosan a statisztikai forrásokra való támaszkodás minimális lehetőséget ad az ok-okozati kapcsolatok feltárására, a különböző hatások – az adott ország gazdaságpolitikájának, regionális politikájának hatásai – számbavételére, s különösen a nagyobb távú folyamatok bemutatására, a történeti tényezők szerepének feltárására. Végül is az az olvasó, aki az egyes régiók jelen állapotát kívánja megismerni, kiváló kalauzra talál a kötetben, de az egyes régiók speciális vonásai, jellegzetességei, Hamvas Béla kifejezésével élve a régiók „génusza” csak hiányosan ismerhető meg e leírásokból.

A kötetben nincs feltüntetve közreműködő lektor. Kár. Számos olyan, önmagában nem jelentős elírás, téves adat, információ fordul elő a könyvben, ami csekély munkával kiszűrhető lett volna (különösen egy a természeti geográfiához értő lektor hiánya érezhető). Csak a példa kedvéért: Bulgária Északnyugati régiójának évi középhőmérséklete nem lehet 25°C, s évi csapadékmennyisége 200 mm. A Duna és a Balkán-hegység között a felszín *nem* északról dél felé lejt. A születésszám nem egyenlő a természetes szaporodással (14. oldal), mint ahogy a településszerkezet sem a településhálózattal. A 94. és a 102. oldalon szó szerint megismétlődik egy bekezdés stb.

E könnyen javítható – vagy „elnevezhető” – hibák ellenére a kötet ismét ráirányította a figyelmet a regionalizáció kérdésére, fontos forrása lehet az e területek valamelyikével foglalkozó kutatóknak, információkat nyújthat mindazoknak, akik kapcsolatba kerülnek ezen országokkal, régiókkal (vállalkozóknak, politikusoknak, kutatóknak stb.). Hasznos, hogy megszületett!

Horváth, Gy.: Spaces and places in Central and Eastern Europe. Historical trends and perspectives of regional development (Routledge, London, New York, 2015. 250 o.)

BARTA GYÖRGYI

BARTA Györgyi: kutató professzor emerita, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; barta@rkk.hu

Györgyi BARTA: research professor emerita, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; barta@rkk.hu

1990-ben indította el az RSA (Regional Studies Association) a *Régiók és városok* (Regions and Cities) sorozatát. A sorozatszerkesztők (S. M. Christopherson, M. Feldmann, G. Grabher, R. Martin és M. Perry) szerint „a mai globalizált, tudásvezérelt és hálózatokba szerveződött világban növekszik a régiók és a városok jelentősége, mivel a gazdasági, társadalmi és kulturális termelés láncszemeivé és a gazdasági és területi irányítás, valamint a politikai kísérletezés új módszereinek helyeivé váltak”. A könyvsorozat – amely a régiókról és városokról szóló nemzetközi és multidiszciplináris kutatásokat mutatja be – 77. kötetében Horváth Gyula elsőként írt Kelet-Európa regionális fejlesztéséről.

2015-ben jelent meg a könyv, néhány hónappal a szerző halála előtt. Monográfiának is nevezhetnénk műfaját, átfogja Horváth Gyula életének utolsó másfél-két évtizeden át folytatott kutatásait a rendszerváltozás hozta átalakulásról, modernizációról, a régiók és a regionalizmus szerepéről, kiemelve a tudás szerepét e folyamatokban. Érdeklődése nem állt meg Magyarország határainál, vizsgálta a kelet- és közép-európai országok belső területi különbségeit, és foglalkozott a szomszédos országokon kívül Oroszország és Kelet-Németország, az NDK regionális folyamataival is. A 2000-es évek elején nagy várakozással tekintett a kelet-európai országok és főleg Magyarország európai uniós csatlakozása elé, a ritka lehetőséget látta meg e nehéz sorsú térség elmaradottságának és jelentős területi különbségeinek felszámolására.

A könyv szellemisége, célja

Horváth Gyula könyvét Bartke István, Enyedi György és Lackó László emlékének ajánlotta. Nem véletlenül. E három reformközgazdásznak, gazdaságföldrajzosnak, területfejlesztőnek – még a szocializmus idején – kiemelkedő szerepe volt a területi szemlélet, a decentralizáció és a regionalizmus megalapozásában, terjesztésében. Horváth Gyula tudományos gondolkodásának alapkövévé vált, hogy a nyugat-európai országok sikeres fejlődésének egyik meghatározója a decentralizáció, amely a 2. világháború utáni időszaktól kezdve kapcsolta össze a gazdasági fejlődést, a regionális átalakulást és a hatalmi szervezet modernizációját. Hangsúlyozta e könyvben is, hogy a regionalizmus – mint a hatalommegosztás megnyilvánulási formája – új fejlesztési erőforrást jelent, mert egyaránt képes felhasználni a globális és a helyi adottságokat. A regionalizmus megjelenésének és fel erősödésének okai között szerepelnek gazdasági szempontok, az állami irányítás modernizációja (a döntéshozás demokratizálódása és folyamatának lerövidítése), az államhatárok elválasztó szerepének csökkentése (határ menti együttműködések), és a társadalmi csoportok összetartozásának, identitásának erősödése.

A decentralizáció lett az Európai Unió regionális politikájának meghatározó alapelve. Az európai uniós regionális fejlesztési célok – a területi különbségek csökkentése és a kohézió erősítése – leghatékonyabban a megfelelő hatáskörrel rendelkező autonóm régiók működésével valósíthatók meg. Horváth Gyula munkásságának jelentős részét annak szentelte, hogy megismertesse a kelet-közép-európai országokkal az EU regionális politikáját, és hozzájáruljon annak a gondolkodásnak a megalapozásához és intézményrendszernek a kiépítéséhez, amely alkalmassá teszi ezeket az országokat az uniós regionális politika befogadására. Szerinte ha megtörténik a paradigmaváltás, vagyis az állami regionális politikát a régiók saját politikája váltja fel, akkor van esélye a kelet-közép-európai térségnek a társadalmi-gazdasági lemaradás jelentős csökkentésére, a felzárkózásra. Ennek megvalósításához az EU szolidaritásra vonatkozó eszméi most nagy segítséget nyújtanak az új kelet-európai tagállamoknak. Élni kellene az egyszeri lehetőséggel!

A szerző azt a célt tűzte ki e könyvével, hogy bemutassa a közép- és kelet-európai országok sajátos fejlődési pályáit, vizsgálja a területfejlesztés irányait, eszközeit és intézményeit egyrészt a hat – a szovjet szocializmusban leginkább összetartozó – kelet-európai országban (Magyarországon, Csehországban és Szlovákiában, Lengyelországban, Bulgáriában, Romániában), másrészt az Oroszországról és Kelet-Németországról (az NDK-ról) szóló esettanulmányokban. A nyugat-európai országokkal való összehasonlítás is fontos eleme kutatásainak. A szerző áttekintette a vizsgált térség regionális együttműködési tapasztalatait, a kohéziót akadályozó problémákat a Kárpát-medence nemzeteken átívelő makrorégióiban. Összehasonlító elemzéssel igazolta, hogy az 1990-es években bekövetkezett politikai és gazdasági rendszerváltozás kivételes esemény ezeknek az országoknak a történetében.

A könyv címe, felépítése, tartalma

Nem szerencsés a *címválasztás*. Túlságos tág keretet jelentenek a *terek és helyek*, miközben elsősorban a regionális fejlődés és fejlesztés elveiről, intézményeiről és működéséről, a régiók szerepéről szól a könyv. Az időhatár is túl megengedő: *történelmi trendek és perspektívák*, miközben a könyv lényegében a rendszerváltás utáni időszakkal és még inkább az európai uniós csatlakozásra való felkészüléssel, és a taggá válás utáni *regionális berendezkedés kiépítésével*, a területfejlesztés – már az EU területfejlesztési politikájához illeszkedő – hosszú távú tervezésével foglalkozik. A kutatás ugyan visszanyúlik a szocializmus második időszakára is, de kifejezetten a vizsgált országok területi fejlettségbeli különbségeit vizsgálандó, és foglalkozik a jövővel is, de csak a 2007–2013-as, és nyomokban a 2014–2020-as regionális fejlesztési *tervek* szerepelnek a könyvben, a megvalósulásukról nem esik szó. És ugyancsak nem fedi megfelelően a vizsgált térséget a *közép- és kelet-európai térség* elnevezés, mivel megjelenik a könyvben a Nyugat-Balkán, illetve Oroszország is, vannak a vizsgálatból kimaradt országok (pl. a balti államok), és természetesen Közép-Európának vannak „nyugati” országai is (Németország, Svájc, Ausztria stb.). Itt kifejezetten a szovjet szocialista rendszerből kiszakadó országokról van szó, és ez tartalmi meghatározottságot jelent.

A könyv két részből áll: az első rész a regionális fejlődés általános kérdéseivel – a regionális fejlesztési politika modernizációjával, a hatalmi munkamegosztás területi egységeivel, a régiókkal és a tudásalapú regionális fejlődéssel – foglalkozik Közép- és Kelet-Európában. A második rész országos (oroszországi, kelet-németországi és magyarországi) esettanulmányok keretében a belső területi különbségeket és a régiókat elemzi. Külön részként szerepel a tartalomjegyzékben, de ehhez a második részhez illeszkedik szorosabban a közép-európai interregionális kapcsolatokról és az együttműködésről szóló fejezet.

Kiindulási pont: a kelet-közép-európai térség országainak elmaradottsága és belső területi különbségei

Az 1. világháború előtt ezek az országok különböző politikai tömbök részei voltak, a két világháború között váltak nemzetállamokká. Rendkívül nagy területi különbségek jellemezték ezt a térséget, amivel az akkori politika kevésbé foglalkozott. A szocialista rendszer bevezetése, az erőltetett iparosítás – Horváth Gyula szerint – jelentett valamiféle kiegyenlítő területi hatást, de az országok közötti különbségek nagyok maradtak. Megjelent a területfejlesztési politika is a szocialista országokban, amelynek egyik fő célja az egyenlőtlen területi fejlődés felszámolása, a lakosság életszínvonalában mutatkozó nagy kü-

lönbségek csökkentése volt, de a tervek nagy része nem valósult meg. A szerző is elfogadta a késleltetett városfejlődésről vallott nézeteket: vagyis a szocialista körülmények között a városfejlődés a nyugati országokéhoz hasonlóan zajlott, csupán megkésve.

A kelet-közép-európai országokban bekövetkezett politikai rendszerváltozás után növekedtek a területi különbségek. Megjelent nagy méretekben a munkanélküliség, egyes térségekben meghatározó módon. Növekedtek a társadalmi különbségek, elsősorban a falu-város, illetve a centrum-periféria viszonylatokban.

Milyen magyarázatokat fűzött Horváth Gyula ezekhez a folyamatokhoz?

- Leginkább történelmi örökségekkel magyarázta az országok közötti területi különbségeket. A területi differenciálódás oka szerinte a gazdaság kedvezőtlen ágazati szerkezete, illetve a mezőgazdaság masszív jelenléte volt.
- Nem kötötte politikai rendszerekhez a társadalmi-gazdasági-területi különbségek kialakulását, illetve az e téren bekövetkezett változásokat. Véleménye szerint jelentős mértékben sem a szocializmus, sem a rendszerváltozás utáni kapitalista rendszer nem hozott alapvető fordulatot e téren. Ugyan a szocializmus első két évtizedében kimutatható volt a kismértékű felzárkózás, de a fejlődés nem volt fenntartható, míg az „új” kapitalizmus még nagyobbra tágitotta a különbségeket a fejlett és elmaradott európai országok, térségek között. A rendszerváltozás az országon belüli különbségeket is növelte, előnyös helyzetbe csak a centrumtérségek, legfőképpen a fővárosi agglomerációk kerültek.
- Végül is, eljut a szerző ahhoz a gondolathoz, hogy az EU területfejlesztési elveiben és gyakorlatában keresse a reménybeli lehetőséget a kelet-közép-európai országok területi felzárkózásához. Horváth Gyula szerint a volt szocialista országok közötti különbségek nagyobbak voltak és maradtak, mint a szovjet szocializmus hatásaként kialakult hasonlóságok. Ezt a heterogenitást azonban nem vette figyelembe az Európai Unió az újonnan csatlakozott országokkal kialakított viszonyában.

Az Európai Unió regionális politikája Kelet-Közép-Európában

Nyugat-Európában nem alakult ki feszültség a központi és a regionális intézmények között. Az unitárius országokban növekedett a regionális közép-szint súlya. A régiók nagyobb szabadságot követeltek és kaptak, míg a központi kormányzat ellenőrző szerepet kapott, és őrizte az ország szuverenitását. A kelet-közép-európai országokban azonban jelenleg konfliktus van a helyi önkormányzatok, a decentralizált munkamegosztást követelő régiók és a hatalomkoncentrációt erősítő központi kormányzat között. Ebben a küzdelemben – úgy látszik, hogy – az utóbbi kerül ki győztesen, a szubnacionális szintek lényegtelené válnak, akár

el is tűnnek. Az EU-csatlakozás kinyitotta ugyan Pandora szelencéjét a kelet-közép-európai térség számára, de egyelőre nem sikerült a decentralizáció útjára lépni. A decentralizáció sikeressége a gazdasági hatékonyságtól függ, ez azonban nem kedvez a regionális szintű fejlesztésnek. Így megmarad a szocialista rendszerből örökölt erős koncentráció és centralizáció.

Még kedvező esetben is a decentralizáció hosszú folyamat, amelynek három lehetséges útja van. Az első modellben a központi és a regionális testületek között a hatalommegosztás tisztán szabályozott, pontos törvényekkel. A regionális intézmények saját finanszírozással, a tervezés tekintélyével, megosztott és saját pénzügyi forrásokkal rendelkeznek, kiegészülve a központi kormányzati alapok átutalásaival. A második modellben csak bizonyos funkciókat decentralizálnak (tervezés, fejlesztés, kivitelezés stb.), más regionális politikai feladatok megmaradnak a központi kormányzat égisze alatt. A hatalom újraosztása függ a decentralizált feladatoktól, az intézményi rendszertől. A harmadik modellben a felelősség megosztása a központi és a helyi önkormányzati szint között alkalmi feladatokban jelenik meg. A periférikus, elmaradott területek fejlesztésére hoznak létre közös szervezeteket, az állam finanszírozza ezeket a programokat, a kivitelezést a helyi szervezetekre bízta. A decentralizálás első megoldása a fejlett nyugat-európai országokban alakult ki. A második modell inkább az unitárius országokban jön létre, mivel nincs szükség a közigazgatás teljes átalakítására, a regionális fejlesztést a dekoncentrált állami szervezetek bonyolítják. Többnyire a harmadik modell – a decentralizáció leggyengébb formája – valósul meg a kelet-közép-európai országokban. Így tudja a központi kormányzat a leghatékonyabban kezelni a fejlesztési programokat, és a horizontális és vertikális hatalmi kapcsolatok is érintetlenek maradnak. Arról nem ír a szerző, hogy van-e átmenet a különböző modellek között, és arról sem, hogy elhatározás kérdése lenne-e, hogy az országok melyik utat válasszák. Egy másik kérdésről sem esik szó: vajon miért fogadható el ez a politika az EU-nak?

A paradigmaváltás nem következik be automatikusan, mivel a régiók érdekei eltérőek, a regionalizmus intézményesítésében jelentős különbségek alakultak ki. A szegény régiók most is, mint régen, várják a külső segítséget, és kevésbé érdekes számukra az autonómia. Valójában a fejlett régiók számára előnyös a regionalizmus, a közös piac, a gazdasági és pénzügyi unió. Így a regionalizmus terjedésének korlátai vannak, és a nemzeti kormányok a jövőben is fontos szerepet töltenek be a régiók és az EU között.

A szerző összegezte a Kelet-Közép-Európában kialakult helyzetet:

- Dezintegráció alakul ki helyi szinten, ami a jogi és a specifikus érdekek közötti kapcsolatok hiányát mutatja, azzal a következménnyel, hogy csak kivételesen és voluntarista módon működik a „bottom-up” modell.
- Egyszintű marad a helyi önkormányzati rendszer, a regionális fejlesztés kontrollálatlan, a középszint hiányát az országos szint (dekoncentrált szervezetek révén) tölti be, az érdekek összehangolása hiányos.

- Mindezek következtében verseny alakul ki a központi kormányzat (állam) és a helyi önkormányzat között.
- A középszint államosítása szembemegy az EU integrációs folyamatával.

Sem az európai országok közötti, sem az országokon belüli társadalmi-gazdasági különbségek nem csökkentek. Kérdezhetjük, vajon az eltelt idő rövideége vagy a nem elég hatékony politika az ok? Vagy talán még nagyobbak lennének a különbségek, ha nem lenne európai uniós regionális politika? Horváth Gyula válasza: igenis vannak eredmények, *regisztrálható a fejlődés*, de ezek nem elégségesek, mert nem elég koncentráltak a beavatkozások. Másrészt a szereplők közötti kooperáció gyenge, míg a verseny növeli a centralizációs hatásokat.

Hogyan tovább?

Jelenleg nem a közigazgatás modernizálása vagy az EU-csatlakozás az ok, ami kényszerítené a kelet-közép-európai országokat, hogy mutassanak fel eredményeket a regionalizáció terén. Sokkal nagyobb a tét: ez az alapja a gazdasági növekedésnek, a társadalmi modernizációnak, az új és fontosabb szerep elérésének az európai munkamegosztásban. El kell jutni ebben a térségben is a paradigmaváltáshoz, meg kell osztani a felelősséget, munkát, hatalmat a különböző szintű szervezetek és intézmények között. Erre csak új keretek között van lehetőség, melyek középpontjában a nagyvárosok állnak, és ahol a területi bázist a pénzügyi autonómiával rendelkező régiók jelentik. Az új kelet-közép-európai tagországok csak akkor tudnak az EU kohéziós követelményeinek megfelelni, ha rendelkeznek decentralizált intézményekkel. Ez nemcsak a közigazgatásra vonatkozik, hanem ez a versenyképességet célul tűző K+F feltétele is. Csak a decentralizált és regionalizált fejlesztési politika segít túljutni a gazdasági válságon Európában.

Állította, hogy bele kellene foglalni az alkotmányba, hogy a gazdasági és társadalmi fejlesztést a területi egységek közötti kapcsolatrendszerekre kell építeni; az életkörülmények területi különbségeinek csökkentése révén lehet elérni az igazságos és egyenlő társadalmi feltételeket; az állam aktív regionális politikájának kell ösztönöznie a gazdasági tevékenységek és funkciók területi decentralizációját; az államnak meg kell osztania a regionális fejlesztési feladatokat a helyi és területi önkormányzatokkal.

Horváth Gyula meggyőződését az európai integráció pozitív szerepében nem ingatták meg a visszaesések, korlátozott sikerek, széthúzások. Mindvégig kitarzott amellett, hogy csak a decentralizált és dekoncentrált területi rendszerek hatékonyak; policentrikus regionális fejlődésre van szükség, amely decentralizált hatalmi struktúrákat jelent. Az európai kohézió regionális szinten zajlik. A regionális közigazgatás lesz felelős a jövőben a régiók közötti kooperáció sikeres működéséért, így valósul meg a régiók Európája.

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Új kihívások a regionális tudományban. Nemzetközi konferencia az RKI szervezésében

New challenges in regional studies. International conference organised by the Institute for Regional Studies

PÓLA PÉTER

PÓLA Péter: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; pola@rkk.hu

Péter PÓLA: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; pola@rkk.hu

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete két éve ünnepelte alapításának harmincadik évfordulóját. A kerek születésnap és a köré szervezett rendezvények is adtak okot és lehetőséget arra, hogy a regionális tudomány meghatározó hazai intézményének kutatói közössége a múlt eredményeinek méltán büszke felemlégetése mellett a jövő irányairól is gondolkodjon. Ezzel kapcsolatban az egyik kérdés az volt, hogy megvan-e a szükséges energia, felvérteztség az „RKK-sok” fiatalabb nemzedékében ahhoz, hogy továbbvigyék az alapítók által megalapozott hírnevet, hogy a kutatóintézet következő harminc évében tovább erősödjön a brand, s a területi kutatásoknak erős bázisintézménye maradjon a Regionális Kutatások Intézete. Röviden: van-e elegendő képesség és ambíció a szükséges generációváltáshoz. Ehhez két, egymással szorosan összefüggő dolog alapvetően szükséges. Az egyik, hogy a kutatók hozzák azokat a tudományos eredményeket, amelyek rangos folyóiratokban publikálhatóak, s amelyekkel hazai és nemzetközi konferenciákon arathatnak sikereket. A másik a kutatók nemzetközi láthatósága, azoknak a kapcsolatrendszereknek az ereje, amelyek közös kutatási projektekké alakulhatnak, fejlődhetnek. Az évfordulóhoz kapcsolódó események során született meg az ötlet és az igény arra, hogy egy olyan nemzetközi konferenciát szervezzен az „új generáció”, amely nemcsak

segíti a regionalisták közötti kapcsolatépítést úgy a hazai, mint a külföldi kutatók és műhelyek között, de jelzi azt is, hogy a Regionális Kutatások Intézetének jövőjét jelentő fiatalok képesek kiemelkedő kutatások megvalósítására, nemzetközi kutatói partnerségek generálására.

A nemzetközi konferencia koncepciója hamar megszületett. A szervezők tematikusan a regionális tudomány és a regionális politika új kihívásaira, területileg pedig inkább a sajátos kelet- és közép-kelet európai – főként fejlesztéspolitikai – problémákra fókuszáltak. Miután a szükséges források¹ is rendelkezésre álltak, az előre tervezett panelek mentén indult el a szervezés, amelyben jelentős szerepet vállaltak a paneleket koordináló (majd a konferencia során a szekciókat vezető-moderáló) „RKK-s” kollégák. Bár a szokásos konferenciáfelhívások a hírverés részét képezték, az előadók jelentős részét közvetlenül a panelek vezetői invitálták, a meglévő tudományos kapcsolatok további erősítését is remélve.

A 2016 áprilisában Pécsen megrendezett *New ideas and new generations of regional policy in Eastern Europe* című konferenciára végül tizenöt országból közel 150 résztvevő érkezett, a plenáris előadásokat követően a munka nyolc tematikus szekcióban zajlott, összesen mintegy száz előadás hangzott el. Mennyiségi oldalról ez már biztosan siker, de a moderátorok, szekcióelnökök egybehangzó véleménye alapján szakmailag is értékes, élénk vitákat generáltak a panelekben elhangzó előadások. Ami pedig a tudományos kapcsolatok építését illeti, máris vannak olyan közös projektek, benyújtott pályázatok, amelyeknek ötlete a konferencián született meg.

A plenáris előadások² közül kettő is a területi kormányzás kihívásaival foglalkozott: Dominic Stead több oldalról mutatta be, hogy a harmonizációs igények ellenére a területi kormányzás trendjei és eszközei Európa-szerte tartósan eltérnek egymástól, míg Giancarlo Cotella az uniós szabályozási és intézményrendszer, valamint a helyi kontextusok között létrejövő európaizáció folyamatát állította középpontba. Rámutatott arra, hogy a területi kormányzás sikeres modelljeinek más tagállamokba való átültetése az intézményi transzfereken túl területi transzfert is igényel, amelynek sikere a tagállami jogi berendezkedés és politikai kultúra függvénye is. Simin Davoudi a reziliencia és a területi kohézió problémáihoz kapcsolódó politikai filozófiákat járta körül, hangsúlyozva, hogy nem létezik értéksemleges elmélet, a problémákhoz mindig rendelkezhetők normatív kérdések. Gabriel Badescu előadása leginkább a regionális fejlesztésben megjelenő sajátos tökeelemekkel foglalkozó panelvitához kapcsolódott, a társadalmi tőkével, azon belül is elsősorban a bizalommal kapcsolatos empirikus kutatásainak eredményeiről számolt be.

A plenáris előadások így főként általános, valamennyi résztvevő érdeklődéséhez kapcsolódó kérdések, a kohéziós politika aktuális problémái köré szerveződtek. A szekciókban ezt követően már erősen specializált témák mentén válogatott előadások generáltak vitákat, hoztak új ötleteket. A legnépesebb panel a társadalmi és területi egyenlőtlenségek problémáival foglalkozott, ahol

szinte valamennyi kelet-közép-európai ország mellett a balti államok kutatói is megjelentek. Jelentős érdeklődés kísérte a kohéziós politika kérdéseire fókuszáló szekciót és a „smart city” tematikája köré szerveződő panelt. A kisebb szekciókban (migráció, határtérségek, területi tőke, vidéki innováció, új környezeti paradigmák) is élénk viták alakultak ki azt jelezve, hogy a regionális tudomány számos részterületén van pezsgés, élénk kutatói érdeklődés.

A konferencia egyik hangsúlyos célkitűzése az volt, hogy erősödjenek a nemzetközi, főként a térségen belüli kutatói kapcsolatok és együttműködések. Mi sem jelzi jobban a rendezvény sikerét, mint hogy azóta a részt vevő kutatók és az általuk képviselt intézetek között több H2020 projekt kezdett el formálódni, de a konferencia során született ismeretségek bilaterális programok keretei között is folytatódnak.

A konferencia túl a tudományos diskurzus önmagában is fontos eredményein és az élénk szakmai viták tanulságain kétségtelenül igazolta azt is, hogy a regionális tudomány művelőinek új generációja nemcsak jelen van, de rendelkezik azzal a felvértezettséggel, kompetenciával, amely a következő három évtizedre is elegendő lendületet biztosít. Ez igaz a konferenciát szervező Regionális Kutatások Intézetére ugyanúgy, mint a szakma hazai és kelet-európai műhelyeire.

Jegyzetek

- 1 A konferenciát a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány támogatta.
- 2 Simin Davoudi: Resilient territories and territorial cohesion: different origins, same destination. Dominic Stead: Territorial governance in Europe: Same policy issues, different instruments. Gabriel Badescu: Democratic citizenship and social polarization: evidence from mezzo-level contexts and policy implications. Giancarlo Cotella: European Union territorial governance: understanding Europeanization.

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az *Irodalom* követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a *könyv címe* (dőltbetűvel, utána pont), *alcíme* (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a *folyóirat címe* (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérségi rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újrakezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtd.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezető) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovat szerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasó szerkesztő veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasó szerkesztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

Felhívás

A Tér és Társadalom szerkesztősége lehetőséget kínál egy 2017-ben (4. számként) megjelenő tematikus szám megpályázására. A pályázaton olyan szerzői kollektívák vagy intézményi kutatócsoportok vehetnek részt, akik

- a Tér és Társadalom profiljához illő témát kínálnak,
- a felkínált téma a hazai regionális tudomány számára új elméleti vagy empirikus eredményekkel szolgál,
- a tanulmányok máshol még nem jelentek meg,
- a szerzők betartják a TÉT etikai és tudományos, valamint formai követelményeit,
- a pályázat beadója egyben vállalja a vendégszerkesztői megbízatást.

A pályázat tartalmazza a téma kb. 2 oldalas szinopsziséját, a tervezett cikkek szerzőinek és az írók címeinek felsorolását, valamint azok rövid tartalmának bemutatását 1-1 bekezdésben. A tematikus lapszámok kb. 7-10 tanulmányból állnak, amelyek kiegészülhetnek recenziókkal vagy a Tudományos élet rovatba szánt írásokkal.

A TÉT szerkesztősége választja ki a pályázat győztesét, amelyben a döntő kritérium a pályázat szakmai tartalmának minősége. Mivel kb. évi 4 millió Ft-ba kerül a lap fenntartása, így a lapszám megjelenését részben vagy egészében finanszírozni képes pályázatokat azonos szakmai színvonal esetén előnyben részesítjük.

A kéziratok leadásának várható időpontja: 2017. június 30. A szerkesztőség vállalja, hogy elvégzi a szükséges szerkesztői munkálatokat (részét vesz a lektorálás megszervezésében a vendégszerkesztővel együtt, a lektorálási folyamat lebonyolításában, valamint a nyomdai előkészítés, a nyomdai munkálatok és a terjesztés szervezésében).

A pályázatokat a tet@rkk.hu címre várjuk elektronikus formában.

A pályázat beadási határideje: 2017. január 31.

Eredményhirdetés: 2017. február 15.

Szerződés kötés: 2017. március 1.

A Tér és Társadalom szerkesztősége

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2016/4

Preface	3
Articles	
Balázs Páger	
Scientific career of Gyula Horváth	5
József Nemes Nagy, Pál Szabó	
Cohesion and diversification in modern Europe	17
János Rechnitzer	
Dislocations and ruptures in the spatial structure of Central and Eastern Europe	36
Ilona Pálné Kovács, Cecília Mezei	
Cycles of regional policy and territorial governance in Central and Eastern Europe	54
Imre Lengyel	
The spatial interrelations of research and technological development and competitiveness in the Visegrad countries	71
Katalin Erdős, Attila Varga	
Academic entrepreneurship – An academic career advancement opportunity in Central Europe?	88
Viktória Szirmai	
Economic and social structure of the Carpathian basin and the possibilities of their management – A personal introduction	106
Viktória Szirmai, Júlia Schuchmann, Levente Halász	
Post-socialist well-being and spatial inequalities in the Carpathian Basin	110
Attila Fábián, Balázs István Tóth, Nikolett Fazekas	
Regional capacity building in the Carpathian Basin: Its actuality and relationship with the works of Gyula Horváth	129
Book reviews	
Pál Beluszky	
Horváth Gy. (szerk.): Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi	139
Györgyi Barta	
Horváth, Gy.: Spaces and places in Central and Eastern Europe. Historical trends and perspectives of regional development	141
Scientific life	
Péter Póla	
New challenges in regional studies. International conference organised by the Institute for Regional Studies	147
Information for contributors	150
Call for special issue proposals	152

Előszó	3
Tanulmányok	
Páger Balázs	
Horváth Gyula szakmai életútja	5
Nemes Nagy József, Szabó Pál	
Európa modern egységesülése és tagozódása	17
Rechnitzer János	
Elmozdulások és törésvonalak Kelet-Közép-Európa térszerkezetében	36
Pálné Kovács Ilona, Mezei Cecília	
Regionális politikai és területi kormányzási ciklusok Közép- és Kelet-Európában	54
Lengyel Imre	
A kutatás-fejlesztés és a versenyképesség térbeli összefüggései a visegrádi országokban	71
Erdős Katalin, Varga Attila	
Egyetemi vállalkozás – Lehetőség az egyetemi karrier előmozdítására Közép-Európában?	88
Szirmai Viktória	
A Kárpát-medence gazdasági és társadalmi szerkezete és kezelési lehetőségei – Egy személyes hangvételű bevezetés	106
Szirmai Viktória, Schuchmann Júlia, Halász Levente	
Posztszocialista jóllét és területi egyenlőtlenség a Kárpát-medencében	110
Fábián Attila, Tóth Balázs István, Fazekas Nikolett	
Regionális kapacitásfejlesztés a Kárpát-medencében: A kutatási téma aktualitásáról és megjelenéséről Horváth Gyula munkásságában	129
Könyvszemle	
Beluszky Pál	
Horváth Gy. (szerk.): Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi	139
Barta Györgyi	
Horváth, Gy.: Spaces and places in Central and Eastern Europe. Historical trends and perspectives of regional development	141
Tudományos élet	
Póla Péter	
Új kihívások a regionális tudományban. Nemzetközi konferencia az RKI szervezésében	147
Szerzőink figyelmébe	150
Felhívás	152